Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

KØBENHAVNS

BIND I-XIV

Udgivet af Københavns Universitet
ved 500 års jubilæet

Hovedredaktion

Svend Ellehøj under medvirken af
Leif Grane · Knud Waaben
Johannes C. Melchior
Povl Johs. Jensen
Mogens Pihl · Torben Wolff

G·E·C GADS FORLAG
KØBENHAVN

UNIVERSITET 1479-1979

BIND IV

Gods · Bygninger · Biblioteker

Redaktion

Svend Ellehøj og Leif Grane

G·E·C GADS FORLAG
KØBENHAVN 1980

KØBENHAVNS UNIVERSITET 1479-1979 · BIND IV
© 1980 by Københavns Universitet
I kommission hos G·E·C Gads Forlag

I Almindelig historie 1479-1788
II Almindelig historie 1788-1936
III Almindelig historie 1936-1979. Befolkning. Foreninger
IV Gods. Bygninger. Biblioteker
V Det teologiske Fakultet
VI Det rets- og statsvidenskabelige Fakultet
VII Det lægevidenskabelige Fakultet, 1979
VIII Det filosofiske Fakultet 1
IX Det filosofiske Fakultet 2, 1979
X Det filosofiske Fakultet 3
XI Det filosofiske Fakultet 4, 1979
XII Det matematisk-naturvidenskabelige Fakultet 1
XIII Det matematisk-naturvidenskabelige Fakultet 2, 1979
XIV Universitets- og videnskabshistorisk bibliografi

Om tegningerne på titelbladene:

Ørnen, der fra portalen på Københavns Universitets hovedbygning skuer mod det himmelske lys, blev opsat efter forslag af professor i teologi M. H. Hohlenberg, som i ørnens høje flugt og skarpe blik, der tåler og stræber imod solens lys, så et symbol på tanken og granskningen. For at angive betydningen af det usædvanlige universitetssymbol affattede han den ledsagende indskrift. Træsnit efter original blok. KU.

Københavns Universitets ældste segl, der kun kendes fra et brev af 8. juni 1531, viser Skt. Peder med nøgle og bog under en gotisk baldakin. Omskriften lyder: s(igillum) v(n)iuersitatis studii haffnensis. Tegning af Th. Bergh i Henry Petersen: Danske gejstlige Sigiller fra Middelalderen, 1886. Naturlig størrelse.

ISBN 87-87848-06-6

Trykt af Bianco Lunos Bogtrykkeri A/S
Reproarbejdet udført af F. Hendriksens Eftf.

Forord

Nærværende bind af Københavns Universitets jubilæumsværk er det sidste i rækken af de fire bind der behandler universitetets almindelige historie, men ikke desto mindre det første der udsendes. Dette bind behandler tre vigtige emner i tilknytning til universitetets historie, som det er anset for ønskeligt at skildre sammenhængende og fyldigere end det ville være muligt i de forudgående binds kronologisk opdelte afsnit. Gentagelser her vil dog være uundgåelige, men ved den valgte udsendelsesplan håber redaktionen, at de kan begrænses til det strengt nødvendige.

Bindets første hovedafsnit handler om universitetets gods, som indtil anden halvdel af det 19. århundrede dannede det økonomiske grundlag for virksomheden. Emnet er kun sporadisk berørt i tidligere litteratur, og kildematerialet har været uoverskueligt, indtil Rigsarkivet 1973-77 foretog en nyordning af universitetets her beroende arkiv, hvoraf navnlig mange arkivalier vedrørende den økonomiske forvaltning var afleveret og henlå i uordnet stand. Det forekom rimeligt, at dette store ordningsarbejde, som er suppleret med registrering af arkivalier i Landsarkivet for Sjælland m.v., blev udmøntet i en fremstilling af universitetsgodsets historie ved to historikere, som havde medvirket ved ordningen og derved besad et indgående kendskab til arkivmaterialet.

Andet hovedafsnit behandler Københavns Universitets bygninger gennem hele perioden. Den tidligere litteratur har på dette punkt ydet større bidrag, især for den ældre tids vedkommende, men det har i denne sammenhæng været ønsket at give et samlet overblik fra en kunsthistorikers synspunkt. En forudgående systematisk undersøgelse af billedmaterialet i de offentlige samlinger har dannet udgangspunktet for denne fremstilling.

Bindets sidste del, opdelt i tre afsnit, omhandler de videnskabelige biblioteker, ikke blot Universitetsbiblioteket, men også andre som er blevet benyttet af universitetets lærere og studenter gennem tiderne. Netop adgangen til bogbenyttelse er et hovedsynspunkt i disse fremstillinger, der således danner baggrund for de følgende binds skildring af de enkelte fakulteter og de herunder hørende fag. Den tidligere litteratur har navnlig for den ældste periodes vedkommende ladet mange spørgsmål stå åbne i denne henseende.

Til udgivelsen af værket har Københavns Universitet modtaget støtte fra Amagerbanken, Andelsbanken, Arbejdernes Landsbank, Bikuben, Danmarks Nationalbank, Den Danske Bank, Handelsbanken, Privatbanken og Sparekassen SDS samt fra Reinh. W. Jorck og Hustrus Fond. Registrering af arkivalier og billedmateriale er udført med støtte fra Carlsbergfondet, Ny

Carlsbergfondet og Statens humanistiske og samfundsvidenskabelige Forskningsråd. Til fremskaffelse af billedmateriale til det foreliggende bind er beredvillig hjælp ydet af Arkitektfirmaet KKET, Botanisk Have, Den kgl. Kobberstiksamling på Statens Museum for Kunst, Det kgl. Bibliotek, især bibliotekets Kort- og Billedafdeling, Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Geodætisk Institut, P. Haase og Søns Forlag, Institut for Kunsthistorie, Københavns Bymuseum, Lokalhistorisk Arkiv for Svinninge Kommune, Medicinsk-historisk Museum, Nationalmuseet, Rigsarkivet, Rigshospitalet, Samlingen af Arkitekturtegninger på Kunstakademiets Bibliotek samt Universitetsbibliotekets 1. og 2. afdeling.

Til de nævnte institutioner og en lang række unævnte enkeltpersoner, som har vist projektet velvilje, retter værkets redaktion sin hjertelige tak.

København i april 1980.

Redaktionen

Indhold

Universitetets gods. *Af Ejvind Slottved og Mogens Thøgersen* 1
Godsets erhvervelse, karakter og beliggenhed 2
Godsets anvendelse og administration 14
Tiden indtil 1571/98 14
Corporaperioden 1571/98-1795/1831 17
Søer, skove og tiender 38
Reformplaner og reformforsøg 45
»Gudtz euiige Heffn och Straff« 49
Mageskifte? 60
Selvejerbønder på universitetsgodset? 64
Struensees universitetsreform 67
Mageskifteplaner endnu en gang 72
Reformtider. Fundatsen 1788 78
»Jordegodsets bedre Indretning«. Undervejs til landbotekniske reformer 1790-95 84
»Godsets anden Indretning«. På vej mod corporas afskaffelse 1788-96 89
Reformer og afvikling 93
Landboreformernes gennemførelse 94
Corporas inddragelse 113
Universitetets formue: godskapital og pengekapital 118
Universitetets økonomi 123

Universitetets bygninger. *Af Villads Villadsen* 127
Det middelalderlige universitet (1479-1537) 127
Det reorganiserede universitet (1537-96) 130
Byggeplaner 130
Christian III's universitet 133
Professorresidenser 141
Universitet og Kommunitet 147
Religionens helligdom og videnskabens tempel (1596-1728) 151
Collegium Novum og universitetsbyggeriet omkring 1600 151
Kommunitetet og Regensen. Byggearbejder ved universitetet omkring 1620 156
Kirke, bibliotek og observatorium 162
Bygningsarbejder i Universitetsgården omkring 1640 170
De to nye kollegier 174
Ødelæggelse og rekonstruktion (1728-1807) 178
Branden 178
Genopbygningen af Studiegården 181
Genopførelsen af kirkerne, biblioteket og Rundetårn 187
Kollegierne 189
Professorresidenserne 193
Spredning af det akademiske apparat 200
Det monumentale universitet (1807-1850) 203
Brand og bombardement 203

Plads, kirke og universitet ... 206
Projektet fra 1819. Borchs Kollegium ... 211
Universitetets hovedbygning ... 215
Striden om vestibulen. Byggeriets afslutning ... 222
Vestibulens udsmykning ... 225
Byggeplaner i 1840'rne ... 229
Rammerne sprænges (1850-1900) ... 232
Universitetsbiblioteket ... 233
De nye naturvidenskabelige institutioner ... 240
Mindre byggearbejder og udsmykning ... 251
Nye bygninger ved Botanisk Have. Udvidelser i den indre by 1887-90 ... 254
Universitetet på Fælleden (1900-1957) ... 260
Lægevidenskabelige institutter og humanistiske laboratorier ... 260
Universitetsbyen på Fælleden ... 267
Efterkrigstidens byggeri ... 276
Planlægning og store byggeprogrammer (1957-1978) ... 279
De store projekter ... 279
Centerloven og Amager ... 285

Universitetets biblioteker til 1728. *Af Harald Ilsøe* ... 289
Før Reformationen ... 289
Fra Reformationen til 1603 ... 291
Nye rammer ... 291
Bogerhvervelser og almindelige forhold ... 292
Vetus Bibliotheca ... 297
Studenterbiblioteker ... 303
Professorbiblioteker ... 307
Tiden 1603-1654 ... 310
Flytning og reorganisation ... 310
Bogaccession ... 313
Håndskriftaccession ... 316
Bibliotheca Regia ... 318
Funktion og benyttelse ... 322
Studenter- og professorbiblioteker ... 326
Flytning til Trinitatis Kirke ... 330
Tiden 1654-1728 ... 332
Bibliotekssalen ... 332
Organisation ... 334
Samlingerne. Kataloger og udstillingsstykker ... 338
Nye donationer og køb ... 345
Samlingerne og publikum ... 353
Kollegie- og professorbiblioteker ... 358
Håndskriftantikviteterne ... 361
Branden ... 363

Universitetsbiblioteket 1729-1926. *Af Palle Birkelund* ... 365
Tiden 1729-o.1800 ... 365

Universitetsbibliotekets genopbygning ... 336
Fundatsbestemmelser 1732 ... 368
Erhvervelser ... 372
Studiemuligheder ... 376
Abraham Kalls embedsperiode ... 378
Strid om Universitetsbiblioteket ... 388
Tiden o.1800-1861 ... 394
Bibliotekerne i København o. 1800 ... 394
Universitetsbiblioteket under Rasmus Nyerup ... 398
Under Madvigs ledelse ... 407
Begyndende samarbejde mellem bibliotekerne ... 412
Fra Trinitatis til Fiolstræde ... 416
Universitetsbiblioteket og Det kgl. Bibliotek ... 421
Tiden 1861-1926 ... 428
Universitetsbiblioteket i Fiolstræde ... 428
Med Birket-Smith som leder ... 432
Biblioteksdebat omkring århundredskiftet ... 436
Koordinering af de videnskabelige biblioteker? ... 440
Universitetsbiblioteket i Sofus Larsens embedstid ... 445
Bibliotekskommissionen af 1924 ... 450

Bibliotekerne 1927-1979. *Af Torben Nielsen* ... 455
Bibliotekskommissionens eftervirkninger ... 455
Universitetsbibliotekets deling ... 462
Biblioteket i Fiolstræde efter delingen ... 464
Rigsbibliotekarembedets første år ... 467
Omkring 1960 ... 473
Det kongelige Bibliotek ... 473
Universitetsbiblioteket ... 475
Masseproblemer og knaphed ... 477
Bibliotekerne og studenterne ... 483
Status 1979 ... 486

Personregister ... 487

Universitetets gods

Af Ejvind Slottved og Mogens Thøgersen

I omkring 350 år, fra begyndelsen af 1500-tallet til slutningen af 1800-tallet, bestod den helt overvejende del af det økonomiske grundlag for Københavns Universitets virksomhed af indtægter fra jordegods.

Dette gods omfattede for det første det egentlige universitetsgods, der dels var det godskompleks, som selve institutionen fik tillagt efter reformationen til bestridelse af udgifterne til lønninger, bygninger, materialer og lignende, dels de donationer, som ved kongelige gavebreve af 1571 og senere blev tillagt hver af universitetets ordinære lærestole som et tillæg til lærernes løn. For det andet var der tale om det godskompleks, som i 1555 og 1569 blev udlagt til Kommunitetet, til brug for studenternes underhold. Selv om Kommunitetet var snævert knyttet til universitetet, var det dog en selvstændig stiftelse, hvis gods blev forvaltet særskilt.

Det var betydelige godsmængder, der var tale om. Det egentlige universitetsgods omfattede omkring 3300 tdr. hartkorn, mens Kommunitetsgodset var på omkring 1100 tønder. Langt størsteparten af dette gods lå på Sjælland, hvor universitetet ejede gods i knap 120 og Kommunitetet i knap 30 af øens næsten 400 landsogne. Da det samlede hartkorn i Danmark udgjorde omkring 372.000 tønder, ejede de to stiftelser således ca. 1,2% af landets hartkorn. Hvis man vil angive den arealmæssige udstrækning af dette gods, støder det på den vanskelighed, at der ikke eksisterer noget fast forhold mellem tønder hartkorn og tønder land, men hvis man går ud fra forholdet efter de store landboreformer, således som det findes i matriklen 1844, kan universitetets og Kommunitetets besiddelser beregnes til et areal på omkring 45.000 tdr. land. Dette svarer til det nuværende landbrugsareal i Odsherred, eller sagt på en anden måde: mellem 1/20 og 1/25 af det nuværende landbrugsareal på Sjælland blev dyrket af en universitets- eller en kommunitetsbonde.

Til de egentlige godsbesiddelser føjede sig indtægterne af de konge- og kirketiender, som de to stiftelser ejede. Hver af disse tiender repræsenterede en indtægt på 1/30 af de pågældende sognes høstudbytte. Universitetet ejede, foruden 3 norske tiender, som blev afstået i 1811, 45 sådanne tiender med i alt godt 12.000 tdr. tiendeydende hartkorn. Kommunitetet ejede 92 tiender med i

Fremstillingen af perioden frem til omkring 1750 (s. 1-45) er skrevet af Ejvind Slottved, mens Mogens Thøgersen har behandlet tiden derefter (s.45-126).

alt godt 22.000 tdr. tiendeydende hartkorn. Dette betød, at man havde tiendeindtægter fra 9,2 % af den samlede hartkornmængde i Danmark. Dette svarede til over 1/3 af hartkornet på Sjælland, således at indtægterne fra tienderne ideelt repræsenterede over 1 % af det samlede høstudbytte på Sjælland.

Den følgende fremstilling vil først og fremmest koncentrere sig om det egentlige universitetsgods, idet dog Kommunitetsgodset vil blive inddraget, hvor forholdene på dette gods kan belyse forholdene på universitetsgodset, eller hvor de to godskomplekser i datiden blev behandlet under ét.

GODSETS ERHVERVELSE, KARAKTER OG BELIGGENHED

Det førreformatoriske universitet besad ikke nogen særlig godsformue, så lidt som egentlige faste indtægter. Det normale system ved de middelalderlige universiteter var, at spørgsmålet om betaling til lærerne i princippet var en sag mellem den pågældende lærer og hans studenter. Således også ved Christian I's universitet.[1] I tiden frem til reformationen erhvervede universitetet dog visse ejendomme, især sognekirkerne Fakse og Sæby på Sjælland med tilhørende fabricagods, d.v.s. det gods, der fra gammel tid var henlagt til kirkernes vedligeholdelse, samt nogle få vicarier og andre kirkelige stiftelser.[2] Omfanget af dette gods lader sig ikke bestemme, idet noget kan være gået tabt mellem universitetets ophør ca. 1530 og genoprettelsen 1537, men store sager har det næppe under nogen omstændigheder drejet sig om. I det første universitetsregnskab efter reorganisationen 1537, for perioden 1537/39, blev den årlige indtægt af det jordegods, som universitetet havde overtaget fra det førreformatoriske universitet, opgjort til ca. 82 tønder korn samt nogle mindre pengeindtægter.[3] Udover dette jordegods ejede universitetet nogle huse og gårde i København, hvor mange lader sig imidlertid ikke opgøre, og størsteparten er enten gået tabt inden 1537, eller ved den regulering af købstadsgodset, der gennemførtes ved reorganisationen.

Som en følge af de ændrede forhold efter reformationen måtte statsmagten sikre universitetet faste indkomster, såfremt det skulle blive i stand til at

1. Henning Matzen: *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie 1479-1879* (herefter forkortet Matzen) I, 1879, s. 29-38, 192 f., smst. II, 1879, s. 192 f. William Norvin: *Københavns Universitet i Middelalderen,* 1929 (herefter forkortet Norvin 1929), s. 129-142.
2. Matzen II, s. 269-73. William Norvin: *Københavns Universitet i Reformationens og Orthodoxiens Tidsalder* I, 1937 (herefter forkortet Norvin 1937), s. 141-43.
3. Norvin 1937, s. 141-43. RA. KU. 18.01.01.

bestride sine opgaver. Foruden forskellige pengeindkomster blev der efter tidens skik udlagt et jordegodskompleks samt 103 huse i København, der indtil da havde tilhørt Vor Frue Kirke. Dertil kom kongetienden, d.v.s. den trediedel af bøndernes tiende, der indtil reformationen var blevet ydet til biskoppen, af de 25 sogne i Sømme og Tune herreder. Ved reorganisationen i 1537 blev indtægten af jordegodset og tienderne kun beregnet til 400 af de ialt 1400 daler, som universitetet fik tillagt, men prisudviklingen kom snart til at medføre, at indtægterne fra godset blev de vigtigste af universitetets indkomster.[4] Det gods, universitetet således fik som ejendom, bestod af Knardrup Kloster i Nordsjælland med tilhørende bøndergods, ifølge fundatsen af 10. juni 1539 ialt 77 gårde. Dette godskompleks blev ved gavebrev af 29. september 1555 udvidet med 26 gårde i Nordsjælland. Indtægterne heraf blev anvendt til en generel forhøjelse af professorlønningerne, hvilken prisudviklingen siden 1537 havde nødvendiggjort.[5]

Beliggenheden af det gods, som universitetet fik ved genoprettelsen 1537 og gavebrevet 1555, fremgår af figur 1. Det ses, at der var tale om et for tiden typisk strøgods, d.v.s. et godskompleks bestående af enkelte bøndergårde, hvoraf de fleste dog lå nogenlunde samlet i egnen mellem København og Frederikssund, altså velbeliggende for universitetet. Det fremgår endvidere, at gårdene i gavebrevet fra 1555 lå velplaceret i forhold til det øvrige gods. En form for kerne udgjordes af Knardrup Kloster, Knardrup by og mølle. Ca. en snes gårde lå dog spredt ud over Sjælland, enkelte så langt borte som syd for Skælskør.

Samme dag som gavebrevet om professorernes lønforhøjelse fik universitetet en ikke mindre væsentlig gave til studenterstøtte. I fundatsen fra 1539 var indtægterne af det førreformatoriske gods samt nogle mindre pengeindkomster blevet udlagt til bespisningen af 12 studenter, der daglig skulle have to måltider i Helligåndshospitalet i København. I 1555 blev der til denne studenterbespisning udlagt kongetienden af 39 sogne på Sjælland, og samtidig blev antallet af studenter, der skulle bespises, udvidet til 20. Nok så vigtigt var, at indtægterne af de henlagte kongetiender skulle forvaltes særskilt af forstanderen for Helligåndshospitalet, og ikke som hidtil af universitetet. Understøttelsen af studenterne blev således baseret på mere faste indkomster end tidligere, og under en særlig forvaltning, hvilket gør det berettiget at hævde, at vi her har den første spæde begyndelse til Kommunitetet. Indirekte nød universitetet vistnok også fordel af donationen til studenterne, idet det

4. Om arten og erhvervelsen af de forskellige indtægtskategorier, universitetet fik tillagt 1537 og senere, se Matzen II, s. 273-340.

5. William Norvin: *Københavns Universitet i Reformationens og Orthodoxiens Tidsalder* II, 1948 (herefter forkortet Norvin 1940), s. 216-18.

gods, som indtil 1555 havde været udlagt til studenterbespisningen, herefter i de årlige jordebøger findes optaget under universitetets fællesgods.[6]

Tronskiftet i 1559 fik vidtgående konsekvenser for universitetets godsbesiddelse. I 1560 indledtes den omfattende mageskiftepolitik, der kom til at præge resten af århundredet, med det bekendte mageskifte mellem kongen og Herluf Trolle, hvorved kongen erhvervede Hillerødsholm, nu Frederiksborg, og Herluf Trolle Skovkloster ved Næstved, det nuværende Herlufsholm. Året efter var det universitetets tur. Ved mageskiftebrev af 7. juli 1561 måtte universitetet afstå Knardrup Kloster og donationen fra 1555, og fik i stedet Roskilde Sct. Clara Kloster samt en del sjællandsk strøgods.[7] Måler man landgildeindtægterne (landgilde, se nedenfor s. 12) tønde for tønde for de to godskomplekser, tabte universitetet ikke ved mageskiftet, men det er alligevel tvivlsomt, om byttet var til dets fordel. Fra at have hovedparten af sit gods liggende rimeligt samlet, og i bekvem nærhed af København, fik det nu sin ejendom spredt over det meste af Sjælland. Kun godt halvdelen lå nogenlunde samlet i egnen vest og syd for Roskilde, medens dele af godset lå så langt borte som ved Storebælt.[8]

Mageskifterne fra 1560 og frem er blevet meget forskelligt bedømt igennem tiderne, men forskningen synes nu nærmest samlet om den opfattelse, at mageskifterne, der for størstepartens vedkommende foregik mellem krone og adel, normalt var til fordel for begge parter, idet disse herved fik mulighed for at koncentrere deres godsbesiddelser, hvilket åbnede adgangen for en mere rationel og effektiv godsdrift.[9] For universitetet, der jo ikke som en privat adelsmand havde mulighed for at samle godset omkring en hovedgård, betød mageskifterne et skridt i den modsatte retning: Fra et mere til et mindre koncentreret godskompleks. Det kunne i den forbindelse kun være en ringe trøst, at universitetet i denne henseende delte skæbne med andre gejstlige institutioner, som f.eks. Roskilde Domkapitel, i hvis jordebog fra 1568 man finder den samme tendens: Nærtbeliggende og nogenlunde samlet, først og fremmest nordsjællandsk gods erstattedes ved mageskifter med kronen med spredt og fjerntbeliggende.[10] Endnu et mageskifte mellem kronen og universi-

6. Norvin 1940, s. 259 f. RA. KU. 18.01.01, regnskaberne 1555/56 og følgende år. Kongetiendernes beliggenhed er vist på figur 2, s. 7.

7. Norvin 1940, s. 222-25.

8. Beliggenheden af det i 1561 erhvervede gods er vist på figur 4, s. 11.

9. Fridlev Skrubbeltrang: *Det danske Landbosamfund 1500-1800,* 1978, s. 50 f. I det hele taget henvises der til dette værk hvad angår landboforhold i ældre tid.

10. *Roskilde Kapitels Jordebog 1568,* udg. af J. O. Arhnung, 1965. De pågældende mageskifter er anført som noter til optegnelserne om de enkelte præbenders og vicariers (se note 19) godsmasser.

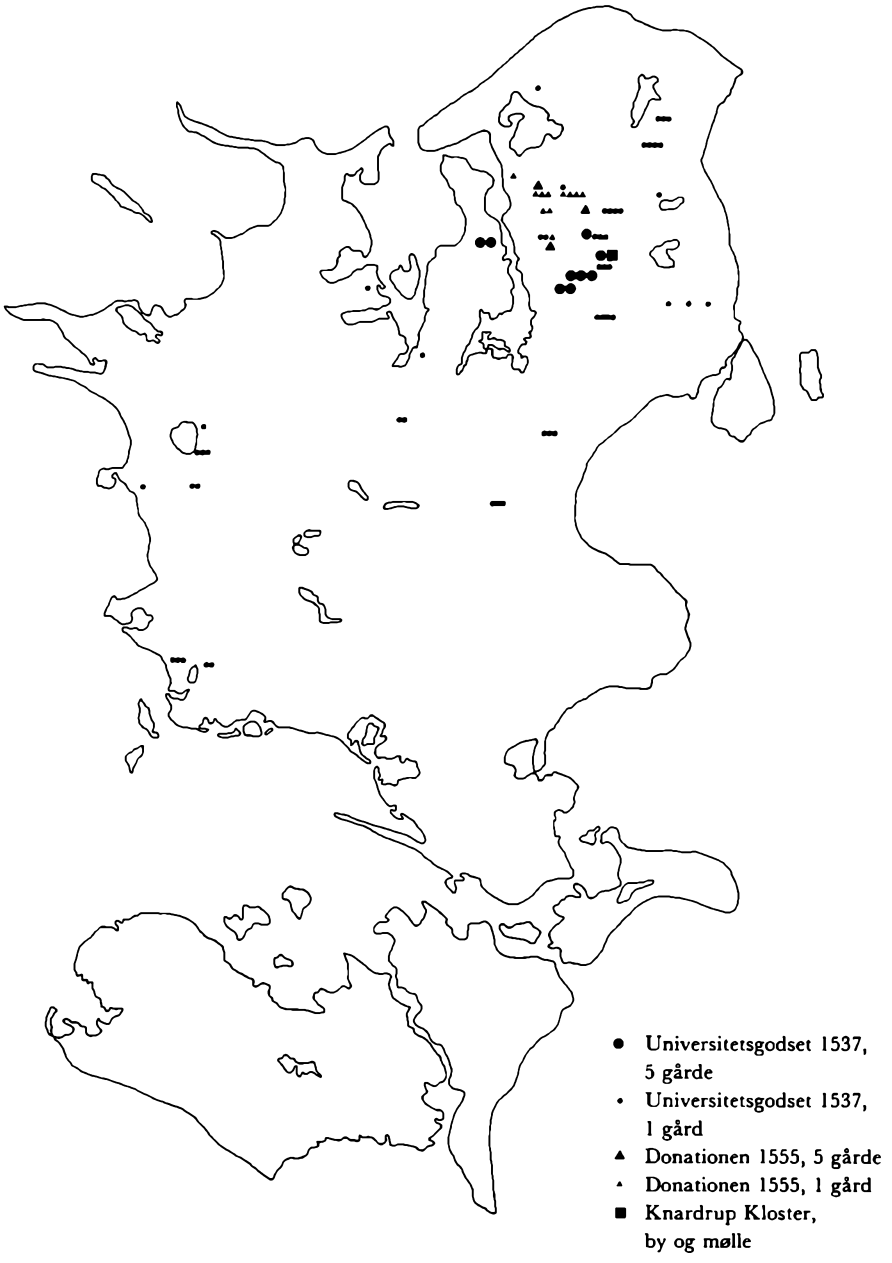

Fig. 1. Universitetets gods 1537-61. Som det fremgår var der for største partens vedkommende tale om et nogenlunde samlet godskompleks, velbeliggende for universitetet. En del af de vest- og midtsjællandske gårde fik universitetet med Knardrup Kloster, andre havde tidligere tilhørt universitetets kirker, medens enkelte stammede fra det førreformatoriske universitet. Grundkort: Udsnit af Geodætisk Instituts »Danmark, amter, kommuner og sogne m.v.« Oplysninger om universitetsgodset er udarbejdet og påført af forfatteren. Gengivet med instituttets tilladelse (A.574/78). Copyright.

tetet fulgte 14. februar 1563, her drejede det sig dog kun om nogle få gårde i Horns herred, der erstattedes med andre i samme herred.[11]

Endnu alvorligere for godsbesiddelsen var den tendens, som fremgår af et skøde af 4. marts 1563, hvor universitetet solgte seks gårde og et par andre besiddelser i Vester Flakkebjerg herred til kansleren Johan Friis, der var interesseret heri, fordi de lå bekvemt for hans hovedgård Borreby. Til gengæld skulle Johan Friis eftergive universitetet en gæld på 800 daler, samt give en årlig afgift på 30 daler til evig tid.[12] Da det pågældende gods efter tidens priser har indbragt ca. 70 daler årligt alene i landgildeindtægt, hvortil kommer de uvisse indtægter (visse og uvisse indtægter, se nedenfor s. 12), må det siges, at Johan Friis her gjorde en særdeles fordelagtig handel. Salget er så meget mere påfaldende, som køberen, foruden at være kongens kansler, ifølge universitetsfundatsen tillige var universitetets kansler og første konservator, og altså den, der om nogen skulle værne om dets interesser.[13] Det er formentlig dette salg, der ligger bag den temmelig hvasse skrivelse af 31. januar 1571, hvori kongen forbød universitetet at sælge af godset uden nærmere tilladelse, samt udbad sig oplysninger om allerede foretagne salg.[14] Tidspunktet falder sammen med den undersøgelse, der efter Johan Friis' død 1570 blev foretaget af hans embedsførelse, og som resulterede i, at hans arvinger for at beholde arven måtte betale den enorme sum af 50.000 daler til kongen.[15] Eksemplet er særdeles illustrerende for de farer, som de forskellige institutioner var udsat for, når deres godsbesiddelser kolliderede med adelens godssamlingsinteresser. I den konkrete sag blev resultatet sandsynligvis, at salget gik tilbage, i hvert fald var det pågældende gods siden i universitetets besiddelse. Sagen må endvidere ses som en del af baggrunden for det generelle forbud mod afhændelse af universitetets gods under nogen form, som blev indføjet i det nedenfor omtalte gavebrev af 11. september 1571, en bestemmelse, der faktisk viste sig i stand til at sikre universitetet dets uantastede besiddelse af godset helt frem til landboreformerne.

Hvis kronen ved mageskifterne 1561-63 mere havde set på egen end på universitetets interesse, gjorde den i det følgende årti smukt afbigt. Ved gavebrev af 25. juli 1569 blev studenterstøtten væsentligt udvidet ved

11. Norvin 1940, s. 225 f.
12. Smst. s. 226-28.
13. Matzen I, s. 131-53.
14. H. F. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621* (herefter forkortet Rørdam) IV, 1868-74, s. 227 f.
15. *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold, I Uddrag, 1551-1645* (herefter forkortet Kanc. Brevbg.), 1885-1968, 1571 6/6, 1572 9/4 og 14/6, 1573 4/1.

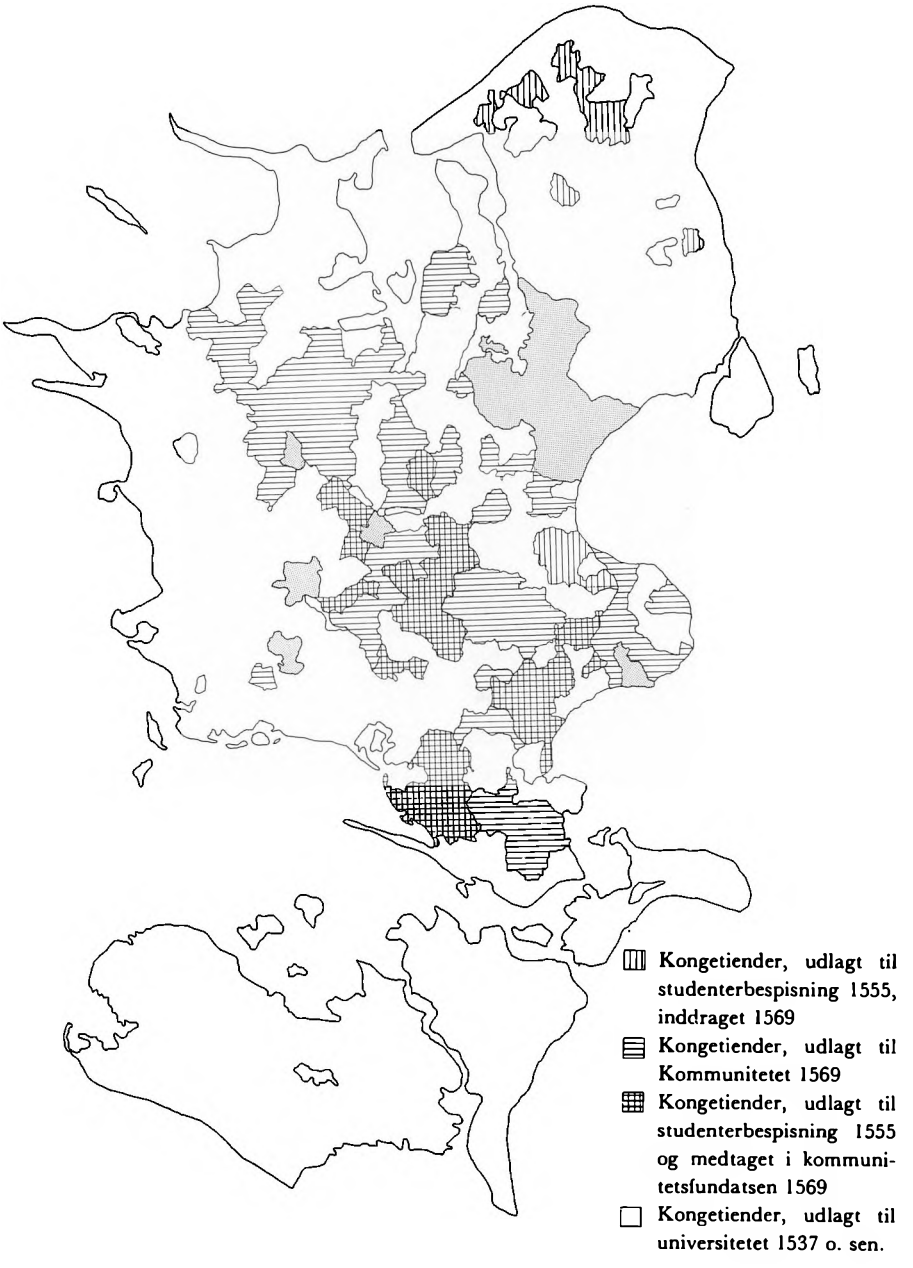

Fig. 2. Universitetets og Kommunitetets kongetiender. På kortet er indtegnet universitetets kongetiender, dels de 25 det fik 1537, dels de senere tilkomne. Tilsvarende er angivet såvel de 39 kongetiender, der 1555 anvistes til studenterbespisning, som kommunitetstienderne 1569. Som det fremgår var Kommunitetets tiender efter 1569 samlet i et bælte fra Nordvestsjælland syd for Odsherred til Sydøstsjælland. De øvrige kongetiender i dette område var næsten alle bortskænket til andre kirkelige institutioner, medens kronen selv oppebar kongetienderne i Sydvest- og især Nordsjælland. Grundkort: se fig. 1.

Fig. 3. Få kongers regeringstid har betydet mere for universitetets økonomi end Frederik II's. Han lagde navn til mageskifterne 1561-63, og, mere vigtigt, til Kommunitetsfundatsen 1569 og gavebrevet i 1571. Det sidste betød en fordobling af universitetets gods, og gav samtidig universitetet et sikkert værn mod alle anslag mod godset de næste to hundrede år. Kongens personlige rolle i denne forbindelse har længe været vurderet som meget ringe, men den nyeste forskning synes klart at vise, at Frederik II selv i høj grad havde en afgørende indflydelse på regeringsarbejdet, og man kan derfor ikke frakende ham en betydelig del af æren for de store forbedringer i universitetets økonomi. Stik af Melchior Lorck 1580-82. KU.

oprettelsen af *Kommunitetet.*[16] Ved gavebrevet fik det udlagt et strøgods bestående af 139 bøndergårde på Sjælland og 14 på Falster, samt kongetienden af 92 sjællandske sogne, heri dog indbefattet 24 af 39, der var blevet udlagt til studenterbespisningen i 1555. Blandt de 15 kongetiender, der blev inddraget, var karakteristisk nok alle de nordsjællandske, endnu et eksempel på tendensen til at gøre dette område til kongeligt enemærke. Universitetets og Kommunitetets kongetiender er vist på figur 2, Kommunitetets jordegods på figur 4, side 11.

Indtægterne skulle anvendes til bespisningen af 100 studenter, til hvilket formål der skulle opføres et eget hus snarest muligt, det skete i løbet af 1570'erne. Betingelsen for at nyde godt af Kommunitetet var, at man havde læst et år ved universitetet, hvilket i virkeligheden medførte, at størsteparten af de videregående studenter var omfattet.[17]

Midlerne til studenterbespisningen, der hidtil havde været forvaltet under Helligåndshospitalet, skulle herefter bestyres af en særlig forvalter, ansvarlig

16. Norvin 1940, s. 261-72.
17. Norvin 1937, s. 291.

over for Det teologiske Fakultet, der i det hele taget skulle fungere som direktion for Kommunitetet. Denne ordning, der var en logisk følge af at langt den overvejende del af de studenter, Kommunitetet var beregnet på, var teologer, varede ved til 1844. Forvalteren, benævnt *oeconomus,* var i de første år en professor, indtil denne praksis blev forbudt ved Christian IV's *Novellæ constitutiones* 1621. Oeconomus, og afløseren kommunitetskontoret fra 1813, havde iøvrigt fuldstændig frihed i forvaltningen, bortset fra pligten til at aflægge årlige regnskaber over for direktionen.[18]

Efter studenterne kom turen til professorerne, der ved gavebrev af 11. september 1571 fik deres indkomster væsentligt forøgede. Grundlønnen, der ifølge fundatsen skulle udbetales i penge, hvilket dog, som det fremgår af det følgende, ikke altid var sket, blev sat op. At dette var muligt, uden at universitetets gods eller andre indtægter blev forøget, siger noget om prisudviklingen i tiden. Men herudover fik hver professor et betydeligt løntillæg, idet der til hver lærestol blev lagt et præbende eller vicarie ved Roskilde domkapitel, bortset fra de to nederste pædagogiske professorater, der i stedet fik vicarier i Lund.[19] Medens det gods, universitetet indtil da havde fået, havde tilhørt institutionen som sådan, var donationen af præbender og vicarier, herefter benævnt præbender, knyttet til de enkelte faste lærestole, hvis indehavere altså dermed blev medlemmer af de pågældende domkapitler. Administrativt fik dette forhold den konsekvens, at de to godsmasser blev holdt skarpt adskilt, en praksis, der blev opretholdt i mere end 200 år. I det følgende vil de to godskomplekser blive benævnt henholdsvis fælles- eller *procuratoriegodset* (se næste kapitel) og *præbendegodset.* Værdien af de enkelte præbender varierede, men generelt kan det siges, at de medførte en fordobling af lærerlønningerne.[20]

Bortset fra et mindre mageskifte med Christoffer Rosengaard i 1587, forøvrigt det sidste med private i århundreder, forblev universitetets godsbesiddelse herefter uændret til 1619, hvor Christian IV 3. april udlagde et vicariat i Roskilde til aflønningen af et nyt professorat i metafysik. Tilsvarende oprettedes 10. september 1630 af indkomsterne af et vicarie og nogle andre kirkelige indtægter i Roskilde to nye lærestole, en i teologi og en i latin. Året

18. Norvin 1940, s. 78-81. RA.: *Københavns Universitet 1479-1910,* Vejledende Arkivregistratur XXI, 1978, s. 180 f.

19. Ved et præbende forstås det fond af gods og andre indtægter, der ved domkapitlerne var udlagt til underhold for disses medlemmer, kannikerne. Tilsvarende forstås ved et vicarie et lignende fond, der var henlagt til opretholdelsen af et alter i en kirke og til aflønningen af en præst, der ved bestemte lejligheder skulle afholde gudstjeneste ved alteret. Præbenderne, og især vicarierne, varierede meget i størrelse.

20. Norvin 1940, s. 71-77.

efter, den 31. oktober, fik universitetet endnu et vicarie i Roskilde, denne gang til at aflønne en formskærer eller kobberstikker med. 27. november 1646 blev to vicarier i Roskilde og 13. december 1650 tre i Lund udlagt til stipendier til henholdsvis en matematik- og en medicinstuderende.[21]

Den sidste donation nød universitetet kun godt af i få år, idet den gik tabt ved freden i Roskilde i 1658, hvor de østensundske landsdele blev afstået til Sverige. Samme skæbne overgik de to vicarier, som de to pædagogiske professorer havde fået i 1571. Disse fik som erstatning godset fra donationerne i 1631 og 1646, medens universitetet 9. april 1660 fik præbende Tved i Aarhus domkapitel som erstatning for det øvrige skånske gods, efter at det to år før havde fået løfte på de to første ledige præbender ved de jyske kapitler. Bortset fra nogle små mageskifter med kronen i 1670 og 1674 havde universitetets gods hermed fået det omfang og den beliggenhed, som det beholdt frem til afhændelsen.[22]

Medens der havde været nogen ladegårdsdrift på Knardrup Kloster, var fællesgodset efter mageskifterne 1561-63 rent strøgods, bestående af bøndergårde spredt over det meste af Sjælland. Clara Kloster havde sandsynligvis haft egen avl, men efter universitetets overtagelse af klosteret blev dets egen landbrugsjord, den såkaldte Clara Vang, bortforpagtet i mindre stykker, fortrinsvis til borgere i Roskilde. Med hensyn til bøndergodset havde universitetet i enkelte tilfælde alle, eller i hvert fald de fleste af gårdene i en landsby, som tilfældet var med Valore i Ejby sogn, Ramsø herred og Strøby på Stevns, men ellers lå gårdene spredt mellem andre godsejeres, i mange tilfælde ejede universitetet kun en enkelt gård i en landsby. Det samme forhold gør sig gældende for præbendegodsets og Kommunitetsgodsets vedkommende, således som det fremgår af figur 4. For fælles- og præbendegodset gælder, at en stor del lå rimeligt samlet i egnen vest og syd for Roskilde, men også at meget gods lå spredt og fjernt fra København. Specielt præbendegodsets besiddelser i det sydvestlige Sjælland var resultatet af en række mageskifter i begyndelsen af 1560'erne mellem kronen og domkapitlet, hvor først og fremmest nordsjællandsk gods blev bortmageskiftet.[23] Derimod udviser Kommunitetets gods en tydelig koncentration i det vestlige Sjælland for en dels vedkommende, med resten spredt ud over Sjælland og Falster. Forskellen i struktur mellem på den ene side fælles- og præbendegodset og på den anden side Kommunitetsgodset skyldes givet, at de to første godskomplekser var blevet samlet i løbet af middelalderen af gejstlige institutioner i Roskilde ved køb og gaver, hvorfor en vis koncentration i byens omegn er at

21. Norvin 1940, s. 228-31, 234 f. og 239-47.
22. Smst. s. 247-50 og 256-58.
23. Se note 10.

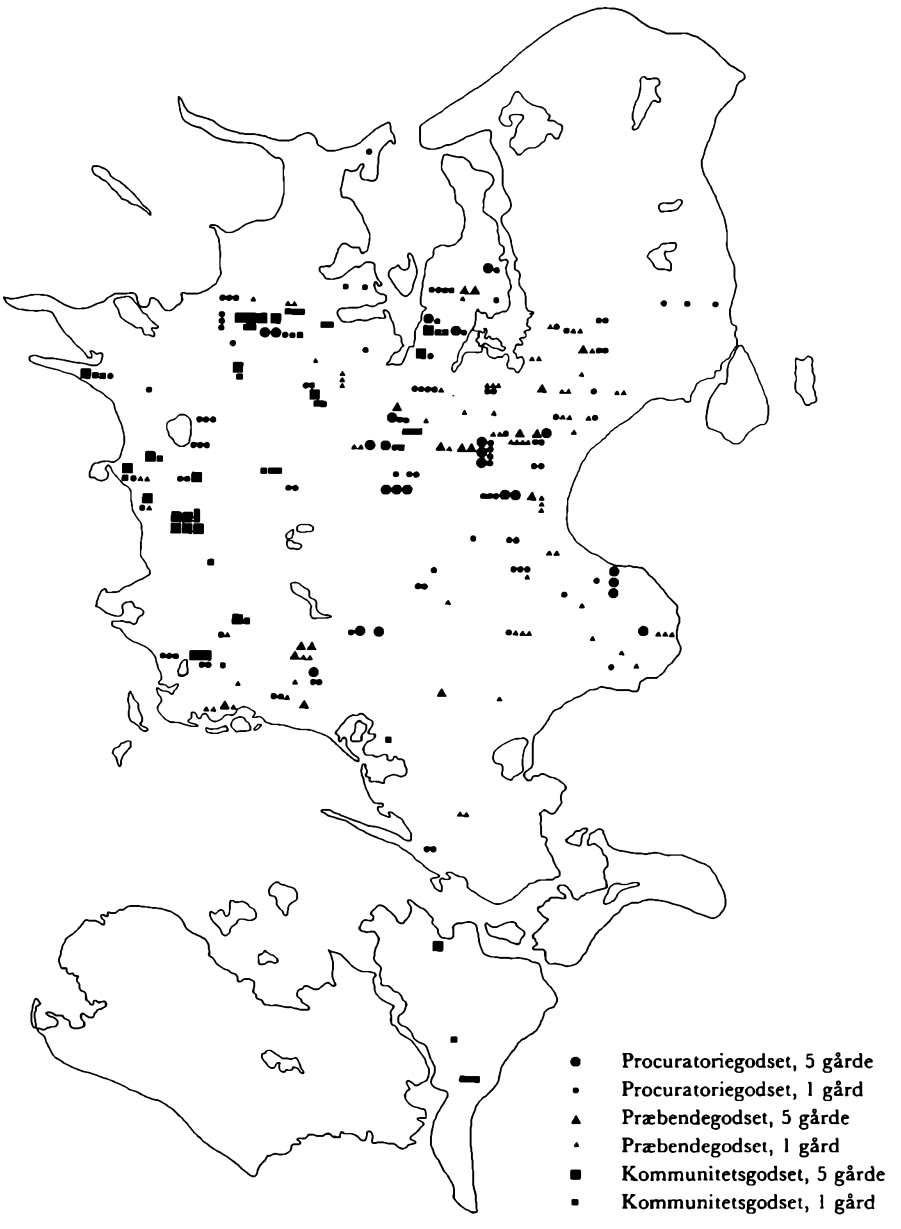

Fig. 4. Universitetets og Kommunitetets gods efter 1561. På kortet er vist procuratoriegodset efter mageskifterne 1561-63 med senere tilføjelser, præbendegodset efter 1571 og kommunitetsgodset efter 1569. (Vedr. procuratorie- og præbendegods, se næste kapitel). Som man ser, ligger universitetets gods alt i alt væsentligt mere ubekvemt og med større spredning end før mageskifterne, omend med en vis koncentration sydvest for Roskilde. Største delen af kommunitetsgodset ligger i Vestsjælland uden nogen speciel koncentration, og man må antage, at man i kancelliet ved udarbejdelsen af kommunitetsfundatsen først og fremmest har anvendt gods, der lå ubekvemt for kronens øvrige godsbesiddelser. Grundkort: se fig. 1.

forvente. Kommunitetsgodset var derimod tidligere krongods, som først var blevet samlet i 1559, og det er sandsynligt, at man i Kancelliet først og fremmest har betænkt Kommunitetet med residualgods, altså gods beliggende på steder, hvor kronen kun havde få eller ingen specielle godsinteresser.

Universitetets og Kommunitetets vigtigste indtægter af godset var bøndernes landgilde, d.v.s. den afgift, de betalte godsejeren for retten til at dyrke jorden. I princippet var landgilden fastsat en gang for alle og var opført i jordebogen. I perioden frem til landboreformerne i slutningen af 1700-tallet skete der, i hvert fald på det her omhandlede gods, kun yderst få og små forandringer i landgilden. Der kunne fra tid til anden dukke nye små afgifter op, ligesom landgilden kunne ændres ved jordregulering, opdyrkning af ny jord, naturkatastrofer som sandflugt o.l., men det generelle billede er, at den var konstant. Dette billede understreges dels af gavebrevet 1571, hvor det blev forbudt professorerne at oprette ladegårde på godset, dels af en vedtagelse fra 1662, i forbindelse med en fordeling af godset mellem professorerne, der direkte forbød dem at forhøje landgilden.[24]

Landgilden blev ydet i en række naturalier. De vigtigste var hartkornet, rug og byg, der også benævntes hovedlandgilden. Denne kunne i egne med ringe kornavl også erlægges i smør. Ved siden af hovedlandgilden kom en række såkaldte småredsler som havre, svin, får og lam, gæs, høns og æg samt eventuelt nogle små pengeydelser af forskellig art. Landgilden som opført i jordbogen kaldtes også den »visse« indtægt, altså den kendte faste årlige indtægt af godset. Hertil kom så den »uvisse« indtægt, hvorved tilsvarende forstås de indkomster, der kunne variere fra år til år. Vigtigst var her indfæstning eller stedsmål, en afgift, bonden betalte i stude eller penge, og sagefald, d.v.s. de retsbøder, som bønderne blev idømt på tingene, og hvoraf en del tilfaldt godsejeren. Af andre uvisse indtægter kan nævnes oldensvin, som var en afgift, betalt i svin for retten til at drive svin på olden i godsejerens skove; bygfæld, der var en erstatning, en bonde måtte betale, hvis der ved det syn, der blev afholdt, når en bonde flyttede fra sin gård, blev konstateret mangler på bygningerne; førlov, der var en betaling for retten til at føre ejendele eller arv bort fra godset; og frikøb, d.v.s. betaling for retten til at flytte fra godset, som bønderne ellers i kraft af det på Sjælland herskende vornedskab var bundet til. Som sagt varierede de uvisse indtægter fra år til år, men de androg normalt betydelige beløb.

Normalt skulle bønderne i datidens Danmark »give og gøre«, d.v.s. betale deres landgilde og andre afgifter, og udføre arbejde for godsejeren, først og

24. RA. KU. 18.07.01, lægget *Procuratoriegodsets deling*, art. VII. Jfr. også nedenfor s. 26 ff.

fremmest i form af hoveri på herregårdens jorder. Denne sidste ydelse slap universitetets bønder i det store og hele for, da hverken universitetet eller Kommunitetet besad egne avlsgårde. Derimod var de som alle andre bønder pligtige til at udføre ægter, hvorved forstås rejser og transport for godsejeren og kronen, hvilket dog i almindelighed næppe var særligt tyngende. Desuden blev universitetets bønder fra tid til anden sammen med kronens egne og de andre gejstlige stiftelsers bønder udskrevet til arbejde for kronen, som f.eks. anlæg af veje og byggeri, det sidste kunne i slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet med det store byggeri, der prægede perioden, nok være en belastning. Også ægterne for kronen kunne antage voldsomme dimensioner, som f.eks. da kronprins Christians bryllup, det såkaldte »Store Bilager«, skulle fejres i 1634. Derimod var universitetets bønder skattefri i samme omfang, som adelens bønder var det, d.v.s., at de kun bidrog i de særlige skatter, som også ramte adelens bønder.[25]

Ved siden af indtægterne fra bønderne havde universitetet indtægter fra husene på godset, normalt i form af havre eller penge, formodentlig blandt andet afhængigt af om der fulgte jord med til huset eller ej. Antallet af huse var som på andet gods i stadig stigning mellem reformationen og landboreformerne. Husmændene var af mange slags, der kunne være tale om landarbejdere, aftægtsfolk, altså »pensionerede« gårdmænd, håndværkere og lignende. Selv om husmandsfamiliernes antal som sagt var i stadig stigning, var den del af de samlede indtægter af godset, som de præsterede, dog relativt beskeden, omend deres betydning i landbosamfundet ikke skal undervurderes.[26]

Endelig kort om universitetets købstadsejendomme. Ved reorganisationen efter reformationen havde universitetet fået tillagt 103 huse i København, der indtil da havde tilhørt Vor Frue Kirkes bygningsfond, men hvis beboere nu skulle svare deres jordskyld, d.v.s. husleje til universitetet. Ved et forlig med borgerne i 1547 blev denne fastlagt, ligesom lejerne fik ret til at sidde i husene på livstid samt til at overdrage dem. Universitetets ejendomsret til husene må derefter siges reelt at være blevet forvandlet til en slags prioritet på den årlige jordskyld.[27]

25. Ingeborg Buhl: *De Roskildebønders Ægtkørsel ved Det store Bilager 1634,* Fra Københavns Amt 1955, s. 1-8. Jfr. Fridlev Skrubbeltrang: *Det danske Landbosamfund 1500-1800,* 1978, s. 70-95 og Matzen II, s. 287 f. og 300-11.

26. Skrubbeltrang: anf. arb. s. 45 f., 140-45, 235-56, 391-416.

27. Matzen II, s. 311-15.

GODSETS ANVENDELSE OG ADMINISTRATION

Tiden indtil 1571/98

De indtægter, universitetet fik tillagt ved genoprettelsen 1537, blev i fundatsen 1539 opgjort til 1400 daler. Ifølge denne udgjorde indtægterne af godset og kongetienderne i Sømme og Tune herreder 400 daler, medens resten kom fra forskellige pengeindkomster.[28] Af de 1400 daler skulle de 1310 anvendes til lærerlønningerne, der således var den helt dominerende post på budgettet. Dette forhold medfører, at administrationen af indtægterne, og her ikke mindst godsindtægterne, igennem århundreder hænger snævert sammen med spørgsmålet om lærerlønningerne. Endnu et forhold skal bemærkes: 1500-tallets anden halvdel var præget af en stør inflation, således fordobledes kornpriserne rundt regnet mellem 1550 og 1600.[29] Da over 70% af de i fundatsen tillagte indkomster indløb i faste pengebeløb, var der derfor fare for en stadig forringelse af universitetets økonomi, og det er på denne baggrund, man må se de i forrige kapitel omtalte donationer i 1555 og 1571. På den anden side medførte prisudviklingen, at naturalierne fra godset, der i 1539 kun udgjorde en mindre del af de samlede indtægter, og som for en stor dels vedkommende blev solgt på markedet, kom til at spille en stadig større rolle, således at de omkring 1600 udgjorde den helt dominerende del af de samlede indkomster.

Til at bestyre universitetets økonomi bestemte fundatsen, at der skulle udpeges en *thesaurius,* også benævnt *rentemester* eller *kvæstor.* Specielt til at bestyre godset skulle han have hjælp af en *foged.* De første kvæstorer var professorer, men i 1571 blev kvæstor- og fogedembedet lagt sammen, og det beklædtes herefter af en ikke-professor.[30] Godsets stigende betydning medførte automatisk, at godsadministrationen blev kvæstors vigtigste opgave. Samtidig med denne udvikling overtog rektor en stadig større del af regnskabsvæsenet, og senest fra 1577 førtes særlige rektoratsregnskaber.[31] Forholdet blev efterhånden det, at rektor især tog sig af udgifterne ved universitetets løbende drift, medens kvæstor forestod indtægtsregnskabet,

28. Fundatsen er trykt i Norvin 1940, s. 8-70, se specielt s. 10. Om indtægterne i øvrigt, se Matzen II, s. 273-340.

29. Alle oplysninger om prisforhold her og i det følgende er, hvor ikke andet oplyses, baseret på prisangivelserne i de årlige universitetsregnskaber i RA. KU. 18.01.01-08, 18.02.01-02 og 18.03.01-04.

30. *Acta Consistorii 1571 2/6,* udg. i uddrag af H. F. Rørdam, Kirkehistoriske Samlinger 2. rk. I, 1857-59, s. 41. Jfr. *Dansk biografisk Leksikon,* 2. udg., bd. VIII, 1936, s. 440.

31. RA. KU. 18.02.01-02.

hvor godsindtægterne var de mest omfattende, samt udgifterne til lønninger, først og fremmest til lærerne. Da disse ifølge fundatsen skulle udbetales i penge, i fire årlige portioner, måtte kvæstor altså først sælge naturalieindtægterne på markedet. Så vidt man kan se, foregik lønudbetalingen i de første år efter reorganisationen efter fundatsens bestemmelser, men den omtalte prisstigning medførte på længere sigt en udhuling af den faste pengeløn. Man må derfor snarere se forhøjelserne af lønsatserne i 1555 og 1571 som nødvendige à jour-føringer end som egentlige forhøjelser. Derimod betød donationen af præbender i 1571 utvivlsomt en virkelig forbedring af reallønnen.

Den uheldige virkning af prisstigningerne blev endvidere søgt imødegået på anden måde. Senest fra begyndelsen af 1550'erne udviklede den praksis sig, at professorerne fik ret til at købe korn og smør af universitetet til en speciel gunstig pris. Således solgtes i 1554 korn til professorerne til 12 daler læsten,[32] medens markedsprisen samme år var 25 daler. Denne favørpris steg nok i de følgende år, men lå konstant under markedsprisen. Systemet blev endelig formaliseret i gavebrevet 11. september 1571, hvorefter hver af de teologiske, juridiske og medicinske professorer årligt fik ret til 1 læst byg og 1/2 læst rug, og de filosofiske professorer tilsvarende årligt 8 pund byg og 4 pund rug, altsammen afregnet til taksten 36 daler læsten.[33] Systemet fortsatte århundredet ud og medførte en betydelig fordel, idet markedspriserne i samme periode lå mellem 25 og 50% over taksten på de 36 daler læsten.

Ud over retten til på denne måde at få korn og smør til favørpris blev det efterhånden skik, at universitetets øvrige naturalieindkomster som havre, kvæg, svin, lam, gæs, høns o.s.v. til dels blev fordelt mellem professorerne. I 1559 blev der indgået en nærmere aftale herom, i nærværelse af de danske og tyske kanslere, Johan Friis og Andreas v. Barby, der ifølge fundatsen var universitetets konservatorer, d.v.s. tilsynsførende, og kongens rentemester Eskild Oxe.[34] Ifølge aftalen skulle disse ydelser til professorerne afkortes i deres løn efter en årligt fastsat takst, men efter gavebrevet i 1571 indskrænkedes dette til kun at gælde for smør og bolsvin, medens de øvrige naturalier

32. Læst, kornmål. Som hovedregel var 1 læst = 12 pund à 4 tønder, men der kunne forekomme betydelige variationer, både geografisk og hvad angår de forskellige kornsorter, jfr. Poul Rasmussen: *Mål og Vægt,* 1967 (2. udg. 1977), især s. 57, 68 f.

33. Norvin 1940, s. 71-77, jfr. de årlige regnskaber fra 1571 i RA. KU. 18.01.03 f. og Matzen II, s. 371. En lavere takst end 36 daler/læsten kunne dog også komme på tale, som f.eks. i *Acta Consistorii* 1595 29/8, Kirkehistoriske Samlinger 2. rk. I, 1857-59, s. 60, hvor der omtales en takst på 20 daler/læsten.

34. *Acta Consistorii* 1563 11/3, Kirkehistoriske Samlinger 2. rk. I, 1857-59, s. 9, jfr. Matzen II, s. 36.

herefter blev ydet frit, som et løntillæg. (Bolsvin hørte til de »visse« indtægter, jfr. ovenfor s. 12, modsat oldensvin, der hørte til de »uvisse« indtægter, afhængig af den årlige mængde olden i skovene). Sammenfattende kan det måske om professorernes ret til at få en del af lønnen i naturalier konkluderes, at tildelinger af de visse indtægter som korn, smør og bolsvin skete mod afkortning i pengelønnen, men til favørtakst, hvorimod tildelinger af de uvisse indtægter efter 1571 blev givet frit, som et ekstra løntilskud. Denne ordning er begyndelsen til den såkaldte *distributs,* der betegner en årlig fordeling til lærerne af naturalier og penge oven i den faste løn, og som i løbet af de følgende århundreder stadig udbyggedes.[35]

Endelig skal det nævnes, at professorerne i Det filosofiske Fakultet, der generelt var dårligere lønnet end deres kolleger i de andre fakulteter, fra tid til anden modtog særlige tilskud fra kronen, navnlig i korn, som et supplement til lønnen. Disse tilskud var ikke permanente, men forekom ikke helt sjældent.[36]

Systemet med faste pengelønninger var ikke i overensstemmelse med tidens skik og gav som vist problemer med at fastholde reallønnen, problemer, som man søgte at imødegå på forskellig måde. Også administrativt var det besværligt, i hvert fald for kvæstor, ikke mindst efter mageskifterne 1561-63. Alligevel ser det ud til, at dette forhold mindre har bekymret universitetet end regeringen. Dette fremgår af forhandlingerne i Konsistorium 11. juni 1571, hvor man behandlede en henvendelse fra Frederik II.[37] Kongen spurgte heri, om det ikke ville være mere hensigtsmæssigt, om professorerne fordelte universitetets gods imellem sig, for på den måde at få dækning for deres løn. Kongens henvendelse må givet ses i sammenhæng med gavebrevet fra september samme år, men det er påfaldende at se, at ideen ikke faldt i de lærde herrers smag. Tilstanden forblev derfor uændret hvad angår universitetets gods, hvorimod systemet introduceredes ved donationen af præbender og vicarier i gavebrevet. Årsagen hertil er givet den enkle, at donationerne blev givet til hver lærestol, og at godset ikke blev løsrevet fra de pågældende domkapitler, snarere tværtimod: De pågældende professorer indtrådte som medlemmer af kapitlerne. Da præbenderne gennem århundreder havde været selvstændige stiftelser, forvaltet direkte af indehaverne, var der ingen tvingende grund til forandringer, tværtimod blev det store *Præbende Sex* i Roskilde, som de seks ældste professorer i Det filosofiske Fakultet havde fået til deling, ved overenskomst af 8. oktober 1571 delt i seks lige store portioner,

35. Matzen II, s. 36.
36. Smst. s. 34.
37. *Acta Consistorii* 1571 11/6, Kirkehistoriske Samlinger 2. rk. I, 1857-59, s. 41 f.

således at kun skovene på præbendets gods forblev fælles.[38] Navnet Præbende Sex antyder jo iøvrigt, at det oprindelig havde udgjort seks separate præbender.

Efter 1571 bestod universitetsgodset altså dels af det gamle fællesgods, der forvaltedes af kvæstor, og hvis indtægter blev brugt til at bestride universitetets udgifter, med lærernes løn udbetalt i penge og naturalier som den vigtigste post, dels af præbenderne, der forvaltedes af de enkelte professorer, under ansvar over for de pågældende kapitler – noget, der dog i praksis kun betød lidt – men uafhængigt af universitetet som sådant. Denne praksis fortsatte for præbendernes vedkommende uændret indtil slutningen af 1700-tallet. For fællesgodsets vedkommende blev der ved oprettelsen af de såkaldte *procuratorier* i løbet af 1600-tallet etableret en lignende ordning, omend denne først var endeligt udviklet i 1662.

Corporaperioden 1571/98-1796/1831

Corpora, af latin *Corpus,* et legeme, er betegnelsen for de godskomplekser, hvis udbytte professorerne i 1600- og 1700-tallet modtog til dækning for deres løn. De bestod dels af de i 1571 skænkede præbender, hvortil fra 1598 og frem kom de portioner, benævnt *procuratorier,* hvori universitetets fællesgods efterhånden blev opdelt. Den første begyndelse hertil skete på et møde i Konsistorium 1. september 1598, hvor rektor, matematikprofessoren Thomas Fincke, oplæste en forordning, han havde udarbejdet om fordelingen af universitetets korn.[39] Ordningen gik for det første ud på, at hver professor ud over det korn, som de siden 1571 havde fået til 36 daler læsten, yderligere skulle have et kvantum korn, nemlig 1½ læst byg til hver af professorerne i de tre øverste fakulteter, og 1 læst til hver af de filosofiske professorer. Også dette korn skulle modregnes i lønnen, dog til kapitelstakst,[40] altså en mindre fordelagtig takst. For det andet indebar ordningen, at godset blev fordelt, således at hver

38. Kirkehistoriske Samlinger 2. rk. IV, 1867-68, s. 166, jfr. Matzen II, s. 288.

39. *Acta Consistorii* 1598 1/9, Kirkehistoriske Samlinger 2. rk. I, s. 63 f. Fordelingen af gårde og tiender findes i afskrift i KB. Ny kgl. Saml. 1219 b 4°. Jfr. RA. KU. 18.06.01, Ivar Stubs Jordebog 1605 og Matzen II, s. 35 og 371.

40. Kapitelstakst, en takst, der fra slutningen af 1500-tallet årligt fastsattes ved domkapitlerne, og som benyttedes, hvis bønderne ønskede at afløse deres korntiende og andre kirkelige afgifter i penge. Kapitelstaksten fastsattes under hensyntagen til de årlige markedspriser, og rækken af kapitelstakster udgør derfor en slags prisindeks. De sjællandske kapitelstakster kendes fra 1600, men kan på grundlag af prisoplysningerne i universitetsregnskaberne rekonstrueres tilbage til ca. 1550.

professor fik tillagt et antal bønder og kongetiender, hvis afgifter i korn svarede til det kvantum, han havde ret til efter vedtagelserne i 1571 og 1598. På tilsvarende måde blev der udlagt gods til dækning af rektors og fogedens[41] løn, samt til professorenkerne, der efter gammel sædvane modtog understøttelse af universitetet. Godset skulle iøvrigt fortsat forvaltes af fogeden, der var ansvarlig over for rektor og Konsistorium, ligesom de øvrige indtægter af de pågældende gårde og af husene m.m. som hidtil skulle oppebæres af fogeden.

Ved fordelingen af gårde og kongetiender blandt de enkelte professorer tog man forskellige hensyn, idet hver portion indeholdt dele af såvel det nærtsom det fjerntbeliggende gods, og således at der tydeligt synes tilstræbt en vis geografisk spredning. Da det praktiske arbejde med godsforvaltningen stadig påhvilede fogeden, er forklaringen på dette forhold sandsynligvis, at man på denne måde ville sikre, at en lokal misvækst ikke kom til at ramme en enkelt professor for hårdt. Et andet hensyn, man kan spore, har relation til ydelserne i henholdsvis byg og rug. I det overvejende bygproducerende Sjælland var der en lang række bønder, der kun leverede byg i landgilde, og man var derfor ved fordelingen nødt til at sørge for, at alle portionerne fik tilstrækkelig andel i de rugleverende gårde og tiender. At dette er tilfældet, fremgår af, at de gårde, der leverede rug, gennemgående er opregnet først i hver portion.[42] Motivet bag ordningen er iøvrigt nok først og fremmest administrativ, for fogeden må det have været en lettelse, at han, i stedet for først at skulle indsamle kornet og derefter fordele det imellem professorerne, nu kunne give de pågældende bønder besked om at aflevere deres kornlandgilde direkte til de enkelte professorer. Det fremgår, at ordningen skulle være varig, men kildematerialet siger ikke noget om, hvor længe den rent faktisk bestod. Under alle omstændigheder var der jo også kun tale om en mindre, administrativt begrundet omlægning, der ikke fundamentalt ændrede fundatsens bestemmelser om lønningerne, men kun omfattede den del heraf, der efter sædvane blev erlagt i korn.

Også andre forhold tyder på, at godsadministrationen i årene omkring 1600 har trængt til en forenkling. Konsistoriums forhandlingsprotokol, *Acta Consistorii,* er i sin helhed bevaret fra 1599,[43] og en gennemlæsning af de første år viser med al ønskelig tydelighed, at hele regnskabsvæsenet, og især godsregnskaberne voldte store vanskeligheder. Dels var der problemer med at få bønderne til at levere deres landgilde og andre afgifter til tiden, der optræder hyppigt restancer, der i visse tilfælde kunne række mange år tilbage,

41. Fra ca. 1600 forsvinder betegnelsen *kvæstor* i kilderne og erstattes af betegnelsen *foged,* et vidnesbyrd om, at han især beskæftigede sig med godsadministrationen.
42. Se også *Acta Consistorii* 1599 4/4, Kirkehistoriske Samlinger 2. rk. I, 1857-59, s. 66.
43. Findes i RA. KU. 12.03.01-57.

dels var der problemer med at få fogeden til at afslutte sit regnskab rettidigt og korrekt, ofte kunne de enkelte års regnskaber først afsluttes med flere års forsinkelse.

En del af vanskelighederne skyldtes formodentlig den måde, hvorpå jordebogen over fællesgodset var opbygget. Praksis var, at der hvert år blev optaget en jordebog over godset som en del af årsregnskabet. Som forlæg for denne benyttedes det foregående års jordebog, med tilføjelse af de ændringer i form af landgilderegulering, fæsteskifte o.l., der var sket i årets løb. Siden universitetet havde erhvervet godset ved mageskifterne, var det i de årlige jordebøger blevet opført i den rækkefølge, hvori det var nævnt i mageskiftebrevet, med tilføjelse af de senere ændringer. Denne rækkefølge er temmelig usystematisk, nok er alle universitetets ejendomme i hver landsby optaget samlet, men landsbyerne følger efter hinanden i tilfældig orden og er f.eks. ikke ordnet efter herreder. Man kan undre sig over, at universitetet trods de administrative vanskeligheder, som dette må have givet, alligevel i over 40 år ikke fik gjort noget ved problemet.

Til sidst blev dog behovet for en reform for stærkt. Ved mødet i Konsistorium 23. juni 1604 udbad professoren i hebraisk Ivar Stub, da nyvalgt rektor, sig instruks om, hvorledes regnskaberne skulle føres. Forhandlingerne mundede ud i en beslutning om, at jordebogen skulle udskrives på en helt ny måde, og at hele regnskabsvæsenet skulle reformeres.[44] Derefter hører vi ikke noget om sagen førend den 15. december, hvor Ivar Stub på Konsistoriums møde modtog regnskabet for 1600/01 med tilhørende jordebog, regnskabet for 1601/02 uden jordebog, en række dokumenter med antegnelser om unøjagtigheder heri, og endelig et samlet regnskab for årene 1580-91, som en af hans forgængere i rektoratet, Anders Christensen i 1591 havde udskrevet som led i bestræbelserne for at komme en tilsvarende regnskabsuorden til livs.[45] Man må gå ud fra, at de regnskaber og jordebøger, Ivar Stub her modtog, var de seneste, der fandtes, et godt eksempel på besværet med regnskabsvæsenet. Udrustet hermed må Ivar Stub og den skriver, som man på mødet 23. juni havde bevilget til formålet, have tilbragt en travl jul, idet den nye jordebog var klar allerede i januar 1605. Dette fremgår af den særlige kopi heraf, som siden er blevet kendt som *Ivar Stubs Jordebog,* og som adskiller sig fra de årlige jordebøger ved, at den foruden fællesgodset også medtager præbendegodset fra 1571, frem til 1662 den eneste af universitetets jordebøger hvor dette er tilfældet.[46] På titelbladet skrev Ivar Stub: »Denne jordbog lod jeg Iffuer Stub skriffue på Vniuersitet bekostning,

44. RA. KU. 12.03.03, 1604 22/6.
45. Findes i RA. KU. 18.01.05.
46. RA. KU. 18.06.01.

till rectorum brug in rectoratu meo, anno 1605 mense januaro«, og det er nærliggende at antage, at den har skullet tjene som en autoriseret jordebog over godset, der skulle gøre det muligt for de årligt skiftende rektorer at føre en bedre kontrol med fogedernes embedsførelse. I den nye jordebog fremtræder fællesgodset nu i en helt ny og langt mere systematisk orden. Som hidtil er gårde og huse ordnet efter landsbyer, men disse er nu anført herredsvis, og endelig er der et tydeligt geografisk system i herredernes rækkefølge. Først kommer godset i Sømme herred omkring Roskilde, hvorpå der fortsættes nordpå over Horns herred til Voldborg herred vest for Roskilde. Så kommer herrederne vestpå til Storebælt, hvorfra man går sydpå, så igen mod nordøst til Stevns og Køge Bugt for at slutte med Tune herred syd for Roskilde.[47]

Efter arbejdet med jordebogen fulgte udarbejdelsen af de nye regler for regnskabsførelsen, der blev vedtaget på mødet i Konsistorium den 15. juli. Ved samme lejlighed blev der ansat en ny foged, og det er sandsynligt, at forgængeren Niels Pedersen mistede sit embede netop på grund af den uorden, han havde haft i sine regnskaber. De nye regler for regnskabsførelsen er ikke bevaret, men de må have haft den tilsigtede virkning, for i det næste årti optræder regnskabssagerne mærkbart mindre i Konsistoriums forhandlinger. Alligevel må det gældende system for lønningsvæsenet i længden have været følt utilfredsstillende, måske fordi fogedens administration heraf på for mange forskellige måder kunne medføre besværligheder.

Den nøjagtige anledning til, at man på ny tog problemet op, kendes ikke, kun ved vi, at Konsistorium 17. juni 1615 besluttede, at bønderne på fællesgodset nu skulle fordeles mellem professorerne, således at enhver kunne vide, hvorfra han skulle have sin løn, altså den selvsamme ordning, som Frederik II i 1571 havde foreslået uden at vinde bifald. Delingen foregik i efteråret 1615, efter at reglerne for rektors og fogedens godsadministration var blevet godkendt den 8. august, og resultatet forelå klar 2. oktober 1616. I referatet af mødet i Konsistorium denne dag hedder det: »Bleff universitets jordbog collationeret med procuratoriis, oc siden bleff derhoss articuli oc leges de procuratoriis forlest, huilcke bleff aff alle sambtyct oc confirmerit og beslutet, at die skulde reenskriffuis vdi en besønderlig boc«.[48] Den »universitets jordbog«, hvormed procuratorierne, altså de nye portioner, hvori godset var blevet delt, blev sammenlignet, er højst tænkeligt den ovenfor omtalte Ivar Stubs Jordebog. Den særlige protokol over procuratorierne, som skulle

47. Herrederne er opført i følgende rækkefølge: Sømme, Horns, Voldborg, Merløse, Tuse, Ars, Løve, Slagelse, Flakkebjerg, Tybjerg, Ringsted, Bjæverskov, Stevns, Ramsø og Tune.
48. RA. KU. 12.03.04, 1615 17/6, 8/8 og 1616 10/2. Citatet fra mødet 1616 10/2 er karakteristisk for den pudsige blanding af dansk og latin, som Acta er ført med i dette tidsrum.

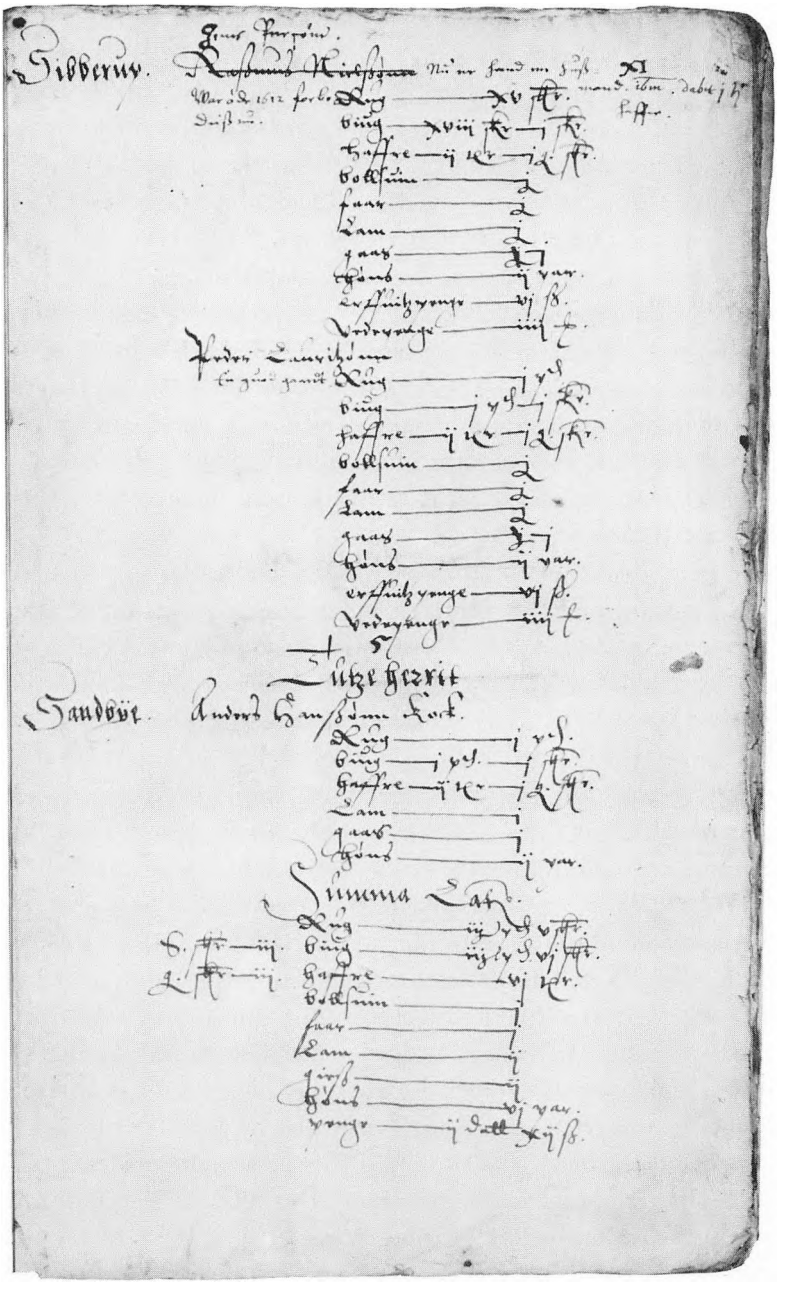

Fig. 5. Side af Ivar Stubs jordebog 1605, visende godset i Sibberup by, Søndersted sogn, Merløse herred, og Sandby, Kundby sogn, Tuse herred. Jordebogen er ved tilføjelser ført à jour, dog ikke længere end til ca. 1616, og det er nærliggende at antage, at indførelsen af procuratorierne dette år delvis har overflødiggjort jordebogen. De to bønder i Sibberup, Peder Lauritsen og Rasmus Nielsen er de samme som er anført på figur 6; Rasmus Nielsen kaldes der Rasmus Hiort. RA. KU. 18.06.01.

skrives, såvel som de omtalte regler og love (»articuli oc leges«) er nu gået tabt, men man kan ud fra de årlige jordebøger for 1619 og de følgende år rekonstruere de nye procuratorier, idet der ud for hver enkelt gård er anført navnet på den professor, hvis procuratorie gården tilhørte. Det fremgår heraf, at kun de egentlige bøndergårde var blevet fordelt, og kun de visse indtægter. Endvidere blev kun så mange gårde udlagt til professorerne, at de visse indtægter svarede til den fundatsmæssige løn, hvilket vil sige, at man ved fordelingen må have omregnet de forskellige landgildeposter til penge efter en særlig takst, som imidlertid ikke er bevaret. Udover bøndergårdene blev jordskyldshusene i København (se ovenfor s. 13) fordelt imellem procuratorierne. Udover professorernes procuratorier blev der udlagt et temmeligt stort *procuratorium rectoris* til dækning af rektors vederlag og i hvert fald visse af de udgifter han stod for. Indtægterne fra resten af gårdene, husene og de uvisse indtægter af procuratoriegårdene skulle fortsat oppebæres af fogeden og administreres af ham.

Den vigtigste nyskabelse ved nyordningen var, at der nu var blevet udlagt gods til dækning af hele den fundatsmæssige løn, og kun denne. Det fremgår nemlig af de årlige regnskaber, at professorerne havde pligt til at aflevere et eventuelt overskud af procuratorierne til fælleskassen, modsat havde de regreskrav, d.v.s. ret til at få dækket eventuelle underskud. Fælleskassens indtægter anvendtes til universitetets almindelige udgifter, og overskuddet blev, efter at der var foretaget henlæggelser til kapitalformuen, atter fordelt til professorerne, den såkaldte *distributs*.[49] Den største fordel nyordningen gav professorerne, var den inflationssikring, der lå i, at størsteparten af lønnen nu indløb i naturalier, til gengæld måtte de så selv have besværet, dersom de senere ønskede at omsætte naturalierne i penge. Ser man på den geografiske fordeling af godset imellem procuratorierne, er det tydeligt, at man ligesom i 1598 har sørget for at sikre professorernes forsyning med rug, ligesom hvert procuratorie indeholder dele af både det nærtbeliggende og det fjerntbeliggende gods. Ligeledes som i 1598 er der en tydelig geografisk spredning, dette ses f.eks. af, at universitetets 15 gårde i Strøby på Stevns er fordelt på otte af de ialt 15 procuratorier, hvilket som i 1598 må ses som et forsøg på at fordele risikoen ved en eventuel lokal misvækst. Derimod er der kun i begrænset omfang sammenhæng mellem ordningerne i 1598 og 1616, hvilket kunne tyde på, at den ældste fordeling næppe har været i kraft helt frem til 1616, lige så lidt som der ser ud til at være taget hensyn til, hvor de enkelte professorer havde deres præbendegods liggende.

Administrativt medførte procuratoriernes indførelse næppe nogen særlig lettelse, snarere tværtimod. Det var stadig universitetet ved rektor og fogeden,

49. Se ovenfor s. 16.

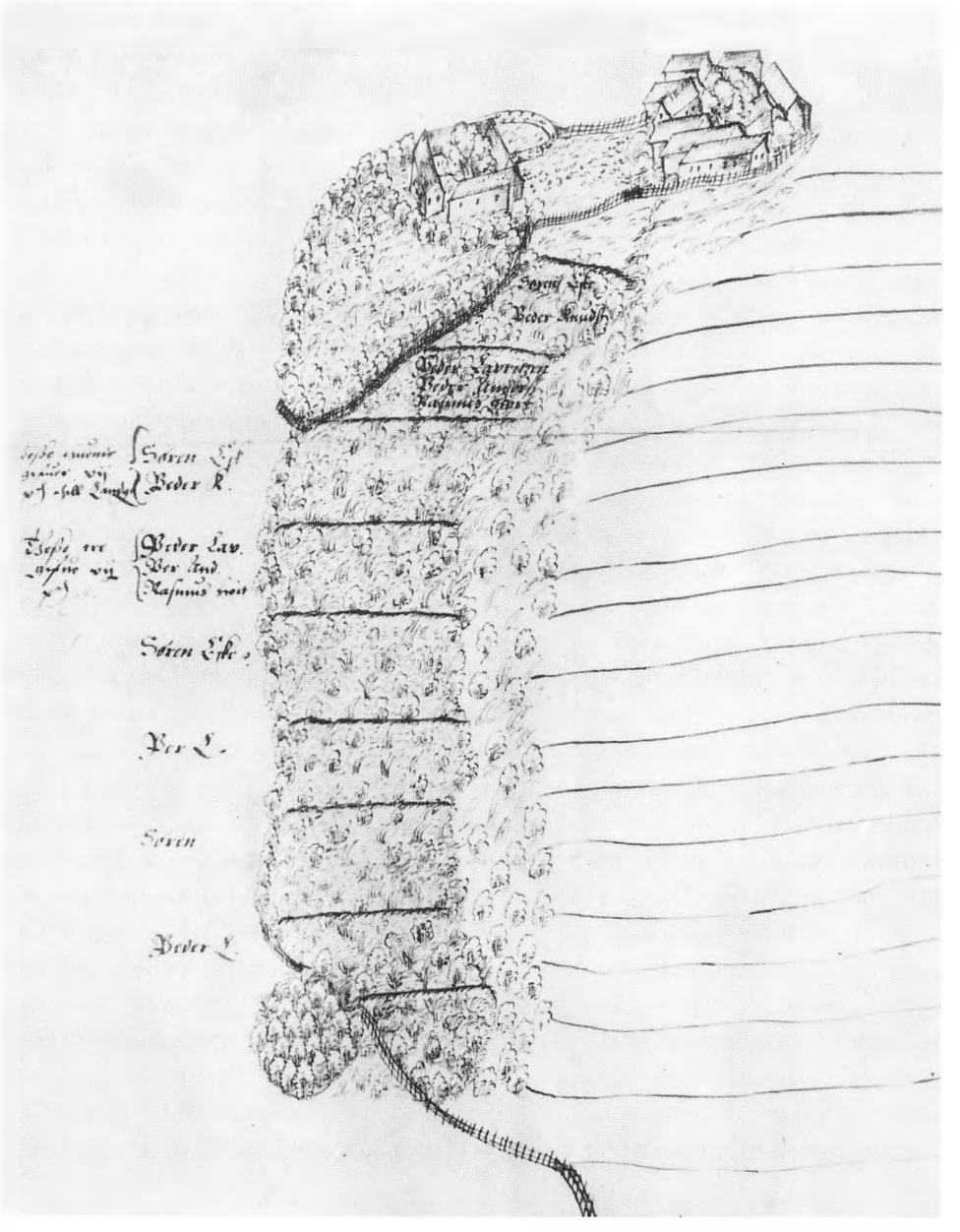

Fig. 6. Kortskitse, der viser delingen af en moselod 1602 mellem forskellige brugere. Ud fra oplysningerne i universitetets registratur af 1633 og universitetets jordebøger kan de to navne Peder Lauritsen og Rasmus Hiort identificeres som universitetets bønder i Sibberup, jfr. figur 5. Herregården på tegningen kan tilsvarende identificeres som Kongsdal, Undløse sogn, Merløse herred, opført af Peder Reedtz. Tegningen er interessant, dels fordi den sammen med figur 7 er et af de ældste bevarede af sådanne markkort, dels fordi den repræsenterer et af de ældste forsøg på anvendelse af kartografiske signaturer. RA.KU. 12.01.10, nr. 3-3-244. Jfr. RA. KU. 11.01.01 og 18.06.01.

der havde ansvaret for godsforvaltningen, kun skulle de enkelte professorer sørge for at få bønderne i deres procuratorier til at levere landgilden direkte til sig efter fogedens anvisning. Da de imidlertid havde mulighed for at få et eventuelt underskud dækket af fælleskassen, har de næppe været særlig nidkære med at få inddrevet restancer, hvilket indebar en fare for, at disse voksede. I det hele taget bærer de årlige regnskaber tydelige vidnesbyrd om, at hele mellemregnskabet mellem professorerne og fælleskassen var overordentlig indviklet, hvorfor det ikke kan undre, at man allerede få år efter systemets indførelse begyndte at diskutere dets ændring. Således vedtog man 13. oktober 1621 i Konsistorium, at hver professor i dette år selv skulle administrere sit procuratorie bortset fra de uvisse indtægter, en ordning, der dog ikke senere blev gentaget.[50] Få år senere blev der derimod forhandlet om en langt mere vidtgående reform, hvis hovedprincip var, at hver af professorerne selv skulle forvalte sit procuratorie til fuld og endelig dækning af lønnen, på samme måde som de forvaltede præbenderne, således at kun skovene og søerne på fællesgodset skulle forblive under rektors administration.[51] Forslaget begrundedes med de store restancer, der var opstået, og med godsets almindelige dårlige forfatning, et forhold, der utvivlsomt især skyldtes de uklare administrative forhold, som især belastede rektor. Den foreslåede nyordning minder i høj grad om den, der endelig gennemførtes i 1662, kun er det ikke helt forståeligt, hvorfor gennemførelsen trak så længe ud.

Efter reformen 1616 var lærernes lønningsforhold altså ordnet på den måde, at hver professor til dækning af den fundatsmæssige løn modtog indtægterne af sit procuratorie, hvortil kom indtægten af det til lærestolen knyttede præbende. Procuratorie og præbende udgjorde tilsammen et corpus. I de tre øverste fakulteter var corpora og lærestole knyttet fast sammen, således at man skiftede corpus, hvis man skiftede lærestol, hvilket jævnligt skete i Det teologiske og Det medicinske Fakultet, hvis lærestole var tillagt forskellig rang, uanset at de pågældende corpora var af nogenlunde samme størrelse inden for hvert fakultet.[52] Når f.eks. den første teologiske professor døde, rykkede den anden op i hans sted ved den såkaldte *option*[53] og overtog samtidig automatisk hans corpus. Tilsvarende skiftede en professor

50. RA. KU. 12.03.05, 1621 13/10.

51. Matzen II, s. 288 f., jfr. nedenfor s. 38 f.

52. Det teologiske Fakultet havde til 1630 tre lærestole, hvoraf Sjællands biskop beklædte den tredie, som var lavere lønnet end de to andre, fordi, som fundatsen siger, han var borte på visitatsrejser tre måner årligt. Det juridiske Fakultet havde til 1732 én lærestol, og Det medicinske Fakultet havde til 1787 to. Se E. Slottved: *Lærestole og Lærere ved Københavns Universitet 1537-1977,* 1978, s. 67 og lærestolene A 1-3, B 1 og C 1-2.

53. E. Slottved: anf. værk s. 67 f.

corpus, når han flyttede fra et fakultet til et andet, hyppigst fra Det filosofiske Fakultet til et af de tre andre. Inden for Det filosofiske Fakultet var forholdene yderligere komplicerede, idet det i 1616 havde seks fulde professorater, hver med sit corpus af nogenlunde samme størrelse, og hvis indehavere beklædte fakultetets pladser i Konsistorium. Dertil kom to pædagogiske professorater, der var fremkommet ved deling af det oprindelige pædagogiske professorat, hvorfor de først kun lønnedes med halvdelen, fra 1571 med 2/3 af den løn, fakultetets øvrige medlemmer fik.[54] Tilsvarende var deres corpora ringere end fakultetets øvrige. Dette forhold bevirkede, at de fungerede som rekrutteringsstillinger, hvis indehavere kun sad i ganske få år, førend de avancerede videre i fakultetet. Fakultetets seks store corpora var i begyndelsen knyttet til lærestolene, således at en professor måtte skifte corpus, hvis han ønskede at skifte lærefag, og omvendt, hvilket medførte en uophørlig bytten rundt imellem fakultetets lærere, givetvis ikke til gavn for undervisningen.

I Christian IV's *Novellæ Constitutiones* fra 18. maj 1621 blev der derfor nedlagt forbud mod denne praksis.[55] I paragrafferne 10 og 11 blev det dels bestemt, at de to pædagogiske professorater, hvis lærefag hidtil havde været den elementære latinundervisning, herefter skulle anvendes til andre formål,[56] da latinskoleundervisningen nu havde nået et tilstrækkeligt højt niveau, dels blev sammenknytningen mellem bestemte corpora og bestemte lærestole ophævet. Fakultetet havde derefter seks store og to mindre corpora, hvortil kom det, der var knyttet til det i 1619 oprettede professorat i metafysik. Adgangen til at avancere fra det dårligste til de bedste corpora reguleredes fra 1621 udelukkende efter anciennitet i fakultetet og uafhængigt af, hvilken lærestol den pågældende professor beklædte. Forholdene i fakultetet kompliceredes imidlertid yderligere af, at procuratorier og præbender efter 1621 tilsyneladende opteredes uafhængigt af hinanden, dette synes i hvert fald at fremgå af en vedtagelse i Konsistorium 3. maj 1633, hvor det blev bestemt, at Det filosofiske Fakultets procuratorier og præbender for fremtiden skulle være parvis fast knyttet sammen.[57] Endelig gjaldt der specielle regler for det ovenfor omtalte i 1619 oprettede corpus til det metafysiske professorat. Ganske vist besluttedes det i 1622, at det vicariegods, professoratet var funderet på, skulle deles i et procuratorie og et præbende, men der er ikke tegn på, at beslutningen nogen sinde blev effektueret, og det pågældende corpus blev, indtil det blev nedlagt i 1796, betragtet som

54. Smst., lærestolene D 2-7, D 1 og D 9.
55. Norvin 1940, s. 80-82.
56. Det ene professorat blev til et nyt professorat i matematik, det andet anvendtes til forskellige skiftende formål.
57. RA. KU. 12.03.06 1632 3/5.

bestående udelukkende af præbendegods, som administreredes af indehaveren uafhængigt af universitetets fælles godsforvaltning, på den anden side havde han ikke del i fællesgodset eller distributsen. Derimod blev de to nye corpora, der i begyndelsen af 1640'rne oprettedes til de professorater, Christian IV havde funderet i 1630, delt i procuratorier og præbender,[58] det nye teologiske blev af samme størrelse som fakultetets øvrige bortset fra biskoppens, medens det nye filosofiske, der benævntes *corpus novo philosopho* eller *pædagogus primus*, blev af samme størrelse som de to gamle pædagogiske corpora, men bedre end det metafysiske.

Selv om ulemperne ved 1616-ordningen allerede få år efter var klare, kom det som nævnt til at vare helt til 1662, før reformen kom. Tidspunktet er ikke tilfældigt, svenskekrigene havde sat deres spor på Sjælland og havde, som det klart fremgår af kilderne, også voldt skade på universitetets gods og hele dets økonomi. Professorerne havde i krigsårene kun delvis fået deres løn, og skaderne på godset, i form af ødegårde, reducerede besætninger, uhøstede eller utilsåede marker, nedbrændte huse, rovdrift på skovene o.s.v., var betydelige.[59] Og selv om freden endelig var kommet i 1660, kom det til at tage sin tid, førend normale forhold igen herskede. Reformen 1662 er kildemæssigt bedre belyst end 1616-ordningen, især er den i forbindelse med reformen udarbejdede jordebog over de nye procuratorier såvel som de ved samme lejlighed vedtagne regler bevaret,[60] og det fremgår da også klart heraf, at krisen var en væsentlig årsag til nyordningen. Som de væsentligste faktorer fremhævedes: Behovet for at få godset og bønderne bragt på fode igen og for at få gennemført en forenkling af den besværlige administration, der især tyngede rektor, en byrde, som krigsårene voldsomt havde forøget. Hertil kom, at krisen havde ramt de forskellige corpora med forskellig styrke, hvilket alene nødvendiggjorde en regulering. Da præbenderne opfattedes som uløseligt knyttet til lærestolene, måtte reformen indskrænkes til kun at omfatte fællesgodset.

Det bærende princip i nyordningen, der blev endeligt vedtaget i Konsistorium 10. marts 1662, var, at professorerne herefter selv skulle administrere deres procuratorier, lige så frit som hidtil præbenderne. Endvidere, at procuratorierne principielt nu skulle omfatte alle indtægter af godset, såvel visse som uvisse, ligesom både gårde, huse og købstadsgodset blev medtaget.

58. Se ovenfor s. 9 og E. Slottved, *Lærestole og Lærere*, lærestolene A 4 og D 17, og RA. KU. 12.03.07, 1643 14/1 og 8/2, 12.03.08, 1645 24/5.

59. Fridlev Skrubbeltrang, *Det danske Landbosamfund 1500-1800*, s. 98-105.

60. Findes i flere senere afskrifter i RA. KU. 18.07.01, den der er mærket VP 512/50 er den mest nøjagtige. Tr. i. L. Engelstoft: Universitets og Skole-Annaler 1810, II, s. 175-207, aftrykket indeholder dog flere fejl.

Udbyttet af procuratorierne skulle gælde for fuld og endelig dækning af den fundatsmæssige løn, som den var blevet fastlagt i 1571, således at det besværlige mellemregnskab med fælleskassen blev undgået. Disse principper kolliderede dog i et vist omfang med et andet, der implicit fremgår af ordningen: At fordele og ulemper herved så ligeligt som muligt skulle fordeles mellem alle professorerne. Resultatet af denne konflikt blev, som det vil fremgå, en ikke helt enkel mellemløsning.

Nyfordelingen fandt sted på den måde, at så godt som alt godset først blev delt i tre portioner eller klasser. Alle naturalieindtægterne blev først efter de normalt gældende regler omsat i hartkorn, hvorefter hartkornet omsattes til penge efter taksten 1 rigsdaler tønden.[61] Ganske vist påstod professorerne, at de ved at benytte denne takst stillede sig selv ringere end før under hensyn til den herskende nødstilstand, men taksten på 1 daler pr. tønde hartkorn var dog under alle omstændigheder en favørtakst. Man nåede på denne måde frem til, at værdien af hver af de tre klasser var 800 daler. Herefter blev professorerne fordelt på klasserne, og klasserne igen i portioner. 1. klasse blev delt i fire portioner på hver 200 daler, heraf fik de tre almindelige teologiske professorer hver en, medens de tre pædagogiske professorer delte den fjerde, således at de hver fik 66 2/3 daler. 2. klasse blev ligeledes delt i fire portioner, der tilfaldt Sjællands biskop som den sidste teologiske professor, juristen og de to medicinere. Endelig blev 3. klasse delt i seks portioner på 133 1/3 daler, der tilfaldt Det filosofiske Fakultets seks fulde professorater. Det metafysiske professorats corpus deltog ikke i fordelingen. Alle indtægterne af godset i hvert af de nye procuratorier, visse såvel som uvisse, tilfaldt de pågældende professorer så frit, som de havde indtægterne af deres præbender. Som det fremgår af tabel 1 var det imidlertid kun professorerne i klasse 2, der på denne måde fik fuld dækning for den fundatsmæssige løn, hvorfor der til de resterende blev udlagt yderligere gods, men på den måde, at de kun skulle have de visse indtægter heraf, som desuden skulle afregnes til kapitelstakst.[62] De øvrige indtægter af dette gods skulle forvaltes af rektor sammen med den lille del af godset, der ikke var blevet medtaget i delingen, og alle skove og søer på godset. Derimod blev det gamle procuratorium rectoris inddraget i nyfordelingen, hvorfor man fastsatte en løn på 60 daler til ham.

Geografisk skulle hvert procuratorie ifølge vedtægternes paragraf 4 have sit gods så samlet som muligt, hvilket i nogen udstrækning blev opnået, i hvert fald i forhold til 1616-ordningen. Da godset imidlertid var blevet fordelt

61. I reglerne benyttes dels den møntede daler, *rigsdaleren* på 6 mark à 16 skilling, dels regnemønten *sletdaler* på 4 mark. Alle beløbsangivelser er i det følgende omregnet i rigsdaler, betegnet daler.

62. Se note 40.

Tabel 1. Forholdet mellem den fundatsmæssige løn og værdien af procuratorierne 1662.

Professorat	Fundatsmæssig løn i 1571	Får i procuratoriet 1662	Underskud
Teologi I	300	200	100
Teologi II	300	200	100
Teologi III (bispen)	200	200	0
Teologi IV	300	200	100
Jura	200	200	0
Medicin I	200	200	0
Medicin II	200	200	0
Fil. Fak. I	150	133 1/3	16 2/3
Fil. Fak. II	150	133 1/3	16 2/3
Fil. Fak. III	150	133 1/3	16 2/3
Fil. Fak. IV	150	133 1/3	16 2/3
Fil. Fak. V	150	133 1/3	16 2/3
Fil. Fak. VI	150	133 1/3	16 2/3
Fil. Fak. VII	100	66 2/3	33 1/3
Fil. Fak. VIII	100	66 2/3	33 1/3
Fil. Fak. IX	100	66 2/3	33 1/3

Tabellen er udarbejdet på grundlag af oplysningerne i Frederik II's gavebrev 1571 11/9, Christian IV's gavebrev 1630 10/9 og i vedtægterne fra 1662 10/3 i RA. KU. 18.07.01. Alle lønsummerne er angivet i rigsdaler à 6 mark, jfr. note 61.

geografisk ret ligeligt mellem klasserne, formentlig ud fra det før omtalte ønske om at reducere virkningen af en lokal misvækst, kunne en vis spredning ikke undgås, ligesom hvert procuratorie måtte have sin del af det fjerntbeliggende gods. På den anden side ser det ud til, at man i videst muligt omfang har taget hensyn til, hvor de enkelte professoraters præbendegods var placeret.

Det er vanskeligt at give et eksakt udtryk for størrelsen af universitetsgodset og tilsvarende for størrelsen af de enkelte corpora. Corporagodset blev i 1776 opgjort til ca. 2900 tønder hartkorn, inclusive skov- og mølleskyld. Dertil kom det øvrige gods, herunder det jyske på ca. 255 tønder hartkorn.[63] Det er mere usikkert at anslå hartkornsværdien af de enkelte corpora. Et vist indtryk af størrelsen kan man dog få gennem en optælling af antallet af gårde i hvert corpus, således som det er gjort i tabel 2. Dog skal man være opmærksom på,

63. Matzen II, s. 277. Se også nedenfor s. 75.

Tabel 2. Størrelsen af de enkelte corpora efter nyfordelingen 1662, udtrykt i antal gårde.

Corpus	Procuratorie	Præbende	Ialt
Teologi I	15	30	45
Teologi II	15	15	30
Teologi III (bispen)	17	20	37
Teologi IV	15	20	35
Jura	17	16	33
Medicin I	14	14	28
Medicin II	14	13	27
Fil. Fak I	12	7	19
Fil. Fak II	18	9	27
Fil. Fak III	9	8	17
Fil. Fak IV	9	8	17
Fil. Fak V	9	9	18
Fil. Fak VI	9	8	17
Fil. Fak VII	6	9	15
Fil. Fak VIII	6	6	12
Fil. Fak IX	6	6	12
Fil. Fak X	–	6	6
Ialt	191	204	395

Tabellen er udarbejdet på grundlag af oplysningerne i jordebogen 1662 over procuratoriegodsets deling i RA. KU. 18.07.01, lægget 483 d. Kun egentlige bøndergårde er medtaget, men ikke øde jorder, huse og møller.

at de enkelte gårde ikke var lige store, jordens bonitet, tilliggendet af eng og skov m.m. spillede en stor rolle, og tilsvarende behøvede godsejerens indtægt af to i øvrigt lige store gårde ikke at være ens, idet landgilden kunne være fastsat på forskellige tidspunkter og efter forskellige principper. Endelig er det værd at være opmærksom på, at antallet af gårde på universitetsgodset ikke var konstant, gårde kunne undertiden deles, for så igen senere at samles, ligesom gårde, der i et stykke tid havde været ubesatte, kunne lægges under andre gårde. De i tabellen angivne tal viser derfor kun situationen 1662, men er ellers at betragte som cirkatal.

Ordningen 1662 var vel næppe ideel, men på den anden side synes corporasystemet hermed at have fundet en form, som kunne fungere, i hvert fald bestod den i alt væsentligt uændret til hele systemet blev ophævet efter

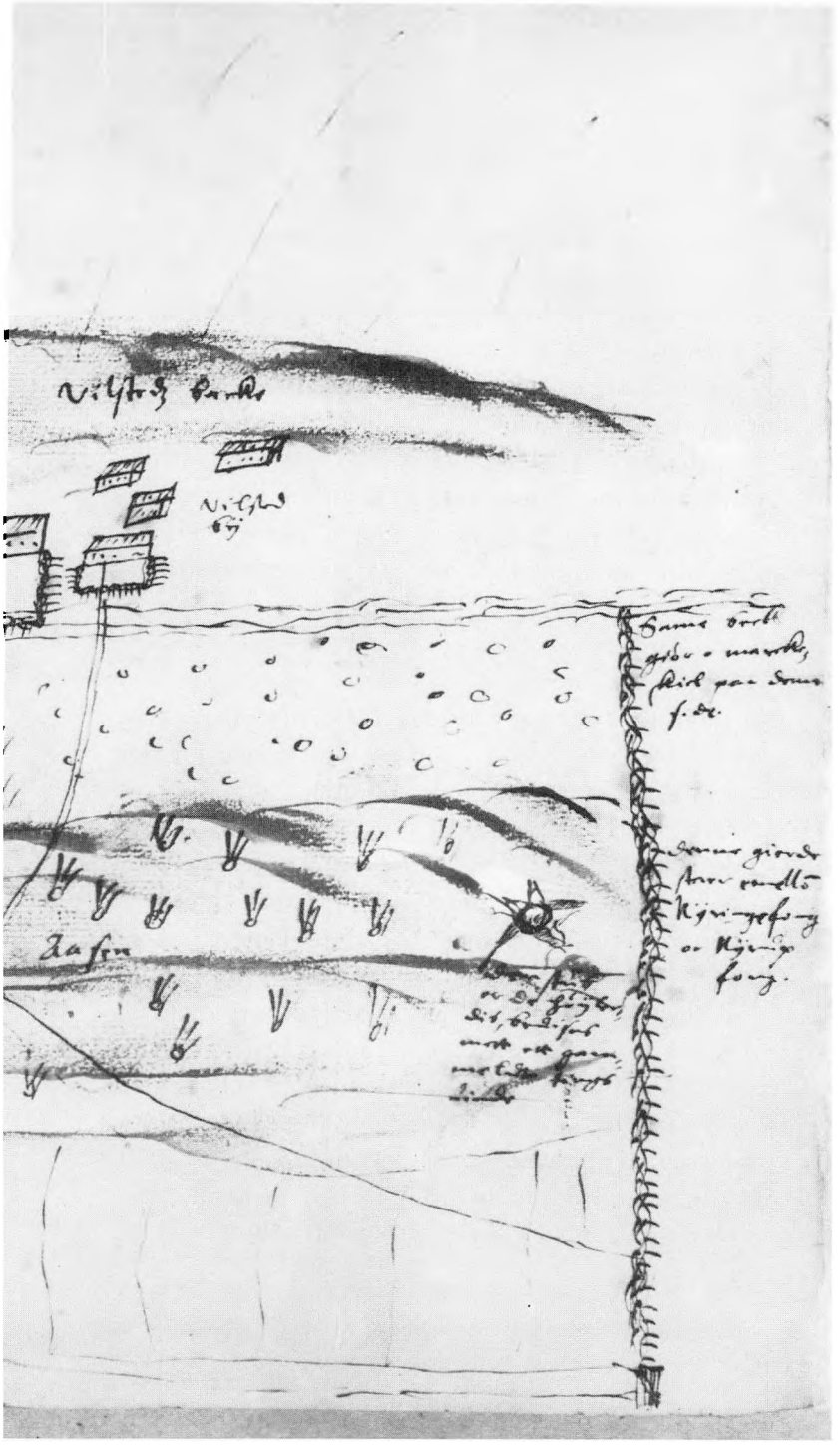

Fig. 7. »Wdvisning paa Kyringe Fang«, ca. 1603. Viser Kyringe by, St. Tåstrup sogn, Merløse herred, hvor universitetet ejede to gårde, og nabobyen Vilsted, Kirke Flinterup sogn, Alsted herred. Ordet »fang« brugtes i ældre tid om en fælles jord, især anvendt til græsning, og tegningen har givet været benyttet ved anvisningen af de enkelte brugeres græsningsret. Jfr. figur 6. RA. KU. 12.01.10, nr. 3-3-247, jfr. RA. KU. 11.01.01.

1796. De vigtigste af de ændringer, som fandt sted, kom i forbindelse med den nye fundats 1732, men det allermest påfaldende i denne forbindelse er måske, at man hverken ved denne lejlighed eller i forbindelse med den efterfølgende fundats 1788 gennemførte fornyelser i godsforvaltningen, corporasystemet bibeholdtes i princippet uændret ved begge lejligheder. Den vigtigste nyskabelse i 1732 var den højst tiltrængte oprettelse af et nyt juridisk professorat, hvorved man fordoblede fakultetets antal af normerede lærere! Til aflønningen heraf blev der oprettet et nyt corpus, kun kan man undre sig over, at det åbenbart ikke var muligt at finde gods eller andre indtægter til dette formål i Danmark, i hvert fald fik den nye professor til sit underhold udlagt kongetienden af Lenthen, Stange og Rommedal sogne i Hedemarken i Norge.[64] Den anden ændring, der blev gennemført, var en reform, hvorved de seks seniorprofessorer i Det filosofiske Fakultet fik forhøjet deres løn, så den kom på linie med kollegernes i Det medicinske og Det juridiske Fakultet. Da man åbenbart ikke fra statens side var besjælet af nogen større offervilje, valgte man at skaffe midler til denne lønforbedring ved at nedlægge de tre pædagogiske corpora og fordele indtægterne på de seks ældste professorer. Af godset under de tre corpora blev der skabt seks nye præbender, benævnt *Præbenda VI Christiani VI:to.*[65] Det metafysiske professorats corpus blev bevaret, det skulle herefter tilfalde fakultetets yngste medlem, der tillige skulle beklæde posten som sekretær i Konsistorium. Således blev prisen for den iøvrigt rimelige forbedring af de seks professorers aflønning, at antallet af ordinære lærestole i fakultetet reduceredes fra ti til syv.

Det er i det foregående blevet omtalt, hvorledes administrationen af universitetets finanser fra 1571 var delt imellem rektor og fogeden, således at den sidste især havde ansvaret for godsforvaltningen. I en beskikkelse fra 1618 benævnes han *ridefoged*, en betegnelse, der herefter hyppigt forekommer. Ved samme lejlighed bliver fogeden for at skåne bønderne pålagt selv at holde hest, også heraf fremgår det, at hans opgave først og fremmest var at varetage den daglige godsforvaltning.[66] Man må her atter skelne imellem fællesgodset og præbendegodset, idet universitetets foged i princippet kun skulle befatte sig med det første. Forvaltningen af præbendegodset var de enkelte professorers egen sag, og der vides kun meget lidt om, hvordan de klarede den daglige godsforvaltning. Der er eksempler på, at enkelte professorer kunne slå sig

64. Matzen II, s. 316.

65. RA. KU. 18.25.07. I én samlet protokol findes dels en jordebog over de nedlagte corpora, dels en jordebog over hvert af de nye præbender, endvidere reglerne for delingen og endelig præbendernes årlige regnskaber.

66. Matzen II, s. 292. Om fogeder generelt, se H. H. Fussing: *Herremand og Fæstebonde,* 1942, afsnit V, s. 355-70.

sammen og antage en særlig foged til at bestyre deres præbender, en anden mulighed, de enkelte gange benyttede, var at antage universitetets foged hertil, og endelig kan man tænke sig, at de eventuelt har benyttet en fælles forvaltning i domkapitlet.[67]

Mere klarhed er der over fogedens forvaltning af fællesgodset. Indtil 1616 bestod hans opgave i at holde tilsyn med bønderne, indkræve deres landgilde og sørge for at få solgt de naturalier, der ikke blev anvendt til lønninger eller på anden måde, for således at fremskaffe midlerne til at bestride universitetets udgifter, såvel de almindelige som de lønninger, der udbetaltes i penge. Oprettelsen af procuratorierne i 1616 betød ikke nogen principiel ændring heri, bortset fra den betydelige administrative lettelse, der må have ligget i, at fogeden ikke længere skulle oppebære og omsætte eller fordele den store del af indtægterne, der gik til professorlønninger, men blot anvise bønderne, hvorledes de skulle levere dem til rette vedkommende. Den del af de visse indtægter, der ikke indgik i procuratorierne, skulle han fortsat oppebære og omsætte til penge, ligesom han stadig havde ansvaret for og det praktiske arbejde med inddrivelsen af landgilderestancer og lignende.

Hvad angår de uvisse indtægter, kan man som hovedregel sige, at fogeden kun beskæftigede sig med opkrævningen heraf. Det var ham forbudt selv at foretage indfæstninger på godset, ansvaret herfor påhvilede rektor, dog må man antage, at denne i høj grad har været afhængig af de indstillinger, fogeden ud fra sit lokalkendskab kunne give om egnede fæstere til ledige gårde, og om hvad der i den givne situation ville være et rimeligt stedsmål. Med hensyn til de retssager, som bønderne på godset blev involveret i, og som for størstepartens vedkommende drejede sig om forseelser mod herskabet, såsom langvarige og grove landgilderestancer, ulovlig skovhugst og lignende, var det fogeden strengt forbudt at indgå forlig eller andre aftaler med bønderne herom. Han skulle i sådanne sager sørge for, at den pågældende bonde blev tiltalt for retten, og skulle, når der var faldet dom i sagen, inddrive det idømte sagefald. Ved den tredie store enkeltpost i de uvisse indtægter, oldensvinene, var det atter rektor, der på sin årlige inspektionsrejse rundt i skovene (se nedenfor s. 41) fastsatte, hvor mange svin bønderne i det pågældende år måtte drive på olden, og sørgede for at få brændemærket universitetets andel heraf, normalt hvert ottende, men igen må man regne med, at fogeden i kraft af sin større kyndighed i høj grad har medvirket i det praktiske arbejde hermed.[68] At fogedens arbejde med de uvisse indtægter således var indskrænket til den praktiske side heraf, herunder opkrævningen,

67. Matzen II, s. 293.
68. Smst. s. 293 f.

var ganske i overensstemmelse med tidens praksis både på adelens gods og på krongodset, et klart udtryk herfor finder man i Christian III's lensforordning fra 1557.[69] Hensigten er klar: at sikre godsejeren det størst mulige udbytte af de uvisse indtægter. Det gjaldt om at undgå, at bonden og fogeden mod en erkendtlighed til den sidste blev enige om et for lavt stedsmål eller et for billigt forlig i en retssag til skade for godsejeren. For yderligere at sikre dette var det normal praksis, som også var gældende på krongodset, at fogeden som en del af sin løn fik de såkaldte fogedpenge, nemlig 10 % af de uvisse indtægter.[70] Jo større beløb, disse indgik med i regnskabet, jo større blev fogedens andel. Når dette er nævnt, må man dog samtidig ikke være blind for, at der desuagtet var rige muligheder for fogederne for at omgå systemet, særligt på et gods som universitetets, hvor godsejeren dels var en institution placeret i København og således langt fra godset, dels styredes af personer, der, deres øvrige kvaliteter ufortalt, næppe har været særligt landbrugskyndige. Man kan således udmærket forestille sig, at fogeden, når en gård skulle bortfæstes, har indstillet en bestemt person til rektor, med hvem han på forhånd har aftalt mod en erkendtlighed at ville forsøge at få fastsat et lavere stedsmål end egentlig rimeligt. Men det ligger i sagens natur, at eksakt viden herom hører til sjældenhederne.

Ud over det egentlige arbejde med godsforvaltningen varetog fogeden en række offentligretlige forretninger som skifteforvaltning, overformynderiforretninger, skatteudskrivninger og udskrivningen af soldater. Det vil imidlertid være mest naturligt at omtale disse i forbindelse med redegørelsen for fogedvæsenet efter 1662.

Indtil 1662 bestod fogedens løn dels i fri bolig i København, dels i en fast løn i penge og naturalier. Denne varierede noget, indtil den et stykke ind i 1600-tallet blev fastsat til 80 daler, fire tønder af hver af kornsorterne rug og byg og 25 tønder havre. Dertil kom skriverskæppen eller skriverpengene, hvormed menes en afgift, bønderne betalte fogeden i korn eller penge for at blive ført i jordebogen, og endelig kom de ovenfor omtalte fogedpenge med 10 % af de uvisse indtægter.[71]

I de vedtægter, professorerne fastsatte i forbindelse med nyfordelingen i 1662, nævnes fogeden flere gange, hvilket må opfattes som bevis på, at man da påtænkte fortsat at holde embedet besat. Men 31. maj samme år fik universitetets foged siden 1651 sin afsked, og der var derefter i en årrække ingen foged på det sjællandske gods. Derimod var der naturligt nok en foged

69. Kragh og Stephanius: *Christian III's Historie* II, på dansk ved N. Sandvig, 1776-78, s. 361-65.

70. H. H. Fussing: *Herremand og Fæstebonde,* 1942, s. 87-95.

71. Matzen II, s. 293, jfr. note 66 og 70.

for det jyske gods, som universitetet havde erhvervet i 1660.[72] Man må derfor tænke sig, at professorerne har taget tanken om, at de herefter selv skulle forvalte deres procuratorier så frit som præbenderne, ganske bogstaveligt, og selv, enkeltvis eller flere sammen, har antaget fogeder. I længden må dette imidlertid være blevet for besværligt, for i 1685 foreslog professor Jens Bircherod sine kolleger i Konsistorium, at man ansatte en eller flere fogeder til at forvalte hele godset. Forslaget blev velvilligt modtaget, og allerede i efteråret samme år ansattes tre fogeder, imellem hvem hele godset, såvel præbenderne som procuratorierne, blev fordelt. Tidspunktet herfor er måske ikke helt tilfældigt, idet Roskilde Domkapitel ca. 1680 blev ophævet, således at professorerne mistede den støtte, som de hidtil kan have fået fra en fælles kapitelsforvaltning.[73] Grænserne for de tre fogeders distrikter vekslede noget i de første år. Antallet af fogeder steg imellem 1713 og 1718 til fire, men reduceredes herefter atter til tre, og fogeddistrikterne blev nu endelig fastlagt, således at det første kom til at omfatte godset i Nordsjælland og Hornsherred og omkring Roskilde, det andet det vest- og nordvestsjællandske gods og det tredie godset i Sydsjælland og på Stevns.[74]

Modsat fogeden før 1662, der havde haft embedsbolig i København, var fogederne, eller forvalterne, som de i løbet af 1700-tallet efterhånden blev kaldt, efter 1685 bosat i deres distrikter og havde således ikke fri residens. Deres aflønning var ligeledes fastsat på anden vis, idet de fik en afgift af hver gård i deres distrikt, en procent af de uvisse indtægter og skiftegebyret af de skifteforretninger, de varetog (se nedenfor). Deres arbejde afveg ikke fra det, der er redegjort for ovenfor for perioden før 1662, kun må man erindre, at de på præbendegodset alene var ansvarlige over for de enkelte professorer, men på procuratoriegodset tillige over for rektor og Konsistorium.[75]

Som nævnt havde fogederne før og efter 1662 ansvaret for forskellige offentligretlige forretninger. For det første havde universitetet fra gammel tid, som andre godsejere, retten til at foretage skifter efter bønderne på godset. Retten var betydningsfuld, fordi det således var godsejeren eller fogeden som dennes repræsentant, der vurderede værdien af bøndernes bo. På den måde

72. Smst. s. 294.

73. Acta Consistorii, RA. KU. 12.03.13. Jfr. Matzen II, s. 294.

74. Forvalterdistrikterne omfattede: I: *Københavns amt* med de nordsjællandske herreder, *Jægerspris amt* med Horns herred og *Roskilde amt* med herrederne Voldborg, Sømme, Tune og Ramsø; II: *Holbæk amt* med Merløse og Tuse herred, *Dragsholm amt* med Ods herred, *Kalundborg amt* med Ars og Skippinge herreder, *Sæbygårds amt* med Løve herred, *Korsør amt* med Slagelse herred, *Antvorskov amt* med Vester og Øster Flakkebjerg herreder, *Sorø amt* med Alsted herred og *Ringsted amt* og herred; III: *Vordingborg amt* med herrederne Tybjerg, Hammer og Bårse og *Tryggevælde amt* med Fakse, Stevns og Bjæverskov herreder.

75. Matzen II, s. 294.

kunne man sikre, at arvingernes krav ikke gik godsejerens interesser for nær, f.eks. på den måde, at det i boopgørelsen blev fastslået, at gården ikke var ordentlig vedligeholdt, således at boet måtte betale reparationerne. Muligheden for misbrug lå snublende nær, og det er ingen tilfældighed, at netop ønsket om en reform af dette forhold var det, der så at sige satte gang i de store landboreformer i 1780'erne.[76] Der er ikke tegn på, at forholdene på universitetsgodset i denne henseende har været værre end på andet gods, snarere har de vel været lidt bedre, på grund af, at professorerne ikke boede på godset og derfor ikke kunne anspore forvalterne til for stor nidkærhed, men væsentlig anderledes end andre godsejeres skifte praksis på godt og ondt har universitetets næppe været. Det praktiske arbejde med skifterne påhvilede fogederne, og som ovenfor nævnt modtog de fra 1685 skiftegebyret som en del af deres løn. Herudover skal kun bemærkes, at Konsistorium i 1688 bestemte, at skifterne skulle føres i særlige protokoller.[77]

På samme måde havde universitetet ansvaret for overformynderibestyrelsen, d.v.s. forvaltningen af umyndiges midler på godset. I ældre tid påhvilede dette arbejde i praksis fogederne, og uagtet Konsistorium i 1704 bestemte, at alle umyndiges midler skulle samles i en særlig kasse, fortsatte forvalterne i vid udstrækning med at fungere som overformyndere igennem hele 1700-tallet, først efter 1800 indførtes en samlet overformynderibestyrelse.[78]

Endvidere deltog fogeden før 1662 og forvalterne efter 1685 i udskrivningen af soldater på universitetsgodset. Selv om de forskellige fundatser havde skænket universitetet godset med samme rettigheder, som adelen havde på sit gods, hvilket i dette tilfælde skulle indebære, at det selv varetog lægdsvæsenet, var det dog til 1658 kronens lensmænd, der foretog udskrivningen af soldater på universitetsgodset. Den 14. juli dette år fik universitetet imidlertid overdraget lægdsvæsenet, hvilket bekræftedes 18. februar 1663. Indtil 1788 var det herefter Konsistorium, der efter indstilling fra fogeder og forvaltere lagde bønderne i lægd og bestemte, hvilke karle der skulle udskrives.[79] Kontrollen med lægdsvæsenet var betydningsfuldt for godsejerne, fordi de hermed havde et middel til at lægge pres på bønderkarlene. Viste en karl sig uvillig til at overtage en gård på de vilkår, der blev ham tilbudt, kunne man true ham med, at han i så fald ville blive udskrevet som soldat.

Endelig medvirkede fogeder og forvaltere i påligningen og oppebørslen af skatter. Indtil 1660 var universitetsbønderne i princippet skattefrie, ligesom skatter i det hele taget opfattedes som ekstraordinære, således at forstå, at

76. Jens Vibæk: *Reform og Fallit, Politikens Danmarks Historie* X, 1964, s. 60 og 74.
77. Matzen II, s. 304.
78. Smst. s. 304 f.
79. Smst. s. 311.

skatterne ikke betragtedes som en del af de normale statsindtægter, men i hvert tilfælde blev udskrevet med angivelse af, hvilken særlig anvendelse, skatteprovenuet skulle have. Hovedreglen var her, at universitetsbønderne kun deltog i de særlige skatter, der også pålignedes adelens ellers skattefrie bønder. Som tilfældet var med lægdsvæsenet var det længe uklart, hvem der i det pågældende tilfælde skulle forestå skatteligningen og oppebørslen. Normalt skete det ved lensmændene, selv om universitetet gentagne gange søgte at få overdraget retten hertil. Disse bestræbelser blev dog først kronet med held 1651.[80]

Enevældens indførelse 1660 fik afgørende betydning for hele skattesystemet. Skatterne blev herefter en fast del af de offentlige indtægter og påhvilede herefter i princippet al landets jord, således også den del, der hidtil havde været omfattet af skattefrihedsprivilegiet. I de første år efter 1660 var praksis herefter den, i henhold til en vedtægt herom, som professorerne havde sluttet 21. juli 1658, at bønderne på procuratorie- og præbendegodset under ét blev lagt i lægd enten af rektor og dekanerne eller af dertil udpegede professorer. Indtil 1662, og efter 1685, skete lægdsinddelingen efter indstilling fra fogederne, som ligeledes efterhånden overtog ansvaret for indkrævningen og indbetalingen af skatterne. Universitetets egen skatteligning, som voldte en del besvær, bortfaldt i løbet af 1700-tallet, medens opkrævningen og indbetalingen af skatterne påhvilede fogederne til ind i 1800-tallet.[81]

Corporasystemet var det dominerende træk i universitetets godsforvaltning indtil udgangen af 1700-tallet. Det indebar både fordele og ulemper, og en samlet vurdering er ikke let at give. Som den vigtigste fordel må nævnes den inflationssikring, som systemet medførte, og som gjorde, at det efter 1571 ikke var nødvendigt at forhøje den fundatsmæssige løn. Det er i det foregående blevet omtalt, hvorledes prisstigningerne i 1500-tallet truede med at udhule den oprindelige pengeløn, og det er givet dette forhold, der ligger bag den gradvise udvikling af corpora. I og med at professorerne fik størsteparten af deres løn i naturalier, var de sikret deres daglige fornødenheder uanset prisforholdene, og normalt blev der et betragteligt overskud, som kunne afsættes på markedet. Da kornpriserne begyndte at stige fra midten af 1700-tallet, betød dette givet en ikke ubetydelig reallønsfremgang for corporabesidderne. På den anden side medførte systemet, at de måtte bruge en væsentlig del af deres tid og kræfter på godsadministration, hvad de næppe alle var lige egnede til.

Systemets største fejl var dog, at det primært varetog professorernes interesser og ikke universitetets. I og med at så godt som hele universitetsgod-

80. Smst. s. 306 f.

81. Smst. s. 305-11.

set og dermed hovedparten af universitetets indtægtsgrundlag var fordelt mellem professorerne, kunne en udvidelse af universitetets aktiviteter kun ske ved en nyfordeling af corpora og dermed en forringelse af de gamle corporabesidderes vilkår eller ved en forøgelse af universitetets indtægter. Vi har eksempler på det sidste i de af Christian IV i 1619 og 1630 oprettede professorater og i det andet juridiske professorat fra 1732. Da man på den anden side ved samme lejlighed ville forbedre Det filosofiske Fakultets læreres løn, skete det ved, at tre af fakultetets ti lærestole blev nedlagt og deres corpora fordelt på resten. Den første mulighed blev derimod først taget i anvendelse med ophævelsen af corpora fra 1796 efter en generations forhandlinger herom. Uanset at en udvidelse og reform af universitetet længe havde trængt sig på, kom den største modstand ikke desto mindre fra Konsistorium, hvor alle corporabesiddere var samlet, idet dets handlinger og synspunkter i langt højere grad var dikteret af de enkelte professorers interesser end af universitetets.

Hele denne problematik hænger, som det vil blive vist i et følgende kapitel, nøje sammen med gennemførelsen af landboreformerne i slutningen af 1700-tallet. Med den endelige udformning af corpora i 1662 var universitetsgodset blevet låst fast i en struktur, som kun yderst vanskeligt lod sig ændre uden corporas ophævelse. Dette betyder, at driftsformen på universitetsgodset, som afspejler forhold, der går tilbage til 1500-tallet, i løbet af 1700-tallet i sammenligning med den almindelige udvikling inden for landbruget må betegnes som stadig mere ineffektiv og gammeldags. Dette var ikke nødvendigvis en ulempe for bønderne på godset, men set ud fra et universitetsøkonomisk synspunkt var det i stadig stigende grad uheldigt.

Dommen over corporasystemet må derfor blive, at det nok til ind i 1700-tallet var i stand til at sikre et stabilt grundlag for universitetets undervisning, men at det på den anden side var en hindring for reformer og fornyelser, både på universitetet og i godsdriften. Da det ophævedes i 1796, havde det forlængst overlevet sig selv, og når afviklingen lod vente så længe på sig og først var afsluttet 1831, skyldes det først og fremmest professorernes modstand mod, hvad de måtte opfatte som en trussel imod deres velerhvervede rettigheder.

SØER, SKOVE OG TIENDER

Ved oprettelsen af de nye procuratorier i 1662 blev som tidligere nævnt så godt som hele fællesgodset fordelt mellem professorerne. Tilbage under fælles forvaltning forblev foruden det jyske gods, som universitetet havde modtaget

1660 som erstatning for det i 1658 tabte, skånske gods,[82] stort set kun skove og søer på det sjællandske gods. En parallel hertil findes i den deling, de seks øverste professorer i Det filosofiske Fakultet i 1571 foretog af godset under det dem i fællesskab tildelte Præbende Sex i Roskilde Domkapitel,[83] idet skove og søer også her holdtes samlet og forvaltedes på alles vegne af dekanen. Årsagen til, at man ikke medtog skove og søer ved fordelingen af godset, er ikke svær at finde, idet de ikke var jævnt fordelt på godset, således at det ville være svært at give hver professor hans rimelige andel.

Søerne spillede først og fremmest en rolle ved den mulighed for forsyning med fisk, som de gav. Det skal i denne sammenhæng bemærkes, at ferskvandsfisk i datidens husholdninger normalt spillede en langt vigtigere rolle end saltvandsfisk. Universitetets vigtigste søbesiddelse var Langvaddam, den nuværende Damhussø ved København. I en kortere periode holdt universitetet selv en fisker her, der fordelte store kvanta fisk til professorerne, men fra ca. 1660 blev søen bortforpagtet, først til forskellige private, siden til Vandvæsenskommissionen, der i 1810 fik arvefæsteskøde på den mod en årlig afgift på 30 tønder byg.[84]

Af langt større betydning end søerne var skovene. De leverede først og fremmest brænde og gavntømmer til såvel bønderne som professorerne. Derudover indgik de som et vigtigt led i landbrugsdriften i kraft af muligheden for at drive svin på olden. Nævnes kan også indsamlingen om efteråret af nødder og bær, der spillede en vis rolle, og endelig havde universitetet indtil enevældens indførelse 1660 jagtretten.[85] Administrationen af skovene, der påhvilede rektor i universitetets fælles skove og dekanen i Det filosofiske Fakultet i dettes skove, var reguleret i en lang række bestemmelser.

Århundreders udnyttelse af skovene havde allerede i 1500-tallet skabt en tilstand, hvor de kun yderst vanskeligt kunne imødekomme de krav, der stilledes til dem, og det var derfor nødvendigt med strenge bestemmelser, der regulerede udnyttelsen for at forhindre rovdrift. Problemet var naturligvis ikke specielt for universitetsskovene, og kilderne viser, at ikke mindst kronen udfoldede ihærdige bestræbelser for at beskytte landets skove. Resultatet heraf var dog kun delvis en succes, ved landboreformerne i slutningen af 1700-tallet var Danmark det skovfattigste land i Europa, og de eksisterende skove var ikke sjældent i en ynkelig forfatning.[86]

På denne baggrund er det ikke mærkeligt, at professorerne indgående

82. Se ovenfor s. 10.
83. Se ovenfor s. 16 f. og note 38.
84. Matzen II, s. 275.
85. Smst. s. 298 og 304.
86. Jens Vibæk: *Reform og Fallit,* s. 56.

beskæftigede sig med spørgsmålet om skovenes forvaltning. Allerede i fundatsen 1539 var det blevet universitetet pålagt på det omhyggeligste at drage omsorg for, at der ikke blev fældet flere træer, end skovene kunne tåle, og at de ikke på anden måde led skade. At man ikke altid efterlevede dette påbud, viser en sag fra 1618. Den 13. december modtog universitetet et brev fra kongen, hvori det indskærpedes, efter at det var kommet kongen for øre, at universitetets skove var misligholdt, at der skulle føres ordentligt tilsyn. Dette foranledigede, at der blev afholdt syn på alle skovene, og det fremgår, at der alene i skovene i Ramsø herred blev konstateret ulovlig hugst af ikke mindre end 3696 træer. Derudover var et stort antal træer beskadigede ved, at der var blevet fjernet grene i trækronerne. Sagen endte med, at de ansvarlige skovfogeder blev stævnet for retten,[87] og man synes derefter at være blevet mere påpasselig. Således blev det i 1630 bestemt, at rektor mindst fire gange årligt skulle rejse rundt og inspicere skovene, men dette må dog have været for stor en belastning, idet bestemmelsen ophævedes allerede året efter.[88]

Ved delingen af godset 1662 beskæftigede man sig naturligt nok også med skovene, og i delingsvedtægtens §§ 14 og 15 blev der fastsat nærmere regler herfor.[89] Disse regler er dog næppe nogen nyskabelse, men må snarere opfattes som en kodifikation af den praksis, der efterhånden havde udviklet sig. For det første fik rektor pålagt nøje at føre regnskab over det træ, der blev udvist i skovene, og over den betaling, bønderne måtte erlægge for det gavntømmer og brænde, de fik tildelt. Førend rektor kunne udvise træer til fældning, skulle bønderne forelægge en seddel fra deres husbond, d.v.s. at hver procuratoriebesidder skulle attestere, at bonden virkelig havde behov for det ønskede, og det indskærpedes, at udvisningen skulle ske med iagttagelse af den yderste sparsommelighed. Således måtte der kun udvises træ til brændsel, når der ikke var mulighed for at grave tørv. Al udvisning til bønderne skulle ske mod betaling, normalt tolv skilling pr. læs, kun til fattige bønder kunne der efter husbondens anvisning og med alle professorernes samtykke leveres træ gratis. Det praktiske arbejde med at påse, at rektors anvisninger blev overholdt, påhvilede skovfogederne, om hvem det bestemtes, at de skulle vælges blandt de mest duelige og vederhæftige bønder hvert sted, og uanset hvilket procuratorium de tilhørte. Til løn for deres arbejde skulle de have tre læs træ om året, hvilket dog endog professorerne må have erkendt var en ringe betaling i forhold til besværet, idet det hedder, at bestillingen som skovfoged skulle gå på omgang to eller tre år ad gangen, dersom en enkelt bonde ikke ønskede at bestride bestillingen længere.

87. Rørdam III, s. 324 f. Matzen II, s. 298.
88. RA. KU. 12.03.06.
89. RA. KU. 18.07.01. Trykt i L. Engelstoft: Universitets og Skole-Annaler 1810 II, s. 176-207.

De første år efter nyordningen må imidlertid have vist et behov for mere nøjagtige bestemmelser, hvorfor Konsistorium i 1667 vedtog yderligere tretten artikler, der i detaljer fastlagde retningslinierne for skovadministrationen. Da disse bestemmelser giver et glimrende billede af de med skovene forbundne problemer, skal de nærmere gennemgås her.[90]

Det blev for det første bestemt, at rektor helst to gange årligt, men i hvert fald én gang sammen med det foregående års rektor skulle rejse ud for at inspicere skovene. Der skulle optages syn på hver skovlod, og det skulle optegnes, hvor mange træer af de forskellige sorter, eg, bøg og ask, der var blevet fældet siden sidste år, samt hvor mange grene der var blevet fjernet fra trækronerne. Det skulle endvidere kontrolleres, om stubbene fra de fældede træer og grene var behørigt stemplede, for at det kunne afgøres, om der var sket ulovlig hugst. Var dette tilfældet, skulle der straks rejses tiltale ved herredstinget mod den ansvarlige skovfoged. Derefter skulle de træer stemples, som måtte fældes i de kommende år, til hvilket formål der var udfærdiget et stempel med udskifteligt årstal, således at man kunne holde regnskab med hvert års udvisninger. Pedellen, som ledsagede rektor på skovrejserne, skulle straks i en særlig protokol indføre en beskrivelse af de udviste træer, om der var tale om gavntømmer eller brændeved, og hvor mange læs der var i hvert udvist træ, således at rektor sidenhen, når bønderne kom med deres af husbonden attesterede sedler, kunne vide, dels hvad han skulle lade skovfogederne anvise dem, dels hvor meget der var i beholdning. Rektor måtte ikke lade mere stemple, end hvad der sammen med forrige års beholdning måtte skønnes at række til årets forbrug. Som en yderligere kontrol blev det bestemt, at de udvisningssedler, bønderne fik, kun skulle være gyldige i seks måneder, havde de ikke inden udløbet heraf fået fældet og fjernet træet, havde de fortabt retten hertil.

Om de træer, der kunne stemples, hedder det i artikel VIII: »Træerne, som stemples, bør at være uden skovens skade, som ere ufrugtbare, visne, forraadnede, gamle eller uden top, til brændeved, og dersom nogen til gavntømmer skal udstemples, enten af de grønne eller forraadnede i toppen, da det at skee sparsommeligen og på de stæder, hvor de staae altfor tycke paa hinanden, eller hvor de unge træer betages soel og pladz at voxe og udbrede deres greene, og paa det de samme unge træer bedre kand voxe, er icke uraadeligt, hvor mange i en hob staae, deriblandt nogle afhugges, de andre til større gavn«.[91] Det overordnede hensyn var altså, at der ved udvisningen blev taget hensyn til fremtidens skov, og for at sikre dette blev det desuden

90. Som note 89.

91. Tegnsætning og brugen af store og små bogstaver er bragt i overensstemmelse med moderne retskrivning.

bestemt, at bønderne for hvert træ, de fik udvist, skulle plante fem nye, og rektor og exrektor skulle på den årlige inspektionsrejse kontrollere, at disse var af passende kvalitet.

Endelig blev det bestemt, at der skulle holdes særligt tilsyn med det gavntømmer, bønderne fik udvist. Ved syn på gårdene skulle det påses, at dette tømmer virkelig blev anvendt til det opgivne formål og ikke solgt, idet det samtidig på det strengeste blev bønderne forbudt under noget som helst påskud at sælge gavntømmer, end ikke til professorerne!

Bestemmelserne fra 1662 var med enkelte ændringer gældende helt frem til landboreformerne i slutningen af 1700-tallet. I 1694 blev inspektionen af skovene overtaget af en komité bestående af tre professorer, og senere blev en enkelt professor valgt til skovinspektør. Den sidste af disse fratrådte først i 1839, hvorefter ansvaret for skovene blev overtaget af kvæstor. Derimod beholdt rektor længe ansvaret for en anden funktion i forbindelse med skovvæsenet, nemlig brændemærkningen af universitetets oldensvin. Denne blev foretaget af fogeden, men endnu ind i 1700-tallet var det almindeligt, at rektor personligt var til stede ved indbrændingen.[92]

Bestemmelserne, der skulle sikre, at skovene forblev ved magt, var således både klare og udførlige, men derfra og til at sikre, at de blev overholdt, var der et langt spring. Går man til tingbøgerne, finder man, at retssager om ulovlig skovhugst så at sige hørte til dagens orden. De lovlige udvisninger var knappe, og kunne bønderne ikke på denne måde få dækket deres behov, tog de selv. Universitetets bønder var i så henseende ikke bedre end andre, ulovlig skovhugst var i de dage noget, der mand og mand imellem ikke betragtedes som noget uhæderligt, især hvis det forblev uopdaget, og skulle man endelig blive grebet på fersk gerning, kunne man jo trøste sig med det gamle, sjællandske mundheld: »For tyveri i skov og hos fruentimmer bliver man hverken hængt eller brændt«. Det gjorde det ikke bedre, at skovfogederne, der skulle føre tilsyn med, at naboerne ikke forgreb sig på skovene, undertiden selv ikke holdt sig tilbage. Således blev universitetsbonden Peder Vestergaard i Sneslev, Førslev sogn i Øster Flakkebjerg herred, der tillige var skovfoged, i 1725 fradømt sin fæstegård, dels på grund af restancer med landgilden og andet, men især på grund af misligholdelse af sine skovparter. Der blev ved denne lejlighed optaget syn på alle de til universitetsgårdene i Sneslev hørende skovparter, og på praktisk taget dem alle blev der konstateret en betydelig ulovlig hugst. Ifølge synsmændene var der i løbet af de sidste seks år blevet fældet mindst 120 træer ulovligt, og desuden var trækronerne slemt raseret, således at der næppe var et ordentligt træ tilbage i skoven.[93] I og med

92. Matzen II, s. 298 f.

at dette tilfælde endte for retten, må man gå ud fra, at det har været særligt graverende, men det giver dog et klart billede af vanskelighederne ved at beskytte skovene. Problemet var som sagt generelt, og først med fredskovsforordningen 1805 blev der taget effektive skridt til beskyttelsen og retableringen af de danske skove.

Det er i det foregående kapitel blevet nævnt, at universitetet i 1539 modtog de 25 kongetiender fra Tune og Sømme herreder.[94] I forbindelse med donationerne i begyndelsen af 1600-tallet modtog det yderligere tre sjællandske kongetiender, der indgik i nyfordelingen af procuratorierne i 1662. Derimod blev de oprindelige 25 kongetiender bibeholdt som et særligt fond, der tilfaldt professorerne efter specielle regler. Hvornår disse er endeligt udviklet, er ikke helt klart, idet udbyttet af kongetienderne som nævnt indgik i fordelingen af korn 1598. Samtidig fremgår det af Acta Consistorii fra 1599 og frem, at disse tiender var bortforpagtet til professorerne. Forklaringen på disse delvis modstridende udsagn hænger formentlig sammen med den administrative praksis, der i løbet af 1500-tallets anden halvdel havde udviklet sig omkring tienderne i almindelighed.

Ved tiende forstås den afgift fra middelalderen, som bønderne gav til kirken, i princippet med en tiendedel af deres avl, korn såvel som kvæg. Tienden deltes i tre lige store dele, en til sognepræsten, en til kirken og en til biskoppen. Medens præstens og kirkens andele formodentlig normalt er blevet ydet efter reglerne, havde biskopperne middelalderen igennem store problemer med at få bønderne til at levere deres andel med den fulde 1/30 af høstudbyttet.[95] Ved reformationen 1536 blev tienden opretholdt til bøndernes store fortrydelse, men med den vigtige ændring, at bispernes andel nu tilfaldt kronen med den begrundelse, at udbyttet skulle bruges til at opretholde et godt undervisningsvæsen. Bispetienderne var imidlertid i middelalderen i et vist omfang blevet skænket til hospitaler, skoler, domkapitler og lignende, og reformationen medførte ikke nogen ændring for sådanne tienders vedkommende, de tre kongetiender, universitetet fik i begyndelsen af 1600-tallet, var netop før reformationen blevet skænket til de vicarier, som universitetet overtog. En del af de tiender, kronen fik i 1536, blev i tidens løb skænket til skoler, hospitaler og lignende; som to markante eksempler herpå skal blot nævnes de 25 til universitetet i 1537 og de 92, Kommunitetet fik 1569. Derimod indgik de tiender, der ikke blev bortskænket, i kronens almindelige

93. Erling Petersen: *De højlærde bønder i Øster Flakkebjerg Herred,* Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt 1976, s. 38-43, se især s. 42.

94. Se fig. 2 s. 7.

95. N. Skyum-Nielsen: *Ærkekonge og Ærkebiskop,* Scandia XXIII, 1955, s. 86-98.

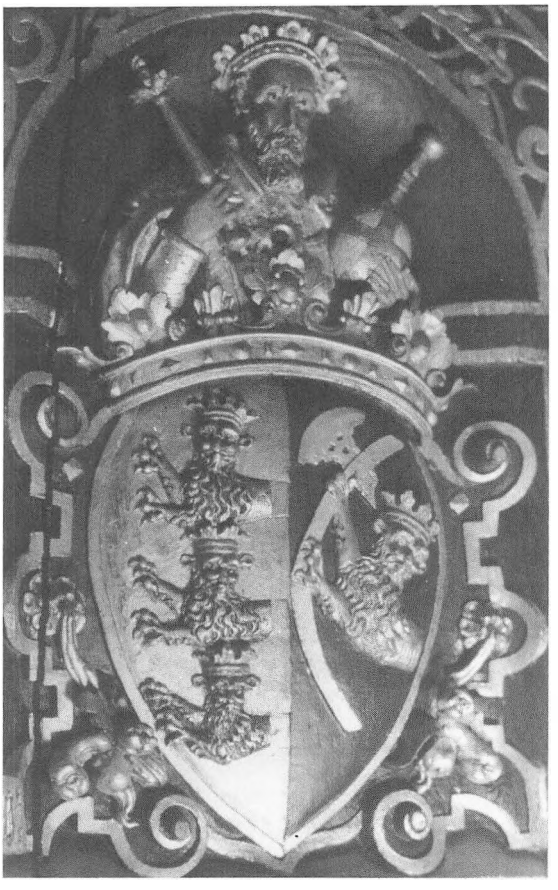

Fig. 8. Udsmykning fra Smørum kirkes prædikestol, visende universitetets våben. Foruden Smørum kirke ejede universitetet følgende landsbykirker: Bringstrup, Eggeslevmagle, Fakse, Ganløse, Gladsakse, Grevinge, Herlev, Ledøje, Selsø, Sæby, Tårnby og Værløse. Værgemålet for kirkerne var fordelt mellem de enkelte professorer, der oppebar kirkernes indtægter i form af kirketiende o.a. mod en afgift til universitetets bygningskasse. Denne bekostede så vedligeholdelses- og forbedringsarbejder på kirkerne. Universitetets værgemål har sat sit spor i mange af kirkernes udsmykning, som her på Smørum kirkes prædikestol fra 1609 af billedskæreren Michael Brix fra Roskilde. Kurt Clauding fot. 1979.

indkomster og skulle i princippet opkræves af lensmændene med 1/30 af høstudbyttet. Administrativt var dette imidlertid besværligt, og der udviklede sig derfor under Frederik II den praksis, at de pågældende kongetiender blev bortforpagtet mod en fast årlig afgift; det blev så forpagterens opgave at få tienderne krævet ind fra bønderne. Systemet forudsætter, at afgiften var mindre end den reelle tiende, idet forpagteren ellers ikke ville have nogen fordel; på den anden side gav det tiendeejeren en sikker, fast indtægt.[96]

På tilsvarende måde som kronens tiender blev efterhånden også de kongetiender, der var bortskænket til institutioner, herunder universitetet og Kommunitetet, bortforpagtet. Universitetsregnskaberne fra 1500- og 1600-

96. Gert Poulsen: *Debatten om foldudbyttets størrelse i det 17. århundrede,* Fortid og Nutid XXVI, 1976, s. 358-71. E. Slottved: *Tiendeafløsning og Foldudbytte,* Fortid og Nutid XXVII, 1977, s. 74-80.

tallet viser, at universitetets 25 tiender fra begyndelsen af 1550'erne var bortforpagtet for et fast årligt beløb, det samme som det, hvormed tienderne indgår i fordelingen af korn 1598.[97] Hvem de første forpagtere af universitetets tiender var, vides ikke, men inden udgangen af 1500-tallet blev det almindeligt, at det var professorerne selv, der forpagtede universitetets tiender. Tiendeandelen i kornfordelingen 1598 er altså forpagtningsafgiften af de pågældende kongetiender. Om professorerne ved denne lejlighed fik tillagt afgiften af de tiender, de selv forpagtede, er uvist, men det er nærliggende at antage det. 1598-ordningen blev som nævnt ikke varig, og i de nye procuratorier fra 1616 indgik tienderne ikke; afgifterne og det stedsmål, professorerne betalte, når de fæstede en tiende, var en del af universitetets almindelige indtægter. Efterhånden blev det praksis, at retten til at fæste universitetets kongetiender var forbeholdt medlemmerne af Konsistorium, og det hedder herom i aftalen om procuratorierne 1662, at denne ret var at betragte som et vederlag for besværet med at deltage i Konsistoriums arbejde.[98] Ligesom tilfældet var med corpora, opteredes[99] kongetienderne efter anciennitet. På tilsvarende måde udviklede der sig efterhånden en ordning for kirketienden ved de tretten landsbykirker, universitetet ejede, kun betalte professorerne her fæsteafgiften til kirkernes særlige bygnings- og vedligeholdelsesfond, der indtil 1699 opbevaredes af rektor, hvorefter de indgik i universitetets almindelige bygningskasse.[100] På samme måde som universitetets tiender var Kommunitetets 92 bortforpagtet, til sognets bønder, sognepræsterne, lokale godsejere eller andre, således at stedsmålene og de årlige afgifter indgik i Kommunitetets indtægter.

REFORMPLANER OG REFORMFORSØG

I midten af 1750'erne indvarsledes de første reformer inden for det danske landbrug. Allerede fra første færd fremkom der også reformplaner for universitetets jordegods, og gennem de næste 35-40 år, indtil en endelig vedtagelse af reformer fandt sted i 1790'erne, blev sådanne planer en fast bestanddel af universitetsgodsets historie.

Baggrunden herfor var først og fremmest de almindelige bestræbelser for

97. RA. KU. 18.01.01-06. KB. Ny Kgl. Saml. 1219 b. 4°.
98. RA. KU. 18.07.01, lægget »Procuratoriegodsets deling«, § XIX.
99. Se s. 24 og note 53.
100. Matzen II, s. 320 f. og 359-61. RA. Vejledende Arkivregistratur XXI: *Københavns Universitet 1479-1910,* 1978, s. 140, anm. til 18.13.01-08.

reformer på landboområdet.[101] De fik for universitetsgodset særlig betydning ved, at dette gods – ligesom det egentlige statsgods og de andre store stiftelsers godser – kunne benyttes til i praksis at vise de forskellige reformers fordele for både bønder og godsejere, uden at man trådte de private godsejeres interesser for nær.

Også på en anden måde fik de almindelige reformbestræbelser en særlig betydning for universitetsgodset. Det hang sammen med, at dette gods – og de andre store stiftelsesgodser – i helt overvejende grad bestod af strøgods, som kom til at ligge i vejen i forbindelse med de store udskiftningsreformer. For at lette disse måtte staten ønske at gribe ind og søge strøgodset fjernet.

Bortset fra det ovennævnte havde universitetet som godsejer selv en naturlig interesse i sådanne reformer på godset, som ville medføre, at den formue, som godset repræsenterede, ville give større udbytte. Indtægterne fra universitetsgodset må nemlig i anden halvdel af 1700-tallet betegnes som utidssvarende. Det skyldtes, at man på andet gods – på baggrund af de stærkt stigende kornpriser siden omkring midten af århundredet – havde øget indtjeningen ved at flytte hovedvægten i driften fra bondegårdene til hovedgårdene ved hjælp af øget hoveri.[102] Universitetet, hvis gods bestod af spredt liggende bøndergårde uden hovedgårde, havde ikke kunnet gøre det samme, og indtægterne af godset stod således ikke i noget rimeligt forhold til dets omfang eller dets værdi.[103]

Gennemførelsen af landbrugstekniske reformer ville i nogen grad kunne råde bod på dette forhold, men da universitetsgodset var fordelt mellem professorerne, der fik deres løn i form af indtægterne herfra (corporasystemet), ville en øget indtjening kun komme professorerne til gode. Universitetet som sådan kunne ikke få noget udbytte, hverken af kornprisernes stigning, eller af de øgede indtægter, der eventuelt ville blive følgen af driftstekniske reformer, rent bortset fra, at disse kunne være vanskelige at gennemføre på grund af, at godset både var opdelt på corpora og var et strøgods.

Godsets fordeling mellem professorerne havde også den følge, at størsteparten af universitetets udgifter, lønningerne, dermed var fastlåst i et bestemt mønster. Dette betød, at man ikke kunne fordele den forhåndenværende

101. En generel behandling af landboreformernes forudsætninger og historie er senest givet af Fridlev Skrubbeltrang: *Det danske Landbosamfund 1500-1800,* 1978, s. 262-428. Se også Jens Holmgaard: *Landboreformerne – drivkræfter og motiver,* Fortid og Nutid XXVII, 1977, s. 37-47.

102. Se f.eks. F. Skrubbeltrang: anf. værk, s. 230, jfr. s. 356. J. Holmgaard: anf. arb., s. 40-42. *Politikens Danmarks Historie* X (Jens Vibæk), 1964, s. 68-69, hvor også sammenhængen med ejendomspriserne inddrages (se også flg. note). Se i øvrigt fig. 9.

103. Udviklingen var nemlig også præget af stærkt stigende ejendomspriser: 1 td. hartkorn, der i 1730 kostede 30 rdl., var i 1785 mere end firedoblet i pris til 125 rdl. *Politikens Danmarks Historie* IX (Sv. Cedergreen Bech), 1965, s. 273.

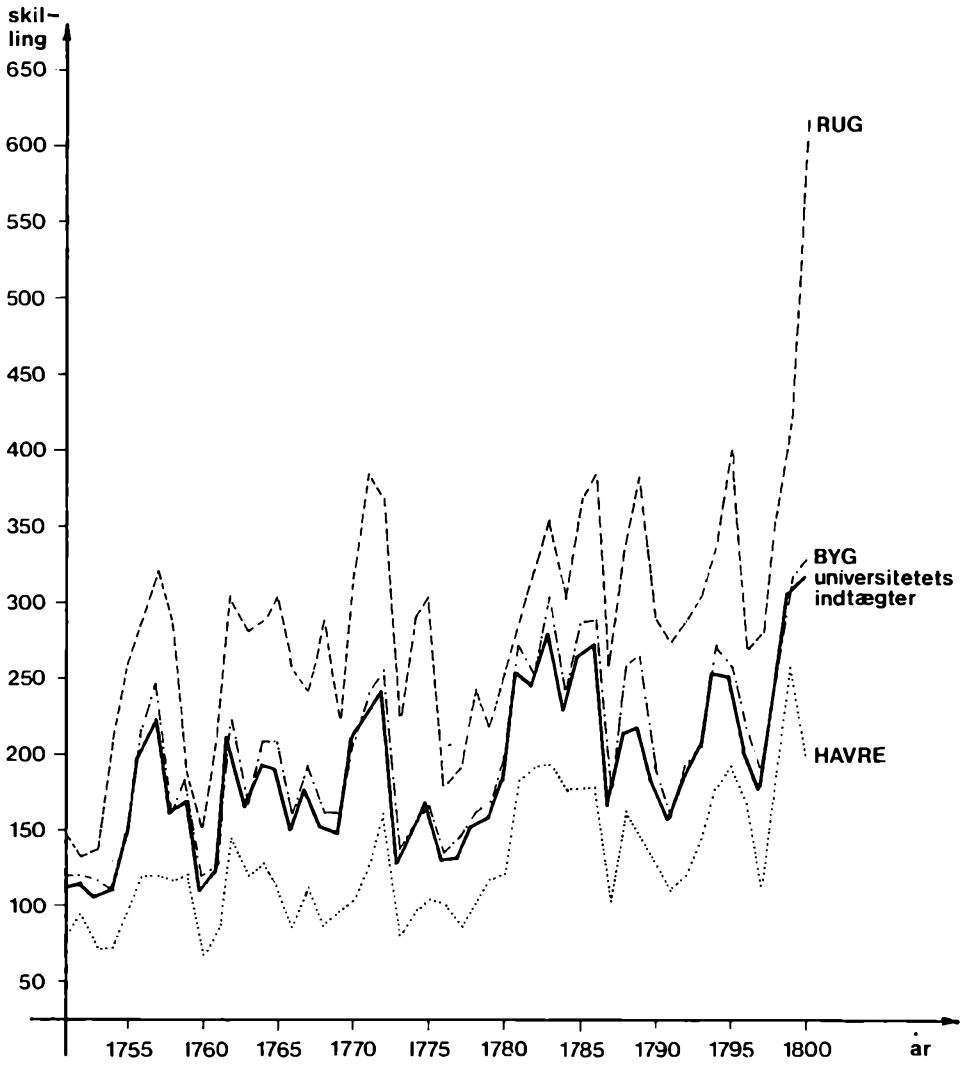

Fig. 9. Kapitelstaksterne for rug, byg og havre for Sjællands stift 1751-1800 samt et gennemsnit af disse takster, vægtet efter den fordeling som universitetets indtægter havde: 8 % i rug, 67 % i byg og 25 % i havre. Udviklingen i kornpriserne i anden halvdel af 1700-tallet er en vigtig nøgle til forståelsen af problemerne omkring de mange reformforsøg på universitetets gods. De stærkt stigende priser var på den ene side en vigtig forudsætning for ønskerne om og mulighederne for at gennemføre landboreformer i almindelighed og på universitetsgodset. På den anden side medførte prisstigningerne en stadig forbedret indtjening for corporabesidderne for så vidt angik den del af kornet, som de kunne sælge på markedet; det drejede sig især om byg. Dette gjorde professorerne særdeles modvillige over for tanker om at gennemføre reformer, der kunne true corpora-systemets eksistens. Omvendt gik universitetet som institution glip af denne indtægtsfremgang, der ville kunne anvendes til undervisningsmæssige forbedringer. Diagrammet er tegnet på grundlag af en tabel over kapitelstaksterne 1751-1812 i Universitets og Skole-Annaler, udg. af L. Engelstoft, 1813, s.100-103.

lønmasse – indtægterne af godset – på en anden måde, og man kunne således f. eks. ikke lønne flere lærere af den. Derfor kunne man heller ikke gennemføre undervisningsmæssige reformer af større rækkevidde, uden at dette måtte inkludere corporas afskaffelse. På denne måde kom alle tanker om universitetsreformer til at berøre universitetsgodsets forhold.

Der var således adskillige grunde til, at universitetsgodsets historie gennem en lang periode var præget af reformplaner. Når det længe ikke lykkedes at gennemføre nogen af dem, hang det blandt andet sammen med professorernes modstand. Disse måtte nødvendigvis frygte for at miste corpora, som for dem repræsenterede en meget sikker form for aflønning, og kæmpe imod dette systems afskaffelse. Universitetets centrale styre, Konsistorium, der udelukkende bestod af corporabesiddere, var derfor gennem hele perioden en stærk modstander af reformer, der kunne medføre fare for corporas fortsatte eksistens. Men da dette også gjaldt mange af de reformer, der havde rent driftsøkonomiske formål, kom professorerne til i vid udstrækning at hindre gennemførelsen af landboreformer på universitetsgodset, selv om udbyttet heraf i nogen grad ville kunne komme dem selv til gode.

Konsistorium, der egentlig skulle repræsentere universitetet, repræsenterede altså i langt højere grad sine medlemmers, universitetslærernes interesser.[104] Universitetets interesser som læreanstalt, f. eks. med hensyn til indførelse af nye fag og flere undervisere, blev snarere varetaget af staten, der dog på den anden side havde økonomiske hensyn at tage, og derfor modsat universitetslærerne måtte ønske at universitetet selv kunne bære udgifterne ved undervisningsforbedringerne, hvorfor staten meget gerne så det stive corporasystem afskaffet. Herudover havde staten interesse i at få de almindelige landboreformer gennemført, blandt andet ved at vise et godt eksempel på de store stiftelsers godser, eller ved at fjerne de hindringer, der fandtes for reformers gennemførelse.[105] Også andre havde interesse i, at der fandt reformer sted på universitetets gods; det gjaldt f. eks. de private godsejere, hvis bestræbelser for gennemførelse af udskiftning og lignende blev hæmmet af universitetets spredt beliggende gods.

I den lange række af reformplaner og reformforsøg, som skal omtales i det følgende, var det skiftevis den ene eller den anden af de nævnte forudsætninger for reformer, der kom frem i lyset, ligesom det kan være den ene eller den anden interesse hos de involverede parter, der falder i øjnene. I praksis var de

104. Jfr. Birgit Løgstrups påvisning af, at lærerne ved at skåne visse regnskabskonti og belaste andre søgte at skaffe sig størst mulig indtægt fra den såkaldte distributs. Birgit Løgstrup: *Universitetets almindelige historie 1732-1788,* i nærværende værks bd. I (benyttet i ms.; påvisningen findes i afsnittet om Bygningskassen).

105. Om statens interesser i landboreformerne, se Jens Holmgaard: anf. arb.

mange årsager og motiver vævet sammen i et kompliceret mønster, der samtidig ikke var uden sammenhæng med periodens almindelige politiske og økonomiske forhold.

»Gudtz euiige Heffn och Straff«

Frederik II's gavebrev til universitetet af 11. september 1571 indeholdt i sin slutning kraftige trusler »under Gudtz euiige Heffn och Straff offuer thennom«, som ville antaste universitetets besiddelse af det gods, som af ham og hans forgængere var givet til universitetets underhold.[106] Det var en garanti mod forsøg på at afpresse universitetet dets gods i lighed med sagen med Johan Friis, som måske var baggrunden for de stærke trusler.[107] Denne garanti viste sig særdeles virksom; i de følgende næsten 200 år besad universitetet sine ejendomme så godt som uantastet.[108] Også med henblik på godsets struktur prægede stabiliteten billedet; opdelingen på corpora gik uændret tilbage til 1662.

Kun i meget ringe udstrækning havde der således i denne periode været tale om tilløb til reformer på universitetets gods. Fundatsen 1732 indeholdt heller ikke sådanne, men indebar dog, at antallet af corpora blev reduceret med tre; herigennem blev den forhåndenværende »lønmængde« – indtægterne fra godset – fordelt på færre hænder.[109] Godsstrukturen som sådan forblev uændret.[110] Mere vidtgående var det forslag, som biskop Hersleb fremkom med i 1740 vedrørende indtægterne af kongetienderne.[111] Her tages for første gang tanken om atter at etablere en fælles godsforvaltning op, idet det var hans tanke, at kongetiendeindtægterne skulle indgå i en fælles kasse, hvorfra der så skulle ske udbetalinger til de enkelte professorer. Disse udbetalinger skulle ikke være lige store, men skulle afspejle de enkelte tienders »bonitet«, og det var således disse beløb, der fremover skulle opteres[112] i stedet for selve tienderne. Hersleb anførte selv som fordele ved dette system, at indtægterne fra tienderne ville blive bedre, når de blev forvaltet samlet (og professionelt) i

106. Norvin 1940, s. 76. Truslerne blev fornyet i gavebrevet 1630, se Norvin 1940, s. 243.
107. Se ovenfor s. 6.
108. Matzen II, s. 278-80.
109. Se ovenfor s. 32.
110. Fundatsen 1732, kap. 96-97. Trykt i Norvin 1940, s. 146-48.
111. Trykt i Kiøbenhavns Universitets-Journal, udg. ved Jacob Baden, 8. Aarg., 1800, s. 131-33.
112. D.v.s. overtages ved ledighed af den næste i anciennitet. Se Ejvind Slottved: *Lærestole og Lærere ved Københavns Universitet 1537-1977,* 1978, s. 67-68.

stedet for af den enkelte professor, og at professorerne kunne optere – og altså stige i indtjening med stigende anciennitet – uden at skulle have besværet med flere gange at overtage administrationen af nye tiender. Herslebs plan blev ikke til noget, men tanken om en samlet, og dermed bedre, forvaltning af godset, hvis indtægter skulle gå til en fælles kasse, dukkede op adskillige gange i de kommende år, omend med skiftende motiveringer. Ud over disse meget små tilløb til ændringer var universitetsgodsets besiddelse og struktur uantastet frem til landboreformerne.

Landboreformernes tidsalder indledtes med nedsættelsen af »Kommissionen til Landvæsenets Forbedring« 26. november 1757.[113] Den selvsamme dato indledtes også kampen for og imod reformer på universitetsgodset, idet det i punkt 12 i kommissionens kommissorium hed, at den skulle undersøge, »hvorledes det almindelige Strøegods, som tilhører publique Stiftelser, kunde selges på offentlig Auction...«.[114] Baggrunden for det nævnte punkt var, at én af kommissionens opgaver – og den, der blev hovedopgaven – var at arbejde for ophævelsen af jordfællesskabet mellem landsbyer og mellem lodsejere. En ophævelse af fællesskabet mellem lodsejere ville være lettere, jo færre af disse der var i en given landsby. Derfor måtte kommissionen arbejde på at begrænse lodsejernes antal, hvilket jo netop kunne ske ved at søge stiftelsernes strøgods solgt til de store lodsejere.

Universitetets og Kommunitetets jordegods bestod netop typisk af nogle få gårde i mange landsbyer, der ellers var domineret af private godsejere. Fra første færd var der altså lagt op til en konfrontation mellem disse bestræbelser fra kommissionens side og klausulerne om »Gudtz euiige Heffn«.

Allerede i begyndelsen af december måned 1757 påbegyndte kommissionen sit arbejde ved gennem Sjællands stiftsamtmand at begære oplysninger indsendt fra de enkelte jordbesiddere på Sjælland.[115] De begærede oplysninger blev for universitetets vedkommende givet af de tre universitetsforvaltere, uden at Konsistorium blev indblandet; man synes at have opfattet forespørgslen som en ren rutinesag.[116] Man var altså næppe klar over den trussel, som kommissionens arbejde kunne komme til at betyde for den uantastede besiddelse af godset.

Man skulle imidlertid snart se truslen sort på hvidt, for da den første

113. Kommissionen og dens virksomhed behandles f.eks. af Fridl. Skrubbeltrang: anf. værk, s. 273 og s. 278-82, og af Hans Jensen: *Dansk Jordpolitik 1757-1919* I, 1936, s. 36-44.

114. Kommissoriet findes i RA. Rtk. 431.1. Kommissionen til Landvæsenets Forbedring 1757-67. Kgl. reskripter 1757-67.

115. RA. Rtk. 431.3. Komm. t. Landv. Forb. 1757-67. Kopibog 1757-67, s. 1-4 (1757 3/12).

116. Forvalternes indberetninger findes i RA. Rtk. 431.12-13. Komm. t. Landv. Forb. 1757-67. Indkomne betænkninger etc. 1757-60, Sjælland.

forordning på grundlag af kommissionens arbejde blev udstedt et års tid senere, kunne universitetsprofessorerne i forordningens § 5 finde såvel universitetet som Kommunitetet udtrykkeligt nævnt.[117] Paragraffen omhandlede det tilfælde, at der i et bestemt landsbyfællesskab lå én eller nogle få bøndergårde, som var tillagt universitetet eller andre stiftelser. Dersom disse stiftelser ikke mente at turde foretage forandringer med det tillagte gods på grund af love, fundatser eller lignende, så skulle dette ifølge forordningen alligevel være tilladt, og endda ønsket. Sådanne bøndergårde skulle til gavn for fællesskabets ophævelse overlades til en af de store lodsejere i det pågældende fællesskab. Til erstatning for det afståede gods skulle stiftelserne have tillagt »den nu havende sædvanlige Indkomst« med fuld sikkerhed i andet jordegods. Forordningens formulering var uklar, men efter sammenhængen er der næppe tvivl om, at man havde tænkt sig en pengeafløsning af den hidtidige naturalieindkomst, udformet som en prioritet i den pågældende godsejers ejendom. De nærmere vilkår skulle ifølge forordningen forhandles mellem de to parter og derefter indsendes til kommissionen til godkendelse.

Den 10. januar 1758 fremlagdes forordningen rutinemæssigt i Konsistorium, uden at det kan ses, at den gav anledning til nogen kommentar fra konsistoriemedlemmerne.[118] Der kunne ellers nok være grund til at være bange: i en tid med stigende priser ville en afløsning i penge gradvis betyde ringere aflønning; den »inflationssikring«, som corporasystemet indebar, ville ikke længere eksistere. Måske kunne der også lure en frygt for, at pengeindkomster lettere kunne omfordeles, så f. eks. de samme indtægter kunne lønne flere lærere. Det havde heller ikke skortet på tegn på, hvad der forestod: allerede *inden* forordningens udgivelse havde man modtaget to anmodninger fra private godsejere om at måtte få overladt universitetsgods.[119] Den sidste af disse, dateret den 22. december 1758, altså syv dage før forordningen, kom fra det ene af landvæsenskommissionens fire medlemmer, selveste universitetets patron, grev Holstein, Ledreborg. Denne havde tidligere udnyttet sin stilling til at få overladt en universitetsgård, ikke helt uligt kansler Johan Friis i 1563.[120] Patronens anmodning forelå endda til samme konsistoriemøde som forordningen, men gav ikke anledning til mere generelle overvejelser om

117. Forordning angaaende Landvæsenets Forbedring paa Sjælland etc. 29 Dec. 1758. *Kong Friderich den Femtes allernaadigste Forordninger og Aabne Breve for Aar 1758,* s. 111-19.

118. RA. KU. 12.03.17. Acta Consistorii, mødet 1759 10/1, pkt. 2.

119. RA. KU. 12.12.26. Indkomne skrivelser til Konsistorium 1756-58, 1758 14/9 (cirkulære synes ikke bevaret og sagen synes ikke omtalt i Acta Consistorii) og 1758 22/12 (jfr. cirkulære 23/12 i sm. pk. og omtale i RA. KU. 12.03.17. Acta Consistorii, mødet 1759 10/1, pkt. 4).

120. I 1748. Matzen II, s. 279 (dennes henvisning til kopibogen skal dog være s. 587 i st. f. 687). Om Johan Friis, se ovenfor s. 6.

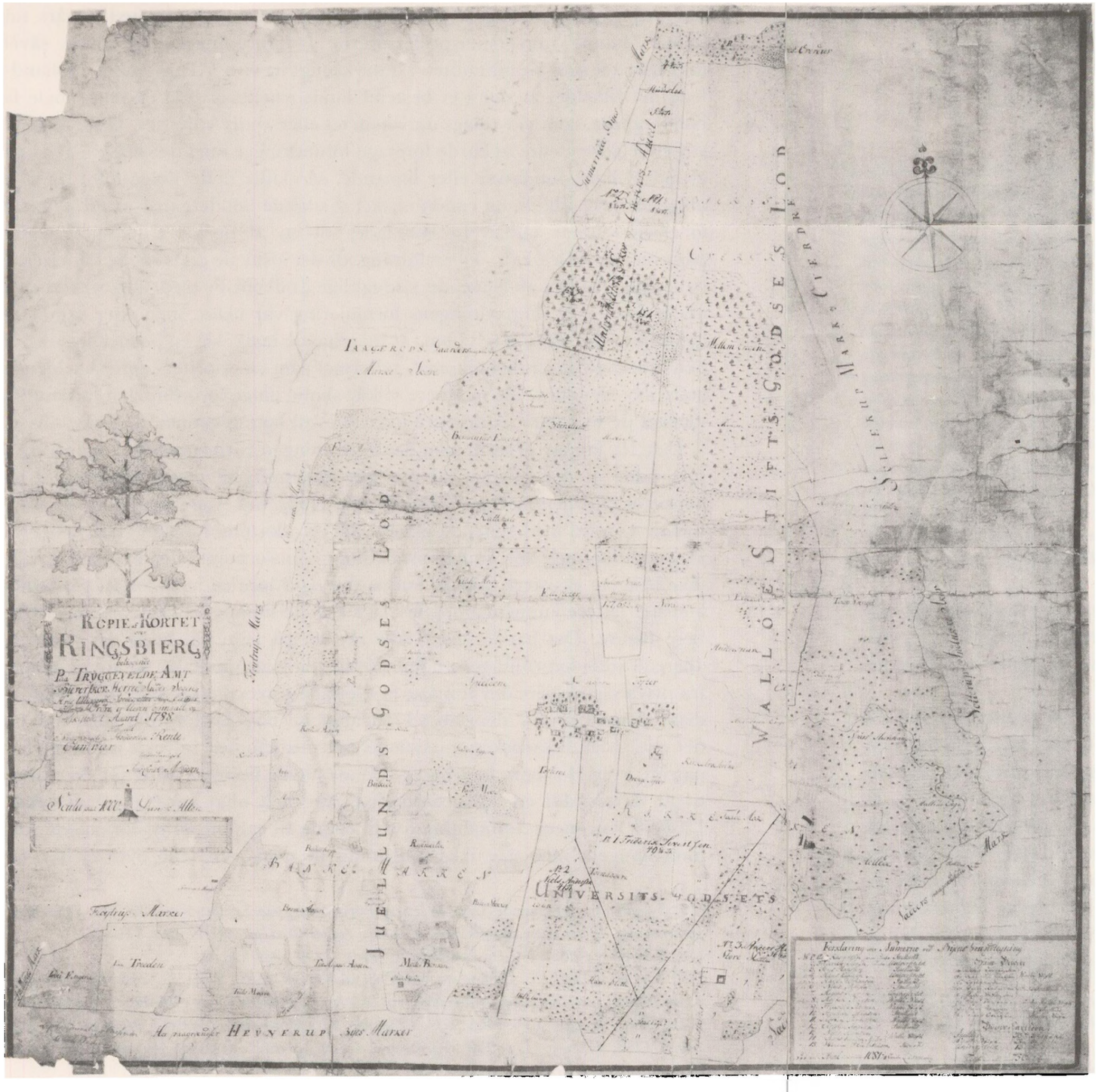

Fig. 10. Kort over Ringsbjerg by i Sædder sogn ca. 10 km sydvest for Køge. I midten af kortet, omgivet af tofter og agre, ses selve landsbyen med dens 15 gårde; længere ud mod landsbyjordens grænser ses skove og enge og udenfor er anført de tilgrænsende landsbyers navne. Kortet illustrerer glimrende, hvorledes udskiftningen foregik i flere faser. Allerførst blev den jord, som en landsby havde fælles med andre landsbyer, overdrevene, fordelt mellem landsbyerne; et eksempel på det ses øverst på kortet, hvor Ringsbjergs del af et tidligere fælles overdrev er beliggende (bemærk den lige grænselinje mod øst). Dernæst blev landsbyens samlede jordtilliggende fordelt mellem landsbyens ejere ved den såkaldte almene udskiftning; på kortet kan det ses, hvorledes jorden er blevet delt i tre dele: Juellunds, Vallø Klosters og universitetets del; desuden er der en skolelod og en særlig skov- og overdrevslod til universitetet, som ikke havde fået skov inden for sin del af landsbyjorden. Endelig blev de enkelte lodsejeres andele fordelt mellem disses bønder; på kortet er det kun universitetets udskiftning mellem bønderne (»mand og mand imellem«), der er indtegnet; det ses, hvorledes universitetets tre bønder har fået hver sin lod, både af den egentlige agerjord og af skovlodden, mens overdrevslodden er blevet anvendt til huslodder. Den ene af universitetsbønderne fik jord et stykke fra landsbyen og måtte flytte ud; gårdens nye beliggenhed er indtegnet. Udskiftningskort fra 1788 i RA. Universitetskvæsturens kortsamling, mp. 1.

Fig. 11. Lensgreve Adam Gottlob Moltke (1710-92). Storgodsejeren fra Bregentved, der på Frederik V's tid formentlig var rigets mægtigste mand næst efter kongen, var både som privat godsejer og som ledende kraft i Kommissionen for Landvæsenets Forbedring 1757-67 en fremtrædende repræsentant for den landbrugspolitik, der betragtede godserne som det bærende element i landøkonomien. Ved nyopdyrkning, forøgelse og afrunding af godsernes tilliggender ville man bane vej for mere rationelle dyrkningsmetoder og derigennem øge landbrugsproduktionen i harmoni med de rådende merkantilistiske ideer. Sortekunstkobberstik fra omkr. 1760 af G.W. Baurenfeind efter maleri af C.G. Pilo. KB. Billedsamlingen.

universitetsgodsets stilling. Det virker unægteligt, som om professorerne ikke ganske har været klar over konsekvenserne af den nye forordning – eller måske var det blot det første udtryk for den forhalingstaktik, som de siden udnyttede ved så mange lejligheder?

Hvad enten det ene eller det andet var tilfældet, blev Konsistorium snart tvunget til at tage problemet op. I løbet af de næste to måneder indløb nemlig endnu ti begæringer om overladelse af gods ifølge forordningen, lige fra ønsker om en enkelt gård til et ønske om 160 tdr. hartkorn ager og eng og 46 tdr. skovskyld.[121] Det sidstnævnte ønske kom fra A. G. Moltke, Bregentved, der samtidig var landvæsenskommissionens drivende kraft! Som tidligere nævnt var også grev Holstein, Ledreborg, medlem af den fire mand store kommission, og når hertil føjes, at også et tredje medlem, grev Thott, Gaunø, ønskede gods fra universitetet, vil man forstå, at kommissionen repræsenterede interesser, der ikke var ganske sammenfaldende med universitetets.[122] Den

121. RA. KU. 12.12.27. Indkomne skrivelser 1759, 21/1 (fornyelse af henvendelsen fra sept., denne gang med henvisning til forordningen), 29/1, 1/2, 10/2, 14/2, 22/2 (A. G. Moltke), 7/3, 8/3, 12/3 (O. Thott) og 13/3.

122. Det fjerde medlem, Berckentin, var død allerede 1758 og blev ikke erstattet.

4. februar sendtes de første af de indkomne begæringer i cirkulation mellem Konsistoriums medlemmer.[123] Som det fremgik af professorernes vedføjede bemærkninger, var i hvert fald enkelte af dem nu klar over faren. Den teologiske professor P. Holm anførte i sit meget lange votum, at professorerne derved ville afskære sig og sine efterkommere fra »al den ventende større Fordeel« med hensyn til det gods, der blev afstået. Han uddybede ikke synspunktet yderligere, men det havde sikkert baggrund i de stadigt stigende priser på landbrugsprodukter og jordejendomme. Måske var der også indgået overvejelser i retning af den forøgelse af indtægterne, der ville blive en følge af fremtidige driftsøkonomiske reformer med deraf følgende øget udbytte af en kapitalisering, hvis eller når man engang blev tvunget til afståelse. At det sidste kunne blive en mulighed, var P. Holm ikke blind for; i sit votum gjorde han en del ud af, at man, hvis man blev tvunget, skulle sikre sig så gode betingelser som muligt. I hvert fald måtte det være ret oplagt, at det ikke var klogt at afstå gårdene mod den *sædvanlige* indtægt, når gårde under hovedgårde i kraft af hoveriet medførte en større indtægt for besidderen; denne forskel i indtægter ville universitetet kunne kapitalisere i tilfælde af en »normal« afståelse.[124]

Hvilke tanker der end lå bag, var der altså god mening i en politik fra professorernes side, der gik ud på at trække sager om afståelse af gods mest muligt i langdrag. For de professorer, som måske ikke bekymrede sig stort om de større perspektiver, gav det under alle omstændigheder mening med al magt at holde fast ved de fordele, som naturalieaflønningen betød for corporaindehaverne. Denne betød ikke blot en »pristalsregulering« af lønningerne, men også en stadig relativ forbedring af disse, idet professorerne solgte en del af naturaliekornet på markedet, og prisen på korn steg kraftigere end prisen på de fornødenheder, de skulle købe for indtægterne ved dette salg.

Den 14. marts afholdtes konsistoriemøde, hvor man som første punkt behandlede, hvad man skulle stille op med de mange begæringer, som var indkommet.[125] Prokansleren, Erik Pontoppidan, var mødt frem og oplæste selv sin betænkning. Dette »uforgribelige videtur angaaende Universitætets Jorde-Gods« er bevaret blandt Konsistoriums indkomne skrivelser.[126] Tilsyneladende har klausulerne med »Guds evige hævn« været draget frem, for betænkningen indledtes med en meget omstændelig redegørelse for, at denne klausul ikke gjaldt, når blot man ikke fraveg det formål, som var meningen

123. RA. KU. 12.12.27. Indkomne skrivelser 1759, 4/2.
124. Jfr. Thorkild Kjærgaard: *Gårdmandshoveriet i økonomisk og social sammenhæng . . .*, Fortid og Nutid XXVII, 1978, s. 426-27.
125. RA. KU. 12.03.17. Acta Consistorii 1748-72, mødet 1759 14/3, pkt. 1.
126. RA. KU. 12.12.27. Indkomne skrivelser 1759, 12/3.

med de kongelige gaver. Og det mente Pontoppidan ikke, at man gjorde, for den tilbudte afgift var lige så god eller bedre end de hidtidige indtægter og repræsenterede en større sikkerhed, fordi den befriede professorerne for al risiko for f. eks. restancer, ildebrand, tyverier og svigagtige fogeder, og fordi pant i en herregård var bedre end i en bondegård. Dertil ville så endda komme, at professorerne ville spare en del af deres tid, som de ellers måtte bruge til brevveksling med fogederne og på regninger, erklæringer og lignende. Det eneste problem, Pontoppidan så, var, at det kunne komme til at gå ud over bondefamilierne, thi de var jo en gang for alle indgået på en bestemt kontrakt på livstid med hensyn til afgift, ægt og arbejde. Løsningen på dette var ifølge Pontoppidan, at man skulle sikre de *nuværende* fæstere, at de ikke efter afståelsen kunne pålægges nye byrder. Som en sammenfatning af alt det nævnte mente prokansleren, at det var »Sole-klart«, at professorerne intet kunne have at klage over, hverken på deres egne eller deres efterkommeres vegne.

Professorerne var ikke ganske enige. I hvert fald besluttede de enstemmigt, at de enkelte begæringer skulle besvares henholdende og i almindelige vendinger – »mand maatte begiere Tiid til at betænke sig i saadan en betænkelig Sag« – og endvidere besluttede de, at man skulle indsende en forestilling om sagen til kongen.[127]

Der er, hed det i denne memorial af 23. marts 1759 fra Konsistorium til kongen, adskillige omstændigheder, som er i vejen for at afhænde noget af universitetets gods.[128] Først og fremmest var der for størsteparten af godset klausulerne fra Frederik II og Christian IV om Guds evige hævn, straf og vrede, som skulle ramme dem, der gjorde noget imod fundatsernes ordlyd. Dette turde universitetet slet ikke, hed det, så meget mindre som disse klausuler altid havde været respekteret, også af kongelige personer og af kongen selv; han havde tidligere begæret godset, men havde afstået fra sit ønske, så snart han havde hørt om klausulerne.[129] Der var ganske vist givet gods til universitetet ved andre fundatser end dem, der var omfattet af klausulerne, men det var kun »en liden deel«. Dette gods var man i og for sig villig til at afstå, men man ville dog allerhelst videregive *det* til efterkommerne, som man havde modtaget. Man henviste i den forbindelse til fundatsen af 1732, hvor Christian VI havde sagt, at professorerne skulle beholde alt det dem tidligere tillagte jordegods.[130] Dernæst hed det om både det klausulerede og det uklausulerede gods, at det ville være urimeligt, om universitetets

127. Som note 125.
128. RA. KU. 12.13.11. Konsistoriums kopibog 1749-59, nr. 481 (1759 23/3).
129. Frederik IV i 1724. Se herom Matzen II, s. 280.
130. Jfr. Norvin 1940, s. 147-48.

bønder fik hoveri. Det var jo nemlig i fundatserne bestemt, at der aldrig måtte oprettes sædegårde på universitetsjorden; altså havde det været kongernes mening, at bønderne skulle være fri for hoveri.[131] »Synes det og at baade Byerne bedre kunne dyrkes, og Stederne bedre vedligeholdes, ja og forbedres af frie Bønder, som have ald deres Tiid for dem selv, end af Hoveriets Bønder i Almindelighed skee kand«. Sluttelig bad man om, hvis kongens afgørelse mod forventning skulle gå ud på, at man skulle afstå godset, at man da selv måtte forhandle om afståelsen og selv fastsætte vilkårene i forhandling med godsejerne.

I ovenstående skrivelse gennemspillede Konsistorium for første gang det tema, at det var kongemagten, der havde stået som grundlægger og beskytter af universitetets jordegods, og at Landvæsenskommissionen ikke uden videre kunne komme og ændre ved dette. Ved at slå så kraftigt på dette forhold, søgte man at gøre kongen til en allieret i en kamp mod Landvæsenskommissionen.

I det mindste betød afsendelsen af denne skrivelse til kongen, at der var vundet tid, og man kunne derfor skride til besvarelsen af de begæringer om afståelse, som man havde modtaget. Disse svar afsendtes mellem 24. marts og 14. april og var næsten alle holdt i helt almindelige, henholdende vendinger, idet man henviste til, at sagen nu var indbragt for kongen, og at man måtte afvente dennes resolution.[132] Kun ét af svarene afveg fra dette mønster. I svaret til Løvenskjold på Løvenborg, der som ejer af Vognserup havde begæret universitetets ni gårde i Trønninge, kom kløerne frem: da Vognserup kun ejede tre gårde i Trønninge mod universitetets ni, kunne Løvenskjold slet ikke påberåbe sig forordningen af 29. december 1758, og i øvrigt skulle universitetets bønder ikke have hoveri![133]

Konsistoriums ovennævnte skrivelse af 23. marts til kongen forblev ikke uden virkning; i hvert fald anmodede Landvæsenskommissionen i en forestilling af 8. maj 1759 kongen om, at der måtte blive nedsat en separat kommission til at behandle de særlige problemer, som der var med stiftelsesgodserne.[134] Det blev blandt andet som begrundelse for, at det skulle

131. Forbuddet mod avlsgårde findes i 1571-gavebrevet (Norvin 1940, s. 74). Heraf fremgik det også, at bønderne skulle nyde og besidde godset for sædvanlig landgilde, hvoraf forbuddet mod hoveri yderligere blev sluttet, jfr. Konsistoriums tilsvarende argumentation i skrivelse 1759 31/7 (note 136) og professorernes overenskomt 1662, trykt i Universitets og Skole-Annaler, udg. af L. Engelstoft, 1810, II, s. 187.

132. RA. KU. 12.13.11. Kopibog 1749-59, nr. 482-85 (i alt 9 breve).

133. RA. KU. 12.13.11. Kopibog 1749-59, nr. 486.

134. RA. Rtk. 431.3. Kommissionen til Landvæsenets Forbedring 1757-67. Kopibog 1757-67, s. 34-35 (udateret – dateringen findes på koncepten i Rtk. 431.17 (note 136)).

være en særlig kommission, anført, at Landvæsenskommissionens medlemmer, der alle selv ejede gods på Sjælland, havde en særlig interesse i denne sag og derfor ikke var kompetente til at foreslå nogen løsning.

Den separate kommission blev nedsat den 16. maj og fik et kommissorium, der lød på, at man skulle gennemgå de indvendinger, der var eller måtte blive rejst, og derefter indgive forslag om, hvorledes man mente, at intentionerne i forordningen af 29. december 1758 kunne fremmes, når det gjaldt stiftelsesgodset.[135] Kommissionen fik fire medlemmer: to rentekammerdeputerede og to, som skulle repræsentere stiftelsernes interesser, nemlig prokansleren Erik Pontoppidan, hvis synspunkter vi har mødt ovenfor, og biskop Ludvig Harboe, der nok som Sjællands biskop var besidder af et corpus, men som ikke i øvrigt synes at have deltaget i Konsistoriums forretninger.

Kommissionen anmodede den 29. maj universitetet om at fremkomme med yderligere materiale, hvis man fandt det nødvendigt. Resultatet heraf blev en meget fyldig redegørelse fra Konsistoriums side, der blev indsendt til den separate kommission to måneder senere.[136] Essensen af den meget lange række gode og mindre gode argumenter, der her blev ført i marken, var et meget kraftigt forsvar for de fundatsmæssige rettigheder, som man mente beskyttede universitetets godsbesiddelse. Især beskæftigede professorerne sig med de konsekvenser, det ville få for fremtidige stiftelsers oprettelse, hvis ikke man ubrydeligt kunne regne med de kongelige fundatsers urokkelighed. Man søgte herved, ligesom i skrivelsen af 23. marts, at spille på kongemagtens frygt for at miste troværdighed, og man lod skinne igennem, at man naturligvis ikke regnede med, at kongemagten kunne tænkes at gå ind for at nedbryde sine egne fundatser. Et par steder i skrivelsen truede man ligefrem kommissionen med, at man ville gå til kongen selv, hvis man ikke fik medhold af kommissionen. Taktikken var tydelig: kongemagten skulle virke som en garanti mod fremtidige attentater på universitetsgodset.

Hvad enten det skyldtes truslerne eller den fremførte argumentation, faldt den separate kommissions betænkning ud til fordel for universitetets synspunkter, idet dens konklusion gik ud på, at man ikke turde råde kongen til at gøre nogen forandring med stiftelserne; de burde efter deres mening »staae uryggelige indtil Verdens Ende«.

I en senere omtale af kommissionens betænkning, der i øvrigt forelå som de fire medlemmers enkeltbetænkninger, fremsendt med et fælles følgebrev,

135. RA. DK.D.20. Sjællandske Tegnelser 1758-59, fol. 645-47 (nr. 333).

136. Konsistoriums skrivelse 1759 31/7. RA. Rtk. 431.17. Komm. t. Landv. Forb. 1757-67. Indkomne sager vedr. påtænkt salg eller mageskifte af universitetets og magistratens jordegods 1759-63.

dateret 11. december 1759, hed det om medlemmernes standpunkter: »deres principper differerer vel, dog ere de udi conclusionen ... enige«.[137] Ved gennemlæsning af medlemmernes betænkninger fremgår det dog, at det har været så som så med enigheden. I hovedspørgsmålet om, hvorvidt fundatsernes klausuler i det foreliggende tilfælde burde hindre godsets overdragelse til andre, svarede tre af medlemmerne bekræftende, mens ét medlem, Pontoppidan, havde det modsatte standpunkt. Flertallets begrundelse var, at en sådan afståelse ville give andre frygt for at oprette gode stiftelser; her synes Konsistoriums argumentation altså at have opfyldt sit formål. Om det andet punkt, nemlig om hvorvidt der kunne gives tilstrækkelig sikkerhed som vederlag for godset, hvis det blev afstået, svarede tre af medlemmerne bekræftende med det argument, at sikkerhed i hovedgårde var bedre end i bøndergårde, mens det denne gang var Harboe, der indtog det modsatte standpunkt. Endelig delte kommissionen sig på spørgsmålet om, hvorvidt universitets- og kommunitetsbønderne og deres efterkommere nogensinde ville kunne pålægges hoveri. Pontoppidan og Harboe – altså de to universitetsrepræsentanter – mente, at dette aldrig kunne ske, mens de øvrige medlemmer kun fandt, at frihed for hoveri kunne have gyldighed for de allerede indgåede fæstekontrakter.

I følgebrevet til de fire betænkninger anførte kommissionsmedlemmerne, at de ved indsendelsen mente at have efterkommet kongens befaling. Hermed synes altså den separate kommission at være opløst; i hvert fald findes der ikke senere tegn på, at den har fungeret videre.[138] Hermed synes sagen i det hele taget foreløbigt at være gået i stå. Landvæsenskommissionen vidste tilsyneladende ikke i første omgang, hvad man så skulle stille op med de generende stiftelsesgodser, og fra kongemagtens side kom der ikke til at foreligge nogen resolution på universitetets henvendelse, heller ikke på basis af den separate kommissions betænkning.

Konsistorium var næppe ganske utilfreds med den manglende resolution. Karakteristisk i så henseende var svarene på nogle henvendelser om godsafståelser i juni 1761: »Hænderne paa Os ere bundne« hed det, idet der blev henvist til fundatserne og til, at man aldeles ikke havde modtaget noget

137. Betænkninger og følgebrev i RA. Rtk. 431.17 (note 136). Omtale og referat i Landvæsenskommissionens forestilling af 1761 18/3 i samme pakke.

138. Det er således næppe korrekt, når f.eks. Fridl. Skrubbeltrang: anf. værk, s. 282, tillægger den særlige kommission ansvaret for forslaget om mageskifte 1761-63. Fremtidig brevveksling fra universitetets side skete med selve Landvæsenskommissionen, se f.eks. RA. KU. 12.13.12. Kopibog 1759-67, nr. 75 (1760 8/5), hvor der udtrykkelig er tale om »den store Commission«.

139. RA. KU. 12.13.12. Kopibog 1759-67, nr. 114 (1761 19/6). Se også nr. 109 (9/6), 119 (b) (12/9) og 132 (22/10).

svar på den indgivne forestilling.[139] Professorerne henviste også til, at universitetet overhovedet ikke var nævnt i den nyligt udkomne forordning om fællesskabets ophævelse af 15. maj 1761 (i modsætning til, hvad der havde været tilfældet i forordningen af 29. december 1758). Dette betød dog ikke, at faren nu var drevet over. For det første var den nævnte forordning reelt en stramning i forhold til den tidligere, også selv om universitetet ikke var særskilt nævnt, idet den som den tidligere indeholdt bestemmelser om »en eller flere faa Gaarde«, som lå i vejen for udskiftningen. Dette var jo netop karakteristisk for universitetets gods, og den nye forordning indeholdt desuden bestemmelser, der kunne medføre, at man blev tvunget til at mageskifte eller afstå disse gårde.[140] For det andet havde Landvæsenskommissionen ikke været så længe om at forvinde sin rådvildhed efter den separate kommissions betænkning i slutningen af 1759, og havde indledt et nyt forsøg på at få fjernet den hindring for udskiftningen mellem lodsejerne, som universitetet, Kommunitetet og andre stiftelser med deres strøgods udgjorde.

Mageskifte?

At Landvæsenskommissionen ikke ganske havde opgivet at få gjort noget ved det generende strøgods, erfarede universitetet et lille halvt års tid senere, da kommissionen i et brev af 8. maj 1760 anmodede Konsistorium om at indsende jordebøger over universitetets og Kommunitetets gods.[141] Disse jordebøger skulle være opdelt på det gods, som var klausuleret med Guds hævn og det, der ikke var det, og skulle endvidere indeholde detaljerede oplysninger om hver enkelt gård på godset.

Professorerne indså nu utvivlsomt, at et nyt attentat mod deres godsbesiddelse var undervejs, og de forhalede efter bedste evne indsendelsen af disse jordebøger, så det kom til at vare næsten halvandet år, inden de forelå. Først den 26. oktober 1761 indsendtes de sidste jordebøger over universitetsgodset.[142] Forud var der gået rykkerbreve fra kommissionen i en stadig skarpere tone samt henholdende svar fra Konsistorium med mere eller mindre gode undskyldninger.[143] De havde utvivlsomt ret, når de hævdede, at det kunne

140. Forordning angaaende Landvæsenet i Danmark etc. 15/3 1761. Trykt i *Kong Friderich den Femtes allernaadigste Forordninger . . . for Aar 1761,* s. 58-60. Se især § 2.

141. RA. Rtk. 431.3. Komm. t. Landv. Forb. 1757-67. Kopibog 1757-67, s. 5, udateret. Brevet findes (på galt sted) indført i Konsistoriums kopibog (RA. KU. 12.13.12, nr. 75); det er her anført med den nævnte datering.

142. RA. KU. 12.13.12. Kopibog 1759-67, nr. 135.

være svært at identificere en del af det gods, der var nævnt i fundatserne, når der ikke var udarbejdet samlede jordebøger mellem 1662 og 1757. Men omvendt ligner det en bevidst forhaling, når de i begyndelsen af juli måned 1761 sagde, at de blot manglede renskrivningen, og resultatet så først forelå i slutningen af oktober!

I denne omgang virkede forhalingspolitikken dog ikke helt efter hensigten. Landvæsenskommissionen var nemlig allerede i foråret 1761 i gang med at søsætte sit nye forsøg på at komme strøgodserne til livs. Nøgleordet i dette nye forsøg var *mageskifte.* I forordningen af 15. maj 1761 var mageskifte angivet som hovedløsningen til fjernelse af de enkelte eller få gårde i modsætning til 1758-forordningen, hvor man talte om afståelse mod den sædvanlige indkomst.[144] Nu var det jo ingen enkel sag at få gennemført så mange mageskifter, som der ville blive tale om, med de mange private godsejere, for ikke at tale om, at disse godsejere måske ikke alle havde jord til afståelse, og at denne jord måske med sin spredte beliggenhed ville betyde nye hindringer for udskiftningen. Landvæsenskommissionen havde da også allerede et par måneder tidligere en plan klar, som ville fjerne hele det besværlige problem med ét slag, i hvert fald hvad universitetet angik. Det er vel endog sandsynligt, at formuleringen i udskiftningsforordningen 1761, hvor mageskiftemuligheden er trukket frem, var sket delvis på baggrund af den foreliggende plan; i hvert fald er der et sammenfald i formuleringer.

Planen fremgik af den forestilling, som Landvæsenskommissionen fremsendte til kongen den 18. marts 1761. Heri fastslog Landvæsenskommissionen på baggrund af den separate kommissions betænkning, at universitetsgodset ikke kunne afstås på anden måde end ved mageskifte med andet jordegods. Imidlertid havde de private godsejere ikke noget gods at undvære, og Landvæsenskommissionen foreslog derfor, at kongen overtog universitetets gods mod at give et samlet godskompleks i bytte, nemlig krongodset i Odsherred; universitetets strøgods kunne kronen derefter afhænde til de private godsejere.[145] Det var ikke nogen ringe plan, idet den ville betyde, at hindringerne for udskiftningerne i de enkelte landsbyer blev fjernet, og at

143. RA. KU. 12.13.12. Kopibog 1759-67, nr. 70 (1760 11/9 og 24/9) og nr. 117 (1761 18/6 og 4/7). Sidstnævnte rykkerskrivelse var foranlediget af Rentekammeret, der behøvede disse jordebøger for at kunne tage stilling til forestillingen 1761 18/3 (se herom nedenfor), jfr. Rtk. 431.17 (note 136). I øvrigt synes ordvalget i denne rykkerskrivelse at indicere, at man bevidst hemmeligholdt planerne for universitetet, idet hverken Rentekammeret eller forestillingen af 18/3 blev nævnt; der blev blot omtalt »de vedkommende Forretninger«.

144. Se note 140 (forordningen 1761) og note 117 (forordningen 1758).

145. RA. Rtk. 431.17 (note 136), lægget »Forestillingen 18/3 1761 med bilag«. Om godset i Odsherred, se note 172.

staten altså ville få fremmet formålet med udskiftningsforordningerne samt at de private godsejere ville få det gods, de ønskede, uden at måtte afstå andet gods til gengæld.[146] Universitetet, som i øvrigt var ganske uvidende om planen,[147] ville heller ikke være uden fordele. Hvis mageskiftet, som det var foreslået, skete »tønde mod tønde« (d.v.s. 1 td. hartkorn for 1 td. hartkorn), ville universitetet ved at overtage et samlet gods få en højere indtægt end tidligere, idet de nye bønder bl.a. ydede hoveripenge, og pengeværdien måtte, alt andet lige, antages at være højere for et samlet godskompleks end for et strøgodskompleks. Men dette måtte omvendt betyde, at staten ville tabe på transaktionen, og heri skal man netop søge grunden til, at planen ikke blev til noget. Landvæsenskommissionens forestilling blev nemlig sendt til udtalelse i Rentekammeret, som i en skrivelse af 17. august 1762 til Landvæsenskommissionen udtalte, at man ikke kunne anbefale den skitserede plan.[148] For at kunne mageskifte universitetsgodset skulle man nemlig for det første bruge mere ryttergods end det odsherredske, og man kunne ikke i de øvrige ryttergodsdistrikter undvære bøndergods, da man så ville forringe den mængde af hoveripligtige bønder, som skulle bruges til de derværende ladegårde. For det andet risikerede staten at blive dårligt betalt af de private godsejere eller at sidde tilbage med universitetsgods, som man ikke kunne sælge, og for det tredje var godset i Odsherred for godt til et sådant mageskifte – det kunne indbringe mere ved salg for penge. Det var således tydeligt rent økonomiske motiver, der lå bag Rentekammerets afvisning af planen.

Afvisningen synes ikke at have skræmt Landvæsenskommissionen. I hvert fald gik den videre med planen; måske havde man nogle tanker om at gennemføre den under en anden form. Den 26. marts 1763 udsendte man nemlig ekstrakter af universitetets og Kommunitetets jordebøger til samtlige

146. Jfr. amtmand Juell Winds skrivelse til Landvæsenskommissionen 1763 2/6, hvor han karakteriserede planen som en fordel for alle implicerede. Kopi i Rtk. 2422.614. Sjællandske Renteskriverkontor. Diverse sager vedr. kgl. gods i Odsherred II 1776-79. I Matzen II, s. 282 kaldes projektet uklart og kunstigt.

147. Eller var det tegn på, at man havde erfaret noget, at man den 6. maj 1761 (altså efter forestillingen 18/3, men før forordningen 15/5) lod Frederik V's bekræftelse og stadfæstelse på »alle . . . givne Fundatzer, Privilegier, Friheder og Benaadninger« læse på et konsistoriemøde og indføre i kopibogen? RA. KU. 12.03.17. Acta Consistorii, mødet 1761 6/5 og RA. KU. 12.13.12. Kopibog 1759-67, nr. 102.

148. RA. Rtk. 431.17 (note 136), lægget Korrespondance 1759-62. Jfr. Rtk. 2243.262. Sjællandske Renteskriverkontor. Sager vedr. et påtænkt mageskifte . . . 1761-62. Heri findes diverse beregninger over krongodset samt ekstrakter med beregninger af de jordebøger, som efterhånden var indkommet fra Kommunitetet og universitetet. Selve jordebøgerne blev returneret til Landvæsenskommissionen og findes i Rtk. 431.17.

amtmænd på Sjælland og bad dem om at indhente tilbud på dette gods fra de private godsejere.[149] Amtmændene udsendte cirkulærer til godsejerne, og gennem én af sine forvaltere erfarede universitetet for første gang om denne plan.

Konsistorium protesterede voldsomt i en skrivelse til den nye universitetspatron, grev Thott, som man i de stærkeste vendinger anråbte om at påtage sig universitetets beskyttelse i denne sag, bl. a. ved at tale stiftelsernes sag over for kongen.[150] Konsistorium nævnede ingen steder i brevet, at Thott også var medlem af Landvæsenskommissionen, men spillede naturligvis på den klemme, som han derved blev bragt i.

Den anvendte argumentation adskilte sig i øvrigt ikke meget fra den tidligere anvendte, bortset fra at man fremførte nogle argumenter mod et samlet godskompleks, især hvis det lå i Odsherred, sådan som »det Rygte, som nu begynder at gaae« ville vide. Det samlede gods ville jo så ligge på det »aller u-beleiligste Sted i Landet«, så man ikke ville kunne føre ordentligt tilsyn med det, og restancerne derfor ville vokse. Et sådant samlet gods i en udkant af landet ville i ufredstider nemt kunne komme i fjendens besiddelse og derved ruinere professorerne; strøgods ville i sådanne og andre ulykkelige situationer være meget bedre.

Professorerne gjorde i skrivelsen meget ud af at betone de fromme stiftelsers fredhellighed; »pia corpora« måtte ikke krænkes, og en udskiftning ville kunne ske uden en sådan krænkelse, hvis blot godsejerne ville holde sig det niende og tiende bud efterretteligt og undlade at begære sin næstes hus eller noget, som tilhører ham. Heraf fremgår det, selv om det ikke blev sagt direkte, at hovedsagen for professorerne var selve corporasystemets opretholdelse. Selv om en ændret godsstruktur i og for sig kunne være til fordel for universitetet som sådan, så ville en sådan ny struktur bane vejen for en samlet forvaltning af godset med en fælles kasse for indtægterne. Professorerne frygtede med god grund en fælleskasse; det ville betyde, at de blev aflønnet med en fast pengeløn, som kunne blive udhulet af prisstigninger, mens et overskud i fælleskassen, som var en følge af de stigende kornpriser, ville kunne

149. RA. Rtk. 431.3. Komm. t. Landv. Forb. 1757-67. Kopibog 1757-67, s. 134-37 (1763 26/3). Indberetningerne fra amtmændene med de gjorte tilbud findes i Rtk. 431.17 (note 136). I A. G. Moltkes arkiv på Bregentved (mikrofilm i RA) findes i pakken »Landvæsenssager 1757-70« en sammenfatning af de indkomne tilbud, som formentlig stammer fra kommissionen. Det fremgår heraf, at der blev afgivet tilbud på lidt over 1/3 af godset til omkring 40-50 rdl. pr. td. hartkorn (andre priseksempler, se note 182). Arkivarvikar H. Gautier, Rigsarkivet, takkes for at have henledt min opmærksomhed på dette dokument.

150. RA. KU. 12.13.12. Kopibog 1759-67, nr. 242 (1763 3/5).

anvendes til andre formål, som f. eks. nye læreres aflønning. At denne frygt ikke var ubegrundet, kan ses af forholdene efter corporas afskaffelse 1796/1831.[151]

For Landvæsenskommissionens medlemmer måtte planens gennemførelse nu fortone sig i det uvisse: både Rentekammeret og universitetet havde sagt fra, og inden for kommissionen må i hvert fald Thotts stilling have været valen. Under alle omstændigheder synes Landvæsenskommissionen nu at have opgivet at komme det besværlige stiftelsesgods til livs.

Selvejerbønder på universitetsgodset?

I en række år efter 1763 synes universitetet at have besiddet sit gods uantastet. Måske skyldtes det, at der i denne periode skete en art systemskifte i regeringens landbopolitik bort fra det agrartekniske og over mod de mere socialt betonede reformer.[152] Dette måtte jo netop betyde, at udskiftningsspørgsmålet, som havde bragt strøgodsets afskaffelse i centrum, måtte blive afdæmpet i forhold til andre spørgsmål.

Dette fik også udtryk ved, at Landvæsenskommissionen med dens agrartekniske virkefelt blev ophævet i 1767. I årene frem til 1773 blev reformlovgivningen derefter varetaget af flere kommissioner, der afløste hinanden.[153] I forordningen om Generallandvæsenskollegiets oprettelse 15. april 1768 blev det i § 4 angivet som én af dets hovedopgaver at arbejde for fæstegodsets overgang til selveje eller arvefæste.[154] Dette blev i forordningen anset som en væsentlig ting at opnå, fordi det ville give »en Bonde Mod og Lyst til at stræbe«. Derfor skulle kollegiet iværksætte forsøg i denne retning på krongodset og på de offentlige stiftelsers godser for blandt andet derigennem at opmuntre de private godsejere til at følge et så prisværdigt eksempel.[155]

151. E. Slottved: anf. værk, s. 31-32. Professor A. Gamborg, der som én af de første ordinære professorer kom på fast pengeløn i 1796, beretter i sine slægtsbogsoptegnelser om hvordan det var nødvendigt for ham at have ekstra bestillinger for at klare sig økonomisk og fremfører i det hele taget mange klager over sin usle aflønning. *Familien Gamborgs slægtsbog* (utrykt, i privat eje – kopi på Universitetshistorisk Læsesal), optegnelser nedskrevet 1805.

152. Hans Jensen: anf. værk I, s. 52.

153. »Landkommission« 1767-68, Generallandvæsenskollegiet 1768-70, Generallandvæsenskommissionen 1770-73. Fridl. Skrubbeltrang: anf. værk, s. 273-74.

154. Forordning ang. det, til Land-Væsenets Forbedring i Danmark, oprettede General-Land-Væsens Collegium, 15. April 1768. *Kong Christian den Syvendes allernaadigste Forordninger . . . for Aar 1768.*

155. I forbindelse med kollegiets forberedende arbejde udsendtes et cirkulære 1768 30/4 til jordbesidderne med en række konkrete spørgsmål. Universitetets og Kommunitetets svar

Universitets- og Kommunitetsgodset var dermed igen bragt i fokus, fordi det ved at anvendes som eksempel for andre jordbesiddere kunne tjene til at fremme regeringens landbrugspolitik. I den forordning om selvejerbønder i Danmark af 13. maj 1769, som blev følgen af den nævnte paragraf, var der da også en særskilt paragraf om universitetets, Kommunitetets og andre offentlige stiftelsers godser.[156] I § 7 hed det, at de, der var betroet ansvaret for sådanne godser, havde »at see derhen«, at bønderne på disse godser kunne få ejendomsret over deres gårde. Stiftelsen skulle til sikkerhed for fremtidige ydelser have førsteprioritet i de pågældende gårde, og i det hele taget måtte stiftelsen ikke – hverken nu eller i fremtiden – sætte noget på spil eller tabe noget, men helst vinde ved det.

Forordningen var ved de sidste bestemmelser afsvækket så meget, at universitetet let kunne ignorere den under henvisning til, at man ville sætte en eventuel fremtidig gevinst over styr. Professorerne synes da også totalt at have negligeret forordningen, og den fik ingen praktisk betydning for universitetsgodset.

Når det alligevel har interesse at beskæftige sig med denne forordning, hænger det sammen med, at Generallandvæsenskommissionen i en skrivelse til Konsistorium den 20. april 1771 krævede svar på, hvordan det gik med efterlevelsen af forordningens bestemmelser og udbad sig en detailleret redegørelse for de hindringer, der måtte have forhindret udførelsen. Gennem professorernes to svar på denne skrivelse, og gennem deres skriftlige votering om sagen, erfarer vi noget om deres højst forskellige holdninger til en sådan reform og indirekte også noget om bøndernes indstilling.[157]

Konsistoriums svar bar i høj grad præg af kompromis. Argumentationen imod selveje var baseret på tre ting. For det første hævdede man, at bønderne ikke selv på nogen måde var interesseret i selveje, og for det andet henholdt

findes i RA. Rtk. 432.39. Landvæsenskommissionerne og Generallandvæsenskollegiet 1767-73. Indkomne betænkninger etc. i h.t. cirk. 1768 30/4, BI, II og IV. Jfr. RA. KU. 12.13.13. Kopibog 1767-70, nr. 119 (1768 2/8). Konsistorium gav m.h.t. spørgsmålet om udskiftning udtryk for, at man ikke mente, at udskiftningsforordningerne gjaldt for universitetets gods, og for, at man mente, at universitetets tidligere indgivne forestilling havde medført en afgørelse i konseillet gående ud på dette. Vedr. spørgsmålet om arvefæste stillede Konsistorium sig i princippet positivt.

156. Forordningen om Selveier-Bønder i Danmark, og de dem allernaadigst forundte Fordele. *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve . . .*, udg. v. J. H. Schou, V (1766-74), 1795, s. 127-34. Se især § 7.

157. Forespørgslen og svarskrivelser 1771 18/5 og 20/6 er trykt i Kiøbenhavns Universitets-Journal, udg. v. Jacob Baden, VIII, 1800, s. 107-10. Professorernes vota findes i RA. KU. 12.12.36. Indkomne skrivelser 1771-79 m.m., fragmentarisk cirkulære af 1771 22/4, og i RA. KU. 12.05.03. Circularia 1771/72, cirkulære af 1771 31/5. Matzen II, s. 283-84.

man sig til fundatsernes forbandelser. Endelig anførte man, at en afhændelse til selveje ville berøve universitetet den sikkerhed, som det havde i øjeblikket; da forordningen jo forbød at sætte noget på spil, så kunne man altså ikke risikere at afstå noget af godset til bønderne. Derimod kunne man godt gå ind for arvefæste. Dette ville ikke i så høj grad stride mod fundatserne, det satte ikke sikkerheden på spil, og bønderne ville bedre kunne acceptere dette, da det gav dem større sikkerhed i form af hjælp fra ejerens side i nødsituationer.

Når professorerne på én gang vendte sig mod selveje og samtidig var villige til at acceptere arvefæste, skyldtes det formentlig den helt afgørende forskel, at arvefæstet ville fungere udmærket sammen med corporasystemet, mens afhændelse til selveje med den deraf følgende kapitalisering af formuen ville bane vejen for en fælles kasse. Arvefæstet ville ligefrem blive en slags garanti for, at der ikke i andre sammenhænge blev rettet attentater mod corporasystemet.[158a]

At professorernes stillingtagen sikkert havde ovenstående som vigtigste baggrund, udelukker på ingen måde, at der kunne være realiteter bag de anførte argumenter om, at bønderne ikke ønskede selveje. Deres uvilje mod selveje gik ifølge Konsistorium især ud på tre ting. For det første var det allerede sådan på universitetsgodset, at børnene overtog gårdene efter dem; der eksisterede altså en slags arvefæste (familiefæste). For det andet gjorde de jo ikke hoveri eller betalte hoveriafløsning, og de mente derfor ikke, at de kunne forbedre deres forhold ved at blive selvejere. For det tredje ville de i tilfælde af selveje ikke have den sikkerhed ved ildebrand, kvægsyge eller lignende, at de fik hjælp fra deres husbond.

Konsistorium fremhævede i sit svar til Generallandvæsenskommissionen, at man »idelig« havde spurgt bønderne om, hvorvidt de ønskede forandringer ifølge forordningens bestemmelser. Bønderne havde frabedt sig dette, »hvorpaa Beviis af et anseeligt Antal kunde gives naar forlanges«. Det fremgik også af professorernes vota, at nogle af dem havde drøftet sagen med deres bønder og med forvalterne. Der synes altså at være en rimelig sandsynlighed for, at den anførte argumentation afspejler synspunkterne hos i hvert fald nogle af bønderne, også selv om det var i professorernes interesse at fremhæve netop disse synspunkter.[158b] Der ser således ud til at eksistere et delvist sammenfald

158a. Desværre er professorernes vota kun fragmentarisk bevaret, så det er ikke muligt at afgøre, om deres (som det synes) tiltagende velvilje over for arvefæste havde sammenhæng med de trusler over for corpora-systemet, som den under arbejde værende universitetsreform (se flg. afsnit) repræsenterede.

158b. Ove Trosbjerg, Rude, der på grundlag af fæsteprotokoller, kirkebøger og skifteprotokoller har undersøgt forholdene for Kommunitetets fæstere i Eggeslevmagle sogn, har m.h.t. familiefæste, fæstelængder etc. i 1700-tallet fundet forhold, der måske kan bekræfte professorer-

i interesser mellem universitetets professorer og dets bønder i retning af at bevare forholdene, som de var. Samtidig var der imidlertid stærke interesser, som ønskede forholdene ændret radikalt, og denne gang var reformplanerne ikke primært forbundet med ønsker om reformer på landvæsensområdet, men på universitetsområdet.

Struensees universitetsreform

Blandt den korte Struensee-periodes mange reformer og planer indgik også planer om en universitetsreform, en ny fundats til afløsning af 1732-fundatsen. En sådan var tiltrængt af mange grunde; noget af det, der trængte sig på, var en revision af universitetets faglige omfang og i forbindelse hermed en udvidelse af antallet af lærere. Problemerne ved en sådan udvidelse var bl. a. at skaffe udveje for aflønningen af disse nye professorer, og derfor måtte spørgsmålet om godset og dets struktur naturligt blive inddraget i overvejelserne omkring reformforsøget.[159]

Det første ydre udtryk for, at der foregik overvejelser på dette område, var en kabinetsordre af 4. januar 1771 til universitetet, hvori professorerne blev anmodet om at fremkomme med en plan til en universitetsreform.[160] Det er dog nok sandsynligt, at én eller flere af de anonyme og udaterede planer, som

nes udsagn. Med hensyn til familiefæste fandt dette sted i mindst 50 % af de 40 nyindfæstninger i århundredet (9 af fæsterne er endnu ikke identificerede); det høje tal skyldes dog især, at enker giftede sig med en ny fæster (32,5 % – sønnefæster udgjorde 12,5 %, andre 5 %). Den gennemsnitlige fæstelængde for de 31 kendte fæstere var 22½ år; for de enkelte gårde i byen varierede den fra 9,8 til 38 år. Disse tal kan ikke direkte sammenlignes med tilsvarende – tallene er jo også for små – men en jævnførelse med de gennemsnitstal 1720-59 for Sjælland, som bringes i Fridl. Skrubbeltrang: anf. værk, s. 214-27, synes at antyde, at tallene på Kommunitetsgodset ligger ret højt. Ove Trosbjerg har også undersøgt, hvor mange af de nye fæstere, der kom fra Kommunitetsgodset: af de 31 kendte fæstere i 1700-tallet stammede de 22 fra Kommunitetsgårde i samme sogn, 2 fra Kommunitetsgårde i andre sogne, 1 fra en universitetsgård i sognet, og kun 6 var født uden for disse to godser (heraf overtog 2 endda deres bedstefars fæste). Jeg takker Ove Trosbjerg for hans velvillige tilladelse til at benytte ovenstående tal.

159. Reformforsøget 1771 er behandlet i R. Nyerup: *Kjøbenhavns Universitets Annaler (= Danmarks ældre og nyere Tilstand* III-2), 1805, s. 375-96, samt meget fyldigt i Ole B. Thomsen: *Embedsstudiernes Universitet* II, 1975, s. 478-531, som dog i sin opfattelse er blevet påvirket for stærkt af J. H. Taubers tendentiøse fremstilling (se note 168). De omtalte planer findes, hvor andet ikke nævnes, i RA. Christian VII's kabinetsarkiv. Pk. Struensees kabinetsarkiv, lægget Gunnerus' planer m.m. ang. universitetet.

160. RA. DK.E.2. Samling af kabinetsordrer 1768-72. Trykt i Kiøbenhavns Universitets-Journal, udg. v. J. Baden, II, 1794, s. 49.

findes i forbindelse med reformforslaget, har foreligget allerede på dette tidspunkt og har dannet udgangspunkt for henvendelsen til universitetet.[161] Efter at kabinetsordren havde cirkuleret blandt professorerne, blev det overdraget én af dem, professor J. A. Cramer, at udarbejde den færdige plan. Denne blev behandlet på adskillige konsistoriemøder i løbet af marts og derefter afsendt, både i en dansk og en tysk version, den 23. marts.[162]

Desværre synes de vota, som professorerne skrev i forbindelse med den cirkulerende kabinetsordre, og som var grundlaget for udarbejdelsen af den endelige plan, ikke mere at eksistere. Det er således ikke muligt at konstatere de enkelte professorers indstilling til tankerne om en reform, og det vides altså heller ikke, om emnerne aflønning og jordegods overhovedet har været fremme i debatten. Spor af noget sådant findes i hvert fald ikke hverken i forhandlingsprotokollen eller i den endelige plan. Men professorerne havde også al mulig grund til ikke at røre ved det ømtålelige jordspørgsmål; desuden var de formentlig ganske klar over, at reformer på andre områder kunne få konsekvenser også på godsområdet. Det er derfor ikke overraskende, at planen som sådan ikke var nyskabende på nogen måde; »ny Lapper paa en gammel Kjol« kalder Nyerup den, ikke med urette.[163] Planen gjorde f. eks. meget ud af at påpege, at det var faktorer uden for universitetet, der påvirkede dette; bl. a. betonede man det faldende studentertal, der efter professorernes mening ville gøre det overflødigt at få flere lærestole. Meningen er klar nok: flere lærestole ville betyde, at den forhåndenværende indtægt skulle fordeles på flere professorer, hvad der sandsynligvis ville medføre en ophævelse af corporasystemet. Åbenbart var dog ikke alle professorerne enige om denne linje: således synes rektor J. C. Kall ved det indledende cirkulæres udsendelse til de øvrige professorer at være gået ind for oprettelsen af flere lærestole uden for Det teologiske Fakultet.[164] Dette synspunkt har dog ikke fundet plads i den endelige plan.

Konsistoriums plan indeholdt altså intet om jordegodset, end ikke om reformplaner som blot indirekte kunne berøre det. Dette var til gengæld tilfældet med de tidligere nævnte anonyme planer, som utvivlsomt stammede fra kredsen omkring Struensee.[165] Med deres forståelse for sammenhængen

161. Se nærmere herom nedenfor.

162. RA. KU. 12.03.17. Acta Consistorii 1748-72, møderne 6/2, 6/3, 9/3, 13/3, 18/3 og 21/3 1771 (s. 773-813). Selve planerne i Struensees kabinetsarkiv (note 159).

163. R. Nyerup: anf. værk, s. 377. Planen er trykt i Kiøbenhavns Universitets-Journal II, 1794, s. 49-61.

164. R. Nyerup: anf. værk, s. 376.

165. Det er interessant, at to af disse udkast til planer er blevet tilskrevet botanikeren og landøkonomen G. C. Oeder, der var blandt de fremtrædende medlemmer af Generallandvæ-

mellem universitetsreformer og ændringer på godsområdet dannede disse et rimeligt udgangspunkt for Struensees reformplaner.[166] Under de forhåndenværende økonomiske forhold i riget var det nemlig ikke realistisk at regne med at få en reform finansieret ad anden vej end ved hjælp af universitetets egen formue. Dette forklarer den stærke interesse, Struensee – som det skal vises nedenfor – ved flere lejligheder udviste for corpora, og det forklarer også, at han til grundlag for udarbejdelsen af det endelige reformarbejde valgte én af de anonyme planer.[167]

Til at udarbejde den samlede plan for en universitetsreform blev biskoppen i Trondhjem, J. E. Gunnerus, indkaldt. På vejen til København traf han sammen med Struensee i Hørsholm, hvor de diskuterede reformplanerne. Struensee erklærede her, at det var en conditio sine qua non, at corpora skulle afskaffes, og at hvis dette ikke blev resultatet, så nyttede det overhovedet ikke at befatte sig med at sætte universitetet på en bedre fod.[168] Kort efter modtog Gunnerus den officielle opfordring til at udarbejde en samlet plan, hvori det udtrykkeligt anførtes, at han især skulle bygge på den ene af de anonyme planer.

Disse planer afveg, når det gjaldt spørgsmålet om godset, ikke meget fra hinanden. Universitetet skulle beholde sit gods og al øvrig formue, og denne samlede formue skulle også i fremtiden alene anvendes til universitetsformål. Men opdelingen af jordegodset i de såkaldte corpora skulle ophøre, og i stedet skulle godset lægges under en særlig forvalter, som skulle aflægge regnskab til Finanskollegiet. Der var altså helt klart tale om en fælles kasse, hvorfra professorerne skulle aflønnes i penge.

Gunnerus afleverede sin endelige plan den 16. december 1771; i virkeligheden afleverede han flere planer, for ud over den egentlige plan var der også en

senskommissionen, og altså herfra kendte til de problemer, som universitetsgodset repræsenterede. Ole B. Thomsen: anf. værk, s. 481 (med yderligere henvisninger). Jfr. Fridl. Skrubbeltrang: anf. værk, s. 274 og 325-26.

166. I så fald skal i hvert fald én af de anonyme planer have foreligget før kabinetsordren af 4/1. Normalt antages disse planer først at stamme fra sommeren 1771 (se f.eks. Nyerup: anf. værk, s. 380-82), men i hvert fald én af dem har foreligget tidligt på året, idet der i denne omtales en endnu ikke udkommen kabinetsordre, der udkom 15/3.

167. Kabinetsordre 1771 1/10. RA. DK.E. 2 (note 160).

168. *Blade af rector Joh. Henr. Taubers Dagbøger* i *Memoirer og Breve,* udg. af Clausen og Rist, XXXVIII, 1922, s. 125 (findes også udgivet i Dansk Månedsskrift 1865, I, i lidt afvigende udvalg). Tauber, der var Gunnerus' medhjælper ved planens udarbejdelse, giver på en række punkter en stærkt tendentiøs fremstilling af begivenhederne omkring reformplanernes tilblivelse. Der synes dog ikke at være grund til at tvivle på det foreliggende referats rigtighed, der jo også stemmer overens med den færdige plans indhold.

»raisonnierende Plan«, som indeholdt flere begrundelser og detaljer end hovedplanen.[169]

Med hensyn til godset havde Gunnerus fulgt de anonyme planer: »Men da Jordegodsets Fordeling i saakaldte Corpora, hvortil Professorerne efterhaanden ascendere, er forbunden med adskillige Ulejligheder, der ikke kan bestaa med det intenderte Øjemed, saa skal den Indretning høre op«. Heri ligger også, at Gunnerus ikke, som man siden har villet hævde, var modstander af corporas ophævelse; med »det intenderte Øjemed« mente han utvivlsomt den udvidelse af lærerkorpset med over 30%, som var en anden del af hans plan. Han var således udmærket klar over den snævre sammenhæng mellem disse to sider af reformen, og dette fremgik endnu tydeligere af en række beregninger, som Gunnerus havde foretaget andre steder i planen, med henblik på at få udgifts- og indtægtssiden til at balancere.

En enkelt forandring havde Gunnerus dog foretaget i forhold til de anonyme planer, idet forvalteren nu var stillet direkte under Konsistoriums opsyn i stedet for direkte under Finanskollegiet.

I den ræsonnerende plan var det især dette sidste punkt, Gunnerus beskæftigede sig med. Han gav der en udførlig argumentation for, at Konsistorium ville være bedre end alle andre til at overvåge, at godset blev bragt til at yde så meget som muligt, blandt andet ved at hindre forvalterens »kunstgreb« i retning af at foreholde kassen nogle indtægter. Som et led i sin argumentation henviste Gunnerus til Kommunitetsgodset, som netop i de foregående år under opsyn af professorer havde mere end fordoblet sine indtægter og han forventede meget tydeligt, at universitetets indtægter ville stige tilsvarende i de kommende år, et forhold som han også indregnede i sine ovennævnte beregninger over planens økonomi. Det var altså af økonomiske grunde, at han satte godset under professorernes opsyn – og ikke for professorernes egen skyld. Dette fremgik yderligere af, at ganske vist skulle indtægterne indgå i en særskilt kasse for at en forøgelse af indtægterne fra godset skulle ligge professorerne på hjerte, men i øvrigt skulle de ikke have noget at gøre med denne kasse! Hermed havde Gunnerus på en måde foregrebet Universitetskvæsturens oprettelse over 60 år senere.

Da Gunnerus overbragte Struensee sin plan, var det første denne – ifølge J. H. Tauber – spurgte om, hvordan han havde båret sig ad med professorernes corpora.[170] Dette er endnu et tegn på, at Struensees hovedformål med reformen var at reformere universitetets lærdomsside på basis af universitets-

169. R. Nyerup: anf. værk, s. 385-95, indeholder et udførligt referat af Gunnerus' hovedplan. Selve de to planer findes i Christian VII's kabinetsarkiv (note 159).
170. Taubers dagbøger i anf. udgave, s. 127. Jfr. note 168.

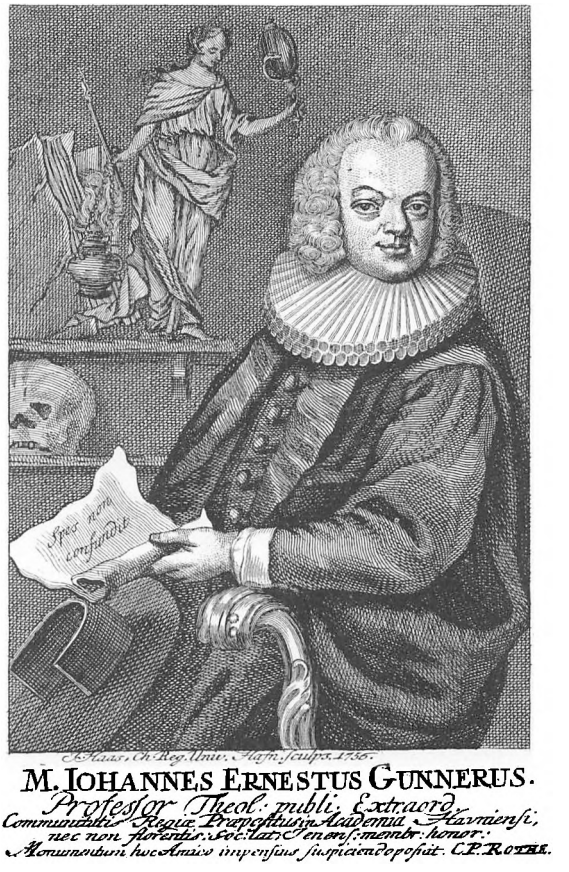

Fig. 12. Nordmanden Johan Ernst Gunnerus (1718-73) var biskop i Trondhjem, da Struensee kaldte ham til København for at reformere universitetet. Som tidligere professor i København og efter mangeårige studier ved tyske universiteter var han udmærket skikket til det pålagte hverv, som han da også gennemførte til Struensees tilfredshed; formentlig var det kun Struensees fald, der forhindrede reformplanernes gennemførelse. – Foruden som teolog og filosof fik den alsidigt interesserede Gunnerus også et navn som zoolog, botaniker og mineralog, og han var grundlægger af Det kgl. norske Videnskabernes Selskab i Trondhjem. Han var formentlig den første, der foreslog oprettelsen af et selvstændigt norsk universitet. Her ses Gunnerus som professor og regensprovst i København 1756 på et kobberstik af universitetskobberstikkeren Jonas Haas. KB. Billedsamlingen.

godset, således at denne store formue bedre kunne bære en udvidelse af universitetets aktiviteter. Baggrunden for, at dette var muligt, var, at formuens afkast var blevet øget gennem de tidligere omtalte prisstigninger, og yderligere at der, som vi har set, eksisterede forventninger om endnu større afkast, både som følge af nye prisstigninger og som følge af kommende driftsøkonomiske forbedringer på godset. Og netop disse forbedringer ville reformen gennem afskaffelsen af corporasystemet også åbne vejen for. Når først corporasystemet var væk, ville det også være lettere at komme igennem med gennemførelsen af Generallandvæsenskommissionens planer i retning af selveje og lignende.

Struensee var således tæt på at få løst mange af de problemer, der knyttede sig til universitetets jordegods. Hans fald kort efter at have modtaget Gunnerus' plan satte dog en stopper for reformen. Det nye konservative styre under ledelse af Guldberg var ikke besjælet af den samme rastløse trang til reformer som Struensee, tværtimod. Universitetsreformen fik lov til at hvile,

og på landboreform-området kom der ikke mange nye initiativer; det tegnede til en rolig periode for universitetet og dets godsbesiddelse. Helt undgik man dog ikke forsøg i retning af reformer fra statens side.

Mageskifteplaner endnu en gang

Én af de ting, som man i Guldberg-perioden beskæftigede sig med i Rentekammeret – der havde overtaget det reformarbejde, som tidligere var blevet udført af landbokommissionerne – var bortsalget af statens gods. Allerede i årene efter 1764 var store dele af det blevet solgt, bl.a. af finansielle årsager, enten til bønderne eller til godsejerne.[171] Blandt de godsdistrikter, som endnu ikke trods flere forsøg var blevet afhændet, var krongodset i Odsherred, der tidligere havde været inde i billedet i forbindelse med universitetet 1761-63.[172]

Da man nu i 1776 stod over for en auktion, hvor dette godsdistrikt skulle sælges, blev de gamle planer pludselig genoplivet. Selv om det i høj grad var finansielle grunde, der lå bag salget af krongodset, var ideen om at bringe det i forbindelse med et mageskifte med universitetets og Kommunitetets gods utvivlsomt bestemt af de problemer, som stiftelsesgodserne stadig repræsenterede i forbindelse med udskiftningen, og som netop var blevet aktualiseret ved en ny udskiftningsforordning af 13. maj 1776.[173] Ganske vist var stiftelserne gennem de nu gennemførte udskiftningsforordninger i og for sig tvunget til at gå med til udskiftninger mellem lodsejere, men dette var en særdeles langsommelig fremgangsmåde, blandt andet på grund af Konsistoriums henholdende politik, så det måtte være nærliggende at forsøge at få fjernet denne hindring med ét slag.

»Da der nu, og siden aldrig, er Middel til at opnaa det gavnligste Øiemeed baade for Landet og Vores kiere Universitet«, hed det da også i den kabinetsordre af 5. juni 1776 om mageskifteplanen, som blev indledningen til hektisk aktivitet, både i Kancelliet, i Rentekammeret og i Konsistorium.[174]

171. Se f.eks. *Politikens Danmarks Historie* IX (Sv. Cedergreen Bech), s. 398-400.

172. Se ovenfor s. 61-64. Om kronens gods i Odsherred, se Margit Mogensen: *Fæstebønderne i Odsherred,* 1974, s. 17-24. Det odsherredske gods var 1775 blevet forøget med to hovedgårde, således at godsets omfang var større end i 1763.

173. Denne er behandlet i Fridl. Skrubbeltrang: anf. værk, s. 285.

174. RA. DK.F. 57a. Henlagte sager 1773-83, lægget: Mageskifte med Odsherreds og Universitetets og Communitetets Gods vedkommende. I dette læg findes de originale kabinetsordrer, den originale forestilling 1776 24/6 med bilag samt koncepter til Kancelliets udgående breve i sagen. Lægget bærer en påskrift om, at det er fundet i afdøde Aagaards

Auktionen over det odsherredske krongods var nemlig fastsat til den 15. juli, så der var meget kort tid at løbe på. Kabinetsordren, der var ført i pennen af Guldberg selv, indeholdt en udførlig begrundelse for forslagets fremkomst og var desuden vedlagt en ekstrakt, hvorefter det odsherredske gods årligt indbragte lige så meget som universitets- og Kommunitetsgodset tilsammen. Guldberg tilføjede, at universitetet (incl. Kommunitetet), hvis det tog imod mageskiftet, ville få funderet det odsherredske gods, så at dette aldrig mere ville blive anfægtet, »mens det nuværende Strøegods altid (vil) forvolde .... Usikkerhed«. Som yderligere tilskyndelse for universitetet nævnte Guldberg ikke færre end ti punkter, hvor et sådant mageskifte ville give universitetet fordele, dels fordi et samlet gods var bedre end et spredt, dels fordi godset i Odsherred havde en række fortrin. Det var således ifølge kabinetsordren oplagt, at dette mageskifte skulle finde sted og derfor skulle der nedsættes en kommission, bestående af to medlemmer fra henholdsvis Danske Kancelli, Rentekammeret og Konsistorium til at ordne de rent praktiske vanskeligheder ved et sådant mageskifte.

Der findes også en anden og næsten enslydende skrivelse fra den 6. juni. Denne var dog i modsætning til den ovennævnte, der kun var underskrevet af kongen og Guldberg, underskrevet af hele statsrådet. Indholdet var kun anderledes på ét nævneværdigt punkt – det var til gengæld en overordentlig betydningsfuld ændring: i stedet for blot at nævne de to godskompleksers indtægter nævnes også deres tilliggender i hartkorn, og efter at have konstateret, at universitetet og Kommunitetet havde 832 tdr. hartkorn ager og eng og 62 tdr. skov m.v. mere end det odsherredske gods, hed det, at kongen, på grund af sin »Faderlige Ømhed for disse Staten saa væsentlige Stiftelser«, kun ville have det samme antal tønder hartkorn af universitetet og Kommunitetet, som det odsherredske gods udgjorde. Stiftelserne måtte så beholde det resterende strøgods, men dette skulle dog ske på steder, hvor de ejede hele landsbyer eller var største lodsejer.

Der forelå altså to planer til et mageskifte, hvoraf det ene skulle ske »daler for daler« efter indkomsterne og det andet »tønde for tønde«. Forholdet mellem de to planer forklares ved en tredje kabinetsordre af 6. juni, underskrevet af kongen og Guldberg, hvori Guldberg beordrede Danske Kancelli til at bruge ordren af 5. juni først, idet statsrådets skrivelse af 6. juni skulle holdes hemmelig for universitetet, men godt måtte kendes af Kancelliet og Rentekammeret. De måtte dog ikke bruge den, før det ikke var muligt på nogen som helst anden måde at opnå dette mageskifte. Der synes således at

kontor; han var det ene af Kancelliets to medlemmer i den nedennævnte mageskiftekommission.

have været visse grænser for den »Faderlige Ømhed«! – Det er i øvrigt påfaldende, at statsrådsskrivelsen af 6. juni ikke synes at være kommet til anvendelse, da det viste sig, at universitetet ikke ville gå ind på vilkårene i ordren af 5. juni, ligesom det er påfaldende, at kun skrivelsen af 6. juni var underskrevet af hele statsrådet; måske spillede Guldberg også dobbeltspil over for nogle af statsrådets medlemmer?

Den 8. juni underrettede Kancelliet både universitetet og Rentekammeret om kabinetsordren af 5. juni og bad dem om at udnævne medlemmer til den deri omtalte kommission. Dette skete i stor hast, således at kommissionen allerede den 10. juni kunne afholde sit første møde. Også med hensyn til den afhændelse af stiftelsernes gods til godsejerne, som skulle følge efter mageskiftet, havde man travlt: den 8. juni udgik fra Rentekammeret en skrivelse til amtmændene på Sjælland om at indhente tilbud, som man bad om at få indsendt før den 20. juni! Rentekammeret nævnte udtrykkeligt i denne skrivelse, at planens gennemførelse var afhængig af, at godsejerne ville købe til sådanne priser, at den samlede værdi heraf ville modsvare værdien af det odsherredske gods. Man fremsendte samtidig de samme jordebogsekstrakter som i 1763, idet man tilføjede, at flere af godsejerne havde givet bud allerede dengang, men at disse var så ringe, at de ikke ville kunne antages.[175]

Brevet fra Kancelliet til Konsistorium den 8. juni blev øjeblikkeligt sendt i cirkulation mellem professorerne; rektor fulgte det på vej med en bemærkning om, at det var en sag, der drejede sig om intet mindre end universitetets og Kommunitetets velfærd. Sådan synes den også at være blevet opfattet af de øvrige professorer, i hvert fald udløste den heftig aktivitet blandt dem. I de næste 12 dage blev der afholdt ikke færre end fem konsistoriemøder og skrevet 40 sider vota.[176] Der synes hos professorerne i forhold til tidligere at have været en stigende forståelse for, at de bestående forhold ikke i det lange løb ville kunne få lov til at vedblive, og som følge deraf en voksende vilje til at gå ind i seriøse forhandlinger om en anden ordning, hvor man selv kunne være med til at præge resultatet. Fordelene ved et samlet godskompleks blev også fremdraget.[177] Andre gjorde sig dog til talsmænd for en politik, der svarede til

175. RA. Rtk. 2422.614. Sjællandske Renteskriverkontor. Diverse sager vedr. det kongelige gods i Odsherred II, 1776-79. Lægget, der bærer påskriften: sag ang. mageskifte med Københavns Universitet, har tidligere ligget blandt Rentekammerets uordnede sager. Lægget indeholder koncepter til forestillingen 24/6 samt sager vedr. indhentningen af tilbud fra godsejerne, herunder en del af de indsendte tilbud. Størsteparten af disse findes dog i RA. Rtk. 2482.808. Sjællandske Landvæsenskontor 1790-1840. Indberetninger om gjorte bud på Universitetets og Kommunitetets jordegods 1776.

176. RA. KU. 12.03.18. Acta Consistorii 1772-88, s. 381-92 (møder 1776 8/6-20/6). RA. KU. 12.05.11. Circularia 1776/77 I, cirkulærer med vota m.m. 8/6-19/6.

den, man havde anvendt ved de mange tidligere lejligheder: total afvisning og eventuelt henvendelse direkte til kongen med henvisning til den hævn og forbandelse, der ville ramme dem, der krænkede de hellige fundatser.[178]

Ved den udnævnte kommissions første møde den 10. juni blev mageskifteforslaget fremlagt i lidt større detaljer. Først og fremmest blev universitetets repræsentanter præsenteret for to såkaldte balanceberegninger, som vedrørte henholdsvis universitetets og Kommunitetets gods stillet op over for den del af det odsherredske gods, som var tiltænkt hver af de to stiftelser.[179] Over for universitetets gods uden for Odsherred på 3239 tdr. hartkorn med 6505 rdl. i årlige jordebogsindtægter var stillet et godskompleks i Odsherred, der inkluderede to hovedgårde og omfattede 2379 tdr. hartkorn og gav en årlig jordebogsindtægt på 8055 rdl. Et tab i hartkorn på 860 tønder blev således ifølge beregningen modsvaret af en gevinst i årlige faste indtægter på 1550 rdl. For Kommunitetet var de tilsvarende tal 1082 tdr. hartkorn og 1807 rdl. over for odsherredsk gods på 1084 tdr. og 2474 rdl., således at Kommunitetet ved en næsten uændret hartkornsbesiddelse skulle kunne opnå en indtjening, der var over 600 rdl. større årligt alene med hensyn til jordebogsindtægterne.

Forskellen mellem de årlige indtægter af de to godskomplekser skyldtes i høj grad, at der på det odsherredske gods blev betalt hoveripenge af bønderne; disse udgjorde netop omkring 2000 rdl. Af en del vedlagte beregninger og regnskabsekstrakter fremgår det, at en betydeligt større del af indtægterne fra det odsherredske gods faldt i penge end tilfældet var på stiftelsernes gods; næsten 2/5 af jordebogsindtægterne på kronens gods kom ind i penge, mens det kun var omkring 1/5 på universitets- og Kommunitetsgodset.[180]

At Konsistorium ikke uden videre ville lade sig overbevise af disse

177. »Samlede Godser have i Administrationen saa betydelige Fordele frem for meget adspredt Strøegods, at de synes langt at overgaae de Grunde, som paa den anden Side kan anføres for hellere at beholde Strøegodset«. Professor Schlegel i udateret votum (ca. 19/6) (note 176). Som grunde for at beholde strøgodset nævnte han bl.a. – ligesom flere af de øvrige – de store vanskeligheder med at skulle opdele det nye samlede gods i corpora; professorerne regnede altså med, at en sådan opdeling skulle finde sted. Schlegel var i øvrigt – på trods af ovenstående udsagn – imod mageskiftet; han mente, at det burde ske tønde mod tønde, ligesom i øvrigt professor Horrebow (votum 19/6).

178. Guldberg havde i kabinetsordrerne søgt at imødegå sådanne indvendinger ved at henvise til Frederik II's mageskifter, men professorerne var ikke sene til at påpege, at disse havde fundet sted 1561-63, mens klausulerne i fundatserne stammede fra 1571 og senere.

179. Disse balanceberegninger findes som bilag 2 ved den originale forestilling 1776 24/6 (note 174).

180. Jfr. P. Holms votum af 19/6 (note 176), hvor han netop fremdrager dette forhold som en indvending mod mageskiftet.

beregninger og oplysninger, fremgik af, at man for det første sendte et par af professorerne til Odsherred for at besigtige godset, og for det andet i det promemoria af 24. juni til mageskiftekommissionen, som blev resultatet af Konsistoriums grundige overvejelser, forlangte et særdeles omfangsrigt originalmateriale forelagt for at kunne bedømme forholdene på godset i Odsherred godt nok.[181]

Konsistorium føjede dog til, at det måske slet ikke var nødvendigt, at dette materiale blev fremskaffet, for der kunne allerede af det foreliggende materiale indses et tab for stiftelserne. Derefter fulgte argumentationen herfor i ti punkter, hvoraf de vigtigste gik på, at den egentlige, indre værdi af godset i Odsherred var langt ringere end af det meget velholdte universitetsgods. Dette var i høj grad en følge af, at bønderne i Odsherred var pålagt større byrder end universitetsbønderne, først og fremmest hoveripenge. De mere end 2000 rdl., som disse indbragte årligt, kunne derfor efter universitetets mening ikke medregnes i balanceberegningerne, da denne årlige indtægt blot blev modsvaret af en forringelse af godsets værdi. Dertil kom, at bønderne i Odsherred leverede deres landgildekorn på stedet, og at man derfor enten måtte afholde transportomkostninger eller sælge til billigere priser, end det var tilfældet med universitetsbøndernes korn, som blev leveret i København.

På grundlag af de mange fremførte punkter konkluderede Konsistorium derpå, at man i øjeblikket var i besiddelse af et gods med gode og sikre indtægter, som man endda kunne håbe ville øges, mens det odsherredske gods var af langt ringere hartkorn og gav langt ringere indtægter, »når beregning ret giøres«. Det er værd at lægge mærke til, at Konsistorium ved denne lejlighed kun i meget ringe omfang argumenterede på grundlag af fundatsernes klausuler. Derved spores en ændret indstilling blandt professorernes flertal; hvor der tidligere var tale om, hvorvidt man principielt var i stand til at afgive godset, var der i 1776 mere tale om blot at opnå ordentlige betingelser.

I mellemtiden var også en del tilbud fra de private godsejere via amtmændene kommet ind til Rentekammeret. Tilbuddene lå overvejende mellem 50 og 100 rdl. pr. tønde hartkorn med et tyngdepunkt omkring 70 rdl.[182]

181. Universitetets promemoria findes som bilag 3 til forestillingen 1776 24/6. (note 174).
182. I 1763 lå buddene på 40-50 rdl. pr. tønde for det odsherredske gods (uden hovedgårde). I 1775 købte staten Anneberggård i Odsherred for 120 rdl. pr. td. i gennemsnit for frit og ufrit hartkorn. På auktionen i 1776 var godset opdelt i hovedgårde og der blev i gennemsnit budt 67 rdl. pr. td., hvilket ikke blev accepteret af Rentekammeret. Ved et nyt forgæves forsøg 1777 blev der i gennemsnit budt 59 rdl. pr. td. I 1774 blev ryttergodset i Antvorskov og Vordingborg distrikter solgt for henholdsvis 74 og 100 rdl. pr. td. i gennemsnit. Margit Mogensen: anf. værk, s. 19-23.

Fig. 13. Odsherred 1771. Det dyrkede areal nord og øst for den indtegnede linje udgjorde på mageskifteplanernes tid 3.691 tønder hartkorn. Heraf hørte langt den overvejende del, nemlig 3.428 tønder, til det odsherredske krongods; der ville således for universitetet og Kommunitetet virkelig blive tale om samlede godsbesiddelser, hvis de gik ind på de foreliggende mageskifteforslag. Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort fra 1771.

Den 24. juni trådte kommissionen sammen og udfærdigede en forestilling om det allerede udførte arbejde. Det hed heri, efter at man havde refereret universitetets promemoria af samme dato med dettes negative indstilling til mageskifteplanerne, at man fra Rentekammerets side mente, at af de bud, der var indkommet fra godsejerne, var en del så ringe, at når de blev sammenlignet med de priser, som det odsherredske gods ville kunne indbringe ved den kommende auktion, så ville kongen lide et alt for stort tab ved det foreslåede mageskifte. Dertil kom, at der til en del af stiftelsesgodset slet ikke havde meldt sig nogen købere.

Kommissionen måtte derfor i forestillingen meddele, at da der var indvendinger fra to sider, kunne man næppe opnå hensigten i kabinetsordren af 5. juni. Hvis man skulle kunne nå et resultat, ville det på grund af universitetets krav om udførlig dokumentation tage så lang tid, at auktionen måtte udsættes. Kommissionen bad derfor om kgl. resolution på, hvorvidt man skulle fortsætte eller ej.

Denne fulgte i form af en kabinetsordre den 10. juli, hvori Guldberg afblæste alle videre mageskifteplaner. Som grund angav han udelukkende, at universitetet ønskede at beholde det gods, som det allerede havde. Planen om at løse problemet med stiftelsesgodserne igennem et mageskifte var dermed faldet for anden gang, og begge gange var det sket på grund af modstand fra både universitetet og Rentekammeret. Ikke mindst sidstnævntes stilling var i begge tilfælde vigtig; staten måtte ikke påføres tab ved planernes gennemførelse.

I 1776 synes hensynet til statens finanser at have vejet tungere end hensynet til udskiftningsreformer. Måske var hele 1776-planen samtidig med de tidligere nævnte formål også et forsøg på at komme af med krongodset i Odsherred til en ordentlig pris; planens pludselige fremkomst kunne måske tyde på det. Man havde nemlig svært ved at få det solgt, og karakteristisk nok lykkedes det heller ikke ved auktionen den 15. juli. Hvis man virkelig fra regeringens side havde ønsket at slippe af med strøgodset, kunne man have taget skrivelsen fra statsrådet af 6. juni i anvendelse eller have genoptaget forhandlingerne om et mageskifte efter den mislykkede auktion. Men i det øjeblik man så, at salget af strøgodset ikke kunne indbringe acceptable beløb, var sagen uden videre interesse.

Reformtider. Fundatsen 1788

Ved Guldbergs fald og kronprinsens magtovertagelse i 1784 blev der igen åbnet for reformer på statsstyrets mange områder. Det gjaldt også for de områder, som er emnet her; både på landboområdet og med hensyn til en ny universitetsfundats blev der påbegyndt vigtige reformarbejder.

På landboområdet blev der allerede i 1784 nedsat en kommission, hvis arbejde skulle få stor betydning som forbillede for de senere reformer på universitets- og Kommunitetsgodset. Det var den såkaldte »Lille Landbokommission«, der bl.a. skulle gennemføre udskiftning og arvefæste på de udstrakte nordsjællandske krongodser i Frederiksborg og Kronborg amter.[183]

183. Fridl. Skrubbeltrang: anf. værk, s. 274. Hans Jensen: anf. værk I, s. 117-18.

Dens nedsættelse blev indledningen til en lang række vidtgående reformer på landboområdet; det var som om tiden nu var blevet moden til reformarbejdet. Spørgsmålet var nu – også for mange af universitetsprofessorerne – ikke så meget *om* der skulle ske reformer, som *hvordan* de skulle udføres.

Også på universitetsområdet blev reformer atter aktuelle. I 1785 blev der nedsat en kommission til at udarbejde en ny fundats.[184] En sådan var ikke blevet mindre tiltrængt end ved det foregående forsøg i 1771. En række nye fag manglede lærestole, og desuden var der allerede ansat en del overtallige professorer uden for den eksisterende fundats. Godsets opdeling i corpora var en alvorlig hindring for nye lærestoles oprettelse og grunden til, at de allerede oprettede, men ikke fundatsbestemte lærestole ikke kunne lønnes af universitetets midler, men måtte lønnes ad anden vej.[185] Dette forhold var utvivlsomt også bestemmende for mange professorers stillingtagen til forslag om oprettelse af nye lærestole, idet de, belært af erfaringerne med 1771-planen, heri så en fare for corporas fortsatte eksistens.

Mange af de problemer, der var forbundet med udarbejdelsen af den nye fundats, var således af økonomisk natur, og professorernes frygt for reformer, der tenderede mod at omfatte universitetets økonomiske struktur, kunne fuldstændigt bremse alle forsøg på en samlet universitetsreform.

For at komme uden om dette problem, adskilte man arbejdet med den nye fundats fra de økonomiske problemer. Dette gjordes ved, at kongen trådte til med en foreløbig finansiering af de undervisningsmæssige forbedringer. Dennne fremgangsmåde synes at være et led i en bevidst taktik, idet prokansleren, H. F. Janson, i en skrivelse til kronprinsen den 3. juni 1787 erklærede, at når først fundatsen var gennemført, ville det ikke være vanskeligt at forbedre andre fornødne ting, nemlig Konsistoriums indretning, økonomien og jordegodsets forvaltning.[186] Når der i den nye fundats overhovedet kom til at være afsnit om økonomiske forhold og om godset, skyldtes det, at universitetspatronen, J. O. Schack-Rathlou, i udarbejdelsens slutfase foretog en sammenligning med 1732-fundatsen og derefter indføjede

184. Kommissionen for Universitetet og de lærde Skoler 1785-1805, ofte omtalt som Universitets- og Skolekommissionen, fik flere gange ændret eller udvidet sit virkefelt, se *Vejledende Arkivregistratur* I, udg. af Rigsarkivet, s. 159. Kommissionens arbejde med 1788-fundatsen, som foregik på grundlag af en plan udarbejdet af prokansleren Janson, er behandlet i Matzen I, s. 111-17, og i Ole B. Thomsen: anf. værk. s. 543-74.

185. En skrivelse fra Konsistorium til fundatskommissionen indeholdt en opgørelse over hvilke midler, der udefra blev anvendt til aflønning af universitetslærere. Det drejede sig om 3900 rdl. fra den kongelige kasse og 1000 rdl. fra andre kilder. RA. DK.F.10 Koncepter og indlæg til Sjællandske Registre, nr. 391/1788 (skrivelse 1785 9/12).

186. Kopi af skrivelse 1787 3/6 i samme sag som i foregående note.

de manglende afsnit i fundatsudkastet.[187] Han var dog utvivlsomt opmærksom på, at der i nær fremtid skulle ske ændringer på disse områder; i sine rettelser til den allerede foreliggende tekst og i de ovennævnte tilføjelser valgte han tydeligt formuleringer, som åbnede mulighed for sådanne ændringer.[188]

Der havde ellers været anledning nok for kommissionen til at tage universitetets økonomiske forhold op. I efteråret 1787 begyndte nemlig en lang og heftig offentlig debat om universitetets økonomiske forhold. Den var foranlediget af at Janson i september udgav en beskrivelse af universitetets midler og indkomster.[189] Med dette skrift, som ifølge Janson selv var skrevet på foranledning af kronprinsen, imødegik han ved en offentliggørelse af en række oplysninger om universitetets økonomi og om professorernes lønningsforhold den udbredte opfattelse, at universitetet var en velhavende institution, der var i stand til selv at finansiere forbedringer på undervisningsområdet. Skriftet mundede ud i en garanti til professorerne: de påtænkte forbedringer ville kunne gennemføres, uden at deres rettigheder blev krænkede. Man kan – når man sammenholder Jansons skrift med hans brev til kronprinsen – ikke frigøre sig for en fornemmelse af, at det først og fremmest skulle tjene til beroligelse for professorerne i tiden indtil fundatsen var gennemført.

Med hensyn til professorlønningerne hævdede Janson, at disse ikke var højere end rimeligt, og at universitetet derfor ikke på dette grundlag havde mulighed for at lønne flere end de allerede normerede professorer. De enkelte professorers lønninger anslog han til at ligge mellem 800 og 1500 rdl. om året. Disse beløb var utvivlsomt for lavt ansat.[190] For det første havde Janson ikke medtaget andet end jordebogsindtægterne og altså slet ikke medregnet de uvisse indkomster, og for det andet var de visse indtægter højere, end Janson anslog dem til. Af egentlige jordebogsindtægter af godset anslog Janson et beløb pr. professor på mellem 300 og 600 rdl. i de nærmest foregående år, men hvis man tager det samlede landgilde-hartkorn, som kendes fra jordebøgerne i anledning af mageskifteplanerne 1761-63 og omregner det til penge efter gennemsnittet af kapitelstaksterne i de foregående 10 år, 1778-87, når man

187. Promemoria fra Schack-Rathlou 1787 31/7 (i samme pk. som i note 185). Jfr. Matzen I, s. 114.

188. Se nærmere herom nedenfor s. 89.

189. H. F. Janson: *Beskrivelse over samtlige det Kongelige Universitæt i Kiøbenhavn tilhørende Midler og Indkomster,* 1787. Se især indledningen s. 1-4, afsnittet om jordegodset og professorernes lønninger s. 38-46 og afslutningen s. 46-47.

190. Jansons tal synes stort set godtaget af senere forfattere, se f.eks. Kjøbenhavns Universitets Aarbog, udg. af H. P. Selmer, 1847, s. 8-9, og E. Slottved: anf. værk, s. 25-27. Herved er der dog næppe i tilstrækkelig grad taget hensyn til baggrunden for fremkomsten af Jansons skrift.

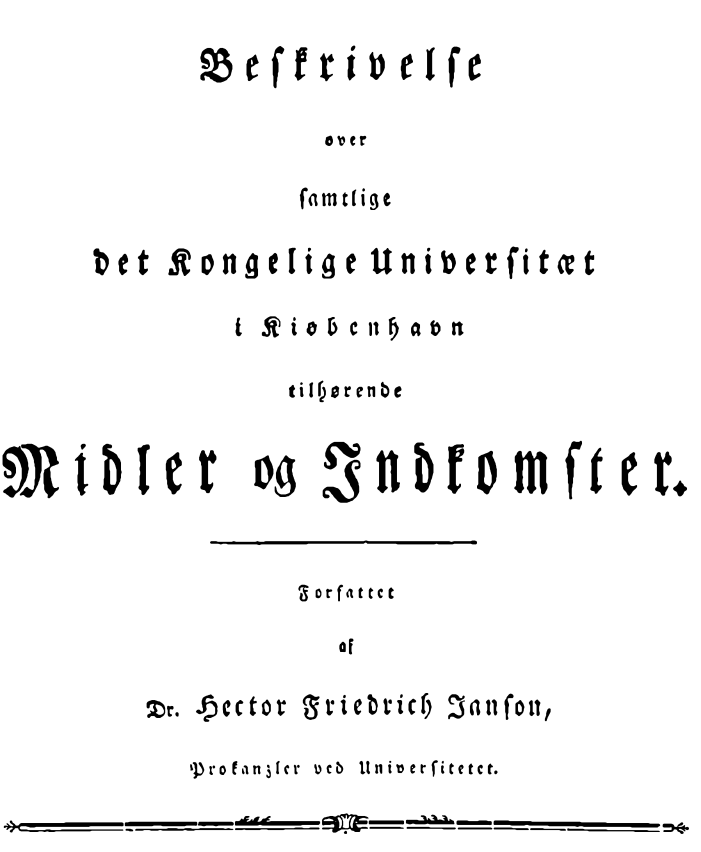

Beſkrivelſe

over

ſamtlige

det Kongelige Univerſitæt

i Kiøbenhavn

tilhørende

Midler og Indkomſter.

Forfattet

af

Dr. Hector Friedrich Janſon,

Prokanzler ved Univerſitetet.

Kiøbenhavn 1787.

Trykt hos Directeur P. M. Hopffner, Hans Kongelige Majeſtæts og Univerſitetets ferſte Bogtrykker.

Fig. 14. Titelbladet fra prokansler Jansons bog fra 1787, der vakte så megen diskussion ved sin fremkomst. – H. F. Janson (1737-1805) var teolog og blev i 1774 professor ved universitetet, fra 1786 tillige prokansler. I årene efter 1784 var Janson beskæftiget med at udarbejde den nye universitetsfundats, som så dagens lys i 1788, og han må betragtes som den egentlige ophavsmand til denne. Kort efter fundatsens færdiggørelse blev Janson i 1789 udnævnt til biskop i Århus, hvor han virkede til sin død.

frem til en gennemsnitsindtægt pr. professor på godt 700 rdl., og så er småpersillerne endda ikke medregnet. Selv om der eksisterede et problem med restancer, kan det ikke have haft et omfang, der berettigede Jansons tal. Distributsen, som Janson ansatte til 362-400 rdl. for hver professor, svingede i årene mellem 1780 og 1787 mellem 482 og 600 rdl. pr. professor årligt.[191] Alene af de to omtalte indtægtskilder havde professorerne i 1780'erne altså en

191. Tabel over professorernes distributs 1733-88 i Birgit Løgstrup: anf. arb. (note 104).

gennemsnitlig indtægt på 1200-1300 rdl. Hertil kom så indtægterne fra tienderne, der af Janson blev anslået til 200-600 rdl. pr. professor, de uvisse indtægter, småpersillerne samt de indtægter, som ikke vedrørte jordegodset, såsom fri bolig, diverse gebyrer og eforatspenge. Man tager derfor næppe fejl, når man antager, at en gennemsnitlig professorløn i 1780'erne har nærmet sig de 2000 rdl.[192] Professorernes hårdnakkede fastholden ved corporasystemet lader sig udmærket forstå på denne baggrund.

I den efterfølgende debat blev Janson angrebet for sine beregninger af satirikeren N. D. Riegels, der »beviste«, at de enkelte corpora hver udgjorde en hel hovedgård; hver af disse hovedgårde »Theologica«, »Astronomica« o.s.v. havde en hovedbygning (professorresidensen), tre tiender og 214 tdr. hartkorn bøndergods. Gennem vidtløftige beregninger nåede han frem til en mindsteindtægt pr. professor på 1516 rdl., endda uden at distributsen var medregnet, og han sluttede effektfuldt af med at konstatere, at hvis kongen gav professorerne den løn, som de selv hævdede at have, så kunne han tjene 2400 rdl. ved at overtage jordegods og tiender![193]

Som nævnt var der således anledning nok for kommissionen til at tage forholdene omkring universitetets økonomi op i forbindelse med den ny fundats. Dette skete ikke, heller ikke da Frederik Christian af Augustenborg som kabinetsmedlem kort før fundatsens udstedelse påpegede, at kommissionen slet ikke havde gjort universitetets økonomi og gods til genstand for undersøgelse; man holdt hårdnakket fast ved det eksisterende udkast, formentlig for overhovedet at få fundatsen vedtaget uden at vække for stor modstand.[194] Problemerne blev altså skudt ud i fremtiden.

Ganske kort tid efter den nye fundats' fremkomst den 11. maj 1788 blev Frederik Christian udnævnt til universitetets patron. Situationen på dette tidspunkt med hensyn til universitetets gods var den, at der på den ene side var en voksende forståelse hos professorerne for nødvendigheden af driftstekniske reformer på godset, mens der på den anden side som følge af den nye

192. Regnskaberne for det i 1796 inddragne 1. juridiske corpus viser for årene 1797-1804 en gennemsnitlig årlig nettoindkomst på omkring 2200 rdl. (landgilde, indfæstninger, tiende og distributs, men ikke værdi af bolig, eksamensgebyrer o.l.). RA. KU. 18.15.06. Regnskaber over corporagods 1796-1804. Kapitelstaksterne var dog på dette tidspunkt ca. 20% højere end i 1780'erne. – Efter manuskriptets færdiggørelse er jeg blevet opmærksom på en skønnet beregning af indtægterne fra de enkelte corpora 1790 (hvor kapitelstaksterne var lavere end gennemsnitligt i 1780'erne), der formentlig må tillægges stor værdi. Beregningen, der bekræfter mine antagelser vedr. professorernes indtægtsniveau, er i hovedtræk gengivet i tabel 3.

193. N. D. Riegels: *Nogle Spørgsmaal og Tvivl i Andledning af Beskrivelsen over Kiøbenhavns Universitets Midler og Indkomster . . .*, 1787, især s. 2-11 og s. 29-30.

194. Julius Clausen: *Frederik Christian, Hertug af Augustenborg, En monografisk Skildring,* 1894, s. 46.

Tabel 3. M. Næsteds »ongefærlige Beregning« over professorernes indkomster 1790, angivet i rdl. courant.

Lærestol	Egentligt jordegods	Tiender Konge-	Kirke-	Distributs	Fri bopæl/ husleje, fri rejser	Indfæstning	Filosofiske dekanat	I alt
Teol. I	990	462	378	500	250	50		2630
Teol. II	909	432	540	500	250	50		2681
Teol III (bisk.)	786	324	135	500	–	50		1795
Teol. IV	765	90	186	500	180			1721
Jur. II	–	1720	432	500	250	50		2952
Jur. I	735	48	–	500	219			1502
Med. I	798	408	320	500	250	50		2326
Med. II	612	372	810	500	250	50		2594
Fil.	639	372	135	550[1]	250	50	50	2046
Fil.	528	324	300	550[1]	250	50	50	2052
Fil	501	306	144	550[1]	250	50	50	1851
Fil.	555	192	138	550[1]	250	50	50	1785
Fil	492	330	186	550[1]	250	50	50	1908
Fil.	504	128	–	550[1]	250	50	50	1532
Gennemsnit	630	393	265	521	268		21	2098

1. De 50 rdl., som de filosofiske professorer fik ekstra, stammede fra de i 1732 oprettede »Præbenda VI Christiani VI:to«, jfr. ovenfor s. 32.

Ovenstående skønnede beregning er udført af Konsistoriums fuldmægtig og regnskabsfører, Michael Næsted, på opfordring af universitetspatronen, Frederik Christian, og er baseret på kapitelstaksterne 1790. Næsted var så centralt placeret, at man må tillægge beregningen stor værdi, bl.a. fordi han stod for skattebetalingen af godset og derfor kendte de enkelte corporas nøjagtige hartkorn, og fordi han kendte de andele af tiendeindtægterne, som professorerne skulle aflevere til fælleskassen. Næsted har forsynet beregningen med en indledning, hvori han redegør for, hvorledes han er nået frem til de enkelte tal, og han slutter således: »men ieg maa udbede mig den Naade, at Beregningen ikke forevises nogen af Professorerne, thi de faa iblant Dem, der ere mine Venner, vilde vist, formedelst en vis Esprit de Corps, blive mine Fiender, naar de bekom Eftterretning, at ieg opdagede det, de søge at holde hemmelig. . .«.

Beregningen omfatter kun 14 corpora, idet sekretariatets corpus (yngste filosofiske professor) ikke er medtaget. – Man kan ikke uden videre ud fra beregningen slutte noget om forholdet mellem de enkelte corpora, idet indtægterne fra optionstienderne er medregnet. Da disse opteredes blandt alle corporabesidderne uafhængigt af lærestole og fakultetsgrænser, kan de forrykke billedet, fordi beregningen er lavet ud fra de aktuelle indehavere af de enkelte lærestole 1790. Som eksempel kan nævnes 1. juridiske corpus, som i 1790 indehavedes af den professor, der var yngst i anciennitet, hvorfor denne lærestol optræder næsten uden tiendeindtægter.

Beregningen findes i to ubetydeligt afvigende eksemplarer, dateret hhv. den 6. og 8. marts 1791, i RA. DK.Forsk.Inst.7.4. Universitetspatronens arkiv. Koncepter og indkomne sager 1787-93.

fundats var lagt op til strid mellem regeringen og professorerne om, hvorvidt corpora fortsat skulle bestå eller ej. I den videre behandling af disse spørgsmål blev der – som det nedenfor skal vises – i vidt omfang foretaget en adskillelse mellem det driftsøkonomiske aspekt – »Godsets bedre Indretning« – og problematikken vedrørende corpora – »Godsets anden Indretning«.[195]

»Jordegodsets bedre Indretning«. Undervejs til landbotekniske reformer 1790-95

Som vi har set det i flere af de foregående afsnit, var Konsistorium ikke principielt imod driftsøkonomiske ændringer; disse ville jo komme professorerne selv til gode. Kun de ændringer, som i deres natur truede selve godsstrukturen, vakte for alvor modstand hos professorerne. Hvis ændringerne i sig selv kunne komme til at betyde en stabilisering af den bestående struktur var dette et ekstra plus, og det er sikkert på den baggrund, man skal forstå Konsistoriums velvilje over for arvefæstesystemet, således som den delvis kom til udtryk i 1771 og ved andre lejligheder. Dette ville kunne medvirke til at fastholde den bestående struktur, og det garanterede desuden de enkelte professorer deres sædvanlige indkomst eller mere.

Det var således en videreførelse af de synspunkter, der kom frem i 1771, hjulpet frem af en stadig øget tilslutning til driftsøkonomiske reformer, når Konsistorium i august måned 1790 indsendte et udkast til en arvefæsteskødeformular til kongens godkendelse. Det var samtidig et udtryk for, at man rundt omkring på godset var nået så vidt med udskiftningerne, at overgang til arvefæste overhovedet kunne lade sig gøre. Gennem de mange år, der var forløbet siden den første udskiftningsforordning i 1758, var nemlig ret store dele af universitetsgodset blevet udskiftet, selv om det ikke var sket på Konsistoriums initiativ. En stadig skærpet lovgivning på området, især i 1776 og 1781, havde medført, at lodsejere direkte kunne forlange af de øvrige, at jorden skulle udskiftes. Universitetet måtte deltage heri gennem mange og lange forhandlinger; man havde fået den situation, som regeringen havde søgt at undgå gennem mageskifteplanerne. I 1790 var 2/3 af jordegodset udskiftet med andre lodsejere, og halvdelen af dette, altså 1/3 af hele godset, udskiftet mellem fæsterne.[196]

Konsistoriums forslag til arvefæsteskøde blev indsendt til kongen gennem Danske Kancelli, der inden forelæggelsen for kongen sendte det til udtalelse i

195. Jfr. citatet fra Frederik Christians forestilling 1793, nedenfor s. 92.

196. Dette fremgår af Konsistoriums redegørelse til patronen 1792 8/3. RA. DK. F.12. Koncepter og Indlæg til Sjællandske Tegnelser, nr. 374/1792.

Rentekammeret.[197] Rentekammeret bifaldt initiativet, men kom samtidig med en række indvendinger, mest af teknisk natur, blandt andet for at bringe arvefæsteskøderne i overensstemmelse med dem, der var udstedt på krongodserne. Nogle af de foreslåede ændringer ville Konsistorium ikke gå med til, og sagen blev således trukket i langdrag med fortsat brevveksling mellem de implicerede parter. Det afgørende stridspunkt var utvivlsomt, at Rentekammeret ønskede, at bygninger og besætninger på bøndergårdene skulle overdrages som ejendom til arvefæsterne for at give disse større fri rådighed på disse områder. Konsistorium indvendte herimod, at dette ville gøre det vanskeligere at få bønderne til at gå ind på arvefæste, og at det ville forringe den årlige landgilde. Det var vel især det sidste punkt, der bekymrede professorerne; afhændelsen af bygninger og besætninger skulle ske mod penge, og selv om disse afdrag ville falde i stedet for den reducerede landgilde, indebar en sådan pengeindtægt en risiko for værdiforringelse samt – ikke mindre væsentligt – en risiko for, at denne pengeindtægt kunne anvendes til glæde for andre end corporabesidderne.

Sagen om arvefæsteskødet, der i november 1791 blev sendt til universitetets patron, Frederik Christian, gav anledning til, at spørgsmålet om de landbrugstekniske forbedringer på universitetsgodset blev taget op i bredere sammenhæng. Dette skyldtes, at den tidligere fundatskommission, som Frederik Christian i 1790 var blevet præses for, var i gang med overvejelser vedrørende universitetets økonomiske stilling. En fuldstændig gennemførelse af de landbrugstekniske forbedringer på godset ville have en gunstig virkning på økonomien. Udbyttet heraf ville dog kun komme corporabesidderne til gode, med mindre dette system blev afskaffet.

Man må vist nok tilskrive Frederik Christian æren for, at det lykkedes at holde de to ting så meget ude fra hinanden, at professorerne ikke stillede sig hindrende i vejen for »godsets bedre indretning«.[198] Han formåede nemlig at få Konsistorium til at acceptere en plan om nedsættelse af en kommission til at gennemføre foranstaltninger, som ville øge universitetets indtægter af godset. Det skulle ske med forbillede i »Den lille Landbokommission«, som i årene efter 1784 havde gennemført reformer på krongodset i Kronborg og Frederiksborg amter. Det fremgår af et brev den 8. marts 1792 fra Konsistorium til Frederik Christian, at han mundtligt havde forelagt Konsistorium planerne om en sådan kommission, der ville betyde, at professorerne ikke skulle bruge tid og omkostninger på arbejdet, og at han

197. Samtlige de i det følgende omtalte skrivelser vedr. arvefæsteskøder og kommissionsnedsættelsen 1792 findes i den i forrige note nævnte sag.
198. Jfr. Julius Clausen, anf. værk, s. 54.

ønskede at kende Konsistoriums indstilling til en sådan plan, før han gik videre med den. Omkostningerne ved udførelsen af de landøkonomiske forbedringer var et vigtigt punkt, som var blandt årsagerne til professorernes henholdende stilling til reformer. De enkelte professorer kunne jo ikke påregne, inden for den periode hvor de var i besiddelse af deres corpora, at få forrentet de penge, som de eventuelt skulle investere i forbedringer. Det løfte, der lå i Frederik Christians henvendelse, gående ud på, at Konsistorium ikke umiddelbart selv skulle dække omkostningerne, var derfor en udmærket lokkemad, som da også viste sig at have den ønskede virkning. Professorerne svarede positivt på henvendelsen, idet de fremdrog to punkter, som begge havde med omkostningerne at gøre. For det første betonede de stærkt, hvad der allerede var udført af forbedringer på godset og hvilke omkostninger, de havde haft ved det; de vedlagde en omhyggelig opgørelse, der viste, at de havde brugt godt 4.000 rdl. For det andet understregede de, at reformerne ville blive overordentlig kostbare og forholdsvis mere kostbare end på krongodset, fordi universitetsgodset lå spredt og havde mindre skov.[199] Professorerne anmodede derfor Frederik Christian om hans støtte til at opnå et gunstigt og langfristet lån, således at afskrivningen af udgifterne til forbedringerne kunne fordeles også til senere besiddere af corpora.

Frederik Christian udarbejdede derefter en forestilling til kongen om den påtænkte kommissions nedsættelse. Heri gav han universitetet en række garantier, som sikkert har været medvirkende til Konsistoriums accept af planerne: professorerne skulle i den periode, hvor de ville være uden rådighed over godset, fordi Rentekammeret overtog administrationen mens selve forbedringerne var under udførelse, have udbetalt lønninger, der skulle svare til, hvad de i løbet af de sidste ti år gennemsnitligt havde haft i nettoindtægt. Der skulle derfor indhentes fortegnelser over indtægter, udgifter og administrationsomkostninger for de sidste ti år; at professorerne gik med til at udlevere disse tal viser, at de må have haft en ikke ringe tillid til Frederik Christian.[200] Denne tillid skyldtes formentlig blandt andet, at de også fik garanti for, at det forbedrede gods ville blive leveret tilbage, således at de øgede indkomster alene ville komme universitetet til gode, og således at professorerne kunne være sikre på ikke at lide personlige tab. Den fine skelnen mellem universitetet og professorerne personligt er karakteristisk for hele den politik, Frederik Christian førte: han udstedte garantier til de daværende

199. Udflytningerne blev billigere, hvis man selv havde bygningstømmer.

200. Da planerne kom til udførelse, skete det landsby for landsby og ikke som påtænkt corpus for corpus. Dette er formentlig årsagen til at de omtalte samlede fortegnelser over corporas indtægter ikke er forefundet.

Fig. 15. Frederik Christian af Augustenborg (1765-1814) var gift med Louise Augusta, kronprins Frederiks søster, og som sådan selvskreven til en høj stilling i den danske statstjeneste. I 1786 blev han medlem af Gehejmestatsrådet og i 1788 tillige udnævnt til patron for universitetet; han kom derved til at beskæftige sig med et område, som oprigtigt interesserede ham. I 1790 blev han præses i Universitets- og Skolekommissionen og fra 1805 præsident i den nyoprettede Universitets- og Skoledirektion. Inden for dette afgrænsede område fik hans virksomhed stor betydning, mens han på grund af tiltagende uoverensstemmelser med kronprinsen aldrig kom til at spille nogen rolle på andre af statsstyrets områder; i sidste ende førte uenigheden til, at han i 1810 trak sig tilbage fra alle sine hverv. Kobberstik af G.L. Lahde 1796 efter A. Graffs maleri fra 1791. KB. Billedsamlingen.

professorer og til universitetet som institution, men undgik omhyggeligt at garantere, at fremtidige professorers forhold ville være uændrede.

Da Frederik Christian sendte sin forestilling til Danske Kancelli, kunne han meddele, at Konsistorium havde indvilliget i nedsættelsen af den nævnte kommission, og kun godt fjorten dage senere, den 2. maj 1792, forelå den kongelige resolution, der fuldstændigt fulgte hertugens forestilling. Den 11. maj 1792 udgik der derfor ordre til Rentekammerpræsidenten, C. D. Reventlow, rentekammerdeputeret W. A. Hansen og generalauditør (og professor) L. Nørregaard samt til de to professorer Thomas Bugge og N. C. Kall om at de skulle indtræde i Universitets- og Skolekommissionen specielt

med henblik på sager vedrørende godset. De nye medlemmers kommissorium var at udarbejde en plan til en bedre indretning af universitetets og Kommunitetets jordegods og tiender; de ovenfor nævnte garantier til professorerne var direkte taget med i kommissoriet.

Det videre arbejde var helt overvejende af opklarende og teknisk art og resulterede i den forlangte plan, som var færdig knap tre år senere, den 2. maj 1795.[201] I forhold til kommissoriet afveg den på ét punkt: selve det praktiske arbejde med planens udførelse var ikke overdraget Rentekammeret, men derimod en særlig kommission, hvori også universitetet og Kommunitetet var repræsenteret.[202] Ved kongeligt reskript af 19. juni 1795 nedsatte kongen denne særskilte kommission, samtidig med at han godkendte den foreliggende plan.[203] Nu stod altså kun den rent praktiske gennemførelse af disse reformer tilbage.

Ved rektorskiftet i juni 1795 holdt den afgående rektor, Jacob Baden, en tale, hvori han blandt andet kom ind på arbejdet med reformerne på universitetsgodset.[204] Efter at have beskrevet, hvorledes man andre steder havde haft store ulemper ved at gå for hastigt i gang med udførelsen af sådanne reformer, fortsatte han: »Dog vogtede Universitetets Jorddrotter sig vel for at giøre sig skyldige i denne Bebrejdelse«. Dette vil man gerne give Baden ret i, ligesom man også kan tilslutte sig hans supplerende forklaringer om, hvorfor reformerne skred så langsomt frem; for det første drejede det sig om strøgods, hvilket betød, at der var mange lodsejere involveret, hvilket tog tid; for det andet ønskede universitetet ikke at anvende tvang over for sine bønder, og for det tredje havde universitetets kasse vanskeligt ved at klare de omkostninger, som reformerne medførte. Men han nævnte ikke den vigtigste grund, nemlig at det var frygten for, at reformerne ville medføre ændret struktur for godset og dermed en ændret aflønningsform for professorerne, der havde medført, at professorerne gennem årene havde været særdeles modvillige over for reformerne.

Som nævnt var det sikkert Frederik Christians fortjeneste, at professorernes modstand blev overvundet. De garantier, der sikrede dette, var dog mindre vidtrækkende end professorerne synes at have regnet med. De var omhyggeligt udformet således, at de ikke hindrede, at de ændringer i godsstrukturen,

201. RA. DK. F.12. Koncepter og Indlæg til Sjællandske Tegnelser, nr. 512/1795. Selve planen er trykt i Kiøbenhavns Universitets-Journal IV, 1796, s. 60-64.

202. Ændringen synes sket på foranledning af Konsistorium, se Kiøbenhavns Universitets-Journal III, 1795, s. 150-51.

203. Reskriptet er trykt i Kiøbenhavns Universitets-Journal III, 1795, s. 151-53. Planens indhold vil blive nærmere omtalt i følgende kapitel (s. 97-113).

204. Talen er trykt i Kiøbenhavns Universitets-Journal III, 1795; omtalen af godset s. 149-52.

som var nødvendige for at de driftsøkonomiske forbedringer kunne komme universitetet som institution til gode, blev gennemført. Det skulle da også vise sig, at corporasystemets dage meget snart var talte.

»Godsets anden Indretning«. På vej mod corporas afskaffelse 1788-96

Der er ovenfor ved flere lejligheder gjort rede for den hindring, som corporasystemet repræsenterede i forbindelse med den undervisningsmæssige ekspansion, der var tiltrængt på Københavns Universitet i anden halvdel af 1700-tallet. Når hertil kom, at de økonomisk gode tider for landbruget medførte, at de enkelte corporabesiddere fik en stadig forøget indtjening, måtte det være en oplagt opgave i forbindelse med en universitetsreform at bringe dette utidssvarende system til ophør.

Der er ligeledes gjort rede for årsagerne til at man afstod fra at afskaffe corpora umiddelbart i forbindelse med den nye fundats i 1788. En række formuleringer i fundatsens tekst viser dog, at man havde en snarlig afskaffelse i tankerne. I fundatsens første kapitels § 1 hed det om de nye ekstraordinære professorer, at de ville blive aflønnet af kongens kasse, »saalænge Universitetets Indkomster dertil ikke ere tilstrækkelige«.[205] Dette kunne naturligvis blot udtrykke forventninger om, at universitetets indtægter i det hele taget ville stige, f.eks. som følge af de landbrugstekniske forbedringer, men for at sådanne indtægtsstigninger kunne komme universitetet til gode, måtte det forudsætte afskaffelsen af corpora.

Den ovennævnte sætning blev tilføjet ret sent i fundatsens tilblivelseshistorie, og det samme gælder en interessant tilføjelse i syvende kapitels § 7, der var den traditionelle bekræftelse af universitetets ejendomme. Her hed det i udkastet, at disse ikke måtte anvendes til andet »end den bestemte Brug«. Dette blev ændret til det noget vagere og til en kommende ændring mere passende »end til sammes (universitetets) egen Fordeel og sande Beste«. I det samme kapitels § 8, som var bekræftelsen af professorernes indkomster m.m., var denne udtrykkeligt begrænset til at være en garanti for de daværende professorer. Flere andre formuleringer kan ligeledes tolkes som forberedelser til corporas afskaffelse.[206]

205. Nye Fundation og Anordning for Kiøbenhavns Universitet . . . 7de May 1788, *Kong Christian den Syvendes allernaadigste Forordninger . . . for Aar 1788,* s. 83-151.

206. Ændringerne og tilføjelserne skyldtes universitetspatronen, Schack-Rathlou, hvilket fremgår af hans promemoria 1787 31/7 med vedlagte tilføjelser samt af et udateret ændringsforslag til fundatsudkastet med Schack-Rathlous hånd (fra før 1787 20/10). RA. DK. F.10. Koncepter og Indlæg til Sjællandske Registre, nr. 391/1788.

At kongens tilsagn i den ny fundats om at ville afholde de nye ekstraordinære professorers lønninger kun skulle opfattes som midlertidigt, viste sig meget hurtigt. Allerede en god måned efter fundatsens udstedelse resolverede kongen på en forestilling fra Finanskollegiet, at universitetet skulle indkomme med et forslag til, hvornår og på hvilken måde, den kongelige kasse kunne befries for disse lønningers afholdelse.[207] Selv om der lå finanspolitiske og ikke universitetspolitiske motiver bag Finanskollegiets optræden i denne sag, var konsekvensen den samme: kun ved en ændring i corporasystemet ville professorerne blive i stand til at afholde de nævnte lønninger. Danske Kancelli havde da heller ingen indvendinger, og at der fra regeringens side lå en bevidst politik bag, blev tydeligere, da kongen i forbindelse med de nye professorers ansættelse i en resolution den 12. september 1788 bestemte, at de nye professorer ikke kunne forvente at efterfølge de ordinære professorer i deres corpora. Hermed var det sagt, at disse ikke ville vedblive med at eksistere, men i den samme resolution blev det til gengæld garanteret de daværende ordinære professorer, at de kunne regne med at beholde deres aflønning, d.v.s. deres corpora.

I den kommende tid foregik der en livlig brevveksling mellem Finanskollegiet, Danske Kancelli og universitetet om dettes muligheder for at overtage aflønningen af de ekstraordinære professorer, men uden at der kom noget ud af det. Konsistorium fastholdt hårdnakket, at kongen i fundatsen havde påtaget sig denne udgift, og at universitetet ingen mulighed havde for at overtage den. Sagen blev også ført frem i den offentlige debat, idet C. F. Trant, formentlig »efter Høieres Indgivelse«, udgav et omfangsrigt skrift, hvis hovedpunkt var, at universitetet havde rigelige midler til undervisningsvæsenets forbedring, hvis universitetsgodset blev solgt og professorerne sat på fast løn.[208]

Ganske vist rykkede præsten Balthasar Münter ud med et forsvar for corporasystemet, men over for regeringen synes dette ikke at have haft nogen virkning, for i begyndelsen af 1791 forsøgte den igen at få universitetet til at overtage aflønningen.[209] Denne gang var det med krassere midler: kongen

207. Hele korrespondancen 1788-94 vedr. de ekstraordinære professorers lønning er udførligt refereret og tildels aftrykt i Kiøbenhavns Universitets-Journal I, 1793, s. 97-110 og s. 145-51. – Forklaringen på, at denne sag tages op så hurtigt efter fundatsens udstedelse kan være akutte finansielle vanskeligheder som følge af krigshandlingerne mod Sverige i sommeren og efteråret 1788.

208. (C. F. Trant:) *Über Schulen und Schulanstalten in Dänemark,* 1789. Påstanden om, at forfatteren skulle være inspireret af andre (Frederik Christian?) til at udgive skriftet, stammer fra J. Badens nekrolog over Trant i Kiøbenhavns Universitets-Journal VI, 1798, s. 189-90.

209. B. Münter: *Om det er raadeligt at inddrage Professorernes saakaldte Corpora,* Minerva 1790, s. 76-

bestemte, at udbetalingen af beløbet fra den kongelige kasse skulle ophøre, og universitetet, »der er saa vel doteret«, skulle komme med forslag til, hvordan det selv kunne afholde denne udgift. Kongen bevilligede dog universitetet et beløb, der svarede til to års lønninger til de ekstraordinære professorer.[210]

Konsistorium lagde i sine to svar vægt på, at kongen helt uopfordret havde givet universitetet de ekstraordinære professorer og ligeledes uopfordret havde tilbudt at betale deres lønninger. Man afviste blankt, at nogle af universitetets indtægter kunne bruges til disse lønninger, idet de alle blev brugt til fundatsbestemte formål. Udover forslag til nogle minimale reduktioner i de ekstraordinære lønninger foreslog man kongen, at han udnævnte et par af de ekstraordinære professorer til stillinger uden for universitetet! Konsistoriums holdning var med andre ord den, at hvis forbedringer på universitetet skulle finansieres med corporas bortfald, ville man helst undvære disse forbedringer.[211] Regeringen havde altså set helt rigtigt, da den undlod at bringe spørgsmål om universitetets økonomi og gods frem i forbindelse med forarbejderne til fundatsen.

Situationen var nu den, at Konsistorium pure havde afvist at finde udveje for de ekstraordinære lønninger, samtidig med at man kun ville få disse betalt i endnu halvandet år. Professorerne i Konsistorium foretog sig intet i denne periode; de ville øjensynlig ikke røre en finger for at sikre deres nye kolleger, som ikke var medlemmer af Konsistorium, aflønning efter udgangen af 1792, hvor pengene fra kongen ville slippe op.

Den 21. december 1792 tog patronen, Frederik Christian, sagen op i en skrivelse til Konsistorium. Han gjorde det klart, at universitetet for fremtiden skulle afholde disse lønninger af dets egne midler og anmodede om at få at vide, hvorledes dette skulle ske. Konsistoriums svar var blot en henvisning til dets tidligere svar.

Herefter indbragte patronen sagen for Universitets- og Skolekommissionen, hvor man i foråret 1793 enedes om at henvende sig til kongen for at bede ham om at vedblive med at betale de pågældende lønninger. Baggrunden for dette skridt fremgår af kommissionens forestilling til kongen, som blev udarbejdet af Frederik Christian. Heri hed det nemlig, efter at det var

121, jfr. Trants gensvar samme sted, s. 244-54. Forfatteren var far til den nyudnævnte ordinære professor F. C. C. H. Münter.

210. Udbetalingen af dette beløb fra Finanskollegiet trak dog ud (fra januar til august), måske skete dette for at lægge ekstra pres på Konsistorium. Udbetalingen fandt først sted, da Konsistoriums svar forelå.

211. De ekstraordinære lønninger udgjorde på dette tidspunkt for de enkelte professorer mellem 200 og 400 rdl., i alt 2400 rdl., altså næppe mere end én af de ordinære professorer tjente på et år! (jfr. ovenfor s. 82 f.).

fastslået, at de ekstraordinære professorer ikke kunne undværes, og at universitetet ikke havde andre indtægtskilder, som kunne anvendes til aflønningen: »Vel er det muligt, at formedelst Jordegodsets Forbedring og anden Indretning, eftersom de nuværende Lærere . . . afgaae, Universitetet med Tiden kan komme i Stand til selv at lønne alle dets lærere . .«.

Frederik Christian gav hermed udtryk for det program, som havde ligget bag hans politik over for universitetet: for det første skulle »Jordegodsets Forbedring«, d.v.s. de landøkonomiske reformer, gennemføres. For det andet skulle godset have en »anden Indretning«, hvilket efter sammenhængen utvivlsomt betød, at corpora skulle afskaffes, og for det tredje skulle dette ske uden at krænke de eksisterende corporabesidderes rettigheder; herved kunne man i hvert fald i nogen grad begrænse modstanden mod det foregående punkts gennemførelse.

På baggrund af udsigten til corporas afskaffelse blev kongen anmodet om at tilbagekalde resolutionen af 14. januar 1791, ifølge hvilken betalingerne fra den kongelige kasse skulle ophøre. Denne tilbagekaldelse skete ved kongelig resolution af 1. juni 1793.[212]

Men hvorfor ventede man så længe med at gennemføre den nedlæggelse af corpora, som man i så lang tid havde gjort forberedelser til? Svaret må nok blive, at man – bl.a. gennem det pres, som de mange henvendelser om de ekstraordinære lønninger udgjorde – håbede at kunne få Konsistorium til frivilligt at acceptere nedlæggelsen, og at man, da man opgav dette håb, ikke ønskede at ødelægge det arbejde med de landbrugstekniske reformer, som fandt sted i kommissionen fra 1792.

Da derfor beslutningen om disse reformers iværksættelse forelå i 1795, var vejen åben for den sidste og afgørende reform. Og da Konsistorium, trods det ikke ringe pres, der havde været lagt på det, stadig ikke havde accepteret reformen, gennemførtes den ved et dekret. På en forestilling fra Universitets- og Skolekommissionen resolverede kongen den 25. november 1796, at de corpora, der herefter blev ledige, skulle overgå til fælles administration, og at de professorer, der fremover skulle ansættes, ville blive aflønnet med en fast pengeløn.[213]

212. Trykt i Kiøbenhavns Universitets-Journal I, 1793, s. 92, jfr. II, 1794, s. 136.

213. Forestillingen og den kongelige resolution er gengivet i patronens promemoria til Konsistorium 1796 29/12, hvormed han meddelte Konsistorium den kgl. resolution; trykt i Kiøbenhavns Universitets-Journal, V, 1797, s. 43-44. Den kgl. resolution afviger fra forestillingen, idet de fremtidige professorers aflønning, som af kommissionen var foreslået sat til 150 tdr. rug og 150 tdr. byg efter gennemsnittet af 10 års kapitelstakst, i resolutionen blev forbeholdt kongens nærmere bestemmelse i de enkelte tilfælde. Om corporas gradvise inddragelse og de nye professorers aflønning, se følgende kapitel (s. 113-18).

Den kongelige resolution blev meddelt Konsistorium af patronen den 29. december 1796; det var ved et pudsigt tilfælde nøjagtig på dagen 38 år efter udstedelsen af den udskiftningsforordning, som for første gang forstyrrede universitetets uantastede besiddelse af dets gods. Det må have virket ironisk på professorerne, at patronen meddelte dem den kongelige resolution »til behagelig Efterretning«.

I de knap 40 år, som forløb fra de første reformplaner for universitetsgodset kom frem og indtil de færdige planer for reformernes gennemførelse forelå, var der hele tiden to motiver til reformplanerne, der vekslede. De kom begge udefra. På den ene side var det periodens landboreformer og på den anden samfundets krav om et mere tidssvarende universitet.

I tiden før 1784 optrådte disse motiver ikke på noget tidspunkt sammen, og hver for sig formåede ingen af dem at få bugt med professorernes seje modstand. Først da de optrådte på én gang i årene efter 1784, begyndte der at komme realiteter bag reformerne. Paradoksalt nok skete dette ved i praksis at adskille behandlingen af problemerne omkring landboreformer på universitetsgodset fra behandlingen af problemerne omkring det økonomiske grundlag for universitetets forbedring som læreanstalt.

Hovedbaggrunden for professorernes stærke og vedholdende modstand mod de mange reformforsøg var deres kamp for at bevare de corpora, som gav dem deres sikre og høje aflønning uafhængigt af prissvingninger, kriser eller statsbesparelser. Karakteristisk nok blev corporas afskaffelse slutstenen på reformplanernes bevægede periode. Tilbage stod kun den praktiske gennemførelse af de foreliggende planer.

REFORMER OG AFVIKLING

I midten af 1790'erne forelå der beslutninger om gennemførelse af to store reformer af vidtrækkende betydning for universitetsgodset. For det første skulle universitetsformuens bestanddele, jordegodset og tienderne, underkastes gennemgribende reformer, og for det andet skulle formuens afkast, indtægterne fra gods og tiender, efterhånden overføres fra de enkelte professorer til en samlet fælles kasse, Den akademiske Fond.

En stor del af reformerne blev gennemført allerede i 1800-tallets første år, men først omkring 1830 var begge reformer gennemført i store træk. Jævnsides hermed blev der påbegyndt en afvikling af mindre dele af godset, men det vigtigste grundlag for universitetets drift var i størstedelen af 1800-

tallet stadig den meget betragtelige godsformue; denne blev endeligt afviklet i årene omkring 1920.

Landboreformernes gennemførelse

Ved kongeligt reskript af 19. juni 1795 havde kongen befalet udførelsen af landboreformer på universitetets og Kommunitetets gods, og det var kongens »allernaadigste Villie og Befaling«, at der blev nedsat en kommission, som skulle gennemføre reformerne.[214] Samtidig blev det meddelt, at der fra Den kongelige Kreditkasse var bevilget et lån på 60.000 rdl. til omkostningerne ved reformernes gennemførelse. Selve reformerne skulle gennemføres i overensstemmelse med den »Plan til en bedre Indretning af Universitetets og Communitetets Jordegods og Tiender«, som var kommet fra Kommissionen for Universitetet og de lærde Skoler den 2. maj 1795.[215]

Forudsætningerne for denne reformplan var mange. Først og fremmest må nævnes de foregående årtiers landbolovgivning, som overhovedet gjorde reformerne mulige. Dertil kom de snævert universitetsmæssige og finansielle interesser i reformer på universitetsgodset, som er beskrevet i det foregående kapitel. Endelig havde gennemførelsen af sådanne reformer en særlig værdi for staten ved at kunne virke som et eksempel på reformernes hensigtsmæssighed og nytte, således som det havde været tilfældet med reformerne på det nordsjællandske krongods igennem det foregående årti. Det er derfor ikke overraskende blandt ophavsmændene til planen og blandt medlemmerne i den nye kommission som Rentekammerets repræsentanter at finde to af de mest fremtrædende personer inden for landboreformperioden: C. D. Reventlow og W. A. Hansen. Universitetet og Kommunitetet var repræsenteret i den nye kommission af de tre professorer Thomas Bugge, C. F. Hornemann og N. C. Kall.

Der er ikke tvivl om, at det først og fremmest er Reventlow og W. A. Hansen, der har været hovedmændene bag reformplanen.[216] Dette fremgår

214. Reskriptet er stilet til kommissionens medlemmer (se nedenfor) og er trykt i Kiøbenhavns Universitets-Journal, III, 1795, s. 151-53.

215. Planen er trykt i Kiøbenhavns Universitets-Journal, IV, 1796, s. 60-64. Planen var i årene 1792-95 udarbejdet i Universitets- og Skolekommissionen af en særlig underkommission, jfr. ovenfor s. 87 f. Med undtagelse af generalauditøren, Nørregaard, indgik alle dennes medlemmer i den nye kommission.

216. Forarbejderne til reformplanen findes i RA. DK.F.12. Koncepter og Indlæg til Sjællandske Tegnelser, nr. 512/1795. Denne sag udgøres af underkommissionens arkiv, der er ordnet efter en vedlagt designation som nr. 1-32, hvoraf dog mange mangler, idet de er

både af forarbejderne til planen og af den nære forbindelse, der er mellem reformerne på det nordsjællandske krongods og planen; både Reventlow og Hansen var også medlemmer af »Den lille Landbokommission«, som gennemførte reformerne i Nordsjælland.[217] Der er i øvrigt adskillige steder i planen henvisninger til, at dette eller hint skal udføres »som på Frederiksborg og Cronborg Amter«. At der stod erfarne folk og friske erfaringer fra et tilsvarende stort reformarbejde bag udarbejdelsen af planen af 1795 var sikkert en væsentlig årsag til planens kvalitet.

Forud for planens fremkomst var der gået et omfattende forarbejde. En stor del af dette arbejde var gået ud på at skaffe oversigt over, hvor langt man rundt omkring var kommet med udskiftning o. l. samt over, hvilke behov med hensyn til udflytning, grundforbedring, hegning m. m. der eksisterede på godset. Dette skete ikke mindst for at skaffe klarhed over, hvor store omkostninger reformerne ville medføre. Man lod derfor landinspektører gennemføre en række lokale prøveundersøgelser, der kunne bruges til at anslå opgavens omtrentlige omfang.[218]

Af de mange opgaver, som stod over for deres løsning, var det ifølge de indhentede oplysninger kun udskiftningerne, der på forhånd var blevet udført i så stor mængde, at det havde nogen praktisk betydning. Som det tidligere er omtalt, var situationen på universitetets gods i 1792 den, at 1/3 af godset manglede udskiftning med andre lodsejere, mens 2/3 manglede udskiftning bønderne imellem, hvorimod Kommunitetets gods næsten var færdigudskiftet, også hvad angik bønderne.[219] Denne forskellighed mellem de to godskomplekser, og den omstændighed at Kommunitetets gods var betydeligt mindre end universitetets, var blandt andet grunden til, at det i det kongelige reskript blev bestemt, at der skulle lånes universitetet penge, mens de resterende reformer på Kommunitetets gods skulle gennemføres så langsomt, at udgifterne kunne afholdes med det løbende overskud af godsindtægterne. En sådan ordning var ikke mulig på universitetsgodset, så længe godset var fordelt på corpora, idet dette medførte, at der ikke var noget overskud.

overleveret til den nye kommission. Af sagerne fremgår det, at W. A. Hansen var ophavsmand til planen og i det hele taget det mest fremtrædende medlem (se f. eks. nr. 4, 7 og 19). Professorernes rolle i kommissionen har i høj grad været at stå for fremskaffelsen af oplysninger vedr. godset (se f. eks. nr. 6 og 8).

217. Som note 183. Kommissionen virkede 1784-98.

218. Se f. eks. nr. 6 (10-12), 13-14 og 18 i Konc. og Indl. til Sjæll. Tegn., nr. 512/1795 (note 216). I nr. 14 findes en sammenfattende beregning, som opgjorde omkostningerne for udskiftning m. m. pr. td. matr. hartkorn til ca. 23½ rdl. (23 rdl. og 41 7876/16879 skill.!).

219. Se note 196 og Konc. og Indl. til Sjæll. Tegn., nr. 512/1795 (note 216), nr. 8 (universitetet) og nr. 5 (Kommunitetet). Jfr. i øvrigt fig. 10.

Fig. 16. Claus Frees Hornemann (1751-1830) var teologisk professor fra 1776 til sin død, hvor han som 1. teolog var indehaver af det sidste eksisterende corpus. Han havde forkærlighed for praktiske gøremål og interesse for landbrug, hvilket han i fuldt mål kunne få afløb for i sit 34-årige virke med gennemførelsen af reformerne på universitets- og Kommunitetsgodset; denne store administrative indsats synes i nogen grad at være blevet overset i senere bedømmelser af hans virke for universitetet. Billedet viser Hornemann i hans senere år (efter 1817) på et senere litografi fra E. Bærentzen og Co. KB. Billedsamlingen.

Forskelligheden på de to godsers struktur og udskiftningsgrad medførte også, at mens Kommunitetsgodset under reformernes udførelse stadig blev administreret af Kommunitetets direktion, blev universitetsgodset af de enkelte professorer afleveret til den nye kommission, som administrerede godset, mens reformerne blev gennemført i de enkelte landsbyer; professorerne skulle så i mellemtiden fra kommissionen pr. år have udbetalt gennemsnittet af de sidste ti års nettoindtægter fra de pågældende gårde.

Det er interessant at bemærke, at der blandt forarbejderne til planen findes en række anmodninger fra bønderne om både udskiftning, udflytningshjælp og selveje.[220] De er dog kun få i tallet og kan næppe sige noget generelt om bøndernes indstilling til de kommende reformer.

Den nye kommission, Kommissionen til en bedre Indretning af Universitetets og Kommunitetets Jordegods og Tiender, der blev nedsat i 1795 til at forestå reformernes gennemførelse, stod over for en meget omfattende opgave, der også skulle vise sig at blive meget langvarig.[221] Først efter 29 års virke, i 1824,

220. Konc. og Indl. til Sjæll. Tegn., nr. 512/1795, nr. 21-24.

221. Kommissionens arkiv, der efter en omskiftelig tilværelse nu befinder sig i RA, og der er registreret som Rtk. 436 (seddelregistratur med indledning), udgør 67 enheder og indeholder

blev den opløst.[222] På dette tidspunkt levede kun ét af dens fem medlemmer, Hornemann, endnu, og der var ikke blevet udnævnt nye medlemmer i de afdødes sted. Da der stadig resterede en mindre del af arbejdet, helt overvejende i forbindelse med overgangen til arvefæste, blev dette overdraget til en særlig komité under Konsistorium, og denne førte arbejdet videre til 1830/32, uden at det dog derved blev afsluttet. Heri indtrådte Hornemann sammen med de to medlemmer af Konsistorium, som særligt tog sig af regnskabs- og godssager, Inspectores Quæsturæ.[223]

En meget stor del af det praktiske arbejde med udførelsen af de planlagte reformer kom til at hvile på de to stiftelsers lokale godsforvaltere, der, selv om der blev ansat særligt mandskab af kommissionen, nødvendigvis måtte blive involveret i næsten alle kommissionens sager på det lokale plan. Der var da også i planen forudsat ekstra aflønning til dem for dette merarbejde.[224]

De reformer, som skulle gennemføres på universitetsgodset efter planen af 1795, kan samles i følgende hovedpunkter: 1) jorden skulle opmåles, boniteres, takseres og desuden udskiftes, hvor dette endnu ikke var sket; derpå skulle de enkelte gårdes tilliggender indhegnes, 2) en del af gårdene skulle udflyttes, 3) der skulle udføres ganske omfattende grundforbedringsarbejder, 4) der skulle afsættes jordlodder til husmændene, 5) når de foregående punkter var gennemførte, skulle gårde og huslodder overdrages til brugerne ved »Arvefæste og Eiendomsskiøder«, 6) universitetets og Kommunitetets tiender skulle ændres til en afgift for tiendeyderne. I det følgende redegøres der for planens nærmere bestemmelser vedrørende de enkelte punkter og for deres gennemførelse. Hertil føjes en gennemgang af de omkostninger, som gennemførelsen medførte, både i direkte udgifter og i form af tilskud til bønderne.

Taksering, udskiftning og hegning.[225] Bestemmelserne herom vedrørte naturligvis i første række de gårde, som endnu ikke var udskiftede, men der var taget

næsten 3300 journalsager. Desværre er benyttelsen heraf stærkt hæmmet af væsentlige mangler blandt journaler og kopibøger.

222. RA. DK. Forsk.Inst. 9.1. Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler 1805-48. Forestillingsprotokol 1824, nr. 933.

223. Komiteens arkiv findes som RA. KU. 15.01.01-09; arkivet omfatter næsten 500 journalsager. Efter komiteens ophævelse ved Hornemanns død i 1830 videreførtes arbejdet (og komiteens arkiv) til 1832 af Inspectores Quæsturæ. Arbejdet synes derefter at have ligget stille, formentlig som en følge af det delvise sammenbrud i universitetets regnskabsvæsen i disse år, indtil det genoptoges efter den særlige Universitetskvæsturs oprettelse i 1837.

224. Planen af 1795 (note 215), § 17; om ansættelse af udskiftningsinspektør, landinspektører og vurderingsmænd, se §§ 16 og 2.

225. Planen af 1795, §§ 1-6 og 9-10.

højde for, at en tidligere udført, dårlig udskiftning kunne gøres om. Desuden blev takseringen gennemført også på de allerede udskiftede jorder af hensyn til beregningen af arvefæsteafgifter. Til at udføre selve det praktiske arbejde blev der ansat landinspektører, som skulle sørge for, at hele godset blev udskiftet, både fra andre lodsejere og mand og mand imellem. I forbindelse hermed skulle landinspektørerne opmåle og bonitere samtlige jorder, således at enhver gårds tilliggende kunne angives i tønder land til taksten 24.[226a] Ved udførelsen af udskiftningerne var landinspektørerne endvidere af planen bundet til at sørge for at afsætte huslodder samt til at give hver gård dens tilliggender »samlet og i en beqvem Figur«.[226b] Endvidere skulle de, hvor de ved taksationerne blev opmærksomme på gårde med uheldigt fordelte tilliggender, søge at afhjælpe dette, f. eks. ved mageskifte eller ved udflytning. Dette var sikkert ofte nødvendigt som en følge af, at de tidligere udførte udskiftninger var sket på de øvrige lodsejeres initiativ og betingelser, fordi universitetet i de foregående tiår havde været henholdende i sin indstilling over for gennemførelsen af udskiftninger. Herudover skulle landinspektørerne sørge for opmåling af, hvor meget hegn der var nødvendigt omkring de enkelte lodder samt beregne, hvor meget der skulle ydes i hjælp hertil til hver enkelt gård.

Gennemførelsen af det ovenstående, der endda skete samtidig med udflytning, grundforbedringsarbejder m. m., skete forbløffende hurtigt. Allerede omkring 1800 var man mere end halvvejs, og ved udgangen af 1805, altså efter 10 års forløb, var hele det over 3000 tdr. hartkorn store universitetsgods færdigudskiftet og takseret.[227] Godset var nu opdelt i ca. 400 gårdlodder med tilliggender, der for det meste lå mellem 50 og 100 tdr. land, og med tiden blev

226 a. En tønde land til taksten 24 svarer til den bedste jord, der findes i Danmark; al anden jord ansættes til lavere takster, og dens areal omregnes derefter til taksten 24, således svarer f. eks. 3 tdr. land af taksten 16 til 2 tdr. land af taksten 24; jfr. i øvrigt fig. 17. Systemet brugtes for at skabe retfærdighed ved udregningen af arvefæsteafgifter m. m., og anvendtes også som grundlag ved udarbejdelsen af matriklen 1844, hvis hartkornsansættelser blev grundlag for den reviderede jordbeskatning; en tønde hartkorn blev ansat til $5\,^1/_7$ td. land af taksten 24. Se f. eks. H. O. Nordlund: *Matriklen og matrikelkortene som hjælpekilder ved lokalhistoriske undersøgelser,* 1978, s. 24-30.

226b. Om afsætningen af huslodder, se nedenfor s. 103. – I fig. 18 ses et godt eksempel på udførelsen af en udskiftning efter planens bestemmelser.

227. RA. Rtk. 436.58. Kommissionen til en bedre Indretning af Universitetets og Kommunitetets Jordegods og Tiender 1796-1824. Diverse (Sager vedr. hegn og grundforbedring 1791-1806). Heri koncept af 1801 27/10 med opgørelse ved udgangen af 1800, hvor i alt 1737 tdr. hartkorn var udskiftet, og koncept 1806 27/5 til »Summarisk Tabel« over tilstanden ved udgangen af 1805, hvorefter 3138 af i alt 3156 tdr. htk. var færdigudskiftet. I pakken findes også opgørelser for flere af de mellemliggende år. – I 1807 var 3/4 af bondejorden på øerne udskiftet, se *Politikens Danmarks Historie* X (Jens Vibæk), 1964, s. 85.

Fig. 17. Kort over Sipperup (nu: Sibberup) by i Søndersted sogn, Merløse herred, hvor universitetet ejede tre gårde. Disses lodder ses til højre på kortet; fra hver gårds lod er der udskilt en huslod. De anførte små tal angiver jordens bonitet; betydningen heraf ses tydeligt ved at sammenligne størrelsen af huslodderne, idet den nordligste af disse, som har jord med boniteten 12, er meget mindre end de to sydlige, hvis jord er boniteret til 7. – Bemærk desuden de indtegnede vandgrøfter, som netop følger de arealer på markerne, som er angivet med eng-signatur. Udskiftningskort 1796. RA. Universitetskvæsturens kortsamling, mp. 1.

der udskilt næsten lige så mange huslodder.[228] Til at afgrænse de mange nye lodder fra hinanden var der på dette tidspunkt bygget ca. 32 km stendiger og gravet ca. 130 km skelgrøfter med tilhørende diger på kommissionens bekostning.[229a]

Udflytning.[229b] Planens forskrifter om gårdloddernes »beqvemme Figur« kunne ofte medføre, at en gårds bygninger måtte flyttes ud på dens marker.[230] Det samme gjaldt, hvis en gårds jordlod ved en tidligere gennemført udskiftning havde fået en uheldig form, og ulemperne herved kunne afbødes ved, at dens bygninger flyttedes ud. I disse tilfælde påhvilede det landinspektøren i samråd med den pågældende bonde at udvælge det bedst egnede sted til gårdens nye placering og at afsætte skellene omkring gårdens have. Hertil blev der tilstået bonden udflytningshjælp samt hjælp til brøndgravning, hegn omkring haven samt til plantning af frugttræer m. m. Herudover gav planen ganske udførlige retningslinjer for de nye bygningers beliggenhed og udseende.[231]

Udflytningerne blev, i hvert fald for gårdenes vedkommende, foretaget samtidig med udskiftningerne og var derfor i store træk afsluttet samtidig med disse. Ved udgangen af 1805 kan det samlede antal udflyttede gårde anslås til ca. 120.[232] Dette tal giver i forhold til det samlede antal gårde på omkring 400

228. Om antallet af gårde og huse, se nedenfor s. 110. Gårdenes arealer fremgår bl.a. af de genparter af arvefæsteskøderne, som findes i RA. Universitetskvæsturens arkiv. Reversalarvefæsteskøder for universitetets og Kommunitetets gods. I RA findes desuden i Universitetets arkiv, Universitetskvæsturens arkiv og dettes kortsamling og i arkivet for Kommunitetsforvalteren for Sjælland -1844 store samlinger af kort vedr. stiftelsernes gods, især skødekortsgenparter over de enkelte lodder efter udskiftningen (se f.eks. fig. 20). En samlet registratur over alle disse kort, opstillet topografisk, findes som Rigsarkivets folioregistratur nr. 222.

229a. »Summarisk Tabel« 1806 27/5 (note 227).

229b. Planen af 1795, §§ 4, 8 og 10.

230. Se f. eks. fig. 18.

231. Se fig. 21.

232. »Summarisk Tabel« 1806 27/5 (note 227). Her findes dog kun et samlet tal for udflytninger af både gårde og huse, nemlig 153. Det samme er tilfældet i koncepten 1801 27/10 (note 227), hvor det samlede tal er 105. Af de tilgrundliggende indberetninger fra de tre forvaltere fra foråret 1801 fremgår det, at kun knap 1/4 af disse er huse (RA. Rtk. 436.23. Komm. t. en bedre Indr. etc. Journalsager 1801 I, nr. 1271, 1274 og 1282); forudsat, at det indbyrdes forhold mellem gårde og huse ikke er ændret for de sidste 48 udflytninger, kan antallet af gårdudflytninger altså anslås til ca. 120. – »Summarisk Tabel« 1806 27/5 oplyser også, at der blev ydet hjælp til opførelsen af 74 nye brønde, og af én af forvalterindberetningerne (nr. 1271) fremgår det, at bestemmelserne i planens § 10 om, at der til de nye haver »maa dem efterhaanden skienkes nogle Frugttræer«, i hvert fald i en vis udstrækning er blevet efterlevet.

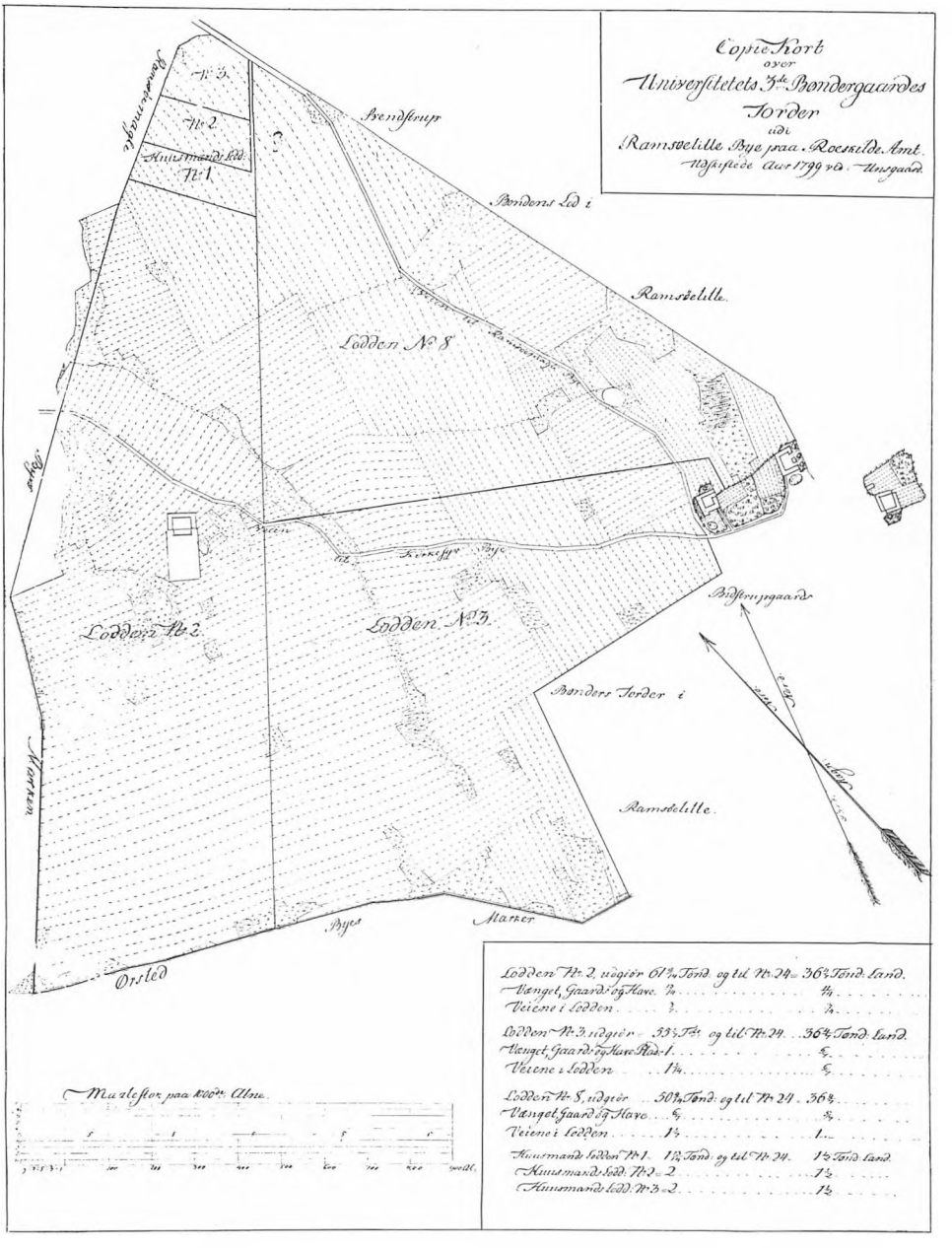

Fig. 18. Universitetsgodset i Ramsølille by i Gadstrup sogn, Ramsø herred, blev udskiftet 1799 og er et glimrende eksempel på, hvorledes bestemmelserne om, at »enhver Bonde (skulle gives) al sin Jord samlet og i en bequem Figur« (Planen 1795, § 3) blev efterlevet; bemærk, hvorledes grænsen til nabobyen Ramsømagle er blevet reguleret. To af gårdene kunne lade deres bygninger forblive i byen, mens den tredje, hvis hidtidige bygninger ses aftegnet, måtte flytte ud; midt på dens marker er den nye beliggenhed skitseret. De tre husmandslodder ligger fjernt fra byen, men er til gengæld samlet i en lille »koloni«. Udskiftningskort 1799 i RA. Universitetskvæsturens kortsamling, mp. 1.

en udflytningsprocent på 30, men man må huske på, at det ligesom de ovennævnte tal for hegning m. m. kun omfatter, hvad der er foretaget med kommissionens medvirken, således at gårde, der var udflyttede før 1795, ikke er regnet med; andelen af udflytninger på de gårde, der er udskiftet ved kommissionens foranstaltning er således forholdsvis større, end det fremgår, selv om der ifølge planen også kunne være tale om udflytninger på allerede udskiftede gårde. Udflytningen var i øvrigt langt den dyreste af reformernes enkelte foranstaltninger, idet næsten halvdelen af de direkte omkostninger til planens gennemførelse blev anvendt hertil; dette har måske medvirket til at begrænse antallet af udflytninger.[233]

Grundforbedringsarbejder.[234] Både på de uudskiftede og på de tidligere udskiftede gårde var det i planen pålagt landinspektørerne at gøre op, hvad hver enkelt gård havde behov for i henseende til at gøre jorden bedre egnet til dyrkning, og at beregne den hjælp, som de enkelte bønder kunne få hertil. På sin vis var dette en forudsætning for udskiftningens retfærdige gennemførelse, idet man herved kunne yde kompensation til de bønder, som ved udskiftningen fik tillagt jord – f. eks. tidligere eng- eller overdrevsjord – der trængte til forbedring, før den kunne give samme udbytte som den hidtil dyrkede jord i den pågældende landsby. Herudover synes der dog at have været tale om en generel forbedring af jordens dyrkningsegenskaber på hele godset, idet der synes udført grundforbedringer på størsteparten af gårdene.[235] Skæringspunktet for de nye arvefæsteafgifters erlæggelse blev karakteristisk nok sat i forhold til tidspunktet for grundforbedringstilskuddets ydelse. Langt det vigtigste punkt inden for grundforbedringerne var gravning af grøfter »til skadende Vands Afledning«, altså dræning, men også rydning af markerne for krat, træstubbe og sten var et vigtigt område. Hertil kom som en lidt speciel form for grundforbedring plantning af piletræer og »andre nyttige Træers Plantning«, som var vigtige for gårdenes fremtidige forsyning med

233. Om omkostningernes fordeling i øvrigt, se nedenfor s. 113. Om udflytningsprocenter på det øvrige Sjælland, se Fridl. Skrubbeltrang: anf. værk, s. 292-94.

234. Planen af 1795, §§ 6-7 og 10.

235. Dette fremgår, foruden af fortegnelserne over den ydede grundforbedringshjælp i de enkelte landsbyer (RA. Rtk. 436.58. Komm. t. en bedre Indr. etc. Diverse. Sager vedr. Hegn og Grundforbedring 1791-1806), af en lang række af de bevarede kort over landsbyer og enkelte gårde (se note 228), hvor f. eks. vandgrøfter er indtegnede (se f. eks. fig. 17). I RA. Arkivet for Kommunitetsforvalteren for Sjælland til 1844 findes et par interessante bind, benævnt »Communitetets Carter«, med særlige kort over Kommunitetets enkelte gårde og huse, hvor der på så godt som alle lodder er indtegnet vandgrøfter m. m. og til dels indført beregninger over den fornødne grundforbedringshjælp.

pilevidjer, gærdsel og brændsel, idet gårdene ved udskiftningen havde mistet muligheden for at hente sådant materiale i de tidligere fælles skove.[236]

Grundforbedringsarbejderne var stort set afsluttet omkring 1805.[237] Da var der gravet over 120 km større vandgrøfter og i forbindelse hermed opført 245 stenkister; 525 tdr. land ubrugbar jord var forvandlet til brugbar agerjord ved fjernelse af krat, træstubbe m. m. og millioner af sten var fjernet fra markerne og anvendt i de 32 km stendiger, som blev omtalt ovenfor i forbindelse med hegningsarbejderne.[238] Der var et stærkt forskelligt behov for grundforbedringsarbejder i godsets enkelte distrikter; det var større i Holbæk/Sorø distrikt og især i Vordingborg/Tryggevælde distrikt end i København/Roskilde distrikt.[239]

Husmandslodder.[240a] Ved udskiftningerne skulle de hidtil jordløse husmænd »efter Muelighed« have tillagt jordlodder, ligesom husmændenes antal blev forøget, idet det i planen var bestemt, at der »paa de for Bønderne beleiligste Steder i Markerne« skulle afsættes lige så mange huslodder, som der var gårdlodder.[240b] Deres størrelse var fastsat til 1½ tønde land til taksten 24, hvad der oftest svarede til mellem to og fem tønder land. Den årlige afgift for denne jord skulle husmanden i princippet betale til den bonde, som havde afgivet jorden, men det blev ordnet således, at husmanden betalte afgiften for

236. Sådant materiale var blevet hentet i »lavskoven«, som bønderne udnyttede, mens »overskoven«, de egentlige træer, tilhørte godsejeren, der dog kunne lade enkelte træer udvise til bønderne, f. eks. til byggemateriale. Se Eiler Worsøe: *Stævningsskoven,* Natur og Miljø 2/1979, s. 22-23.

237. Om senere ydet grundforbedringshjælp (i 1840'erne), se Aarbog for Kjøbenhavns Universitet, udg. af H. P. Selmer, 1843, s. 77, og 1844, s. 90.

238. »Summarisk Tabel« 1806 27/5 (note 227).

239. Dette fremgår af forvalternes opgørelser 1801 (note 232). Af de indtil da udførte vandgrøfter (77 km) lå 42% i Holbæk/Sorø amter og 41% i Vordingborg/Tryggevælde amter, som var langt det mindste distrikt. København/Roskilde amter, som var det største distrikt, tegnede sig kun for knapt 17%. Med hensyn til markers rydning (436 tdr. land) var forholdet endnu mere udpræget, idet tallene her var hhv. 46, 45 og 9%. Selv om disse tal kun omfatter de arbejder, der var udført under kommissionen, og deres indbyrdes forhold således forrykkes af, at en forholdsvis større del af København/Roskilde distrikt var udskiftet, før kommissionen kom til (i 1800 var der i alt udskiftet 922 af 1404 tdr. htk. i København/Roskilde distrikt, 497 af 1271 tdr. i Holbæk/Sorø distrikt og 396 af 490 tdr. i Vordingborg/Tryggevælde distrikt), kan dette dog næppe ændre billedet afgørende, især da grundforbedringsarbejderne principielt skulle udføres på alle lodder, »som trænge dertil« (Planen 1795, § 7), uanset om de tidligere var udskiftet.

240a. Planen af 1795, §§ 9-10. Om baggrunden for tillæggelsen af jord til husmænd, se Fridl. Skrubbeltrang: anf. værk, s. 285-90 og 301.

240b. Jfr. f. eks. fig. 17, 18 og 19.

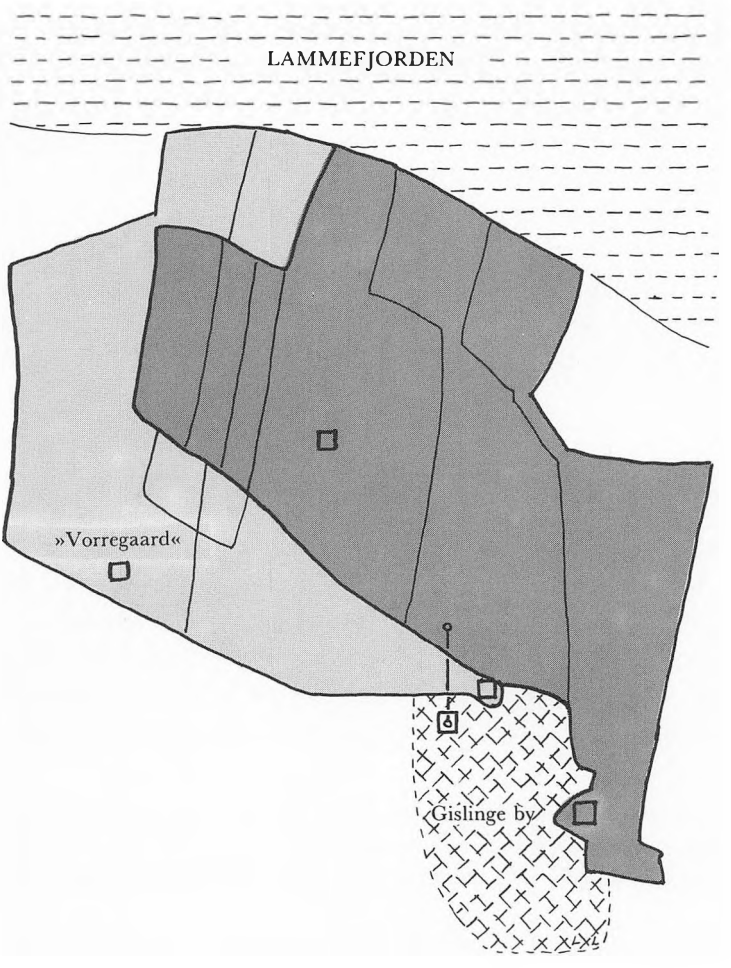

Fig. 19. I landsbyen Gislinge, der ligger umiddelbart syd for den tidligere Lammefjord, var der blandt landsbyens 25 gårde to universitetsgårde og tre Kommunitetsgårde; disse fik ved udskiftningen jord nordvest og nord for byen. På kortskitsen ses dette område; universitetets jord er markeret med en lys grå og Kommunitetets jord med en mørkere grå tone, og det ses, hvorledes jorden først blev fordelt mellem lodsejerne, således at både universitetets og Kommunitetets jord var samlet inden den blev fordelt mellem bønderne. To af de fem gårde blev udflyttet; den udflyttede universitetsgård længst mod vest er »Vorregaard«, jfr. fig. 20 og 21. – Fra hver af de fem gårde blev der i overensstemmelse med planen af 1795 udskilt en huslod; disse lodder blev lagt i en samlet »koloni« ved skellet mellem universitets- og Kommunitetsjorderne. Dette område blev kaldt »Lille Gislinge«, og hertil flyttede husmændene efterhånden ud; fig. 22 viser de bygninger, som blev opført på den vestligste af de to universitetshuslodder. Tegning af Louise Lillie.

Fig. 20. Skødekort over universitetsgården »Vorregaard« i Gislinge by og sogn, jfr. fig. 19. Universitets- og Kommunitetsgårdene fik den del af landsbyens jord, der lå ned mod stranden; englodderne kom således til at ligge i direkte forbindelse med gårdenes øvrige jord, men til gengæld trængte en stor del af jorden til afvanding, således som det ses på kortet. Bemærk den indtegnede havelod med bygninger, jfr. fig. 21. Skødekort 1804. RA. Universitetskvæsturens kortsamling, mp. 15 II.

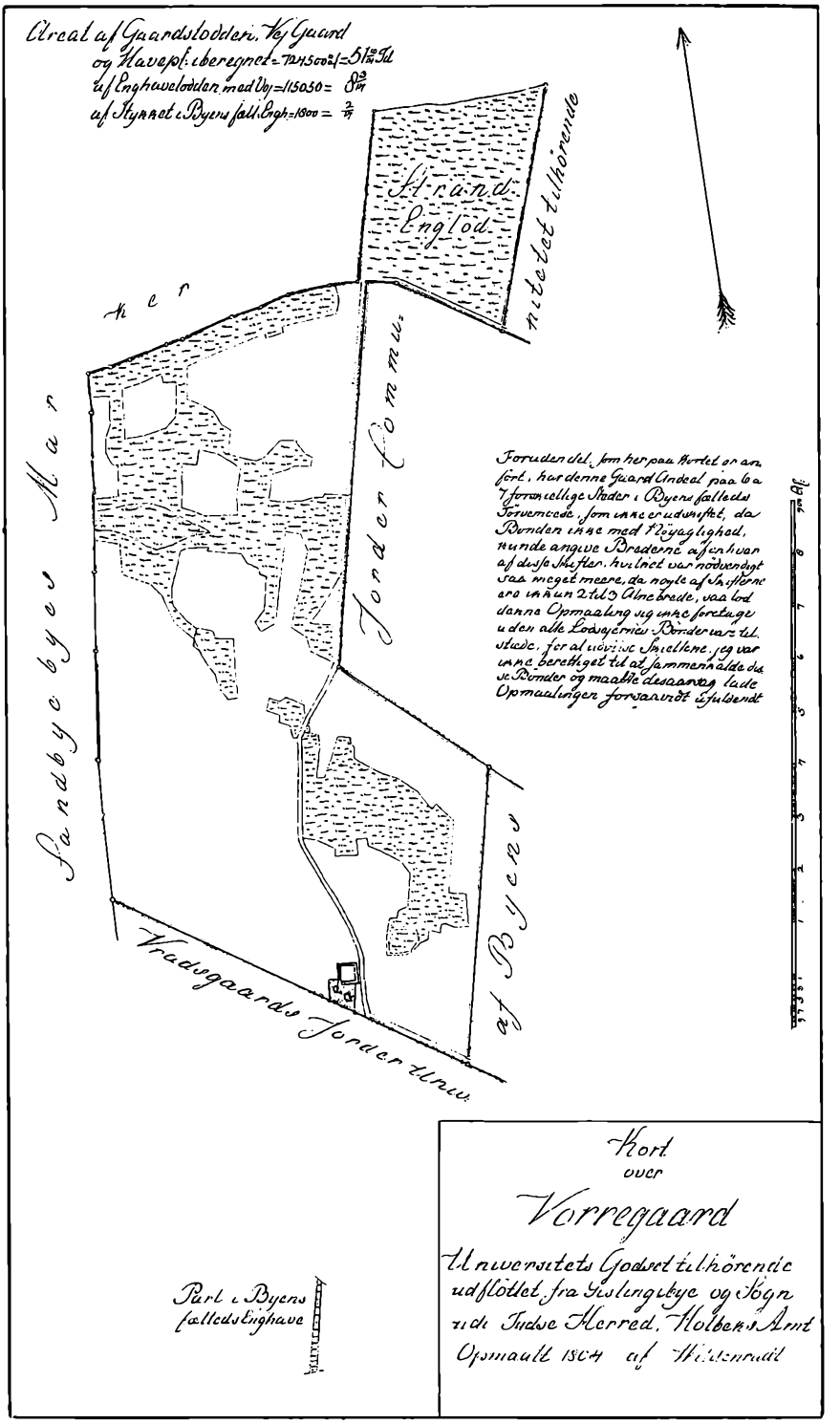
Areal af Gaardsloddern. Vej Gaard
og Havepl. iberegnet = 7M5602 = 5 1/12 Td
af Enghaveloddern med Vb = 115050 = 8 3/11
af Stykket i Byens fall. Engh = 1800 = 2/11
Strand-Engl. tilhørende
Sønder Commun
Landbye Bye Maar
Forruden del. som her paa Kortet er anført, har denne Gaard Lodeal paa 6a 7 forskjellige Steder i Byens fælleds Forvmeade, som ikke er udskiftet, da Byerne ikke med Nøiagtighed, kunde angive Bredderne af enhver af disse Skifter, hvilket var nødvendigt saa meget mere, da noyle af Skifterne ere ikke un 2 Td 3 Alne brede, saa lod denne Opmaaling sig ikke forrette uden alle Lodsejernes Bønder var tilstede, for at udvise Skjellene, jeg var ikke berettiget til at sammenkalde de se Bønder og maatte derfor Opmaalingen forsaavidt ufuldendt
Vradvgaards Sønder Comm.
af Byens
Kort
over
Vorregaard
Universitets Godset tilhørende
udflottet fra Gislingbye og Sogn
udi Tudse Herred, Holbeks Amt
Opmaalt 1804 af
Rørl i Byens fælleds Enghave

Fig. 21. »Ved Gaardenes og Husenes Bygning iagttages, saavidt mueligt . . . at Stuelængden sættes mod Sønden med Vinduer, saavel til Haven som til Gaarden, dog de fleste mod Haven eller Sønden; at Faggene ei gjøres over 2½, ei under 2 Alen . . .« (Planen af 1795, § 8). Af de to universitetsgårde i Gislinge blev den ene liggende i byen, mens den anden, »Vorregaard«, blev udflyttet, jfr. fig. 19 og 20. Her ses – set fra syd – stuelængen til »Vorregaard«, i store træk i den skikkelse, som den fik ved opførelsen efter udflytningen omkring 1800. Foto o. 1915. Lokalhistorisk Arkiv for Svinninge Kommune.

jorden sammen med afgiften for huset til universitetet, som så til gengæld afkortede beløbet i bondens afgifter.

Udlægningen af huslodder til husmændene kunne i første omgang kun ske der, hvor udskiftning endnu ikke havde fundet sted. På det allerede udskiftede gods fortsatte man igennem mange år arbejdet med at få huslodder udlagt, hvor det ikke allerede var sket ved udskiftningen. Således var der i 1800 ca. 190 huse med huslodder, mens man i midten af 1840'erne var nået op på ca. 300 huse med jord, altså svarende til ca. 75% af gårdantallet, mens der resterede ca. 75 huse, som ikke havde nogen jordlod.[241] Husmændene havde de samme muligheder som gårdmændene for hjælp til udflytning, grundforbedring, træplantning o.s.v., men i hvert fald i begyndelsen synes der at have

241. Forvalternes indberetninger fra 1801 (note 232) opgør det samlede antal fæstehuse med huslodder til 191. Tallene fra 1840'erne, der formentlig anfører status ved udgangen af 1844, stammer fra »Brückers Samlinger af historisk Materiale . . .« (I), læg 18. Koncept i RA. DK. Forsk. Inst. 9.63b. Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler 1805-48. Diverse K. Sager vedr. Universitetet med tilhørende Stiftelser og Fonds.

Fig. 22. Den husmandslod, som blev afstået fra »Vorregaard« i Gislinge, gik i 1817 over til arvefæste og omtales i arvefæsteskødet som »et Universitetet tilhørende Huus med Jordlod under Vorregaard i Gislinge . . . (med) $2^{7}/_{14}$ Tdr. Land = $1^{1}/_{2}$ Tde bedste Jord til Taxten 24«. På dette tidspunkt lå huset sikkert stadig inde i byen, men da huslodden noget senere blev udvidet med en større parcel, også udstykket fra »Vorregaard«, blev de afbildede bygninger opført i »Lille Gislinge«. Foto o. 1915. Lokalhistorisk Arkiv for Svinninge Kommune.

hersket en vis modvilje hos husmændene mod at flytte ud; af de ca. 190 huslodder, der som nævnt var udlagt ved udgangen af år 1800, var 50 nyoprettede husmandssteder med nye huse, mens der på de resterende 140 lodder kun var flyttet 25 huse ud.[242]

Arvefæste.[243] Efterhånden som »de nye Indretninger« var fuldførte, skulle der gives både bønder og husmænd »Arvefæste og Eiendomsskiøder«, når de ønskede det. Hvis de ville fortsætte det almindelige fæste, skulle gården eller stedet overgå til arvefæste ved fæsteledighed.

Som det fremgår af benævnelsen »skøde«, var der reelt tale om overgang til selvejendom, og denne form for selvejendom havde ikke meget til fælles med det, man kunne kalde »simpelt« arvefæste, som gik ud på, at fæsteretten var arvelig og kun kunne gå tilbage til godsets ejer, når der ikke fandtes arvinger.

242. Forvalterindberetningerne 1801 (note 232). Se også fig. 22.
243. Planen af 1795, §§ 9-10 (husene) og 12 (gårdene).

»Selveje«arvefæstet kaldtes ofte for »arvefæste med ret til at sælge og pantsætte« og var blevet anvendt på de nordsjællandske krongodser. Det adskilte sig fra egentligt selveje på to punkter: for det første var det kun selve det tidligere bortfæstede, der overgik til arvefæsteren som ejendom, mens godsejeren stadig forbeholdt sig »herlighederne« som f. eks. jagtretten, retten til overskoven og retten til jurisdiktion m. m.[244] For det andet var der ikke tale om en købesum, men i stedet om en fast årlig afgift til evig tid, suppleret med en særlig afgift – rekognition – hver gang en ny arvefæster tiltrådte; afgift og rekognition, tilsammen den såkaldte grundbyrde, var sikret i ejendommen med første prioritets panteret, næst efter de kongelige skatter. Denne særlige selvejeform havde sin oprindelse helt tilbage i bestemmelserne i § 2 i forordningen om selveje af 13. maj 1769 og gav bønderne en udstrakt dispositionsfrihed over deres gårde, samtidig med at godsejerens tilknytning til godset som nævnt bevaredes; godsejeren var desuden stadig ansvarlig for bøndernes rettidige betaling af deres kongelige skatter.[245]

Den ansatte arvefæsteafgift var betydeligt større end den hidtidige landgilde, da den i nogen grad fulgte »markedsprisen« for gårde på andre godser og dermed også indeholdt afgift til afløsning af det hoveri, som aldrig i større omfang havde eksisteret på stiftelsesgodserne. Da afgiften endvidere stadig var fastsat i naturalier, var denne ordning næsten ideel for universitetet og Kommunitetet – herved sikrede man sig med mindre besvær end tidligere årlige konjunkturregulerede indtægter, der var betydeligt større end hidtil. Hertil kom, at man i stedet for en pengekapital, som ville have været resultatet af salg til egentligt selveje, fik en godskapital, hvis afkast i modsætning til pengekapitalens ville følge fødevarepriserne og altså i princippet modsvare svingningerne i universitetets og Kommunitetets udgifter.

Bestemmelserne i planen af 1795 om arvefæsteafgifterne var meget detaljerede, først og fremmest med det formål at skabe så let en overgang som muligt for de hidtidige fæstere, idet universitetet på grund af, at arvefæsteafgiften var højere end den hidtidige landgilde, naturligvis var interesseret i, at fæsterne gik over til det nye arvefæste. Der var udformet en glidende overgang således, at bønderne i de første seks år efter at grundforbedringshjælpen var bevilget ikke betalte mere i afgift, end de hidtil havde betalt i landgilde. Herefter trådte den egentlige arvefæsteafgift i kraft og steg i løbet af de

244. Se herom Matzen II, s. 300-311 og Meddelelser angaaende Kjøbenhavns Universitet, udg. af A. C. P. Linde, 1849-56, s. 950-51.

245. »Forordningen om Selveier-Bønder i Danmark, og de dem allernaadigst forundte Fordele«, 1769 13/5, *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve . . .*, udg. ved J. H. Schou, V (1766-74), 2. udg. 1795, s. 127-34. Jfr. Fridl. Skrubbeltrang: anf. værk, s. 322-23 og Hans Jensen: anf. værk I, s. 76-81 og II, s. 416.

følgende seks år – i takt med at »den nye Indretning« og forbedringerne skønnedes at øge bondens udbytte af gården – til sit endelige beløb. Dette beløb blev omsat til korn, men skulle betales i penge efter gennemsnittet af de foregående ti års kapitelstakst,[246] idet der dog i de næste otte år var fastlagt en øverste grænse for, hvor stor betalingen kunne blive. Bestemmelsen om, at betalingen skulle ske efter gennemsnittet af de foregående ti års kapitelstakst i stedet for det pågældende års kapitelstakst, var også beregnet til at lette bøndernes overgang til arvefæste; den var nemlig udformet i en periode med stærkt stigende kornpriser, og bøndernes udgifter ville derfor blive forholdsvis mindre end deres indtægter.[247]

Oven i arvefæsteafgiften kunne så lægges forskellige afgifter for universitetets afståelse af rettigheder hørende til herlighederne, som f. eks. jagtretten.[248] På samme måde kunne bonden overtage den overskov, som fandtes på hans jord, samt tienderne i de tilfælde, hvor disse ejedes af universitetet.[249] De få og små tilløb til hoveri, der havde været på universitetsgodset, som f. eks. pligten til at udføre visse årlige rejser o. l. for universitetet, bortfaldt , når bonden begyndte at svare arvefæsteafgift, idet denne jo netop svaredes i stedet for den hidtidige landgilde *og* hoveri.[250]

Selve indførelsen af arvefæste efter de omtalte retningslinier kunne først ske, da udskiftningen og de dermed forbundne reformer i store træk var afsluttet omkring 1805. Som nævnt var der allerede i planen bestemmelser, der skulle tilskynde bønderne til hurtig overgang til arvefæste, men for yderligere at fremme deres lyst til en hurtig overgang, blev det ved kongelig resolution af 22. maj 1807 bestemt, at kun de fæstere, der inden den 2. juli samme år havde givet tilsagn om at ville overtage deres gårde, kunne slippe helt for ved overgangen at betale det beløb, der normalt skulle erlægges ved ejerskifter; for de øvrige blev beløbet efterhånden optrappet.[251] Ordningen fik den tilsigtede virkning, idet ca. 135 af de ca. 400 gårde havde fået arvefæsteskøde inden der var gået to år. På dette tidspunkt, i 1809, var der

246. Se note 40. – Kapitelstaksterne kom i forbindelse med landboreformerne til at spille en meget vigtig rolle på grund af de mange afløsninger af naturalieydelser.

247. Kornpriserne steg mellem 1788 og 1805 med omkring 50%. *Politikens Danmarks Historie* X (Jens Vibæk), 1964, s. 92. Dette var i sig selv naturligvis med til at øge mulighederne for reformernes gennemførelse og var afgørende for bøndernes evne og vilje til at acceptere de nye ejendomsforhold.

248. Planen af 1795 (note 215), § 13. Denne afgift bortfaldt 1840, se Aarbog for Kjøbenhavns Universitet, udg. af H. P. Selmer, 1843, s. 76-77.

249. Om overskoven, se planen af 1795, § 15, og note 236. Om tienderne, se 1795-planen, § 11, og nedenfor.

250. Se herom planen af 1795, § 14.

251. Universitets og Skole-Annaler, udg. af L. Engelstoft, 1807, I, s. 271.

således – inclusive de ti gårde, som var kommet i arvefæste før 1806 – godt 1/3 eller ca. 36% af universitetsgårdene, der var gået over til arvefæste.[252] Denne store og hurtige overgang kan vel også med en vis ret tages som et tegn på, at der i hvert fald hos nogle af bønderne var stor interesse for de ændrede ejendomsforhold. Blandt de resterende fæstere synes interessen til gengæld ikke at have været stor, idet der i de næstfølgende år kun overgik omkring 15 gårde til arvefæste årligt. Derefter faldt det årlige antal af nye arvefæstegårdmænd stadig. Ved udgangen af 1823, da regelmæssige opgørelser ophørte som følge af kommissionens nedlæggelse, var der kun udstedt endnu ca. 100 arvefæsteskøder på gårde, således at det samlede tal udgjorde ca. 235 eller knap 60%.[253] En medvirkende årsag til de lave tal i den sidste del af perioden var utvivlsomt den store landbrugskrise i tiåret mellem 1818 og 1828, som satte bom for den videre gennemførelse af reformer.[254]

Hvad angik arvefæsteskøder til husmænd kom udstedelsen af disse først senere i gang, vel først og fremmest fordi selve oprettelsen af huslodder til husmændene strakte sig over en længere periode end udskiftningerne. Først fra 1814 begyndte udstedelsen af sådanne skøder. I årene 1815-17 udstedtes et ret stort årligt antal i modsætning til de følgende år, hvor antallet var lavt. I 1823 var der i alt udstedt ca. 135 arvefæsteskøder til husmænd, hvad der svarer til 45% af det endelige antal husmandssteder med huslodder.[255]

Omkring 1830 var krisen overvundet og dermed var der igen åbnet mulighed for, at overgangen til arvefæste kunne tage fart. Ved udgangen af 1844 var situationen den, at 385 af universitetets 402 gårde var overgået til arvefæste. Det samme gjaldt 277 af de 296 huse med jord og 55 af de 76 jordløse huse.[256] Der var således stadig 17 gårde, 19 huse med jord og 21 jordløse huse, der var i simpelt fæste. Dette skyldtes, at man under

252. Dette fremgår af de koncepter til kommissionens årlige indberetninger til Universitets- og Skoledirektionen om udstedte arvefæsteskøder 1806-23, som findes i RA. Rtk. 436.57. Komm. t. en bedre Indr. etc. Diverse. – Genparter af de udstedte arvefæsteskøder findes i RA. Universitetskvæsturens Arkiv. Reversalarvefæsteskøder for Universitetets og Kommunitetets gods.

253. Som foregående note. Tallet svarer nogenlunde til landsgennemsnittet, se *Politikens Danmarks Historie* X (Jens Vibæk), 1964, s. 90-91, men på øerne var tallet endnu i 1830'erne under 50%. P. Engelstoft og F. Wendt: *Haandbog i Danmarks politiske Historie*, 1933 (1964), s. 25.

254. Om landbrugskrisen, se nedenfor note 259.

255. Koncepter til kommissionens årlige indberetninger (note 252), jfr. ovenfor s. 106 f.

256. »Brückers Samlinger af historisk Materiale . .« (I) (note 241), læg 18. I hartkorn var det 2977 tdr., der var overgået til arvefæste, 123 tdr. var stadig i simpelt fæste, mens andet gods udgjorde 65 tønder (»gammelt« hartkorn; efter de nye hartkornsansættelser 1844 var tallene hhv. 2897, 137 og 62). Jfr. Meddelelser angaaende Kjøbenhavns Universitet . . , udg af A. C. P. Linde, 1849-56, s. 925-27, med tilsvarende tal for 1847 og 1856.

landbrugskrisen havde været nødsaget til, imod planens bestemmelser, i et vist omfang at lade fæstefornyelser ske som simpelt fæste.[257]

Også på anden måde greb krisen forstyrrende ind, idet den tvang universitetet til at give bønderne nedsættelser i deres arvefæsteafgifter, og altså dermed reducerede universitetets forventede indtjening ud over, hvad der allerede var følgen af de lave kapitelstakster.[258] Den særlige baggrund for nedsættelserne var bestemmelserne om, at bøndernes afgifter skulle betales efter gennemsnittet af de sidste ti års kapitelstakster; en bestemmelse, der ved sin udformning i en tid med stigende kornpriser var gunstig for bønderne, men som i en tid med meget lave kornpriser umiddelbart efter Napoleonskrigenes stærkt opskruede prisniveau var direkte katastrofal for de bønder, der var gået over til arvefæste.[259] Rent bortset fra at universitetet som følge af store restancer fra 1818 og fremefter simpelt hen var tvunget til at give afgiftsnedsættelser, var man som tidligere nævnt heller ikke interesseret i at give arvefæste et dårligt ry blandt de bønder, som endnu ikke var blevet arvefæstere, og man optrådte derfor med stor lempelighed i hele spørgsmålet. Bortset fra de omtalte nedsættelser, som blev udstrakt til at gælde helt til 1842, søgte man at løse problemet ved ændring af bestemmelserne i de allerede udstedte og i de fremtidige arvefæsteskøder, således at arvefæsteafgifterne fremover skulle erlægges efter samme års kapitelstakst.[260]

257. Ved kongelig resolution 1824 21/5, se »Brückers Samlinger af historisk Materiale . . « (II), s. 29, i RA. DK. Forsk.Inst.9.67a. Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler 1805-48. Diverse L. Specielle Sager Godsadministrationen og Jordebogsvæsenet vedkommende. Universitetet og Kommunitetet -1846.

258. Nedsættelserne skete ved kongelige resolutioner af 1819 26/2, 1824 13/2, 1826 7/4, 1830 15/1, 1834 4/2, 1838 8/5, 1839 9/11 og 1842 13/5. Kjøbenhavns Universitets Aarbøger, udg. af H. P. Selmer, 1838, s. 170-73, 1839, s. 104-06, og 1842, s. 83. – Efter afgiftsnedsættelsernes ophør blev der åbnet mulighed for bønderne til midlertidigt eller permanent at afløse en del af den årlige afgift. Kgl. res. 1842 4/11, se Aarbøger, 1842, s. 84, og 1846, s. 77.

259. Kapitelstaksterne faldt på få år til 1/4 af taksterne i 1818, hvilket svarede til niveauet så langt tilbage som 1730-35. P. Engelstoft og F. Wendt: *Haandbog i Danmarks politiske Historie,* 1933 (1964), s. 12-13. *Politikens Danmarks Historie* X (Jens Vibæk), 1964, s. 462-66. Selve kapitelstaksterne 1819-38 findes i Aarbog for Kjøbenhavns Universitet, udg. af H. P. Selmer, 1839, s. 31.

260. Allerede fra 1813 blev nye skøder udstedt med denne ordlyd, mens det var frivilligt for modtagerne af de allerede udstedte skøder, om de ville lade dem ændre. Kgl. res. 1813 16/1, se Universitets og Skole-Analer, udg. af L. Engelstoft, 1813, s. 95-96, jfr. 1811, II, s. 242. Fra 1826 blev det en betingelse for at kunne opnå nedsættelse af afgiften, at bønderne havde tiltrådt den nye arvefæsteskødeformular af 1825 med bl.a. denne bestemmelse, se herom Aarbog 1838 (note 258), s. 170. Der udstedtes arvefæsteskøder på universitetsgodset efter i alt 5 skødeformularer: 1799, 1813, 1819, 1825 og 1843; en parallelopstilling af teksterne i disse findes i »Brückers Samlinger af historisk Materiale . . « (II) (note 257), ml. s. 40 og 41, jfr. s. 33-39. Ændringerne er overvejende af teknisk natur.

Tienderne.[261] Universitetet og Kommunitetet ejede indtægterne af tienderne i en lang række sogne på Sjælland, også hvor de ikke ejede gods. Indkrævningen af disse tiender havde normalt været bortforpagtet, men for i fremtiden at undgå besværet med bortforpagtningerne og den formindskelse af indtægterne, som disse medførte, bestemte planen af 1795, at bønderne – efterhånden som forpagtningerne udløb – for fremtiden skulle betale en fast årlig afgift til evig tid i stedet for tienden. Afgiften blev ansat til et beløb, der blev omsat til korn og erlagt efter kapitelstakst; tiendeafgifterne blev på denne måde helt parallelle med arvefæsteafgifterne. Den fastsatte afgift blev, når det drejede sig om stiftelsernes egne bønder, lagt oven i arvefæsteafgiften. Det indgik desuden i planen, at stiftelserne ved forhandlinger og/eller mageskifter skulle medvirke til, at deres bønders betaling af tiende til andre tiendeejere i så høj grad som muligt blev ændret til lignende faste årlige afgifter.

Planen kom kun til dels til udførelse. Alle stiftelsernes tiender blev efterhånden overladt til tiendeyderne ved bestandige tiendeoverenskomster.[262] Derimod blev der ikke ved fastsættelsen af afgifterne, som det ellers var planlagt, taget noget specielt hensyn til stiftelsernes egne bønder, idet disse kom til at indgå på lige fod med de øvrige tiendeydere og derfor kom til at betale en noget højere afgift end forudsat i planen.[263] Dette skyldtes formentlig praktiske vanskeligheder, idet der kun i forholdsvis ringe omfang var sammenfald mellem de sogne, hvori stiftelserne ejede tiender, og de sogne, hvori de ejede gods, hvortil kom, at de i de sogne, hvor der var sammenfald, kun ejede forholdsvis få af gårdene.[264]

Omkostningerne ved reformerne. Som det allerede er nævnt ovenfor, skulle reformerne for universitetets vedkommende finansieres ved et lån i Den kongelige Kreditkasse på 60.000 rdl.; dette blev ydet mod sikkerhed i universitetets samlede godsbesiddelser. Tilbagebetaling af lånet blev påregnet at kunne ske af det overskud, som ville blive følgen af reformernes gennemførelse.[265] I forlængelse heraf blev de enkelte udgifter fordelt på de enkelte corpora samtidig med, at fællesudgifterne fordeltes forholdsmæssigt

261. Planen af 1795, § 11.

262. Endnu i 1847 blev ydelserne fra ca. 36% af det tiendeydende hartkorn (i alt godt 12.000 tdr.) erlagt efter midlertidige overenskomster. I 1856 var det kun knap 4%. Meddelelser angaaende Kjøbenhavns Universitet . . , udg. af A. C. P. Linde, 1849-56, s. 928-30.

263. Ca. 40% højere, idet afgiften pr. tiende pr. td. htk. blev ansat til et beløb i korn svarende til 11 mk. 4 sk. i stedet for 8 mk. »Brückers Samlinger af historisk Materiale . . « (I) (note 241), læg 12.

264. Universitetet ejede gods i 121 sogne og én af tienderne i 47 sogne, men der var kun sammenfald i 20 sogne.

265. Se det kgl. reskript 1795 19/6 (note 214).

mellem dem efter tilliggende, således at de dele af godset, der havde fået mest støtte til forbedringerne og derfor måtte påregnes at få størst udbytteforøgelse, også kom til at yde mest til tilbagebetalingen.[266]

Omkostningerne kom til at overstige de 60.000 rdl., som de på forhånd var beregnet til. Allerede ved årsskiftet 1800/01 var de samlede omkostninger nået op på ca. 43.000 rdl., og ved udgangen af 1805 udgjorde de i alt knap 72.000 rdl., men på dette tidspunkt var også langt størsteparten af de omkostningskrævende reformer gennemført.[267] Af de næsten 72.000 rdl. udgjorde kommissionens udgifter til opmåling m. m. i forbindelse med udskiftninger og taksering godt 14.000 rdl. og hjælp til udflytning af gårde og huse knap 22.000 rdl., hvortil kom brøndhjælp på godt 1.000 rdl. De samlede omkostninger til grundforbedringsarbejder og til hegning beløb sig til godt 10.000 rdl., mens de generelle omkostninger, d.v.s. de omkostninger, der ikke kunne placeres på de enkelte corpora, løb op til knap 25.000 rdl. Når bortses fra den sidste udgiftspost, som var af meget blandet karakter, var udflytningshjælpen altså langt den største enkeltpost. Dette skyldtes dog til dels, at en forholdsvis stor del af udskiftningerne var gennemført, da kommissionen kom til, hvorimod udflytninger og grundforbedringer kun var foretaget i mindre omfang. På denne baggrund kan omkostningerne til grundforbedring virke lave, hvad der formentlig har sammenhæng med, at disse blev ydet som tilskud til bønderne, og altså ikke i samme omfang som de øvrige udgifter dækkede de fulde omkostninger ved arbejdets udførelse. Samtidig var de områder, hvor udgifterne havde form af tilskud, de eneste, hvor kommissionen havde mulighed for at holde igen på udgifterne.

Corporas inddragelse

Den afskaffelse af corporasystemet, hvis baggrund og forhistorie der er redegjort for i det foregående kapitel, blev endeligt fastsat ved kgl. resolution af 25. november 1796.[268] Heri bestemtes det, at de corpora, som fremover blev ledige, skulle underlægges universitetets regnskabsvæsen. Endvidere bestem-

266. Planen af 1795 (note 215), § 18.

267. Koncept 1801 27/10 og »Summarisk Tabel« 1806 27/5, begge i RA. Rtk. 436.58 (note 227). Fra sidstnævnte stammer også de i det følgende anførte tal. Kommissionens regnskaber (RA. Rtk. 436.60-67) er rene driftsregnskaber, der også omfatter indtægter og udgifter af godset, mens det blev drevet af kommissionen; de rummer ikke særskilte opgørelser over reformernes omkostninger og en opgørelse af disse på grundlag af regnskaberne umuliggøres af, at flere af regnskaberne mangler.

268. Trykt i Kiøbenhavns Universitets-Journal, V, 1797, s. 43.

tes det, at de nye professorer skulle aflønnes med et af kongen særligt fastsat beløb, der skulle tages fra de indtægter, som de inddragne corpora indbragte.

Corporas inddragelse som sådan rummede således ikke særlige problemer, idet afviklingens form var bestemt ved den kongelige resolution. De hidtidige besiddere af corpora skulle imidlertid vedblive at have dem, så længe de forblev professorer; det kom derfor til at vare 35 år, før samtlige corpora var under universitetets administration.[269] Dette betød ikke blot, at universitetet dermed var afskåret fra frit at disponere over indtægterne af en del af sit jordegods i denne periode, men medførte også, at det varede længe, før universitetet fik det fulde udbytte af de forbedringer, der var blevet udført på godset.

Der var desuden et par forhold, der medførte, at universitetets indtægter ikke engang stod i et ligefremt forhold til det antal af corpora, der på et givet tidspunkt var inddraget. For det første måtte man afvente »nådensårets« udløb, d.v.s. det år, hvori en afgået professor eller hans arvinger stadig nød indtægter af embedet.[270] For det andet fulgte det af resolutionens bestemmelser, at kun de corpora, som ingen af de øvrige corporabesiddere ønskede at overtage til gengæld for deres eget, kunne inddrages; derved blev det de corpora, som havde de laveste indtægter, der blev inddraget først, og derfor betød inddragelsen af f.eks. halvdelen af corpora ikke, at universitetet dermed nød halvdelen af de samlede indtægter af sit gods. I et enkelt tilfælde, nemlig ved inddragelsen af det tredje teologiske corpus, der var tillagt Sjællands biskop, måtte universitetet efter inddragelsen i en årrække vedblive at betale biskoppen halvdelen af indtægterne fra corpus'et og kunne først ved den endelige ophævelse af forbindelsen mellem universitetet og bispestolen i 1830 komme til at nyde indtægterne ubeskåret.[271]

Som tidligere omtalt var størstedelen af det egentlige universitetsgods fordelt på 13 corpora; hertil kom de to corpora, der havde andre indtægtskilder, og yderligere to ubetydelige corpora, der var tillagt dels universitetsbibliotekaren, dels universitetsbogtrykkeren, således at der i alt blev 17 corpora, der skulle inddrages. Inddragelsen skete med samtlige de indtægter, der var tillagt et corpus, og således også med dets andel af fælleskassens indtægter.

269. Inddragelserne af corpora findes behandlet i Universitets og Skole-Annaler, udg. af L. Engelstoft, 1810, II, s. 48-65, Efterretninger angaaende Kjøbenhavns Universitet . . , udg. af L. Engelstoft, 1823, s. 39-55, og Akademiske Tidender, udg. af H. P. Selmer, 1833, s. 113-18. Se i øvrigt fig. 23.

270. Se Matzen II, s. 42-45.

271. Kgl. res. 1808 25/3, 1818 30/3 og 1819 1/4. Se Efterretninger ang. Kjøbenhavns Universitet . . , udg. af L. Engelstoft, 1823, s. 41-53, og Akademiske Tidender, udg. af H. P. Selmer, 1833, s. 116.

Hvad angik tienderne, indgik en del af dem direkte i visse corporas indtægter og blev inddraget sammen med dem, mens de såkaldte optionstiender, der var uden forbindelse med bestemte corpora, blev inddraget selvstændigt, men efter helt samme retningslinjer som corpora.

Inddragelsen af de egentlige corpora fremgår af fig. 23, idet dog samtlige corpora her optræder med samme vægt, hvad der ifølge det tidligere nævnte langt fra var tilfældet. Inddragelserne af optionstienderne foregik i nogenlunde samme rytme, idet det normale var, at hver professor rådede over to kongetiender og én kirketiende.

Et væsentligt punkt i forbindelse med corporas inddragelse er vurderingen af, hvorvidt universitetet hermed opnåede det tilsigtede udbytte, altså af, om denne reform rent faktisk førte til, at universitetet med basis i den givne godsformue blev i stand til at udvide sin akademiske virksomhed. Problemet har været vurderet ret forskelligt, til dels farvet af forfatternes opfattelse af corporasystemet.[272] Vurderingen vanskeliggøres af, at landbrugsreformerne med den deraf stærkt forøgede indtjening gennemførtes i samme periode som inddragelsen af corpora. Men netop denne forøgede indtjening leverer i virkeligheden hovedargumentet for hensigtsmæssigheden af afviklingen af corpora, idet denne var forudsætningen for, at den forøgede indtjening kunne komme universitetet til gode. De to reformer kan derfor næppe adskilles, men må vurderes i sammenhæng.

Ved kgl. resolution af 20. april 1814 blev det pålagt universitetet med virkning fra årets begyndelse at overtage alle de lønninger, som staten tidligere havde afholdt.[273] Hermed overtog universitetet ikke bare den aflønning af 1788-fundatsens ekstraordinære professorer, som der havde stået så meget strid om omkring 1790, men også aflønningen af de ikke helt få nye lærere, som var kommet til siden 1795.[274] Desuden var lønnen for de professorer, der i forvejen blev lønnet af universitetet, ved flere lejligheder

272. En positiv vurdering findes hos L. Engelstoft (Efterretninger.., 1823, s. 54-55) og H. P. Selmer (Akademiske Tidender, 1833, s. 117-18, og Kjøbenhavns Universitets Aarbog, 1847, s. 1-10), mens det modsatte synspunkt repræsenteres i Matzen II, s. 337-40, og i E. Slottved: *Teaching at the University of Copenhagen over five centuries..*, CRE-Information, No. 39, 3rd Quarter 1977, s. 78.

273. RA. DK. Forsk. Inst. 9.1. Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler. Forestillingsprotokol 1814, nr. 422.

274. Om de ekstraordinære professorer, se ovenfor s. 89-93. Lærertallet var 1795: 31, 1805: 33, 1810: 36 og 1815: 39. J. Broberg Nielsen: *Naturvidenskaberne og Københavns Universitet ca. 1750-1850...*, utrykt afhandling 1979, tabel 3 (afhandlingen vil i omarbejdet form fremkomme i dette værks bd. XII). Jeg takker J. Broberg Nielsen for givende diskussioner om disse problemer samt for tilladelse til at basere fig. 23 på fig. 1 og tabel 4 i hans afhandling.

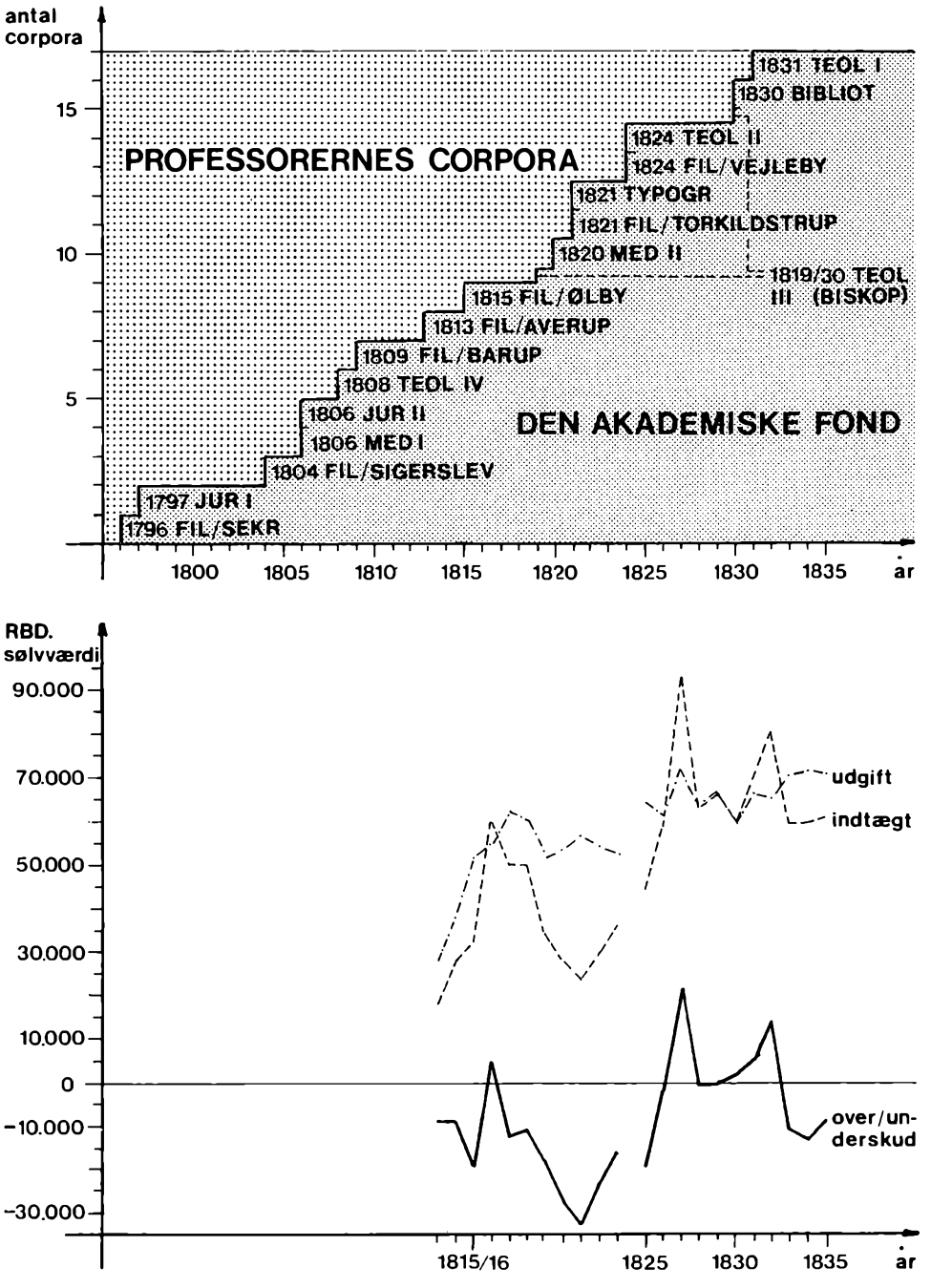

Fig. 23. Oversigt over corporas inddragelse 1796-1831, sammenholdt med Den akademiske Fonds indtægter og udgifter 1813/14-1835 samt over- og underskud på fondens regnskaber i samme periode, jfr. bemærkningerne i teksten. Udarbejdet på grundlag af oplysninger i de i note 269 nævnte oversigter og J. Broberg Nielsen: anf. arb., fig. 1 og tabel 4 (note 274).

blevet forhøjet.[275] Der er således næppe tvivl om, at reformen set på kort sigt var en succes; universitetet havde nu rent faktisk overtaget aflønningen af alle dets lærere, og disses antal var blevet forøget, hvilket var udtryk for en udvidelse af universitetets fagkreds. At der var tale om en udvikling, der på langt sigt kunne føre til endnu gunstigere resultater, fremgår af fig. 23, hvoraf det ses, at universitetet i regnskabsåret 1816/17 for første gang fik et, ganske vist lille, overskud på sit regnskab. Udviklingen i denne periode frem til 1817 må formentlig i højere grad tilskrives corporas inddragelse, der jo endda langt fra var afsluttet, end de gennemførte landboreformer, der på grund af overgangsbestemmelserne mellem fæste og arvefæste endnu ikke kunne være slået igennem på universitetets indtægter.

Den øjensynligt gunstige udvikling blev brat ændret af den store landbrugskrise, som med sine meget voldsomme prisfald på korn prægede det følgende tiår.[276] Krisen kom til at betyde meget lave indtægter for universitetet på grund af de meget lave kapitelstakster, men også på grund af, at bønderne ikke var i stand til at betale deres afgifter, hvorved der opstod store restancer. Derfor blev det som tidligere omtalt nødvendigt at give nedsættelser i afgifterne. Universitetets udgifter fulgte ikke på samme måde med konjunkturerne ned, idet de jo i stor udstrækning bestod af faste pengebeløb. Derfor blev det atter nødvendigt, at staten gik ind med hjælp til en del af universitetets lønninger, især til nye lærestole, mens det underskud, der opstod på universitetets regnskaber, hovedsagelig blev dækket ved rentefri lån fra Kommunitetet.[277]

Den store landbrugskrise må betegnes som en helt ekstraordinær situation, og forholdene under den kan derfor næppe anvendes til en retfærdig vurdering af reformernes reelle bæredygtighed, men givet er det, at reformernes gennemførelse i nogen grad var baseret på Napoleonskrigenes høje prisniveau, og at man derfor måtte vente et vist tilbageslag, ligesom krisen gjorde det klart, at det nye system med konjunkturregulerede indtægter og ret faste udgifter havde væsentlige ulemper under dårlige konjunkturer.

At de gennemførte reformer havde bærekraft under mindre ekstraordinære forhold end landbrugskrisens, skulle vise sig så snart krisen overhovedet løsnede sit greb: i slutningen af 1820'rne viste der sig igen overskud på

275. I 1808, 1810 og 1814. RA. DK. Forsk. Inst. 9.1. Universitetsdirektionen. Forestillingsprotokol 1808, nr. 134, 1810, nr. 211, og 1814, nr. 431.

276. Om landbrugskrisen og dens virkninger, se note 259.

277. Kommunitetslånene udgjorde for perioden 1796-1836 i alt ca. 173.000 rdl. Matzen II, s. 338. Det samlede underskud for perioden var ca. 200.000 rdl. J. Broberg Nielsen: *Naturvidenskaberne* . . . . (note 274), tabel 4. Kommunitetslånene blev eftergivet ved kgl. res. 1836 25/11, se Kjøbenhavns Universitets Aarbog, udg. af H. P. Selmer, 1838, s. 179.

universitetets regnskaber, således som det ses på fig. 23. Ganske vist var de ikke store, og en del af forudsætningen for dem var, at staten stadig afholdt en del af de lønninger, som den havde overtaget under krisen, men tendensen var klar nok, selv om der også optrådte underskud. Når det gælder slutningen af 1830'rne og 1840'rne er der ikke mere nogen tvivl. I perioden 1837-47 bar universitetet alene lønningerne til omkring 40 lærere samtidig med, at dets regnskaber i samtlige disse år udviste nettooverskud, som svingede mellem 7.000 og 81.000 rdl.[278] På dette tidspunkt var inddragelsen af corpora for længst færdig, og afgiftsnedsættelserne ophørte fra 1843. Ganske vist var udviklingen også begunstiget af gode konjunkturer, men kornprisniveauet var stadig langt under niveauet fra før landbrugskrisen.[279]

Den samlede vurdering af de gennemførte reformers bæredygtighed må derfor blive, at det tilsigtede formål blev opnået, hvis man ser bort fra de helt ekstraordinære forhold under landbrugskrisen. Universitetet blev rent faktisk i stand til på grundlag af sine godsbesiddelser, der før 1796 kun havde kunnet bære aflønningen af 15 professorer, at lønne et langt større antal lærere og dermed udbygge sin akademiske virksomhed.

Universitetets formue: godskapital og pengekapital

Efter at størstedelen af reformerne på universitetsgodset og afskaffelsen af corpora var gennemført, var hovedparten af universitetets drift baseret på indtægterne fra en kapital, der var anbragt i gods og tiender. Denne godskapital adskilte sig fra en pengekapital ved, at dens afkast var konjunkturreguleret, idet det bestod af arvefæsteafgifter og tiendeafgifter, der blev erlagt efter kapitelstakst; renterne af en pengekapital ville være stort set uforandrede fra år til år.

Langt den største del af universitetets formue bestod af denne godskapital, men universitetet oparbejdede dog også i løbet af 1800-tallet en pengekapital.[280] Så længe corpora eksisterede havde det kun i beskedent omfang gjort

278. Se Kjøbenhavns Universitets Aarbog, udg. af H. P. Selmer, 1847, s. 9-10. Lærertallet svingede mellem 1820 og 1847 mellem 36 og 50. J. Broberg Nielsen: *Naturvidenskaberne* . . . (note 274), tabel 3.

279. F.eks. udgjorde den gennemsnitlige kapitelstakst for rug 1796-1807, omregnet til rigsbankpenge, ca. 800 sk. (Kjøbenhavns Universitets Aarbog, udg. af H. P. Selmer, 1839, s. 32), mens det samme gennemsnit for 1830'rne var ca. 400 sk. og for 1840'rne ca. 445 sk., se note 282.

280. Ordet »pengekapital« anvendes her som modsætning til godskapital, men det udelukker naturligvis ikke, at kapitalen var anbragt i værdipapirer o.l.

dette, idet størstedelen af overskuddet fra de fælles indtægter blev fordelt til corporaindehaverne som distributs. Efter oprettelsen i 1796 af Den akademiske Fond, der skulle modtage indtægterne fra de corpora, som blev inddraget, og lønne de lærere, der fremtidig blev ansat, var der mulighed for at oparbejde en formue, men på grund af overtagelsen af de tidligere af staten afholdte lønninger og den store landbrugskrise fandt dette indtil 1836 kun sted i ringe udstrækning. Først herefter begyndte en opbygning af en pengekapital af større omfang; dette skyldtes to ting: for det første blev det i forbindelse med vedtagelsen af det nye normalreglement i 1836 bestemt, at universitetet skulle anbringe et eventuelt overskud fra de årlige regnskaber i en sådan pengekapital, også selv om universitetet samtidig modtog tilskud fra anden side.[281] For det andet blev den følgende tid præget af gode konjunkturer, hvilket betød, at det øgede afkast fra godsformuen netop medførte store overskud på universitetsregnskaberne.[282] På denne måde blev pengeformuen på omkring 20 år mere end tidoblet, idet den steg fra under 100.000 rdl. til næsten 1.000.000 rdl. Herefter forblev den konstant til begyndelsen af 1870'erne, hvorefter der indledtes et direkte forbrug af kapitalen, som var opbrugt omkring 1890.[283]

I et vist omfang blev der igennem århundredet overført kapital fra godsformuen til pengekapitalen, idet gods og andre tilliggender blev solgt. Dette skete dog udelukkende af praktiske grunde og i ringe omfang, og kunne slet ikke ændre ved det forhold, at hovedgrundlaget for universitetets drift i 1800-tallet var godskapitalen, hvis afkast efter afgiftsnedsættelsernes ophør i begyndelsen af 1840'rne nåede fuldt omfang og samtidig blev begunstiget af de gode konjunkturer.

Bortsalg af gods var blevet påbegyndt allerede i begyndelsen af århundredet i forbindelse med reformkommissionens arbejde. Det drejede sig først og fremmest om det jyske gods, som det på grund af dets fjerne beliggenhed blev fundet formålstjenligt at afhænde. Det blev sat til salg ved kongelig resolution af 6. marts 1807, og det meste blev solgt i det følgende tiår; men det varede

281. Matzen II, s. 339.

282. Mens f.eks. den gennemsnitlige kapitelstakst for rug i 1820'rne havde været ca. 294 sk., var den i 1830'rne ca. 401 sk., i 1840'rne ca. 445 sk. og i 1850'erne ca. 594 sk. P. Engelstoft og F. Wendt: *Haandbog i Danmarks politiske Historie,* 1933 (1964), s. 23 og 77 (der dog anvender omregning til kroner). Om den fortsatte udvikling, se note 304.

283. Årlige tal for universitetets kapitalformue 1836-1879 findes trykt som bilag til »Oversigt over Forhandlingerne i Rigsdagen vedrørende Universitetets finantsielle Forhold m.m.«; oversigten findes f.eks. i RA. Universitetskvæsturens Arkiv. Journalsager, nr. U 143/79. Jeg takker Erik Kann for at have gjort mig opmærksom på dette materiale. E. Slottved: *Lærestole og Lærere,* 1978, har som tabel 4 en opgørelse over bevægelserne på kapitalformuen 1873-1900.

lige til 1840 før de sidste rester af dette gods var solgt.[284] En del af universitetets skove var som tidligere nævnt i nogle tilfælde blevet solgt til bønderne mod en forøgelse af deres arvefæsteafgifter, men der resterede en række større skovstrækninger. Disse var dog på grund af deres spredte beliggenhed og den deraf følgende vanskelige og dyre administration urentable i forhold til, hvad de kunne indbringe ved salg, og en del af dem blev derfor solgt mellem 1840 og 1847.[285] Også en række andre ejendomme blev i tidens løb afhændet.[286]

I forbindelse med det politiske systemskifte, som indførelsen af folkestyret i 1849 betød, skete der en opblussen af interessen for gennemførelsen af reformer på landboområdet, som viste sig i de følgende års lovgivning.[287] Ved lov af 8. april 1851 blev det bestemt, at statens fæstegods skulle overgå til selveje, og denne lov blev det følgende år suppleret med loven af 3. marts 1852 om fæstegodsets overgang til selveje på Københavns Universitets, Kommunitetets og Sorø Akademis gods.[288] Denne lov kom dog kun i beskedent omfang til at berøre universitetet, idet loven først og fremmest tog sigte på Sorø Akademis gods, der endnu næsten udelukkende var i simpelt fæste. Loven bestemte, at hvad der var tilbage af fæstegods på stiftelserne skulle overdrages til fæsterne for et beløb, der svarede til en kapitalisering af fæsteafgift og indfæstninger, idet der dog skete fradrag for den resterende tid, som fæsteren kunne være forblevet i fæstet. Efter denne lov blev der af universitetsgods 1853-56 bortsolgt syv gårde, ti huse med jord og seks huse uden jord.[289] De allersidste ubetydelige rester af fæstegods, nogle jordstykker og nogle såkaldte kirkehuse, der ikke omfattedes af loven af 1852, blev enten solgt eller

284. Universitets og Skole-Annaler, udg. af L. Engelstoft, 1807, I, s. 121, 1809, II, s. 92-93, 1810, II, s. 248-49, og 1812, s. 361-20. Kjøbenhavns Universitets Aarbog, udg. af H. P. Selmer, 1839, s. 107-09, jfr. 1845, s. 66.

285. Kjøbenhavns Universitets Aarbog, udg. af H. P. Selmer, 1840, s. 63-66, og 1847, s. 99-100. Meddelelser angaaende Kjøbenhavns Universitet . . , udg. af A. C. P. Linde, 1849-56, s. 936-38. Om forgæves forsøg på at få afhændet de resterende skove, se samme 1857-63, s. 648-49, og Aarbog for Kjøbenhavns Universitet, udg. af C. Goos, 1864-71, III, s. 46-48.

286. Således f.eks. en andel i Fakse Kalkbrud, se Kjøbenhavns Universitets Aarbog, udg. af H. P. Selmer, 1847, s. 100-06, og Meddelelser angaaende Kjøbenhavns Universitet . . , udg. af A. C. P. Linde, 1849-56, s. 930-33, jfr. s. 942-43. En række møller o.l. blev allerede tidligt i århundredet bortarvefæstede i lighed med gårdene. Det samme gjaldt søerne; om Damhussøen, se Universitets og Skole-Annaler, udg. af L. Engelstoft, 1808, II, s. 240, og 1809, I, s. 275.

287. Jfr. f.eks. Hans Jensen: anf. værk II, s. 469-70.

288. Om baggrunden for denne lovgivning, se Meddelelser ang. Kjøbenhavns Universitet . . , udg. af A. C. P. Linde, 1849-56, afsnittet om Sorø Akademi, s. 133-46. Loven 1851 8/4 er her trykt s. 142-45 og loven 1852 3/3 s. 143-46. Jfr. Hans Jensen: anf. værk II, s. 290-92.

289. Meddelelser ang. Kjøbenhavns Universitet . . , udg. af A. C. P. Linde, 1849-56, s. 933-35.

bortarvefæstet i den følgende tid, således at det engang så omfattende fæstegods nu var forandret til enten godskapital eller pengekapital.[290]

På langt sigt blev også det, der ovenfor er blevet benævnt godskapitalen, og hvis afkast bestod af arvefæste- og tiendeafgifter, som i princippet skulle betales til evig tid, ændret til pengekapital. Dette skete som en følge af Tiendeafløsningsloven af 15. maj 1903 og Loven om Afløsning af Grundbyrder m.m. af 28. september 1918, som omfattede arvefæsteafgifterne. Disse love havde deres politiske baggrund i Systemskiftet 1901, som bragte landbopartiet Venstre til magten; for bønderne stod disse afgifter som et levn af tidligere tiders forhold, som de meget gerne så afskaffet.[291]

I begge tilfælde gik lovene ud på, at afgifterne kunne afløses med deres kapitaliserede værdi, d.v.s. det beløb, som til det gældende renteniveau ville indbringe nyderen den samme indtægt som hidtil. Dette kapitaliseringsbeløb blev så under lidt forskellige former overført fra yderen til nyderen. Afløsningen kunne forlanges af både nyderne og yderne; de sidste blev i øvrigt stillet gunstigst, idet ydelserne, inden de kunne kapitaliseres, måtte fikseres til bestemte beløb i penge, og dette skete efter gennemsnittet af kapitelstaksterne i en årrække, hvor kapitelstaksterne havde været lave.[292]

Hvad enten nyderne således fremover modtog afgifterne efter dette fikserede beløb eller fik den kapitaliserede værdi, var disse indtægters tidligere store fordel, nemlig at de var konjunkturregulerede ved at følge kapitelstaksterne, gået tabt. For universitetet kom ændringen til at spille en mindre væsentlig rolle, idet staten på dette tidspunkt, som det skal ses i det følgende, havde overtaget den overvejende del af universitetets finansiering og altså også måtte overtage dækningen af den mangel i indtægter, som blev følgen af de to love.

Forvaltningen af universitetets formue, både gods- og pengekapital, der hidtil var foretaget af universitetets kvæstur, blev fra 1. januar 1837 overført til den nyoprettede Universitetskvæstur, der var en selvstændig institution direkte under Universitets- og Skoledirektionen, senere under Kirke- og

290. Den sidste fæstegård blev afhændet ved særlig lov 1865 24/2, jfr. Aarbog for Kjøbenhavns Universitet, udg. af C. Goos, 1864-71, III, s. 1-2. Se i øvrigt samme, s. 44, og 1871-76, s. 324-26, samt den samlede oversigt over bortsolgt gods 1850-79, der findes sammen med »Oversigt over Kommunitetets Kapitalformue . . .« (note 301). Den samlede sum for bortsolgt gods i denne periode udgjorde godt 106.000 rdl.

291. Se f.eks. Hans Jensen: anf. værk II, s. 396.

292. Se f.eks. Hans Jensen: anf. værk II, s. 396-97 og 416. Med hensyn til lov 1918 28/9 har Hans Jensen dog kun været opmærksom på fastsættelsen af afgifterne i penge og ikke på de følgende bestemmelser (§§ 3-5) om afløsning gennem kapitalisering.

Undervisningsministeriet.[293] Senere blev også Kommunitetets, Sorø Akademis og andre undervisningsinstitutioners økonomiske administration lagt ind under Universitetskvæsturen.

Når det gælder godsformuen blev dog kun den centrale forvaltning varetaget af Universitetskvæsturen, mens den lokale forvaltning udførtes af universitetsforvalterne. Når der stadig var behov for en lokal godsforvaltning hang det blandt andet sammen med, at størsteparten af godset som nævnt var afstået på en sådan måde, at universitetet stadig besad »herlighederne«, hvilket blandt andet betød, at universitetet var ansvarlig for udførelsen af de såkaldte offentligretlige forretninger på godset.[294] Disse overgik efterhånden til det offentlige, mens andre dele af »herlighederne« overgik til bønderne mod afgift eller vederlagsfrit; godsadministrationen blev således efterhånden indskrænket.[295]

I forbindelse med at Kommunitetets økonomiske forvaltning i 1844 blev lagt under Universitetskvæsturen, skete der en omlægning af forvalterdistrikterne, således at universitetets hidtidige tre og Kommunitetets hidtidige to distrikter blev sammenlagt til fire distrikter, i hvilke forvalterne varetog både universitetets og Kommunitetets forretninger.[296] Som en følge af den ovenfor omtalte afvikling af herlighederne og den deraf følgende mindre administration blev disse fire distrikter i 1862 indskrænket til to, som også delvis varetog administrationen af Sorø Akademis gods.[297] Med afløsningen af arvefæsteafgifterne i 1920'rne bortfaldt forudsætningerne for en særskilt godsadministration, og forvalterstillingerne faldt herefter bort.

293. Kgl. res. 1836 2/12 og 1837 22/12, se Kjøbenhavns Universitets Aarbog, udg. af H. P. Selmer, 1837, s. 123-24. Jfr. diskussionen om betimeligheden af oprettelsen m.m. mellem H. N. Clausen og H. P. Selmer, som findes i følgende: H. N. Clausen: *Historisk Fremstilling af Kjøbenhavns Universitets Virksomhed i Rektoratet fra Juni 1837 til November 1838,* 1839, H. P. Selmer i Aarbog, 1838, s. iii-xvi, H. N. Clausen: *Fortsat Undersøgelse om Universitetets Tilstand og Virksomhed,* u. år, og H. P. Selmer i Aarbog 1839, s. 3-37.

294. Jfr. instruks for universitetsforvalterne i Kjøbenhavns Universitets Aarbog, udg. af H. P. Selmer, 1841, s. 79-82. Til hjælp for forvalterne fandtes stadig bondefogeder, jfr. note 296.

295. Se note 244.

296. Se Kjøbenhavns Universitets Aarbog, udg. af H. P. Selmer, 1844, s. 81-85. Den hidtidige kommunitetsforvalter på Falster var dog ikke i første omgang omfattet af nyordningen og fortsatte til 1850, hvor Falster lagdes ind under et af de fire distrikter, se Meddelelser ang. Kjøbenhavns Universitet . . , udg. af A. C. P. Linde, 1849-56, s. 892. Om bondefogeddistrikternes omlægning, se Aarbog, 1845, s. 66, og Meddelelser . . , 1849-56, s. 948-49.

297. Meddelelser ang. Kjøbenhavns Universitet . . , udg. af A. C. P. Linde, 1857-63, s. 609-21. – Overvejelserne om en sådan indskrænkning var påbegyndt allerede 1850, se Meddelelser . . , 1849-56, s. 889-92.

Universitetets økonomi

I det meste af 100 år kom universitetets godsformue til at bære en meget væsentlig del af udgifterne ved driften af det stadigt voksende universitet. Det er ovenfor blevet vist, hvorledes omlægningen fra godsejendom til godsformue i forbindelse med afskaffelsen af corpora kom til at betyde, at universitetet allerede før den store landbrugskrise synes at være blevet i stand til selv at bestride langt størsteparten af sine udgifter, men også hvorledes landbrugskrisen medførte store underskud, der måtte dækkes udefra. Allerede ved landbrugskrisens slutning viste godsformuen dog atter sin evne til at bære universitetets udgifter uden hjælp udefra, og i en lang periode fra i hvert fald slutningen af 1830'rne og til begyndelsen af 1870'erne var godsformuen – hjulpet af gode konjunkturer i denne periode – i stand til at bære universitetets drift og stadigt øgede aktivitet, herunder til dels store byggeforetagender.

Det er ganske vist blevet hævdet, måske i lyset af universitetets senere økonomiske vanskeligheder, at universitetet ikke i dette tidsrum kunne klare sig selv økonomisk.[298] Denne antagelse er baseret på konstateringen af, at universitetet gennem denne periode næsten uden afbrydelser modtog store tilskud fra Kommunitetet og – i kortere perioder – også fra staten, samt på, at universitetets pengeformue opbrugtes, da disse tilskud hørte op. At slutte herfra til, at universitetets økonomi i denne periode generelt var dårlig, bunder dog i en misforstået opfattelse af universitetets økonomiske situation.

Den grundlæggende problemstilling for universitetet i forbindelse med dets godsformue var – som det også er blevet omtalt ovenfor i forbindelse med landbrugskrisen – at indtægterne på grund af deres fastlåsning til kapitelstaksterne var konjunkturregulerede, mens udgifterne var forholdsvis faste. En konjunkturregulering må som hovedregel betragtes som en fordel, idet indtægterne dermed lettere på langt sigt vil kunne stå mål med udgifterne, men systemet havde for universitetet den væsentlige ulempe, at man ikke på forhånd kendte den nøjagtige indtægt, mens udgifterne ved normalreglementerne netop var ansat til faste beløb, hvilket uvægerligt måtte medføre, at universitetets regnskaber skiftevis viste ret store over- og underskud gennem årene.[299] Dets overskud indgik som tidligere nævnt i dets pengeformue, mens

298. Matzen II, s. 338-41 og (især) E. Slottved: *Lærestole og Lærere..*, 1978, s. 31-33 og s. 39-40.
299. Jfr. Aarbog for Kjøbenhavns Universitet, udg. af H. P. Selmer, 1839, s. 25-34; herunder en diskussion mellem kvæstoren, prof. Bang, og prof. H. N. Clausen om fastsættelsen af indtægtsstørrelsen i normalreglementet 1836.

dets underskud blev dækket af tilskud udefra. Disse kom først og fremmest fra Kommunitetet, som på grund af et lavere udgiftsniveau og gode godsindtægter periodevis havde endog meget store overskud. På trods af store tilskud til universitetet forøgede Kommunitetet i perioden 1837-1872 sin kapitalformue med ca. 800.000 rdl.[300]

En samlet opgørelse af Kommunitetets tilskud til universitetet i årene 1837-1872 viser et beløb på ca. 1.480.000 rdl.[301] Et tilskud i størrelsesordenen næsten halvanden million rdl. synes, selv om det var fordelt over 35 år, at være et kraftigt indicium for, at universitetet ikke var i stand til at klare sin egen drift. Som nævnt var det dog sådan, at universitetet samtidig af sine overskud opbyggede en kapitalformue; denne blev i den nævnte periode forøget med ca. 1.000.000 rdl.[302a] Dette beløb skal ganske vist for at nå frem til den forøgelse, som alene skyldtes Kommunitetstilskuddet og universitetets egen indtjening, reduceres med periodens statstilskud på ca. 150.000 rdl. og med indtægter fra afhændelse af gods på godt 100.000 rdl., men skal på den anden side også forøges med de ca. 240.000 rdl., som universitetet i samme periode anvendte af kapitalen til ekstraordinære byggearbejder.[302b] Beregnet på denne måde bliver formueforøgelsen således knap 1 million rigsdaler, og forskellen mellem det samlede Kommunitetstilskud og universitetets formueforøgelse bliver da ca. 500.000 rd. Men da ca. 570.000 rdl. af det samlede Kommunitetstilskud blev anvendt til ekstraordinære byggearbejder bliver Kommunitetets driftstilskud lavere end universitetets formueforøgelse, hvilket vil sige, at universitetet i virkeligheden i den nævnte periode havde et overskud på ca. 70.000 rdl. Universitetet var således i perioden 1837-1872, overvejende på grundlag af indtægterne fra dets godsformue, i stand til at bestride sin egen drift, og endog at oparbejde et mindre overskud, der i en vis

300. »Oversigt over Kommunitetets Kapitalformues Tilstand fra 1/1 1836 - 31/3 1879«. Selvstændigt bilag til »Oversigt over forhandlingerne...« (note 283).

301. »Tilskud fra Kommunitetet i Tiden fra 1837-1873«, der findes trykt i samme bilag som oversigten over universitetets kapitalformue (note 283). Oversigten over tilskuddene indeholder de såkaldte faste og temporære tilskud, mens tilskuddene til ekstraordinære byggearbejder fremgår af de efterfølgende bemærkninger.

302 a. Se note 283.

302 b. »Tilskud fra Statskassen i Tiden fra 1837-1880«, der findes i samme bilag som oversigten over universitetets kapitalformue (note 283); »Kjøbesummer for bortsolgt Gods i Tiden fra 1850-1879«, der findes i samme bilag som oversigten over Kommunitetets kapitalformue (note 300); opgørelsen af universitetets og Kommunitetets udgifter til ekstraordinære byggearbejder ved universitetet findes som bemærkninger til den i note 301 nævnte oversigt: »Tilskud fra Kommunitetet...«. Kommunitetets udgift er der opgjort til 543.000 rdl., men dertil skal lægges 25.000 rdl., som ifølge selve oversigten er anvendt til festsalens dekoration 1861-66.

udstrækning kan siges at modsvare de tilskud, som universitetet havde modtaget fra Kommunitetet og staten i den foregående periode fra 1796-1836.[303]

Set over en længere periode kunne universitetet således i store træk bestride sine egne driftsudgifter, men det var overordentligt væsentligt for det, at det havde en mulighed for udligning mellem de gode og de mindre gode perioder, således som denne udligning havde været tilvejebragt gennem Kommunitetets og – i mindre grad – statens tilskud.

I 1870'erne begyndte igen en periode med dårligere konjunkturer, men da der nu efter politisk beslutning ikke længere blev ydet tilskud fra Kommunitetet, og de ydede statstilskud var for lave, måtte universitetet tilvejebringe udligningen ved at bruge af den oparbejdede pengeformue, og således forringe sit fremtidige indtjeningsgrundlag; i 1890 var pengekapitalen opbrugt, og staten måtte træde til og fuldt ud dække de årlige underskud, idet godskapitalen ikke umiddelbart kunne ændres til pengekapital og anvendes hertil.[304]

Sideløbende hermed fandt der netop i disse år en særdeles stor vækst sted på universitetet, blandt andet forårsaget af en eksplosiv studentertilgang.[305] Herved blev pengeformuen hurtigere brugt op, og i det hele taget blev den del af driften, som universitetet kunne bestride gennem sit formueafkast hurtigt en stadig mindre del, mens statens tilskud blev stedse mere dominerende, også selv om universitetet havde indtægter fra godsformuen i endnu en generation.

303. Som omtalt i note 277 udgjorde driftsunderskuddet i denne periode ca. 200.000 rdl., hvoraf ca. 173.000 rdl. blev ydet af Kommunitetet som et senere eftergivet lån. Hertil skal lægges de lønninger, som staten udredte under landbrugskrisen og i de følgende år (se J. Broberg Nielsen: *Naturvidenskaberne* . . (note 274), tabel 2). De samlede Kommunitetstilskud til universitetet før 1836 var dog større end dækningen af driftsunderskuddet, idet de også omfattede faste bidrag og tilskud til universitetsbygningens genopførelse, se Kjøbenhavns Universitets Aarbog, udg. af H. P. Selmer, 1847, s. 2-8.

304. *Politikens Danmarks Historie* XII (Vagn Dybdahl), 1965, s. 92 og diagram s. 93. Kapitelstaksterne, der i 1860'erne havde oplevet en yderligere stigning, faldt fra omkring 1872 til omkring 1890 med ca. 30% (f.eks. for rug fra ca. 15 kr. til ca. 10 kr.). Statstilskuddene udgjorde fra 1875-90 normalt 50.000 kr. årligt, herefter ca. det tidobbelte, se E. Slottved: anf. værk, tabel 3 og 4. – De dårligere konjunkturer indskrænkede også Kommunitetets muligheder for at træde til med tilskud; disse blev yderligere beskåret, da Kommunitetets udgifter steg som følge af øget studentertilgang.

305. E. Slottved: anf. værk, s. 41-58 med tabel 5 og fig. 1. J. Broberg Nielsen har venligst meddelt mig følgende tal for videnskabeligt personale (antal personer): 1880: 89, 1890: 103, 1900: 133.

Universitetsgodset, der frem til omkring 1800 i mere end 250 år havde båret omkostningerne ved universitetets drift, formåede efter gennemførelsen af de fornødne reformer at gøre dette i endnu trekvart århundrede, ja endog at bære store udvidelser af virksomheden. Der indgik mange elementer i baggrunden for disse reformers gennemførelse, derunder blandt andet også et hensyn til bønderne, men for universitetet – eller i det mindste for den stat, der ellers havde måttet bære omkostningerne ved universitetets drift – var de nødvendige: kun ved gennemførelsen af de landbrugstekniske reformer, der satte bønderne i stand til at betale højere afgifter og derved øge universitetets udbytte af sit gods, og ved corporas afskaffelse, så dette øgede udbytte kunne fordeles på anden måde end tidligere, blev universitetet i stand til at finansiere sin drift. Takket være gode konjunkturer og muligheden for udjævnende tilskud andre steder fra kunne denne udvikling fortsættes langt ind i 1800-tallet. Først da konjunkturerne i 1870'erne svigtede, samtidig med at universitetets økonomiske behov steg eksplosivt, slog universitetsgodset ikke længere til som hovedkilden til finansiering af universitetets drift, men da havde det også løst sin opgave gennem næsten 350 år.

Universitetets bygninger

Af Villads Villadsen

DET MIDDELALDERLIGE UNIVERSITET (1479-1537)

Da Danmark fik sit universitet i 1479, var der ikke forudset nogen egentlig ny bygning. Det var en beskeden institution, der hverken krævede megen plads eller nogen særlig indretning, og da det fra oprettelsen var nær knyttet til Vor Frue Kirke og dens kapitel, var det naturligt, at universitetet måtte få sin plads i kirkens umiddelbare nærhed. Omkring den københavnske hovedkirke var der efterhånden dannet et relativt stort, gejstligt domineret kvarter. De forskellige institutioner, der var knyttet til kirken og dens præsteskab, bredte sig ud over et tyndt bebygget område mellem Nørregade og Købmagergade, to befærdede strøg, der løb fra Nørreport til byens to hovedtorve, Gammel Torv og Amagertorv. På bakkedraget nord for Gammel Torv lå københavnernes skønne kollegiatkirke omgivet af sin anselige kirkegård og med sin hovedindgang direkte til Nørregade. Det var en forholdsvis ny kirke, der var påbegyndt i 1316 og sandsynligvis også fuldført i løbet af 1300-tallet. Middelalderkirken blev ødelagt ved branden i 1728, men den har mindet om søsterkirken S. Peders i Malmø med det slanke skib, sideskibe, tværskibe, afsluttet af korpartiets omløbende krans af polygonale kapeller. Ved den sydlige tværskibsgavl har der tillige været tilføjet et rummeligt kapitelshus i to stokværk.[1] Først omkring 1483 begyndte man at opføre det store vesttårn, og det unge universitets lærere og studenter har i den følgende menneskealder været vidne til, hvorledes det mægtige tårn efterhånden rejste sig, indtil det i 1516 endelig stod færdig. På et stort område nord for kirke og kirkegård lå bispegårdens kompleks af bygninger. Det var Sjællands biskops hovedsæde i København, efter at kongerne med Erik af Pommern i begyndelsen af 1400-tallet havde overtaget Københavns Slot, hvor bisperne tidligere havde resideret. Syd for kirken lå den latinske skole, og øst for kirken lå flertallet af præsteskabet og kannikernes gårde med deres vidtstrakte haver i et bredt bælte omkring Kannikestræde ned mod Købmagergade.

Da man ved universitetets start i 1479 skulle finde passende lokaler til den nye institution, stod der i et kvarter overvejende præget af bindingsværksbebyggelse to gode og rummelige stenhuse i kirkens nærhed. Det var bispegår-

1. *Danmarks Kirker, København* I, 1945-58, s. 9 ff.

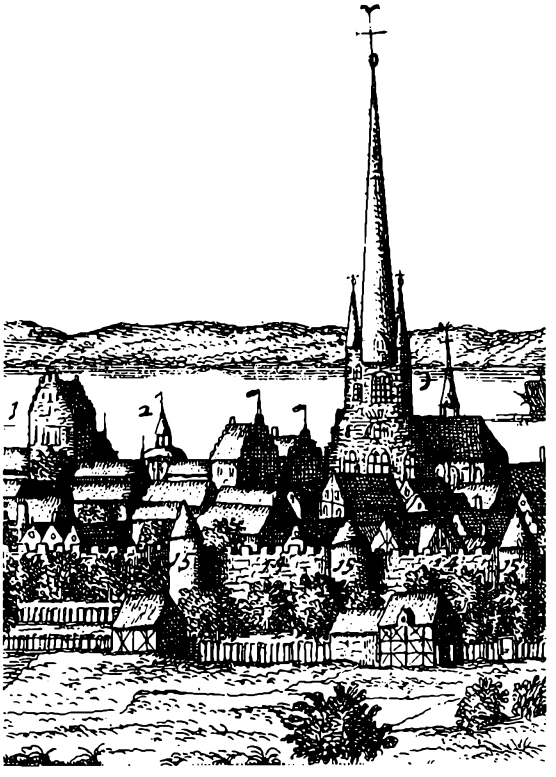

Fig. 24. Kvarteret omkring Vor Frue Kirke i slutningen af 1500-tallet. De to høje bygninger med kamtakkede gavle til venstre for Vor Frue Kirke er sandsynligvis de to bygninger, der var rammen om universitetets virksomhed i 1400- og 1500-tallet: det tidligere rådhus på hjørnet af Studiestræde og Nørregade, hvor det katolske universitet holdt til, og huset overfor, på hjørnet af Nørregade og kirkegården, der var ramme om universitetsundervisningen efter reformationen. Udsnit af prospekt af København set fra vest. Braunius og Hoghenberg omkring 1590.

dens store hus på hjørnet af kirkegården og Nørregade, og den tidligere rådhusbygning skråt overfor på den anden side af Nørregade. På et prospekt fra slutningen af 1500-tallet ser man ved siden af kirken de to bygninger med deres karakteristiske kamtakkede gavle rage op over den øvrige bebyggelse. Efter en interimistisk start, hvor undervisningen har været henlagt til den latinske skole og nogle lokaler i selve kirken,[2] blev universitetet allerede i 1479 indrettet i rådhusbygningen på hjørnet af Nørregade og det lille stræde, der siden bar navnet Studiestræde. Byens styre var engang i årene efter 1475 flyttet ned i et nyt og mere monumentalt rådhus på Gammel Torv, og ved en overenskomst med byen kunne kongen nu belejligt nok overlade den tidligere *rådhusbygning* til universitetet for en periode af 10 år. Men bygningen blev rammen om universitetets virksomhed helt frem til reformationen, da universitet og biskop byttede gårde.

Der vides ikke meget om denne første universitetsbygning og dens

2. *Kjøbenhavns Diplomatarium* IV, 1879, s. 129. E.C.Werlauff: *Københavns Universitet fra dets Stiftelse til Reformationen*, 1850, s. 7.

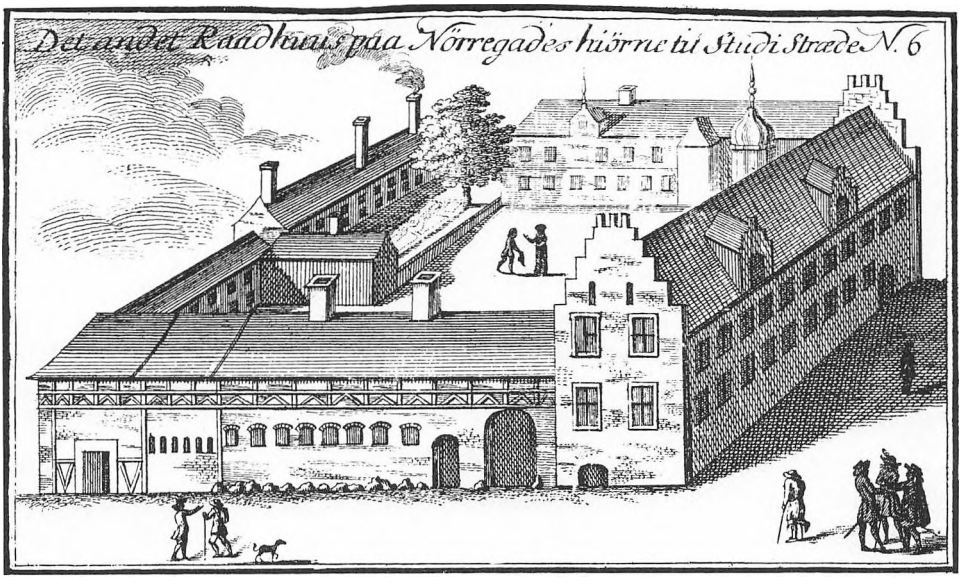

Fig. 25. Universitetets første bygning på hjørnet af Studiestræde og Nørregade. Illustrationen stammer fra Resens Atlas fra slutningen af 1600-tallet og angives dér at være et forsøg på at rekonstruere bygningens udseende i 1500-tallet. Bygningen, der oprindelig havde været byens rådhus, blev udlånt til universitetet i 1479. I 1492 blev den overtaget af universitetet og i 1512 blev der foretaget meget omfattende udvidelser, sandsynligvis til den form, der ses på illustrationen. Efter reformationen tjente bygningen som bispegård. Her gengivet efter Erik Pontoppidan: »Origines Hafnienses«, 1760.

indretning. Den havde været rådhus siden slutningen af 1300-tallet og efter tidens målestok var det et godt hus, grundmuret, i 2 stokværk og med en facadelængde mod Nørregade på omkring 13 m.[3] Bystyret har imidlertid næppe været synderligt beæret over at skulle overlade ejendommen til de lærde, i hvert fald krævede det bygningen tilbage ved den 10-årige periodes udløb, og i 1491 blev universitetsfolkene sluttelig drevet på gaden. I et brev til magistraten beklagede kong Hans imidlertid, at borgmestrene og rådet »toge det gamle rådhus voldeligen fra doctorne og mestrene der i byen, som de havde til deres behov og nytte«, og bad dem om straks at levere bygningen tilbage.[4] I 1492 blev spørgsmålet endeligt løst, idet Vor Frue Kirke ved et mageskifte med byen overtog det gamle rådhus til permanent sæde for universitetet. I 1512 blev der foretaget en betydelig udvidelse af bygningen, som det bl. a. har fremgået af en indskrift, der gik til grunde ved branden i

3. H.U.Ramsing: *Københavns Historie og Topografi i Middelalderen* III, 1940, s. 74 f. Ch. Christensen: *Rådhus-Universitet-Bispegård,* Historiske Medd. om København 4 rk. III, 1951-54, s. 102 ff.

4. *Kjøbenhavns Diplomatarium* IV, s. 223.

1728.[5] Den gamle bygning mod Nørregade blev udvidet til en samlet facadelængde på omkring 26 m, men herudover er det vanskeligt at vurdere, af hvilken karakter udvidelsen iøvrigt har været.[6] Efter reformationen tjente bygningen som bispegård, indtil den ødelagdes ved branden i 1728. I *Resens Atlas* fra anden halvdel af 1600-tallet findes imidlertid en illustration af bygningen i dens egenskab af byens rådhus. Det anføres, at der er tale om en rekonstruktion af dens udseende før en ombygning i 1583, der dog ikke i nævneværdig grad havde ændret den oprindelige bygning. Med forbehold overfor rigtigheden af detaljerne giver det vel i alt væsentligt et troværdigt billede af universitets hovedbygning efter udvidelsen i 1512, en statelig senmiddelalderlig bygning i 2 stokværk med 11 fag mod Nørregade og et trappetårn mod gården.

I slutningen af 1530 udstedte Frederik I et brev om at universitetet skulle flytte over i det forladte Gråbrødrekloster og afhænde bygningen på Nørregade, rimeligvis i et forsøg på at forbedre forholdene på universitetet. Planen blev imidlertid opgivet, og i 1532 blev klostret i stedet skænket til Helligåndshospitalet.[7]

DET REORGANISEREDE UNIVERSITET (1537-96)

Byggeplaner

Da universitetet efter herredagen i Odense 1537 blev genoprettet som protestantisk læreanstalt, og Christian III stadfæstede denne nye ordning med fundatsen fra 1539, reorganiseredes også de ydre rammer for dets virke. Universitetet blev flyttet over på den anden side af Nørregade til den sjællandske biskops gård nord for kirken. Til gengæld fik den nye biskop, eller superintendent, universitetets gamle gård på hjørnet af Studiestræde. Et ejendomsforhold, der har eksisteret lige siden.

For universitetet må det umiddelbart have været et dårligt bytte. I stedet for den tidligere rummelige bygning på den anden side af gaden overtog man nu en gruppe bygninger, der ud over en del mindre huse bestod af to stenhuse, *det to stokværk høje hus* langs Nørregade på hjørnet af kirkegården, og det mindre, nuværende *Konsistoriehus* midt på grunden. Det reorganiserede

5. Peder Resen: *Incriptiones Hafnienses*, 1668, s. 246.
6. *Kjøbenhavns Diplomatarium* I, 1872, s. 180. O.Nielsen: *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse* I, 1877, s. 94. H.F. Rørdam: *Kjøbenhavns Kirker og Klostre i Middelalderen*, 1859, s. 106 ff.
7. William Norvin: *Københavns Universitet i Middelalderen*, 1929, s. 124. Rørdam: *Kirker og Klostre*, Tillæg s. 139.

lutheranske universitet har således måttet indlede sin virksomhed under betydeligt ringere bygningsmæssige forhold end der var givet det gamle katolske universitet. Omvendt fik bispen et bedre udgangspunkt for kirkens reorganisation, hvad der sandsynligvis har haft en væsentlig betydning for ombytningen. Den umiddelbare forringelse af universitetsbygningerne var dog næppe udtryk for mangel på interesse fra kongen og regeringens side, tværtimod havde man i fundatsen forudsat et større byggeprogram for universitetet, der skulle omfatte egentlige undervisningslokaler, kollegiebygninger og andre faciliteter for de studerende, samt en række professorboliger. Et ambitiøst program, der langt ville overgå det tidligere universitets bygninger, men som kun langsomt kunne realiseres, og i virkeligheden først fuldførtes godt 100 år senere.

Ved den nye fundats fik universitetet tillagt meget store gods- og ejendomsbesiddelser, hvad der medførte at dets administration nu skulle forvalte et stort antal forskelligartede bygninger, bondegårde, byejendomme, en del landsbykirker samt klostret Knardrup. Universitetets gamle tilknytning til Vor Frue Kirke blev opretholdt, men fik nu en anden karakter. Kirken og en stor del af dens embedsboliger blev underlagt universitetets administration. Den efterfølgende behandling vil imidlertid indskrænke sig til alene at omfatte de bygninger, der anvendtes i tilknytning til universitetets egentlige virksomhed.

I universitetsfundatsens første afsnit blev der gjort omhyggeligt rede for den fremtidige anvendelse af de bygninger, man havde overtaget fra den gamle bispegård, og der blev tillige fremlagt et detaljeret program for planerne om universitetets udbygning.[8] Fundatsen stadfæstede, at universitetet havde fået ejendomsret til det meste af det areal, der i dag afgrænses af Frue Plads, Nørregade, Krystalgade og Fiolstræde, med de tilhørende bygninger, herunder bl. a. »det hus, der ligger omtrent i midten mod nord ved haven«, hvor en af læsemestrene skal bo. Han skal samtidig være universitetets økonomus og holde bord for de studenter, der vil spise hos ham. Herfor bliver der tilstået ham fri bolig med have, og af de to kældre under huset kan han beholde den ene til eget brug, hvorimod den anden skal bruges til udsalg af øl til lærere og studenter. I den vestlige del af huset skal en stor stue udskilles og bruges af universitetet til forelæsninger. Fundatsen anfører endvidere, at det andet hus på hjørnet af kirkegården allerede var indrettet til forelæsninger med kateder og tre rader bænke, »her findes to auditorier, i

8. William Norvin: *Københavns Universitet i Reformationens og Orthodoxiens Tidsalder* II, 1940, s. 13. L.Engelstoft og E. C. Werlauff: *Udsigt over Kjøbenhavns Universitets-Bygnings Historie fra Universitetets Stiftelse indtil 1836*, 1836, s. 4 ff.

stueetagen skal være et pædagogicum og i andet stokværk skal være et lectorium majus. I nederste etage skal endvidere indrettes en lille bolig for pædagogus på to kamre og et køkken«. Der skulle endvidere indrettes et tredie auditorium i kirkens kapitelshus. Til denne redegørelse for anvendelsen af de eksisterende bygninger føjedes planerne om en række nybygninger, der bl. a. omfattede en forlængelse af økonomus' hus helt frem til Nørregade. Stueetagen skulle indrettes med to store lokaler til studenterne samt en stor spise- eller høresal, og i etagen ovenover skulle der indrettes passende boliger for to magistre. Man planlagde endvidere at opføre et større hus langs kirkegården, og det pointeredes at der var tale om et langt hus, uden kældre, men i tre stokværk, indrettet til studenterkollegium med små kamre omkring lange gange i bygningens midte. Det tilføjedes, at dersom dette hus ikke skulle være tilstrækkeligt til bolig for studenter, skulle der opføres et andet hus ved S. Pedersstræde. Endelig fastsatte fundatsen, at der blev overdraget 8 kannikegårde som bolig for universitetets professorer efter de respektive indehaveres død.

Med disse planer til et fremtidigt universitetskompleks har fundatsens forfattere, formodentlig Bugenhagen i samarbejde med professorerne Christian Morsing og Oluf Chrysostomus, i god forståelse med kongens kirkepolitik klart betænkt universitetets nye forudsætninger og opgaver. Studenterne ville overvejende blive rekrutteret fra et lavere socialt lag end tidligere, og fundatsens bemærkelsesværdige betoning af gode studenterfaciliteter måtte blive bestemmende for tilgangen til universitetet og dermed for dannelsen af et nyt lutheransk præsteskab.

Det akademiske samfund skulle i virkeligheden udgøre en lille lukket verden, hvor studenterne kunne arbejde, sove og spise i samme bygningsmæssige enhed. Planerne viser klart, at man havde til hensigt at skabe et mere eller mindre sammenbygget firefløjet bygningskompleks med en lang fløj mod nord, en kortere fløj mod Nørregade, en lang kollegiefløj mod kirkegården og endelig en fjerde og østlig fløj med en række forskellige småhuse, der nævnes i fundatsen. Både i form og idé afspejlede denne plan den traditionelle europæiske universitetstype, kollegiet, kendt fra de store gamle universiteter som Paris, Bologna og Oxford samt de fleste nyere tyske universiteter.[9] Det fælles kendemærke for kollegiet som bygningstype var netop denne sammensmeltning af undervisning og underhold samt opsigt med studenterne, oftest i et firefløjet anlæg, en form og organisation, der unægtelig havde stærkt slægtskab med klostret. Et sådant egentligt kollegium var forbigående blevet

9. Konrad Rückbrod: *Universität und Kollegium, Baugeschichte und Bautyp,* Darmstadt 1977, s. 38 ff.

introduceret i København med karmeliterordenens *Hvide Kloster* i S. Pedersstræde mellem 1517 og 1522.[10]

Fundatsens tanker om at forme universitetet som et kollegium har givetvis været en overordnet målsætning for nybygningsplanerne frem til omkring 1600, men det lykkedes ikke at gennemføre det lukkede universitetsmiljø. Gang på gang påbegyndte man opførelsen af studenterboliger i selve universitetsfirkanten, men efter opførelsen blev bygningerne hver gang inddraget til andet formål. Tankerne om boliger, bespisning og et vist opsyn med studenterne blev dog gennemført på længere sigt med Frederik II's oprettelse af Kommunitetet og Christian IV's opførelse af Regensen. Som helhed blev universitetet dog efterhånden udvidet i en mere spredt bebyggelse mellem Nørregade og Købmagergade.

Christian III's universitet

Selvom der praktisk talt ikke findes nogen gengivelse af universitetet førend begyndelsen af 1600-tallet, er det til en vis grad muligt at danne sig et indtryk af 1500-tallets universitetsbygninger, bl. a. gennem de fyldige omend ukomplette regnskaber fra perioden, men dog først og fremmest fordi væsentlige dele af det bygningskompleks, der i 1537 blev overdraget til universitetet, er bevaret på trods af de mange ulykker der i tidens løb er overgået det. Det gælder i første række Konsistoriebygningen, som er det hus der ifølge fundatsen ligger »omtrent i midten mod nord ved haven«, og det gælder også til en vis grad den sydlige del af Kommunitetsbygningen, hvor man i munkestensmuren mod gården stadig kan aflæse en del af det middelalderlige hus, der i fundatsen omtales som »det hus ud til gaden på hjørnet af kirkegården«. Husenes alder lader sig ikke nøjagtig bestemme. De indgik begge i de katolske bispers gård, og nævnes som sådan første gang i et brev fra 1464. Men de er givet ældre, og sandsynligvis opført i tiden efter at Erik af Pommern i 1417 havde overtaget Københavns Slot, og bisperne måtte etablere en residens andetsteds.[11]

Universitetets tidligste regnskaber vidner om mange udgifter til istandsættelse af huse og bygninger i Studiegården efter overtagelsen. Mest påkrævet var naturligvis forelæsningslokalerne i den store bygning på hjørnet af Nørregade og kirkegården. I starten er undervisningen foregået i kirken. I november 1537 skriver Bugenhagen klagende til kongen: »Wir von der Universitet sind wedder mit unsern Lectionen in die Kirche gekrochen, da zu

10. Rørdam: *Kirker og Klostre*, s. 293. H.J. Helms: *Valkendorfs Kollegiums Historie*, 1917, s. 16 ff.
11. Ramsing: *Københavns Historie og Topografi* I, s. 167.

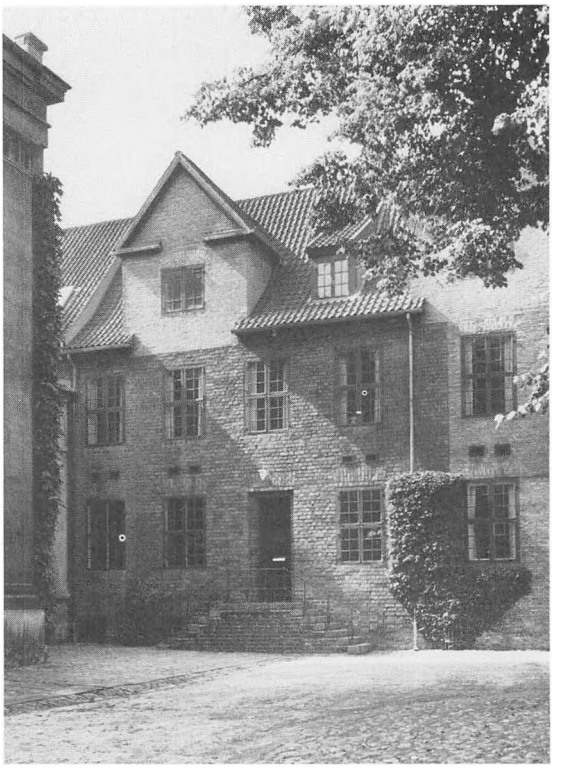

Fig. 26. Kommunitetsbygningen set fra universitetsgården. Universitetets egentlige kærnebygning efter reformationen og gennem hele 1500-tallet var den gamle middelalderlige bygning på hjørnet af kirkegården og Nørregade, almindeligvis kaldet Collegium. På trods af mange brande og ombygninger eksisterer store dele af det oprindelige murværk, der blev afdækket ved en restaurering i 1916-18. Hans Christensen fot. 1979.

drenget uns der Sturm und Wind, die beiden Bürgermeister geben die Schuld der Glaser. Die Zimmerleuten arbeiten noch an den Bencken, das ist mir ein wunderlich bawen, mit grosser Unkost, derwegen wir bis anher nicht zu allen Lectionen haben kond thun, und sind die Disputationes nicht angefangen, und ich bin doch, als der erste, bereid allc Tage anzufangen, die Disputationes vornehmlich in der heiligen Schrift. Darumb wenn E. M. der Universitet mehr wird bawen lassen, wie denn von Nöten, so muss anders bestellet werden, die Arbeiter in diesem Lande bedarffen einen Treiber«.[12] Bygningen har sandsynligvis stået færdig omkring 1539, i hvert fald nævnes det i fundatsen, at auditorierne da er indrettede. Indtil begyndelsen af 1600-tallet var det kernen i universitetsanlægget. Det var den egentlige universitetsbygning, hvor den største del af undervisningen og disputationerne har fundet sted. Ifølge regnskaberne kan den beskrives som en to stokværk høj, grundmuret bygning med en facade på omkring 19 meter mod Nørregade og 12 meter mod kirkegården. Mod Nørregade har der sandsynligvis blot været 4

12. A.Schumacher: *Gelehrter Männer Briefe an die Könige in Dännemark* I, 1758, s. 9. Engelstoft og Werlauff: *Kjøbenhavns Universitets-Bygnings Historie*, s. 2.

fag vinduer i hvert stokværk, mens der til gården øjensynlig har været 4 fag og en dør i hvert stokværk forbundet af en udvendig trappe,[13] og som det synes at fremgå af Braunius' prospekt fra slutningen af 1500-tallet, har bygningen været prydet med kamtakkede gavle. På huset var der anbragt en klokkestabel med den lille klokke, man anvendte til at ringe til lejse.[14] Der blev indrettet auditorier i begge stokværk, derimod er det uvist, hvorvidt man har fulgt fundatsens bestemmelse om at indrette en lille lejlighed til pædagogus i nederste etage. Senere har der i hvert fald kun været et stort rum i hvert stokværk, og begge indrettet til auditorier. Det øverste har sandsynligvis fungeret som disputationsauditorium, og var efter fundatsens udsagn indrettet med tre rækker aftrappede bænke, endvidere med to katedre og trætavler, hvor bl. a. theses blev optegnet.

Indtil 1623 blev bygningen normalt og noget misvisende benævnt *Kollegiehuset,* og da den nye autitoriebygning blev taget i brug i 1601, kaldtes den ældre bygning *Det gamle Kollegium.* I 1623 købtes bygningen af Kommunitetet og ved senere ombygninger og tilbygninger blev den efterhånden inkorporeret i den lange Kommunitetsbygning. Da Martin Borch i 1916-18 foretog en gennemgribende restaurering af bygningen, fjernede man det tidligere maling- og pudslag, således at den ældste auditoriebygnings munkestensmur nu blev synlig i facaden mod gården og i en lille del af facaden mod Nørregade.

Mens Det gamle Kollegium således kun har overlevet i fragmentarisk form, har den anden stenbygning fra bispernes tid, *Konsistoriehuset* inde i universitetsgården, overlevet som den eneste bevarede middelalderbolig i København. Huset er i et stokværk med kælder, opført i middelalderligt skifte af røde munkesten med prydgesims under taget og kamtakkede gavle mod øst og vest, det har 4 fag vinduer, og rummer kun et stort lokale i stueetagen. Mod øst er der tilføjet et mindre hvælvet rum, og under hele bygningen er der en velbevaret kælder med 6 ribbehvælv båret af 2 granitsøjler. Under tilbygningen mod øst er der tilsvarende et par mindre kælderrum. Bygningen er inden for det seneste århundrede ved flere lejligheder blevet undersøgt og restaureret, bl.a. af Martin Borch og Bering Liisberg i begyndelsen af vort århundrede,[15] og senest af Nils Koppel og Nationalmuseet i 1969.[16] Undersøgelserne har bl.a. vist, at bygningen er opført i begyndelsen af 1400-tallet stort

13. RA.KU. 18.01.07. Regskaber 1614-27.
14. RA.KU. 18.01.01. Regnskaber 1543-44. R. Mejborg: *De ældre Universitetsbygningers Historie,* i Henning Matzen: *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie,* 1879, Tillæg s. 8.
15. Bering Liisberg: *Konsistoriebygningen i Universitetsgaarden,* Architekten 1903-04, s. 281 ff.
16. Olaf Olsen: *Arkæologiske undersøgelser i Konsistoriehusets kælder,* Undersøgelsesrapport, Nationalmuseets 2. afd. 1969.

set i dens nuværende form. Den har ikke været længere, idet der bl.a. har været nedgang til kælderen fra vestgavlen og der er ikke noget, der tyder på, at fundatsens planer om at forlænge bygningen mod Nørregade nogen sinde er blevet realiseret. Stueetagen har oprindelig haft spidsbuede vinduer, som blev udskiftede med de nuværende fladt afdækkede ved en istandsættelse i 1671.

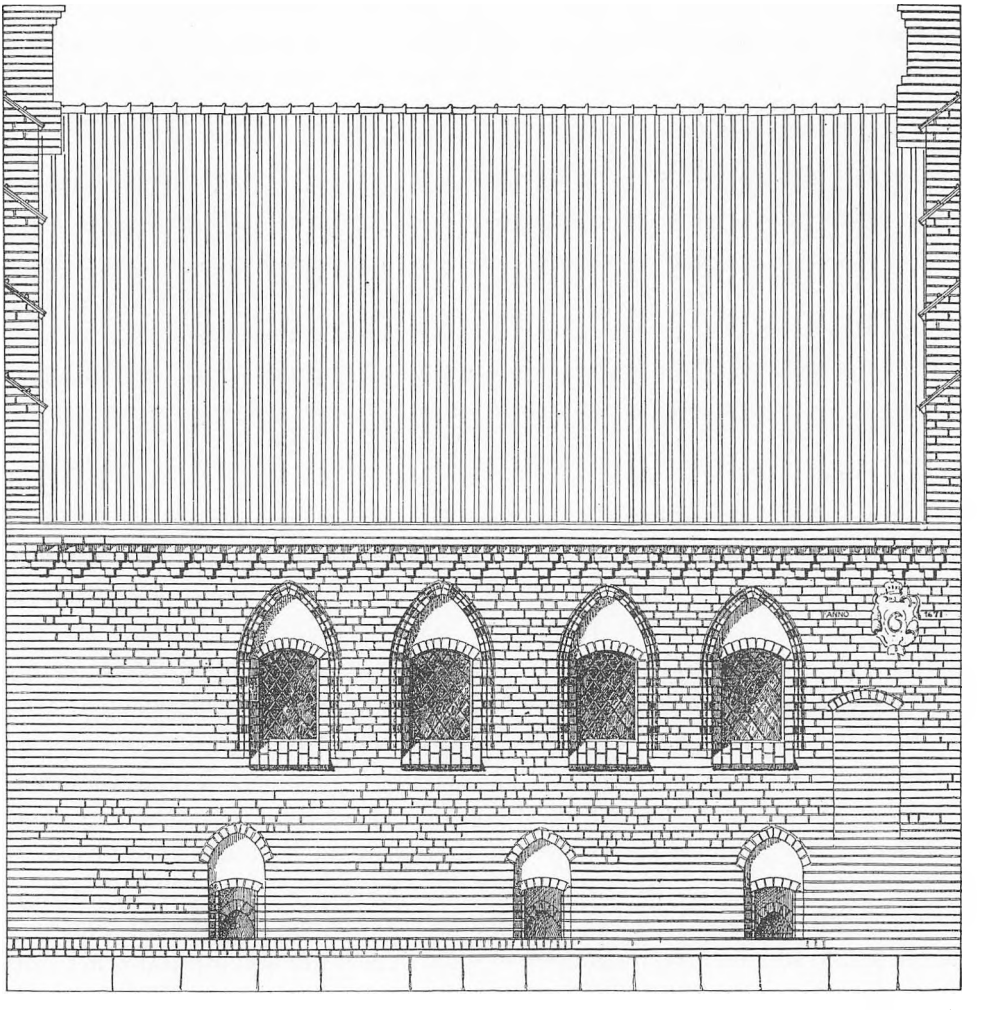

Fig. 27. Konsistoriehuset. Rekonstruktion. Da universitetet efter reformationen rykkede ind i den gamle bispegård overtog man det lille stenhus, som lykkeligt har modstået de mange senere brandkatastrofer, der ramte universitetets øvrige bygninger. I den første tid tjente huset som residens for skatmesteren, men allerede fra 1563 nævnes det som sæde for Konsistorium, som lige indtil vore dage har holdt sine møder her. Huset ændrede dog udseende i tidens løb. I 1600-tallet indsattes bl. a. de store vinduer. I begyndelsen af 1900-tallet foreslog arkitekten Martin Borch at føre huset tilbage til sin oprindelige skikkelse. Efter Architekten 1903-4.

Fig. 28. Konsistoriehuset. Kælder. Den hvælvede kælder under Konsistoriums mødesal set mod sydøst. Nyere undersøgelser har vist at rummet står nogenlunde intakt fra opførelsestiden, vel sagtens i 1400-tallets begyndelse. I den første tid efter at universitetet havde overtaget bygningen havde skatmesteren øludsalg for lærere og studenter her. L. Larsen fot. 1969. Nationalmuseet.

Alt tyder på, at universitetets første økonomus eller skatmester, Oluf Chrysostomus flyttede ind i huset, således som fundatsen havde bestemt. Selv om han har kunnet inddrage loftet, idet huset har været forsynet med en svale, har der ikke været meget plads.[17] Fundatsen nævner oven i købet, at han skulle overlade den væsentligste stue til universitetets brug, og Bering Liisberg var derfor i sine undersøgelser inde på spørgsmålet, om huset oprindelig har haft en mindre tilbygning mod nord, idet han henviste til en lille gavlstump, der ses på Thuras opmåling fra midten af 1700-tallet. De samtidige planer af huset viser dog ingen spor af en sådan tilbygning, og gavlstumpen er sandsynligvis blot taget over den østlige tilbygning. Derimod viser Kommunitetets bygningsregnskaber fra genopbygningen efter branden i 1728, at der senere kan være tilføjet en tværlænge i forbindelse med

17. RA.KU. 18.01.01. Regnskaber 1541. 18.01.05. 1580-91. H.F. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621* II, 1868, s. 86.

Konsistoriehuset.[18] I 1563 blev der trængsel i det lille hus, for ud over at det skulle være residens for skatmesteren flyttede nu også Konsistorium ind i et af bygningens lokaler. I regnskabsåret 1566/67 blev skatmesterens plads yderligere indskrænket, idet han måtte betale Nils murermester »for then murede væg som er mellem mit kammer og konsistoriehuset og bryde neder og at mure døre til igen«, og samtidig anførte han en udgift for »det kammer jeg lod bygge til mit studerekammer, den tid mit kammers blev efter domini professoris befaling taget til consistoriehuset«.[19] Det kan tyde på, at der i disse år er føjet en mindre tilbygning til Konsistoriehuset, og det bekræftes for så vidt, som der i 1656 er tale om et kammer »som ligger nest ved konsistorio, hvorudi der høres, hvis der tales paa konsistorio«.[20] I 1572 blev bygningen endelig opgivet som residens, og har siden den tid kun været anvendt af Konsistorium.[21]

De to stenbygninger har efter alt at dømme dannet en del af siderne i et mere eller mindre regulært anlæg omkring en firkantet gårdsplads. Komplekset, der i almindelig omtale kaldtes Studiegården eller Kollegiegården, omfattede kun omkring en fjerdedel af hele den store universitetskarré nord for Vor Frue Kirke. En mindre del af området nord for Konsistoriehuset har været udlagt som have. Mod øst grænsede Studiegården op til præstens have, og grunden mod nord langs Nørregade blev i midten af 1500-tallet afhændet til private. Studiegården har igennem hele 1500-tallet været et kompleks af mindre spredte bygninger. Der har bl.a. været bryggers, bagers, badstue samt et lille kapel, der sandsynligvis stammede fra de katolske bispers tid,[22] men det er dog ikke muligt nøjere at bestemme disse bygningers placering og udseende. Gården har været indhegnet af en bindingsværksmur, men har i øvrigt været et noget broget foretagende. Gennem 1500-tallet har den fungeret som oplagringsplads for store beholdninger af byggemateriale til reparation og vedligeholdelse af universitetsbygningerne og professorresidenserne. Før de større nybygningsarbejder sattes i gang, sørgede de skiftende skatmestre for at have oparbejdet gode lagre af tømmer, sten, sand og kalk, der hensattes i Studiegården. I midten af 1500-tallet blev Kollegiehuset forsynet med en rummeligere kælder, der ligeledes blev taget i brug som magasin for byggematerialer.

Udover Studiegårdens bygninger rådede universitetet også over en del lokaler i *Vor Frue Kirke*. Kirken var efter reformationen blevet lagt under

18. RA.KU. 23.03.26. Kommunitetets regnskaber 1729.
19. RA.KU. 18.01.02. Regnskaber 1566-67.
20. RA.KU. 12.03.09. Acta Consistorii, 16.1.1656.
21. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie* II, s. 86.
22. RA.KU. 18.01.01. Regnskaber 1543-45. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie* I, s. 118.

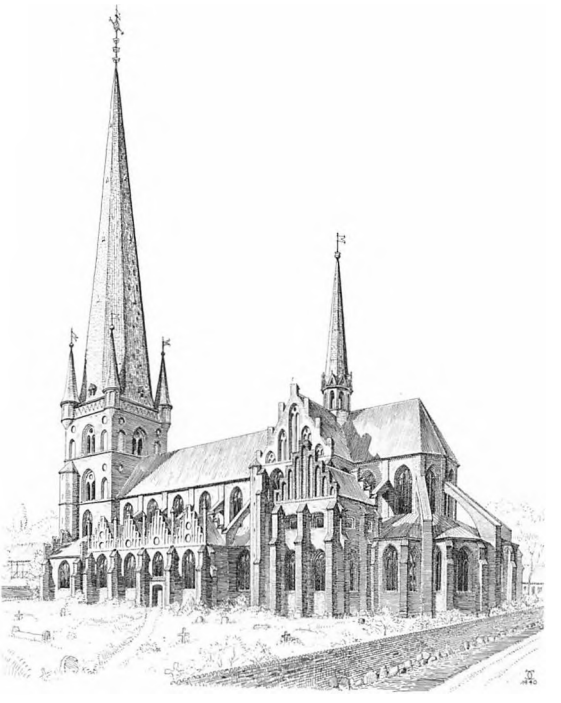

Fig. 29. Vor Frue Kirke. Rekonstruktion af middelalderkirken set fra sydøst. Kirken havde fra universitetets start dannet rammen om de store akademiske festligheder. Efter reformationen havde universitetsbiblioteket endvidere en overgang plads i et af kirkens kapeller, mens det store kapitelshus syd for tværskibsgavlen blev benyttet som auditorium. Tegning af Ch. Christensen 1940. Nationalmuseet.

universitetets patronat, og som et udtryk for den nære forbindelse mellem kirke og universitet brugtes den som aula doctoralis og som ramme om festlighederne i forbindelse med de årlige rektorskifter.[23] I begyndelsen blev også Konsistoriums møder afholdt her. I fundatsen havde Christian III tillige skænket universitetet et tredie auditorium i det gamle *kapitelshus,* en to stokværk høj bygning på kirkens sydside ved tværskibsgavlen. Auditoriet blev indrettet i et hvælvet lokale i nederste stokværk og igennem det meste af 1600-tallet kaldt Finckianum som et minde om at Thomas Fincke i sin meget lange embedsperiode plejede at forelæse her.[24] Universitetet har sandsynligvis haft hele kapitelshuset, for i den øverste etage fandtes fra 1570'erne Frans Tolders Liberi, den bogsamling Frands Villumsen havde skænket universitetet.[25] Nede i et af kirkens sydlige kapeller, S. Rochi kapel, havde man tilsvarende indrettet et andet bibliotek. I 1543 blev der opsat en skillevæg mellem kapellet og kirken.[26] Her fandtes universitetets egentlige bogsamling, indtil den i 1554

23. Matzen: *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie* II, s. 207.
24. Smst. I, s. 57.
25. Mejborg: *De ældre Universitetsbygningers Historie,* s. 3. Jvf. nedenfor s. 305.
26. RA.KU. 18.01.01. Regnskaber 1543. Svend Dahl: *Universitetsbibliotekets Bygninger gennem Tiderne,* 1932, s. 8.

flyttedes over i den nye bygning i Studiegården. Efter denne tid tjente kapellet i lang tid som udsalg for universitetsboghandlerne.

Umiddelbart efter universitetets genoprettelse har man naturligt nok i første række tænkt på at få bragt de egentlige undervisningslokaler i stand, men universitetsstyrelsen har på den anden side været indstillet på at få gennemført fundatsens planer om en kollegiebygning i Studiegården hurtigst muligt. For at få sat gang i sagen skrev Bugenhagen fra Wittenberg til kongen og mindede ham om løftet om at opføre en bygning til studenterne. Kongen svarede Bugenhagen i et brev den 15. maj 1541: »Das Wohnhaus der Studenten haben wir bisher aus vielen anliegenden Beschwerungen nicht fertigen können lassen: wollen es aber mit dem ersten dermassen bestellen, dass es gebaut und allerdings gefertiget werden soll«.[27] Kongen har øjensynlig holdt ord. I den følgende tid påbegyndtes opførelsen af huset, som stod færdig omkring 1545.[28] I fundatsen havde man forestillet sig, at huset skulle udfylde Studiegårdens sydfløj som en lang bygning ud mod kirkegården fra Kollegiehuset til præstens have. Man valgte også samme plads, men huset blev ikke så stort. Det gik til grunde ved branden i 1728, men findes afbildet i Thomas Bartholins *Cista Medica* med en nøje beskrivelse af bygningen i årene efter 1644, og selv om der på det tidspunkt var gennemført en række ombygninger, viser gengivelsen sandsynligvis husets oprindelige dimensioner og form.[29] Bygningen blev opført midt på Studiegårdens sydlige side et stykke fra kollegiehuset, i 2 stokværk med 5 fag vinduer mod gården og tilsvarende mod kirkegården samt tre fag i gavlene. Husets store kvistgavle kan meget vel være oprindelige, men har i givet fald næppe haft den svungne udsmykning, man ser hos Bartholin. På husets vestgavl var der tilføjet en trappebygning i bindingsværk.

Universitetsregnskaberne fra disse år er ikke komplette. Indtægtssiderne mangler, og udgifterne til huset er kun delvis anført, men kongen har sandsynligvis givet støtte til opførelsen. En udgiftspost med overskriften: »Svalen op til den vestre ende af det ny hus i Collegi gård. Regnskab på plankeverk om kålhaven tvert fra studenterboder«, fra regnskaber 1544-45,[30] fortæller, at man kort før huset stod færdig, klart har regnet med, at det skulle anvendes som studenterbolig, men det er højst tvivlsomt, om det nogen sinde er blevet benyttet til det oprindelige formål. Ret kort tid efter fuldførelsen er bygningen blevet indrettet til henholdsvis auditorium og bibliotek. Planerne

27. Wegener: *Aarsberetninger fra Geheimearchivet* I, s. 220. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie* I, s. 119.

28. RA.KU. 18.01.01. Regnskaber 1545.

29. Thomas Bartholin: *Cista medica Hafniensis,* 1662. Se bind VII, s. 30 og nedenfor fig. 39.

30. RA.KU. 18.01.01. Regnskaber 1545.

om kollegiet var faldet i første omgang, uden at det noget sted forklares hvorfor, man pludselig har ændret dispositionerne. Det kan måske skyldes, at tilgangen til universitetet i den første periode ikke var stor, og at der således næppe har været større behov for bygningen, da studenterne relativt nemt har kunnet få herberg hos professorerne og andre rundt omkring i kvarteret.

I 1553 besluttede man at indrette et universitetsbibliotek i bygningens øverste stokværk i stedet for de spredte bogsamlinger, der fandtes i S. Rochi kapel og i Helligåndshuset. Det var et omfattende arbejde, der strakte sig over 1 år, og biblioteket havde sin plads her, indtil det i 1652 blev flyttet til loftet over Trinitatis Kirke.[31] Bygningens nederste etage blev indrettet som auditorium, hvorved universitetet nu rådede over en fjerde høresal. Det omtales i øvrigt relativt sent i regnskaberne som lejsen under liberiet eller lejsen ved lågen (porten til kirkegården). Fra slutningen af 1580'erne har det særligt været brugt som lectorium pædagogii.[32]

Professorresidenser

Som en særlig kategori af bygninger i direkte tilknytning til universitetet omfattede fundatsen af 1539 også oprettelsen af en række professorresidenser. Det var en ny og på mange måder væsentlig institution. Tanken bag var vel i første række at skabe behagelige og attråværdige ydre rammer for universitetsprofessorernes virksomhed i bekvem nærhed af universitetet. Oprettelsen af professorresidenser kan vel også betragtes som led i universitetets økonomiske struktur. Residensen har været betragtet som et tilskud til professorgagen og indrettet som en ideel modtagerenhed for den væsentlige del af lærerlønnen, der udbetaltes i naturalier, og som hvert år strømmede ind fra universitetets gårde. Endelig har professorresidenserne til en vis grad opfyldt en social funktion. Professorerne havde som regel et antal studenter i pension, og i bedste fald har residenserne kunnet fungere som en art meget beskedne kollegier.

Det var en relativ let sag for kongen at overdrage disse boliger til det genoprettede universitet, idet man i fundatsen bestemte, at 8 kannikeresidenser skulle overgå til universitetets professorer efter de respektive indehaveres død eller frivillige afgang. Det betød, at der gik mange år, før universitetet kunne disponere over alle gårdene. Men der har på intet tidspunkt været residenser til alle professorerne. Til trods for, at antallet af residenser ved

31. Svend Dahl: *Universitetsbibliotekets Bygninger*, s. 9. Jvf. nedenfor s. 296.
32. RA.KU. 18.01.05. Regnskaber 1587.

1500-tallets slutning var forøget til 10, og Sjællands biskop og lector musices havde deres fribolig i henholdsvis bispegården og latinskolen, var der på det tidspunkt 3 professorer uden residens, som til gengæld fik en beskeden huslejegodtgørelse.[33] Der var meget stor forskel på professorresidenserne, både hvad beliggenhed, størrelse og især hvad kvalitet angik, og for at undgå strid om de bedste gårde, indførte man allerede i 1541 et sæt optionsregler, der bl.a. bestemte at den professor, som havde tjent længst ved universitetet og vist mest flid, skulle have ret til den første ledigblevne residens, i øvrigt uden hensyn til promotion eller fakultets anseelse.[34] Selv om man i reglerne havde bestemt, at professorerne ikke måtte skifte residens, synes optionsreglerne i realiteten at være blevet fortolket således, at den professor, der havde størst anciennitet, kunne overtage den bedste gård. Det medførte, at der til tider var omfattende rokader, hvor alle professorer flyttede ind i nye og bedre residenser. Systemet betød også, at der var en særlig stærk udskiftning i de dårligste gårde.

De kannikeresidenser Christian III havde overdraget til universitetet grupperede sig omkring Vor Frue kirkegård og ned langs St. Kannikestræde. Der lå tre gode residenser på St. Kannikestrædes nordlige side nærmest kirkegården ved det nuværende Fiolstræde. Der lå også to eftertragtede residenser umiddelbart øst for kirken ud til det nuværende Fiolstræde, hvor den tidligere Metropolitanskolebygning nu ligger. Endelig lå der tre residenser i rad på St. Kannikestrædes sydside. Hertil kommer, at der i løbet af 1500-tallet blev oprettet en residens i Studiestræde og en bag Sankt Petri Kirke i det længst forsvundne Pædagogistræde, der mundede ud i Larslejstræde. I 1500-tallet blev der desuden i kortere perioder indrettet professorresidenser andre steder i byen, f.eks. i den ejendom på det nordlige hjørne af St. Kannikestræde og Købmagergade, hvor Regensen senere fik sin plads.[35] Residenserne har til tider bredt sig over det meste af St. Kannikestræde og med de meget store haver, der strakte sig helt ud til henholdsvis Skidenstræde og Skindergade, har universitetet i videre forstand udfyldt et meget stort areal af Klædebo kvarter.

De enkelte gårde har ved universitetets overtagelse været i dårlig stand, hvilket bl.a. fremgår af den synsforretning regeringen i 1557 foranstaltede over de residenser, der havde hørt til Vor Frue Kirkes vikarier og kanniker. Mens de gårde, der allerede var overtaget som residenser, stort set var »vel ved magt«, var kannikegårdene slet holdte.[36]

33. Matzen: *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie* II, s. 25.
34. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie* I, s. 122.
35. Smst. s. 123 note.
36. Rørdam: *Kirker og Klostre,* Tillæg s. 212 ff. *Kjøbenhavns Diplomatarium* IV, s. 560 f.

Når universitetet efterhånden overtog gårdene, forestod som regel en meget omfattende istandsættelse og til dels nybygning, før en professor kunne flytte ind, ligesom også mange senere ombygninger og vedligeholdelsesarbejder jævnt hen kunne belaste universitetets økonomi ret hårdt.

Mens man kan danne sig et rimeligt billede af de enkelte grundes størrelse og placering, hviler kendskabet til residensernes bygninger så godt som udelukkende på universitetets byggeregnskaber. Der er ingen rester tilbage af disse oprindelige residenser, der stort set alle gik til grunde ved branden i 1728, og der findes heller ikke nogen pålidelige afbildninger. Til gengæld er byggeregnskaberne detaljerede og for så vidt uden sidestykke i dansk arkitekturhistorie, hvad angår 1500-tallets købstadsbebyggelse. Regnskaberne rummer et væld af oplysninger om materialer og byggepraksis, og de fortæller om enkelte bygningers form, anvendelse og indretning, men er for utilstrækkelige til at skabe et præcist billede af den enkelte residens.[37]

Bebyggelsen ved St. Kannikestræde kan vel næppe kaldes typisk købstadsbebyggelse i egentlig forstand. Husene har ikke ligget tæt ved hinanden og dannet en sammenhængende gadelinie, som det har været tilfældet langs de vigtige handelsstrøg. Det har i udpræget grad været spredt bebyggelse. Hver gård har udgjort en gruppe adskilte bygninger samlet omkring en gårdsplads. Udover et egentligt beboelseshus har residensen omfattet en række bygninger og småhuse til de mange funktioner, der var nødvendige for at holde en professorgård. Alle residenserne har haft en større bryggersbygning til opbevaring og tilvirkning af de mange landbrugsprodukter, og der har i de fleste tilfælde været en staldbygning til et dyrehold af både heste, køer og svin, opbevaringsbygninger og vognbygninger. Med den store have, der hørte til mange af gårdene, har residenserne i det hele haft et noget landligt præg, der vel var fælles med tilsvarende store købstadsgårde.

Blot tre af residenserne har haft solide grundmurede beboelseshuse. Langt den mest udbredte byggeteknik til såvel beboelse som sidebygninger var bindingsværk. Beboelseshusene samt de bedste af de øvrige bygninger var som regel opført med sten i tavlene, mens mindre bygninger og hegnsmure var lerklinede. Ved en del byggearbejder i 1540'rnes begyndelse har man brudt sten i den nedlagte Bagsværd Kirke for at bruge dem i forskellige professorresidenser.[38] De fleste gårde har været enkle uden nogen synderlig udsmykning. Mere kunstfærdigt udførte detaljer omtales så godt som aldrig i regnskaberne fra 1500-tallet.

37. R. Mejborg: *Borgerlige Huse særlig Kjøbenhavns Professor-Residentser 1540-1630*, 1881. H.H. Engquist: *Über die Gestaltung und Disposition des Bürgerhauses in Dänemark um 1500*, i *Häuser und Höfe im Ostseegebiet und im Norden vor 1500*, Visby 1974.
38. RA.KU. 18.01.01. Regnskaber 1537-43.

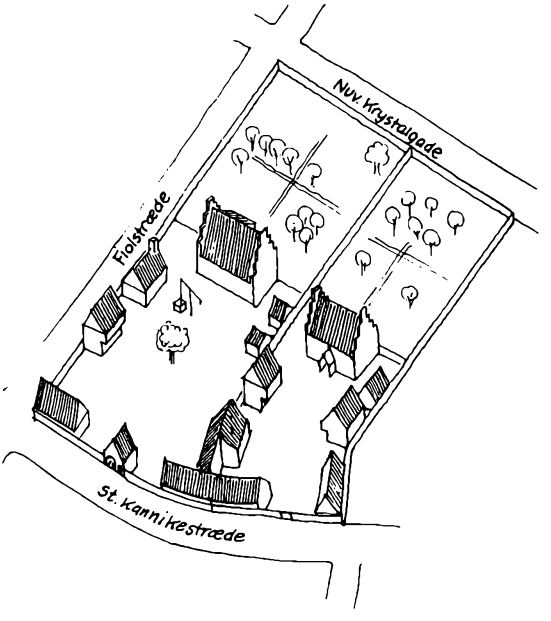

Fig. 30. To professorresidenser i Store Kannikestræde. Rekonstruktion. De tidligere kannikeresidenser til Vor Frue Kirke, som universitetet overtog i løbet af 1500-tallet, var præget af spredt bebyggelse og gav kvarteret et vist landligt præg. Efter H. H. Engquist 1975.

Den prægtigste og mest eftertragtede af residenserne var den tidligere degnegård på det nordlige hjørne af St. Kannikestræde og det senere Fiolstræde. Den havde et samlet areal på godt 8000 kvadratalen med en mægtig have, der strakte sig ned til Skidenstræde, og var som de øvrige residenser omgivet af en bindingsværksmur. Adgangen til residensen var gennem en særlig portbygning mod Kannikestræde, og indenfor lå en lille gårdsplads med et stateligt grundmuret stuehus i to stokværk. Ligesom i mange af de andre gårde havde professorerne her indrettet sig med et studerekammer i en lille tilbygning mod haven. Det var en af de første residenser, der blev overtaget af universitetet, og Christian Thorkelsen Morsing var den første professor, der boede her. Han boede her til gengæld længe, fra 1543 til 1560, og rækken af professorer, der herefter boede i gården indtil 1728, omfattede bl.a. Rasmus Glad, Anders Lauritsen, Jacob Madsen, Claus Theophilus, Hans Poulsen Resen, Jesper Brochmand, Hans Resen, Thomas Bang, Rasmus Vinding og Caspar Bartholin.[39]

Den tilstødende residens, som lå ud for Lille Kannikestræde, havde ligeledes et solidt grundmuret stuehus mellem have og gårdsplads.[40] Magister Peder Amaghe var den sidste kannik, der boede her, men hvornår gården blev ledig efter ham, vides ikke bestemt. Primus theologus Johannes Machabæus

39. Mejborg: *Borgerlige Huse*, s. 68 ff. (»A«).
40. Smst. s. 72 (»B«).

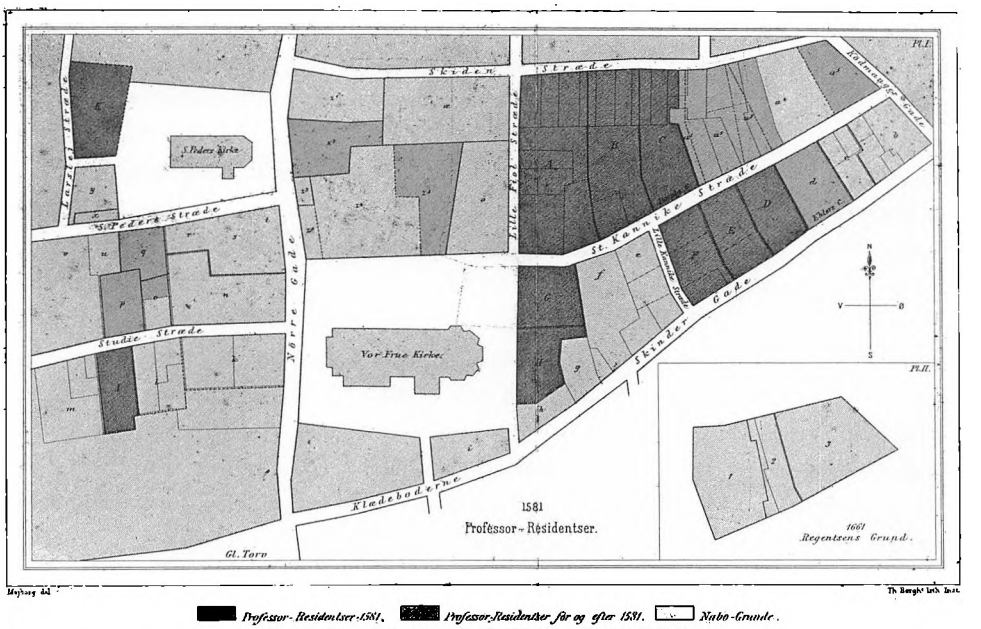

Fig. 31. Plan over professorresidensernes beliggenhed i 1500-tallet. Residenserne har med deres store haver omkring Store Kannikestræde lagt beslag på en anselig del af Klædebo Kvarter. I løbet af 1600-tallet dannedes tillige et professorkvarter imellem Studiestræde og Skt. Pedersstræde. Efter Mejborg 1880.

har boet i residensen fra 1553, sandsynligvis som den første af universitetets lærere, og residensen synes herefter i en årrække at have fulgt dette professorat. Niels Hemmingsen havde således gården fra 1558 til 1580. Blandt de følgende beboere kan nævnes Anders Lauritsen, Hans Olufsen Slangerup, Jacob Fincke, Ole Rømer og Hans Bartholin. Den følgende gård nævnes først som professorresidens i 1562, da Elias Rempoldt boede her. Herefter havde Johannes Sascerides gården i en meget lang periode fra 1563 til 1591.[41] Ole Borch købte den faldefærdige gård i 1688, og opførte sit nye Collegium Mediceum på grunden.

På den sydlige side af St. Kannikestræde lå fire residenser på stribe med haver ned til Skindergade. Den østligste residens, der lå hvor senere Elers Kollegium blev opført, har næppe tilhørt universitetet som egentlig residens, men den har dog gennem det meste af 1500-tallet været benyttet som professorbolig, og i den tid har universitetet bygget meget på gården.[42] Christian Thorkelsen Morsing boede her fra 1541 til 1543, og blandt de

41. Smst. s. 73 (»C«). RA.KU. 12.13.01. Konsistoriums kopibog 1593.
42. RA.KU. 18.01.01. Regnskaber 1541-45.

efterfølgende beboere nævnes Peder Parvus, Jens Sinning og Bernhardt Gilsheim. I 1583 har Jens Sørensen haft gården som ejendom og boede her indtil 1591 som den sidste professor.[43] Kanniken Jens Torning boede i den følgende gård, St. Kannikestræde 11, indtil 1559. Det er uvist hvem der havde residensen i tiden herefter, men fra 1578 havde Anders Lemvig sin bolig her, og blandt de følgende beboere nævnes Wolfgang Rhumann, Hans Christoffersen, Hans Wandal, Matthias Foss, Christoffer Schletter, Hans Bartholin og Søren Lintrup.[44] Nabogården, St. Kannikestræde 13, var i tiden efter reformationen længe beboet af magister Ivarus, og den første professor, der havde gården, var sandsynligvis Klaus Hammer, der boede her mellem 1564 og 1585, og herefter nævnes bl.a. Jørgen Dybvad, Christen Longomontanus, Hans Zoega, Ole Borch og Arni Magnusson.[45] Den følgende residens på hjørnet af Store og Lille Kannikestræde omtales først som residens i 1562, da Claus Lauritsen Skavbo havde gården. Efter ham fulgte bl.a. Peder Aagesen, Christian Hansen, Jesper Brochmand, Peder Nielsen Gelstrup, Thomas Bang, Bertel Bartholin, Rasmus Bartholin og Hans Wandal.[46]

Ud mod Vor Frue kirkegård lå to residenser. På hjørnet af St. Kannikestræde, lige over for den gamle degnegård, lå en gård, der sandsynligvis har haft indkørsel fra St. Kannikestræde. Her boede kanniken Mats Dragsholm efter reformationen, men hvornår gården er blevet professorresidens er usikkert. Hans Hemmingsen nævnes som den første professor på gården i 1574, og den må have hørt til de bedre, for i 1580 flyttede Claus Lauritsen Skavbo herhen efter i mange år at have boet i residensen på hjørnet af Lille Kannikestræde. Blandt de senere beboere nævnes Anders Krag, Hans Jensen Alanus, Erik Olufsen Torm, Villum Lange, Rasmus Vinding og Holger Jacobæus.[47] Naboresidensen hørte også til de gode gårde. I løbet af 1500-tallet var den dog blevet temmelig forfalden, og i 1590 gennemgik den en meget omfattende istandsættelse.[48] Grunden har været atypisk, lukket inde mellem kirkegården og de omliggende ejendomme, og haven har været meget beskeden. Derimod var stuehuset et solidt grundmuret stenhus i to stokværk, placeret med gavlen mod kirkegården. Adgangen til residensen har været

43. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie* I, s. 432, 538, II, s. 572. Mejborg: *Borgerlige Huse*, s. 84 (»d«).
44. Mejborg: *Borgerlige Huse*, s. 74 (»D«).
45. Smst. s. 74 (»E«).
46. Smst. s. 75 (»F«).
47. *Kjøbenhavns Diplomatarium* IV, s. 560 f. Mejborg: *Borgerlige Huse*, s. 75 (»G«).
48. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie* IV, s. 342. Mejborg: *Borgerlige Huse*, s. 76 (»H«). Ejvind Slottved: *Professor Anders Christensens byggeregnskab 1590*, Danske Magazin 8. rk. V, 1976, s. 35 ff.

gennem en portbygning mod Skindergade. Kanniken Jacob Heye boede her indtil 1544, hvorefter gården i mange år beboedes af kongens livlæge Cornelius Hamsfort. Gården var professorresidens fra 1558, da Hans Mønster overtog den, og senere var den bl.a. beboet af Albert Knopper, Claus Theophilus, Hans Olufsen Slangerup, Anders Christensen, Anders Krag, Gellius Sascerides, Hermann Nielsen, Peder Spormand, Peder Resen, Holger Jacobæus og Hans Gram.

Omkring 1560 overtog universitetet en residens i Studiestræde, omtrent ud for nr. 7 og nr. 9. Det var en dyb grund med gårdsplads, stuehus og have, men den har næppe hørt til de bedre gårde. Blandt beboerne nævnes Søren Kjeldsen, Rasmus Katholm, Anders Pedersen Kjøge, Hans Rasmussen Skomager, Claus Plum, Peder Spormand, Christian Steenbuch, Christoffer Schletter, Rasmus Bartholin og Hans Steenbuch.[49] I 1540'rne har man på universitetet arbejdet med tanken om at oprette et særligt pædagogicum, og i 1544 fik det ved et mageskifte med Cornelius Hamsfort overdraget en gård på hjørnet af Larslejstræde og det nu forsvundne Pædagogistræde. Gården blev indrettet til bolig for professor pædagogus med samme omfang og udstyr som de øvrige residenser, men der har tillige været knyttet en del studenterboder til residensen. Gården har fungeret som pædagogicum, indtil man i 1581 inddrog et af auditorierne i Studiegården til dette formål. Imellem 1552 og 1581 fulgte gården med professoratet pædagogus primus. Universitetet afhændede den i 1609.[50]

Universitet og Kommunitet

Tanken om at skabe et universitetskollegium var tilsyneladende opgivet da man inddrog den nye bygning i Studiegården til andre universitetsfunktioner kort tid efter opførelsen i 1540'rne. Fundatsens ønsker om at støtte de fattige studenters uddannelse ved friboliger og fri kost har dog næppe været glemt, og i begyndelsen af 1560'erne blev sagen atter taget op. I 1563 havde universitetet modtaget 800 daler af Johan Friis for noget jordegods på Sjælland med den klausul, at pengene skulle anvendes til at bygge et hus til studenterboliger.[51] Der er vel i og for sig ingen grund til at søge nogen særlig forklaring på, hvorfor planen nu blev aktuel igen, behovet har givetvis været

49. Mejborg: *Borgerlige Huse*, s. 76 (»I«). H.U. Ramsing: *Københavns Ejendomme 1377-1728* V, *Nørre Kvarter*, s. 27.

50. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie* I, s. 620. Mejborg: *Borgerlige Huse*, s. 77. RA.KU. 12.03.04. Acta Consistorii 22.1.1609. Ramsing: *Københavns Ejendomme* V, s. 97.

51. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie* I, s. 118 ff., II, s. 51 f., 68.

større end i 1545, men det er anført, at Frederik II i sin universitetspolitik har været under en vis indflydelse af sin svoger kurfyrst August af Sachsen, der i disse år gennemførte tilsvarende foranstaltninger ved universitetet i Wittenberg.[52]

Muligvis noget forhalet af krigen begyndte man i 1567 at opføre en *ny bygning til studenterboliger* i Studiegården. Der foreligger et omhyggeligt byggeregnskab fra 1567 til 1570 mærket: »Regnskab på hvis bekostning gjort er på det nye hus og den vindeltrappe som blev bygt i Collegiegården anno 1567«. Det er så detaljeret, at man udmærket kan rekonstruere bygningens udseende. Huset blev opført i gårdens nordvestlige hjørne langs Nørregade, nord for den gamle kollegiebygning og vest for Konsistoriehuset. Det målte 18 alen i længden, opdelt i 9 fag bindingsværk, 2 stokværk højt med fuldtag af tegl og forsynet med bræddegavle. Midt på bygningens gårdfacade var der et sekskantet trappetårn med blytækket tårnhætte, kronet af en fløjstang med forgyldt knap og fløj.[53] Bygningen gik til grunde ved en brand i 1641, og der eksisterer ingen afbildninger, men den har så vidt man kan læse af regnskaberne stået som et smukt eksempel på det bindingsværksbyggeri, der udvikledes i Danmark i anden halvdel af 1500-tallet, og som navnlig i 1600-tallets begyndelse fik en blomstringsperiode. Hvert stokværk havde udskårne knægte, andet stokværk sprang frem med udskåret overhangsfodstykke, træværket var malet rødbrunt, og over indgangen var anbragt udskårne og forgyldte versindskrifter. Af regnskaberne fremgår det, at byggeriet standsedes i længere perioder, første gang i vintermånederne 1568, da tømmermændene »blev tagne til kongelig Majestæts arbejde på Frederiksborg« og anden gang mellem juni 1568 og august 1569.

En senere og muligvis noget usikker kilde, universitetets jordebog fra 1603, anfører, at huset længe var bestemt til studenterboliger: »1568 blev berammet og besluttet af Dominis professoribus, at efterdi fattige studenter ikke vel bekomme her udi byen boliger, som dennem belejlige vare: at universitetet skulle (som de tilforn velb. Johan Friis lovet havde) lade bygge et hus, som fattige studenter kunne mageligen bo udi«.[54] Hvis det er samme bygning der er tale om, må årstallet være en fejlskrift for 1567. Huset blev imidlertid ikke anvendt til studenterboliger, men derimod indrettet til *Kommunitet* med en stor spisesal for 100 studenter og en bolig for institutionens økonomus. Hvis man kan tro den ovenanførte kilde, hvad der for så vidt er rimeligt, da bygningen i hvert fald til dels opførtes af de midler, Johan Friis havde afsat til

52. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie* II, s. 74 f.

53. RA.KU. 18.01.03. Regnskaber 1563-70. 18.02.02. Regnskaber 1631-32. Mejborg: *De ældre Universitetsbygningers Historie*, s. 10.

54. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie* II, s. 69.

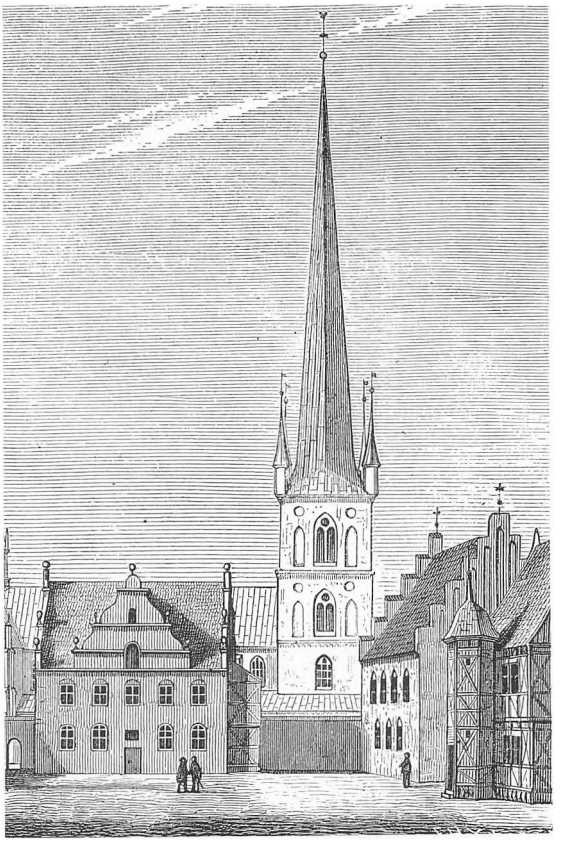

Fig. 32. Universitetsgården eller studiegården set mod Vor Frue Kirke i begyndelsen af 1600-tallet. Rekonstruktion. I fjerneste højre hjørne ses den ældste auditoriebygning, Collegium Vetus, og til højre herfor den første kommunitetsbygning, »Klostret«, opført omkring 1570 i bindingsværk. Kommunitetsbygningen brændte i 1641 og blev erstattet af en større stenbygning, der nu blev sammenbygget med det gamle auditoriehus. Til venstre ses Christian III's nybygning, hvor der blev indrettet bibliotek i øverste og auditorium i nederste etage. Efter Mejborg 1879.

formålet, ser det ud til, at man atter har opgivet tanken om at opføre studenterboliger, denne gang dog til fordel for en studentermensa. I sommeren 1569 blev Kommunitetet indviet, dels ved en højtidelighed den 1. maj og dels ved udstedelsen af Kommunitetsfundatsen den 25. juni med stadfæstelse af institutionens organisation og økonomiske grundlag. Det er tænkeligt, at man har benyttet den sidste meget lange byggepause til at ændre det nye hus' indretning til Kommunitetets behov. Imens byggearbejdet fortsattes i 1569-70, har studenterbespisningen foregået i Helligåndsklostrets sal, og man har sandsynligvis kunnet begynde at anvende bygningen fra efteråret 1570. Den midlertidige anvendelse af Helligåndsklostret som spisesal, gav i øvrigt anledning til, at den ny bygning i Studiegården herefter almindeligvis blev benævnt *Klostret,* senere Det gamle Kloster, og talemåden klosterlatin er stadig et levende minde om denne for længst forsvundne universitetsbygning.[55]

55. C.E.F. Reinhardt: *Kommunitetet og Regenten fra deres Stiftelse til vore Dage,* Historisk Tidsskrift 3. rk. III, 1862-64, s. 17.

Bygningens nederste etage blev indrettet som en stor spisesal, og af regnskaber fra tiden mellem 1613 og 1622 kan man se, hvorledes rummet har været udsmykket. Lofterne var gule, bjælkerne røde eller brune, døre og vinduer malet i røde og grønne farver og væggene bl.a. dekorerede med blomstermotiver. Salen var indrettet med borde og bænke og gulvet strøet med sand, en fast årlig udgiftspost på 4 skilling fortæller endelig, at salen hvert forår smykkedes med bøgeløv.[56]

Kommunitetsinstitutionen blev bl.a. oprettet på grund af kongens personlige interesse for sagen, og det er rimeligt, at det har en forbindelse med et tilsvarende kommunitet, der samme år blev oprettet ved universitetet i Wittenberg. Her havde kommunitetet overtaget det gamle augustinerkloster, hvor Martin Luther havde boet, og stiftelsen kom hermed til at fungere som kollegium i egentlig forstand med herberg, bespisning og øvelser i samme kompleks. Tilsvarende har den gamle tanke om at føje en *særlig bygning til studenterboliger* til universitetsanlægget i København fået en fornyet aktualitet. Den 27. januar 1574 udgik der kongelig befaling til rigshofmesteren Peder Oxe angående opførelse af en muret bygning i universitetsgården til de studenter, der nød kongelig kost, fordi det ville være »bequemmere både for exercitia, de kunne bruge med dem selv, og for lectionibus og opseende, de høilærde kunne have til dennem om de boede tilsammen«.[57] Selv om der ikke findes nogen som helst spor af byggeregnskaber, fremgår det tydeligt af en række senere aktstykker, at bygningsarbejdet til det nye hus vitterligt kom i gang, og at man i det mindste har lagt fundamenterne, inden arbejdet, uvist af hvilke årsager, atter standsede i løbet af 1575.[58] Med planerne om det nye kollegiehus var man atter nær ved at omdanne det københavnske universitet efter den europæiske fællestype. Huset var placeret på den østlige del af grunden og ville således lukke anlægget i et temmelig regulært firfløjet kompleks. Der skete imidlertid ikke noget videre i sagen, og huset lå som en ruin i de næste 20 år.

Det regering og kongemagt ikke have evnet, gennemførte rigshofmesteren *Christoffer Valkendorf,* da han i 1588 indviede sit *kollegium* for 16 studenter.[59] Dets almindelige navn igennem 1600-tallet »Hofmesters boder« turde være en underdrivelse, for det blev indrettet i et solidt stenhus med en passende historisk tradition, det tidligere karmeliterkollegium, Hvide Kloster i Sankt Pederstræde. Kollegiets dybe grund med den store have er stadig intakt, men

56. RA.KU. 23.01.01. Kommunitetets regnskaber.

57. Reinhardt: *Kommunitetet og Regentsen,* s. 24. Engelstoft og Werlauff: *Kjøbenhavns Universitets-Bygnings Historie,* s. 8.

58. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie* IV, s. 287 ff.

59. Helms: *Valkendorfs Kollegiums Historie,* s. 23 f.

den gamle bygning blev nedrevet i 1865 og erstattet af den nuværende. Den gamle kollegiebygning lå ud til gaden og var et godt og stort grundmuret hus i to stokværk med 7 fag vinduer. Kollegiets regnskaber fra 1600-tallet giver et ganske udmærket indtryk af bygningens indretning. Der var 8 studenterkamre i de gamle overhvælvede karmeliterceller fordelt på hver side af en midtergang i begge stokværk. Adgangen til kollegiet og gården skete gennem porten midt i bygningen, hvor der har været en stentrappe, ligesom der på gårdfacaden har været en svalegang i andet stokværk. I gården bag kollegiet lå en særlig auditoriebygning, en lang bygning i et stokværk, der oprindelig kun indeholdt et stort rum, men som senere blev opdelt, således at der foruden auditorium også indrettedes et bibliotek her.[60]

RELIGIONENS HELLIGDOM OG VIDENSKABERNES TEMPEL (1596-1728)

Collegium Novum og universitetsbyggeriet omkring 1600

I første halvdel af 1600-tallet blev der foretaget meget omfattende ombygninger og udvidelser af Københavns Universitet. Der var vilje til at gennemføre et byggeri, der ikke blot i væsentlig grad forbedrede arbejdsvilkårene men også søgte at udtrykke en akademisk værdighed i en ydre monumental form. Christian IV kom i endnu højere grad end sine to forgængere til at præge universitetets bygningshistorie. Kongen har i vid udstrækning personligt været igangsætter af en række af de nye byggeopgaver, der gennemførtes i hans regeringsperiode, fortrinsvis koncentreret i perioderne omkring 1600, 1620 og 1640.

Det første nye byggearbejde ved universitetet blev dog indledt i regentskabets tid. Som universitetets kansler var Christoffer Valkendorf næppe uden skyld i, at man begyndte at overveje muligheden af at fuldføre *Frederik II's kollegiebygning* i universitetsgården. Den 20. februar 1593 udsendte regeringen et brev til alle kirkeværger i Sjælland, Skåne, Lolland, Falster og Møn, hvor man gjorde rede for planen og bl.a. henviste til Frederik II's Kommunitet for 100 fattige studenter »som flittig have begyndt deres studier, og om hvilke der er godt håb, at de med tiden kunne være nyttige og bekvemme at bruges udi religionen og andre måder riget til tjeneste og bedste og dog ikke så formuendes ere at de deres begyndte studier kunne forfølge eller fuldende, uden de dertil bekom nogen hjælp og bistand; og på det fornævnte antal

60. Smst. s. 53 ff.

studenter desbedre kunne holdes under god tugt og disciplin, har Hs. Kærlighed nogen tid derefter nådigst bevilget at i Kollegiegården skulle opmures og opbygges et hus til et kollegium, på det at fornævnte hundrede studenter des bedre kunne bekomme og have deres værelse og kammer i de andre huse i Kollegiegården, eftersom samme hus og er begyndt og muren deraf opmuret, hvilket dog siden for adskillig forefalden lejligheds og årsagers skyld ikke er fuldført og fuldkommen. Da på det fornævnte hundrede studenter kunne have og bekomme deres nødtørftige og tilbørlige lossementer og kamre, og med dennem kunne haves des bedre og flittigere agt og opseende, fornævnte hus og gård og hver aften til betimelig tid kunne tillukkes, og de dermed kunne holdes under god tugt og disciplin og afholdes fra drukkenskab og andet utilbørligt væsen, have vi med vores elskelige Danmarks riges råd ... denne sags lejlighed berådslaget og overvejet og med dennem for godt og billigt agtet, anset og besluttet at fornævnte hus og gård nu strax med det allerførste skal igen begyndes og foretages at bygges og forfærdiges«.[61] Brevet påbyder hver kirke i de nævnte landsdele at betale tre gamle dalere inden førstkommende majdag. Byggeregnskaber mangler helt i disse år, og det er ikke muligt på nærmere hold at følge udviklingen i byggesagen. Men Anders Lemvig fik som forstander for Kommunitetet ordre om at modtage kirkernes bidrag og begynde at gøre indkøb af kalk, sten og andet, der var nødvendigt for at genoptage byggeriet. De pengemidler, de østdanske landsdele har ydet, har dog langt fra været tilstrækkelige, og året efter, i juli 1594, udsendtes et nyt kongebrev til alle lensmænd i riget, hvori det blandt andet hedder: »Eftersom vi nu nådigst have bevilget at her udi vor købstad København udi Studiegården skulle foretages, bygges og opmures et stenhus til et almindeligt lektorium, så og til de hundrede studenters behov, som derudi skulle have deres værelse, våning og bespisning, og efterdi samme hus bygges for det gemene bedstes skyld og præsternes børn og efterkommere her udi riget kunne nyde godt deraf så vel som andre, ... have vi med Danmarks riges råd overvejet den lejlighed og anset det for godt at præsterne over alt i riget ... skulle gøre og give der nogen hjælp til på det med samme bygning kunne have des rigtigere fremgang«.[62] Præsterne skulle betale en daler inden førstkommende mortensdag. I et nyt kongebrev den 8. januar 1595 rykkede regeringen lensmændene for de sidste manglende betalinger, fordi »samme bygning nu strax på tilkommende forår endeligen skal igen begyndes og foretages og samme hjælp da højligen dertil vil fornøden gøres«.[63]

61. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie* IV, s. 394 f.
62. Smst. s. 400.
63. Smst. s. 403.

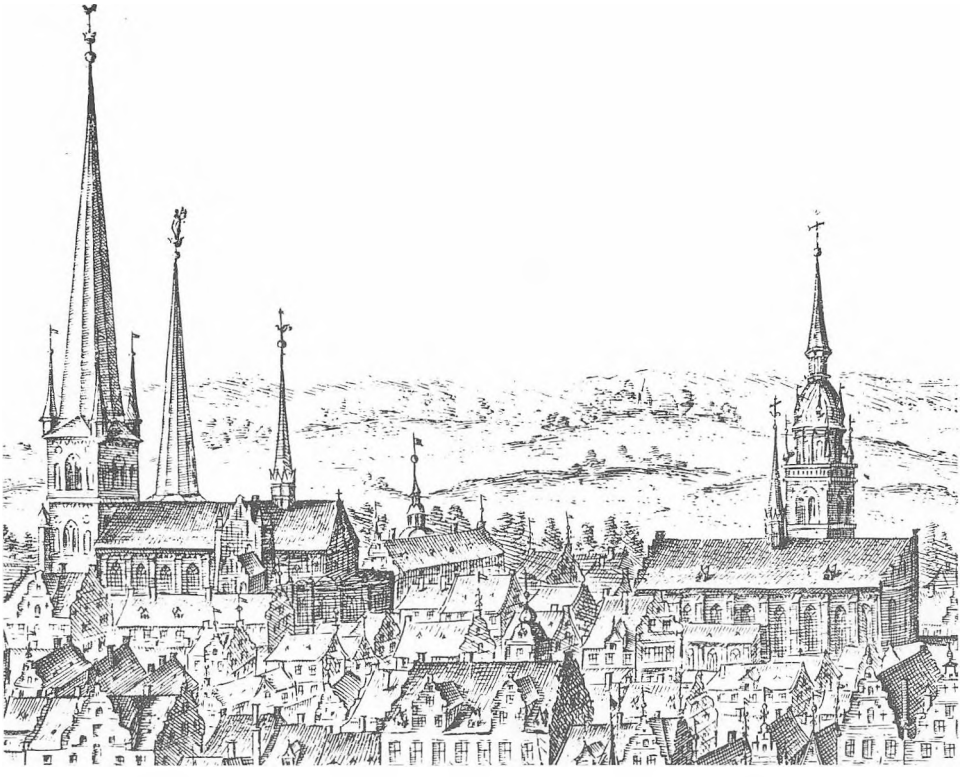

Fig. 33. Universitetskvarteret i 1600-tallets begyndelse. Til højre for Vor Frue Kirke ses den nye auditoriebygning i Christian IV-tidens typiske stil med svungne gavle. Den nye bygning indviedes 1601 og kaldtes Collegium Novum, et udslag af det særlige sprogbrug ved universitetet. Bygningen var dog oprindelig planlagt som studenterkollegium. Udsnit af Wijks prospekt af København 1611. KB. Billedsamlingen.

Af disse vidnesbyrd kan man vel konstatere, at bygningsarbejdet endnu ikke var påbegyndt, men at man nu var fast besluttet på at starte i forårsmånederne 1595. Af betydning er det tillige at læse, at man nu planlægger et auditorium i forbindelse med studenterkollegiet. Regeringen fortsatte på al kraft at indsamle penge til bygningen. Allerede august 1594 havde den pålagt Roskilde Domkirke at betale 300 daler og kannikerne sammesteds 150 daler til bygningen. Kapitlet i Århus skulle yde 200, Ribe og Viborg hver 150, Oslo 150, Bergen og Trondhjem hver 100, ligesom de norske præster blev afkrævet 1 daler til bygningen. Regeringen søgte på enhver måde at hjælpe universitetet med at få gang i byggeriet. 1. august 1595 fik professorerne bl.a. tilladelse til at få sparrer og bjælker af den nyligt nedbrudte bispegård på Bistrup til kollegiehusets bygning.[64] Tømmeret

64. Smst. III, s. 78 f., IV, s. 405.

duede imidlertid ikke, og i stedet fik lensmanden på Københavns Slot i oktober 1595 ordre til at udlevere en del tømmer, der var kommet fra Gotland. Lensmanden, Arild Huitfeldt, lader under hånden rektor Anders Krag vide: »Kære hr. doctor, råder jeg Eder at I udi tide tager det I kunne få, ellers bliver det i glemme og kan blive forsømt, så får I intet«.[65]

Det er vanskeligt at vurdere om yggeriet virkelig er kommet i gang. Niels Slange beretter nemlig i sin *Christian IV's Historie,* at den unge konge 14 dage efter sin kroning den 29. august 1596 gjorde »fornødne anstalter til at bestille og indsamle alt fornødent bygningstømmer og materie for at lade opbygge for Academiet udi København et hus, hvor lærerne og læsemestrene kunne have adskillige indrettede steder og visse afdelinger og værelser, så at enhver læsemester på sine anordnede tider og timer, uden at hindre hinanden, med magelighed kunne læse for den studerende ungdom. ... Hertil udså han den plads og sted ved det hus, som hans hr. fader ... allerede tilforn havde bygget for de 100 fattige studenter, hvor de tvende gange daglig skulle spise«.[66] Slanges kilder kendes tilsyneladende ikke, men det er i hvert fald givet, at man nu begyndte at opføre huset og indrette det til auditorier, og at man således atter opgav planen om et studenterkollegium. Byggeriet startede sandsynligvis engang i 1597, men man har ikke haft hastværk, for man hører først om sagen igen i 1600, hvor byggeriet er gået i stå på grund af pengemangel. Efter en høring om Anders Lemvigs byggeregnskab, udgik den 8. marts 1600 en kongelig befaling til lensmændene på Sjælland om, at alle stiftets landsbykirker, der havde nogen formue, inden 1. maj skulle indbetale en trediedel af deres beholdning til det påbegyndte kollegiehus' fuldførelse.[67] Der synes herefter for alvor at være kommet gang i byggeriet, og indvielsen kunne finde sted den 26. juni 1601 i den nye bygnings store auditorium. I sin højstemte og billedrige latinske hyldest- og takketale til den unge konge, anførte universitetets rektor, Niels Krag, bl.a., at den nye bygning i fremtiden ville placere sig som religionens helligdom og videnskabernes tempel og »ved Hans Majestæts synderlige og rige gavmildhed står dette vort nye akademi nu så smukt, at det kan måle sig med hvilket som helst andet i hele Europa«.[68]

Den nye bygning kaldtes sædvanligvis *Collegium Novum,* en paradoksal betegnelse, der alene får mening i sammenhæng med den almindelige

65. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie* IV, s. 409.

66. *Christian den Fjerdes Historie sammenskreven af Niels Slange, men efter kgl. allernaadigst Befaling igiennemset og af Archiv-Documenter forbedret af Hans Gram,* 1749, s. 115.

67. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie* IV, s. 470 f.

68. *Panegyricus Christiano qvarto Daniæ, Norvegiæ Regi dictus, in dedicatione augustissimæ basilicæ, sive novæ Academiæ, Deo et Musis consecratæ A.D. VI. Calendas Julii A. 1601 a Nic. Cragio.* Engelstoft og Werlauff: *Københavns Universitets-Bygnings Historie,* s. 12 f.

sprogbrug ved Københavns Universitet, hvor den ældste auditoriebygning på hjørnet af Vor Frue kirkegård og Nørregade fra gammel tid var kaldt Kollegiehuset, og nu Det gamle Kollegium, ligesom selve universitetsanlægget kaldtes Kollegiegården, som en sidste påmindelse om de planer og hensigter man havde haft med universitetet gennem hele 1500-tallet.

Bygningen blev ødelagt under branden i 1728 og genopført i en noget ændret skikkelse. Efter bombardementet i 1807 ødelagdes den atter, og stod som ruin, indtil den i årene 1831-36 måtte vige for universitetets nye hovedbygning. Selv om byggeregnskaberne ikke eksisterer, kan man af senere regnskaber og inventarier danne sig et udmærket indtryk af husets oprindelige form og indretning, godt støttet af en lille tilsyneladende pålidelig afbildning af bygningen på Wijks prospekt af København fra begyndelsen af 1600-tallet.

Med opførelsen af Collegium Novum sluttedes ringen af bygninger omkring den gamle universitetsgård. Den gamle tanke om et lukket universitetskompleks var virkeliggjort, men bygningerne var overvejende indrettede til auditorier og det akademiske apparat. Den nye bygning udfyldte hele den østlige side af anlægget, opført som et stort grundmuret hus 80 alen langt og 20 alen bredt, to stokværk højt med teglhængt fuldtag. Det har sandsynligvis haft 11 fag vinduer mod gården, og midt for facaden stod et trappetårn, afsluttet af et blytækt spir.[69] Både af Wijks prospekt, og af de oplysninger regnskaberne giver, fremtræder bygningen i Christian IV-tidens karakteristiske, nederlandske renæssance med røde mursten og lyse sandstensornamenter, vinduesindfatninger og fordakninger og svungne gavle. Det var en af de allerførste af de mange offentlige bygninger, kongen skulle komme til at lægge navn til, og man bemærker overalt i Niels Krags indvielsestale en glæde over, at universitetet nu for første gang rådede over en fuldt ud moderne, monumental og værdig bygning.

Collegium Novum indrettedes med 2 auditorier. I øverste stokværk fandtes det store auditorium, der havde været rammen om bygningens indvielseshøjtidelighed. Væggene var beklædt med paneler og loftet lagt i tavl, og salen var forsynet med bænke og to katedre til professorernes månedlige disputationer. Det brugtes normalt til de teologiske forelæsninger, men også magisterpromotioner blev holdt her. I nederste stokværk fandtes et mindre auditorium, hvor der holdtes en del af de filosofiske forelæsninger, ligesom de filosofiske professorer her holdt deres tiltrædelsestaler og disputationer pro cathedra.[70]

Kongens omsorg for universitetet var ikke blot knyttet til den nye

69. Engelstoft og Werlauff: *Kjøbenhavns Universitets-Bygnings Historie*, s. 15. Mejborg: *De ældre Universitetsbygningers Historie*, s. 11 f.

70. Engelstoft og Werlauff: *Kjøbenhavns Universitets-Bygnings Historie*, s. 15.

auditoriebygning. Ved et gavebrev af 2. august 1600 skænkede kongen et stykke jord nord for Studiegården og ud til Skidenstræde til universitetet. Grunden skulle anvendes til en *botanisk have,* hvor der skulle »ympes og plantes, sønderlig simplicia«, fortrinsvis lægeurter.[71] I tilknytning til haven oprettedes en ny professorresidens umiddelbart øst for Collegium Novum, med stuehuset trukket tilbage i den nordligste del af grunden. Residensen var sammenbygget med auditoriebygningen og dens beboere fik overdraget nogle lokaler ved siden af det mindre auditorium i nederste stokværk. Til gengæld var der til residensen knyttet en særlig forpligtelse til at passe og holde opsyn med den botaniske have. Huset stod sandsynligvis færdig hen på efteråret 1600 og blev overdraget til den nyudnævnte professor i fysik, Jon Venusianus, i øvrigt ved en grov tilsidesættelse af universitetets rektor, den gamle medicinske professor, Anders Christensen, der havde ønsket residensen, og ifølge de akademiske regler havde forret.[72] Senere boede Caspar Bartholin i residensen, og mellem 1630 og 1654 beboedes den af Ole Worm, som her indrettede sit berømte museum.[73] Ved Worms død blev gården overtaget af Thomas Bartholin.

Kommunitetet og Regensen. Byggearbejder ved universitetet omkring 1620

I løbet af 1620'rne foretoges en reorganisation af Kommunitetets bygningsmæssige forhold. Det medførte bl.a., at studenternes spisesal på Studiegården blev betydelig forbedret, idet Kommunitetet overtog det gamle middelalderlige kollegiehus, som blev sammenbygget med klostret, og samtidig realiserede man endelig tanken om et egentligt studenterkollegium i Kommunitetets regie ved opførelsen af Collegium Regium, almindeligvis kaldet *Regensen.*

Chancen for opførelse af et nyt studenterkollegium bød sig, da man i 1618 fik mulighed for at erhverve Christian Friis til Borrebys mægtige ejendom på det nordlige hjørne af St. Kannikestræde og Købmagergade. Friis' enke, Mette Hardenberg, var død året forinden, og universitetet kunne nu med et lån af kongen købe ejendommen af arvingerne for 9000 daler.[74] Stedets placering var ideel, for så vidt som det lå nær ved universitetet og i forlængelse af St. Kannikestrædes professorresidenser, og det var i høj grad med til at befæste gadens placering som hovedakse i universitetskvarteret. Grunden var meget stor. Den strakte sig fra den residens, der senere blev erstattet af Borchs

71. Engelstoft og Werlauff: *Kjøbenhavns Universitets-Bygnings Historie,* s. 37 f.
72. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie* III, s. 128 f.
73. H.D. Schepelern: *Museum Wormianum,* 1971, s. 134.
74. Reinhardt: *Kommunitetet og Regentsen,* s. 25 f. Matzen: *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie* II, s. 26.

Kollegium, helt ned til Købmagergade og med haven ud til Skidenstræde. I det meste af 1500-tallet var grunden opdelt i tre parceller, og universitetet havde omkring midten af 1500-tallet ejet den østligste ud mod Købmagergade, hvor man byggede en del i 1543 og 1545. I 1552 har den fungeret som residens for de to professorer Johan Lübbeke og Hans Albretsen.[75] I årene omkring 1600 havde kansleren Christian Friis til Borreby samlet alle tre grunde og bygget en prægtig gård, der af samtidige blev sammenlignet med et kongeligt palads.[76] Han havde i 1590'erne bygget et stort stuehus i den vestligste del af grunden, vinkelret på St. Kannikestræde, og på den øvrige del af grunden var der en række mindre bygninger og haver, men der er ikke bevaret nogen nøjere beskrivelse af ejendommens udseende. Universitetet og Kommunitetet har erhvervet grund og gård i fællesskab og atter opdelt grunden i tre afsnit med henblik på oprettelse af nye professorresidenser og det nye studenterkollegium. I den vestligste del, kanslerens tidligere stuehus, indrettedes en professorresidens, og på den følgende parcel opførtes en helt ny professorresidens, mens den østligste grund forbeholdtes til opførelse af kollegiet.

I december 1618 blev det meddelt i Konsistorium, at kanslerens tidligere gård kunne være færdigindrettet som professorresidens i løbet af foråret 1619, og gården blev overdraget til Cort Aslaksen, der givetvis er flyttet ind på dette tidspunkt.[77] Universitetets ejendomsret til denne gård blev endelig fastslået i 1623 ved et mageskifte med Kommunitetet, der overtog det gamle kollegiehus i universitetsgården, men kanslerens gamle gård har åbenbart været for ukomfortabel som professorbolig, for allerede i 1624 solgte universitetet atter gården til universitetets kansler Christian Friis til Kragerup. Universitetet købte gården tilbage i 1651 for dog atter at afhænde den 10 år senere.[78] Cort Aslaksen var imidlertid flyttet ind i den nyopførte residens ved siden af, men døde i øvrigt kort tid efter. Regeringen havde i december 1618 pålagt alle præster og alle ordinander at betale 1 daler til opførelsen af denne nye residens, der blev lagt med en dyb fløj ind i grunden og med en stor gavl mod St. Kannikestræde, der anes i forgrunden på Greyss' bekendte stik af Rundetårn fra 1646.[79] Senere i 1600-tallet overgik bygningen til præstebolig for Trinitatis Kirke.

Allerede kort efter købet af kanslerens store grund i 1618 begyndte man at gøre forberedelser til opførelsen af studenterkollegiet på den østligste og

75. Mejborg: *Borgerlige Huse*, s. 79 ff.
76. Reinhardt: *Kommunitetet og Regentsen*, s. 30.
77. Badens Universitetsjournal 1797, s. 111 f. Mejborg: *Borgerlige Huse*, s. 83.
78. Matzen: *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie* II, s. 26 f.
79. Smst. s. 26.

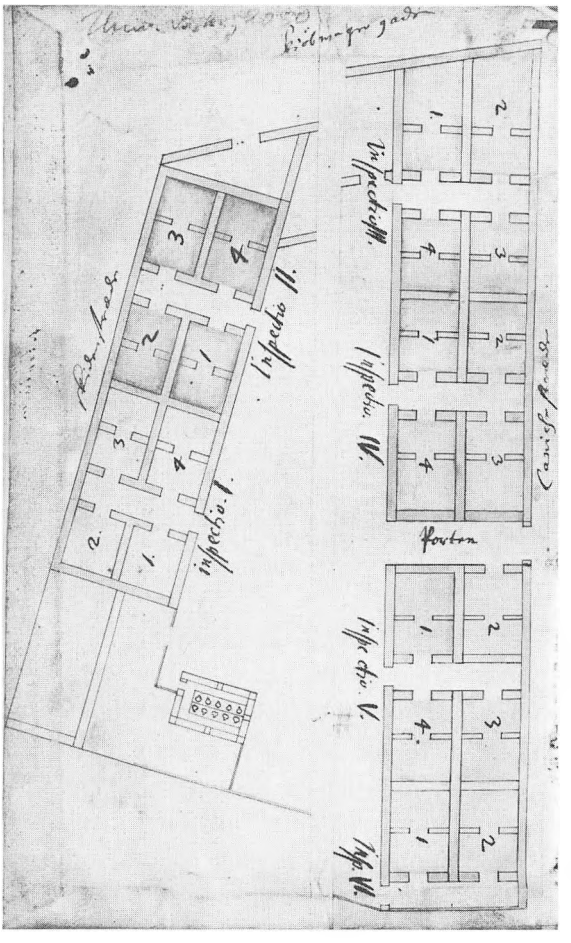

Fig. 34. Regensen. Plan i Regensens gaveprotokol fra tiden før branden i 1728. Christian IV's studenterkollegium opførtes som et trefløjet kompleks mellem Store Kannikestræde, Købmagergade og det daværende Skidenstræde (Krystalgade). Planen viser de to fløje mod henholdsvis Store Kannikestræde og Skidenstræde, der indrettedes med studenterboliger. Mod Købmagergade opførtes en kirkebygning i et stokværk. RA.KU. 24.03.01.

største del af grunden. Man påbegyndte nedrivningen af de småbygninger, der ikke kunne bruges, og bestilte 43.400 nye mursten, men opførelsen gik langsomt, og arbejdet har ligget stille i længere perioder bl.a. på grund af mangel på de nødvendige byggematerialer.[80] Foranlediget af et spørgsmål fra kansleren svarede Konsistorium i januar 1622, at man ville kunne færdiggøre bygningen til pinse samme år under forudsætning af, at de »sten som er lånt til kgl. Majestæts behov måtte ved første lejlighed stilles tilbage igen«.[81] Løftet kunne ikke holdes, men i sommeren 1623 synes de første studenter dog at være flyttet ind. Det bekræftes af en indskrift, der stadig sidder på regensgavlen mod Købmagergade: »Christian IV, Danmarks og Norges stormægtige konge helligede og viede denne fromhedens bolig til gud og

80. RA.KU. 23.01.02. *Regnskab over udgifter til Regensens bygning.* Reinhardt: *Kommunitetet og Regentsen*, s. 33.
81. RA.KU. 12.03.05. Acta Consistorii, 25.1.1622.

Fig. 35. Regensen. Facade mod Store Kannikestræde. Som de fleste af universitetets bygninger blev Regensen stærkt beskadiget ved branden i 1728 og genopbygningen efterlod komplekset i et temmelig asketisk ydre. Denne tegning fra tiden omkring 1700 viser at Regensen oprindelig var udsmykket i Christian IV-tidens karakteristiske renæssancestil. Bygningen til venstre var opført som professorresidens samtidig med Regensen, men blev senere overtaget som præstegård for Trinitatis Kirke. Københavns Bymuseum.

frelseren, som et middel til den sande religions rigere og frodigere udbredelse i nordiske riger 1623«. Men det var givetvis kun en del af kollegiet, der var færdigt på det tidspunkt. Mellem 1623 og 1626 blev der stadig udbetalt store summer til byggearbejdet, der først afsluttedes i 1628.[82] I 1627 bestemte man at indrette et kapel i tilknytning til kollegiet, men det blev først taget i brug i 1635, da det tillige gjordes til en almindelig studenterkirke.[83]

Kompleksets officielle navn blev Collegium Regium, men allerede i 1629, kort tid efter færdiggørelsen, blev det almindeligvis kaldt Regensen. Ved branden i 1728 led bygningerne nogen skade, og siden har de mange istandsættelser, ombygninger og udvidelser helt ændret det oprindelige udseende. Men der findes en del gengivelser fra perioden før branden i 1728, bl.a. en plan i Regensens Gaveprotokol, der ligesom regnskaberne kan give et udmærket indtryk af kollegiets indretning og udseende i 1600-tallet.[84] Bygningerne har fra starten udgjort et trefløjet kompleks i en noget uregelmæssig form, der følger gadelinierne med beboelsesfløje mod henholds-

82. Reinhardt: *Kommunitetet og Regentsen*, s. 34.
83. Smst. s. 36 f. *Danmarks Kirker, København* II, s. 233 f.
84. RA.KU. 24.03.01. Regensens Gaveprotekol.

vis St. Kannikestræde og Skidenstræde og kirkefløj mod Købmagergade. De to beboelsesfløje var i 2 stokværk, mens kirkefløjen kun har været i et. Fløjen mod St. Kannikestræde var lang og opdelt i 20 vinduesfag, mens fløjen mod Skidenstræde blot var 10 vinduesfag i længden. Der var kun adgang til kollegiet gennem to indgange i fløjen mod St. Kannikestræde, og kollegiets beboelsesfløje var opdelt i 6 adskilte afsnit, hver med sin trappe og indgang fra gården, fordelt med 4 afsnit, inspektioner, i den lange fløj og 2 inspektioner i den korte fløj. Studenterne boede to og to sammen i 2 mindre værelser, et studereværelse med den ældre betegnelse »museum«, der var forsynet med kakkelovn, og et soveværelse, »cubiculum«. I hver inspektion var der i hver etage 4 sådanne dobbeltkamre, og tilsammen har der boet 96 alumner fordelt i 48 dobbeltkamre. I 1620 blev antallet af studenter, der modtog kommunitetsstipendiet, forhøjet til 120, og ved oprettelsen af Regensen var det tanken, at alle 120 skulle have bolig på kollegiet. Det er ikke utænkeligt at antallet af boliger har været 60, i hvert fald blev der i 1626 bestilt 60 kakkelovne til Regensen fra Norge. De tolv resterende dobbeltkamre kan have været placeret i loftsetagen, der har været forsynet med kviste.[85]

Var værelserne yderst spartanske i deres udstyr, med stengulv, kalkede vægge og et simpelt møblement, manglede bygningerne ikke ydre pragt. Et kobberstik af H. A. Greyss fra 1646 og en lille tegning fra omkring 1700 giver et udmærket og tilsyneladende pålideligt indtryk af bygningens udseende før branden i 1728. Der har været store svungne gavle med sandstensornamentik, fløjen mod St. Kannikestræde har haft 8 kvistgavle, og de to hovedindgange har været omgivet af monumentale portalindramninger.

Omtrent samtidig med opførelsen af Regensen skete der en del ændringer i universitetsgården. Ved mageskifte med universitetet havde Kommunitetet i 1623 erhvervet det gamle kollegiehus på hjørnet af kirkegården og Nørregade med henblik på en udvidelse og forbedring af spiseforholdene. Det skete vel til dels fordi antallet af alumner på klostret i 1620 blev forøget til 120, men sandsynligvis også under indtryk af tiltagende svineri i Det gamle Kloster. En samtidig, Menelaos Pauli, skrev i et brev til universitetskansleren Christian Friis bl.a.: »Eders Magnificents kan aldrig troe eller tænke, hvor ilde det står om dem (alumnerne) i det gamle forfaldne Kommunitet, som de nu spiser udi; man kan næppe gåe på gulvet for vand og urenlighed, der er ond lugt og stank og alting ser ilde ud«. Man er sandsynligvis begyndt ombygningen i 1622, men det trak længe ud, og først i sommeren 1629 har man kunnet indvie de nye lokaler.[86]

85. RA.KU. 13.03.06. Acta Consistorii, 24.8.1626. Reinhardt: *Kommunitetet og Regentsen*, s. 35.
86. Smst. s. 19.

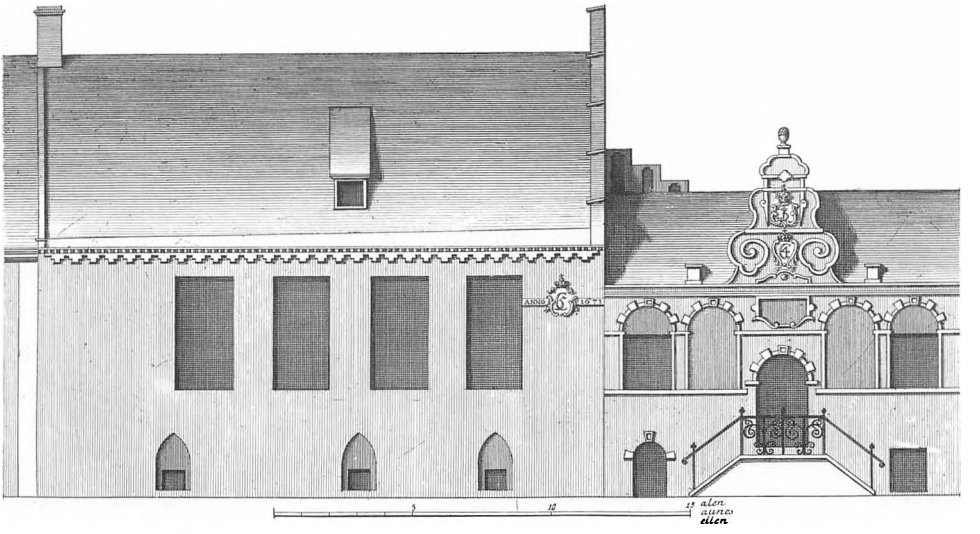

Fig. 36. Konsistoriehuset. Opmåling af facaden mod universitetsgården fra midten af 1700-tallet. I første halvdel af 1600-tallet var der føjet en lille gavlprydet tilbygning til huset. Den tjente som indgang og forrum til Konsistoriums mødesal. Den lille fine tilbygning blev ødelagt under bombardementet i 1807 og var i virkeligheden blot en ganske smal gang. Bagved tilbygningen anes en gavlstump, en del af taget til Konsistoriebygningens middelalderlige tilbygning. Efter L. Thura: »Hafnia Hodierna«, 1748.

Ved ombygningsarbejdet indrettedes Det gamle Kloster som stegers og køkken og det gamle kollegiehus som »coenaculum«, studenterspisestue, og de to ældre bygninger blev forbundet af et nyt grundmuret hus i to stokværk, der udover en gennemgang mellem køkken og spisesal har rummet en port mellem Nørregade og Studiegården. Materialet til den ny bygning fik man bl.a. fra nogle af de bygninger, der blev revet ned ved opførelsen af Regensen. I 1627-29 opførtes en mindre udbygning i bindingsværk som forstue til den nye spisesal.[87] Ved opførelsen af den nye mellembygning lukkedes gårdens vestlige fløj som en pendant til Collegium Novum, og Studiegården fik trods de forskelligartede bygninger et mere homogent præg.

Der blev i disse år også foretaget en del mindre byggearbejder ved *Konsistoriehuset.* Bygningens store sal var rammen om universitetsstyrelsens møder, men blev tillige benyttet som eksamenslokale dels til examen artium og dels til de juridiske og teologiske eksaminer, og på de fire årlige tamperdage blev den såkaldte tamperret for de sjællandske ægteskabssager afholdt her. I Christian IV's regeringstid blev der opført en *mindre bygning*

87. RA.KU. 23.01.06. *Kommunitetets regnskaber.* Mejborg: *De ældre Universitetsbygningers Historie,* s. 11.

mellem Konsistoriehuset og Collegium Novum, der har tjent som indgang og vestibule for Konsistorium. Den nævnes i regnskaberne fra 1646-47, men er sandsynligvis ældre, selv om der ikke findes oplysninger om dens nøjagtige alder. Bygningen blev til dels ødelagt ved bombardementet i 1807 og forsvandt helt ved opførelsen af den nye hovedbygning, men kendes dog udmærket gennem en afbildning i Laurits Thuras *Hafnia Hodierna*. Midt for bygningen, som egentlig kun har været en smal overdækket gang, fandtes et pynteligt indgangsparti med stentrappe og dør kronet af en svungen renæssancegavl med sandstensornamenter, bl.a. Christian IV og Frederik III's monogrammer.

Konsistoriehuset fik også en tilføjelse af en noget anden karakter i disse år. I 1626 blev der indrettet 2 *fængsler* under bygningen, nærmere bestemt i kælderen under den østlige tilbygning, som det forklares i Konsistoriums akter fra samme år: »Eftersom der nu gøres tvende carceres, da skal det ene bruges til fremmede, som ankommer, som sædedegne og sådanne, som ikke ere under politico magistratu, eller og til dem, som forsee sig desgroveligere; det andet skal bruges til dem, hvis forseelse ikke er så stor«. Siden blev de to fængsler kaldt henholdsvis bondekælderen og studenterkælderen. Det er meget små rum, der imidlertid har været brugt flittigt efter de mange indridsede initialer at dømme.[88]

Kirke, bibliotek og observatorium

Efter byggearbejderne i 1600-tallets første fjerdedel var universitetet i en fortrinlig bygningsmæssig stand. Studenterkollegiet var endelig realiseret og med Collegium Novum rådede universitetet over glimrende og store auditorier. Når der i midten af 1630'rne indledtes en ny markant byggeaktivitet, er det rimeligt at se den som en kombination af en række nye konkrete behov fra universitetets side og kongens virkelyst og bygningsmæssige ambitioner. Til gavn for universitet og by affødte denne alliance bl.a. det særprægede og storslåede trefoldighedskompleks med studenterkirke, universitetsbibliotek og astronomisk observatorium.

Det hele blev sat i gang af nogle overvejelser om at opføre en studenterkirke. I 1635 påtænkte man at opføre en kirke til studenternes almindelige kirkegang, hvor de teologiske studerende tillige kunne holde deres prædikenøvelser. Kongen lod midlertidigt Regensens bedesal indrette til kirke, indtil en egentlig kirke var opført, og i 1636 planlagde man at opføre en kirke i Stu-

88. Engelstoft og Werlauff: *Kjøbenhavns Universitets-Bygnings Historie*, s. 35 f.

diegården.[89] Kongen har givetvis selv taget initiativet til den nye plan, og i Konsistorium har man sikkert været spændt på de konkrete forslag. Den 6. juli 1636 noteredes i akterne: »Rector (Ole Worm) gav tilkende at Ill. Dn. Cancellarius havde talt om en kirke, Hs. Majestæt ville lade bygge på Studiegården, hvor Bibliotheca er, hvorom rector vil videre tale med Hr. Cantsler«.[90] Der er i den følgende tid kommet ordre om at rømme biblioteket og nedbryde bygningen, og i slutningen af august kom der en meddelelse fra kongen om også at lade det nyindrettede coenaculum nedbryde. Professorerne tog også dette bud efterretteligt, og man rømmede nu i en periode spisesalen og gjorde anstalter til nedrivning af bygningen, da der den 14. september kom kontraordre: »Bibliotheca skal flyttes til sit gamle sted igen og Dr. Thomas (Fincke) skal lade studiosos komme i deres gamle coenaculum igen«.[91] Kongens oprindelige tanke var at placere en kirke i Studiegårdens sydfløj lige over for Vor Frue Kirke og dermed danne et universitetskompleks, der svarede ganske godt til den almindeligt udbredte europæiske universitetstype. Men når han så pludseligt opgav sine dispositioner med hensyn til Studiegården, må det skyldes at han har fået andre og mere vidtløftige planer. I betragtning af det endelige resultat, er det sandsynligt, at man fra universitetets side har benyttet sig af lejligheden og fremført ønsker om oprettelse af et observatorium og et større og bedre bibliotek, når det nu skulle rømmes, og med kongens vanlige sans for originale og rationelle løsninger har han da fostret tanken om at kombinere kirke, observatorium og bibliotek i et nyt kompleks. Det ville ikke kunne opføres på det udsete sted i Studiegården, uden at ødelægge det arkitektoniske miljø omkring Vor Frue Kirke, og i stedet har han valgt en grund på Købmagergade lige over for Regensen for enden af St. Kannikestræde. Her begyndte man allerede i slutningen af 1636 at forberede opførelsen af bygningen.[92]

Da man havde fastlagt og påbegyndt det nye kompleks, havde man endelig frigjort sig fra tankerne om at skabe et lukket universitet. I stedet skabte man en ny bygningsmæssig struktur med St. Kannikestræde som hovedakse mellem Studiegården og kollegium, observatorium, kirke og bibliotek. Ydermere fik professorerne den fordel, at de mere frit kunne disponere over Studiegårdens bygninger, hvor man kort tid efter gik i gang med store udvidelser af Kommunitetsbygningen og indretning af et anatomisk teater.

Rundetårn og Trinitatis Kirke, der lige siden opførelsen har hørt til Københavns virkelige seværdigheder, var på mange måder et personligt

89. Smst. s. 24.
90. RA.KU. 12.03.07. Acta Consistorii, 6.7.1636.
91. RA.KU. 12.03.07. Acta Consistorii, 14.9.1636.
92. *Danmarks Kirker, København* II, s. 226.

diegården.[89] Kongen har givetvis selv taget initiativet til den nye plan, og i Konsistorium har man sikkert været spændt på de konkrete forslag. Den 6. juli 1636 noteredes i akterne: »Rector (Ole Worm) gav tilkende at Ill. Dn. Cancellarius havde talt om en kirke, Hs. Majestæt ville lade bygge på Studiegården, hvor Bibliotheca er, hvorom rector vil videre tale med Hr. Cantsler«.[90] Der er i den følgende tid kommet ordre om at rømme biblioteket og nedbryde bygningen, og i slutningen af august kom der en meddelelse fra kongen om også at lade det nyindrettede coenaculum nedbryde. Professorerne tog også dette bud efterretteligt, og man rømmede nu i en periode spisesalen og gjorde anstalter til nedrivning af bygningen, da der den 14. september kom kontraordre: »Bibliotheca skal flyttes til sit gamle sted igen og Dr. Thomas (Fincke) skal lade studiosos komme i deres gamle coenaculum igen«.[91] Kongens oprindelige tanke var at placere en kirke i Studiegårdens sydfløj lige over for Vor Frue Kirke og dermed danne et universitetskompleks, der svarede ganske godt til den almindeligt udbredte europæiske universitetstype. Men når han så pludseligt opgav sine dispositioner med hensyn til Studiegården, må det skyldes at han har fået andre og mere vidtløftige planer. I betragtning af det endelige resultat, er det sandsynligt, at man fra universitetets side har benyttet sig af lejligheden og fremført ønsker om oprettelse af et observatorium og et større og bedre bibliotek, når det nu skulle rømmes, og med kongens vanlige sans for originale og rationelle løsninger har han da fostret tanken om at kombinere kirke, observatorium og bibliotek i et nyt kompleks. Det ville ikke kunne opføres på det udsete sted i Studiegården, uden at ødelægge det arkitektoniske miljø omkring Vor Frue Kirke, og i stedet har han valgt en grund på Købmagergade lige over for Regensen for enden af St. Kannikestræde. Her begyndte man allerede i slutningen af 1636 at forberede opførelsen af bygningen.[92]

Da man havde fastlagt og påbegyndt det nye kompleks, havde man endelig frigjort sig fra tankerne om at skabe et lukket universitet. I stedet skabte man en ny bygningsmæssig struktur med St. Kannikestræde som hovedakse mellem Studiegården og kollegium, observatorium, kirke og bibliotek. Ydermere fik professorerne den fordel, at de mere frit kunne disponere over Studiegårdens bygninger, hvor man kort tid efter gik i gang med store udvidelser af Kommunitetsbygningen og indretning af et anatomisk teater.

Rundetårn og Trinitatis Kirke, der lige siden opførelsen har hørt til Københavns virkelige seværdigheder, var på mange måder et personligt

89. Smst. s. 24.
90. RA.KU. 12.03.07. Acta Consistorii, 6.7.1636.
91. RA.KU. 12.03.07. Acta Consistorii, 14.9.1636.
92. *Danmarks Kirker, København* II, s. 226.

anliggende for Christian IV. Det var hans idé og hans vilje, der lå bag dette på en gang bizarre og monumentale bygningsværk, der formedes som en ni stokværk høj kæmpecylinder med flad platform til astronomiske observationer, føjet til en stor kirkebygning, hvorover der var placeret en biblioteksal. De bygningsmæssige funktioner var til dels integrerede, tårnet tjente også som opgang til biblioteket og som kirketårn.

Komplekset blev planlagt som en helhed i løbet af 1636-37. Allerede i slutningen af 1636 var man dog så småt begyndt at forberede opførelsen med indsamling af materiale til fundamenterne, og i løbet af foråret 1637 blev stenene leveret og grunden ryddet.[93] Den 7. juli 1637 kunne man endelig nedlægge grundstenen til tårnet, som var færdigt i 1642. Man begyndte tilsyneladende først derefter at opføre kirke og bibliotek, der ikke nåede at blive færdige i Christian IV's tid. Kirken indviedes i 1656 mens biblioteket officielt blev indviet den 7. juli 1657, på 20-årsdagen for grundstenens nedlæggelse.[94]

Byggematerialet i såvel tårn som kirke er små hollandske mursten, de såkaldte mopper, der blev lagt skiftevis i gule og røde bælter. Tårnets murværk står i dag lysere, fordi man i 1950 befriede det for et gammelt lag cementpuds. Stenene har alle sammen oprindelig været gule, men er efter brændingen blevet farvet røde på kortsiderne, hvad der fremkaldte afstribningen.[95]

Rundetårns enkle men særprægede form er afgjort det mest bemærkelsesværdige ved bygningskomplekset. Det er en knap 36 m høj cylinder med diameter på ca. 15 m, der rummer en snoet rampe i godt 8 vindinger omkring en indre hul cylinder i tårnets akse. Ved den 8. vinding afløses sneglegangen af et vandret stokværk, der oprindeligt rummede astronomens værelser, og hvorfra der har været adgang til tårnets øverste platform ad en mindre vindeltrappe. Udvendig opdeles tårnet i 8 murafsnit ved slanke lisenser, der øverst indgår i en rundbuefrise, et middelalderligt stilpræg, der også betones i de rundbuede dobbeltvinduer indfattet i spidsbuede karme. Øverst afsluttes tårnet af en fremspringende konsolgesims, og herover følger platformen med Caspar Finckes jerngitterværk. I 1643 afsluttedes en tømrerkontrakt om opførelse af 5 astronomiske huse på platformen, alle 4 alen høje, men de er ikke medtaget på Greyss' stik af tårnet fra 1646, derimod ser man 2 huse på platformen på en tegning fra begyndelsen af 1670'erne.[96]

Tilskyndelsen til at opføre observatoriet er efter al sandsynlighed kommet

93. *Danmarks Kirker, København* II, s. 238.
94. Smst. s. 226.
95. Smst. s. 248.
96. Smst. s. 258. Historiske Medd. om København, 1972, s. 11 ff.

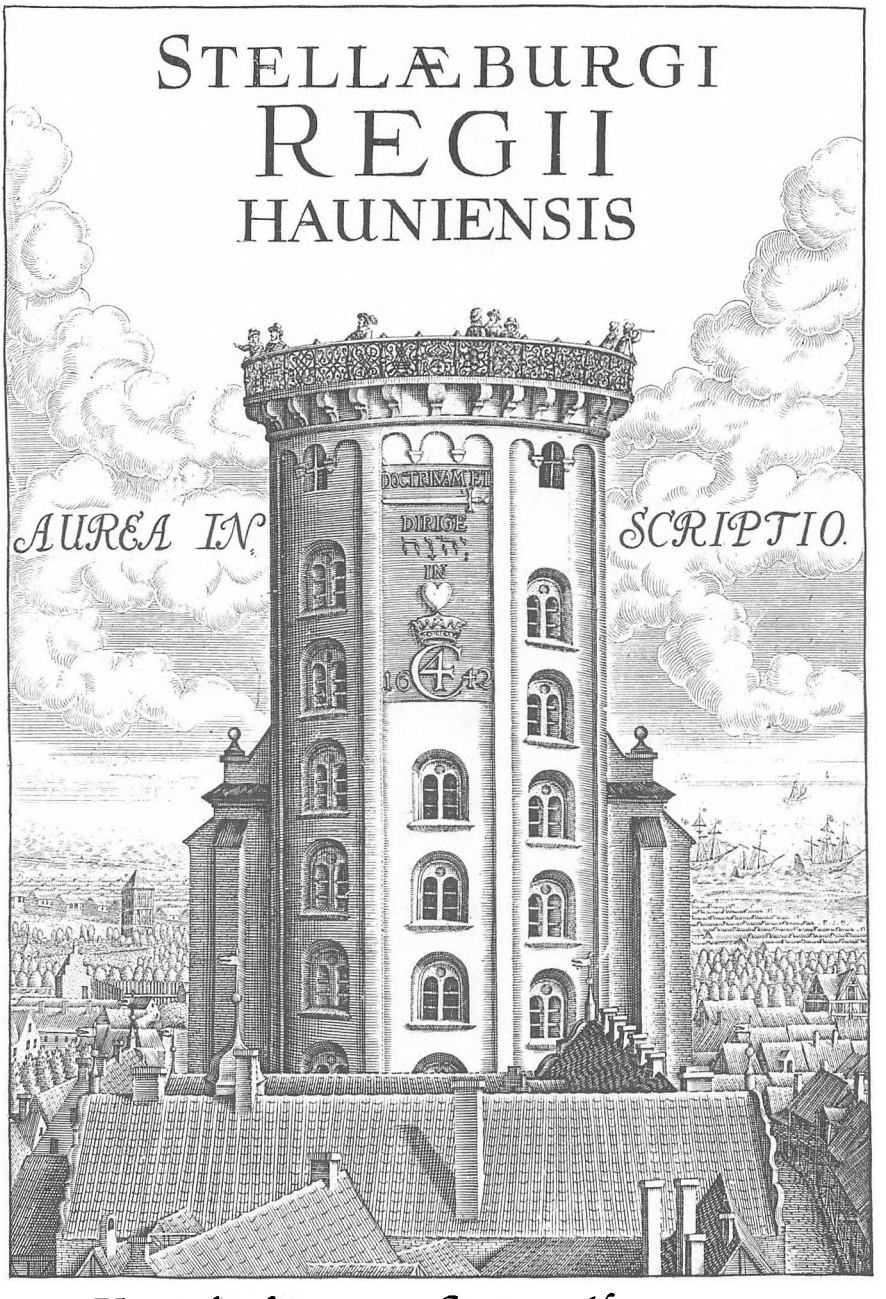

Fig. 37. Rundetårn. Stik af H. A. Greyss 1646/57. I forgrunden anes en del af Regensen og den tilstødende professorresidens. KB. Billedsamlingen.

fra universitetets ledende astronomiske professor, Christian Sørensen Longomontanus, og der er mange gode grunde til, at kongen har fundet det naturligt at oprette et astronomisk observatorium ved Københavns Universitet. Astronomien hørte til tidens allermest værdsatte videnskabelige discipliner, og samtidig var det vel naturligt at videreføre de traditioner, der var knyttet til landet gennem Tycho Brahes virke. Således blev Rundetårns officielle navn Stellaburgi Regii Hauniensis med tydelig reference til Tycho Brahes observatorium Stjerneborg på Hven. Selv om kongen ganske afgjort har haft væsentlig indflydelse på tårnets udformning, er planerne vel til en vis grad udført i samarbejde med Longomontanus. Han har anført, at han af let forklarlige årsager havde ønsket observatoriet placeret uden for byen på Valby Bakke, men havde sikkert lige så naturligt føjet kongens ønske om at skabe noget monumentalt midt i byens hjerte.[97] Hermed stod man i virkeligheden over for en funktionel og typologisk set helt ny byggeopgave, der ikke havde meget tilfælles med Tycho Brahes fritliggende observatorium på Hven. Tårnet var den eneste løsning.

Det skyldes vel først og fremmest en bemærkning af Longomontanus, at man i dansk arkitekturhistorie i særlig grad har fæstet sig ved den snoede sneglegang som noget centralt i hele bygningens udformning. Longomontanus skriver, at den blev lagt som en køre- og riderampe, for at kongen kunne komme op og overvære observationerne, og man har fremdraget en række tilsvarende køre- og ridetårne i samtidig europæisk arkitektur som mulige forbilleder, bl.a. slottene i Berlin og Hartenfels i Torgau, ligesom man på dansk grund finder en tilsvarende konstruktion i Kokkenborg-bastionen i Varbergs fæstning.[98] En tysk forsker har hertil kunnet føje, at tårnet i sin særprægede form har en række forudsætninger i et omfattende kulturhistorisk idékompleks af både religiøst og videnskabeligt indhold, og at tårnet i bredere forstand blev formet som et bomærke for Københavns Universitet.[99] Nu er det naturligvis et spørgsmål, i hvilken udstrækning kongen har været velbevandret i videnskabelig emblematik, men der har på den anden side foreligget en række mere eller mindre indlysende ikonografiske muligheder. Longomontanus har muligvis kunnet henvise til Robert Recorde: *Castle of Knowledge,* en

97. Christianus Severinus Longomontanus: *Introductio in Theatrum astronomicum,* 1639.
98. Fr. Weilbach: *Rundetårn 1637-1937,* 1937. V. Wanscher: *Christian 4.s Bygninger,* 1937. Helge Finsen og Flemming Teisen: *Rundetårn,* 1932. Jan Steenberg: *Rundetårn og Sneglegang,* 1952.
99. Johan-Christian Klamt: *Der Runde Turm in Kopenhagen als Kirchturm und Sternwarte, Eine bauikonologische Studie,* Zeitschrift für Kunstgeschichte, bd. 38, 1975, hft. 2, s. 153 ff. Samme: *The Round Tower and its relations to Architecture of the 16.th century,* Hafnia 1976, s. 55 ff. Lisbet Balslev Jørgensen: *Vor gud han er så fast en borg,* i *Arkitekturstudier tilegnede Hans Henrik Engqvist,* 1979, s. 88-90.

lærebog i astronomi, udgivet i London 1556, hvor titelbladet viser et massivt middelaldertårn med stjernekiggere, hvor astronomien, foreviget som Urania, repræsenterer den solide videnskab over for den vakelvorne og flygtige Fortuna.[100] Ideen bag det cylinderformede astronomiske tårn kunne også være født i sammenhæng med et andet aktuelt tankesæt. Johann Kepler havde i indledningen til sin bog *Tabulae Rudolphinae* fra 1627 gjort rede for kaldæerne og babylonernes højt udviklede astronomiske begreber, der måtte være dannet på selve Babelstårnet, og i forbindelse med en udbredt forestilling om, at universitetet i Babylon var grundlagt af Abraham, kan der ligge et ønske om en glorværdig periode for dansk videnskab i opførelsen af et observatorium med form som Babelstårnet.[101] Rundetårn viser i sin udformning vitterligt så mange stiltræk overenstemmende med samtidens gængse opfattelse af Babelstårnet, at tanken ikke er usandsynlig. I forhold til Rundetårns funktion som kirketårn, har teorien naturligvis den åbenbare svaghed, at Babelstårnet traditionelt repræsenterede visselig hedenskab og menneskelig dårskab. Men det er alligevel ikke noget urimeligt tankesæt. I 1642 begyndte Francesco Borromini opførelsen af universitetskirken S. Ivo alla Sapienza i Rom, og satte her et konisk snegleformet tårn på kuplen, en tydelig parafrase på Babelstårnet knyttet til begrebet babylonsk visdom, og ikonografisk tolket som en positiv gentagelse af en negativ original, nu da Guds visdom havde vist sig i mennesket.[102]

Hvilke motiver der end har ligget til grund for tårnets form, står det som et vigtigt europæisk kulturminde, som kongen signerede med rebusindskriften: »Doctrinam et justitiam dirige Jehova in corde Christiani Quarti«, »Styr lærdommen og retfærdigheden Jehova! i Christian IV's hjerte«.[103]

Den store treskibede kirke har med sine godt 50 meters længde været en af hovedstadens største, og den har vel været større end egentlig nødvendigt, men planen og størrelsen er muligvis bestemt af hensynet til den ovenover liggende bogsal. Den fungerede som studenterkirke fra indvielsen indtil 1683, da den blev omdannet til almindelig sognekirke. Mens kirken fra starten har været kongen en magtpåliggende opgave, var tilskyndelsen til et nyt bibliotekslokale kommet fra universitetets side. Da kongen havde bestemt sig til at nedrive den gamle biblioteksbygning i Studiegården, har man vel fortalt

100. Klamt: *Der Runde Turm*, s. 158.

101. E.Chojecka: *Johan Kepler und die Kunst*, Zeitschrift für Kunstgeschichte, bd. 30, 1967, s. 55 ff.

102. H. Ost: *Borrominis römische Universitätskirkche S. Ivo alla Sapienza,* Zeitschrift für Kunstgeschichte, bd. 30, 1967, s. 101 ff.

103. Thomas Bang: *Phospherus inscriptionis hierosymbolicæ,* 1648. V. Wanscher: *Christian 4.s Bygninger,* s. 157.

ham om bibliotekets meget sammentrængte pladsforhold i husets øverste etage, hvad der sandsynligvis har spillet en rolle ved planlægningen af det nye bygningskompleks. I hele den europæiske arkitekturhistorie kendes vel næppe tilsvarende kombination af kirke og bibliotek. Kongen var imidlertid ikke ukendt med sådanne rationelle løsninger. I sit slot Frederiksborg havde han på lignende måde indrettet riddersalen over kirken i den ene fløj. En vurdering af især det rationelle aspekt i denne placering af biblioteket, efterlader dog planen som noget af et fantasma. Professorer og andre benyttere måtte nu slæbe sig 4 etager op ad Rundetårns sneglegang for at få adgang til biblioteket.

Planen blev imidlertid gennemført uden vaklen. I 1643 sluttedes der kontrakt om stilladstømmer og bygningen stod under tag i 1646.[104] Karakteristisk for Christian IV's omsorg for alle enkeltheder skrev han i 1646: »Efterdi taget på Regenskirken nu snart bliver færdig, så at man bør tænke på det, som det samme skal tækkes med, på det detsamme kan være ved hånden imod sommeren, når man det skal tække, på det den bekostning som derpå gjort er, ikke enten helt eller halvt skal være gjort omsonst, og efterdi den plads, som i samme værk er anlagt til biblioteket, vil lægges med dobbelt deller, først med gemene deller og siden med lange deller, skårne af master, så at man bekvemmeligen kan gå derpå, da sligt i tide bestilles i Norge på de steder som det er bedst at bekomme. Der vil også i tiden tænkes på egetømmer til de bænke i samme bibliotek, som bøgerne skal ligge på, så og de, som folk skal sidde på, som bekvemmeligen nu i vinter kunne hugges i Gunde Rosenkrantz skov af riseger, som der straks kunne saves og behugges og siden føres henad Køben(havn)«.[105]

I 1650 var man kommet så vidt med byggeriet, at professorerne blev opfordret til at afgive deres betænkning med hensyn til bibliotekets indretning, »i synderlighed de af professorerne som i fremmede lande havde beset adskillige biblioteker«, og en måned efter kunne rektor fremvise en færdig plan over opstillingen.[106] Flytningen af bøger blev foretaget engang i 1652, mens biblioteket dog først blev indviet officielt i 1657. Hoveddispositionen for bibliotekets indretning var på forhånd angivet med rummets langstrakte form opdelt i 7 hovedfag og afsluttet af en tresidet østvæg svarende til kirkens kor. Universitetet fik et pompøst biblioteksrum, som professorerne med rette har

104. *Danmarks Kirker, København* II, s. 267. F.R.Friis: *Bidrag til dansk Kunsthistorie*, 1890-1901, s. 402.

105. C.F. Bricka og J.A. Fridericia (udg.): *Christian den Fjerdes egenhændige Breve* VI, 1885-86, s. 225 f.

106. Svend Dahl: *Universitetsbibliotekets bygninger*, s. 17. RA.KU. 12.03.08. Acta Consistorii, 15.1.1650.

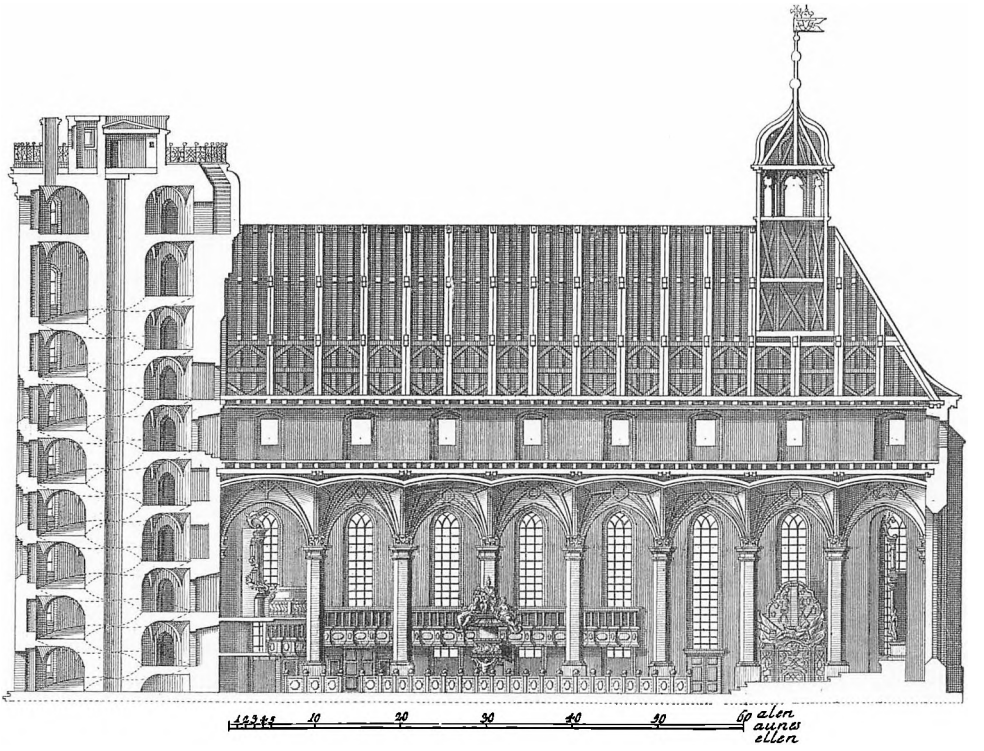

Fig. 38. Trinitatis Kirke og Rundetårn. Længdesnit. Opmåling fra midten af 1700-tallet. Efter L. Thura: »Hafnia Hodierna«, 1748.

været stolte af. Thomas Bartholin beskrev det i 1676 som en anselig og kongelig sal. Indretningen har stort set været færdig allerede i 1654, da J. F. Wolff i sin *Encomion Regni Daniæ* gav en kort beskrivelse af biblioteksrummet: »Ellers er der straks ved (Regensen) en meget herlig, skøn og anselig kirke bygget, hvis stadselige og berømmelige bygning meget loves og berømmes. Over denne kirkes hvælving er et gemak, lige så lang og bred som kirken, med mange vinduer på, hvis loft er farvet gult, og bjælkerne røde anstrøgne, under hvilke bjælker store jernstager smukt udarbejdet står . . .«.[107] Rummets ydre rammer findes stort set bevaret intakt, men indhold og udsmykning gik til grunde ved katastrofen i 1728, og Wolffs beskrivelse er sin korthed til trods et vigtigt vidnesbyrd om bibliotekets udseende i perioden indtil da. Bogskabene har stået langs væggene mellem vinduerne, og et langt bord har opfyldt rummet i midten. I Wolffs beskrivelse er en iagttagelse, der muligvis kan tolkes som et forunderligt originalt indslag i salens konstruktion. Når han

107. J.F. Wolff: *Encomion Regni Daniæ*, 1654, s. 359.

taler om de smukt forarbejdede jernstager under bjælkerne, kan det vel kun tydes som bærende jernsøjler. Loftets store spænd har krævet to støtter til salens bredde, der fortsatte i kirkerummets bærende piller. Efter branden i 1728 indsattes svære tømmerstolper i den bærende konstruktion. Har det oprindeligt været smedejernssøjler, har salen i sin oprindelige form hørt til inkunablerne i europæisk arkitekturs anvendelse af jern. Som Wolff yderligere anfører, har salen været udsmykket med inskriptioner og emblematik, dels på bogskabene og dels på en række malerier. Inskriptionerne var forfattet af bibliotekaren Thomas Bang, der havde et almindelig kendt talent for tidens yndede symbolik og emblematik.[108]

Bygningsarbejder i Universitetsgården omkring 1640

På *Kommunitetsbygningens* gårdfacade er indsat en plade med følgende indskrift: »Anno MDCXLI afbrændte de gamle Communitæts Huse; bleve af Steddens indkombst og forbedring igjen opmuret MDCXLIII, anno oeconomiæ Thomæ Finckii med. doct. ett. p.p. XLI«. I Maj måned 1641 var der udbrudt brand i Kommunitetsbygningen, hvor bindingsværkshuset fra Frederik II's tid, Det gamle Kloster, blev ødelagt med køkken, økonomuslejlighed og alt det opbevarede forråd af proviant. De grundmurede huse i den sydlige del af fløjen, studenternes spisesal og portbygningen er derimod blevet sparet for større ødelæggelser. I slutningen af 1643 er Kommunitetsbygningen atter blevet genopført og nu i en langt større og bedre skikkelse.[109] Bygningen blev ødelagt igen ved branden i 1728, og der findes ingen pålidelige og detaljerede vidnesbyrd om dens udseende i den mellemliggende periode. Af de få skriftlige kilder og af afbildningen på Resens kort over København fra 1670'erne (fig. 40) fremgår det, at bygningen nu er blevet ført igennem til hjørnet af Skidenstræde som den sammenhængende fløj, der i hovedtrækkene kendes i dag. Det vil i realiteten sige, at der har været tale om et stort byggeri, der nu har inddraget de to grunde langs Nørregade nord for den gamle Kommunitetsbygning. Disse grunde var oprindelig blevet tillagt universitetet ved fundatsen i 1539, men var i 1551 ved et mageskifte blevet overdraget til Hans Barnekow, for dog atter at blive tilbagekøbt til universitetet i 1603, og det er muligt at Thomas Fincke fra den tid har haft sin embedsbolig på en af disse grunde. De huse, der eventuelt har stået her, er imidlertid gået til ved branden i 1641. At man ved genopbygningen har opført

108. Svend Dahl: *Universitetsbibliotekets bygninger*, s. 19 f.
109. RA.KU. 12.03.07. Acta Consistorii, 5.5.1641. Reinhardt: *Kommunitetet og Regentsen*, s. 20. Engelstoft og Werlauff: *Kjøbenhavns Universitets-Bygnings Historie*, s. 31.

et langt ensartet hus langs Nørregade bekræftes for så vidt af byggematerialet. Overalt på bygningen finder man i dag partier med samme særlige mursten og forbandt, som anvendtes i Trinitatis Kirke og Rundetårn. Det sandsynliggør, at byggematerialet er samtidigt og muligvis overført fra byggepladsen ved Trinitatis Kirke.

Bygningen har været indrettet som coenaculum og portbygning som tidligere, herefter et bygningsafsnit med bolig for økonomus, endvidere et bygningsafsnit, der har rummet køkken, bryggers og kornmagasin, mens det nordligste afsnit i perioder har været lejet ud. Ud mod Skidenstræde har ligget forskellige småbygninger som stald og slagterhus.[110]

Samtidig med de store byggearbejder ved Kommunitetsbygningen efter branden i 1641 blev der foretaget en større ombygning af Christian III's gamle auditorie- og biblioteksbygning i Studiegården ud mod Frue kirkegård, da man i 1642 begyndte at indrette et anatomisk teater i husets nederste stokværk. Det var en tiltrængt institution, der siden slutningen af 1500-tallet havde udgjort en selvfølgelig del af udlandets større universiteter og lægeskoler. Københavns Universitet havde dog i en årrække disponeret over et beskedent anatomisk auditorium. På Anders Christensens initiativ var der i 1590, eller i årene umiddelbart forinden, blevet indrettet et anatomisk teater, hvor han udførte sine dissektioner og holdt sin undervisning i anatomi.[111] Det har sandsynligvis været indrettet i kapitelhusets øverste stokværk over auditorium Finckianum, for i 1605 omtales her et lille lectorium medicorum.[112] Det har imidlertid været alt for utilstrækkeligt, for i universitetsstatutterne fra 1621 understreges ønsket om et egentlig *theatrum anatomicum.* Det var fremfor nogen kongens livkirurg, Simon Paulli, der efter sin tiltrædelse som professor anatomiæ godt 20 år senere satte gang i bestræbelserne for at tilvejebringe et godt og tidssvarende anatomisk auditorium. Selv om byggeregnskaberne mangler, fremgår det af andre samtidige vidnesbyrd, at man i 1642 må være begyndt at indrette et anatomisk teater i bibliotekshusets nederste stokværk, og den 1. januar 1644 har byggeriet været så vidt fremskredet, at Paulli kunne udsende et program med meddelelse om institutionens oprettelse. Hans anatomiske demonstrationer begyndte imidlertid først året efter, den 3. marts 1645, hvor han forelæste over et kvindeligt kadaver.

Hele huset blev ødelagt ved branden i 1728, men kendes i og for sig ganske godt fra de år, hvor der var indrettet anatomisk teater, idet Thomas Bartholin

110. RA.DK. Sjæll. indlæg, 23.6.1683.

111. RA.KU. 18.01.05. Regnskaber 1580-91. Slottved: *Professor Anders Christensens byggeregnskab*, s. 39.

112. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie* IV, 557.

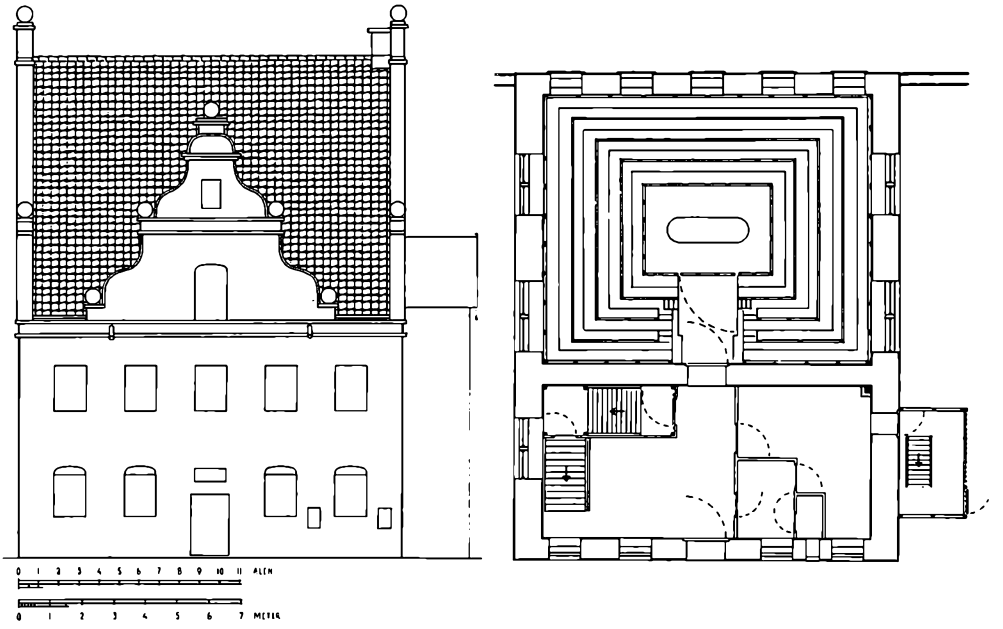

Fig. 39. Domus anatomica. Facade mod nord og plan. Rekonstruktion. Bygningen, der lå i universitetsgården overfor Vor Frue Kirke, var opført i midten af 1500-tallet, oprindelig planlagt som studenterkollegium, men straks fra bygningens opførelse indrettet som bibliotek i øverste og auditorium i nederste stokværk. I 1644 indrettede anatomen Simon Paulli det første anatomiske teater i bygningens nederste etage, og efter at biblioteket i midten af 1650'erne var flyttet over på Trinitatis Kirkes loft, indrettedes et naturaliekabinet i bygningens øverste stokværk. Bygningen blev totalt ødelagt i 1728. Tegning af Ole Christensen (Medicinsk-historisk Museum).

i sin *Cista medica Hafniensis* fra 1662 har givet en ganske nøje beskrivelse af huset, vedføjet en afbildning af det set fra Studiegården samt af det anatomiske auditorium. Derimod er det vanskeligt at bestemme hvilket omfang denne ombygning og nyindretning af det gamle hus egentlig har haft. Der kan for så vidt kun have været tale om byggearbejder i det nederste stokværk, for Universitetsbiblioteket havde fortsat indtil begyndelsen af 1650'erne sin plads i husets øverste stokværk, men der er muligvis tillige foretaget nogle ændringer i bygningens ydre. Byggearbejdet har trukket ud, og har næppe været helt billigt, for i efteråret 1644 synes det af akterne at fremgå, at Konsistorium mener, at der er bygget tilstrækkeligt: »S. Paulli lod ved mag. rectorem indlægge et regnskab på adskilligt, han havde ladet gøre i domo anatomica, og begærede betaling. M. Finckius formeente sig vel så herinde at have ladet bygge, at det kunne være nok«.[113]

Indgangen til huset var mod Studiegården. Den førte ind i en forstue, der

113. RA.KU. 12.03.07. Acta Consistorii, 26.10.1644.

har delt hele det nederste stokværk i to halvdele. I bygningens nordlige del fandtes først et præpareringsværelse, herefter et lille professorværelse med et skab til instrumenter, dernæst et køkken, hvor ligene blev vasket og kogt m.m. I bygningens sydlige del fandtes selve anatomisalen, der beskrives som en høj og rummelig firkantet sal, mere bekvem end elegant med fire rader bænke i en firkantet amfiteatralsk form. De nederste og inderste af disse var forbeholdt professorer og doctores medicinæ samt fornemme gæster, og i salens midte stod dissektionsbordet omgivet af et rækværk, for at tilskuerne under demonstrationerne ikke skulle komme for nær. Der var endvidere indbygget et lille værelse med adgang fra en trappe i forstuen, hvor Frederik III undertiden overværede dissektionerne. Auditoriet var ikke usædvanligt. Netop i første halvdel af 1600-tallet opførtes en række tilsvarende anatomiske teatre ved de fleste udenlandske universiteter, men dog i de fleste tilfælde i en cirkulær amfiteatralsk opbygning. Anatomi-teatret i København var ligesom de tilsvarende udenlandske prydet med menneskeskeletter og en del dyreskeletter. Særlig virkningsfuld var naturligvis Paullis opstilling af et mandligt og et kvindeligt skelet, som han navngav Adam og Eva, anbragt omkring livets træ med slangen.

Indtil branden stod huset som lægestudiets højborg, hvor også Det medicinske Fakultet holdt sine møder. Da biblioteket var flyttet hen over Trinitatis Kirke, begyndte man i midten af 1650'erne at indrette et *naturalmuseum* i bygningens øverste stokværk. Tanken om at skabe et naturalmuseum eller raritetskammer i tilknytning til undervisningen på universitetet var generelt et udtryk for tidens opfattelse af naturstudiets nødvendighed. Ole Worm havde indrettet sit berømte museum i sin residens ved Den botaniske Have, og begrundede det som en reaktion mod naturfilosofiens spekulative tendens: »Da begyndte jeg at ynkes over de kår, der bydes de begavede og at tænke over midler, hvormed en samling af de forskelligste og smukkeste naturgenstande kunne tilvejebringes og bibringes ungdommen, for at den derved kunne drages op af vildfarelsernes almindelige morads og mørke og hensættes i klart dagslys og den skønneste betragtning af guds værker. Fra det øjeblik jeg først begyndte at undervise i naturkundskab ved dette kongelige akademi sparede jeg mig derfor hverken udgift eller møje, men begyndte at anlægge et ikke ubetydeligt skatkammer af naturgenstande«.[114] I foråret 1654 drøftede Konsistorium flere gange oprettelsen af et sådant museum i domus anatomica, mens Worm på samme tid overvejede, hvad der skulle ske med hans egen samling efter hans død. Worm døde i august 1654, og mærkeligt nok har han ikke ønsket at overlade samlingen til

114. Schepelern: *Museum Wormianum*, s. 216.

universitetet, den kom derimod som helhed til Det kongelige Kunstkammer. I 1655 besluttede Konsistorium imidlertid at påbegynde indretningen af et naturalmuseum på universitetet, og det har tilsyneladende stået færdig i 1657.[115]

Bygningen var som helhed ikke synderlig solid. Allerede i 1658 gennemgik huset en hovedistandsættelse, og der klages igennem hele 1600-tallet over brøstfældighed og forfald. Tilsvarende gennemgik bygningen adskillige reparationer og ombygninger. Ifølge regnskaberne fra 1668-69 nedtog man de to gavlkviste og taget blev »draget til muren«. I 1687 nedbrød man det gamle trappehus på bygningens vestgavl, og en ny trappe blev lagt inde i bygningen.

Med byggeriet i 1600-tallets første halvdel løftes universitetet udover det middelmådige. Det havde bredt sig i en ny langstrakt struktur med to bygningsmæssige tyngdepunkter, føjet sammen af St. Kannikestræde, og både hvad funktion og monumentalitet angår skabtes der i Christian IV's tid et universitetskompleks af europæisk rang. Når der i den følgende tid indtil branden i 1728 ikke bygges noget videre ved universitetet udover de to privatoprettede Borch og Elers kollegier, skal det rimeligvis ikke så meget ses som udtryk for manglende interesse fra regeringens side, men snarere som et vidnesbyrd om, at universitetets bygningsbehov stort set var dækket under Christian IV's regeringsperiode.

De to nye kollegier

I det samlede billede af byggearbejderne ved universitetet under Christian IV, indtager gruppen af professorresidenser kun en beskeden plads. I denne tid blev der opført en ny fast residens i tilknytning til Den botaniske Have, ligesom der opførtes en residens ved siden af Regensen i St. Kannikestræde omkring 1620, og endelig købte universitetet i 1625 professor Johannes Stephanius' ejendom i Sankt Pedersstræde, hvor der blev indrettet to residenser.[116] I 1680 blev der føjet endnu en residens til, idet universitetet ved et mageskifte med Sankt Petri Kirke erhvervede ejendom i Studiestrædes nordlige side lige over for den gamle residens i Studiestræde og bag ved residenserne i Sankt Pedersstræde.[117] Selv om der her bag bispegården var ved at danne sig en ny koncentration af universitetsbygninger, var hovedbestanden af professorresidenser samlet i St. Kannikestræde. De bestod stadig

115. Engelstoft og Werlauff: *Kjøbenhavns Universitets-Bygnings Historie*, s. 21.
116. Ramsing: *Københavns ejendomme* V, s. 76.
117. *Kjøbenhavns Diplomatarium* VI, s. 112. Ramsing: *Københavns ejendomme* V, s. 71.

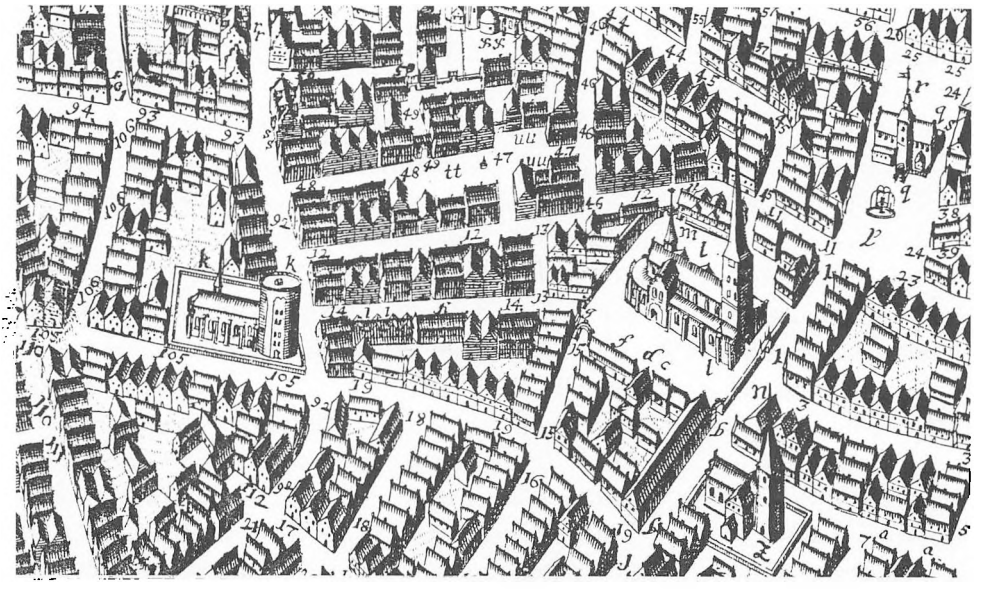

Fig. 40. Universitetskvarteret. Udsnit af Resens kort 1674. Kortet giver dog ikke noget helt korrekt billede af bebyggelsens karakter. K B. Billedsamlingen.

fortrinsvis af de gamle kannikegårde, og gadebilledet var fortsat præget af hegnsmure og porthuse. Resens kort fra 1674 giver i den henseende et forkert indtryk.

Billedet ændredes dog langsomt. I 1688 blev de gamle residensers antal reduceret, da Ole Borch købte Bertel Bartholins residens i St. Kannikestræde og opførte et nyt studenterkollegium på grunden i en stor bygning med en bred facade mod gaden. Godt en halv snes år senere opførtes Elers Collegium i en tilsvarende bygning på den anden side af gaden.

De to kollegier blev i det væsentlige skabt med forbillede i Valkendorfs Kollegium, og har flere træk til fælles. De har stort set samme fundatsmæssige grundlag, var begge oprindelig indrettet til 16 alumner. Der var også flere fællestræk ved bygningernes form og indretning. De var begge placeret mod gaden med gård og have bag bygningen og opført i tre stokværk med alumnernes værelser i de to nederste og henholdsvis bibliotek og auditorium i øverste stokværk.

Ole Borchs tanke med at oprette et nyt kollegium var bl.a. begrundet i en udbredt mangel på kollegiepladser, i særlig grad var det dog hans ønske at forbedre studieforholdene for ikke-teologiske studerende. Da Regensen udelukkende var forbeholdt teologistuderende, fastsatte han i de fundatsmæssige bestemmelser, at tre filologer, en mediciner, en botaniker og en matematiker

skulle optages på kollegiet, og der indrettedes et særligt kemisk laboratorium i kollegiets have for at give den medicinske og matematiske studerende de bedst mulige arbejdsvilkår.

Borch har tilsyneladende uden større vanskeligheder kunnet overtale Konsistorium til at sælge den gamle faldefærdige professorresidens, der lå i St. Kannikestræde lige over for Lille Kannikestræde, for i stedet at få opført en ny kollegiebygning. Han boede selv i residensen St. Kannikestræde 13, og har fra sine vinduer kunnet se hvorledes arbejdet skred frem. Efter at den gamle professorgård var revet ned, lagde Borch selv grundstenen til den nye bygning i sommeren 1690, men kort efter døde han og nåede ikke at se kollegiet fuldført. Det indviedes 29. maj 1691.[118]

Huset har rejst sig stort og mægtigt over sine omgivelser med tre fulde stokværk og med en 12 fag bred facade mod gaden kronet af en kæmpestor trekantgavl, der var prydet med kongens portrætbuste. En kartouche over den store port bar bygningens officielle navn *Collegium Mediceum* som en uudgrundelig hentydcing til det florentinske fyrstehus. Alumnerne fordeltes efter kontubernalsystemet i 8 dobbeltkamre i de to nederste stokværk, mens øverste stokværk indrettedes med et pragtfuldt udstyret auditorium, hvor gulvet bl.a. var lagt med sorte og hvide marmorfliser. I samme etage var indrettet et bibliotek med Borchs værdifulde bogsamling og i tilknytning hertil et museum rariorum samt et pinakotek, hvor der fandtes en samling portrætter af 76 danske og udenlandske læger.[119] Vest for hovedbygningen har oprindelig ligget en lille portnerbolig. Noget særegent for kollegiet var dets have og dens skulpturelle udsmykning. En kopi af den farnesinske Herkules udført i bly vidner endnu om den samling af statuer, der oprindelig har smykket haven. Foruden Herkules har der været forgyldte gipsstatuer af Apollon og Merkur, og der har givetvis været flere, i hvert fald blev der i 1691 opsat 16 sokler i haven.

Samme år Borchs Kollegium blev indviet, udstedte den formuende etatsråd Jørgen Elers fundatsen til *Elers Collegium* i mindet om sine to børn, der var omkommet under den tragiske brand i Sophie Amalienborgs opera 1689, og efter hustruens død i 1700 trådte bestemmelserne i kraft. Fundatsen var stort set dannet efter Borchs model med bolig for 16 alumner; her skulle der dog være 8 ikke-teologiske studenter. Efter fundatsens bestemmelser skulle der opføres en kollegiebygning i universitetets nærhed og i 1702 erhvervede kollegiebestyrelsen St. Kannikestræde 9. Samme år nedbrød man den gamle

118. Hans Olrik: *Borchs Kollegiums Historie i de første 40 Aar 1688-1728,* Festskrift i Anledning af Borchs Kollegiums 200-Aars Jubilæum 1889. Kollegiets facade er gengivet på fig. 94 (s. 359).
119. Albert Thura: *Disp. de Collegiis Cathedralibus & Academicis,* 1721, s. 22.

Fig. 41. Elers Kollegium. Facade mod Store Kannikestræde. Kollegiebygningen, der stod færdig i 1705, mindede i sin form og indretning om de 2 ældre privatkollegier, Valkendorfs og Borchs, med plads til 16 alumner, og udstyret med auditorium og bibliotek. Men i modsætning til de 2 øvrige har Elers Kollegium i alt væsentligt bevaret sin oprindelige ydre form. Opmåling af Preben Geismar, 1934. Kunstakademiets Bibliotek, Samlingen af arkitekturtegninger.

gård, der tilbage i 1500-tallet havde fungeret som professorresidens, og i september 1702 kunne man nedlægge grundstenen til den nye bygning. Et uddrag af akterne fortæller, at Konsistorium kort efter godkendte de endelige tegninger til byggeriet, der var udført af kongelig bygmester *Johan Conrad Ernst,* og bygningen indviedes officielt i 1705. På samme måde som Borchs Kollegium opførtes den nye bygning i gadelinien med tre fulde stokværk i 7 fags bredde. Den havde vel ikke det andet kollegiums pragt og elegance, men markerer sig originalt i gadebilledet med 8 brede gråhvide, pudsede lisener mod det røde murværk som en stilistisk efterklang af den hollandske barok, der havde været så yndet i københavnsk arkitektur i de sidste decennier af 1600-tallet. I rumdispositionen fulgte bygningen stort set Borchs Kollegium. Porten midt i bygningen førte ind til gård og have samt til trappen midt i

kollegiet. Alumnerne var på samme måde fordelt efter kontubernalsystemet i 8 dobbeltkamre i de to nederste stokværk, mens der i det øverste indrettedes auditorium og bibliotek.[120]

ØDELÆGGELSE OG REKONSTRUKTION (1728-1807)

Branden

Katastrofen indtraf mellem den 20. og 22. oktober 1728. I disse dage blev byen hærget af den voldsomste brand nogen sinde, hvor to femtedele af dens huse blev flammernes bytte. Et uheldigt sammentræf af vejrmæssige betingelser og en kaotisk organisation af brandslukningen, medførte at ilden fik lov at rase i 3 døgn og på sin vej ødelagde kvartererne mellem Vesterport, Amagertorv og Gothersgade. Ilden ødelagde 1420 ejendomme og en række offentlige bygninger, Københavns Rådhus samt fem af byens kirker, Vor Frue, Sankt Petri, Helliggejst, Trinitatis og Den Reformerte. Universitetets bygninger og samlinger blev med undtagelse af Konsistoriehuset nærmest totalt ødelagt. Med de udbrændte bygninger gik alle universitetets kostbare samlinger tabt, Universitetsbiblioteket, naturalkabinettet, professorresidensernes rige bogsamlinger og museer, de værdifulde astronomiske instrumenter etc.

Branden var udbrudt på hjørnet af Sankt Clemensstræde og Vesterport den 20. oktober om aftenen og bredte sig i den kraftige sydvestlige vind hurtigt i kvarteret i retning mod Nørrevold, hvor professorresidenserne i Studiestræde og Sankt Pedersstræde samt Valkendorfs Kollegium ødelagdes. I løbet af natten gik vinden over i vest, og da der samtidig opstod en ny brand i Nørregade, bredte ilden sig snart til Klædebo kvarter, hvor hovedparten af universitetsbygningerne lå. I løbet af den 21. oktober brændte hele universitetskvarteret, bygningerne i Studiegården, Vor Frue Kirke, professorresidenserne i St. Kannikestræde med Hans Gram og Arni Magnussons uerstattelige bogsamlinger, de 3 kollegier, Borchs, Elers og Regensen. Ilden nåede Rundetårn og Trinitatis Kirke hen på eftermiddagen. I al forvirringen og den udbredte modløshed havde en enkelt mand, en af dekanerne ved Kommunitetet, Anders Brunchmann, været i stand til at redde Konsistoriebygningen, der sammen med hele universitetsarkivet blev skånet for ødelæggelse. Horrebow, der havde haft en af residenserne i Studiestræde, var tidligt den 21. sammen med sin familie flygtet op i Rundetårn, i håbet om at denne

120. Victor Hermansen: *Elers' Collegiums Bygning,* i *Elers' Collegium 1691-1941,* 1942, s. 157 ff.

stærke grundmurede bygning ville modstå ilden, men måtte sammen med de mange andre, der havde søgt tilflugt her, skyndsomst atter flygte, da ilden havde fået tag i Trinitatis Kirke og biblioteket.[121]

Universitetet lå som en ruinhob, hvorom Holberg i sin skildring af branden bemærker: »På den stolte Trojæ Lager, pløyer Bonden nu sin Ager«. Branden havde haft et så ødelæggende omfang, både hvad bygninger og videnskabelige samlinger angår, at man en overgang alvorligt overvejede at flytte universitetet til Viborg.[122] Det blev ved tanken, men man måtte atter starte helt fra grunden med genopbygningen af universitetets forskellige bygningsgrupper, auditorier, videnskabelige samlinger, kollegier og professorresidenser. Med udsigten til de mange andre vigtige byggeopgaver har man i Konsistorium sandsynligvis været pinligt klar over, at genopbygningen af universitetsbygningerne i bedste fald ville blive en rekonstruktion af de enkelte institutioner uden nogen egentlig samordnende planlægning. Man måtte afvente regeringens udspil.

Fra regeringens side var man klar over at brandkatastrofen og omkostningerne ved genopbygningen ville få indflydelse på landets økonomi som helhed, og der blev umiddelbart efter branden foretaget en række foranstaltninger til den bedst mulige løsning af de mange påtrængende opgaver. Allerede dagen efter at branden var slukket, nedsattes den såkaldte kombinerede kommission, der skulle søge at løse nogle af de mange praktiske problemer, der var den umiddelbare følge af branden. Med nedsættelse af kommissionen til gadernes regulering den 5. november tog man fat på de mere langsigtede problemer, og i december vedtog man planen over de regulerede gadelinier, der måtte være en fundamental forudsætning for, at noget som helst byggeri kunne påbegyndes.[123] Det egentlige genopbygningsarbejde blev herefter i marts 1729 underlagt en ny kommission, bygningskommissionen for København, der halvanden måned senere fik Christian Ditlev Reventlow som Oberdirekteur.[124] Han havde prøvet det før, idet han havde ledet genopbygningen af Altona efter branden i 1713, og det skyldes i høj grad hans glimrende organisatoriske evner, at den almindelige genopbygning af København kom så relativt hurtigt i gang. Reventlow rådede dog regeringen til at udskille de offentlige bygninger i en særlig kommission, da han ikke

121. Engelstoft og Werlauff: *Kjøbenhavns Universitets-Bygnings Historie*, s. 46 ff. Peder Horrebow: *Basis Astronomiæ*, Opera T. III, 1741, s. 68 ff.

122. Engelstoft og Werlauff: *Kjøbenhavns Universitets-Bygnings Historie*, s. 51.

123. Henrik Hoffmeyer: *Genopbygningen af København efter branden 1728*, Historiske Medd. om København 1972, s. 30 ff. Knud Voss: *Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden*, 1966, s. 128 ff.

124. Hoffmeyer: *Genopbygningen af København*, s. 42.

mente at den almindelige bygningskommission kunne overkomme mere end det private byggeri. Man fulgte hans råd, og kort efter nedsattes en særlig kommission til kirkernes og rådhusets genopbygning, bl.a. med deltagelse af biskop Christian Worm og bistået af generalbygmester Johan Conrad Ernst.[125] Ved omlægningen af bygningsadministrationen efter Christian VI's regeringstiltrædelse blev kommissionen ophævet i januar 1731, men atter nedsat i marts samme år og normalt betegnet som bygningskommissionen af 1731. Worm blev atter medlem nu bl.a. sammen med professorkollegaen Joachim Frederik Ramus samt bygmestrene J. C. Ernst og Johan Cornelius Krieger som tilforordnede.[126]

Som finansieringsgrundlag for genopførelsen af kirkerne og de offentlige bygninger havde man oprettet en særlig brandstyrskasse. Det var klart, at flertallet af de brandlidte institutioner ingenlunde kunne gennemføre genopbygningen af egne midler, og allerede den 21. december 1728 havde regeringen udskrevet et treårigt brandstyr, en skat, der skulle betales af alle i Danmark og Norge, militærpersoner, bønder og de brandlidte dog undtaget.

Universitetsbygningernes genopførelse blev ifølge sagens natur underlagt kommissionen for kirker og offentlige bygninger af 1729 og senere bygningskommissionen af 1731. Som led i sine bestræbelser for en hurtig genopbygning havde regeringen allerede i begyndelsen af november 1728 pålagt universitetet at tilvejebringe en oversigt over »Universitetets publique Bygningers etc. Capitalers Tilstand«, og selv om man kun kender opgørelser fra Kommunitetet og kirkerne, fremgår det klart, at det blandt de forskellige institutioner, der var tilknyttet universitetet, kun var Kommunitetet som af egne midler kunne genopføre sine bygninger.[127] Det øvrige universitetsbyggeri måtte i vid udstrækning støttes af brandstyrskassen og var dermed i meget høj grad bundet af bygningskommissionen og regeringens afgørelser. Universitetet havde dog den fordel, at Christian Worm og senere også Ramus havde sæde i bygningskommissionen, og i sager særligt vedrørende universitetsbyggeriet var professorerne Christian Bagger og P. Horrebow tilforordnet kommissionen.

Genrejsningen af universitetet indledtes i løbet af 1729 og stod i realiteten på i en lang årrække herefter. Bygningsforløbet i de første år efter branden lader sig imidlertid kun beskrive i grove træk, da de nærmeste kilder, Konsistoriums akter, kopibøger og til dels regnskaberne mangler for netop disse år.

125. Hoffmeyer: *Genopbygningen af København*, s. 54 f.
126. Smst. s. 56 f.
127. Engelstoft og Werlauff: *Kjøbenhavns Universitets-Bygnings Historie*, s. 54.

Genopbygningen af Studiegården

Den administrative og økonomiske opdeling mellem universitet og Kommunitet kom i nogen grad til at gøre sig gældende under genopbygningen, men har på den anden side næppe spillet en afgørende rolle for den arkitektoniske udformning af Studiegårdskomplekset som helhed. Den bygningsmæssige sammenhæng blev garanteret ved at genopførelsen af hele komplekset blev overdraget til overlandbygmester *J. C. Krieger.*

Krieger havde i 1720'rne hørt til Frederik IV's mest betroede arkitekter. Han havde bl.a. bygget Fredensborg og sammen med J. C. Ernst gennemført Frederik IV's store ombygning af Københavns Slot. Efter branden i 1728 fik han overdraget meget store byggeopgaver, bl.a. Vor Frue Kirke, Trinitatis Kirke, Helligåndskirken samt universitetet og fik tillige stor indflydelse på den ensartede borgerlige bebyggelse i det københavnske gadebillede med den karakteristiske brede gavlkvist. Ved Christian VI's omdannelse af bygningsvæsenet i 1731 mistede Krieger imidlertid sin store betydning. Han gjorde sine påbegyndte arbejder færdige, men indtog en tilbagetrukket stilling under bygningskommissionen af 1731. I løbet af foråret 1729 har de nye gadeplaner endeligt foreligget, men de har kun til en vis grad berørt universitetet. Man forlængede St. Kannikestræde helt ud til Nørregade og førte tilsvarende Fiolstræde igennem til Skindergade og opløste derved det lukkede miljø, der tidligere fandtes mellem universitetet, Vor Frue Kirke og St. Kannikestræde.

I forsommeren 1729 blev der sluttet kontrakt med Krieger om genopførelsen af auditoriebygningen, Collegium Novum, der skulle indrettes samme sted og »på samme måde som tilforn« med anvendelse af de gamle mure. Kontrakt og tegninger blev approberet af kongen den 27. juli 1729. Kontraktens nøjere indhold er i øvrigt ukendt, ligesom også byggeforløbets enkelte faser.[128] Bygningen blev indviet i slutningen af 1732, 4 år efter branden. Den blev atter ødelagt ved bombardementet i 1807 og siden erstattet af den nuværende hovedbygning, men er udmærket skildret i beskrivelser og afbildninger bl.a. i L. Thuras *Hafnia Hodierna* og Pontoppidans *Danske Atlas.*

Bygningen, der nu slet og ret kaldtes *Auditorium,* bibeholdt i store træk den tidligere bygnings indretning og dimensioner. Den blev dog udvidet med en mindre fløj mod kirkegården og den ny gade i St. Kannikestrædes forlængelse. Her i den 5 fag brede facade placerede man hovedporten til Studiegården. Men det var ikke tiden for unødig flothed, og i forhold til Christian IV's Collegium Novum blev det en temmelig tør bygning. Murene stod nu

128. Smst. s. 55.

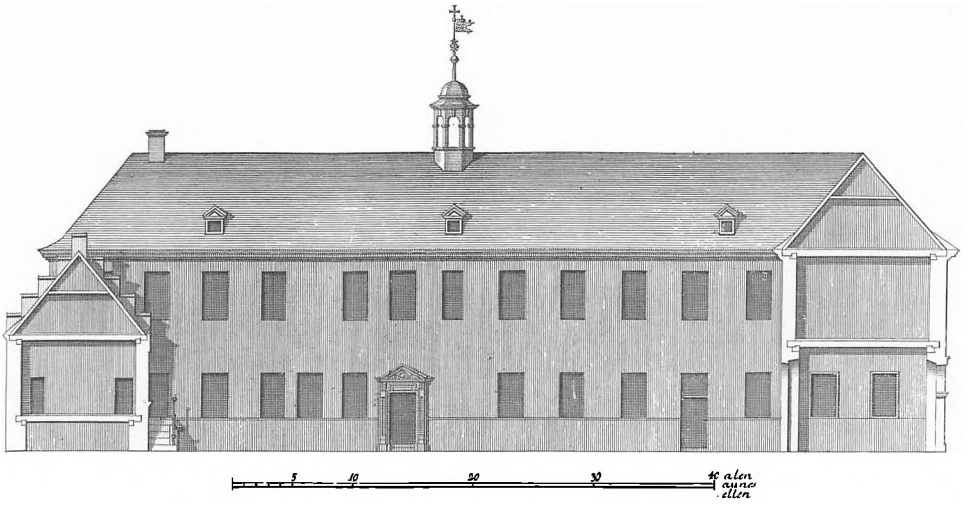

Fig. 42. Auditoriebygningen. Christian IV's auditoriebygning, Collegium Novum, blev stærkt beskadiget under branden i 1728 og genopførtes i en mere nøgtern form uden synderlig dekoration. Det meste af øverste stokværk rummede det store auditorium. I det nordligste afsnit blev der tillige indrettet et mindre anatomisk teater som erstatning for det ødelagte Domus anatomica. Opmåling af facaden mod universitetsgården efter L. Thura: »Hafnia Hodierna«, 1748.

pudsede med enkle vinduer uden udsmykning, og de svungne renæssancegavle erstattedes af valmtag. Trappetårnet i gården, der havde lidt meget ved branden og ifølge Kriegers udsagn »von Feuer hässlich zusprungen«, blev nedbrudt.[129] I stedet opførte man en lille tagrytter til klokken og lagde en mere bekvem trappe inde i bygningen, og som facadens eneste udsmykning sattes en stor sandstensindramning omkring døren. Ydermurene blev gjort 1½ alen højere, således at det store auditorium i øverste etage fik et mere passende forhold mellem længde, højde og bredde. Det store auditorium var ud over bænkerader indrettet med et prægtigt kateder kronet af en himmel, der ved højtidelige lejligheder blev prydet med rødt silke. I den sydlige del af rummet var der ligesom tidligere indrettet en kongeloge, men nu indbygget i sidefløjen med en særlig trappe fra portrummet.[130] Salen fyldte ikke hele etagen ud. I den nordligste del af bygningen fandtes en del lokaler, der siden indrettedes til anatomisk teater. I den nederste etage blev der indrettet 2 mindre auditorier for henholdsvis juridiske og filosofiske forelæsninger samt

129. Engelstoft og Werlauff: *Kjøbenhavns Universitets-Bygnings Historie,* s. 56.
130. Smst. s. 56.

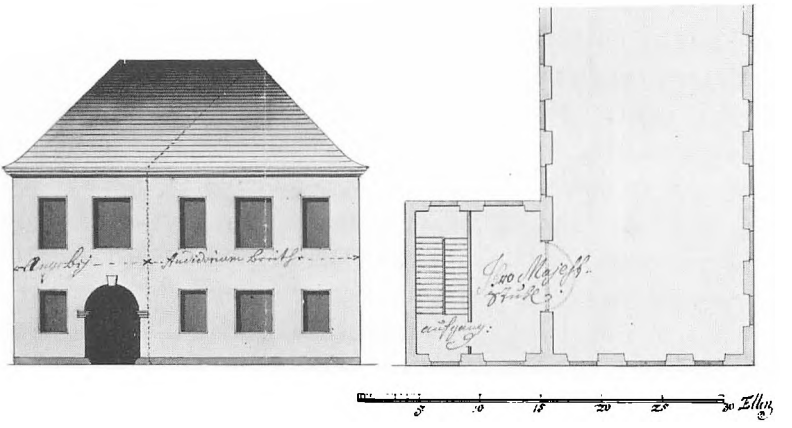

Fig. 43. Auditoriebygningen. Mellem Vor Frue Kirke og universitetet lå kirkegården, og først ved gadereguleringen efter branden i 1728 blev Store Kannikestræde forlænget frem til Nørregade. Derved fik universitetet sin nye og lidet monumentale hovedfacade. Indkørslen blev placeret i en mindre tværfløj til auditoriebygningen med en trappe til det store auditoriums kongestol i øverste stokværk. Tegning. RA. Rtk. 421. 8. Bygningskommissionen af 1731.

et professorværelse. Den nordligste del blev overladt til den tilstødende professorresidens.

I lighed med Konsistorium havde Kommunitetets direktion, Det teologiske Fakultet, den 5. november modtaget en henstilling om, »at indgive accurat og tilforladelig specifikation på alle Communitetet og Regentsen tilhørende capitaler og midler samt hvad skade de ved den sidste ildebrand måtte have taget«.[131] Den samlede kapital var på 21.000 daler og den 9. april 1729 fik Kommunitetets direktion ved et kongeligt reskript påbud om at gå i gang med genopførelsen, da »denne casse således var i stand til, uden nogen aparte hjælp af den publique casse, Communitetet igien at opbygge«.[132] Det har imidlertid ikke ført til noget, og kongen understregede sin iver for at se arbejdet påbegyndt ved et nyt reskript den 17. juni, der noget utålmodigt opfordrede Kommunitetets direktion »uopholdeligt at føie anstalt til, at der blev gjort begyndelse med opbyggelsen«.[133] Direktionen svarede, at man var

131. RA.KU. 31.03.03. Teol. fak. kopibog.
132. Engelstoft og Werlauff: *Kjøbenhavns Universitets-Bygnings Historie*, s. 60.
133. Smst. s. 60.

begyndt og »dermed noget avanceret«. Kongen følte sig dog foranlediget til endnu en gang at formane professorerne om, at han nu forventede, at man skyndede på arbejdet og videre, at Kommunitetet »ikke blot ziirlig og nyttig, men også dygtig og forsvarlig blev bygt«.[134] Til direktionens forsvar kan det dog anføres, at man endnu ikke havde fået underretning om, hvilke planer der var lagt med hensyn til Nørregades linieføring. Det var unægtelig vigtigt at vide, om man kunne bygge på de gamle mure, eller om man skulle afgive en del af grunden til en eventuel regulering. I sommeren 1729 kontaktede man Krieger og bad om overslag og tegninger. Man begyndte samtidig at forberede byggeriet bl.a. ved at lade en del af de gamle sten rense. Allerede i slutningen af juli begyndte man at afsætte planen for det nye hus i Studiegården, og tidligt på efteråret er man begyndt at udbedre og genopbygge *Kommunitetsbygningen.*[135] En synsforretning, der blev foretaget over bygningen i anledning af den hidtidige økonomus fratrædelse, viser at den stort set har været færdig i juli 1731. Bygningen kunne tages i brug i november 1731, og den 2. december holdtes en officiel indvielse, hvor kommunitetsprovsten Frederik Nannestad meget passende talte over teksten »sætter Eders hjerte til Zions mure«.[136]

Ved siden af mindetavlen for genopbygningen i 1643 sattes en ny med indskriften: »Anno MDCCXXVIII i den Kjøbenhavn almindelig overgangne store Ildebrand afbrændte igjen det kongelige Communitet saavelsom Regentsen, hvilke begge af Communitetets Indkomster og dens forbeddring igjen bleve opbyggede anno MDCCXXX, directoribus Christiano Wormio, Sjell. episc., Johanne Bartholino, s.s. theol. D, Johanne Steenbuchio et Severino Lintrupio, confess. regis utpote tunc temporis theologiæ professoribus, oeconomo Erasmo Byssing, S.R.M. consil. Justitiæ ut et consule Hafn., anno officio ejus XXXIIII«.

Bygningen blev stort set skånet ved bombardementet i 1807 og det ydre er i alt væsentligt bevaret fra genopførelsen 1731, mens det indre flere gange siden er blevet totalt ombygget. Med det meget summariske kendskab til bygningens udseende før branden, er det naturligvis vanskeligt at vurdere, hvilket omfang genopbygningen havde. Alt tyder dog på, at de gamle mure har været tilstrækkelig solide til at modstå branden, og da der ikke blev foretaget nogen regulering af Nørregade, har Kommunitetet kunnet spare store udgifter ved at benytte det ældre murværk. Bygningen har således i det væsentlige bevaret sin oprindelige plan med den lange stærkt bugtede facadelinie mod Nørrega-

134. RA.KU. 31.03.03. Teol. fak. kopibog.
135. RA.KU. 23.03.26. Kommunitetets regnskaber, 1729.
136. Reinhardt: *Kommunitetet og Regentsen*, s. 186.

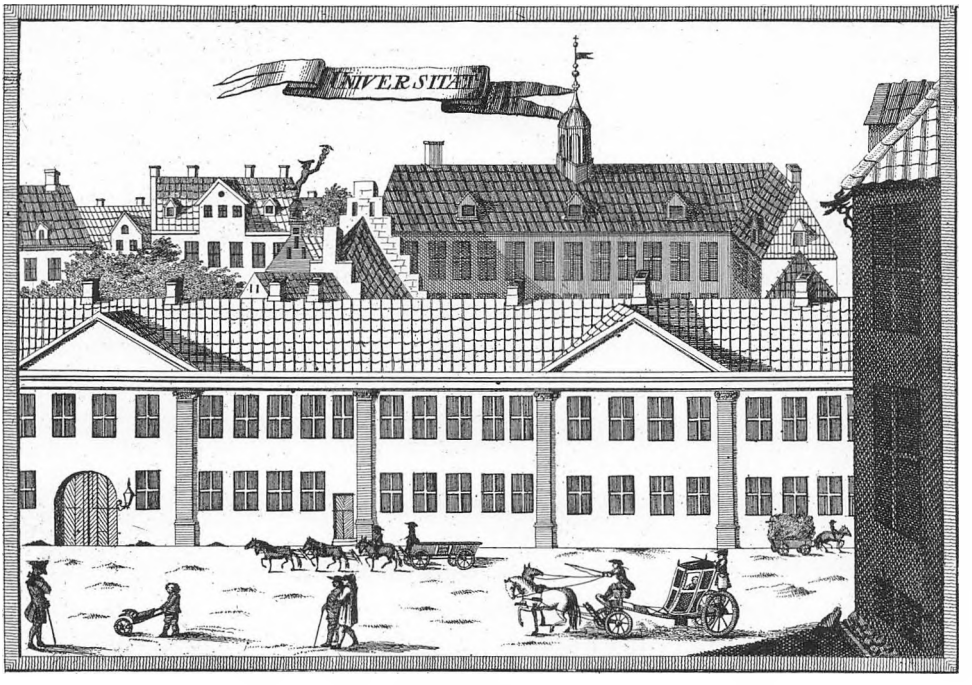

Fig. 44. Kommunitets- og auditoriebygning. Kommunitetsbygningen havde ved genopførelsen efter branden fået en stilfuld facade mod Nørregade med pilastre og gavle som et passende og alvorsfuldt ansigt mod byen. Kobberstik ca. 1760. Efter Erik Pontoppidan: »Den danske Atlas« II, 1764.

de. Det var en mere eller mindre nødvendig økonomisk løsning, men næppe nogen tidssvarende arkitektonisk løsning. Kommissionen for gadernes regulering var netop blevet nedsat fordi man ønskede at udnytte situationen efter branden til at rette lidt ud på de mange krogede middelalderlige gader og stræder til lange ensartede og lige gadeakser. Det blev dog kun til lette retoucheringer, men Krieger har ved genopførelsen af Kommunitetsbygningen gjort alt for at sløre den lange bygnings slyngninger ved at opdele facaden i 8 temmelig ensartede afsnit, adskilte af joniske pilastre. Denne bestræbelse blev yderligere forstærket ved en betoning af det tredie og det sjette afsnit, der var et fag kortere end de øvrige på fem fag, men til gengæld afsluttet af en stor trekantgavl. Facaden aflæses derved i højere grad som en rytme af regelmæssige bygningsafsnit, mere i overensstemmelse med tidens krav om regularitet, men samtidig holdt godt sammen ved den lange ubrudte og smukt profilerede taggesims. Husets facade mod Nørregade er holdt i en sober klassicerende barok og valget af den joniske orden til pilastrene er passende for et Minervas tempel. Selv om Studiegårdens hovedindgang, der tidligere var placeret i Kommunitetsbygningens sydlige del, nu var flyttet om til auditoriebygnin-

gens tværfløj mod Vor Frue Kirke, har Kommunitetsbygningen lange facade mod Nørregade stadig virket som universitetets ansigt mod byen. Uden at gøre den pyntelig har arkitekten i en vanskelig opgave med enkle midler formået at skabe en passende værdig facade for den lærde institution. Derimod er bygningens facade mod gården præget af enkelhed og økonomi uden nogen anden form for dekoration end den lange række af tagkviste. Inde i gården blev der samtidig opført et nyt hus i forlængelse af Konsistoriebygningen. Bygningen var i et stokværk og indrettedes til bolig for Kommunitetets økonomus, formet i typisk Kriegersk stil med store gavlkviste på husets langsider og med karakteristiske flade gerigter om vinduer og døre. Hovedfacaden med stentrappe og indgang vendte ud mod en mindre gårdsplads på grundens nordlige del og havde adgang til Nørregade gennem en port i Kommunitetsbygningen.

Studenternes spisesal indrettedes samme sted som tidligere i den sydligste del af huset og omfattede 7 fag, idet den tidligere forstue mod kirkegården blev nedbrudt. Køkkenet blev nu mere bekvemt lagt i forlængelse af spisesalen i et bygningsafsnit på 4 fag, og i det følgende afsnit var der 3 små lejligheder og en gang mod gården, der førte frem til en forstue og et stort bryggers.[137] Det var en meget rummelig bygning og stort dimensioneret i forhold til det egentlige formål. Oven over spisesalen fandtes et tilsvarende stort rum, der vel oprindelig var beregnet til alumnernes øvelser, men som foreløbig henstod ubenyttet ligesom dele af det nordlige afsnit på den anden side af porten. Opførelsen af en så bekostelig og stort anlagt bygning fik en noget grotesk betoning, da det viste sig, at man allerede i 1736 afskaffede studenterbespisningen og derved i virkeligheden gjorde bygningen overflødig. Man fortsatte dog med at anvende spisesalen til alumnernes øvelser, men meget store dele af bygningen stod i årene herefter ubenyttet hen. I 1751 foreslog et medlem af Kommunitetets bestyrelse, Peder Holm, at man indrettede bygningen som regensanneks med bolig for 50-60 alumner, eller at man i modsat fald ganske enkelt afhændede den nordlige del. Resultatet blev, at man i stedet indrettede den nordlige del til lejlighed for universitetets prokansler Erik Pontoppidan, der boede her fra 1755 til sin død i 1763; hans enke beholdt den vidtløftige bolig lige indtil sin død i 1809.[138] Store dele af den øvrige bygning blev efterhånden også indrettet som lejligheder, især for professorenker. På initiativ af den nyudnævnte professor i naturhistorie, Morten T. Brünnich, indrettede man i 1772 den sydlige del af den øverste etage til Natural Theater med en tilhørende professorbolig.

137. Synsforretning juli 1731. RA.KU. 23.03.26. Kommunitetets regnskaber.
138. Reinhardt: *Kommunitetet og Regentsen*, s. 188.

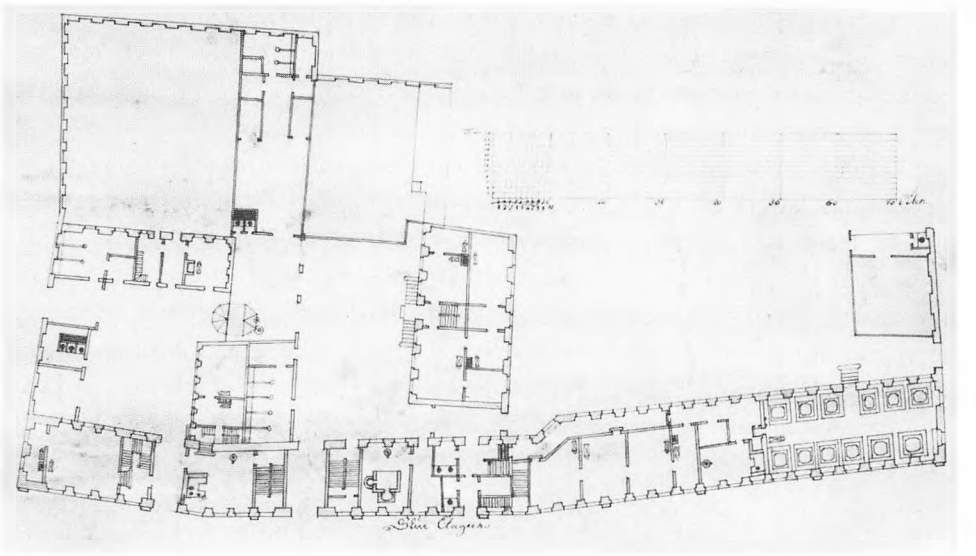

Fig. 45. Kommunitetsbygningen. Den lange bygning mod Nørregade, der opførtes efter »Klostrets« brand i 1641, led stor skade ved branden i 1728, men bygningen blev genindviet i 1731. Denne plan fra 1700-tallet viser indretningen med studentermensa i det sydlige afsnit. Få år efter genopførelsen opgav man imidlertid den århundredgamle tradition med studenterbespisning, og huset blev herefter anvendt til mange andre formål, bl. a. til professorboliger. Tegning. RA.KU. 21.09.06.

Studiegårdens bygninger genopførtes relativt hurtigt efter branden og fik stort set et stilistisk ensartet præg, men unægtelig i en noget mere økonomisk og mådeholden ydre form end Christian IV's festlige universitet. Anatomihuset blev ikke genopført; i dets sted byggede man en uanselig *portnerbolig* i et stokværk, og hele fronten mod Vor Frue Kirke og den nye gade mellem Fiolstræde og Nørregade efterlod et noget tilfældigt og ufuldendt indtryk. Genopførelsen faldt sammen med udarbejdelsen af en ny universitetsfundats og den 4. december 1732 blev det såvel åndeligt som materielt genfødte universitet indviet ved en fest i det nye store auditorium.[139]

Genopførelsen af kirkerne, biblioteket og Rundetårn

Man må tage det som givet, at universitetet efter branden har ønsket, at institutionen skulle retableres i fuldt omfang, men ansvaret for genopbygnin-

139. Engelstoft og Werlauff: *Kjøbenhavns Universitets-Bygnings Historie*, s. 64. Nye Tidender 1732, nr. 12.

gen var taget Konsistorium af hænde. Det var de skiftende bygningskommissioner og i sidste ende regeringen, der bestemte takten i byggeriet og prioriteringsrækkefølgen af de enkelte opgaver. Man var i særdeleshed ivrig efter at genrejse kirkerne. *Vor Frue Kirkes* middelalderlige bygning var ødelagt med kapeller og kapitelshus, og hermed var den gamle direkte bygningsmæssige forbindelse mellem kirken og universitetet ophørt. I årene efter branden rejste der sig nu i stedet en pompøs barok halle-kirke, der indviedes i 1738. Opførelsen var præget af skiftende arkitekters ledelse og ændringer, men især blev opførelsen af tårn og spir problemfyldt. Kirkens tårn styrtede to gange, inden det langt om længe var færdigt i 1744, til gengæld kronet af det overdådige barokspir.[140] Det bekostelige kirkebyggeri og specielt den langvarige opførelse af tårn og spir kom til at belaste de offentlige kasser så hårdt, at den fuldstændige genopbygning af universitetet tilsvarende blev trukket i langdrag.

Umiddelbart af langt større betydning for universitetet var spørgsmålet om *Trinitatis Kirke-Rundetårn-komplekset.* Her var ødelæggelserne især gået ud over loftet over kirken med biblioteksalen og det kostbare bibliotek, men også astronomens værelse og de små huse på Rundetårns platform, mens tårnet og kirkens murværk havde modstået branden uden alt for store ødelæggelser. Ved branden havde kirkeloftets enorme træværk dog slået et par af hvælvingerne ind.[141]

Det var Krieger, der fik til opgave at genopføre bygningskomplekset, og de første planer forelå allerede kort tid efter branden. I disse planer indgik imidlertid ikke genopførelsen af biblioteket. Man tænkte sig nu hele den øverste etage af kirkebygningen fjernet, støttepillerne skulle tilsvarende forkortes, og en ny kransgesims trækkes hele kirken rundt. Disse oprindelige planer blev dog ændret i løbet af foråret 1729, sandsynligvis på kongens direkte foranledning, og Krieger udarbejdede et nyt overslag, dateret den 14. juni 1729, hvor biblioteksalen var bevaret på sin gamle plads.[142] Kommissionens ledende medlemmer Worm og Vincent Lerche har imidlertid herefter udtrykt en vis betænkelighed ved atter at genopføre biblioteket over kirken og meddelt kongen, at de hellere havde set biblioteket indrettet et andet sted, fordi kirkens mure måske ikke tålte den store vægt.[143] Kongens beslutning var dog uigenkaldelig. I en resolution udstedt den 27. juni anførte han, at han var betænkelig ved at ændre noget i sine forfædres foranstaltninger, og »derfor allernådigst ville, at oftbemeldte bibliotek på det sted over Trinitatis, hvor

140. *Danmarks Kirker, København* I, s. 115 ff.

141. *Danmarks Kirker, København* II, s. 275 ff.

142. RA.Rtk. Bygningskommissionen af 1731. Worm og Lerches overinspection 1728-31.

143. Smst. Svend Dahl: *Universitetsbibliotekets Bygninger*, s. 26.

samme tilforne været haver, skal opbygges og indrettes«.[144] Der er næppe tvivl om, at betænkelighederne med hensyn til bibliotekets placering over kirken er kommet fra universitetsfolkene. Katastrofen sad dem som en skræk i livet, og netop Worm havde al mulig grund til at føle sig utryg ved stedet. Så sent som dagen før branden havde han ladet hele Roskilde stiftsarkiv føre ind til biblioteket, hvor alt brændte. Som brugere har de givetvis også følt adgangen til biblioteket lidt for besværlig. Arbejdet blev imidlertid sat i gang og kontrakter med håndværkerne allerede afsluttet i maj 1729.[145] Kirken kunne genindvies den 7. oktober 1731. Biblioteksalen stod færdig samme år, men indrettedes sandsynligvis først det følgende år, i et langt mere spartansk udstyr end det tidligere. Salen opdeltes af to rækker bærende træstolper uden nogen udsmykning, svarende til kirkehvælvets bærende piller.[146] Tårnet blev repareret samtidig med kirken og fik ligesom tidligere pudset overflade. Der oprettedes to nye astronomiske huse på platformen.

Kollegierne

Ligesom de øvrige bygninger var kollegierne blevet hårdt ramt. *Regensen* var måske sluppet lettest gennem katastrofen. Regenskirken samt det østligste afsnit af Kannikestrædefløjen var kun flygtigt ramt af ildens ødelæggelser. Murene blev stående, til dels også skillerum og inventar, men resten af fløjen mod St. Kannikestræde og hele fløjen mod Skidenstræde blev lagt i ruiner. Allerede den 4. november havde kommunitetsbestyrelsen indsendt et andragende om at lade foretage en midlertidig istandsættelse af de bevarede dele. Det blev bevilget, Kommunitetets økonomus fik befaling om snarest at sætte arbejdet i gang, og i løbet af foråret 1729 har 32 af de fattigste studenter sandsynligvis kunnet flytte ind i de reparerede afsnit.[147] Den lille Regenskirke stod færdig i løbet af foråret 1729 og oplevede en kort hæderfuld periode som afløser for Trinitatis Kirke.[148]

Den 9. april 1729 havde kommunitetsbestyrelsen modtaget kongelig befaling om at påbegynde genopbygningen af Kommunitetsbygningen samt den resterende del af regensbygningen, og i eftersommeren samme år begyndte man at genopbygge fløjen mod Skidenstræde. Arbejdet trak ud, og i juni 1730 fik økonomus instrukser om at fremskynde arbejdet, så fløjen med

144. Svend Dahl: *Universitetsbibliotekets Bygninger*, anf. st.
145. Smst.
146. *Danmarks Kirker, København* II, s. 278.
147. Reinhardt: *Kommunitetet og Regentsen*, s. 180 f.
148. *Danmarks Kirker, København* II, s. 234.

de to inspektioner kunne tages i brug i løbet af vinteren. Men der er ikke noget, der tyder på, at bygningen har været færdig før sommeren 1731. Herefter slap pengene op.[149] To trediedele af Regensen var genopført, men man manglede stadig 5. og 6. inspektion i sydfløjen, der i lang tid herefter henlå som ruin. Man lukkede tomten med plankeværk i 1733, og først i 1743 kunne man begynde at tænke på at fuldføre kollegiet, da Christian VI skænkede 700 rigsdaler til formålet. I løbet af foråret 1743 planlagdes arbejdet, og bestyrelsen havde fået kongelig tilslutning til et ønske om at genopføre bygningen i 3 etager, idet man udover de oprindelige to fulde etager tilføjede en lavere tredie. Det var ligeledes tanken senere at forhøje de øvrige fløje tilsvarende. Man ville herved kunne forøge antallet af alumner, men det indgik også i overvejelserne, at man herved kunne indrette en bedre lejlighed til regensprovsten, der hidtil havde boet i en beskeden lejlighed i 1. inspektion. Samtidig kunne indrettes en portnerbolig ved portrummet i det nye bygningsafsnit.[150]

Planen havde fået kongelig approbation den 2. august 1743, og byggeriet blev herefter påbegyndt. I kontrakten med bygmesteren var huset lovet færdig til 11. december samme år, men bygningen har først stået klar i slutningen af 1744 til en samlet byggesum af 5500 rigsdaler.[151] Som det ses på afbildningen i L. Thuras *Hafnia Hodierna* blev det nye bygningsafsnit opført med sine oprindelige 11 fag, kælder, 2 fulde etager, en lav 3. etage og afsluttet af en lille dekorativ gavlkvist. I den østligste del af denne nybygning fik Regensen nu atter sin hovedport, og udover portnerboligen indrettedes et lille ligbærerkontor med egen indgang fra gaden.

Året efter blev der foretaget en undersøgelse af kirkefløjen, og det viste sig, at en istandsættelse var yderst påkrævet. Man kom imidlertid først i gang i 1748, og resultatet blev, at man måtte rive hele fløjen ned og opføre en ny bygning, der stod færdig i juli 1749.[151a] I stedet for den oprindelige lave bygning førtes fløjen nu op i 2 stokværk, således at tagkransen flugtede med den ny bygning i nordfløjen, dels af hensyn til helheden og dels af hensyn til genboen Rundetårn, der krævede en mere anselig bygning. Kirkebygningen blev imidlertid føjet til de to andre fløje som et selvstændigt bygningsafsnit afsluttet af valmtag. I nogen grad i modsætning til de øvrige bygninger opførtes den i tidens elegante rokokkodragt med et let fremspringende midterparti kronet af en trekantgavl og sidepartiernes murfyldninger omgivet af de moderne ørelisener. Til trods for et ret godt kendskab til bygningshisto-

149. Reinhardt: *Kommunitetet og Regentsen,* s. 189.
150. Smst. s. 191.
151. Smst.
151 a. *Danmarks Kirker, København* II, s. 234-35.

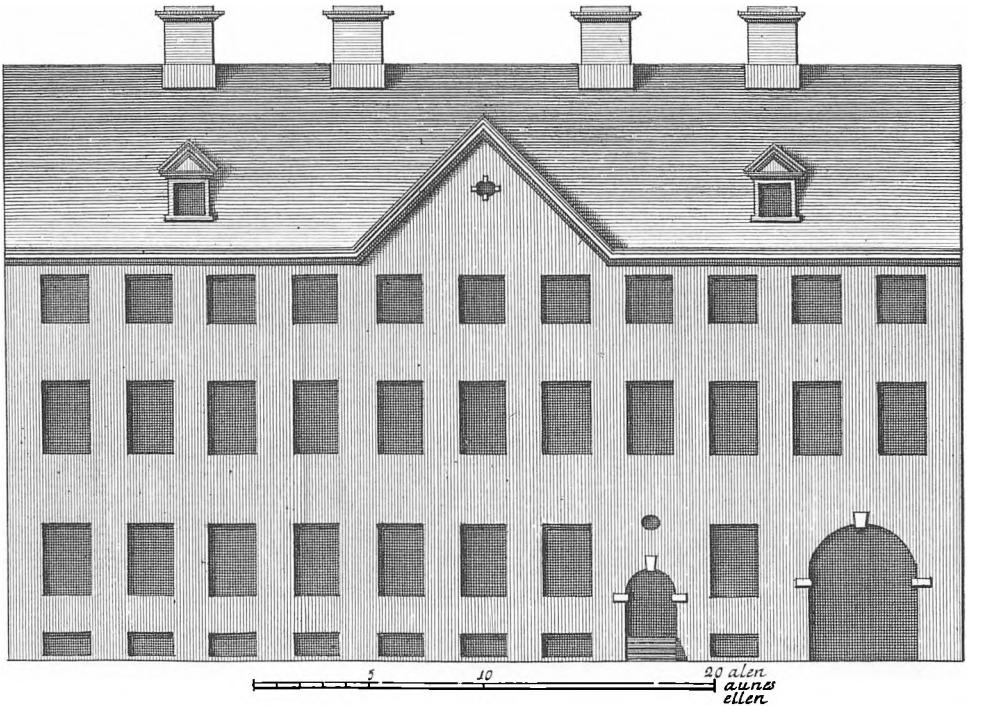

Fig. 46. Regensen. Facade mod Store Kannikestræde. Kollegiet genopførtes i langsomt tempo efter branden i 1728 og dets udseende var ligesom de øvrige universitetsbygningers præget af økonomi og nøgternhed. Opmåling efter Thura: »Hafnia Hodierna«, 1748.

rien er arkitektens navn ikke kendt, men der er rimelig grund til at antage, at det var stadsbygmesteren *Niels Banner Mathiesen.*[152] I det nederste stokværk indrettedes 5 nye studenterværelser, og derover kirken med 4 høje rundbuede vinduer ud mod Købmagergade.

Senere, i 1777, forhøjedes også det østlige afsnit af fløjen mod St. Kannikestræde, således at fløjen fremstod som en helhed og med et ydre, der stort set blev bevaret indtil den store ombygning i begyndelsen af det 20. årh.[153] Det genopførte kollegium havde ikke meget tilfælles med Christian IV's bygning. Egentlig var det kun det østlige afsnit af Kannikestrædefløjen, der var bevaret, og bygningskomplekset var uden det tidligere dekorative islæt og måtte ligesom de andre universitetsbygninger lade sig nøje med et helt enkelt og spartansk udstyr, der undertiden gav kollegiet navnet studenternes kaserne. På Rach og Egebergs maleri af Regensen fra midten af

152. *Danmarks Kirker, København* II, s. 234 f.
153. Reinhardt: *Kommunitetet og Regentsen*, s. 305.

1700-tallet er den nyopførte vestlige del af Kannikestrædefløjen gengivet med lys facadebehandling, men meget tyder på, at hele bygningskomplekset senere i perioder har været rødkalket med hvidt optrukne fuger.[154]

Borchs herligt udstyrede kollegium var blevet helt raseret af branden, men murene holdt og blev rammen om det nye kollegium. Man kunne relativt hurtigt gå i gang med genopbygningen. Der blev hævet 5500 rigsdaler af kapitalen, og arbejdet blev sandsynligvis påbegyndt i foråret 1730. Allerede i sommeren samme år blev kransen sat, men studenternes indflytning fandt dog først sted i sommeren 1731.[155] Med de bevarede mure bibeholdt bygningen den oprindelige disposition med 8 dobbeltværelser i de to nederste stokværk og bibliotek og auditorium i øverste samt med en trappe til venstre for porten. Men både i det ydre og i det indre manglede bygningen den pragt, der havde fremhævet det oprindelige kollegium. Den mægtige trekantgavl blev ikke genopført, selv om en regnskabspost tyder på, at det har været planlagt. Kobbertaget blev erstattet af tegl. Borchs berømte samlinger var ødelagt og det veludstyrede bibliotek og pragtfulde auditorium erstattet af meget enkelt indrettede rum.[156]

Elers Collegium led samme skæbne. Kollegiet var ikke så velfunderet som Borchs, og man har en overgang været lidt i vildrede med, hvad man skulle stille op med bygningen. En kongelig befaling bestemte imidlertid, at bygningen skulle genopføres »på det sparsomste«, på sine egne mure og af sine egne midler. Krieger forestod arbejdet, og bygningen har sandsynligvis været færdig i 1732 med en indretning og et ydre omtrent som før branden.[157]

Det ældste af kollegierne, *Valkendorfs,* havde allerede før branden været noget brøstfældigt, og husets tilstand bliver efter brandkatastrofen beskrevet som ret kritisk. Ikke desto mindre har man taget fat på at genopføre kollegiet på de gamle mure i 1729-30, og ved påsketid 1731 var arbejdet færdig, og studenterne kunne flytte ind.[158] Bygningen har sandsynligvis ved denne lejlighed fået det helt statelige udseende, man møder på L. Thuras stik fra 1748 samt på Rach og Egebergs maleri af bygningen fra omkring 1750 med hjørnerusticering og med den tre fag brede gavlkvist, de brede og flade gerigter omkring vinduer samt den rundbuede midterport. Men kollegiebygningens tilstand var fortsat kritisk, og i 1742 skildrede eforen Peter Horrebow bygningens situation således: »Når stor regn faldt, løb vandet fra gaden ind i haven. Auditorium med biblioteket stod i morads; ringmuren omkring haven

154. RA.KU. 31.03.08. Teologisk Fakultets kopibog, 9.6.1823.
155. Johannes Pedersen: *Borchs Kollegiums Historie 1728-1823*, 1916, s. 2 ff.
156. Smst. s. 7 f.
157. Hermansen: *Elers Collegiums Bygning*, s. 166 f.
158. Helms: *Valkendorfs Kollegiums Historie*, s. 153.

var nedfalden og næsten diriperet. Forhuset lå ligeså nedrigt, vådt og sumpigt og bestod i nogle lave karmelitermunkeceller, unyttelige gange og skorstenen som betoge rummet for alumnorum logementer; et unyttigt trappehus og svale med tag over som alt kostede at underholde, betog det lidet gårdsrum og lyset fra kamrene til gården, hvoraf det blev kaldet Collegium obscurum«.[159] Det følgende år begyndte man en gennemgribende forbedring af kollegiet. Havens niveau gjordes højere, hvorved det blev nødvendigt at ombygge og forhøje auditoriet med 3 alen. I 1744 skete der en del forbedringer i forhuset. Med forbillede i de nyere kollegiers rumdisposition lagdes en trappe midt i bygningen med adgang til alle værelser, og svalen på bygningens nordside blev nedbrudt. Man forsøgte at afvande haven ved at lægge en kanal under huset.[160]

Professorresidenserne

De 11 professorresidenser, universitetet havde rådet over ved branden i 1728, var alle totalt udbrændte. Mange af dem var meget gamle bygninger, og de fleste var opført i bindingsværk. Ilden havde haft let spil her. Professorerne har fra starten været pinlig klar over, at det var en samlet byggeopgave, der set i relation til de øvrige, ville blive sat langt tilbage. Gårdene skulle genopføres fra grunden og pengene udredes af brandstyrskassen. På den anden side frembød en professorresidens stadig så store fordele, hvad bekvem beliggenhed og billig husleje angik, at man langt fra var til sinds at opgive håbet om at få dette privilegium tilbage. Uden Konsistoriums akter er det umuligt at følge, hvorledes universitetsstyrelsen havde tænkt sig at gribe problemet an. I 1729 afgav Christian Worm imidlertid en betænkning til Geheimekonseilet, hvori han ganske enkelt foreslog, at man undlod at genopføre professorresidenserne, og at man erstattede dem med huslejegodtgørelser på mellem 200 og 300 rigsdaler. Det har næppe været populært blandt hans kolleger, og det blev da også forkastet af Konseilet.[161] Sagen om professorresidenserne blev stillet i bero, men det synes at have været et temmeligt afgørende spørgsmål, om man overhovedet burde betragte residenserne som offentlige bygninger. Da Kommisionen for kirkerne og rådhusets genopførelse blev oprettet i foråret 1729, kom residenserne slet ikke på dagsordenen, men kommissionens sidste handling før den opløstes i 1731 var

159. Smst. s. 156.
160. Smst. s. 158.
161. Robert Egevang: *Professorgårdene i latinerkvarteret,* 1975, s. 19.

for så vidt ejendommeligt nok at sætte gang i spørgsmålet, idet den i sin afsluttende beretning til Konseilet bl.a. anførte: »derfor indstiller vi underdanigst, om vi os noget med præste- og professorresidenserne må befatte, og om de også som publikke bygninger må anses«.[162] Da den nedlagte kommission nogle måneder senere blev erstattet af Bygningskommissionen af 1731, fik den nye kommission Konseilets svar på spørgsmålet om residenserne. Heri godkendte kongen, at Worms egen embedsbolig, Bispegården, kunne opføres for brandstyrskassens midler, men der blev også halvvejs givet løfte om, at professorboligerne kunne opføres i kommissionens regi. Den nye bygningskommission skulle sørge for overslag over udgifterne, og man skulle derefter i Konseilet tage stilling til om brandstyrskassen kunne finansiere byggeriet.[163]

Det blev overdraget professoren i matematik, *Joachim Frederik Ramus,* at udføre tegninger og overslag til de 11 professorresidenser. Ramus var selv medlem af kommissionen og sin professorstilling til trods ikke ukendt med bygningsfaget. Han havde en overgang været stadskonduktør i København og havde netop i 1731 overtaget genopbygningen af Vor Frue Kirke. Både hans stilling i kommissionen og ved universitetet gjorde ham yderst velegnet til at forestå planlægningen af professorgårdene.

Det kan dog næppe have voldt Ramus store vanskeligheder at udføre projekterne. Gårdene skulle placeres hvor de havde ligget tidligere, husene skulle opføres i grundmur efter de bygningsvedtægter, der var indført efter branden, ligesom hovedbygningerne i modsætning til de oprindelige nu skulle ligge mod gaden. Det eneste spørgsmål, der kunne drøftes, var husenes størrelse, og her har han i planlægningsfasen givetvis haft en del drøftelser med Konsistorium. Alligevel var han først færdig den 14. januar 1732, da han afleverede en beregning over de nye professorresidenser til bygningskommissionen. Han regnede i sit overslag med en byggesum på 5000 rigsdaler for hver residens og dermed en samlet byggesum på 55.000 rigsdaler.[164]

De vedføjede tegninger af to forskellige hustyper eksisterer stadig. Udformningen var på ingen måde original, men svarede stort set til den øvrige borgerlige bebyggelse, der i disse år skød op overalt efter J. C. Kriegers modeller. I begge tilfælde var der tale om enkelt udsmykkede facader, 9 fag i længden og to stokværk i højden samt udstyret med tidens karakteristiske gavlkvist på henholdsvis 3 og 4 fag. I den ene type var huset tillige forsynet med en portgennemkørsel i facadens venstre side med et tilsvarende bredere fag i stokværket ovenover. Ramus' projekter kom allerede på kommissionens

162. Robert Egevang: *Professorgårdene i latinerkvarteret,* s. 19.
163. Smst. s. 20.
164. Smst. s. 21.

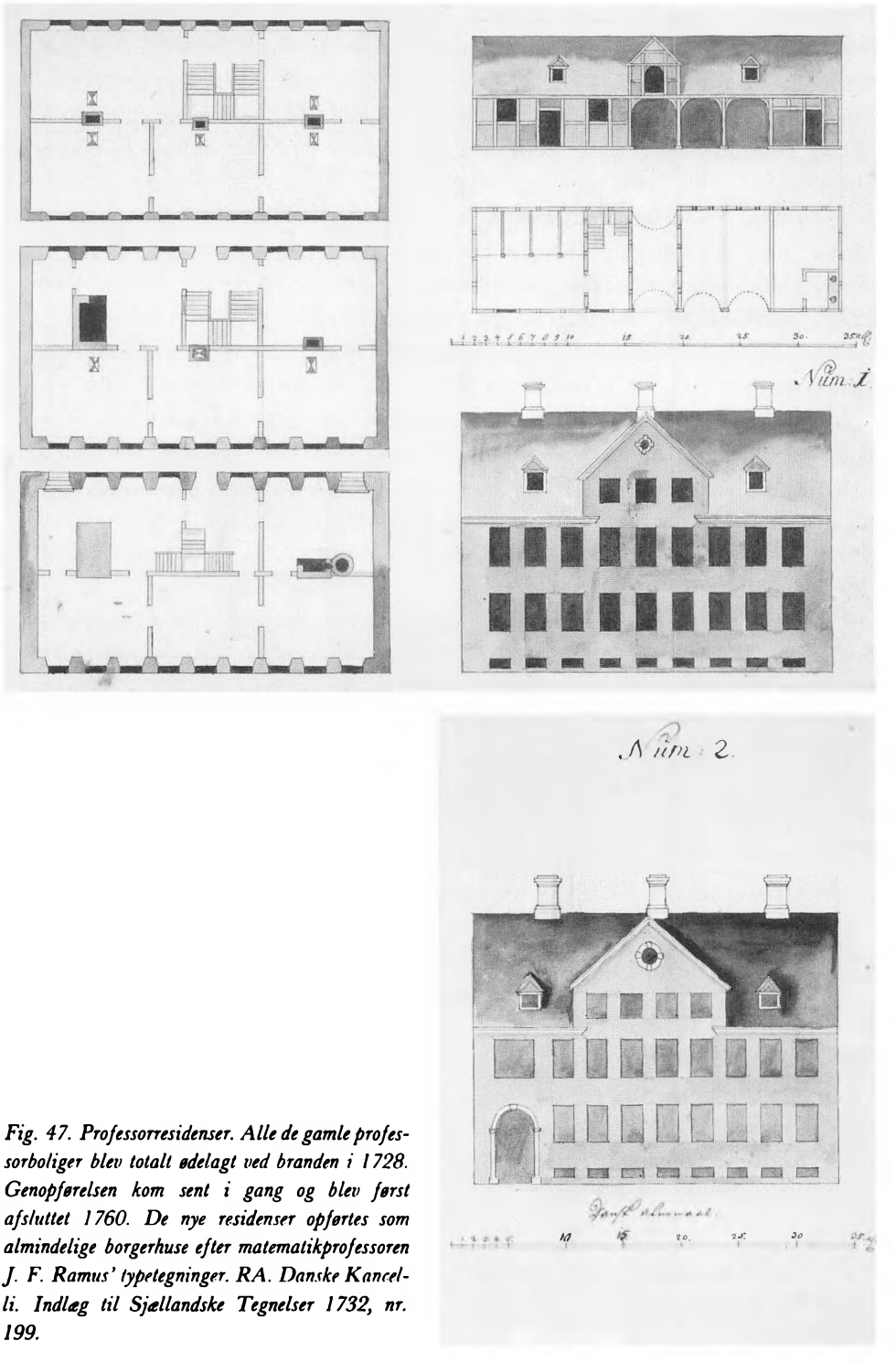

Fig. 47. Professorresidenser. Alle de gamle professorboliger blev totalt ødelagt ved branden i 1728. Genopførelsen kom sent i gang og blev først afsluttet 1760. De nye residenser opførtes som almindelige borgerhuse efter matematikprofessoren J. F. Ramus' typetegninger. RA. Danske Kancelli. Indlæg til Sjællandske Tegnelser 1732, nr. 199.

dagsorden 3 dage efter afleveringen, og resultatet af forhandlingerne blev, at man foreslog Geheimekonseilet, at man samme år skulle begynde at opføre 4 eller 5 residenser. Som støtte for kommissionens betænkning var der i den nye universitetsfundats indføjet en passus, der ved den kongelige stadfæstelse 31. marts 1732 i realiteten gav løfte om alle residensernes genopbygning; »Som alle professorum residencer ved sidste store ildebrand bleve lagde i aske, så ville vi drage allernådigst omsorg for, at de igien kunne vorde opbygte«.[165] Den 2. maj samme år godkendte kongen Ramus' overslag og tegninger, men stadfæstede kommissionens betænkning om kun at opføre 5 gårde det første år.[166] Med nogen modstand fra biskop Worm blev det besluttet, at spørgsmålet om rækkefølgen i gårdenes opførelse skulle afgøres efter de gamle optionsregler, hvilket i realiteten betød, at de første 5 gårde, der skulle opføres, var professor Bartholins gård på hjørnet af Fiolstræde og St. Kannikestræde, professor Frankenaus gård ved Den botaniske Have ved siden af auditoriebygningen, professor Buchwalds og professor Grams gårde ud mod kirkegården, hvor Metropolitanskolebygningen nu ligger, og endelig professor Horrebows gård i St. Kannikestræde mellem Bartholins gård og Borchs Kollegium.

I løbet af efteråret 1732 gik man i gang med opførelsen af de 3 første gårde, de 2 sidste blev påbegyndt i foråret 1733, og alle 5 stod færdig i foråret 1734, i det store og hele opført efter Ramus' typetegninger. Der manglede imidlertid stadig 6 gårde, før byggeprogrammet og de fundatsmæssige bestemmelser var opfyldt. Det var de 3 gårde på St. Kannikestrædes sydside mellem Lille Kannikestræde og Elers Collegium, de 2 gårde i Studiestræde og endelig gården i Sankt Pedersstræde. Geheimekonseilet forhastede sig imidlertid ikke. Trods utallige henvendelser og bønskrivelser fra universitetet, blev genopbygningen bestandig udskudt i en lang årrække med den begrundelse, at genopførelsen af Vor Frue Kirke skulle være fuldstændig tilendebragt, før der kunne afses midler til professorboligerne.[167]

I 1744 kunne det se ud, som om der kom skred i sagen. På en henvendelse fra universitetet udbad Konseilet sig nye tegninger og overslag for de resterende 6 gårde. Man indsendte 6 modificerede kopier af Ramus' oprindelige typetegninger, og sagen kom så vidt, at kongen bevilgede i alt 36.000 rigsdaler til genopførelsen. Men det har sandsynligvis kun været spilfægteri fra Konseilets side, ledet af dets præsident U. A. Holstein, for først den 10. september 1751 blev det meddelt universitetet, at første etape af

165. Norvin: *Københavns Universitet i Reformationens og Orthodoxiens Tidsalder* II, s. 148.
166. Egevang: *Professorgårdene i latinerkvarteret,* s. 24.
167. Smst. s 28.

byggeriet kunne startes. Man er formentlig gået i gang med de 3 residenser i St. Kannikestræde i 1752. De stod færdige året efter, hvorpå man begyndte at bygge de 2 residenser i henholdsvis Studiestræde og Sankt Pederstræde, hvor Studiegården nu ligger, mens den sidste residens på Studiestrædes sydside først påbegyndtes i 1757 under ledelse af arkitekten Philip de Lange og antagelig først har stået færdig omkring 1760.[168]

Kun en enkelt af bygningerne, det nuværende St. Kannikestræde 11, eksisterer stadig i sin oprindelige form, men til dels også naboejendommen St. Kannikestræde 13, der dog i 1800-tallet blev forhøjet med en etage. Resten er siden blevet ødelagt eller nedrevet. Selv om de egentlige bygningstegninger er forsvundet, og den oprindelige indretning af de eksisterende bygninger siden er blevet ændret, har man gennem synsforretninger, beskrivelser og afbildninger et ganske udmærket kendskab til gårdenes udseende og form i 1700-tallet. Det er fremfor alt karakteristisk, at alle gårdene er opført efter Ramus' model fra 1732. Ejendommeligt er det vel især, at de sidste 6 gårde, der opførtes i 1750'erne, bevarede den noget gammeldags og traditionelle form. En del af forklaringen findes måske i den omstændighed, at tegningerne åbenbart er udført i 1744, på et tidspunkt, hvor stilen vel ikke i egentlig forstand har virket forældet, og hvor rektor i sin indstilling netop påpegede hensynet til »konformiteten med de allerede opbygte residenser«.[169] De nye huse var repræsentative eksempler på den borgerlige bygningskultur efter branden i 1728, og uden at gøre synderlig væsen af sig gled de uden videre ind i det almindelige gadebillede. St. Kannikestræde ændrede karakter i disse år, hvor den efterhånden fik en sammenhængende bebyggelse af kollegier og professorboliger i 2-3 stokværks højde. Gårdene omkring Vor Frue Kirke var stadig de mest eftertragtede, og gården på hjørnet af Fiolstræde og St. Kannikestræde indtog stadig pladsen som den mest agtværdige af residenserne, et indtryk, der bestyrkedes af dens prominente beboere. Den blev efter genopførelsen overdraget til den teologiske professor Hans Steenbuch og ved hans død i 1740 overladt til Holberg, der boede her de sidste 14 år af sit liv. Derefter overtog Ramus den gård han selv havde tegnet 22 år tidligere.[170]

I funktionel henseende har de nye residenser langt overgået deres forgængere. De var rummelige, værdige og bekvemme. En synsforretning af residensen på det nordlige hjørne af St. Kannikestræde og Fiolstræde giver et udmærket indtryk af residensernes indretning.[171] Huset lå med sin facade mod St. Kannikestræde, parallelt med residensen på det modsatte hjørne, og

168. Smst. s. 38.
169. Smst. s. 33.
170. Smst. s. 62.
171. Smst. s. 58. RA.Rtk. Bygningskommissionen af 1731, nr. 421, 6.

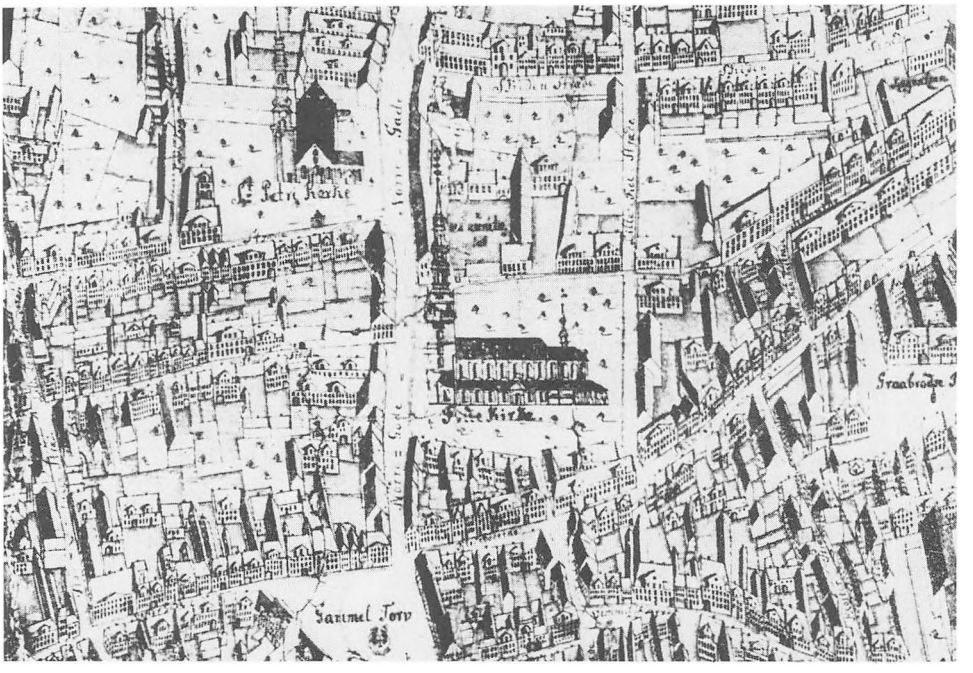

Fig. 48. Universitetskvarteret. Udsnit af Gjeddes eleverede kort fra omkring 1750. Københavns Bymuseum.

adgangen var gennem en port i hegnsmuren øst for bygningen. Hovedindgangen lå imod gårdsiden placeret midt på bygningen. Residenserne har stort set haft samme enkle rumfordeling. I hver etage har der været tre regulære stuer mod gaden og tre tilsvarende rumafsnit mod gården fordelt med to rum omkring en forstue med en stor italiensk trappe.

Hele kvarteret omkring universitetet og Vor Frue Kirke blev fornyet. I universitetsfirkantens sydøstlige hjørne genopførtes kirkens præsteboliger, og ved hjørnet af Studiestræde og Nørregade blev den gamle bispegård genopført, ligesom latinskolen syd for kirken i samme enkle barokdragt. Selve kirkegården lå i mange år efter branden hen som byggeplads, og i 1738 blev den indhegnet af et stakitværk til de nye gader i forlængelse af Fiolstræde og St. Kannikestræde og en mur mod Nørregade.

Med færdiggørelsen af den sidste professorresidens var universitetet omtrent blevet genopført i fuldt omfang. Bygningerne var ganske givet af en betydelig bedre kvalitet end før, men genopbygningen var uden visioner. På trods af bygningskommissionernes ledelse var der ingen egentlig samlet

Fig. 49. Universitetskvarterets udvikling i løbet af 1500-, 1600- og 1700-tallet. Tegning af Kirsten Kildegaard 1979.

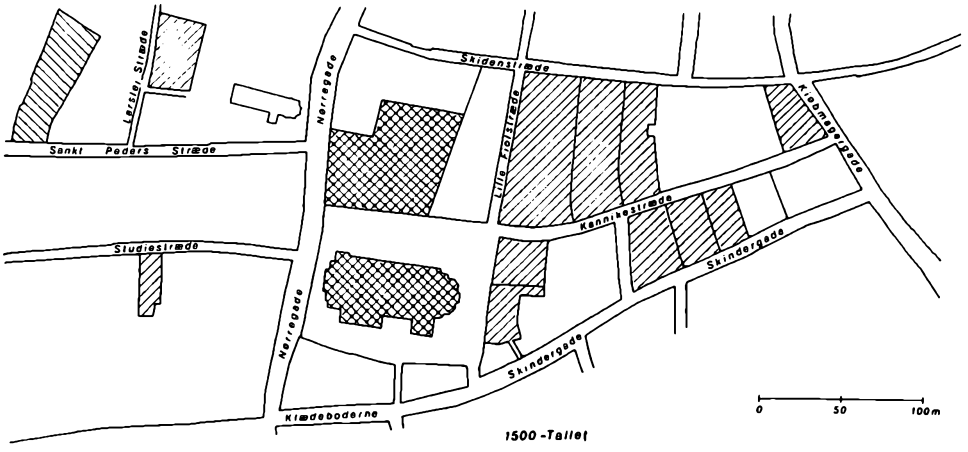

1500-Tallet

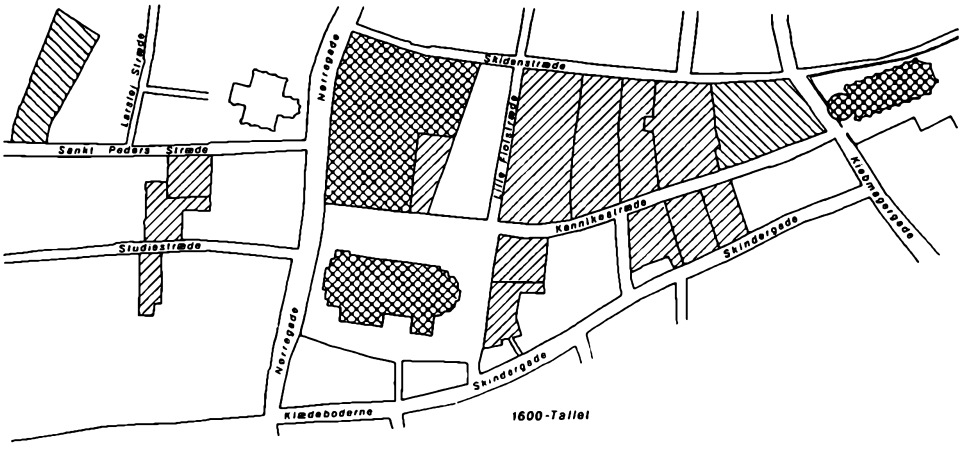

1600-Tallet

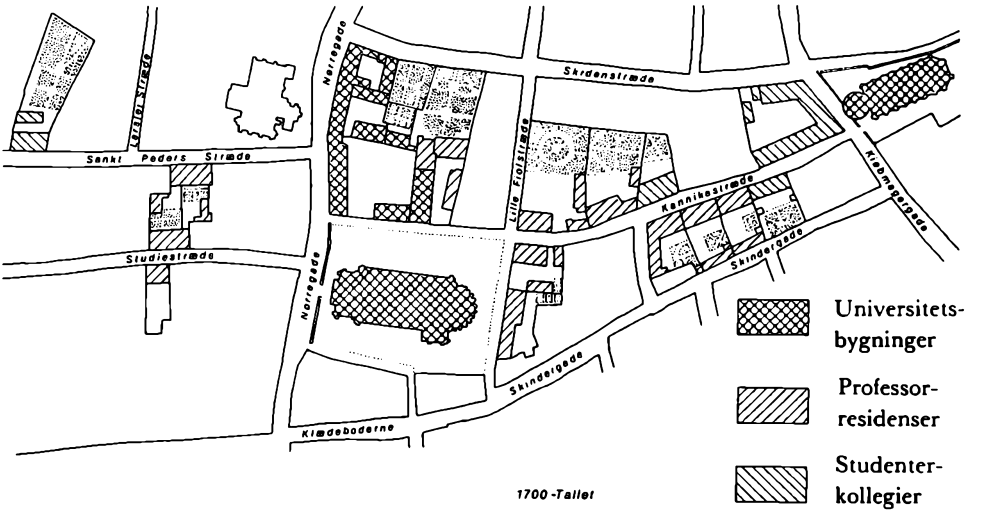

1700-Tallet

planlægning af byggeriet, hvad der muligvis i første række må tilskrives Geheimekonseilets åbenbare mangel på interesse for universitetsbyggeriet. Den originalitet og det udstyr af europæisk rang, der havde præget Christian IV's universitet, var nu erstattet af en lidt kedsommelig soliditet.

Spredning af det akademiske apparat

Mens universitetet hidtil havde kunnet foretage sin bygningsmæssige udvidelse inden for samme mindre område, skete der i løbet af 1700-tallet en udvikling inden for flere specielle fagområder, der gradvis medførte en begyndende bygningsmæssig spredning af universitetet.

Efter at de fleste undervisningslokaler var retableret i begyndelsen af 1730'rne, var der ikke umiddelbart gjort anstalter til genopførelse af det anatomiske auditorium og naturalkabinettet. I 1739 indrettede man imidlertid et mindre *anatomisk teater* i den nordlige del af auditoriebygningen ved siden af det store auditorium, og året efter kunne professor Detharding begynde sine forelæsninger her.[172] Samme år indrettedes et mindre museum i et tilstødende lokale. Auditoriet har givetvis stået uændret gennem det meste af 1700-tallet, og en opmåling i forbindelse med en påtænkt ombygning 1795 viser, at det ligesom sin forgænger var indrettet i en amfiteatralsk opbygning, men nu i den mere almindeligt udbredte halvcirkulære form.[173]

Placeringen var til stor gene for beboeren i den tilstødende professorresidens, som havde værelser lige under det anatomiske auditorium. Der blev bestandigt klaget over ligstanken, og i 1755 påtænkte man at flytte auditoriet over i Konsistoriebygningen, hvor præpareringen kunne foregå mere isoleret, især da Konsistorium tænkte på at flytte mødelokalet over i Kommunitetsbygningen. Det blev ved tanken; der var ingen penge til foretagendet.[174] Senere blev det anatomiske auditorium i 1805 gennemgribende forbedret, men nåede dog aldrig op på den standard og de forhold Det kirurgiske Akademi fik med den nye bygning i Bredgade fra 1787.

Mens Det medicinske Fakultet ikke havde overdrevent gode betingelser i Studiegården, blev der i løbet af 1700-tallet, og uden for Konsistoriums rækkevidde, dannet et lægevidenskabeligt tyngdepunkt et helt andet sted i byen. Som led i den helt nye bydel Frederiksstaden, der anlagdes i årene efter 1750, opførte man et civilt hospital, *Det kgl. Frederiks Hospital,* som et stort

172. Engelstoft og Werlauff: *Kjøbenhavns Universitets-Bygnings Historie*, s. 66.
173. RA.KU. 12.05.51. Cirkularia 1795.
174. Engelstoft og Werlauff: *Kjøbenhavns Universitets-Bygnings Historie*, s. 67.

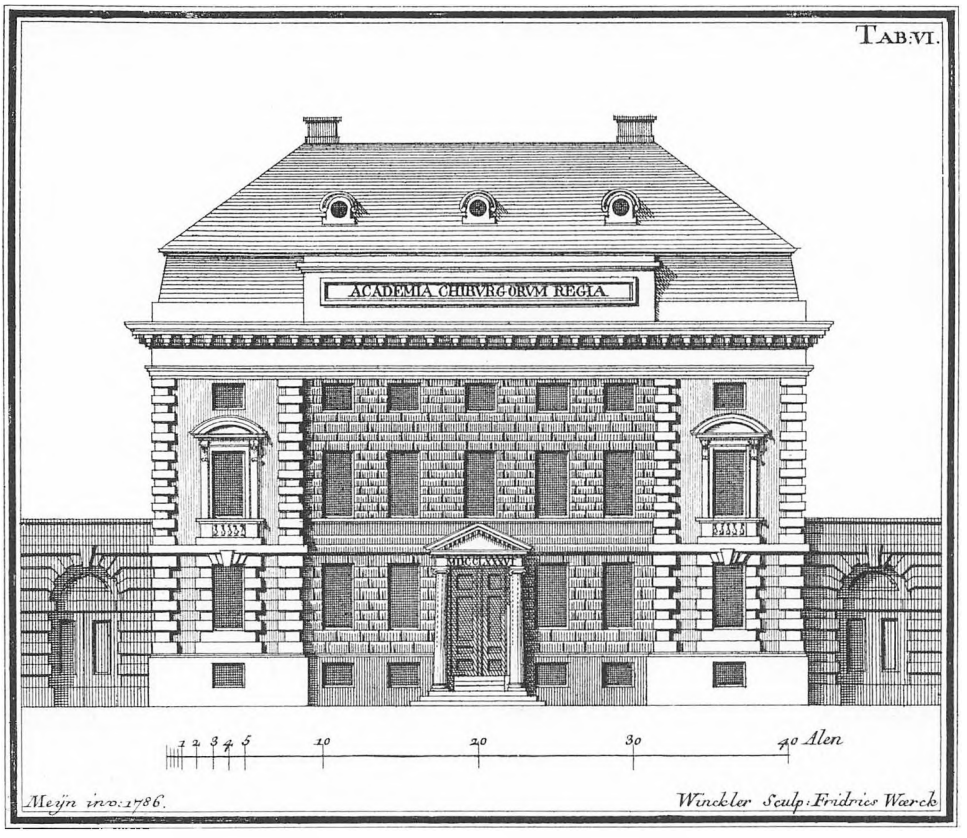

Fig. 50. Kirurgisk Akademi. I 1785 opførtes et klassicistisk palæ for Det kgl. kirurgiske Akademi, der herved fik fortrinlige arbejdsvilkår, mens den konkurrerende anatomiundervisning ved universitetet foregik under usle og helt utilstrækkelige forhold, især efter bombardementet 1807. Det var derfor et fremskridt for den lægevidenskabelige uddannelse, da de to institutioner i 1840 blev slået sammen og universitetet kunne henlægge sin anatomiundervisning til bygningen i Bredgade. Stik 1786. KB. Billedsamlingen.

firlænget kompleks omkring en grønnegård. De mange institutioner, der efterhånden samledes omkring hospitalet, tiltrak i løbet af det følgende århundrede hele universitetets lægevidenskabelige uddannelse. Med nogen modstand fra universitetet opførte den selvstændige institution *Det kgl. kirurgiske Akademi* i årene 1785-87 sin nye bygning i Bredgade, efter arkitekten Peter Meyns tegninger, med en monumental klassicistisk facade. Det store auditorium midt i bygningen var udformet som en halvcirkulær amfieteatralsk opbygning, ligesom universitetets anatomiske teater, men rigtignok i et helt andet og overdådigt udstyr. Med forbillede i det samtidige parisiske École de Chirurgie opførtes det som en parafrase over antikkens berømte

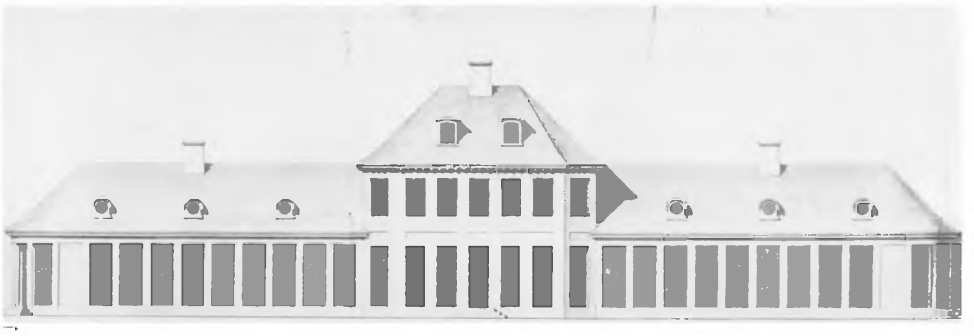

Fig. 51. I forbindelse med anlæggelsen af en ny botanisk have på et areal bag Charlottenborg som afløser for den gamle have i universitetsfirkanten, opførtes en ny hovedbygning langs Nyhavn af arkitekten C. F. Harsdorff. Der indrettedes en direktørbolig i midterpavillonens øverste etage og væksthuse i den nedre del samt i de lange fløje. Tegning 1780. RA.DK. Indlæg til Sjællandske Tegnelser 1788.

kuppelrum med tilsvarende kasetterede loft og lyshul, der i et sindrigt system kunne kaste dagslyset ned på dissektionsbordet midt i salen.[175]

Til gruppen af lægevidenskabelige bygninger omkring hospitalet føjedes i 1789 *Den kgl. Fødselsstiftelse,* der indrettedes i L. Thuras tidligere hus i Amaliegade.[176]

Universitetets *botaniske have,* som siden 1600 havde været anlagt på grunden mellem auditoriebygningen og Skidenstræde, var ikke i nævneværdig grad berørt af branden i 1728, men i løbet af 1700-tallet skete der en stærk udvikling af faget botanik, der krævede en helt anden form for botanisk have. Ligesom faget ændrede karakter fra medicinsk hjælpevidenskab til selvstændig videnskabelig disciplin, ændredes de botaniske haver tilsvarende fra hortus medicus til videnskabelig botanisk samling. Uden universitetets medvirken oprettedes i 1750'ernes slutning en egentlig botanisk have for enden af Amaliegade i den nyanlagte Frederiksstad. Tilsvarende blev der dog gjort forsøg på også at udvide universitetets botaniske have, hvor der blandt andet opførtes et væksthus ved muren ud til Skidenstræde. En mere omfattende udvidelse af haven, der påtænktes i 1769, blev dog opgivet, fordi universitetet året efter erhvervede den botaniske have ved Amaliegade.[177] Kun kort tid efter, i 1778, blev det imidlertid besluttet at flytte den til haven bag Charlottenborg, og i løbet af de følgende ti år blev haven anlagt her og indrettet med væksthuse, museum og boliger. Den samlede anlægssum på

175. Vilhelm Lorenzen: *Peter Meyn,* 1939.

176. Frederik Weilbach: *Architekten Lauritz Thura,* 1924, s. 161 ff. Dyre Trolle: *Fødselsstiftelsen i København,* 1962.

177. Engelstoft og Werlauff: *Kjøbenhavns Universitets-Bygnings Historie,* s. 72.

21.400 rigsdaler blev fortrinsvis tilvejebragt med understøttelse fra Postamtet og Partikulærkassen, og haven blev indtil 1817 drevet af en kongeligt udnævnt direktør og universitetets botaniske professor i fællesskab.[178] I forbindelse med anlægget af haven blev der i 1779-81 opført en lang hovedbygning mod Nyhavn efter C. F. Harsdorffs tegning. Opgaven var af helt speciel karakter, idet bygningen både skulle rumme væksthuse og bolig for direktøren. Den blev opført i havens mest solrige side mod Nyhavn i en graciøs pavillonagtig karakter med fremskudt midterparti i to stokværk omgivet af lave fløje i et stokværk. I fløjene og midtbygningens nederste stokværk indrettedes væksthuse med slanke vinduer mod haven og servicerum mod havnen, mens midtbygningens andet stokværk indrettedes som bolig for havens direktør.

DET MONUMENTALE UNIVERSITET (1807-1850)

Brand og bombardement

Årene omkring 1800 var skelsættende i Københavns bygningshistorie. Med den store bybrand i 1795 og englændernes bombardement i 1807 blev meget store dele af den gamle by atter ødelagt, og genopbygningsarbejdet, der stort set var afsluttet i de to første decennier af 1800-tallet, gav nu byen det velkendte klassicistiske præg. Branden i 1795 raserede byen i et bredt bælte mellem Gammelholm og Nørre Kvarter. Ved den lejlighed blev størsteparten af universitetets bygninger i Nørre Kvarter ødelagt. Det gjaldt Valkendorfs Kollegium samt de to professorresidenser i Studiestræde, mens residensen i Sankt Pedersstræde blev skånet. På *Valkendorfs Kollegium* var der netop blevet foretaget en mindre istandsættelse i anledning af kollegiets 200-års jubilæum, der skulle højtideligholdes den 16. juli 1795. Men der blev ikke noget at fejre. Huset blev stærkt beskadiget under branden mellem den 6. og 7. juni, hvor hele bygningens øverste etage udbrændte, mens kollegiets gamle murværk og nederste etages stenhvælvinger modstod branden, ligesom den gamle auditoriebygning i gården. Genopbygningsarbejdet kom dog hurtigt i gang, og den 27. november 1795 blev kransen hejst. Da kollegiet var færdigt i 1798 havde byggearbejdet kostet 500 rigsdaler, hvoraf det meste kunne dækkes af forsikringssummen. Over indgangen sattes en indskrift: »Walkendorphs studenterbolig/ skienket højskolen 1595/ to gange opreist af sin aske/ efter branden 1728 og 1795«. Bygningen beholdt stort set den skikkelse, den havde

178. RA.DK. Koncepter og indlæg til sj. tegn. 1788, nr. 239. Joh. Lange: *Erindringer fra den botaniske Have ved Charlottenborg*, Botanisk Tidsskrift 1875.

fået ved genopbygningen efter branden i 1728, med de karakteristiske gavle mod gård og gade, men nu sandsynligvis i en mere nøgtern form.[179]

Derimod var de to residenser i Studiestræde aldeles udbrændte. Universitetet besluttede at opgive residensen på gadens sydside for at benytte brandforsikringssummen og det beløb, der kunne komme ind ved salg af grunden, til at genopføre residensen overfor, Studiestræde 6, der stødte op til residensen i Sankt Pedersstræde. Huset blev til gengæld opført i 3 etager som en ret anselig bolig og med en facadeudsmykning, der gled sammen med gadens øvrige enkle, klassicistiske borgerhuse.[180]

Som helhed var universitetet dog sluppet nådigt fra branden denne gang. Men det blev blot en stakket frist. I dagene mellem den 3. og 5. september 1807 blev byen bombarderet af englænderne, der især brugte Vor Frue Kirkes spir som mål for beskydningen. Natten til den 5. september blev kirken for alvor truffet og stod kort efter i lys lue; hen på morgenen styrtede tårnet ned. Denne gang gik det hårdt ud over universitetets bygninger, der lå i centrum af beskydningen. Et par dage efter at branden var slukket, mødte Konsistorium for at danne sig et foreløbigt skøn over skadens omfang. Blandt de helt udbrændte bygninger var Vor Frue Kirke, auditoriebygningen med anatomikammeret, Borchs Kollegium og 5 professorresidenser, de to residenser øst for kirken, Holbergs gamle residens på hjørnet af Fiolstræde-St. Kannikestræde og naboresidensen i St. Kannikestræde, samt residensen på hjørnet af Store og Lille Kannikestræde.[181] Skaden var stor, men langt fra så total som ved branden i 1728. I universitetsfirkanten overlevede Konsistoriehuset også denne gang ødelæggelserne og stod fortsat som et vidne om stedets tradition. Også Kommunitetsbygningen blev som helhed skånet. Rundetårn og Trinitatis Kirke med biblioteket undgik denne gang ødelæggelser af større omfang, såvel som også Regensen og Elers og Valkendorfs kollegier.

Det var dog hårdt nok endda. I løbet af efteråret opgjordes de nøjagtige skader på de forskellige institutioner og bygninger.[182] Skaderne på Kommunitetsbygningen og Konsistoriehuset var ikke større, end at de kunne udbedres i løbet af vinteren. Den lille bygning imellem Konsistorium og auditoriebygningen var imidlertid så medtaget, at renæssancegavlen krævede en omfattende istandsættelse, men Konsistorium kviede sig ved at ofre de godt 300 rigsdaler, reparationen ville koste og lod gavlen rive ned.[183]

179. Helms: *Valkendorfs Kollegiums Historie*, s. 178.

180. H.P. Selmer: *Om Professorernes Embedsboliger, og de i disses Sted i den senere Tid traadte Husleieportioner*, Akademiske Tidender I, s. 119 ff.

181. RA.KU. 12.03.23. Acta Consistorii 9.9.1807.

182. L. Engelstoft: *Foreløbig Beretning om Universitetets og det lærde Skolevæsens Tab ved Bombardementet i September 1807*, Universitets- og Skole-annaler 1809, bd. I., s. 265 f.

Forsikringssummen var langt fra tilstrækkelig til at dække en fuldstændig genopbygning af de ødelagte bygninger, og man var vel klar over, at det kunne få lange udsigter med genopførelsen af auditoriebygningen. Allerede i december 1807 besluttede man som en midlertidig foranstaltning at konservere bygningens bestående mure.[184] Tabet af auditoriebygningen var øjeblikkelig følelig. Det stod slemt til med universitetets undervisningslokaler. Man måtte nu på bedste måde finde afløsning for de 3 auditorier, der havde været i auditoriebygningen, samt de to auditorier man havde benyttet i det nedbrændte Borchs Kollegium. I en hel menneskealder måtte universitetsundervisningen foregå i de midlertidige auditorier man etablerede i 1807. Ud over auditoriet i Elers Collegium fik man foreløbig mod en årlig godtgørelse stillet to lokaler til rådighed i den gamle prokanslerinde Pontoppidans lejlighed i Kommunitetsbygningen. Ved hendes død i 1809 blev de to rum overtaget af universitetet. Det anatomiske auditorium blev midlertidigt indrettet i det gamle væksthus i haven mod Skidenstræde, hvor der i en række år havde været indrettet kemisk laboratorium. Undervisningen i kemi og fysik fik til gengæld en noget omflakkende tilværelse i de følgende år, hvor man først lejede sig ind i Henrik Müllers gård i Østergade og siden 1813 i det Thottske palæs bagbygninger på Kongens Nytorv.[185]

Ved de to katastrofer var antallet af professorresidenser blevet stærkt formindsket. Professorerne havde dog lige så lidt som efter den forrige storbrand opgivet håbet om en genopførelse af residenserne, men på et konsistoriemøde den 17. december 1807 besluttede man i højere grad at koncentrere professorboligerne i St. Kannikestræde og accepterede hermed bl.a. en afhændelse af de to gårde på Fiolstræde, øst for kirken.[186] Af den oprindelige bestand på 11 optionsresidenser, havde man allerede efter branden i 1795 opgivet en, og efter bombardementet var antallet blevet reduceret til 4, de to residenser i henholdsvis Studiestræde og Sankt Pedersstræde samt to residenser i St. Kannikestræde, henholdsvis nr. 11 og 13. Antallet af gamle residenser blev imidlertid i løbet af nogle få år reduceret til en enkelt. I 1823 blev professorboligen i St. Kannikestræde 13 indskrænket til kun at omfatte 1 etage, mens der i resten af bygningen blev indrettet et anatomisk museum. Da residensens beboer, H. C. F. Schumacher døde 1830 blev hele bygningen inddraget og hans lejlighed omdannet til antropologisk museum. Nogle få år senere kom den til også at rumme Det grevelige

183. Engelstoft og Werlauff: *Kjøbenhavns Universitets-Bygnings Historie*, s. 76.
184. Smst.
185. H.H. Kjølsen: *Fra Skidenstræde til H.C. Ørsted Instituttet*, 1965, s. 43 f.
186. RA.KU. 12.03.23. Acta Consistorii 17.12.1807.

Moltkeske Naturaliekabinets zoologiske Samling.[187] I 1828 blev de to residenser i henholdsvis Sankt Pedersstræde og Studiestræde inddraget til den nyoprettede Polytekniske Læreanstalt, hvortil også universitetets fysik- og kemiundervisning blev henlagt. Universitetet fik i stedet en årlig afgift, der anvendtes til huslejegodtgørelse. Tilbage stod St. Kannikestræde 11 som den sidste repræsentant for 1700-tallets karakteristiske professorgårde. De ødelagte residenser blev heller ikke genopført, men efterhånden solgt og afgivet til andre institutioner. De to tomter i Fiolstræde øst for kirken blev overladt til den ny Metropolitanskole, der rejste sig her 1811-16, grunden på hjørnet af Fiolstræde og St. Kannikestræde, Fiolstræde 8, blev afgivet til kirken, der her opførte stiftprovsteboligen i 1840-41. Når ønsket om residensernes genopførelse efterhånden blev uaktuel, skyldtes det vel i første række en realistisk vurdering af mulighederne, men også at der efterhånden blev skaffet en hel del nye boliger. Efter prokanslerinde Pontoppidans død i 1809, blev hendes lejlighed indrettet som professorbolig. I den anden ende af Kommunitetsbygningen var der i forvejen en fribolig i forbindelse med mineralogisk museum og efter Kommunitetets sidste økonomus Holtermanns død i 1815, blev også økonomusboligen i universitetsgården overdraget en professor.[188] Der var endvidere en del friboliger uden for optionssystemet, den ovenfor nævnte i Kommunitetsbygningen, en fribolig for professoren i zoologi ved Det kgl. Naturhistoriske Museum i Stormgade og 2 friboliger ved Den kgl. Fødselsstiftelse i Amaliegade, samt en bolig ved Den botaniske Have bag Charlottenborg.

Plads, kirke og universitet

Efter bombardementet stod universitetet med så dårlige undervisningsforhold, at man frem for alt måtte være interesseret i at få genopført auditoriebygningen. I 1810 tog rektor Thomas Bugge et initiativ i sagen og den 25. januar 1811 rettede Konsistorium en skrivelse til Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler, hvor man udbad sig tilladelse til at gå i gang med genopførelsen.[189] Direktionen var tilsvarende bekymret over universitetets forhold og var positivt stemt overfor tanken. Man opfordrede Konsistorium til at lade udarbejde tegninger og overslag og Konsistorium nedsatte herpå et byggeudvalg, der i første række skulle beregne det lokalemæssige

187. Ragnar Spärck: *Zoologisk Museum i København gennem tre Aarhundreder*, 1945, s. 38.
188. Selmer: Akademiske Tidender, 1833, s. 119 ff.
189. RA.KU. 12.13.21. Konsistoriums Kopibøger.

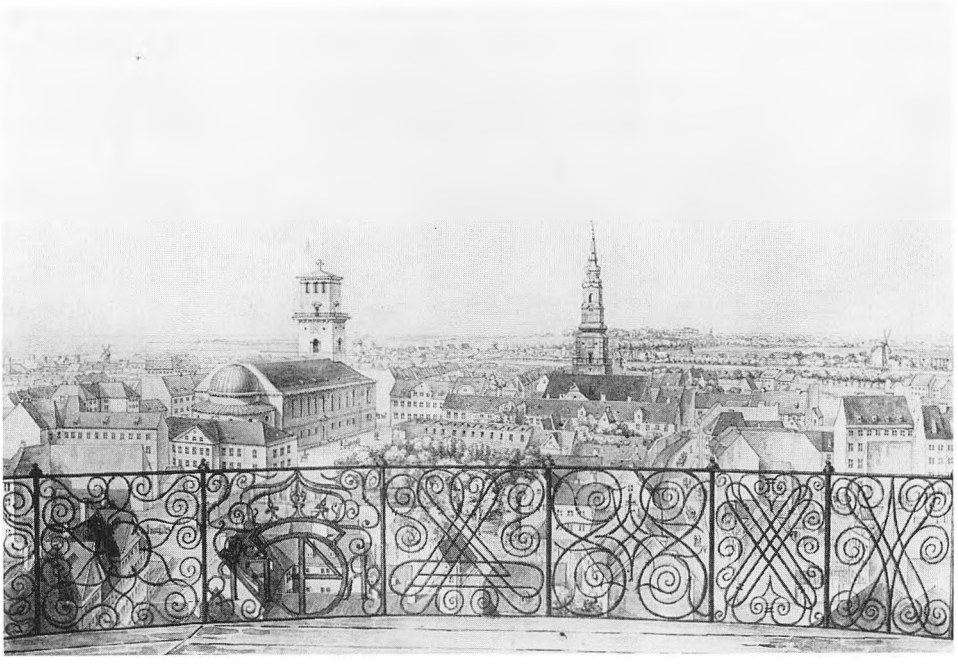

Fig. 52. I 1829 tegnede H. G. F. Holm udsigten fra Rundetårn ned over universitetskvarteret. Universitetets gamle kærnebygning, Auditoriebygningen, henlå stadig som ruin efter bombardementet, mens Vor Frue Kirke og Metropolitanskolen havde rejst sig i ny klassicistisk pragt omkring Frue Plads. Københavns Bymuseum.

behov. Ønskerne rettede sig mod en rekonstruktion af det gamle universitet med en genopførelse af auditoriebygningen og en ny bygning til det anatomiske auditorium. Men forhandlingerne trak ud og sagen blev helt udsat efter statsbankerotten i 1813.

Til trods for landets almindeligt betrængte situation under krigstilstanden med England og især efter statsbankerotten, var det en periode med et overordentligt stort offentligt og privat byggeri i København. Allerede før bombardementet havde man påbegyndt genopbygningen af Christiansborg Slot der brændte i 1794, og Københavns Råd- og Domhus, der blev ødelagt ved branden i 1795. De suppleredes nu med mange nye offentlige byggeopgaver. Specielt for Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler var genopførelsen af Vor Frue Kirke og latinskolen uopsættelige opgaver, der over en lang periode måtte lægge beslag på betydelige offentlige midler. Mens universitetet stadig delvis lå som en malerisk ruin og et kompleks af midlertidigt indrettede bygninger, rejste omgivelserne sig efterhånden i helt nye former. I 1811 påbegyndtes opførelsen af såvel *Vor Frue Kirke* som *Metropolitanskolen.* Det var tidens ubestridt betydeligste arkitekt, *C. F. Hansen,*

overbygningsdirektør og professor ved Kunstakademiet, der var bygmester for såvel kirke og skole som slot og rådhus. Han kom således på helt afgørende vis til at præge det offentlige byggeri i København med sit originale talent. Hans stil er en særlig romersk farvet klassicisme, der specielt fremhæver bygningens sluttede masse i enkle stereometriske former.

Da han i 1808 fik overdraget at genopføre Vor Frue Kirke, gjorde han kort proces med barokkirken og udførte et rent klassicistisk projekt, der i alt væsentligt blev fulgt ved opførelsen. Han anvendte dog den gamle kirkes mure og tårn og betonede især vestfacaden mod Nørregade med den doriske tempelgavl og det store firkantede tårn. Også østpartiet fik ved sine rene former en usædvanlig effekt, derimod rejstes skibet som en mægtig massiv blok.[190] Da han tillige fik til opgave at genopføre Metropolitanskolen, har han vel efterhånden dannet sig en forestilling om de muligheder der bød sig for at danne et pladsanlæg omkring kirken af helt særlig karakter. Det var givet i forlængelse af disse tanker at han i 1812 fik overdraget opførelsen af Soldins Stiftelse på latinskolens gamle plads syd for kirken og sandsynligvis også opførte de privatejendomme der rejstes ved det lille pladsanlæg vest for kirken. Han var således godt i gang med at skabe en krans af bygninger hele vejen rundt om denne.

En af de ting der frem for alt karakteriserede Hansens arbejder i København var de nye monumentalakser han skabte. Ikke de store heroiske pragtgader som samtidig anlagdes i Paris og i Berlin, men derimod omkring det lige så effektfulde skråperspektiv. Hans stereometriske arkitektur virker bedst i dette skrå perspektiv. Christiansborg Slot havde således sin bedste virkning set fra Højbro Plads, Råd- og Domhuset set fra Nørregade og tilsvarende Vor Frue Kirke set fra Gammel Torv. Det har vel været hans agt at danne et kirkeligt-akademisk forum omkring kirken og især har han vel set den nuværende Frue Plads som et rum, der åbner sig mod Nørregade med kirkens nordvæg som den ene side, Metropolitanskolen som den anden side, holdt sammen af det gennemgående rundbuede vinduesmotiv i begge bygninger. Man kan vel næppe forestille sig en mere demonstrativ invitation til at afrunde pladsen med en tilsvarende monumentalbebyggelse på universitetssiden.

Man har ikke behøvet at drage paralleller til udenlandske universiteter for at konstatere hvor kummerlige og urimelige forhold det danske universitet arbejdede under i de første decennier af 1800-tallet. Men det understreges unægtelig ved en sammenligning med den almindelige tendens til større bygningsmæssig helhed og bygninger af mere udpræget monumental karak-

190. *Danmarks Kirker, København* I, s. 151 ff.

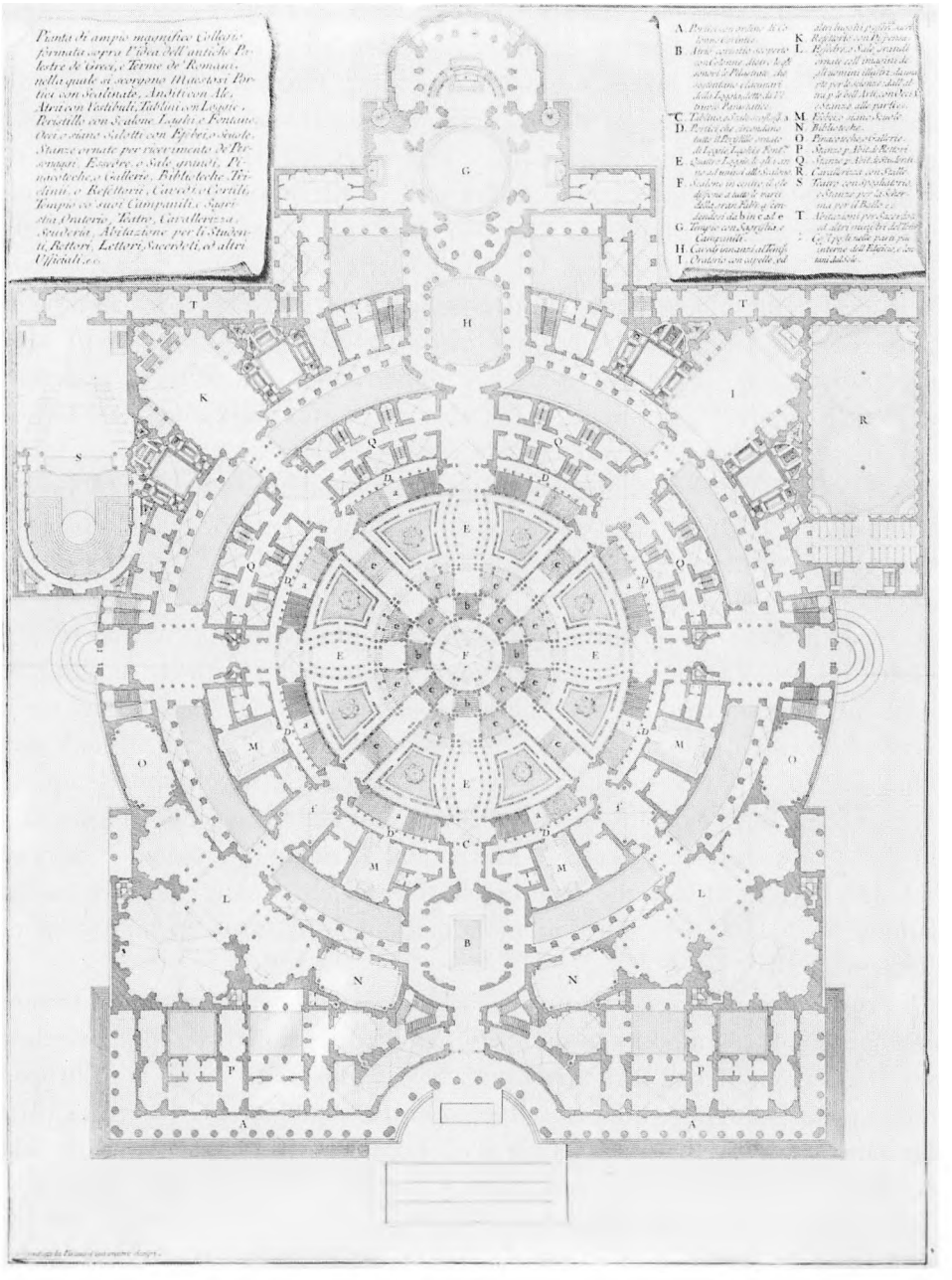

Fig. 53. Giovanni Battista Piranesi, Idealprojekt til et universitet 1750. Projektet fik stor almen stildannende virkning for de følgende generationers klassicistiske arkitekter overalt i Europa. Tanken om et samlet kompleks i en koncentrisk form vandt hurtigt udbredelse. Den indre ring omfatter auditorier, den ydre ring festsal, bibliotek, mensa, kapel, kirke, teater, lærerboliger og ridebaneanlæg. Den kgl. Kobberstiksamling.

ter, der præger klassicismens arkitektur og teori. Der bliver i mere udpræget grad tale om en bygningstype, der særlig i den mere teoretiske produktion lader sig identificere som et visdommens tempel. Formelt afløstes den gamle klosterlignende kollegietype af et mere sammensat anlæg i ideale koncentriske former, hvor der i højere grad blev lagt vægt på det repræsentative og monumentale. Vestibuler og søjlehaller spillede tilsyneladende en større rolle end undervisningsforholdene. Det var først og fremmest den italienske grafiker, arkitekt og arkæolog, Giovanni Battista Piranesi, der havde givet næring til dette tankesæt med et idealprojekt til et universitet fra samlingen *Opere Varie di Architettura prospettiva Grotteschi antichità* fra 1750.[191] Det var en arkitekturfantasi, der i sine ufattelige dimensioner, sin form af fuldendte koncentriske cirkler, nærmede sig det absolutte arkitekturmonument. Det fik stor betydning som lærestykke for de efterfølgende generationers arkitekter overalt i Europa. På Kunstakademiet i København stillede man i 1767 prisopgaven: »Grundriss, opstand og durchschnitt af et universitet, med alle sine dependerende ting, bibliotheque, observatorium, 4 auditorier for de fire fakulteter, kapel, botanisk have, som er bag bygningen, en fordeckt og ufordeckt ridebane, hvortil staldrum og logis for beridere, logementer for 100 studenter, for 12 professorer og deres familier og andre betjente af huset, en publique spisesal, med alt hvad deraf dependerer«. Ridebaneanlægget turde have været en vidtløftighed, men dets tilstedeværelse understreger blot ideens afhængighed af Piranesis projekt, der var forsynet med tilsvarende anlæg. Arkitekterne Boye Magens og Peter Meyn vandt akademiets lille guldmedalje på deres universitetsprojekter.[192] Meyn udførte nogle få år senere under sit ophold i Paris et tilsvarende idealprojekt til et kirurgisk akademi, hvor han på samme måde kredsede om den monumentale form med en plan over en ligebenet trekant.

I praksis manifesterede denne idealarkitektur sig først og fremmest som en tydeligere tendens mod bygningsmæssig helhed, symmetri og monumentalitet. Der var imidlertid ikke noget omfattende universitetsbyggeri i Europa i 1800-tallets første decennier. Der blev oprettet et universitet i Berlin i 1810, der sandsynligvis har tiltrukket sig en del opmærksomhed, selv om der ikke var tale om nogen egentlig ny bygning. Universitetet indrettedes i et tidligere fyrstepalæ på Unter den Linden, et mægtigt trefløjet klassicistisk bygningskompleks, vendt ud mod et stort pladsanlæg omgivet af en række andre

191. *Pianta di ampio magnifico Collegio formata sopra l'idea dell' antiche Palestre de' Greci e Terme de' Romani.* Jvf. Ulya Vogt-Göknil: *Giovanni Battista Piranesi. »Carceri«,* Zürich 1958, nr. 11. Konrad Rückbrod: *Universität und Kollegium,* s. 133.

192. Emma Salling: *Kunstakademiets guldmedalje konkurrencer 1755-1857,* 1975, s. 56 f.

offentlige bygninger: opera, bibliotek, Hedwigskathedral. Forvandlingen fra fyrstepalads til videnskabspalads ændrede samtidig pladsens betoning fra fyrsteligt forum til åndeligt kulturelt centrum.[193]

Mere generelt kan man vel se disse arkitektoniske udtryk som vidnesbyrd om en gradvis ændret højere vurdering af universitetets stilling i samfundet som det ophøjede midtpunkt for åndelig stræben.

Projektet fra 1819. Borchs Kollegium

I begyndelsen af 1819 kom der endelig gang i forhandlingerne om universitetsbygningens genopførelse. Det var Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler, der havde taget initiativet ved i nogle skrivelser at anmode Konsistorium om at overveje sagen og blandt andet lade udføre en opmåling af hele universitetsfirkanten.[194] Den 19. marts fandt et møde sted mellem direktionen og Konsistorium, hvor universitetsprofessorerne fremlagde deres ønsker til en nybygning. Man havde indkaldt stadsbygmesteren i København, *Peter Malling,* der fik til opgave at udarbejde et projekt til det planlagte byggeri.[195] Det var for så vidt naturligt, at valget netop faldt på Malling; stadsbygmesteren i København havde altid haft en særlig tilknytning til universitetet. Det er på den anden side interessant, at C. F. Hansen lod denne mulighed for at fuldføre sit påbegyndte bygningskompleks omkring vor Frue Kirke gå fra sig. Malling fik sin chance for at lave noget stort, men det kan vel ikke nægtes, at han i høj grad er blevet befordret til opgaven af faderen, Ove Malling, der var et fremtrædende medlem af Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler. C. F. Hansen har dog næppe haft grund til at frygte noget stilbrud. Malling var skolet i den Hansen'ske klassicisme og havde blandt andet i en årrække været hans konduktør. Som stadsarkitekt var han tillige underordnet overbygningsdirektøren i rent arkitektoniske spørgsmål.

Det projekt Malling afleverede i 1819 var i alle måder stort tænkt. Der var ikke længere tale om at genopføre den gamle auditoriebygning, men om at skabe et stort universitetskompleks, der samlede en række af de forskellige spredte institutioner, samlinger og auditorier i en monumental, klassicistisk form. Hovedtanken i Mallings projekt var at indeslutte det meste af den store universitetsfirkant mellem Frue Plads, Nørregade, Krystalgade og Fiolstræde

193. Rückbrod: *Universität und Kollegium,* s. 154.

194. RA.DK. Universitets- og Skoledirektionen. Indkomne Sager 1819.

195. Jvf. Skrivelse fra Malling til Universitet- og Skoledirektionen. RA. L. Engelstofts privatarkiv.

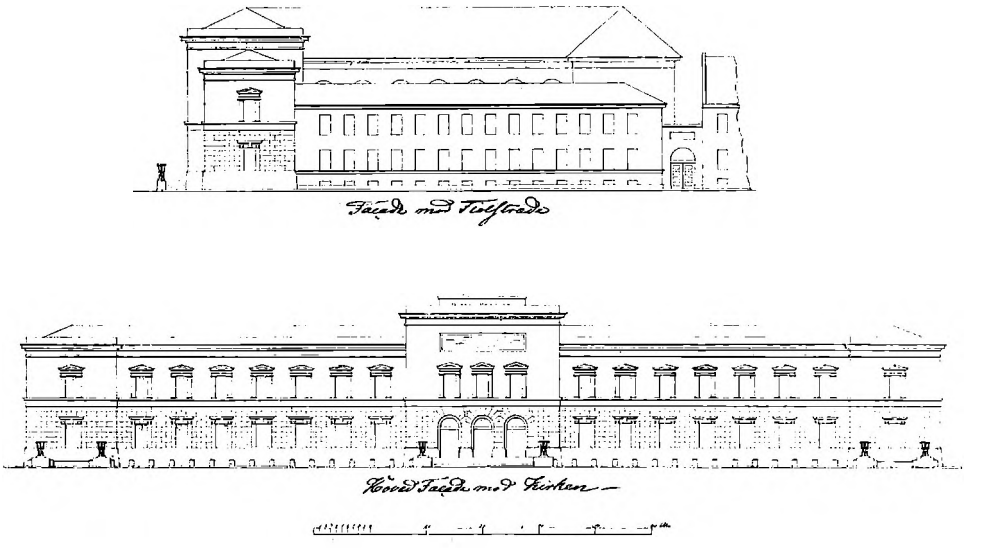

Fig. 54. I 1819 fik Københavns stadsarkitekt Peter Malling overdraget at udføre et projekt til en ny auditoriebygning for universitetet. Hans tanke var at skabe et sluttet anlæg omkring den centrale festsal på den gamle nedbrændte auditoriebygnings plads og en monumental facade mod byens nye akademiske og åndelige centrum Frue Plads omsluttet af kirke, gymnasium og universitet. Det nye universitetskompleks skulle endvidere rumme særlige afdelinger for anatomi-, fysik- og kemiundervisning og de zoologiske og mineralogiske samlinger. Tegning. RA. L. Engelstofts privatarkiv.

i et velordnet system af bygninger, en tanke, der blev hovedtema i universitetsbyggeriet gennem hele 1800-tallet. Udgangspunktet for hans projekt var dels bevarelsen af de eksisterende universitetsbygninger, Kommunitetsbygningen og den sammenhængende tværfløj med professorbolig og Konsistoriehus, og dels hensynet til C. F. Hansens påbegyndte pladsanlæg omkring Vor Frue Kirke, som nu blev afrundet med en lang hovedbygning over for kirken. Hovedbygningen skulle sammenbygges med Kommunitetsbygningen og det var tanken at opføre en lignende fløj mod Fiolstræde. Som midtpunkt i hele anlægget skulle der opføres en festsalsfløj, omtrent hvor den gamle auditoriebygning havde stået, med adgang fra Frue Plads igennem en pompøs vestibule midt i hovedbygningen. Herved skabte Malling et lukket gårdsrum i kompleksets vestlige del, der med de bevarede ældre bygninger og en indføjet arkade i festsalsfløjen bevidst ansatte en antikvarisk stemning. Øst for festssalfløjen blev der ligeledes skabt et lukket kompleks med den nye fløj mod Fiolstræde, der blev forbundet med festsalsfløjen af en bygning, der skulle opføres på det sted, hvor den gamle professorresidens havde ligget.

Det var tanken at samle de mange spredte institutioner i samme bygningsmæssige helhed. Der skulle indrettes 4 store auditorier omkring

vestibulen i hovedbygningen, og her omkring var det tanken at lægge de undervisningsinstitutioner og samlinger, der krævede særlige lokaleforhold, i en velordnet plan. Den zoologiske samling og den mineralogiske samling skulle lægges ved hjørnet til Nørregade i henholdsvis nederste og øverste etage med respektive professorboliger i Kommunitetsbygningen, mens de fysisk-kemiske samlinger og laboratorier samt anatomisk auditorium og samling skulle lægges i bygningsafsnittet øst for festsalen med tilsvarende professorboliger i fløjen ud mod Fiolstræde. Festsalen skulle udgøre det monumentale midtpunkt i anlægget. Den var tænkt som en lang sal afsluttet af en rund niche, hvorved den fik et utilsløret sakralt præg, der unægtelig anskueliggør forestillingerne om stedets ophøjede betydning. Det monumentale understreges tillige i den klassicistiske hovedfacade. Den meget lange facade opdeltes med murfremspring, der svarede til de dybe fløje og med en særlig betoning af indgangspartiet. Stilen er klassicistisk og bryder som sådan ikke pladsanlæggets karakter, men forekommer måske lidt uoriginal i forhold til C. F. Hansens bygninger. Malling ønskede ikke at gå ind på buemotivet i de øvrige bygninger omkring pladsen, og søgte måske herved lidt demonstrativt at give universitetet et eget præg.

Projektet blev som helhed modtaget med stor tilfredshed. Men det var efter forholdene et temmelig kostbart projekt, som Malling i sit overslag beregnede ville koste 265.000 rigsdaler, og byggeriet måtte gennemføres over en lang årrække.[196] Både direktionen og universitetsstyrelsen var imidlertid betænkelige ved at påbegynde byggeriet, og i 1822 besluttede man atter at udskyde sagen indtil universitetets økonomiske forhold var afklarede.

Samme år blev Malling til gengæld involveret i et andet stort projekt af lignende karakter, da han af direktionen fik overdraget at genopføre det nedbrændte Sorø Akademi. Men også ved universitetet i København begyndte man genopbygningen. *Borchs Kollegium* havde henligget som ruin efter branden og bombardementet og netop i 1822 kom der gang i forhandlingerne om dets genopførelse. Allerede i 1812 var genopbygningen blevet stærkt anbefalet af det daværende byggeudvalg og man havde henstillet til kollegiets efor, A. Kall, at foranstalte bygningstegninger og overslag. Det viste sig imidlertid at omkostningerne langt ville overskride kollegiets muligheder og sagen blev derefter udskudt. Da F. T. Hurtigkarl i 1821 overtog eforatet var han indstillet på at gøre en indsats for at få genopført kollegiet. Han fik i 1822 tilvejebragt nye tegninger og overslag fra murermester, kaptajn Lynge. Det blev støttet i Konsistorium, hvor man dog anbefalede at kollegiet indrettedes således at alumnerne nu fik deres egne

196. Smst. Engelstoft og Werlauff: *Kjøbenhavns Universitets-Bygnings Historie*, s. 78.

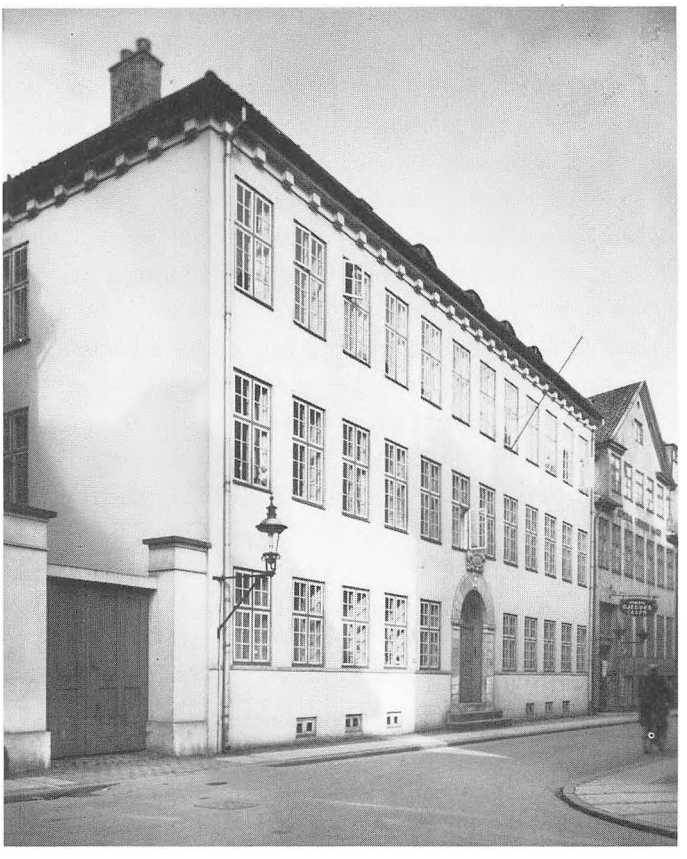

Fig. 55. Borchs Kollegium. Det oprindelig rigt udstyrede kollegium havde allerede ved branden i 1728 mistet sin legendariske pragt. Ved bombardementet i 1807 blev det endnu engang stærkt beskadiget og først genopført 1823-25 i en enkel klassicistisk form. Fotografi. K B. Billedsamlingen.

værelser. Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler stillede sig også positivt til planerne, men henstillede at Malling blev rådspurgt. Det resulterede endeligt i, at Malling udarbejdede et helt nyt og mere pompøst projekt til kollegiets genopførelse, som fik kongelig approbation i april 1823.[197]

Som de tidligere forslag hviler Mallings projekt på de bestående fundamenter og mure og bygningen fil samme dybde og udstrækning som de tidligere. En væsentlig ændring var dog, at indkørslen til gården blev rykket hen vest for bygningen, hvor man fik overdraget et jordstykke fra den tilstødende professorresidens' grund, og bygningen blev i denne ende afdækket af valmtag. Kollegiet blev indrettet med lejlighed til inspector og med 9 dobbeltværelser og 6 enkeltværelser udstyret med alkover. Biblioteket blev inddraget til værelser, mens auditoriet bibeholdtes i 3. etages østlige afsnit.

197. Georg Mondrup: *Borchs Kollegiums Historie 1825-1912*, 1943, s. 15 ff.

Byggeriet kom i gang i løbet af 1823, men undervejs indførte Malling dog en del ændringer i forhold til de oprindelige tegninger. Han tilføjede bl.a. en stor konsolgesims under tagkransen og ved kollegiets indgang opgav han den vandrette klassicistiske afdækning til fordel for den oprindelige rundbue og den gamle kartouche med indskriften Collegio Mediceo. Kollegiet blev indviet den 28. maj 1825.[198]

Universitetets hovedbygning

Først ved årsskiftet 1828-29 kom der nye forhandlinger i gang mellem Konsistorium og direktionen om de egentlige universitetsbygningers genopførelse. Direktionen gik nu tilsyneladende mere helhjertet ind for foretagendet og i en skrivelse til Konsistorium den 3. januar 1829 gav den endelig tilladelse til at byggeriet forberedtes.[199] Direktionens skrivelse var af helt kontant natur og overlod i virkeligheden ikke meget til Konsistoriums afgørelse. Der fastsattes en beløbsramme på 120.000 rigsdaler, sammensat af forskellige kapitaler, som universitetet havde til rådighed. Også byggeriets omfang og placering blev i vid udstrækning fastlagt af direktionen, der tillige meget naturligt atter pegede på Malling som arkitekt. Tilbage for Konsistorium stod at udvælge en bygningskommission bestående af universitetsprofessorer med ansvar for byggeriets planlægning og gennemførelse efter de stillede retningslinier.

Direktionen havde naturligt nok taget udgangspunkt i Mallings tidligere projekt fra 1819, og man anbefalede samme beliggenhed og hoveddisposition, men præciserede dog, at der efter oprettelsen af Den polytekniske Læreanstalt ikke længere var behov for et byggeri i samme omfang. Direktionen foreslog at man indskrænkede den oprindelige plan til at omfatte en hovedfacade mod Vor Frue Kirke, enten i dens fulde længde mellem Nørregade og Fiolstræde eller i en noget kortere form, samt en tværfløj med festsal, der forbandt hovedfløjen med Konsistoriehuset.

Trods direktionens noget håndfaste udspil, var der dog nu lagt op til et byggeri, der i omfang og monumentalitet var uden sidestykke i universitetets historie og som endelig kunne give det akademiske samfund en værdig ydre ramme og et repræsentativt samlingspunkt.

Efter at Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler havde givet universitetet tilladelse til at gå i gang med planlægningen af byggeriet,

198. Smst.

199. RA.KU. 15.02.01. Kommissionen til Universitetsbygningens Genopførelse. Indkomne skrivelser, 3.1.1829.

nedsatte Konsistorium den 12. januar 1829 en bygningskommission bestående af rektor J. F. W. Schlegel, Hurtigkarl, P. E. Müller, J. Møller og J. W. Hornemann. På et møde den 16. januar blev medlemmerne og arkitekten orienteret om direktionens skrivelse, hvorefter det blev overdraget Malling at udarbejde et nyt projekt i overenstemmelse med direktionens forskrifter.[200] Indtil videre lå sagen i Mallings hånd. Han har ikke haft travlt, men kom først med et udspil til bygningskommissionen i slutningen af 1830, da han præsenterede et projekt med en bred facade og erklærede, at det opstillede byggeprogram ikke kunne opfyldes for mindre end 200.000 rigsdaler, en betydelig overskridelse af den fastsatte byggesum. Sagen gik herefter videre til Konsistorium, der underrettede direktionen om Mallings resultat. Derfra blev der imidlertid ganske enkelt givet meddelelse om, at hvis Malling ikke mente at han kunne klare den stillede opgave, skulle kommissionen udpege en ny arkitekt, og direktionen gik så vidt som til i givet fald at anbefale kgl. hofbygmester Jørgen Hansen Koch. Det satte tingene på plads, og Malling kunne den 4. maj 1831 forelægge kommissionen sine nye tegninger med en afkortet facade og tværstillet festsal. Både kommissionen, Konsistorium og direktionen bifaldt projektet.[201] Men det var stadig noget for dyrt, og gennem det næste års tid har der været en del forhandlinger om mulighederne for at gøre det billigere, bl.a. overvejede direktionen længe om det ville være mere økonomisk at lægge festsalen i hovedbygningens østlige afsnit. Man fastholdt dog stort set det oprindelige projekt og besluttede i stedet at byggefonden skulle suppleres med yderligere 41.400 rigsdaler fra Kommunitetets kasse og 20.000 rigsdaler fra universitetets kasse, så man nåede op på de nødvendige 181.400 rigsdaler. Den 30. juni 1832 fik tegningerne kongelig approbation, i første omgang dog kun for fløjen mod Frue Plads, men året efter, den 8. juni 1833, også for festsalen.[202]

Den universitetsbygning, der nu langt om længe rejste sig på pladsen over for Vor Frue Kirke, blev et helstøbt og originalt kunstværk, der har krav på en fremtrædende placering i samtidens danske arkitektur, og med det stærkt betonede gotiske islæt markerer bygningen på mange måder et skelsættende brud med den klassicistiske tradition og især med C. F. Hansens arkitektur. En stor samling tegninger og skitser i universitetets arkiv fortæller ganske klart om de forskellige faser i planlægningen og udformningen, der førte arkitekten fra det overmåde akademiske, klassicistiske projekt i 1819 til det langt mere udtryksfulde goticerende projekt i 1831.

200. Smst. Skrivelse fra Direktionen 5.2.1831.
201. RA.KU. 15.02.01. Forhandlingsprotokol.
202. RA.KU. 15.02.01. Kommissionen til Universitetsbygningens Genopførelse. Indkomne skrivelser.

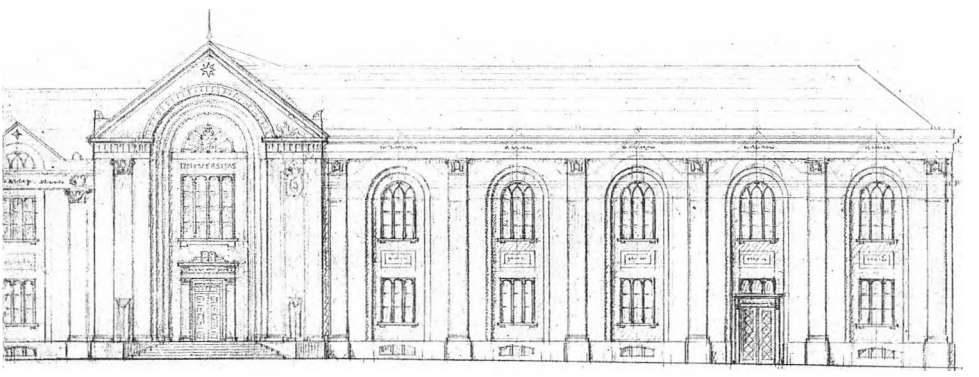

Fig. 56. I 1829 genoptog Malling arbejdet med universitetets hovedbygning. I en række skitser søgte han at arbejde sig væk fra den akademiske klassicisme og formulerede efterhånden sit meget personlige gotiske projekt. På dette blad vises metamorfosen fra klassicisme til gotik. Tegning. RA.KU. 15.02.01.

Da Malling i 1829-30 atter tog fat på at løse opgaven tog han sit udgangspunkt i projektet fra 1819. I det groft skitserede byggeprogram havde direktionen fastlagt den enkle og logiske T-formede disposition med de to hovedaksers skæringspunkt i vestibulen med adgang til såvel festsal som auditorier. Malling arbejdede nu fortsat videre med den meget brede facade, der strakte sig fra Fiolstræde til Nørregade og som ville medføre, at hovedbygningen blev sammenbygget med Kommunitetsbygningen. Han fortsatte ligeledes med at gennemarbejde et par klassicistiske facadeløsninger. Men allerede her spores de godt 10 års afstand fra det første projekt. Han fjerner sig fra det tunge klassicistiske formsprog. De lodrette betoninger vinder mere frem på de vandrettes bekostning. Det skarpe skel mellem 1. og 2. etage udviskes, vinduernes tempelformede indramninger reduceres til enklere og slankere gerigter, valmtaget får mere højde. Heri tør man vel aflæse en påvirkning fra tidens nye arkitektforbillede, berlineren Karl Friedrich Schinkels mere graciøse græsk-påvirkede klassicisme. I de følgende projekter styrker Malling yderligere den lodtette betoning ved at indføje pilastre mellem hver vinduesfag, muligvis en bearbejdelse af Kommunitetsbygningens facade mod Nørregade for at skabe en vis sammenhæng i komplekset. Vinduerne bliver til gengæld større og mere kvadratiske og han slipper nu helt de klodsagtige risalitter og indsætter i stedet en stor tempelgavl over indgangspartiet.

En blyantskitse viser på et og samme blad, hvorledes denne facadeløsning nu bliver udgangspunktet for den stilistiske metamorfose, der fører bygningen frem til den endelige løsning. Først indarbejdede Malling nu rundbuede nicher omkring hvert vinduesfag og det er tænkeligt, at han derved søgte at

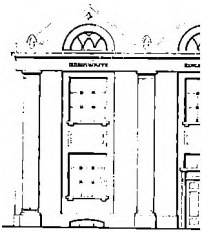

Fig. 57. I slutningen af 1830 forelagde Malling sit nye projekt, der omfattede en bred facade på 11 fag i hele karreens bredde. Omkostningerne overskred imidlertid langt den forudsete byggesum og arkitekten måtte meget modvilligt afkorte bygningen til 7 fag. Tegning. RA.KU. 15.02.01.

skabe en slags rapport til C. F. Hansens omkringliggende bygninger med det rundbuede vinduesmotiv. Malling bearbejdede imidlertid temaet videre ved at lade pilastrenes svære arkitrav bryde nicherne, således at rundbuemotivet nu opstår i en række lunetter over arkitraven, og føjede endelig et nyt dominerende motiv til bygningen ved en bearbejdelse af midterpartiets trekantgavl, der nu gjordes højere, og ved samtidig at tilføje en mindre gentagelse af trekantgavlen over hvert vinduesfag. Til pilaster- og rundbuemotiv føjes et gotisk gavlmotiv, der yderligere underbygges af en række gotiske detaljer som spidsbuet sprosseværk i vinduerne. I særlig grad giver indgangspartiet med den store aftrappede niche mindelser om gotisk kirkearkitektur.

Malling har givetvis færdigarbejdet dette projekt i slutningen af 1830. Tegningen (i universitetsarkivet) viser den meget lange facade på 11 fag, der strakte sig fra Nørregade til Fiolstræde, og arkitekten har slået sig gevaldigt i tøjret for at bevare denne lange facade som modvægt mod Vor Frue Kirkes bastante bygning, men måtte altså, under truslen om at blive sat fra bestillingen, udarbejde et nyt, kortere og mindre bekosteligt projekt i løbet af foråret 1831. I det endelige projekt han forelægger for kommissionen i maj 1831 har han bevaret disposition og stilpræg, men blot afkortet facaden til 7 fag. Helhedsbilledet er nu næppe blevet ringere af den grund. Tværtimod bevaredes Kommunitetsbygningen uantastet. Gavlen fik en ny udformning og faldt derved godt ind i hovedbygningens stil og rytme, og desuden fik man en mere naturlig placering af portindkørslerne på hver side af den nye hovedbygning.

Der foreligger intet konkret om hvorledes det gotiske projekt blev modtaget af kommissionens medlemmer, men generelt har man været tilfreds med både planløsning og stil, mere overraskende er det at konstatere, at overbygnings-

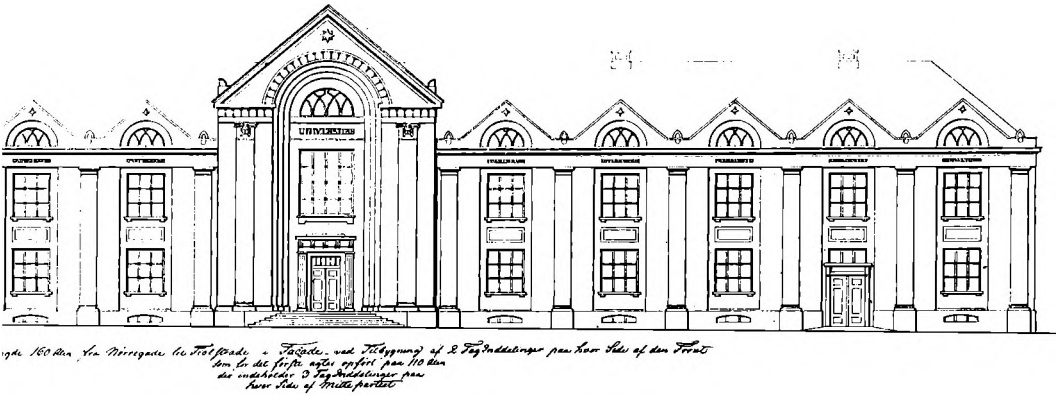

direktør Hansen i sit responsum ingen væsentlige indvendinger havde mod bygningsstilen.[203] Mallings pludselige stilændring og den almindelige tilfredshed med bygning og stil fortæller en del om en ændret arkitektonisk holdning i årene omkring 1830. C. F. Hansen havde på sin vis været en ægte romantiker i sin opfattelse af antikken. Hans klassicistiske bygninger er formet effektfuldt og dramatisk i det københavnske bybillede med en betoning af skråperspektivet, men han holdt sig på klar afstand af den bølge af middelalderbegejstring, der med større og større styrke greb om sig overalt i Europa. Den interesse for middelalderbygninger og middelalderstilformernes anvendelighed, der i 1820'rne blev dyrket i bl.a. Tyskland, havde endnu ikke vundet rigtig fodfæste i Danmark, til dels på grund af C. F. Hansens modstand. Omvendt havde Peter Malling et tilsyneladende gammelt og aldrig rigtig forløst forhold til den gotiske stil. Han havde så tidligt som i 1810 formet et projekt til en butiksarkade ved Nikolaj Kirketårn i gotisk stil, og til genopbygningen af Sorø Akademi i 1822 havde han bl.a. udarbejdet et projekt i gotisk stil, der fra hans synsvinkel ville have korresponderet bedre med den gamle klosterkirke.

Tilsvarende lod de yngre generationer af kunstnere og arkitekter sig i højere grad henrive af den gotiske bygningskunst. Man så direkte en højere form for åndfuldhed i den gotiske spidsbue og lamenterede fælt over åndløsheden i Hansens klassicistiske kirke.[204] I et brev til broderen skrev den unge arkitekt Michael Gottlieb Bindesbøll i 1832: »Universitetet voxer rask, vinduerne til anden etage ere opmurede, det skal under tag i år. Hille den slemme syge for Frue Kirke og latinsk-skole seer flove ud i mod det. Malling vil vinde

203. RA.KU. 15.02.01. Kommissionen til Universitetsbygningens Genopførelse. Indkomne skrivelser.

204. Harald Langberg: *Omkring C.F. Hansen*, 1950, s. 43.

betydelig i publikums øjne ved det og Hansen vil ærgre sig en gulsot til for denne bygning«.[205]

Det er vel også tænkeligt at Malling med sin gotiske bygning bevidst ville bryde den Hansenske klassicisme, der præger omgivelserne, for at fremhæve universitetet. Men der har sandsynligvis været andre forhold, der i højere grad har motiveret stilskiftet. Først og fremmest pladsens form og hovedfacadens beliggenhed med den meget korte afstand til kirkens monotone sidefacade. Malling har klart erkendt at bygningen skulle ses i skråperspektiv, især fra hovedstrøget Nørregade, og hvis den skulle hævde sig over for omgivelserne, skulle facaden formes med den størst mulige effekt set herfra. Den gotiske gavl-facade bliver herved genial, for bygningen har hele sin originale karakter i den plastiske opfattelse af gavlene i det skrå perspektiv.

Forholdet til stedets og institutionens historiske tradition har muligvis også spillet en rolle i arkitektens overvejelser omkring bygningens stil, som det vel var tilfældet med hans gotiske projekter ved Nikolaj Kirketårn og i Sorø. Selv om Konsistoriehuset inde i den gamle Studiegård efterhånden var berøvet det meste af sit oprindelige gotiske særpræg, vidnede bygningen dog om kontinuiteten tilbage til middelalderen og Malling har i høj grad søgt at omdanne universitetsgården til en lille middelalderscene, set gennem den effektfulde bue inden for porten.

Bygningen er nu hverken tænkt eller oplevet som revolutionerende. Det middelalderlige er langt fra konsekvent anvendt, der er tværtimod, det gotiske til trods, en vis klassicistisk holdning i hele bygningen, der bl.a. bevirker at pladsen bevarer sin homogenitet. De gotiske stilelementer er føjet sammen med en klassisk orden med pilastre og arkitrav, hovedindgangen er omgivet af en klassicistisk ramme. Universitetsbygningen er tillige pudset som de omliggende bygninger, selv om Malling lægger afstand mellem universitetet og kirke ved at anvende en grålig puds med rødlig sokkel og trappe modsat kirkens rødlige puds og gråhvide sandsten i sokkel og karme.

Malling har sandsynligvis foretaget en del ændringer under bygningens opførelse. Han har bl.a. næppe været tilfreds med sin første løsning af hjørnet mellem Konsistoriehuset og festsalen, hvor han ville bevare den gamle mellembygning med indgang til Konsistorium. Den havde mistet sin karakteristiske gavl efter bombardementet i 1807 og har vel stået som en enkel forlængelse af Konsistoriehuset. Arkitekten har imidlertid i sin endelige udformning besluttet at fjerne mellembygningen og kun bevare den originale middelalderbygning. I stedet satte han et skråt indgangsparti i hjørnet med

205. Vilhelm Wanscher: *Gottlieb Bindesbøll, Der Erbauer von Thorvaldsens Museum*, Artes I, 1932, s. 169.

Fig. 58. Frue Plads. Universitetets hovedbygning blev indviet i 1836. Den blev med sine gotiske træk en milepæl i dansk romantisk arkitektur. Bygningens form er dog først og fremmest affødt af stedets arkitektoniske muligheder. Det bærende motiv, de tværstillede gavle, har størst effekt set i skråperspektivet fra Nørregade og Fiolstræde. Radering. KB. Billedsamlingen.

en gotisk udsmykket dobbeltdør til en vestibule, hvorfra der var adgang til Konsistorium gennem det lille hvælvede forrum over det gamle carcer samt til professorværelset bag festsalen.

Også hovedportalen ændredes noget undervejs. Malling havde oprindelig tænkt at udsmykke indgangen med det enkle og letfattelige symbol, en opslået bog, men på et forslag af den teologiske professor M. H. Hohlenberg blev det ombyttet med den mere udtryksfulde himmelskuende ørn ledsaget af indskriften »Coelestem adspicit lucem« motiveret med, at ørnens høje flugt og skarpe blik, der tåler og stræber op mod solens lys ville være et passende symbol på tanken og granskningen.[206]

Bygningen rummede 10 store auditorier, placeret i fløjen mod Frue Plads, med 5 i hver etage. Mellem auditorierne placeredes mindre professorværelser,

206. C. Behrend: *Indskriften over Universitetsbygningens Indgangsport,* Historiske Medd. om København, 2. rk. I, 1923-24, s. 557. H.G. Olrik: *Ørnen på Frue Plads og dens Fætre i Sorø,* Soranerbladet 1930, s. 1 ff.

forsynet med små vindeltrapper, der forbandt de to etager til professorernes brug. Vestibulen er bygningens logiske midtpunkt med adgang til auditorier og festsal. Arkitekten har valgt at fremhæve rummets repræsentative karakter ved at betone den store ubrudte væg mod festsalen og lade de to trapper til øverste etage løbe modsat indgangsretningen langs rummets vægge. Når han ikke i højere grad ønskede at udnytte mulighederne for et pompøst trappeanlæg var det vel for ikke at bryde den monumentale indgang til festsalen, men også bestemt af mere rationelle forhold. Bygningens orientering gjorde det mest rimeligt at placere auditorierne mod nord og forbindelseskorridorerne mod syd, hvad der gjorde den anvendte placering af trapperne mest logisk.

Fra vestibulen er der direkte adgang til den store festsal, der udelukkende var bestemt til brug for de akademiske fester. Salen er ligesom vestibulen ført op til 2. etages højde og under de højtsiddende vinduer placeredes et omløbende galleri. Bygningens indre var overvejende klassicistisk udsmykket. Malling valgte oprindelig samme arkitektoniske dekoration af vestibulens og festsalens vægflader med en lodret og vandret opdeling ved henholdsvis pilastre og gesimser med firkantede murblændinger for neden og rundbuede øverst. Byggeprogrammet havde ikke omfattet en egentlig rumdekoration, men Malling har i sit oprindelige og approberede projekt antydet en malet udsmykning af murfelterne, med et overvejende religiøst indhold. De enkelte motiver, der ses på hans projekt, lader sig ikke umiddelbart aflæse, men davidsstjernen i vestibulen som symbol på salomonisk visdom angiver muligvis holdningen i den påtænkte udsmykning.

Striden om vestibulen. Byggeriets afslutning

Mens samarbejdet mellem arkitekt og bygningskommission tilsyneladende gik forholdsvis gnidningsløst, bortset fra enkelte uoverensstemmelser bl.a. omkring et forslag fra arkitekten om at indlægge gasbelysning, der efter mange omhyggelige overvejelser i kommissionen blev afslået, kom det i løbet af 1835 til en åben konflikt mellem Malling og bygherrerne.[207] Striden stod om vestibulens udsmykning og den udviklede sig til en bitter diskussion om kompetenceforholdet mellem arkitekt og kommission, der endte med at Malling blev afskediget før bygningen stod færdig.

Malling var opsat på at gennemføre sine tanker om vestibulen og festsalens

207. RA.KU. 15.02.01. Kommissionen til Universitetsbygningens Genopførelse. Malling-Højer.

udsmykning, men diskussionen omkring bygningsprojektet og senere om gasbelysningen i bygningen, har gjort ham det pinligt klart, hvor vanskeligt det var at påvirke den trægt fungerende bygningsledelse, der implicerede overvejelser og afgørelser i såvel bygningskommission som Konsistorium og direktion. Han gik nu i stedet en anden vej og agtede at stille ledelsen over for et fait accompli. Han lod sin ven, maleren Christian Fædder Høyer gå i gang med at udføre de store malerier, der skulle udsmykke felterne i vestibulen. Kunstneren begyndte at male de store lærreder på stedet, og Malling har givetvis håbet på at det ikke blev opdaget før udsmykningen var færdig og de kunne vise den samlede virkning. Men det blev opdaget og professorerne fandt hurtigt ud af sammenhængen. Der udviklede sig en uforsonlig strid mellem universitetets professorer anført af *H. N. Clausen* og Malling og hans meningsfæller om kompetence og kunstneriske krav. Mallings fremgangsmåde lod sig naturligivs vanskeligt bortforklare, og sagen blev ikke bedre, da han havde benyttet lejligheden til at overdrage den kunstneriske udsmykning til en mand, der på Kunstakademiet almindeligvis blev betragtet som en elendig og kværulantisk maler. Hans handling blev på den måde også en udfordring til Kunstakademiets medlemmer.

Direktionen pålagde Malling at nedtage malerierne. Han reagerede ikke, og sagen endte på allerhøjeste sted. Ved en kongelig resolution af 14. november 1835 blev Malling afskediget fra arbejdet ved universitetsbygningen samtidig med at der blev udnævnt en komité bestående af arkitekterne C. F. Hansen, Jørgen Hansen Koch, G. F. Hetsch og billedhuggeren H. E. Freund samt H. N. Clausen, der skulle forestå bygningens færdiggørelse. Billederne blev atter taget ned og bygningen gjort færdig til den store indvielsesfest den 13. oktober 1836.[208]

Sagen om vestibulens dekoration havde affødt en heftig offentlig debat. Malling forsvarede sine forholdsregler offentligt, og der var en del tilkendegivelser til fordel for Høyers malerier, bl.a. et lille skrift *Om Spøgeriet i Universitetets Vestibule,* hvor forfatteren Jacob Behrend giver en fantasifuld skildring af en sen nattetime i vestibulen, hvor Høyers malerier bliver stillet for kunstens domstol og taget i forsvar af en række af den europæiske kunsts store mestre.[209] H. N. Clausen tog til genmæle ved i artikler i Dansk Ugeskrift at fremhæve både det principielle i fremgangsmåden og i øvrigt at udtrykke den overvejende meget negative holdning blandt universitetets professorer til den kunstneriske kvalitet af udsmykningen. Også Kunstakademiets professorer stod bag Clausen, og efter at den nye bygningskomité den 23. december

208. Smst. Kommissionens Forhandlingsprotokol.
209. Jacob Behrend: *Om Spøgeriet i Universitetets Vestibule,* 1835.

1835 havde overtaget bygningsledelsen, lod den i begyndelsen af 1836 udarbejde en ny dekorationsplan til vestibulen, idet man af tidsmæssige og økonomiske grunde afstod fra også at tænke på en udsmykning af festsalen. Det var akademiets professor i kunsthistorie, N. L. Høyen, der sammen med universitetsprofessorerne F. C. Petersen og J. N. Madvig udarbejdede et nyt program for udsmykningen med motiver fra den antikke mytologi. De tre murfelter på hver af vestibulens tre sider skulle udsmykkes med muserne, og de mindre felter med andre mytologiske skikkelser, dels som maleri og dels som relief. Dette nye program havde i og for sig gode muligheder for at blive gennemført. Med undtagelse af C. F. Hansen støttede komiteen det, og på given foranledning var der en gruppe unge billedkunstnere, H. V. Bissen, Eddelin, Hilker, Købke, Marstrand, Adam Müller og Roed, der straks erklærede sig rede til hurtigt under Freunds ledelse at gennemføre udsmykningen for et meget beskedent honorar. Også Konsistorium gav sin tilslutning til ideen med en stærk anbefaling til Direktionen for Universitetet og de lærde Skoler. Her var der for så vidt også flertal for tanken, men fra anden side mødte den dog så stor modstand at man resolverede, at planen foreløbig blev opgivet.[211] Til professorernes beklagelse fandt indvielsen sted i rum af »puritansk nøgenhed og tomhed: mure overstrøgne med tinter, blændinger uden fyldninger, rammer uden indhold; intet lysglimt af konst, intet spor til at universitetsstaden har skjønne konsters akademi og konstnerrepublik i sin midte«.[212]

Som almindeligt udtryk for universitetets egen holdning til de bygningsmæssige og kunstneriske rammer for dets virksomhed fremhæver H. N. Clausen i 1837: »En universitetsbygning bør uden tvivl, fremfor de fleste andre offentlige bygninger, stå som mindesmærke om konstens inderlige samfund med videnskaben, om det sandes og det skjønnes højere enhed«.[213]

Da den nye bygningskomité tiltrådte efter Mallings afsked, stod bygningen næsten færdig og den fuldførtes i løbet af det følgende år uden væsentlige ændringer i hans planer. De fleste professorer har vel beklaget den drastiske udvikling og Malling blev behørigt takket for sin indsats i rektor Werlauffs indvielsestale. Men Malling var naturligvis ude af universitetets bygningshi-

210. H.N. Clausen: *Om Decorationen i den nye Universitetsbygnings Forsal*, Dansk Ugeskrift, 1836, s. 65 ff. Samme: *Documenteret Fremstilling af Forhandlingerne imellem Universitetets Bestyrelse og dets Bygmester*, Dansk Ugeskrift 1836, s. 121 ff.

211. RA.KU. 15.02.01. Kommissionen til Universitetsbygningens Genopførelse. Indkomne skrivelser.

212. H.N. Clausen: *Historisk Fremstilling af Kjøbenhavns Universitets Virksomhed i Rectoratet fra juni 1837 til november 1838*, 1839, s. 172.

213. Smst.

storie og isolerede sig i øvrigt i nogen grad fra sine kunstnerkolleger, ved bl.a. at afbryde enhver forbindelse med Kunstakademiet.

Færdiggørelsen af den nye hovedbygning medførte en del ændringer i udnyttelsen af de øvrige universitetsbygninger. Frem for alt blev universitetets forskellige samlinger nu i højere grad samlet i universitetsfirkanten, hvor hovedbygningen havde frigjort en del lokaler. De to naturvidenskabelige samlinger, den mineralogiske og den zoologiske blev indrettet i hele Kommunitetsbygningens 1. sal i henholdsvis den sydlige og nordlige del. I 1837-38 blev det anatomisk-antropologiske museum opstillet i den rummelige kælder under festsalen.

Tilsynet med universitetets bygninger fik i 1838 en ændret form. Siden Christian III's tid havde Konsistorium udnævnt 2 professorer som ædiler, der skulle føre tilsyn med alle universitetsbygningerne, men nu blev denne funktion overladt til en faguddannet arkitekt, hofbygmester og professor ved akademiet Jørgen Hansen Koch, der samtidig skulle føre tilsyn med universitetets kirker på landet og de lærde skoler uden for København.[214]

Vestibulens udsmykning

På universitetet fornemmede man dog stadig hovedbygningen som ufærdig. Savnet af en passende dekoration af vestibule og festsal følte stærkt, som det nogle år senere blev udtrykt i et af tidens blade: »Alt var bart og flovt og væggene måtte blues ved deres egen nøgenhed«.[215] I H. N. Clausens rektorat i 1837 blev der gjort noget ved sagen idet man fik tilladelse til at henlægge et årligt beløb til bygningens fremtidige udsmykning. H. N. Clausen udnævntes selv til efor for denne konto og var i høj grad hovedmanden og initiativtageren i de følgende tiårs kunstneriske udsmykning af universitetet.[216]

En af de yngre kunstnere, der i foråret 1836 var blevet opfordret til at deltage i udsmykningen af vestibulen, havde vanskeligt ved at slå den store og fristende opgave ud af hovedet og begyndte mere eller mindre af egen drift at arbejde videre med ideen, der fik sin form i det direkte møde med antikkens kunst. Maleren *Georg Hilker* var i 1838 taget på en toårig studierejse til Italien, og under sit ophold i Rom udarbejdede han 1838-39 en række skitser til universitetsvestibulens udsmykning og fik tillige gjort kollegaen *Constantin Hansen* interesseret i opgaven. Sammen udførte de i 1840 en skitse med

214. Smst. s. 181.

215. Journal for Lit. og Kunst, 1843, II, s. 183.

216. H.N. Clausen: *Kjøbenhavns Universitets Virksomhed*, s. 172. RA.KU. 12.26.13. Eforatet for kontoen til universitetsbygningens forskønnelse.

motiver fra Athene- og Apollonstoffet, som sendtes til universitetet i København.[217] Her blev forslaget godt modtaget. Efter at Hilker var vendt tilbage til Danmark blev det i 1843 besluttet at sætte arbejdet i gang, og man opfordrede Constantin Hansen til at vende tilbage til København, for at de to kunstnere i fællesskab kunne påbegynde arbejdet.

Det er vanskeligt at afgøre hvorvidt H. N. Clausen har haft noget at gøre med de to kunstneres initiativ og motivvalg. Deres behandling af Athene- og Apollonmotiverne har i hvert fald passet ganske godt i hans forestillinger om samdrægtigheden mellem kunst og videnskab. Han har i det mindste grebet muligheden og ydermere på Konsistoriums vegne henvendt sig til billedhuggeren *H. V. Bissen* for at bestille to statuer af henholdsvis Athene og Apollon, som allerede havde været på tale ved det tidligere projekt. Bissen fik Clausens henvendelse i 1841, umiddelbart før han tog på en kortere rejse til Rom, og under opholdet hernede begyndte han at arbejde med skitser til statuerne og i 1843 blev en gibsafstøbning af Athenestatuen opstillet på sin plads i vestibulen. Ifølge en samtidig beretning gik Bissen herefter i gang med at modellere Apollonfiguren på stedet.[218]

De to statuer hører til kunstnerens mest antikpåvirkede. Athenestatuen er i type og holdning nær den berømte Athena Giustianini, men i en meget personlig og yndefuld oversættelse. Apollonfiguren er måske mere bundet til sit lige så berømte forlæg Apollon Musagetes i Vatikanet. De to statuer fik unægtelig al den effekt, Clausen vel kunne have forestillet sig. Studenterne viste deres begejstring ved at afholde en stor fest til ære for kunstneren med deltagelse af en lang række af universitetets og Kunstakademiets notabiliteter. På Orla Lehmann og Troels Lunds opfordring blev der foretaget en indsamling blandt studenter og medborgere, der gjorde det muligt at statuerne kunne udføres i marmor og to yngre billedhuggere, Hertzog og Rosenfalk, udførte hugningen af henholdsvis Apollon og Athene. I 1855 blev de to statuer færdige og opstillet på deres plads i Vestibulen.[219]

Som en yderligere manifestation af »kunstens inderlige samfund med videnskaben« blev der ved årsskiftet 1843-44 foranstaltet en kunstudstilling i universitetsbygningen med emnet Den danske kunsts udvikling fra dens fader Abildgaards tid til vore dage.

I denne begejstrede stemning gik også arbejdet med vestibulens udsmykning i gang. Constantin Hansen var kommet tilbage fra sit langvarige

217. Emil Hannover: *Maleren Constantin Hansen*, 1901, s. 121. V. Wanscher: *Constantin Hansen 1804-1880 et les peintures du Vestibule de l'Université de Copenhague*, Artes IV, 1936, s. 1 ff. Vilhelm Lorenzen: *Maleren Hilker*, 1908, s. 36.

218. Haavard Rostrup: *Billedhuggeren H. W. Bissen*, 1945, s. 222 ff.

219. Smst. kat. nr. 259 og 260.

Fig. 59. Universitetets hovedbygning, Vestibulen. Hovedbygningens indre fik en klassicistisk udsmykning. Kunstnerne G. Hilker og Constantin Hansen udførte vestibulens dekoration 1844-53 efter forstudier i pompejansk kunst. Ved de to trappeløb opstilledes H. V. Bissens statuer af Apollon og Athene. Udsmykningen af festsalen blev først afsluttet mod århundredets slutning. Foto. Institut f. Kunsthistorie.

romerophold i januar 1844, og man håbede, at arbejdet allerede kunne afsluttes i efteråret 1844. På et forslag af Bindesbøll besluttede kunstnerne imidlertid at udføre dekorationerne i al fresco-teknik uden viden om, at denne teknik havde vanskelige livsbetingelser i det danske klima. Bygningens senere installerede gasbelysning medvirkede tillige til at den færdige udsmykning meget hurtigt gik i forfald. Valget af al fresco-teknikken ændrede helt projektets karakter. Man kunne kun arbejde med udsmykningen i sommermånederne, og kunstnerne anslog nu arbejdets varighed til 6 år. Den var imidlertid først endelig færdig i 1853.[220] Loftet blev gjort færdigt i 1844, hovedvæggen mod festsalen 1847 og endelig sidevæggene i 1853.[221]

Udsmykningen er udarbejdet som en samlet helhed af ornamentik og figurfremstillinger inspireret af romersk maleri, og kunstnerne havde fra starten delt opgaverne mellem sig, således at Hilker tog sig af den ornamentale indramning, bl.a. udført i grottesker, og Hansen af figurfremstillingerne. Både den ornamentale og den figurative udsmykning føjede sig i det store og hele efter rummets arkitektoniske opdeling med 8 hovedfremstillinger, tre på væggen mod festsalen, to på hver af sidevæggene og en i loftet. På de tre felter på festsalsvæggen fremstillede Hansen livets strid og sejr over underverdenens magter, illustreret med motiver fortrinsvis hentet fra Prometheus-stoffet. I midten menneskets skabelse, hvor »Athene besjæler Prometheus' lerfigur«. Fremstillingerne til højre og til venstre for midterbilledet fremstiller henholdsvis »den lænkede og den befriede Prometheus«. Oprindelig havde Hansen tænkt sig en sammenhæng mellem denne vægs hovedidé og loftsmaleriet med en fremstilling af »Ganymed båret af Zeus' ørn«, som et nærmest platonisk udtryk for sjælens kamp og frigørelse. Hansen måtte dog af ukendte årsager bryde denne tankerække og erstatte det oprindeligt tænkte loftsbillede med en svævende Eos. På den venstre sidevæg fremstiller Hansen den digteriske og kunstneriske åndsvirksomhed, illustreret af de to hovedbilleder »Athenes fødsel« og »Apollon siddende på trefoden«, og i billederne på den højre væg fremstiller kunstneren kulturens sejr over råheden, illustreret dels af »kampen mellem Athene og Poseidon« og dels af »væddekampen mellem Apollon og Marsayas«.[222] Er der således et vist sammenhæng i billedudsmykningen i forhallen, har kunstneren også på et tidligt tidspunkt forestillet sig en overordnet sammenhæng mellem billedudsmykningen i vestibulen og en tilsvarende udsmykning af festsalen. »Min tanke med hensyn til dekorationen var at emnet til malerierne i forhallen skulle være af mytisk,

220. Hannover: *Maleren Constantin Hansen*, s. 122.

221. Meddelelser ang. Kjøbenhavns Universitet 1849-1856 I, 1860, s. 953 f.

222. Constantin Hansen: *Freskomalerierne i Universitetets Forhal*, Nordisk Universitetstidsskrift 1857, s. 219 ff.

til festsalen af historisk indhold«, en tankegang der ganske klart er påvirket af Henrik Steffens' formulering »bag al historie ligger mytologi«.[223] Hansen kom ikke til at udsmykke festsalen, men har antydet, at han havde tænkt sig en udsmykning »i 12 hovedbilleder en fremstilling af de betydningsfuldste momenter i verdens kulturhistorie og i midten som centrum og hovedgruppe christendommens komme til verden, fremstillet i Christi himmelsfart«.[224]

Med vægudsmykningen, statuerne og de arkitektoniske rammer var der skabt en helhed, der i behandling og format står som et af dansk guldalderkunsts ubetingede hovedværker.

Byggeplaner i 1840'rne

Efter den forholdsvis tilfredsstillende reorganisation af universitetets lokaleforhold ved opførelsen af hovedbygningen, var der dog et fag, der fortsat havde urimeligt dårlige undervisningsforhold. De anatomiske forelæsninger måtte stadigvæk holdes i det gamle væksthus ved Krystalgade. Den lille bygning har ikke været stimulerende for hverken undervisning eller forskning og universitetets medicinske studenter søgte i højere grad forelæsningerne på Kirurgisk Akademi. I 1840 indledte man imidlertid forhandlinger om en sammenlægning af de to institutioner, der endte med at universitetet i 1841 overtog akademiet og dets bygning. Hermed samledes den egentlige lægevidenskabelige undervisning i området omkring Det kgl. Frederiks Hospital, langt fra Frue Plads.

I 1843 indledte man i Konsistorium en række forhandlinger om universitetets fremtidige bygningssituation. De økonomiske forhold var gode og man havde trods 1830'rnes byggeri oparbejdet en stor byggefond. I august 1843 nedsatte Konsistorium en byggekomité bestående af professorerne J. F. Schouw, H. N. Clausen og J. N. Madvig, der sammen med arkitekten *Gottlieb Bindesbøll* skulle udarbejde en plan for universitetets almindelige udbygning, med en vurdering af en række institutioners lokalebehov. Man skulle bl.a. drøfte universitetsbibliotekets situation. Det gamle bibliotekslokale over Trinitatis Kirke var efterhånden blevet temmelig overfyldt, ikke mindst da Kirurgisk Akademis bibliotek var inkorporeret, og der var desuden almindelig utilfredshed med den besværlige adgang til biblioteket. Der har tillige været ønsker om nye og bedre lokaleforhold for den Den fysiologiske Samling, Det zoologiske Museum og Observatoriet.[225]

223. Mogens Nykjær: *Nationalopdragelse, Mytologi og Historie. Om Guldalderens Monumentalmaleri*, En bog om kunst til Else Kai Sass, 1978, s. 334 ff.
224. Henny Glarbo: *En brevveksling mellem Maleren Constantin Hansen og Orla Lehmann*, 1942.
225. RA.KU. 12.07.47. Cirkularia 1.5.1844, s. 302.

I komiteens betænkning, der forelå i 1844, foreslog man at udbygningen skulle koncentreres omkring den store universitetsfirkant med nye bygninger langs Fiolstræde, bl.a. med lokaler for Den fysiologiske Samling, eksamenslokaler og et stort disputatsauditorium, samt en ny biblioteksbygning placeret langs Krystalgade. Det var i realiteten Mallings gamle hovedtanke om et stort sluttet universitetskompleks, man her foreslog med en bebyggelse af karreens fire sider. En umiddelbar konsekvens af forslaget var at man opkøbte den sidste private ejendom i karreen, således at universitetet nu disponerede over hele firkanten.[226] Men der kom iøvrigt ikke noget ud af sagen. Planerne blev til dels modarbejdet af professor Hohlenberg, der i en skrivelse til Konsistorium foreslog at man i stedet udvidede hovedbygningen efter Mallings oprindelige projekt.[227] Men hovedårsagen til at planerne blev udskudt har dog givetvis været indførelsen af det nye normalreglement i 1844, der lagde beslag på store dele af universitetets kapitaler.[228]

I forbindelse med komissionens arbejde har Bindesbøll udarbejdet en del projekter, der kendes bl.a. et projekt til et zoologisk museum, placeret mod Fiolstræde, og et astronomisk observatorium ved Filosofgangen på voldterrænet. Bindesbøll har tilsyneladende især lagt et stort arbejde i udformningen af et zoologisk museum, der findes i et omhyggeligt gennemarbejdet projekt.[229] Skønt museet aldrig blev opført har projektet ved sin originalitet altid haft en fremtrædende plads i dansk arkitekturhistorie. Planen var for så vidt enkel. Det var en lang bygning i 2 etager, hvor der i øverste etage fandtes en museumssal og et auditorium afdækket af kuppelhvælv med ovenlys. Det er dog især den meget maleriske behandling af facaden, der har tiltrukket sig interesse. Museumsbygningen var tænkt opført i sorte og grågule sten i et stort buemotiv med en festlig skulpturel udsmykning med bronzefigurer af forskellige dyr, anbragt som udhængsskilte langs facaden.

Det var sandsynligvis H.N. Clausen, der trak Bindesbøll ind i universitetets bygningsmæssige sammenhæng. Med sine nære kontakter til Kunstakademiet og til det københavnske kunstmiljø i almindelighed, har Clausen været udmærket klar over at Bindesbøll var det store talent i dansk arkitektur. Som medlem af bygningskommissionen for Thorvaldsens Museum havde Clausen tillige et direkte kendskab til den unge arkitekt. Formelt var universitetsbygningerne stadig underlagt J. H. Kochs tilsyn, også efter omlægningen af statens bygningsvæsen i 1849, hvor Koch udnævntes til bygningsdirektør. Dette forhold løstes først i 1856, da der atter skete en ændring i landets

226. Svend Dahl: *Universitetsbibliotekets Bygninger*, s. 42 ff.
227. Smst.
228. Meddelelser ang. Kjøbenhavns Universitet 1849-1856 I, 1860, s. 956.
229. Henrik Bramsen: *Gottlieb Bindesbøll, Liv og Arbejder*, 1959, s. 101 ff.

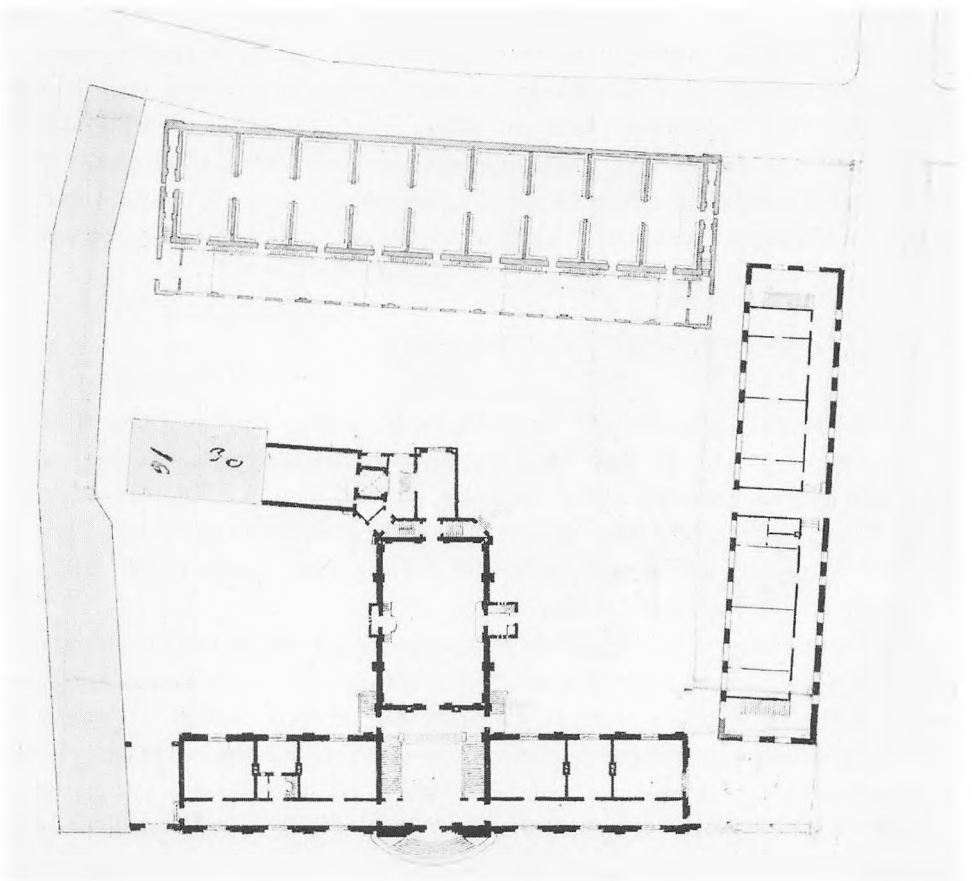

Fig. 60. Universitetsfirkanten. Arkitekten M. G. Bindesbøll udførte i 1844 en bebyggelsesplan for en samlet udbygning af hele universitetskarreen med et påtænkt zoologisk museum langs Fiolstræde og et nyt universitetsbibliotek langs Krystalgade. Man fulgte hermed i nogen grad Mallings oprindelige intentioner. Da de to institutioner senere opførtes byttede man om på deres indbyrdes placering. Tegning. Kunstakademiets Bibliotek. Samlingen af arkitekturtegninger.

bygningsadministration, hvorved universitetet blev underlagt den kgl. bygningsinspektør for København. Reelt var det dog Bindesbøll, der i denne periode var nærmest knyttet til universitetet. Men denne tilknytning blev af en mærkelig uforløst natur. Trods mange storartede projekter fik han aldrig bygget noget videre for universitetet. I begyndelsen af 1850'erne kom han til at udføre mere afgrænsede udsmykningsopgaver, der må ses i sammenhæng med H. N. Clausens uafbrudte omsorg for universitetets kunstneriske forskønnelse. Det var på Clausens initiativ at *Frue Plads* langt om længe blev brolagt, »om sommeren henlå den som en flyvesandsflade og om vinteren som

et morads«.[230] I 1851-52 lagdes pladsens mønsterbrolægning efter Bindesbølls tegninger. Efter at vestibulens udsmykning var færdig i 1853, begyndte Bindesbøll sammen med Constantin Hansen at forberede festsalens udsmykning. Det blev imidlertid ikke til noget. Men ved denne lejlighed fik Bindesbøll dog udført den store dør mellem vestibulen og festssalen og forbedret lysforholdene i festsalen ved at indsætte vinduer på østvæggen, og endelig udformede han i 1855 soklerne til Bissens to statuer i Vestibulen.[231]

RAMMERNE SPRÆNGES (1850-1900)

I anden halvdel af 1800-tallet skete der en betydelig bygningsmæssig vækst ved universitetet. Det var fortrinsvis de naturvidenskabelige fagområder, der i takt med den rivende udvikling i disse fag krævede helt nye bygningsmæssige forhold. I sit historiske forløb er den bygningsmæssige vækst i denne periode samlet i to afgrænsede byggefaser, en langstrakt i tiden mellem 1855-1875 og en kortere i slutningen af 1880'erne.

I den første byggefase arbejdede man videre med den model for universitetets udbygning i universitetsfirkanten, der udformedes under kommissionsarbejdet 1843-44. Der var fortsat et ønske om så vidt muligt at samle de forskellige universitetsbygninger, men det viste sig hurtigt at firkanten var utilstrækkelig og at man faktisk stod uden muligheder for at erhverve yderligere udvidelsesarealer omkring Frue Plads. Ønsket om bygningsmæssig sammenhæng og et stadig voksende lokalebehov var et fællesproblem for alle ældre storbyuniversiteter og har som sådan lige siden været et hovedtema i universiteternes bygningshistorie. I Paris og Wien løste man det midlertidigt ved opførelse af nye kæmpekomplekser, i København løste man det i første omgang ved en delvis udflytning til voldterrænet ved Rosenborg bastion, først med opførelsen af Observatoriet og anlægget af Botanisk Have siden ved opførelsen af en række nye bygninger omkring haven.

Planerne om en bygningsmæssig koncentration i universitetsfirkanten var blevet henlagt efter 1844, men ikke glemt, og i en række bygningskommissioner i slutningen af 1840'rne og begyndelsen af 1850'erne blev planerne atter trukket frem. Mellem 1848 og 1852 var der bl.a. nedsat en kommission, der skulle søge at skabe mulighed for en sammenlægning af de naturhistoriske museer i København og udarbejde et program for en bygning. Kommissionens betænkning anbefalede en bygning langs Krystalgade, men sagen blev

230. H.N. Clausen: *Optegnelser om mit Levned og min Tids Historie*, 1877, s. 240.
231. Meddelelser ang. Kjøbenhavns Universitet 1849-56 I, 1860, s. 956.

foreløbig henlagt på grund af modstand fra inspektørerne ved Den kgl. Samling.[232]

Universitetsbiblioteket

I 1852 tog man endelig fat på *Universitetsbibliotekets* problemer, da Konsistorium nedsatte en kommission bestående af professorerne H. N. Clausen, J. E. Larsen, N. L. Westergaard og J. N. Madvig med den opgave at give forslag til en ny biblioteksbygnings udformning og placering. Man henvendte sig atter til Bindesbøll, der fik overdraget opgaven.[233]

Der var ikke nogen formaliseret planlægning af de forskellige bygningsprojekter, der blev drøftet i disse år. Der har dog været forhandlinger mellem kommissionerne for henholdsvis det naturvidenskabelige museum og biblioteket med hensyn til de to bygningers indbyrdes beliggenhed. Man fandt det nu rigtigere at reservere grunden ved Krystalgade for et naturvidenskabeligt museum, der således med fordel kunne sættes i forbindelse med de ældre og eksisterende museumslokaler under festsalen og i Kommunitetsbygningen.[234]

Bindesbølls planer til en ny biblioteksbygning var færdig i løbet af foråret 1853. Biblioteket var formet som en lang 2 etager høj bygning langs Fiolstræde og i planløsningen valgtes et system af kojer svarende til de 15 vinduesfag med en lang gennemgående midtergang. I det ydre hører projektet til et af Bindesbølls mere særprægede. Det flade tag med den lange række af murtinder synes at være engelsk påvirket, men det har givetvis været murstensbehandlingen, der i særlig grad har optaget arkitekten, der netop i denne periode dyrkede en mere nøgtern teglstensarkitektur.

Flertallet af kommissionens medlemmer gik ind for projektet som helhed. Et enkelt medlem, J. E. Larsen, kritiserede imidlertid planløsning og indretning, hvor der efter hans mening var for få læseværelser og hvor der savnedes plads til universitetsarkivet og et auditorium. På et møde i Den akademiske Lærerforsamling sejrede professor Larsens standpunkt og man opfordrede nu Konsistorium til at udskrive en konkurrence om en helt ny biblioteksbygning.[235] Tanken om at udskrive en fri arkitektkonkurrence var helt ny herhjemme. Det havde især været praktiseret i England, bl.a. i forbindelse med opførelsen af The House of Parliament 1836, og i tiden efter 1848 vandt konkurrence-systemet almindelig udbredelse overalt på kontinen-

232. Ragnar Spärck: *Zoologisk Museum i København*, s. 60 ff.
233. Svend Dahl: *Universitetsbibliotekets Bygninger*, s. 43.
234. Smst. Circularia 15.1.1862. Skrivelse af 12.4.1852 fra kommiteen for de naturvidenskabelige museer til kommiteen angående biblioteksbygningens opførelse.
235. Svend Dahl: *Universitetsbibliotekets Bygninger*, s. 47.

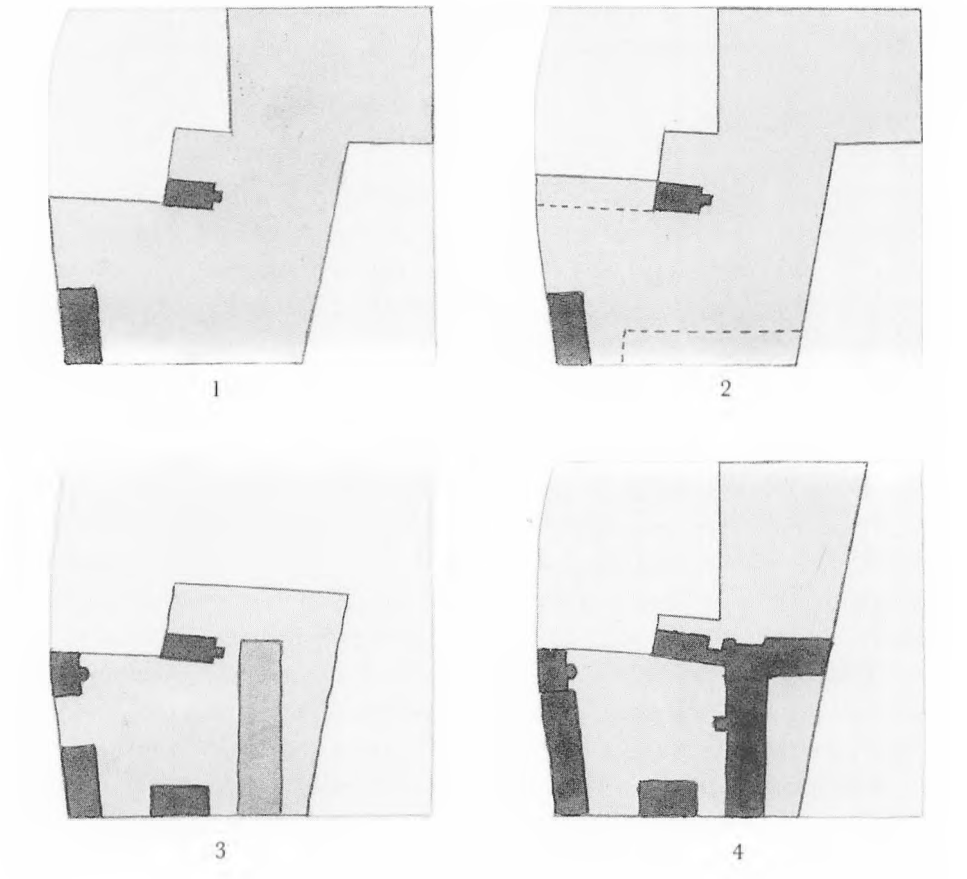

tet. Yngre talenter blandt arkitekterne kunne nu også få lejlighed til at gøre sig gældende, men det var dog først og fremmest tænkt som en fordel for bygherrerne. I 1856 udskrev Københavns Kommune således en konkurrence om et nyt hospital, uden at der dog indkom nogen besvarelse. I 1855 bevilgede Rigsdagen midlerne til konkurrence-præmierne og den 19. maj 1855 udsendte Konsistorium en trykt »Indbydelse til Konkurrence ved Affattelse af Plan og Overslag til en ny Biblioteksbygning for Universitetet og Program for Opførelse af en sådan Bygning«. Programmet var udformet af bygningskommissionen og viser i hvor høj grad bygningens form og disposition allerede var lagt på forhånd. Bygningen skulle placeres langs Fiolstræde og skulle af brandsikkerhedsmæssige grunde overvejende bestå af sten og jern og iøvrigt være solidt og bekvemt indrettet. I det ydre måtte der tages fornødent hensyn til omgivelserne. Boglokalet skulle bestå af sammenhængende rum, med reoler på indtil 6 alens højde og med plads til 12-13.000

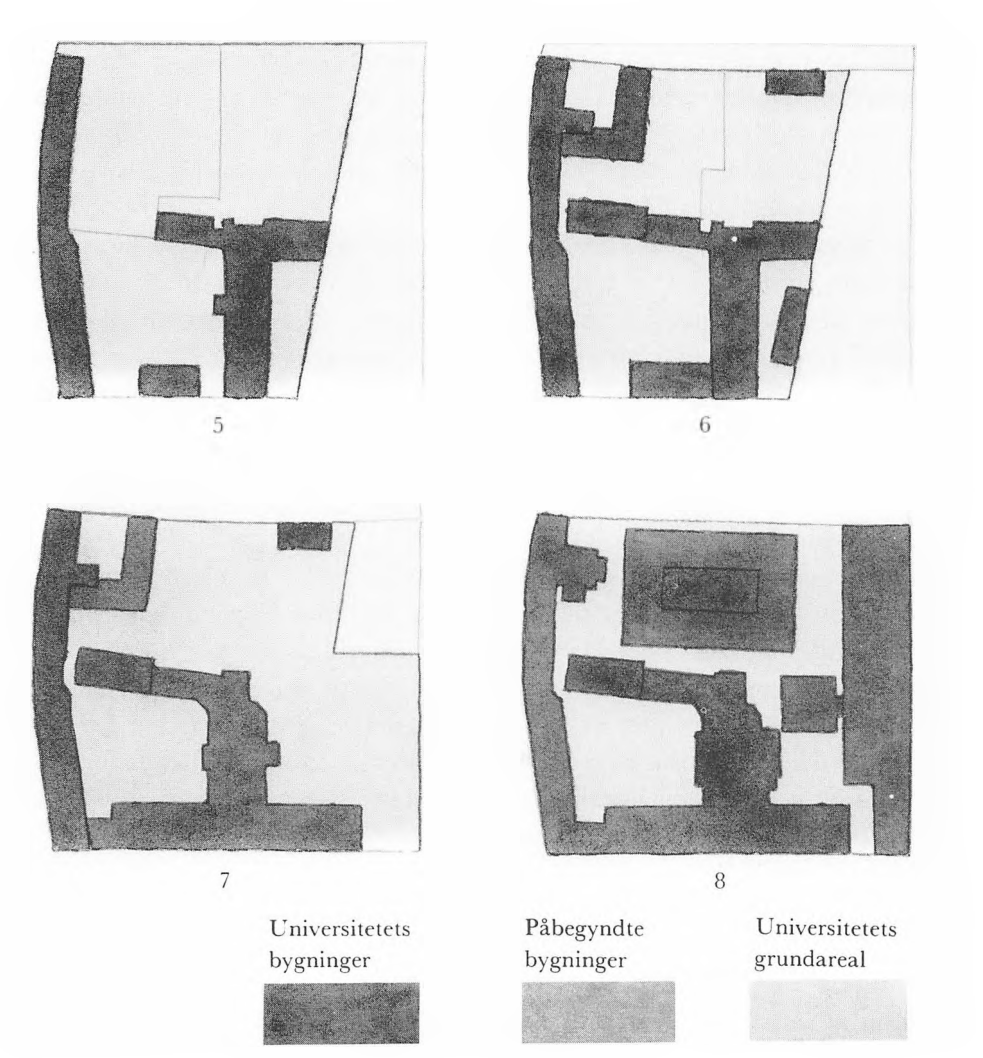

Fig. 61. Universitetskarreens bygningsmæssige udvikling siden 1500-tallet. 1. 1537. – 2. De påtænkte bygningsmæssige udvidelser efter universitetsfundatsen af 1539. Konsistoriehuset skulle forlænges helt frem til Nørregade og der skulle opføres et stort studenterkollegium ud mod kirkegården. – 3. Omkring 1574. Den nye bygning overfor kirken opførtes omkring 1545. »Klostret« opførtes omkring 1570 og kort tid herefter påbegyndtes opførelsen af en stor kollegiebygning i gårdens østlige fløj. – 4. Omkring 1630. Kommunitetsbygningen er sammenbygget med den gamle auditoriebygning. Østfløjen er opført som ny auditoriebygning 1601. Øst for den nye auditoriebygning opførtes samtidig en professorresidens i tilknytning til den nyanlagte botaniske have ud mod Skidenstræde. – 5. Omkring 1648. Kommunitetsbygningen er forlænget frem til Skidenstræde. – 6. 1700-tallet. – 7. Omkring 1836. Universitetets nye hovedbygning er taget i brug og man erhverver efterhånden alle grunde i karreen til fremtidige bygningsmæssige udvidelser. – 8. Omkring 1940. Universitetsbiblioteket blev opført 1856-61, Zoologisk Museum 1863-70 samtidig med lokaler for Zoologisk Studiesamling i den nordlige del af Kommunitetsbygningen. Magasinbygning til Universitetsbiblioteket 1905. Tilbygning til Festsalen 1938. Tegning af Kirsten Kildegaard 1979.

løbende alen hylder. Man fordrede tillige et udlånslokale og et rummeligt læseværelse samt et arbejdslokale for personalet, samlet i stueetagen. Man forlangte et særligt lokale til manuskriptsamlingen og to lokaler til universitetets arkiv. Endelig ønskede man at opfylde et ældre ønske om et stort disputatsauditorium til 500 tilhørere.

Ved fristens udløb den 1. februar 1856 var der indkommet 6 foreslag til bygningskommissionen der fungerede som bedømmelseskomité. Werlauff var erstattet af J. G. Forchhammer og man havde tillige inddraget professor Hummel fra Den polytekniske Læreanstalt som sagkyndig konsulent, men mærkelig nok var der ingen arkitekter i bedømmelsesudvalget. Man indstillede to af de indkomne projekter til præmiering, men foretrak arkitekten *J. D. Herholdts* projekt mærket »D.X.38«. Ved siden af Herholdts vinderprojekt er der bevaret 2 af de øvrige konkurrenceprojekter, af henholdsvis G. Bindesbøll og J.H. Seidelin.[236]

Konkurrencen om det nye universitetsbibliotek blev som helhed banebrydende i dansk arkitekturhistorie og i særdeleshed blev Herholdts bygning på mange måder nyskabende. Hans bygning introducerede nye materialer og konstruktionsmetoder, til dels også et nyt stilideal, og endelig vistes en anvendelse af mursten, der er blevet tillagt uendelig stor betydning for den senere udvikling af dansk bygningskultur. Efter at arkitekten havde foretaget en del mindre ændringer i projektet og forberedelserne til byggeriet var gået i gang blev grundstenen nedlagt den 1. august 1857.[237]

Også Bindesbølls projekt fik en vis stildannende effekt. Han havde naturligt nok helt vendt sig fra det første projekt og i konkurrenceprojektet fra 1856 tænkt sig en T-formet bygning med hovedfacade mod Fiolstræde. I udformningen af det ydre vendte han tilbage til en mere festlig og farverig stil påvirket af venetiansk arkitektur som f.eks. Scuola di San Marco og med en opdeling af facaden i 7 store rundbuede hovedfag der helt svarer til rytmen i Mallings hovedfacade.

Modsat Bindesbølls anvendelse af renæssancen med dens henvisning til den humanistiske dannelseskultur, valgte Herholdt at skabe sit bibliotek over den vesterlandske katedral. Han var 38 år, da han vandt konkurrencen i 1856, og selvom han således ikke tilhørte den helt unge generation, havde han aldrig tidligere haft de store opgaver. Han havde fået sin uddannelse som arkitekt på akademiet og var især påvirket af Hetsch og Bindesbøll.

236. Svend Dahl: *Universitetsbibliotekets Bygninger,* s. 47. Knud Millech: *J.D. Herholdt og Universitetsbiblioteket i Fiolstræde,* 1961, s. 20.

237. Svend Dahl: *Universitetsbibliotekets Bygninger,* s. 49. Kay Fisker: *Omkring Herholdt,* Arkitekten Maanedshefte, 1943, s. 49 f.

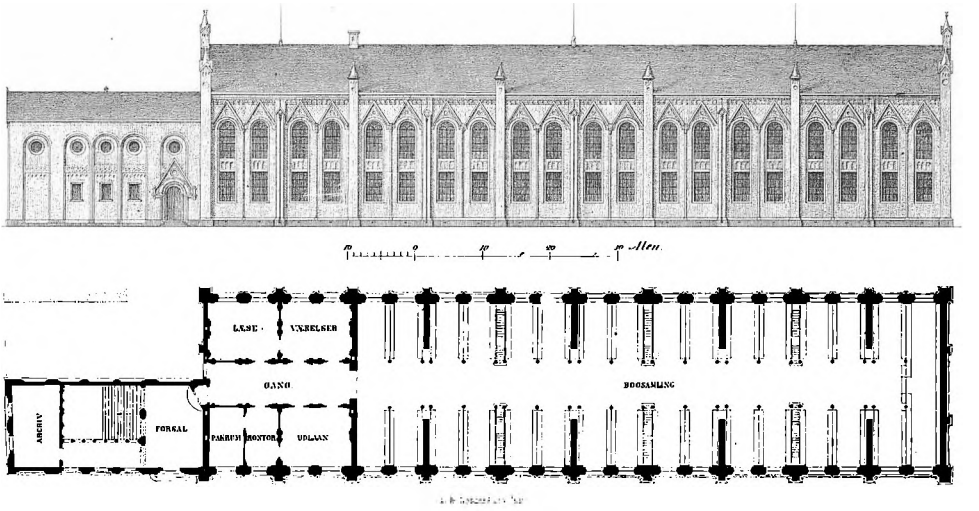

Fig. 62 a. Universitetsbiblioteket. Facade og plan. Den unge arkitekt J. D. Herholdt fik efter at have vundet en arkitektkonkurrence 1856 opgaven at opføre universitetets nye biblioteksbygning i Fiolstræde. Det blev på flere måder en skelsættende bygning. Dels anvendte man her for første gang i større udstrækning støbejern i bærende konstruktioner, dels introduceredes et nyt stilideal, inspireret af norditaliensk teglstensarkitektur. Herholdts udsøgte anvendelse af mursten som dekorativt element fik stor betydning for dansk arkitektur. K B. Billedsamlingen.

Afgørende for hans kunstneriske udvikling var en større udlandsrejse i begyndelsen af 1850'erne, der førte ham til England, Tyskland, Frankrig og Italien. Det var hans glimrende kendskab til ældre dansk byggeskik, parret med indtrykkene fra udlandsrejsen, der skabte grundlaget for det gennembrud, han fik med sin biblioteksbygning.

Herholdt fulgte i sit projekt byggeprogrammets forskrifter ret nøje og disponerede biblioteket som en lang rektangulær bygning langs Fiolstræde i to sammenhængende bygningsafsnit, et mindre trappe- og arkivhus mod Frue Plads og en betydeligt længere og bredere bygning til selve biblioteket. Han tog på denne måde hensyn til Mallings hovedfacade idet biblioteksgavlen mod pladsen opførtes som en pendant til Kommunitetsbygningens gavl. Den meget lange to etager høje hovedbygning på ialt 20 vinduesfag var opdelt i 2 hovedafsnit. Det kortere nærmest trappehuset var på 4 fag og rummede udlån, læsesal og kontorer i stuen og et stort auditorium til 500 tilhørere på 1. sal. Herefter fulgte den store sammenhængende bogsal der bredte sig over bygningens resterende 16 fag. Bogsalen var indrettet med kojer i 2 etager på hver side af en lang midtergang og i denne disposition var Herholdt givetvis påvirket af Bindesbølls tidligere projekter, med tillige af den gamle biblioteks-

sal over Trinitatis Kirke. Herholdt har nu samlet denne disposition i et effektfuldt arkitektonisk udtryk omkring den lange katedrallignende boghal. Omspændt af bygningens solide stenmur og brede tagkonstruktion har han opbygget en indre jernkonstruktion i basilikal form. Den lange ubrudte midtergang er noget højere end sidepartierne og afsluttet af en let tønde-hvælvskonstruktion. Sidepartierne åbner sig mod midthallen i lange rækker af tværstillede bogkojer med gode lysforhold fra vinduerne. Konstruktionen hviler på ydermurene og de slanke jernsøjler omkring midthallen.

Anvendelsen af jern var forudsat i byggeprogrammet og Herholdt introducerer det her for første gang i dansk bygningskunst i en genial idé og med en fin fornemmelse for materialets særlige egenskaber både som konstruktivt og dekorativt bygningselement. Anvendelsen af støbejern som bygningsmateriale havde netop i disse år fået en enorm popularitet efter det legendarisk berømte Crystal Palace, der opførtes til verdensudstillingen i London 1852. En mægtig konstruktion af støbejern og glas, der med stor demonstrativ effekt havde vist materialets bygningstekniske egenskaber. Herholdt har set bygningen under sit ophold i London og har i nogen grad også overtaget den basilikale disposition herfra. Når bygningskommissionen i programmet havde lagt så stor vægt på anvendelsen af jern, har det muligvis været under indtryk af en bygning, der som type stod biblioteket nærmere, Bibliotheque Ste. Geneviève i Paris, opført af Henri Labrouste mellem 1838 og 1850. Herholdt har også kendt denne bygning og hentet de fleste konstruktive og dekorative detaljer herfra.[238] Med den vægt der er lagt på den særlige udformning af midterhallen, der alene har en repræsentativ funktion, tillægges rummet uvilkårligt et sakralt præg i god overenstemmelse med bibliotekets kultiske betydning i akademisk, videnskabelig og kulturel sammenhæng.

Også i bygningens ydre fastholdt Herholdt det kirkelige præg. Gavlen mod Krystalgade og den lange facade mod Fiolstræde har i form og detaljer tydeligt nok sine forbilleder i vesterlandsk kirketradition. Men der er tillige en konstruktiv logik i forholdet mellem det indre og det ydre. Hvert vinduesfag svarer til en koje i det indre og det vekslende stød i den indre konstruktion med henholdsvis dybe og smalle reolvægge modsvares af stræbepillerne på facaden, der omslutter to vinduesfag. Facadens rytme er yderligere artikuleret af de kraftigere murpiller, der afsluttes af små spir. De omslutter hver 4 fag vinduer og hænger sammen med en tilsvarende murstøtte i det indre. Ligesom Bindesbøll i sit konkurrence-projekt søgte at repetere den storslåede 7-delte rytme i Mallings hovedfacade har Herholdt søgt at bevare en

238. Revue générale de l'Architecture, 1850, pl. 32.

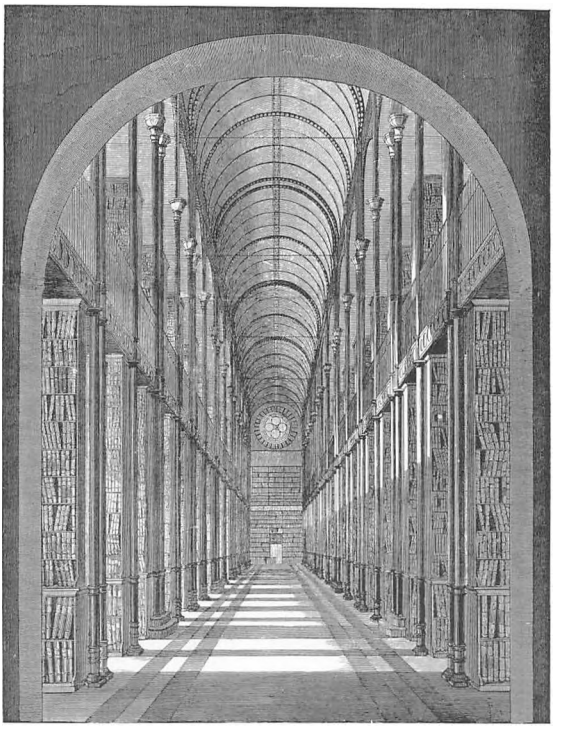

Fig. 62b. Kort efter indvielsen bragte Illustreret Tidende et træsnit af Universitetsbibliotekets lange boghal, der fremhæver dens katedralagtige virkning med slanke jernsøjler som bærende element under tøndehvælvet og med endevæggens rose som point de vue.

bygningsmæssig sammenhæng med hovedbygningen ved en bearbejdelse af Mallings vinduesmotiv. De enkelte vinduesfag er tydeligvis formet under indtryk af hovedfacadens bue- og gavlmotiv. Vinduerne i øverste etage er rundbuede og afsluttede af tilsvarende trekantgavle. Men hovedformen og en række detaljer som f.eks. gavlen mod Krystalgade og murpillerne med de små kegleformede spir er en modificeret oversættelse af S. Fermo i Verona. Hermed introducerer Herholdt nu for alvor den norditalienske teglstensarkitektur i Danmark og bygningen bliver i høj grad stildannende for en stor gruppe arkitekter i den efterfølgende generation. Hvad der dog især har givet bygningen en betydelig plads i dansk arkitektur, er den gennemslagskraft behandlingen af de røde mursten fik. Herved knæsattes de bestræbelser for at genskabe en dansk byggetradition, som var indledt af G. F. Hetsch og G. Bindesbøll.[239]

Bygningen stod færdig i 1861. Bogflytningen fra det gamle bibliotek blev foretaget i løbet af efteråret og i slutningen af oktober 1861 stod samtlige bøger på plads i den nye bygning.

239. Knud Millech: *J.D. Herholdt og Universitetsbiblioteket*, 1961, s. 52.

De nye naturvidenskabelige institutioner

I årene efter 1855 kastede universitetet sig tillige ud i en række store byggeopgaver for de naturvidenskabelige fagområder. Med opførelsen af Zoologisk Museum sluttedes bebyggelsen af den store universitetsfirkant og ved opførelsen af det nye astronomiske observatorium på Rosenborg bastion opgav universitetet nu helt sin gamle tilknytning til Trinitatis Kirke og Rundetårn, men angav samtidig retningen for universitetets kommende bygningsmæssige vækst.

I 1852, samme år man begyndte forhandlingerne om det nye universitetsbibliotek, havde Konsistorium modtaget en ansøgning fra professor E.A. Scharling om opførelse af et nyt *kemisk laboratorium* under universitetet. Ansøgningen blev videresendt til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet og blev her inddraget i de igangværende forhandlinger om forholdet mellem universitetet og Den polytekniske Læreanstalt. Først 1855 fik Konsistorium sagen tilbage med anmodning om at lade udarbejde forslag til en ny bygning og dens placering. Der blev nedsat en bygningskommission der efter en måneds forløb kunne afgive en betænkning, hvor man foreslog bygningen placeret på Københavns vestervold efter tegninger udarbejdet af Bindesbøll.[240]

Byggesagen mødte imidlertid modstand fra Krigsministeriet, der trods den forestående sløjfning af Københavns vold, stadig var betænkelig ved bygningens placering her. I begyndelsen af 1856 valgte man i stedet en grund i Ny Vestergade 11. Bindesbøll, der havde fået overdraget arbejdet, døde i løbet af sommeren 1856 og planlægning og opførelse blev i stedet overdraget til N.S. Nebelong. Bygningen dér stod færdig 1859.[241] Ved erhvervelsen af ejendommen havde man overtaget en ældre bygning mod gaden, opført 1821. Her indrettedes professorbolig, mens selve laboratoriebygningen opførtes i ejendommens gård som en to etager høj vinkelformet bygning. Her var indrettet et rummeligt auditorium, samt en række laboratorier. Huset opførtes i røde sten i en enkel klassicerende rundbuestil med sandstensarkivolter over vinduerne.

En af de institutioner, der allerede havde været inddraget i drøftelserne om universitetets nybygningsprogram i 1843-44, var *Observatoriet*.[242] Det astronomiske Observatorium havde længe været forældet og forsømt og både

240. RA.KU. 15.03.01. Kommissionen for Opførelse af et nyt Kemisk Laboratorium. Medd. ang. Kjøbenhavns Universitet 1849-56, s. 706 ff.

241. Smst.

242. Meddelelser ang. Kjøbenhavns Universitet 1849-56, s. 965. RA.KU. 12.03.38. Acta Consistorii, 22.2.1843.

placeringen midt i byen samt den stærkt begrænsede plads i den traditionsrige bygning, gjorde det påkrævet at få oprettet et tidssvarende observatorium ved universitetet. Når der nu i anden halvdel af 1850'erne kom gang i drøftelserne om en ny observatoriebygning, må det ses i sammenhæng med et ønske om at genoplive det astronomiske studium ved at knytte den berømte tyske astronom d'Arrest til det ledigtblevne professorat ved Københavns Universitet. I forhandlingerne med den omspurgte astronom har der sandsynligvis ligget et tilbud om en ny observatoriebygning. Efter at d'Arrest i 1857 var tiltrådt sin stilling, blev der i 1858 nedsat en kommission til forberedelse af en ny observatoriebygning.[243] Man valgte at placere det nye observatorium på Rosenborg bastion på østervold. Det var et statsejet areal, der blev stillet til universitetets rådighed. Beliggenheden var gunstig for et observatorium, ikke langt fra universitetet og dog omgivet af et stadig ubebygget voldterræn og Kongens Have. Men det var på mange måder en kontroversiel løsning, for herved greb staten ind i kommunens planlægningspolitik. Der var i 1858 nedsat en såkaldt Sløjfningskommission, der skulle søge at udarbejde en samlet plan over det gamle voldområdes udnyttelse.[244] Der var ikke blot disponeret over selve bygningens areal, men tillige et stort område, der skulle sikre en relativ ro for observationerne. At det i sidste ende viste sig at være en udmærket disposition, var ikke udtryk for god planlægning, men snarere en god kombination af de foreliggende muligheder. Afgørende for beliggenheden har sandsynligvis også været forholdet til Rundetårn, idet det nye observatorium blev placeret 21 buesekunder nord for det gamle, således at meridianen på Rundetårn gik igennem meridianværelset på det ny observatorium.

Det blev overdraget *Christian Hansen* at opføre bygningen, der påbegyndtes i 1859. Christian Hansen havde i 1856 overtaget Bindesbølls stilling som professor ved Kunstakademiet og tillige embedet som kgl. bygningsinspektør for det københavnske område og blev i den sidste egenskab knyttet til universitetets bygningsvirksomhed frem til sin fratræden i 1881. Da han i 1856 overtog embederne, var han en fremmed fugl i dansk arkitektur. Nok havde han fået sin uddannelse på Kunstakademiet i 1820'rne, især under Hetsch, men siden 1831 havde han opholdt sig i udlandet, uden noget egentligt kendskab til dansk arkitektur i de mellemliggende år. Imellem 1833 og 1850 havde han levet og virket i Grækenland og arkitekturen her fik varig indflydelse på hans senere produktion. Det var studiet af den klassiske

243. RA.KU. 15.05.01. Kommissionen for Opførelse af et nyt astronomisk Observatorium. Meddelelser ang. Kjøbenhavns Universitet 1857-63, s. 558. Axel Nielsen: *Hundrede års astronomi på Østervold*, Nordisk astronomisk Tidsskrift, 1961-62, s. 3 ff.

244. Vilhelm Lorenzen: *Vore Byer, Studier i Bybygning* V, 1958, s. 102 ff.

arkitektur, der havde ført ham til Grækenland og han opnåede en usædvanlig viden på dette felt, der bl.a. blev erhvervet ved restaureringen af Nike Apteros templet på Akropolis.[245] Som aktiv arkitekt havde han sammen med broderen Theophilus Hansen øvet stor indflydelse på samtidig græsk arkitektur. Hans hovedværk i Athen blev det nye universitet, der opførtes 1839-50.[246] Også den middelalderlige græsk-byzantinske arkitektur havde hans levende interesse, som han umiddelbart efter hjemkomsten til Danmark omsatte i udformningen af Kommunehospitalet i København, opført 1859-63.[247] I sin holdning har han været nogenlunde på linie med sine danske kolleger. Han delte interessen for murstenen og konstruktionsmæssige nyskabelser. Selvom han aldrig formåede at indfri de forventninger der var stillet til ham som fornyer, ydede han netop i årene omkring 1860 måske sit mest originale.

Observatoriebygningen var af en særlig karakter, fordi der i så høj grad måtte tages hensyn til helt specielle funktioner. Her viste Hansen sine suveræne professionelle egenskaber, ved tilsvarende at opdele bygningen i en række enkeltled, grupperet symmetrisk omkring tårn og kuppel. På alle fire sider af det svære midtertårn er der placeret korsarme orienteret efter verdenshjørnerne. Mod syd fandtes indgangen som en selvstændig forbygning, der samtidig rummede observatoriets bibliotek, mod nord var en tilsvarende tilbygning med lokale til passageinstrument i første vertikal og mod vest og øst var der placeret tilsvarende bygningsled for henholdsvis meridiancirkel og passageinstrument. I forbindelse med øst-vest-aksen opførtes to større bygninger. Den vestlige indrettedes til direktørbolig og den østlige med lejligheder for observator, assistent og betjent. Hele det fint artikulerede bygningsanlæg kronedes af selve kuppelrummet med refraktoren over det firkantede midtertårn.

Christian Hansen var ikke helt uden forudsætninger for netop at opføre et observatorium. Han havde på nærmeste hold været vidne til opførelsen af Athens observatorium 1843-45, der var tegnet af broderen Theophilus. Brødrene havde fælles tegnestue og de arkitektoniske og tekniske problemer, der har været drøftet ved opførelsen, har givet Christian Hansen gode forudsætninger for at bygge det københavnske.[248] I hoveddispositionen er der et vist slægtskab mellem de to observatoriebygninger, især i udformningen af tårn og arme, der med den græsk-byzantinske centralkirkes grundform på en

245. L. Ross, E. Schaubert & C. Hansen: *Akropolis von Athen nach den neuesten Ausgrabungen* I, *Der Tempel Nike Apteros*, Berlin 1839.

246. H.H. Russack: *Deutsche bauen in Athen*, Berlin 1942.

247. Poul Strømstad: *Kommunehospitalets Opførelse*, i *Københavns Hospitalsvæsen 1863-1963*, 1963, s. 22 ff.

248. Russack: *Deutsche bauen in Athen*, s. 108 f.

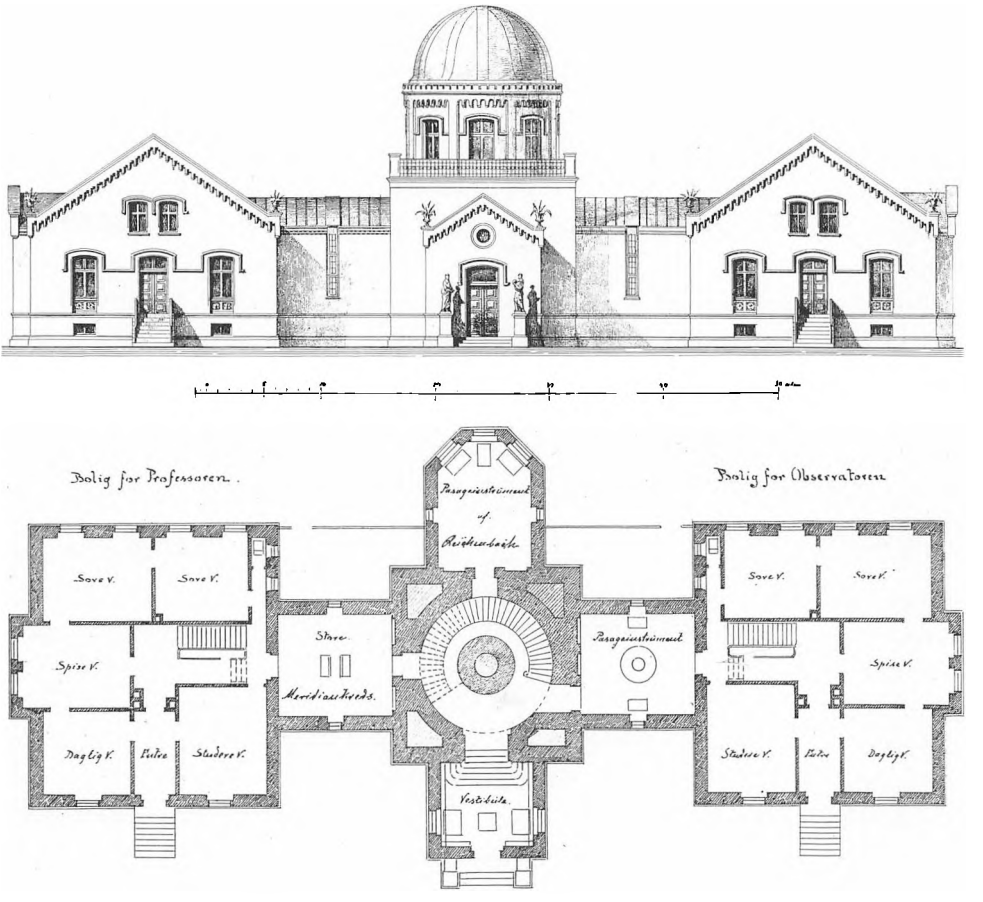

Fig. 63. Observatoriet. Facade og plan af stueetage. Med opførelsen af det nye observatorium på Rosenborg bastion på Københavns gamle fæstningsterræn 1859-61 opgav universitetet helt sin tilknytning til Rundetårn og Trinitatis Kirke. Placeringen skulle vise sig at være en heldig disposition, der i sidste ende var medvirkende til at byen fik sin krans af parker omkring centrum. Tegning. RA.KU. 12.26.10.

måde korresponderer med Kommunehospitalets midtparti på den anden side af parken. Det er den stærkt opdelte bygningsmasse, der i højere grad er stilen end den egentlige arkitektoniske dekoration. Huset opførtes i gule mursten med fladbuede vinduer udsmykket med murbånd. Den runde tambour, der bærer kuplen, er udsmykket med lisener og rundbuefrise, der kan opfattes som et ekko af Rundetårns dekoration. Det var en god og godt udstyret bygning, der vandt berettiget opmærksomhed, da den stod færdig i 1861.[249]

249. Astronomische Nachrichten bd. 56, Altona 1861, s. 327. Allgemeine Bauzeitung 1862, s. 110.

De tre bygninger fra 1850'erne viser en tendens til et mere specialiseret akademisk apparat og de er en del af en stærk bygningsmæssig vækstfase, der fortsætter i 1860'erne og i begyndelsen af 1870'erne. Det var en periode hvor de videnskabelige samlinger voksede voldsomt og bestandig led af pladsmangel. Både zoologerne og botanikerne havde i løbet af 1850'erne ytret sig om de bestående anlæg og bygningers utilstrækkelighed. Botanikerne havde længe påpeget den botaniske haves dårlige forhold på Gammelholm. Jordbundsbetingelserne var ikke gode og området vanskeligt at afvande. Ved militærets fraflytning af hele det øvrige Gammelholm, var der nu tanker fremme om at anvende hele kvarteret til boligbebyggelse, og i 1857 anmodede Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet Konsistorium om at undersøge mulighederne for en flytning af haven. Samme år nedsattes en kommission der i sin betænkning i 1859 anbefalede at man anlagde en ny have på voldterrænet ved Det astronomiske Observatorium. Men atter blev planerne bremset af Krigsministeriet og sagen henlagt.[250]

I disse år tog man fra Konsistoriums side samtidig initiativet til at afklare spørgsmålet om de naturvidenskabelige museers fremtidige skæbne, der havde ligget stille siden 1852. I 1858 nedsattes en ny kommission, men divergerende opfattelser blandt de ledende fagzoologer, Japetus Steenstrup på den ene side og Henrik Krøyer og I. C. Schiødte på den anden, gjorde reelt kommissionens betænkning fra 1859 frugtesløs.[251] Efter en henvendelse fra ministeriet, nedsatte Konsistorium nu for tredie gang en kommission, der skulle tilvejebringe et forslag om det naturvidenskabelige museumsvæsens organisation og opførelse af en ny museumsbygning. I den nye kommissionsbetænkning fra 1862 var hovedsynspunktet stadig en sammenlægning af de kongelige samlinger og universitetets.[252] Man tænkte sig de botaniske, zoologiske og mineralogiske samlinger forenet i en stor naturhistorisk museumsbygning under universitetet. Man havde længe fra universitetets side reserveret grunden ved Krystalgade til et fremtidigt *Zoologisk Museum* og som medlem af kommissionen udarbejdede *Christian Hansen* to forskellige planer til en museumsbygning placeret her. Det ene var tænkt som et firfløjet anlæg omkring en overdækket midtersal og det andet som en T-formet bygning med en bred facade mod Krystalgade og en kortere tværbygning ind

250. RA.KU. 15.06.01. Kommissionen for Botanisk Haves Flytning. Årbog 1871-76, s. 75 ff. C.Hansen Ostenfeld: *Botanisk Have gennem 50 Aar 1874-1924*, 1924, s. 7 ff.

251. Spärck: *Zoologisk Museum i København*, s. 66 ff.

252. *Comiteebetænkning angaaende den indre Organisation o.s.v. af de naturhistoriske Museer, efterat det kongelige naturhistoriske Museum er blevet forenet med Universitetets zoologiske og mineralogiske Museer, og angaaende de til det forenede zoologiske Museum af Hr. Professor, Bygningsinspecteur Hansen gjorte Bygningsudkast*, 1862. Spärck: *Zoologisk Museum i København*, s. 66 ff.

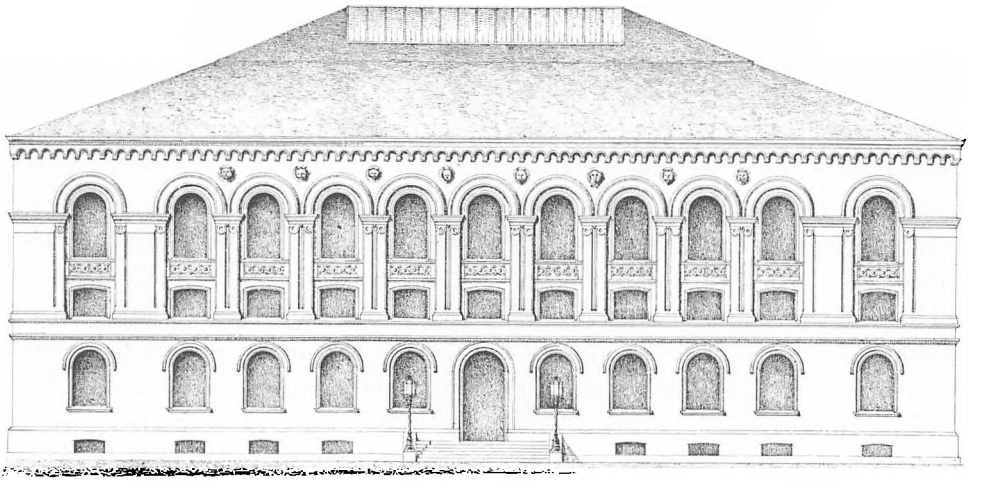

Fig. 64. Zoologisk Museum. Facade mod Krystalgade. Med den nye museumsbygning, der opførtes 1864-70 af Chr. Hansen, afsluttedes udbygningen af universitetskarreen. Bygningens form var resultatet af et snævert samarbejde mellem arkitekten og professor zoologiæ Japetus Steenstrup, hvis museumstekniske ideer blev afgørende. Bygningen brød dog i nogen grad karreens arkitektoniske helhed. Tegning. RA.KU. 12.26.10.

i universitetsfirkanten. Både kommissionen og lærerforsamlingens flertal ønskede det første forslag gennemført, mens et mindretal under H. N. Clausens ledelse indså at det sidste i højere grad ville falde ind i karreens bygningsmæssige helhed. Under museumsplanernes behandling i Rigsdagen i 1862-63 skete der den væsentlige ændring, at museet kun skulle indeholde de forenede zoologiske samlinger. Byggeplanerne blev vedtaget og arbejdet kom i gang i 1864 efter det firfløjede projekt. I 1867 påbegyndtes indretning og indflytning og i 1870 blev museet indviet. Den samlede byggesum var på 186.000 rdl. udredet af Kommunitetets kasse.[253]

Bygningen var på mange måder Steenstrups værk og det har sandsynligvis også været hans tanker og ideer der blev afgørende for museets plandisposition. Museets indretning blev i højeste grad et monumentalt udtryk for den systematiske zoologi. Som et resultat af den endelige kommissions betænkning, blev museets organisation fastlagt i 3 afdelinger, hvirveldyr, leddyr og hvirvelløse dyr, og i museets indretning blev denne opdeling klart anskueliggjort. De 3 afdelinger blev placeret i hver sin etage med de laveststående dyr, de hvirvelløse dyr, i stueetagen, leddyr i mezzaninetagen, hvor der tillige indrettedes kontorer og bibliotek, endelig de højerestående dyr, hvirveldyrene i øverste etage. Til Steenstrups museumstanke hørte også et rationelt

253. RA.KU. 15.11.01. Kommissionen for Opførelse af et nyt zoologisk Museum. Årbog 1864-71, s. 474 ff.

udstillingsprincip, der tydeligt afspejledes i bygningens plan. De udstoppede dyr skulle vises i den ydre kreds af værelser, mens de tilsvarende samlinger af skeletter skulle udstilles på galleriet ud mod midterhallen.[254] Den store glasdækkede hal, der senere anvendtes som udstillingsrum, var oprindelig udelukkende af repræsentativ karakter. Den skulle stemme sindet til den betagende videnskabelige indsigt, der ventede den besøgende. Det blev på mange måder en god og epokegørende bygning. Den klart udformede idé var af internationalt format og blev taget som mønster for en række udenlandske zoologiske museumsbygninger. Som type fik bygningen betydning i dansk arkitektur. Den store glasdækkede centralhal med omløbende galleri rummede store fordele, der siden anvendtes i bygninger til alle formål.

De pladsmæssige krav, der blev stillet ved opførelsen af bygningen, gjorde det vanskeligt for arkitekten at udarbejde en tilfredsstillende form. Med sine tre etager måtte bygningen unægtelig fylde godt i den omliggende bebyggelse og den falder som helhed ikke godt ind i ensemblet af ældre og yngre universitetsbygninger. For at skabe bedre udsyn over den store facade, blev bygningen trukket noget tilbage fra gadelinien, men arkitekten har på den anden side søgt at undgå de største sammenstød ved at give taget en meget lav hældning, hvad der vel har understreget den massive rektangulære form med mindelser om det florentinske renæssancepalads. Han har nu ikke ønsket specielt at betone renæssancen. Bygningen er opført i røde mursten på en granitsokkel og facadernes hoveddekoration er et stort buemotiv omkring de to øverste etagers vinduer i en helt enkel rytme med isolerede yderfag. Hansen har i øvrigt undgået lodrette betoninger og i stedet lagt vægt på de vandrette. For at gøre virkningen af bygningens højde mindre har han fremhævet den store kransgesims og klart markeret opdelingen mellem stueetagen og mezzaninetagen. I detaljerne valgte han overvejende byzantinske og romanske stiltræk. Pilastrene, der bærer facadens store buer, er afskåret på byzantinsk vis og i et tidligt projekt er det byzantinske iøvrigt langt mere fremtrædende. Som eneste skulpturelle udsmykning er der indsat dyrehoveder lige under tagkransen mellem buerne på alle 4 facader. I den store hal i bygningens midte har Hansen derimod skabt et festligt malerisk rum, der får lov at virke i højden og er udstyret med en rig skulpturel og arkitektonisk udsmykning. Facadens etageopdeling afspejles i hallens væg, der er yderligere tilføjet en attika med blændede arkader. Den nederste etages klassiske renæssance går i de to næste etager over i en stærkt byzantinsk farvet udsmykning. Det byzantinske indslag i hele bygningens dekoration er lige så

254. Spärck: *Zoologisk Museum i København*, s. 71 f. Japetus Steenstrup: *Den nye Bygning for Universitetets zoologiske Museum*, Nytaarsgave, udg. af Foreningen Fremtiden, 1866, s. 85.

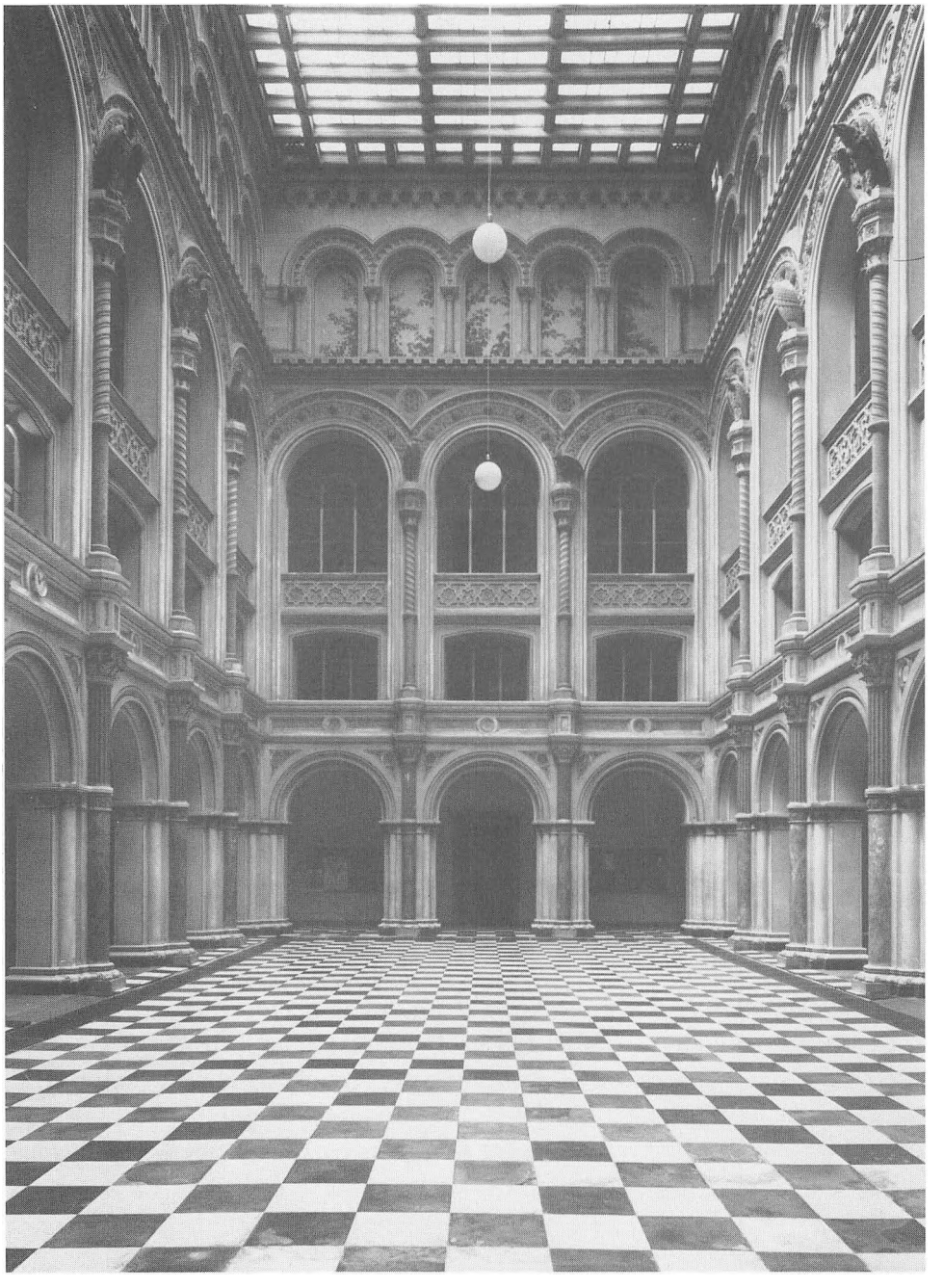

Fig. 65. Zoologisk Museum. Den store glasdækkede midtersal. Det festligt usmykkede rum havde oprindelig blot repræsentativ funktion. Udstillingslokalerne lå i en krans omkring hallen. Hans Christensen fot. 1979.

lidt som det klassiske rationelt bestemt. Tanken var vel i og for sig blot at give rummet et festligt præg og når det byzantinske fik så fremtrædende placering må det ses i sammenhæng med arkitektens forkærlighed for denne stilart. Specielt var han stærkt påvirket af broderen Theophilus Hansens særlige bearbejdning af det byzantinske i en række bygninger i Wien.[255]

I tilknytning til museet blev der oprettet en særlig zoologisk studiesamling i den nordlige ende af Kommunitetsbygningen med en ny auditoriebygning for de zoologiske forelæsninger, placeret mellem museet og studiesamlingen. Eschrichts zootomisk-physiologiske samling, der siden 1838 havde været placeret under festsalen, blev delt mellem universitetets samlinger, undtagen hvalsamlingen, der fremdeles blev opbevaret her med en særlig indgang mod museet.

I 1865 var sagen vedrørende *Botanisk Haves* flytning blevet genoptaget og det var atter ønsket om en fremtidig udnyttelse af hele Gammelholmkvarteret som boligområde, der havde sat gang i forhandlingerne. Kommissionen fra 1857 var ikke blevet opløst og den blev i 1866 anmodet om at forberede en flytning.[256] Kommissionen arbejdede videre på grundlag af betænkningen fra 1859, hvor man havde peget på en placering på voldterrænet ved Det astronomiske Observatorium. Det var en gunstig beliggenhed for haven med forholdsvis gode jordforhold, med åbenbare landskabelige muligheder i det stærkt kuperede område og samtidig ideelt for observatoriet, der herved fik sikret en relativ isolation. Krigsministeriet var reelt ude af sagen og Sløjfningskommissionen havde allerede i et forslag fra 1865 indarbejdet haven på dens fremtidige plads, som eneste haveanlæg i det store voldområde. Planerne om havens placering her havde bundet Sløjfningskommissionen, men til gengæld fik haven en heldig indflydelse på den videre planlægning af området. Under påvirkning af et projekt af arkitekten F. Meldahl kom Botanisk Have til at indgå i den krans af parker, der i Sløjfningskommissionens endelige plan blev lagt omkring det gamle København.[257]

Kommissionen for Botanisk Haves flytning kunne i 1870 aflevere sin »Beretning om Universitetets paatænkte nye botaniske Have«, ledsaget af tegninger til haveanlægget og det dertil hørende museum. I 1871 blev de første bevillinger til haven vedtaget i Rigsdagen og arbejdet med havens anlæg gik herefter i gang efter H. Flindts planer. Anlægget var stort set færdigt i 1874.[258]

255. V. Villadsen: *Studien über den byzantinischen Einfluss auf die europäische Architektur des 19. Jahrhunderts*, Hafnia 1978.

256. RA.KU. 15.06.01. Kommissionen for Botanisk Haves Flytning.

257. Lorenzen: *Vore Byer* V, s. 102 f. Steen Eiler Rasmussen: *København*, 1969, s. 134 f.

258. C. Hansen Ostenfeld: *Botanisk Have*, s. 8. Årbog 1871-76, s. 75 ff.

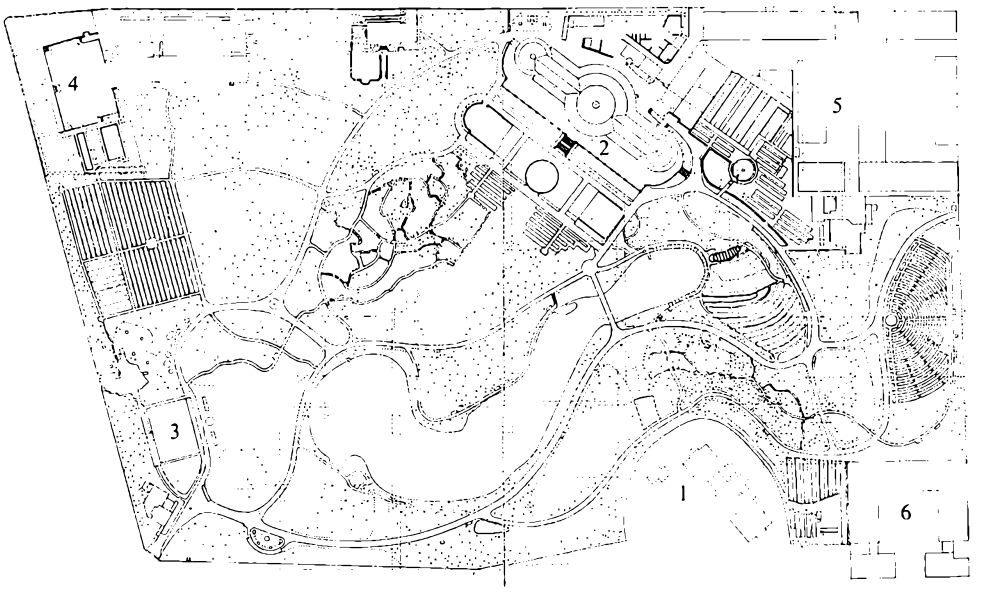

Fig. 66. Botanisk Have. Nutidig plan på havens kontor. I årene efter 1870 anlagdes en helt ny botanisk have på voldterrænet ved observatoriet. Det blev hurtigt en udbygningsreserve for det indeklemte universitet omkring Frue Plads. Udover de bygninger der specielt var tilknyttet haven opførtes mod århundredets slutning en række nye universitetsinstitutioner som en krans af røde bygninger omkring haven. 1. Observatoriet (opført 1859-61). 2. Væksthusene (1874). 3. Botanisk Museum (1875-76). 4. Botanisk Laboratorium (1888-90). 5. Polyteknisk Læreanstalt (1888-90). 6. Mineralogisk Museum og Kemisk Laboratorium (1888-93).

Samtidig med anlægget af haven opførtes de nye *væksthuse*, der nu hører til hovedstadens mest originale bygningsværker, opført i glas, støbejern og træ.[259] Hovedparten af væksthusene danner et sammenhængende kompleks af to lange parallelle bygninger på godt 100 m, placeret i havens nordlige del. Den lange sydvendte facade åbner sig i aftrappet form mod et plateau mod søen. Begge bygninger hviler på et stort sammenhængende betonfundament, der danner en fremspringende terrasse mellem bygningerne. Den afgrænses af en dekorativ balustrade prydet af en række vaser og bærer det store palmehus, der er opført i en række sammenhængende bygningsafsnit omkring en høj midterbygning. Midterbygningen er rund og formet som en aftrappet kegle, hertil er bygget to lavere fløje med saddeltag og yderst afsluttes bygningen af to mindre rundeller der gentager midtbygningens kegleform. Konstruktionen hviler på et indre skelet af støbejernspiller og spær, særligt gennemført i midterbygningen, hvor kransen af søjler samtidig bærer et omløbende galleri.

259. J.C. Jacobsen og Tyge Rothe: *Beskrivelse af Væxthusene i Universitetets Botaniske Have i Kjøbenhavn*, 1879.

Komplekset som helhed og især palmehuset er et enestående eksempel på en forunderlig tradition i glas og jern i europæisk arkitektur i 1800-tallet og bygningen står som sådan i gæld til store udenlandske forbilleder. Den engelske gartner Joseph Paxton var pioner på dette specielle område med palmehuset i Kew Garden i London fra 1845 og senere med det enorme Crystal Palace til verdensudstillingen i London 1852, der gav konstruktionsformen en bredere anvendelighed. De københavnske væksthuse opførtes sandsynligvis efter tegninger udarbejdet af slotsgartner Tyge Rothe og brygger J. C. Jacobsen, der begge var indtrådt i kommissionen. Det var vel især den sidstnævntes interesse i sagen, der gjorde det muligt at opføre husene i de store dimensioner. Mens Rothe sandsynligvis har givet udkastene til husenes form, har arkitekten P. C. Bønecke muligvis udført de egentlige tegninger til husene. I hoveddispositionen er husene beslægtet med tilsvarende komplekser, bl.a. væksthusene i den botaniske have i Bruxelles, men husenes form er original og tilpasset funktionelle og klimatiske forhold. [260]

Kommissionen havde i sin beretning fra 1870 tillige lagt vægt på at der opførtes et *Botanisk Museum* i tilknytning til haven og beretningen var ledsaget af et museumsprojekt af Christian Hansen, der var tænkt opført som en forholdsvis lang bygning i to etager, placeret i havens sydlige hjørne. Projektet viser en rummelig bygning, der indeholdt såvel auditorier, bibliotek, herbarium og kontorlokaler. Uden ændringer har han gennemarbejdet projektet i en byzantinsk og en klassicistisk form, men dog fastholdt den sidste. Kommissionens beretning og især museumsprojektet blev stærkt kritiseret af botanikeren docent F. Didrichsen, hvilket givetvis medførte at projektet ikke kom med i den almindelige bevilling til haven. Kommissionen lod derefter Hansen udarbejde et nyt projekt dateret 1872. Der var stadig modstand i Rigsdagen, fordi projektet blev for bekosteligt. Kommissionen forsøgte derefter at gennemføre en reduktion af omkostningerne, men Hansen gav op og istedet lod man V. Dahlerup og O. Pedersen forsøge, men deres projekt blev også for dyrt. Sagen stod herefter stille i nogle år indtil man i 1875 atter søgte at nå et resultat. Christian Hansen udførte i august 1875 en skitse til en mindre museumsbygning, men har øjensynlig trukket sig ud af arbejdet igen, for i oktober 1875 blev arbejdet overdraget murermester *H. H. Fussing*, der udførte et nyt projekt efter F. Didrichsens anvisninger. Bygningen opførtes i årene 1875-76 på et meget skrabet budget og i 1877 var museet stort set færdigindrettet.[261] I forhold til det oprindelige projekt blev slutresultatet

260. J. C. Jacobsen og Tyge Rothe: *Beskrivelse af Væxthusene*, s. 5 f.

261. C. Hansen Ostenfeld: *Botanisk Have*, s. 55 ff. Tegninger i Det kgl. Bibliotek, Kort- og billedsamlingen.

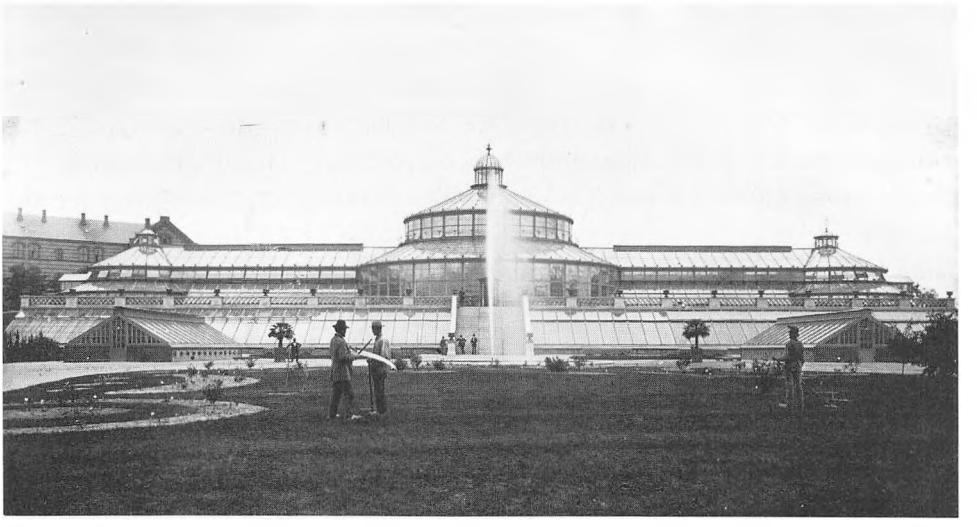

Fig. 67. Væksthusene i Botanisk Have, opført 1874. Både i form, materialer og indhold et forunderligt og eksotisk indslag i Københavns bybillede. Fotografi omkring 1880. KB. Billedsamlingen.

betydelig ringere både med hensyn til pladsforhold og arkitektoniske kvaliteter, men i betragtning af de skrappe økonomiske betingelser blev huset dog ganske stateligt. Fussing har i sin hoveddisposition valgt den form Christian Hansen havde angivet i sit sidste skitseprojekt få måneder forinden, med trapper og værelser grupperet omkring en midterhal med ovenlys. I det ydre fik huset en renæssancedragt med røde mursten og portal, hjørnekvadrer og sokkel i cementpuds.

Mindre byggearbejder og udsmykning

Efter at Borchs Kollegium var genopført i 1824 skete der kun få bygningsmæssige ændringer ved de gamle kollegier indtil tiden omkring 1860. Da universitetets hovedbygning stod færdig i 1836, var der ikke længere behov for auditoriet i Elers Kollegium, og i 1837 blev der foretaget en mindre ombygning på kollegiet, hvor auditorium og bibliotek blev inddraget til nye værelser.[262] I 1861 gennemførtes en mindre ombygning på Regensen, hvorved kirkesalen blev omdannet til læsestue.[263] Det ældste, *Valkendorfs Kollegium*, var derimod i store vanskeligheder. Det var ikke lykkedes at ændre ved

262. Hermansen: *Elers Collegiums Bygning*, s. 168.
263. Meddelelser ang. Kjøbenhavns Universitet 1857-63, s. 652.

jordens store fugtighed, kollegiebygningen var i stadigt forfald og gik nu langsomt sit endeligt i møde. I 1847 blev auditoriebygningen i gården revet ned.[264] Det skaffede lidt mere lys og luft, men i 1862 indsendte kollegiets efor Georg Forchhammer en skrivelse til Konsistorium, hvor han påpegede nødvendigheden af en omfattende hovedreparation. Huset var medtaget og facaden mod gaden fandtes efterhånden upassende i al dens sørgelige forfald. Det blev herefter overdraget til *Christian Hansen* at udarbejde et forslag til istandsættelse og forandringer. Hansens projekt blev omfattende og indeholdt bl.a. en udvidelse af bygningen mod haven og en forhøjelse på en etage. Universitetskvæsturen frarådede imidlertid planen, der ville koste 11.000 rdl., og kollegiet var ikke særlig godt økonomisk funderet. Hansen udarbejdede en mindre bekostelig plan, der blev støttet af kvæsturen og Konsistorium. I ministeriet var man dog mere begejstret for Hansens første restaureringsplan og Konsistorium fik sagen tilbage med anmodning om fornyede overvejelser. På kvæstors foranledning resulterede drøftelserne i at Hansen udarbejdede planer for en helt ny bygning til 14-15.000 rdl. Konsistorium støttede planen, der også blev godt modtaget i ministeriet, men under finanslovsdebatten i 1864 forkastede Rigsdagen planen. I den følgende tid fandt man en ny løsning ved at foreslå at bygningen blev rykket tilbage på grunden, således at man havde mulighed for at bortsælge den forreste grund. Det blev vedtaget. Med et lån på 10.000 rdl. og tilskud på 5000 kunne man i løbet af 1865 nedrive de sidste rester af Poul Helgesens gamle karmeliterkollegium, der i købet af 1866 blev erstattet af Christian Hansens noget tørre middelalderpastiche. Til gengæld udvidedes antallet af alumner til 21.[265]

I løbet af 1860'erne blev der foretaget en del bygningsmæssige udvidelser for Det lægevidenskabelige Fakultet ved komplekset omkring Kirurgisk Akademi. I 1861 opførtes en mindre tilbygning i den nordlige del af gården og i 1866-67 blev der opført et større hus til et *fysiologisk laboratorium* i den sydlige del. Ved Eschrichts død i 1863 var lærestolen i fysiologi blevet ledig. Hans naturlige efterfølger P. L. Panum betingede sig imidlertid bl.a. at der blev oprettet et særligt fysiologisk laboratorium. Efter Panums ansættelse opfyldte man hans ønsker og begyndte i 1866 opførelsen af den nye bygning, der efter datidens forhold blev indrettet som et fortrinligt udstyret og velfungerende institut med auditorier og laboratorier. Der blev ikke stillet store krav til udsmykningen. Instituttet lå inde i gården bag Kirurgisk Akademi og blev opført som en helt nøgtern gulstensbygning i tre etager efter Christian Hansens tegninger.[266]

264. Helms: *Valkendorfs Kollegiums Historie*, s. 208 f.
265. Smst. s. 251 f.
266. Meddelelser ang. Kjøbenhavns Universitet 1857-63, s. 651. Årbog 1864-71, s. 437.

Samtidig tog man omsider fat på udsmykningen af *festsalen* i universitetets hovedbygning på Frue Plads. Efter at udsmykningen af vestibulen endelig var fuldført i 1853 fremkom der en del foreslag til festsalens udsmykning af bl.a. Bindesbøll og Vilhelm Marstrand, men først omkring 1860 skete der en afgørende vending i sagen, da G. Hilker og *Constantin Hansen* på ny gik i gang med et dekorationsudkast.[267] Hilker havde gennem 1850'erne udført andre udsmykningsopgaver for universitetet. I 1854-56 havde han udsmykket korridorerne i hovedbygningen og i 1859 udført den malede udsmykning i Herholdts universitetsbibliotek. Da de to kunstnere atter overvejede festsalens dekoration, tænkte de sig først udsmykningen udført i samme klassiskpåvirkede stil som forhallen med anvendelse af Mallings pilastre og blændinger. I 1860 udarbejdede de et nyt projekt, der helt ændrede udsmykningens karakter. Hovedideen var ligesom i alle tidligere udkast at dekorere salen med en række billedfremstillinger af historisk og kulturhistorisk indhold. Man opgav nu Mallings vægopdeling og foreslog i stedet en mere vandret betonet opdeling med et højt panel og bredere og mere monumentale billedfremstillinger i højere grad påvirket af renæssancens rumudsmykning. Constantin Hansen skulle udføre 7 store skildringer af nordens kulturhistorie, der samtidig skulle symbolisere 7 videnskaber, mens Hilker skulle udføre den ornamentale udsmykning mellem billedfelterne og på egetræspanelet samt loftsdekorationen.

Udkastet blev som helhed afgørende for salens endelige udsmykning. Man besluttede i første omgang at lade Hilker gennemføre sin part af planen, som stod færdig i 1865.[268] Historiestykkernes udførelse blev derimod en langvarig affære. *Vilhelm Marstrand*, der allerede i 1846 havde udført et udkast til festsalens udsmykning, fik overdraget opgaven i 1870, men nu som et nyt projekt udelukkende med fremstillinger af universitetets historie.[269] Han havde med udsmykningen af Christian IV's kapel i Roskilde 1864-66 vist sine oplagte gaver for et på en gang levende og monumentalt historiemaleri og begyndte festsalens billedudsmykning med »Universitetets indvielse i Vor Frue Kirke den 1. juni 1479« i det brede felt over talerstolen. Sankt Petri kirke i Malmø var model for Marstrands rekonstruktion af den middelalderlige Frue Kirke, der er ramme om handlingen, og kunstneren har valgt at skildre situationen, hvor universitetets kansler Oluf Mortensen præsenterer lærerne og Peder Albertsen med den latinske tale i hånden nærmer sig kongen. Marstrand nåede kun at udføre dette billede inden han døde i 1873, men hans

267. Lorenzen: *Maleren Hilker*, s. 54 f.

268. Meddelelser ang. Kjøbenhavns Universitet 1857-63, s. 649.

269. Årbog 1875-76, s. 228 ff. Francis Beckett: *Malerierne i Universitetets Solennitetssal*, Haandbog for Studenter 1919-20, s. 38 ff.

intentioner med den samlede udsmykning blev stort set fulgt. Det blev overdraget *Carl Bloch* at fuldføre de to billeder omkring indvielsesbilledet som Marstrand havde påbegyndt, »Hans Tausen beskytter Joachim Rønnow« og »Tyge Brahe modtager besøg af Jacob VI på Uranienborg«, og hele hovedvæggen stod færdig til universitetsjubilæet i 1879.[270] I 1888 fortsatte Bloch billedserien på nordvæggen med »Griffenfeld forestilles for Frederik III af Jesper Brochmand«. I 1889 blev det overdraget *Vilhelm Rosenstand* af udføre billedet »Studenternes deltagelse i byens forsvar under Karl Gustavs belejring« på sydvæggen og i 1892 fuldførte Rosenstand nordvæggen med billedet »Holberg overværer en prøve på Erasmus Montanus«.[271] Endelig fuldførtes sydvæggen i 1896 med *Erik Henningsens* billede »Det nordiske naturforskermøde i København 1847«.[271]

I årene op mod universitetets 400-års jubilæum i 1879 blev der igangsat en del nye opgaver af forskønnelsesmæssig karakter. I 1873 var der blevet nedsat en kommission til ordning af pladsen foran observatoriet, hvor der blev opstillet en statue af Tycho Brahe, og i 1876 nedsattes en lignende kommission til ordning af udsmykningen på Frue Plads.[272]

I forbindelse med planer om at udvide *Konsistoriehuset* udarbejdede Christian Hansen i 1878 et forslag til en rabiat ombygning af dette. Han ville iklæde den ærværdige middelalderbygning samme barokformer som professorboligen ved siden af og forsyne huset med en stor trefags kvist. Det må alt i alt opfattes som et forsøg på at skabe større stilistisk sammenhæng i universitetsgårdens bygninger, men viser dog en forbavsende mangel på veneration for den gamle bygning, som man ellers siden Mallings dage nidkært havde værnet om. Det blev heller ikke gennemført. I stedet satte man 4 store kvistvinduer i tagetagen.[273]

Nye bygninger ved Botanisk Have. Udvidelser i den indre by 1887-90

I slutningen af 1880'erne blev der foretaget nye store bygningsmæssige udvidelser ved universitetet. Der blev opført en række nye bygninger ved Botanisk Have og foretaget en del betydelige udvidelser i den indre by, som bygningshistorisk skal ses i sammenhæng med planerne om en udflytning af Den polytekniske Læreanstalt. Siden læreanstaltens oprettelse havde der

270. Årbog 1875-76, s. 228 f.

271. Årbog 1884-85, s. 253 ff. Årbog 1888-89, s. 931 ff. Årbog 1891-92, s. 1154 ff. *Syv Fotogravurer efter de historiske Billeder i Universitetets Festsal*, udg. af Foreningen »Fremtiden«, 1897.

272. Årbog 1875-76, s. 59 ff. Årbog 1876-77, s. 220 ff.

273. RA.KU. 12.09.17. Circularia. Årbog 1878-79, s. 814. Årbog 1879-80, s. 1057 f.

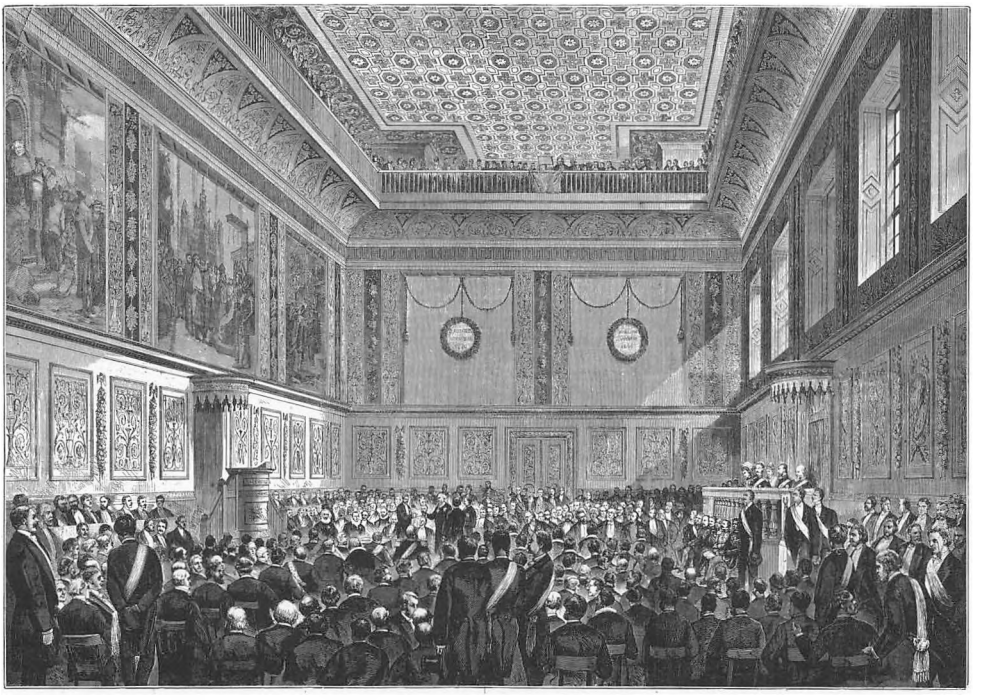

Fig. 68. Universitetets festsal ved 400-års jubilæet. Det høje panelværk, talerstol og kongeloge var udført i 1860'erne, malerierne over talerstolen i 1870'erne. De 4 øvrige felter blev først udsmykket i løbet af de følgende 20 år. Illustreret Tidende 1879.

eksisteret et snævert fagligt og lokalemæssigt tilknytningsforhold mellem de to institutioner og ved en mere vidtrækkende bygningsmæssig disposition som udflytning af Den polytekniske Læreanstalt valgte man rimeligt nok en placering i universitetets forventede udflytningsområde, Botanisk Have. I 1876 havde arkitekten J. E. Gnudtzmann udarbejdet et projekt til læreanstalten, placeret i havens vestlige hjørne. Det blev i 1883 erstattet af et nyt projekt af den ny kgl. bygningsinspektør J. D. Herholdt, men placeret samme sted.[274] Samtidig var der på universitetet indledt forhandlinger om opførelse af et nyt mineralogisk museum, da de gamle lokaler i Kommunitetsbygningen var helt utilstrækkelige. I 1877 havde Konsistorium nedsat et udvalg, der anbefalede at museet blev placeret i nærheden af en ny polyteknisk læreanstalt, og i 1884 udførte Herholdt et projekt til en ny museumsbygning, placeret i læreanstaltens umiddelbare nærhed.[275] I 1885 skete der en ny udvikling i sagen om bygningernes placering, idet Københavns Kommune erklærede sig villig til at

274. Årbog 1887-88, s. 214 ff.
275. Smst.

afstå et jordstykke langs Sølvgade, og man foreslog nu at læreanstalten opførtes ved hjørnet af Sølvgade og Øster Voldgade og museet tilsvarende ved hjørnet af Sølvgade og Farimagsgade.[276] I den forløbne tid var der fremsat ønsker om bedre lokaleforhold fra en række andre af universitetets institutioner. Universitetsbiblioteket klagede over akut pladsmangel. Det havde i 1867 overtaget det store Classenske Bibliotek og med en almindelig stærk tilvækst havde man i 1881 måtte inddrage auditoriet til bogmagasin, men ønskede nu en mere permanent løsning. Det kemiske Laboratorium ønskede mere plads og en bedre placering i forhold til en ny polyteknisk læreanstalt. Siden 1880 havde der tillige ligget et ønske om et botanisk laboratorium og endelig ønskede universitetsadministrationen bedre pladsforhold.

I 1886 nedsatte Konsistorium en kommission for at samordne alle disse ønsker i forhold til Polyteknisk Læreanstalts udflytning.[277] I sin betænkning fra 1887 anbefalede kommissionen at der i forbindelse med Den polytekniske Læreanstalt opførtes et kompleks for Mineralogisk Museum og Kemisk Laboratorium, således at læreanstalten nu placeredes ved hjørnet af Sølvgade og Farimagsgade og universitetsinstitutterne ved hjørnet af Sølvgade og Voldgaden i nærheden af Observatoriet. Det blev endvidere anbefalet at opføre en ny bygning for Botanisk Laboratorium ved Gothersgade. Kommissionens betænkning omfattede tillige et forslag om at læreanstaltens gamle bygninger blev ombygget til et universitetsanneks med nye auditorier og lokaler for kvæsturen samt at også Kommunitetsbygningen blev ombygget og bl.a. indrettet som biblioteksanneks. I 1887 blev det fremsatte lovforslag om Den polytekniske Læreanstalts udflytning vedtaget og i 1888 blev universitetets nybygningsprogram vedtaget og sat i værk, mens ombygningsplanerne i den indre by i en noget revideret form blev vedtaget i 1890.[278]

Efter at Christian Hansen igennem et kvart århundrede havde præget universitetsbyggeriet med sin solide arkitektur fulgte *J. D. Herholdt* i 1881 som kgl. bygningsinspektør og arkitekt for universitetet. Efter opførelsen af Universitetsbiblioteket var han efterhånden i mere udtalt grad kommet til at stå som forbillede for en gruppe arkitekter, der særligt dyrkede murstenens stoflige egenskaber og en gennemført behandling af bygningsmassen i modsætning til en mere udvendig pragtarkitektur, der dyrkedes af kredsen omkring F. Meldahl. Der var nu ingen større principiel forskel i de to gruppers holdning til de historiske stilarters anvendelighed, men Herholdtfolkene foretrak nok især forbilleder fra italiensk middelalder og renæssance.

276. Årbog 1887-88, s. 214 ff.

277. RA.KU. 15.10.01. Kommissionen til at overveje en eventuel Udvidelse af Universitetets Lokaler. Årbog 1885-86, s. 263 ff.

278. RA.KU. 12.09.59. Circularia 1890. Årbog 1887-88, s. 213 ff.

Fig. 69. Indenfor rammerne af et større samlet udbygningsprogram opførtes i årene efter 1888 en del nye bygninger i Botanisk Have, bl. a. Mineralogisk Museum og Kemisk Laboratorium i et trefløjet kompleks i havens hjørne ved Øster Voldgade og Sølvgade. S. Gjørling fot. ca. 1955. KB. Billedsamlingen.

Herholdt havde allerede i 1883 udarbejdet planerne for den nye *Polytekniske Læreanstalt*, der nu blev opført som et trefløjet kompleks bestående af to parallelle hovedfløje i 3 etager for henholdsvis fysik og organisk kemi og en lidt lavere tværfløj, der rummede to store auditorier og en festsal. Endelig lukkedes anlægget af en lav portfløj mod Sølvgade. Det er et veldisponeret anlæg opført i italiensk renæssance med røde mursten og granit i sokkel, gesimser og hjørnekvadrer. Den gennemførte behandling af bygningernes gruppering og detaljer til trods er komplekset dog uden den originale kraft der havde kendetegnet Herholdts tidligere arbejder og viser en nærmest demonstrativ trang til at sløre det monumentale. Byggeriet afsluttedes i 1890.

Nogenlunde jævnsides med læreanstalten opførte Herholdt-eleven *Hans J. Holm* bygningskomplekset for *Mineralogisk Museum* og *Kemisk Laboratorium* i årene 1888-93. Herholdt havde oprindelig selv udarbejdet et projekt hertil i 1887, tænkt som en pendant til læreanstalten og på samme måde disponeret i to hovedfløje vinkelret på Sølvgade, forbundet med en lavere auditoriefløj mod haven. Han overlod dog opgaven til Holm, der i løbet af 1887-88

udarbejdede et helt nyt projekt.[279] Holm søgte i sit projekt om muligt i endnu højere grad at skabe en arkitektonisk forbindelse tværs over parken. Han udformede også komplekset som et trefløjet anlæg, men vendte det mod Voldgaden således at den lange midterfløj i sine dimensioner og facadebehandling korresponderede med den østlige hovedfløj i det andet anlæg. De to institutioner fik hver sin halvdel af bygningen, Det kemiske Laboratorium fløjen mod Observatoriet og Mineralogisk Museum fløjen mod Sølvgade. De to institutioner fik tillige hver sin indgang i gårdens hjørner. Indgangspartierne blev udformede som to hjørnetårne der indeholdt rummelige aulaer i hver etage, en original løsning, der samlede bygningsafsnittenes funktioner med en vis pompøs effekt. Men ligesom i Herholdts bygning neddæmpes det monumentale i bygningens ydre. Fra indgangssiden dækkes gården til dels af to professorboliger der opførtes ud mod Øster Voldgade. Holm gør dog mere ud af detaljerne og som helhed står bygningen i et mere originalt og festligt præg end Herholdts.

I denne byggeperiode opførte *Herholdt* imidlertid også *Det botaniske Laboratorium.* I forbindelse med et udvalgsarbejde i 1880 havde Christian Hansen udført nogle skitser til en laboratoriebygning, men Herholdt blev inddraget i sagen i 1882, hvor han udførte sine første udkast. Sagen trak imidlertid ud og den endelige plan forelå først i 1887, hvor den indgik i byggekommissionens betænkning og blev vedtaget sammen med det øvrige nybygningsprogram i 1888.[280] Den 2 etager høje, T-formede bygning blev placeret i den vestlige del af Botanisk Have med en lang facade mod Gothersgade og en tværfløj ind i parken. I bygningens nederste etage blev der indrettet professorboliger på hver side af en bred trappe, der førte op til anden etage, hvor laboratorierne for plantefysiologi og planteanatomi var placeret mod Gothersgade og hvor det store auditorium blev indrettet i fløjen mod haven. Bygningen fik et elegant og karakterfuldt præg især gennem facadens buemotiv, der føjer de to etager sammen i en lodret betoning. Motivet og rytmen kan i nogen grad minde om Metropolitanskolens facade mod Frue Plads, men udtrykket er dog anderledes. I materiale og detaljer føjer bygningen sig til de øvrige institutioner, der omkranser haven.

Kommissionens betænkning omfattede også forslag til ombygning af Polyteknisk Læreanstalts tidligere bygninger og Kommunitetsbygningen. Det blev overdraget arkitekten Charles Abrahams at udarbejde planer til de to ombygninger, der ledsagede betænkningen. Den gamle Kommunitetsbygning kom nu i fare. Man foreslog at den blev revet ned og erstattet af en ny 3 etager

279. Årbog 1887-88, s. 516 ff.
280. C. Hansen Ostenfeld: *Botanisk Have*, s. 87 f.

Fig. 70. Ombygningsprojekt til Kommunitetsbygningen. I forbindelse med udflytningen af en række institutioner til Botanisk Have forberedtes en ombygning af Kommunitetsbygningen, bl. a. til en udvidelse af Universitetsbiblioteket, der allerede nu var for lille. Arkitekten Ch. Abrahams udarbejdede et radikalt ombygningsprojekt, der søgte at rette bygningens irregulære og krumme form. Tegning. RA.KU. 15.10.01.

høj bygning, der var rettet ud og dannede en ret vinkel med hovedbygningen. Men for at udnytte grunden fuldt ud aftrappes bygningen udefter i gadens knæk. Den gamle bygnings irregulære krumning har sandsynligvis været en plage for 1800-tallets arkitekter i almindelighed og det nye projekt kan vel betragtes som den sidste direkte udløber af barokkens og klassicismens mere radikale arkitekturprincipper. Allerede i det følgende 10-år fremspirer en helt anden holdning til de rumlige kvaliteter i middelalderens krumme gadeløb.

Ved Mineralogisk Museums udflytning skulle det sydlige afsnit af den ny bygning indrettes som anneks til Universitetsbiblioteket, der herved ville få dækket sine pladsbehov. Universitetskontorerne skulle forblive i det midterste bygningsafsnit, mens den zoologiske studiesamling atter skulle rykke ind i bygningens nordlige del. Forslaget til Kommunitetsbygningens ombygning faldt dog ved behandlingen i Rigsdagen. Biblioteket måtte klare sine pladsproblemer ved at sætte nye reoler i kojerne, og i 1891 blev auditoriet ombygget og delvis indrettet til læsesal.[281]

Ved Polyteknisk Læreanstalts endelige udflytning i 1890, erhvervede

281. Svend Dahl: *Universitetsbibliotekets Bygninger*, s. 79 ff.

universitetet til gengæld to store auditorier, der indrettedes i den lange bygning mod Sankt Pedersstræde, placeret på hver side af et nyt fremspringende indgangs- og trappeparti mod gården, mens kuratorkontoret blev indrettet i den gamle professorresidens mod Studiestræde.

UNIVERSITETET PÅ FÆLLEDEN (1900-1957)

Lægevidenskabelige institutter og humanistiske laboratorier

Det sidste 10-år af 1800-tallet blev bygningsmæssigt en stille periode for universitetet. Det faldt sammen med en udskiftning i bygningsinspektørembedet. Herholdt fratrådte sin stilling i 1893 og i hans sted konstitueredes Vilhelm Pedersen, der ikke fik nogen egentlige byggeopgaver for universitetet. Han afløstes i 1903 af *Martin Borch*, der kom til at lede den omfattende udbygning af universitetet, der fandt sted i de første årtier af det 20. århundrede. Borch var udgået fra den Herholdt-Holmske kreds og hørte til samme generation som Martin Nyrop og Andreas Clemmensen. De fik deres gennembrud i 1890'erne, hvor de i deres arkitektur især betonede forbindelsen til ældre dansk bygningsarkitektur, Borch bl.a. med Andreaskirken overfor Botanisk Have.[282] Der var på ingen måde noget revolutionerende over Borch. Han fulgte stort set tidens stilistiske tendenser, men til hans store fortrin som arkitekt hørte en fremragende evne til at tilpasse sine bygninger til omgivelserne.

Da Borch i 1903 tiltrådte stillingen som kgl. bygningsinspektør og arkitekt for universitetet var han i virkeligheden stærkt inddraget i planlægningen af *Rigshospitalet* på Blegdamsfælleden, et storstilet byggeprojekt der i høj grad var tilknyttet universitetet. Det var en gammel kontroversiel sag, der nu stod for sin virkeliggørelse.[283] Siden 1878 havde der været konkrete forslag om at flytte det gamle Frederiks Hospital ud til en af forstæderne i en mere tidssvarende form og siden 1886 havde Det lægevidenskabelige Fakultet støttet forslagene med ønsket om at tilvejebringe mere alsidighed og bedre forhold for den kliniske undervisning og ikke mindst en påkrævet udbygning af de lægevidenskabelige institutter, der i disse år var inde i en rivende udvikling. Man havde været gennem en lang række skiftende kommissioner, der 4 gange forgæves havde søgt at gennemføre sagen i Rigsdagen, før man i

282. Chresten Borch: *Martin Borch*, i *Den jyske slægt Borch* II, 1940-42, s. 251 ff. Steen Eiler Rasmussen: *Arkitekten Martin Borch belyst gennem Skt. Andreaskirken*, Arkitekten Maanedshefte 1937, s. 101 ff.

283. Edv. Gotfredsen: *Rigshospitalets tilblivelse*, 1960.

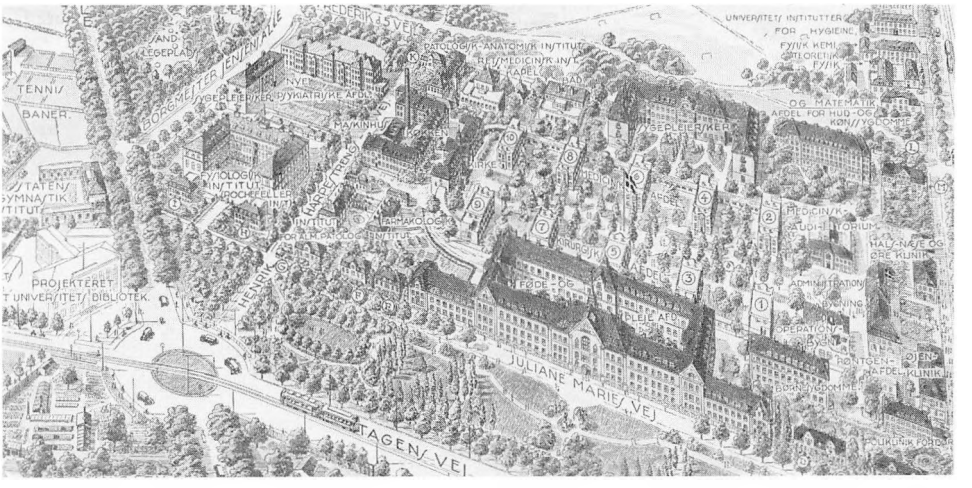

Fig. 71. Universitetskvarteret på Fælleden. 1903-10 opførtes det nye undervisningshospital, Rigshospitalet, på et stort areal af Blegdamsfælleden som afløser for Det kgl. Frederiks Hospital i Bredgade. Faciliteterne for den kliniske undervisning blev betydeligt forbedrede og i forbindelse med hospitalet opførtes 4 nye lægevidenskabelige institutter. Efterhånden samledes udbygningen af universitetets lægevidenskabelige og naturvidenskabelige fag på fælledområderne omkring hospitalet. Københavns Bymuseum.

1900 startede på en frisk med et nyt byggeudvalg og med Borch som ny byggesagkyndig. Byggeudvalgets betænkning blev forelagt Rigsdagen i efteråret 1900 ledsaget af Borchs tegninger, men behandlingen af forslaget blev bremset på grund af de politiske forhold omkring systemskiftet i 1901. Året efter fremsatte den ny regering atter forslaget i en noget ændret form og den 13. marts 1903 blev sagen endelig vedtaget af Rigsdagen. Af den samlede byggesum på 7.216.000 kr. skulle de 2 millioner udredes af Kommunitetets kasse, mens resten skulle tilvejebringes af hospitalets midler. Byggearbejdet gik i gang i 1905 under ledelse af Borch med bistand af Kr. Varming og i 1910 kunne hospitalet og institutterne tages i brug.

Hospitalet blev indrettet på et mægtigt rektangulært område på Fælleden, der allerede i 1893 blev erhvervet af staten til formålet, og anlagedes efter pavillonsystemet i to lange rækker af tværstillede patientbygninger omkring en grønnegård.[284] Til dette anlæg var føjet 2 auditoriebygninger for henholdsvis kirurgi og medicin, med store amfiteatralske auditorier, og mod Tagensvej opførtes et stort sammenbygget kompleks for Den kgl. Fødselsstiftelse. I

284. *Rigshospitalet,* Architekten 1911-12, s. 105 ff. *Rigshospitalet i Kjøbenhavn,* 1911. *The Medical Institutes, New Buildings inaugurated MDCCCCX, Pathological Anatomy, Medical Jurisprudence, General Pathology, Pharmacology,* 1910. *Universitetets lægevidenskabelige Institutter ved Rigshospitalet,* Architekten 1911-12, s. 153 ff.

konsekvens af omordningen af den lægevidenskabelige embedseksamen i 1902 opførtes *4 nye universitetsinstitutter* i tilknytning til hospitalet for henholdsvis *patologisk anatomi, almindelig patologi, retsmedicin og farmakologi*, mens Almindelig-anatomisk Institut og Fysiologisk Institut måtte fortsætte i deres gamle bygninger i Bredgade. Men tyngdepunktet i universitetets lægevidenskabelige undervisning var nu uigenkaldeligt flyttet ud til fælleden, der hermed var angivet som potentielt udflytningsområde for universitetet.

Borch valgte i og for sig meget passende at opføre hospitalets mere monumentale bygninger i en stil, der i alt væsentligt var påvirket af det gamle Frederiks Hospital. Det viser sig tydeligst i Administrationsbygningen mod Blegdamsvej, hvor midterpartiet er udformet som en parafrase over det gamle hospitals hovedpavilloner. Med anvendelsen af lyse pilastre sammen med rød blankmur vedkender Borch sig dog måske en mere bastant barokstil, der kom på mode i dansk arkitektur i årene efter 1900. Universitetsinstitutterne lagdes i afgrænsede områder i hospitalsarealets nordlige og vestlige hjørner og udformedes i samme stilpræg som de egentlige hospitalsbygninger, kun udskilt ved deres pudsede facader. Patologisk-anatomisk Institut i områdets nordlige hjørne blev placeret vinkelret på Frederik V's Vej som en pompøs trefløjet bygning i 3 etager afsluttet af valmtag. Instituttet var sammenbygget med det retsmedicinske og de to institutter havde fælles auditorier. I områdets vestlige hjørne placeredes institutterne for farmakologi og almindelig patologi som to parallelle bygninger festligt formet med pilastre og trekantgavl i midterpartierne og afsluttet af mansardtag, hver især modelleret efter Thuras gamle pavillonbygninger til Frederiks Hospital.

Ved siden af hospitalsbyggeriet blev Borch kort efter tiltrædelsen inddraget i nye byggeplaner i den indre by. Der var især to påtrængende byggeopgaver universitetet nu ønskede at løse. Universitetsbiblioteket kæmpede bestandig med pladsproblemer og ønskede nu at finde en mere varig løsning. Med oprettelsen af Historisk-filologisk Laboratorium havde man indledt en helt ny organisation af arbejdsforholdene ved universitetet, hvor også fagene under det humanistiske, teologiske og rets- og statsvidenskabelige fakultet efterhånden udskiltes i mindre laboratorier. Det historisk-filologiske Laboratorium var i 1896 blevet indrettet i Kommunitetsbygningens sydlige del, men det blev hurtigt klart, at der med oprettelsen af nye laboratorier måtte tilvejebringes en samlet lokalemæssig udvidelse i nærheden af Frue Plads. I 1904 nedsatte Konsistorium et udvalg der skulle udarbejde forslag til bibliotekets udvidelse og en ny *laboratoriebygning*.[285] Man fandt det naturligt at

285. Årbog 1904-5, s. 6. *Aktstykker vedrørende en projekteret Laboratoriebygning for Universitetet og en ny Metropolitanskole*, 1905.

en udvidelse af biblioteket blev gennemført ved en tilbygning i den østlige universitetsgård ligesom man også anbefalede opførelsen af en ny laboratoriebygning i nærheden af universitetsfirkanten. Man overvejede specielt to muligheder for placering af en laboratoriebygning. Den ene som en større tilbygning til universitetsannekset mellem Studiestræde og Sankt Pedersstræde, hvor man allerede i 1896 havde erhvervet bispegårdens tidligere have med henblik på en bygningsudvidelse. Den anden mulighed åbnede sig i overvejelserne om en anden placering af Metropolitanskolen, som man med en tilbygning langs St. Kannikestræde kunne inddrage i et større laboratoriekompleks. Udvalget var stemt for den første løsning, som blev anbefalet i betænkningen. Under forhandlingerne var ministeriet imidlertid mere stemt for den sidste løsning, der sammen med planen om en biblioteksudvidelse blev fremsat som lovforslag i begyndelsen af 1905. I Rigsdagen var der som udvalget vel har forudset kun stemning for biblioteksudvidelsen mens forslaget om laboratoriebygningen, der samtidig implicerede opførelsen af en ny Metropolitanskole, måtte falde.[286]

I efteråret 1905 begyndte man opførelsen af den nye *tilbygning til Universitetsbiblioteket* efter Borchs tegninger og bygningen stod færdig i 1907. Der var udelukkende tale om et bogmagasin, der opførtes med kælder og 5 etager og udformedes som en kvadratisk blok forbundet med bibliotekets hovedbygning af en smal mellembygning.[287] Men Borch har i højere grad søgt at tilpasse bygningen til Mallings hovedbygning ved en elegant betoning af buemotivet i forbindelse med de høje pilastre mellem vinduesfagene.

I 1903 havde stipendiebestyrelsen henvendt sig til Borch for at lufte tanken om en modernisering af *Regensen.* De øvrige kollegier havde efterhånden opgivet kontubernalsystemet og man søgte nu også at få indrettet eneværelser for alumnerne på Regensen. Borch gik i gang med arbejdet og hans første plan gik ud på at forhøje Kannikestrædefløjen med en etage og bygge en smal fjerde fløj mod Trinitatis Kirkes præstegård. Et byggeudvalg, der i 1904 blev nedsat af Konsistorium, foreslog at man købte præstegården og byggede en større fjerdefløj her. Udvalget lod Borch udføre tegninger til en tilbygning på præstegårdsgrunden, men var bekymret over overslagets størrelse på 467.500 kr., og man drøftede nu muligheden af at opføre en helt ny regensbygning et helt andet sted, hvad der ville blive betragteligt billigere. Udvalget og senere også Konsistorium fastholdt dog den første plan, men under behandlingen i lærerforsamlingen var der stor interesse for planerne om udflytning af Regensen til et fritliggende område og sagen måtte atter behandles i et nyt

286. Årbog 1904-7, s. 51 f.
287. Svend Dahl: *Universitetsbibliotekets Bygninger*, s. 82 ff.

udvidet udvalg. På et lærerforsamlingsmøde i oktober 1905 blev den oprindelige plan dog vedtaget. Forslaget blev vedtaget i Rigsdagen i 1906, hvorefter byggeriet gik i gang. Det var færdigt i 1909 med betydelige forbedringer for beboerne som følge.[288]

Et af de gode argumenter for at blive på det traditionsrige sted, var et tilbud fra kommunen om at betale omkostningerne ved indførelse af en buegang i stueetagen mod Købmagergade og give kompensation for det areal der herved blev berøvet kollegiet. Baggrunden var at den smalle passage mellem Rundetårn og Regensen efterhånden føltes meget stærkt generende for trafikken i Købmagergade og i årene omkring århundredskiftet fremkom de utroligste projekter til en løsning af problemet. Anton Rosen havde i 1898 udarbejdet et forslag til flytning af Rundetårn,[289] og i 1904 havde A. Mathiesen foreslået en fodgængerpassage i den nederste etage af Rundetårn.[290] Men Borch havde allerede i 1896 publiceret den bedste løsning med en buegang i Regensens nederste etage,[291] som han nu med overordentlig stort held indarbejdede i ombygningen. Tilsvarende blev den nye 4 etager høje vestfløj indarbejdet i de gamle omgivelser med stor nænsomhed.

I 1910 udspilledes et hidsigt arkitektonisk intermezzo, hvor Konsistorium en kort tid spillede en central rolle.[292] I 1908 havde brygger Carl Jacobsen til almindelig glæde skænket byen et nyt spir på Nikolaj Kirketårn, som havde stået med en flad brøstning siden branden i 1795. I 1910 henvendte bryggeren sig til Konsistorium med et tilbud om at skænke Vor Frue Kirke en kopi af det gamle 117 m høje barokspir, der skulle sættes ovenpå C. F. Hansens tårn, som aldrig havde været særlig yndet. Både Konsistorium og Borch gik med noget forbehold ind på at modtage gaven, men den hidsige efterfølgende polemik førte dog til at regeringen anbefalede at man frabad sig gaven. Konsistoriums og Borchs holdning var karakteristisk for dilemmaet. Man var fascineret af tanken om det store spir, som også æstetisk lod sig forsvare med en henvisning til engelske barokklassicistiske kirker som f.eks. St. Martins-in-the-Field. Betænkelighederne var mere af principiel natur og rettet mod respekten for Hansens arkitektur. Det var især det sidste forhold, der fik en kreds af yngre arkitekter omkring Carl Petersen til at føre et stærkt følelsesmæssigt forsvar for Hansens arkitektur, der længe havde været noget ugleset. De fik virkelig

288. RA.KU. 15.17.01. Diverse Kommissioner vedr. Regentsens Ombygning 1903-07. Årbog 1908-09, s. 610 ff. Knud Fabricius: *Regensen gennem 100 Aar*, 1923-25, s. 332 ff. Architekten 1903, s. 357 ff. Architekten 1908, s. 105 ff.

289. Architekten, 1898, s. 33 f.

290. Architekten, 1904, s. 154 f.

291. Ill. Tid. 1896-97, nr. 32, s. 514 f.

292. Architekten 1910-11, passim.

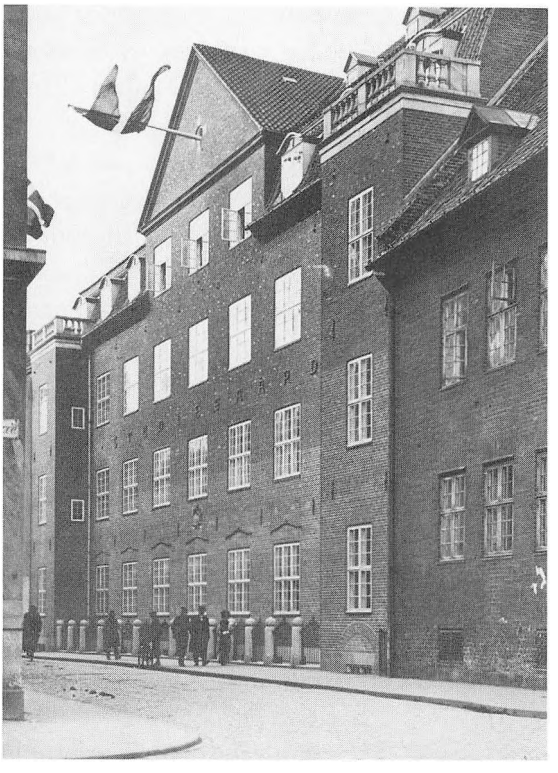

Fig. 72. Studiegården. I 1915 påbegyndte man efter mange års forberedelser opførelsen af en institut- og laboratoriebygning for en række fag under Det rets- og statsvidenskabelige, Det teologiske og Det filosofiske Fakultet, som man fortsat ønskede at koncentrere omkring Frue Plads. Fotografi. KB. Billedsamlingen.

vendt stemningen så effektivt, at der indtrådte et helt stilskifte i dansk arkitektur, som i den følgende snes år var meget klassicistisk præget.

Efter at forslaget om en ny laboratoriebygning i 1905 var taget af Rigsdagens bord, prøvede universitetet i de kommende år at fremme sagen. Der nedsattes et nyt udvalg, der nu helt satsede på en udvidelse af universitetsannekset og i 1908 indsendtes et »Forslag til Lov om Opførelse af en Bygning for Universitetslaboratorier« med nye tegninger af Borch i et samlet overslag på 606.000 kr., men sagen henlagdes.[293] Universitetet tog imidlertid atter sagen op og lod den indgå i den store universitetskommission af 1912.[294] Her behandlede man også et spørgsmål om nye lokaler for Normal-anatomisk Institut og Fysiologisk Institut, på foranledning af de to institutters ledere C. C. Hansen og V. Henriques. Fra Det lægevidenskabelige Fakultets side ønskede man helst institutterne flyttet ud til Rigshospitalet og kommissionen søgte at lade sagen gå over til Rigshospitalskommissionen,

293. *Betænkning afgiven af Universitetskommissionen af 7. oktober 1912*, 1913, s. 41. Årbog 1908-09, s. 459.

294. Smst., s. 48 ff.

men uden held og man måtte opgive at finde en endelig løsning. Derimod blev kommissionens forslag om en ny laboratoriebygning for de humanistiske fakulteter nu vedtaget ved lov 1. april 1914. Byggeriet blev straks sat i værk og gennemført i 1915.[295]

Planerne gik tilbage til Borchs udkast fra 1908 og tanken var i al enkelhed at forbinde de 2 eksisterende bygninger mod henholdsvis Studiestræde og Sankt Pederstræde med en tværfløj mod bispegårdens grund til et stort sammenbygget kompleks, som kommissionen havde foreslået blev kaldt *Studiegården.* Den 4 etager høje bygning blev indrettet med øvelseslokaler, læsesale og lærerværelser. I stueetagen indrettedes lokaler for Det teologiske Laboratorium samt frokoststue for de studerende, på 1. sal Juridisk Laboratorium, på 2. sal Filologisk-historisk Laboratorium og Statistisk Laboratorium, på 3. sal Geografisk Laboratorium og Psykofysisk Laboratorium. Bygningen opførtes i røde sten i en enkel og upyntet stil. Tværbygningens meget brede facade mod Studiestræde gav arkitekten dog en form, der bar tydelige mindelser om 1700-tallets professorresidenser. Hele kompleksets tyngdepunkt blev den nye fløj med indgang fra gården.

En del af de laboratorier, der i 1915 flyttede ind i den nye bygning, havde tidligere været installeret i *Kommunitetsbygningen.* Der blev nu mere plads her og i 1916 nedsatte Konsistorium et udvalg der skulle give forslag til en ombygning og istandsættelse af Kommunitetsbygningen. I samarbejde med Borch blev der efter mange forhandlinger skabt enighed om at bygningsafsnittet syd for porten blev indrettet med konsistorialkontor i stueetagen og udvalgsværelse og mødesal for lærerforsamlingen på 1. sal. Nord for porten skulle der indrettes studenterspisestue i stueetagen, mens zoologisk studiesamling beholdt 1. sal. Arbejdet kom først i gang i 1918 og afsluttedes i 1921, da studenterspisestuen, Kannibalen, blev åbnet.[296]

Som hele sin generations arkitekter var Borch fra sin studietid stærkt optaget af ældre dansk byggetradition, hvad der bl.a. resulterede i en række restaureringer af ældre dansk arkitektur, men stadig behersket af 1800-tallets holdning om i højere grad at genskabe end at bevare. Han omfattede universitetets gruppe af ældre bygninger med største interesse. Ved sin tiltræden i 1903 var han særligt optaget af at genskabe Konsistoriehuset i dets oprindelige middelalderlige form. Han havde fundet spor af de oprindelige spidsbuede vinduer og udarbejdede et radikalt restaureringsprojekt, som Konsistorium dog stoppede. Ved ombygningen af Kommunitetsbygningen i 1918-21 foreslog han at bygningens udseende blev ført tilbage til omkring

295. Årbog 1915-20 IV, s. 64 f. Martin Borch: *Studiegaarden,* Architekten 1916-17, s. 117 ff.
296. Årbog 1915-20 IV, s. 420 ff.

Fig. 73. Institut for teoretisk Fysik. Bygningen opførtes i 1920 i en enkel prunkløs nyklassicisme, som den første i en lang række løst grupperede universitetsinstitutter ved Blegdamsvej. Fotografi. KU.

1730. En protestskrivelse fra en gruppe yngre arkitekter forhindrede dog at man igen satte trekantgavle på facaden mod Nørregade, men derimod vandt bygningen betydeligt, da Borch lod murenes pudslag fjerne, hvorved man bl.a. afdækkede de gamle middelalderlige munkesten fra universitetets auditoriebygning i tiden efter reformationen.

Universitetsbyen på Fælleden

Det varede i virkeligheden længe før det gik op for universitetets styrelse at det var nødvendigt med en planlægning af universitetets udbygning. Det, der startede som en rationel men tilfældig udbygning på de store åbne fælledarealer omkring Rigshospitalet, endte i 1930'rne med en mere klart defineret planlægning af området som universitetsby.

I 1917 havde Niels Bohr fremført et ønske om en særlig bygning til *Institut for teoretisk Fysik*, der virkede i meget beskedne lokaleforhold på Den polytekniske Læreanstalt. Hans anmodning blev støttet af såvel fakultet som Konsistorium, der nedsatte et byggeudvalg med bistand af Borch. Man havde

i første række tænkt sig bygningen placeret i nærheden af læreanstalten, men da direktøren for Botanisk Have var utilbøjelig til at afgive noget af havens grund, fandt man endelig en placering ved Blegdamsvej ikke langt fra det nye universitetsområde ved Rigshospitalet. Opførelsen af den nye bygning blev endelig vedtaget i Rigsdagen, efter at der forud på privat initiativ var blevet foretaget en indsamling af midler til instituttets opførelse.[297]

I 1920 kunne Borch aflevere instituttet, der omfattede en større 2 etager høj institutbygning opført i en enkel og klar form med valmtag, pudsede mure og en klassisk dørudsmykning samt en mindre professorbolig mod Blegdamsvej. Det klassicistiske islæt må ses i sammenhæng med tidens stilistiske strømning, men der er tillige en nøgternhed, der synes at gå ud over det stilistiske og som synes at gøre det rationelle og enkle til en holdning. Bygningen får stor stildannende betydning i de følgende års universitetsbyggeri.

Der var ikke nogen egentlig planlægningsmæssig konsekvens i placeringen af instituttet ved Blegdamsvej, langt borte fra sammenhængen med de øvrige fysiske og kemiske institutter. Udbygningen af fælledområdet fortsatte måske nu mere rationelt bestemt af Rigshospitalets nærhed. I 1923 opførtes en ny bygning for Danmarks Højskole for Legemsøvelser af Carl Brummer på et areal ved Nørre Allé og samme år indviedes et nyt kollegium, *Studentergården*, på en hjørnegrund ved Tagensvej mellem Fensmarksgade og Arresøgade. Initiativet til oprettelsen af det nye kollegium var udgået fra professor Thorkild Rovsing og universitetet støttede tanken. I 1918 blev der nedsat et udvalg, der med private bidrag og støtte fra staten kunne påbegynde opførelsen af det store kollegium i 1921 efter Borchs tegninger. Ved valget af placeringen her greb man i virkeligheden tilbage til en idé, der var fremkommet under behandlingen af tilbygningen til Regensen i 1905, og i sin udformning greb Borch også tilbage til det skitseforslag han dengang udarbejdede til en helt ny Regensbygning. Kollegiet opførtes som et trefløjet anlæg i 4 etagers højde med en lavere portbygning i 1 etage. Med sine røde sten og afvekslende fordeling af bygningsmassen, hører kollegiet i sin stil også mere hjemme i århundredets første 10-år. Den anonymitet der præger kollegiebygningens ydre blev opvejet af en kunstnerisk udsmykning af høj kvalitet. *Kai Nielsen* udførte i 1923 to store reliefgrupper, »Jordens tilblivelse« og »Menneskets tilblivelse« med motiver fra henholdsvis myten om jætten Ymer og Genesis. De blev udført på bestilling af brygger Vagn Jacobsen og opstillet i kollegiets indgangsloggiaer.[298] Kai Nielsen udførte tillige en række

297. Årbog 1915-20 III, s. 316. H.M. Hansen: *Universitetets Institut for teoretisk Fysik 1921-31*, Fysisk Tidsskrift 1931, s. 59 ff.

298. V. Wanscher: *Kai Nielsen 1882-1924, Hans Liv og Værker*, 1926, s. 73 ff.

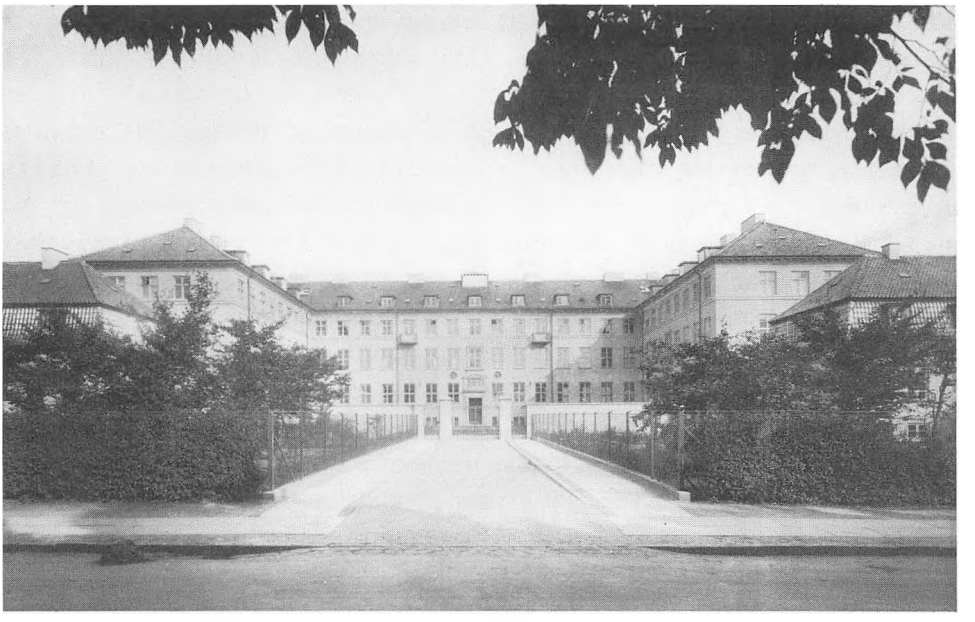

Fig. 74. I midten af 1920'erne opførtes det første store fællesinstitut med en bygning for alle fysiologiske fag under universitetet, hovedsagelig bekostet af den amerikanske Rockefeller Foundation, New York. Fotografi. Medicinsk-historisk Museum.

buster af videnskabsmænd og i 1943-53 udførte *William Scharff* en stor billedudsmykning i kollegiets festsal.[299]

I 1923 fratrådte Martin Borch som kgl. bygningsinspektør og afløstes af sin mangeårige medarbejder *Kristoffer Varming*. Den nye bygningsinspektør hørte til de såkaldte »gamle« arkitekter og havde som redaktør af tidsskriftet Architekten i årene omkring 1910 oprindelig taget klar afstand fra de yngre C. F. Hansen-tilhængere, men i sin holdning fulgte han Borch og arbejdede ved sin tiltrædelse videre i den klassicistiske linie.

Med den voksende tekniske og videnskabelige specialicering og med inddragelsen af mange nye fagområder, især indenfor de matematisk-natur- og lægevidenskabelige fakulteter, voksede lokalebehovet støt uden at staten viste vilje til at afhjælpe problemerne. Med den stærkt stigende tilgang til medicinstudiet i løbet af 1920'rne, blev de gamle lægevidenskabelige institutter i Bredgade, Det normal-anatomiske og Det fysiologiske Institut, yderligere hårdt belastet. Løsningen kom fra en anden kant. Med en god baggrund i højt

299. Pierre Lübecker: *Billedet skaber en sal, William Scharff i Studentergården*, Arkitekten Månedshefte 1956, s. 88 ff.

vurderede videnskabelige resultater havde lederen af Det zoofysiologiske Laboratorium, August Krogh, i 1923 indledt forhandlinger med The Rockefeller Foundation i New York om støtte til opførelse af en ny laboratoriebygning. Forhandlingerne fik et positivt udfald og i 1924 nedsattes et udvalg, der foreslog opførelse af et større *Fysiologisk Centralinstitut,* med Det zoofysiologiske Laboratorium, Det medicinsk fysiologiske Institut og Det biofysiske Laboratorium, senere suppleret med Det gymnastikteoretiske Laboratorium og det nyoprettede Biokemisk Laboratorium. Efter nogle overvejelser om at placere instituttet på hjørnet af Tagensvej og Nørre Allé, mellem gymnastikinstituttet og Militærhospitalet, udarbejdede Varming tegninger til en institutbygning, placeret på en grund nord for Rigshospitalet, aksefast med de to lægevidenskabelige institutter ved Juliane Maries Vej. I slutningen af 1925 besluttede fondet at skænke 2.440.000 kr. af overslagets samlede byggesum på 2.686.000 kr. og efter afsluttende forhandlinger med ministeriet, blev opførelsen endelig vedtaget. Grundstenen lagdes 1. juni 1926 og bygningen kunne tages i brug i 1928.[300]

Varming udformede instituttet som et stort trefløjet anlæg i tre etager, med to adskilte professorboliger ud mod Juliane Maries Vej samt en auditoriebygning, føjet til den nordøstlige fløj ud mod Fælledparken. Med de gråpudsede facader, valmtag og enkelte klassicistiske detaljer, som f.eks. hovedindgangens indramning, er det i alt væsentligt en videreførelse af den nøgterne klassicistiske stil i Martin Borchs Institut for teoretisk Fysik.

Den private fondsstøtte blev i en lang årrække fremover universitetets eneste mulighed for bygningsmæssig ekspansion. Det betød reelt at der skete en større spredning i mindre bygningsenheder, der dog samledes på fælledarealerne. I midten af 1920'rne blev der med støtte fra The Rockefeller Foundation foretaget en del udvidelser ved Institut for teoretisk Fysik og i de følgende år udvidedes bebyggelsen særligt i dette område ved Blegdamsvej med opførelse af en række fondsstøttede institutbygninger der efterhånden kom til at danne et mindre bygningsmæssigt sammenhørende universitetskvarter. Det lægevidenskabelige Fakultet havde i 1925 ansøgt om opførelse af en ny bygning for *Det hygiejniske Institut,* der kunne gennemføres for de midler som dr. med. V. Budde og hustru havde testamenteret til formålet.[301] Samtidig søgte Det matematisk-naturvidenskabelige Fakultet om opførelse af en bygning for *Fysisk-kemisk Institut,* der havde tilsagn om støtte fra det amerikanske International Education Board.[302] I 1928 blev det vedtaget at

300. Årbog 1927-28, s. 150 ff.

301. Årbog 1931-32, s. 176. L.S. Fridericia: *Universitetets Hygiejniske Institut og Dr. med. Vilh. Budde og Hustru's Hygiejniske Laboratorium,* Medd. fra Hygiejnisk Institut 1931-36.

302. Årbog 1931-32, s. 176.

opføre begge institutter som et samlet anlæg på et areal øst for Institut for teoretisk Fysik og i 1929-1930 opførtes bygningerne efter Varmings tegninger. Institutterne placeredes i to hovedfløje, vinkelret på Blegdamsvej, hver med en mindre tværfløj mod parken. Varming har i høj grad ønsket at betone den arkitektoniske sammenhæng med Institut for teoretisk Fysik ved dels at give de nye bygninger samme enkle ydre med et vist klassicistisk islæt og dels at understrege hele universitetsbebyggelsens opdelte karakter. Bygningsgruppen blev i begyndelsen af 1930'rne suppleret med endnu et institut. Ved universitetets 450-års jubilæum i 1929 havde Carlsberg-fondet givet tilsagn om at skænke 150.000 kr. til opførelse af et *matematisk institut.* Det varede nogle år før opførelsen blev vedtaget, men i 1933-34 opførtes en ny bygning vest for Institut for teoretisk Fysik i form og placering underordnet bygningsgruppens arkitektoniske karakter.[303]

1920'rnes universitetsbyggeri, Rockefellerinstituttet og institutbebyggelsen ved Blegdamsvej, havde anskueliggjort to væsentlige og til dels forskelligartede tendenser, henholdsvis ønsket om at samle beslægtede fag i samme bygningsmæssige helhed og ønsket om at kunne beherske en stadig bygningsmæssig vækst i en tilfredsstillende arkitektonisk form. Isoleret betragtet var det hver for sig to fortrinlige løsninger. Men mens der her var tale om en mere tilfældig rationel udbygning, møder man i årene omkring 1930 også en tendens til i højere grad at planlægge universiteternes bygningsmæssige vækst. Problemet var generelt og overalt bliver vækstmulighederne planlægningsprincip i universitetsbyggeriet. I Danmark demonstreredes princippet ved opførelsen af det nye Aarhus Universitet, der påbegyndtes i 1932 efter en arkitektkonkurrence i 1931, vundet af Kay Fisker, C. F. Møller og Povl Stegmann med en bebyggelsesplan af decentraliseret og parkagtig karakter.[304] I et nummer af Arkitekten Maanedshefte rettede man i 1931 også opmærksomheden mod Københavns Universitets bygningsmæssige problemer, idet Ragnar Spärck som assistent ved Zoologisk Museum foreslog dannelsen af en samlet naturvidenskabelig museums- og laboratorieby på Nørre Fælled, dog især med henblik på en ny bygning for Zoologisk Museum.[305] Arkitekten Vilhelm Lauritsen udarbejdede tilsvarende et konkret projekt til en ny museumsbygning. Hovedtanken var en faglig koncentration i spredt bebyggelse med god mulighed for udvidelser.

I samme nummer af Arkitekten fremhævede *Universitetsbibliotekets* overbibliotekar, Svend Dahl, at en fremtidig ny bygning for Universitetsbiblioteket

303. Årbog 1933-34, s. 221.

304. C.F. Møller: *Århus Universitets Bygninger,* 1978.

305. Ragnar Spärck: *Forslag til et Kvarter for naturvidenskabelige Institutioner paa Nørre Fælled,* Architekten Månedshefte 1931, s. 105 ff.

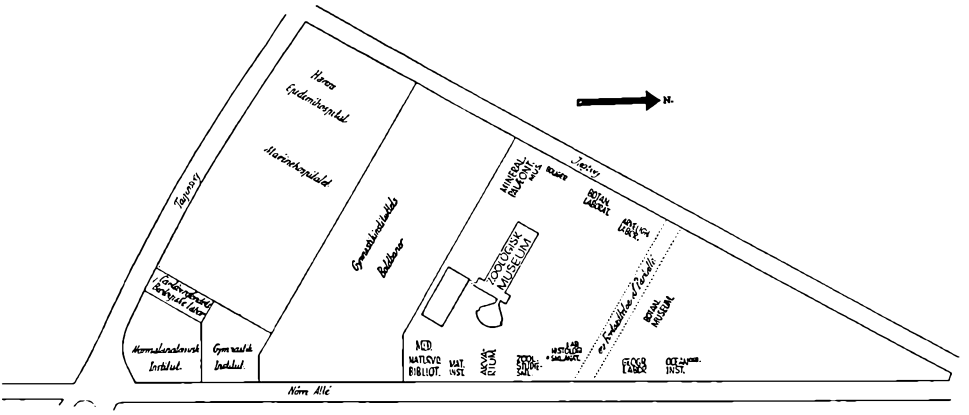

Fig. 75. Projekt til universitetsby på Nørre Fælled. Ved planlægningen af universitetet i Århus havde man omkring 1930 fundet en ideel model med muligheder for bygningsmæssig vækst i spredt parkmæssig bebyggelse. Tanken blev overført til København idet Ragnar Spärck i samarbejde med arkitekten Vilhelm Lauritsen foreslog en naturvidenskabelig universitetsby på Nørre Fælled. Architekten Maanedshefte 1931.

helt naturligt måtte placeres i dette område. Ved biblioteksreformen i 1926 blev der foretaget en større omordning af de videnskabelige biblioteker, der bl.a. medførte at Universitetsbiblioteket udskiltes fra universitetets administration. Den ny struktur medførte at Universitetsbiblioteket blev hovedbibliotek for de natur- og lægevidenskabelige hovedområder og overvejelserne om en ny bygning for denne afdeling måtte naturligt nok foretages i sammenhæng med universitetets bygningsmæssige dispositioner. I 1933 blev der nedsat et udvalg, der skulle fremkomme med foreslag om en særlig bygning til bibliotekets natur- og lægevidenskabelige afdeling.[306] Udvalget anbefalede en placering på Lammefælleden, på hjørnet af Tagensvej og Nørre Allé og bandt herved også universitetets naturvidenskabelige udvidelser til dette område i overensstemmelse med Spärcks plan.

I løbet af 1934 udarbejdede *Kristoffer Varming* planerne til biblioteket og i 1935 blev anlægsudgifterne optaget på finansloven, hvorefter byggeriet straks blev sat i værk og afsluttet i 1936.[307] Biblioteket er anlagt med en bred facade mod Fr. Bajers Plads, i en streng klassicistisk form, med risalitter, vandret betoning og kronet af en flad kuppel over indgangspartiet. Bag den lange hovedbygning, der indrettedes med læsesale og kontorer, opførtes et 11 etager højt bogtårn, der i sin formgivning er uden hovedfacadens monumentale pretentioner og vel også på en måde vidner om funktionalismens gennembrud i dansk arkitektur i begyndelsen af 1930'rne.

306. Svend Dahl: *Universitetsbibliotekets nye Bygning*, 1932, s. 11.
307. Smst.

I 1935 tog professor P. O. Thomsen initiativ til opførelse af en bygning for *Institut for human Arvebiologi og Eugenik.* The Rockefeller Foundation skænkede hele byggesummen og et beløb til instituttets drift, hvorefter planlægningen gik i gang. Da Varming døde i 1936 blev arbejdet overtaget af hans assistent *Einar Andersen,* der opførte bygningen i 1937-38, på en grund umiddelbart nord for biblioteket i en mere udpræget funktionalistisk form.[308]

1930'rne igennem skete der ikke store ændringer i universitetskvarteret omkring Frue Plads. Under Varmings ledelse blev der i begyndelsen af 1930'rne foretaget en nænsom restaurering af *Konsistoriehuset.*[309] De uklædelige tagkviste fra 1879 blev taget ned og den vestlige kamgavl blev rekonstrueret. På et forslag af universitetets daværende rektor C. E. Bloch overdrog Konsistorium i 1932 arkitekt *H. Lønborg Jensen* at udarbejde planer til en *udbygning på festsalens østside,* der dels skulle rumme en permanent ophængning af universitetets gamle flamske gobeliner og dels tjene som kongeloge. Også dette projekt var udarbejdet med stor respekt for den eksisterende indretning, idet panelerne skulle kunne sænkes i gulvet, således at tilbygningen kunne anvendes selvstændigt og som en udvidelse af festsalen. Derimod ville bygningen komme til at lukke passagen mellem Frue Plads og Krystalgade. Efter ansøgning fra Konsistorium bekostede Ny Carlsbergfondet bygningen, der opførtes 1935-37.[310]

I 1936 efterfulgte *Kaj Gottlob* Varming som kgl. bygningsinspektør. Han havde siden 1924 været professor ved Kunstakademiet og havde i 1920'rne arbejdet i tidens klassicistiske stil, bl.a. i Lukaskirken i Århus. Senere løsrev han sig dog fra det dogmatisk klassicistiske og overtog mange af de formmæssige ideer og konstruktive nyskabelser, der fra 1930'rnes begyndelse strømmede ind over landet. Han hørte vel ikke til funktionalismens frontkæmpere, men gjorde sig i løbet af 1930'rne bl.a. gældende med nye udformninger af storkøbenhavnske skoler. Ved sin tiltrædelse blev han hurtigt kastet ud i tilrettelæggelsen af universitetets udbygning på Nørre Fælled sammen med det planlægningsudvalg, der var blevet nedsat samtidig med planerne om Universitetsbibliotekets nye bygning.

I 1934 havde professor H. M. Hou-Jensen andraget om opførelse af et nyt *normal-anatomisk institut.* De traditionsrige lokaler i det gamle kirurgiske akademi, var for utidssvarende og auditoriet alt for lille til at rumme det store og stadig voksende antal studerende, samtidig ønskede man nu den lægevidenskabelige undervisning samlet. Forslaget blev støttet af fakultet og Konsistorium og blev endelig optaget på finansloven 1936/37. Arbejdet blev overdraget

308. Årbog 1938-39, s. 205.
309. Årbog 1931-32, s. 29.
310. Årbog 1937-38, s. 9.

til Gottlob, der udarbejdede planerne i forbindelse med udformningen af *Universitetsparken* på Nørre Fælled, der nu også skulle omfatte nye bygninger for Tandlægehøjskolen og Den farmaceutiske Læreanstalt.[311]

Gottlobs bebyggelsesplan adskiller sig en hel del fra Spärck og Lauritsens plan fra 1931. Den gik i al enkelhed ud på at samle institutbebyggelsen langs Nørre Allé, Jagtvej og Parkalleen der gennemskærer området og friholde et stort åbent grønt areal i midten. Denne disposition var præget af de nye ideer om fysisk trivsel, der også gjorde sig gældende i det samtidige boligbyggeri og som for så vidt også lå bag udformningen af det parklignende byggeri ved Aarhus Universitet, der var under opførelse i disse år. Bebyggelsen var tænkt opført som centralinstitutter, der hver for sig udgjorde et opdelt bygningskompleks. Udover de nævnte var der bl.a. projekteret et zoologisk centralinstitut med et nyt museum, institut for mineralogi, geologi og geografi samt et

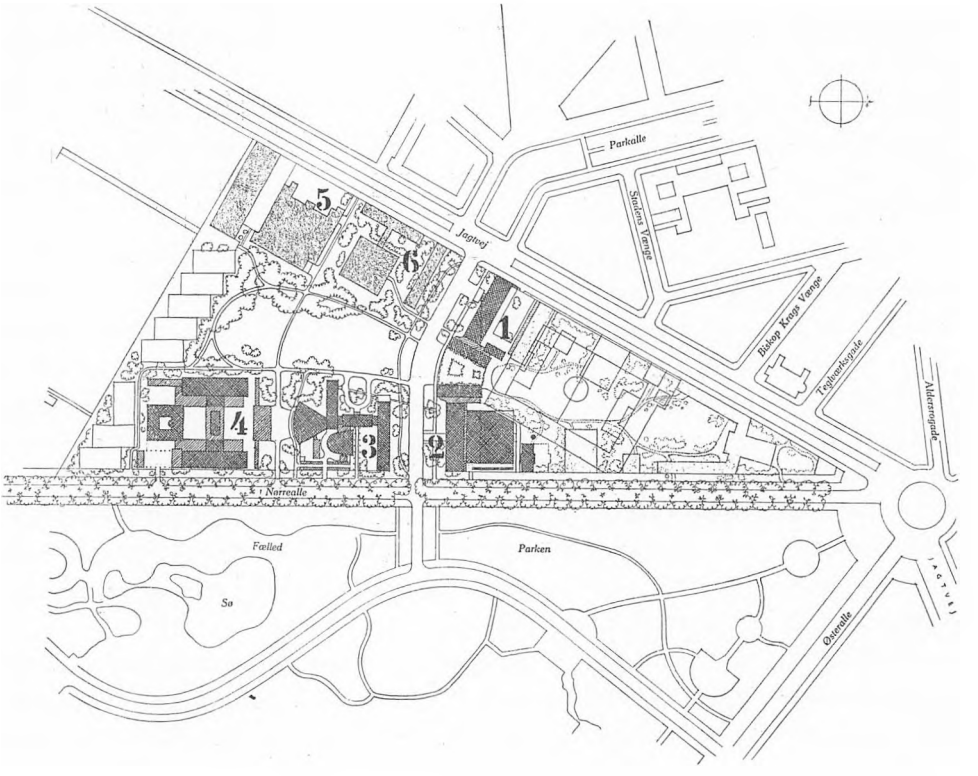

Fig. 76. Universitetsby på Nørre Fælled. Oversigtsplan. 1. Tandlægehøjskolen. 2. Farmaceutisk Læreanstalt. 3. Anatomisk Institut. 4. Projekteret Geodætisk Institut. 5. Projekteret Zoologisk Museum. 6. Projekterede bygninger for mineralogi, geologi og geografi. – Ved sin tiltrædelse som universitetets arkitekt gik Kaj Gottlob i 1936 i gang med at realisere tankerne om en universitetsby på Nørre Fælled for en række store universitetsinstitutter. Første etape af byggeriet med bl. a. Anatomisk Institut blev færdig 1942. Arkitekten Ugehefte 1942.

Fig. 77. Anatomisk Institut. De nye bygninger i Universitetsparken opførtes i en spredt parkagtig bebyggelse omkring et grønt friareal. Husene var præget af enkel funktionalistisk formgivning og beklædt med den lyse faksekalksten. Fotografi. KB. Billedsamlingen.

geodætisk institut. *Anatomisk Institut, Tandlægehøjskolen* og *Den farmaceutiske Læreanstalt* blev projekteret samtidig som byggeriets første etape og opførelsen påbegyndtes i 1939 og stod færdig 1941-42, hvorefter besættelsen foreløbig satte en stopper for videre udbygning.[312]

Tandlægehøjskolen og Den farmaceutiske Læreanstalt lagdes nord for Parkalleen og det kompleks af bygninger der udgjorde Anatomisk Institut lagdes syd for ud mod Nørre Allé. Ligesom det havde været tilfældet med Rockefellerinstituttet søgte man nu at samle alle universitetets anatomiske institutter i det nye institutkompleks, det medicinsk-anatomiske, histologisk-embryologisk laboratorium, og laboratoriet for sammenlignende anatomi og zoologisk teknik. Komplekset blev udformet som en løs gruppe bygninger. Det medicinsk-anatomiske Institut optager hele den store 3 etager høje nordfløj langs Parkalleen samt en tværfløj mod syd, mens de øvrige institutter fik plads i en parallel sydfløj. Sammenhængende med komplekset opførtes to auditoriebygninger, en mindre med plads til 150 tilhørere og en større med

311. Årbog 1934-35, s. 213.
312. Kaj Gottlob: *Universitetsbygningerne på Nørre Fælled*, Arkitekten Ugehefte, 1941, s. 149 f.

Fig. 78. Auditoriebygning i universitetsfirkanten. 1930'ernes planlægning omfattede et nyt zoologisk museum i Universitetsparken og i besættelsestidens sidste år pegede et byggeudvalg på muligheden af at opføre en ny stærkt tiltrængt auditoriebygning på det gamle zoologiske museums plads. Gottlob udarbejdede et rent funktionsbestemt forslag, mens arkitekten Steen Eiler Rasmussen tilskyndet af professor i kunsthistorie Christian Elling indsendte et skitseforslag, der i udpræget grad var tilpasset det arkitektoniske miljø. KU. Institut for Kunsthistorie.

plads til 500.[313] De tre store bygningskomplekser Gottlob opførte i denne første fase af udbygningen af Universitetsparken blev udformet i samme præg, behersket af funktionalismens forenklede former med flade tage, tynde profiler og uden nogen form for dekoration. Facaderne beklædtes med den lyse og lette faksekalksten ligesom Varmings biblioteksbygning, og afvekslingen mellem de lyse huse og den frodige grønne beplantning var en af hovedideerne i hele kvarterets udformning.

Efterkrigstidens byggeri

Universitetets bygningsplanlægning var i den følgende snes år samlet om en udflytning og koncentration af de natur- og lægevidenskabelige institutter i fælledområdet, enkelte naturvidenskabelige institutter omkring Botanisk Have samt de humanistiske institutter og laboratoriers fortsatte forbliven omkring Frue Plads. Her fik man en mindre bygningsmæssig forøgelse, da universitetet i 1941 overtog den gamle *Metropolitanskole.*[314] Men der var også et stærkt stigende lokalebehov hos Det filosofiske, teologiske og rets- og

313. Harald Okkels: *Københavns Universitets nye Bygninger, De undervisningsmæssige Problemer ved Projekteringen af Medicinsk-anatomisk Institut i Universitetsparken*, Arkitekten Maanedshefte 1949, s. 65 ff.

314. Årbog 1940-41, s. 4 ff.

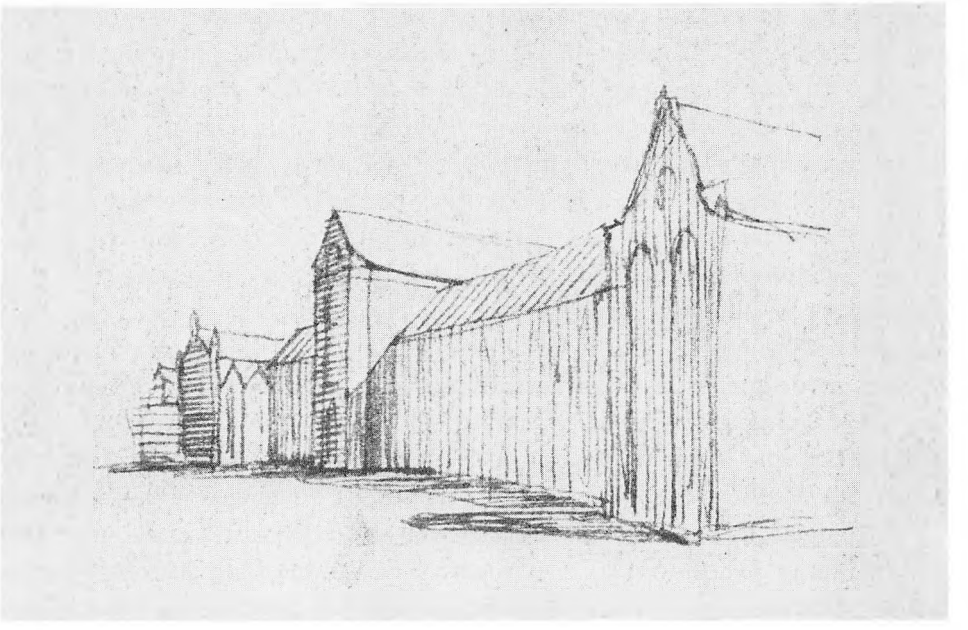

statsvidenskabelige Fakultet. Man manglede bl.a. store auditorier til rusforelæsninger, filosofikumforelæsninger og disputatser. På opfordring af daværende rektor J. Nørregaard nedsatte Konsistorium i begyndelsen af 1944 et udvalg, der sammen med Gottlob skulle gennemarbejde mulighederne for særligt Det filosofiske Fakultets stærkt påkrævede lokaleudvidelser i området omkring Frue Plads. I sin redegørelse fra begyndelsen af 1945 anbefalede udvalget varmt en fortsat koncentration af laboratorierne. Man pegede på en større udvidelse af Studiegården til laboratorier og efter den forventede udflytning af Zoologisk Museum havde ministeriet givet tilladelse til at man inddrog den gamle museumsbygning i overvejelserne, udvalget pegede nu også på muligheden af at omdanne den til en fælles auditoriebygning i en eller anden form. Gottlobs ledsagende tegninger viste hvorledes man forestillede sig en mægtig udvidelse af Studiegården, der nu skulle omfatte hele karreen Studiestræde-Larsbjørnsstræde-Sankt Pedersstræde. Det var en almindelig opfattelse at den gamle museumsbygning skæmmede universitetskomplekset og tanken om en nedrivning lå ikke fjern, derimod opstod der diskussion om hvad der skulle i stedet. Gottlob havde foreslået en ny stor bygning til spisestuer og auditorier i en enkel kubisk form. Den var dog betydelig mindre end museumsbygningen og ville bl.a. skabe mere plads omkring professorboligen, hvis facade nu ville kunne ses fra Krystalgade. Et mindretal i udvalget havde med Steen Eiler Rasmussens bistand foreslået laboratorieudvidelsen

lagt i St. Kannikestræde-Krystalgade karreen i stedet for Studiegårdsforøgelsen og havde med hensyn til en ny auditoriebygning på museets plads foreslået at man i højere grad gik ind på de ældre universitetsbygningers stil ved at opføre en T-formet bygning i forlængelse af den gamle festsalsfløj. Begge indstillinger var imidlertid meget bekostelige og forudsatte bl.a. en snarlig udflytning af museet. Projektet blev henlagt.[315] I stedet søgte man i de følgende 20 år at afhjælpe lokalebehovet for de humanistiske fag ved køb og leje af ejendomme i den indre by med den påfølgende spredning som man egentlig gerne ville have undgået.

Også udbygningen på fælledarealerne foregik i et meget langsomt tempo. Universitetsbyggeriet var ikke prioriteret højt på efterkrigstidens statslige investeringsprogrammer og den fortsatte udbygning af universitetet måtte ske med stærk støtte fra private fonds. I 1950-52 opførte Gottlob en ny bygning for *Det neurofysiologiske Institut* som en enkelt fløj i 3 etager umiddelbart nord for Fysiologisk Institut og helt tilpasset den ældre bygnings enkle ydre med pudsede mure. Bygningen kom yderligere til at rumme *Isotopforskningslaboratoriet* og opførelsen skete med store tilskud fra Carlsbergfondet og Michaelsenfondet.

Først i årene 1955-57 kunne man fortsætte udbygningen af Universitetsparken med *Institut for eksperimentel Kirurgi*, der med støtte fra Danske Forsikringsselskabers Fond og The Rockefeller Foundation opførtes som en rektangulær bygning på 3 etager nord for Danmarks farmaceutiske Højskole. Gottlob forestod byggeriet og instituttet fik samme facadebeklædning og form som parkens øvrige bygninger. I de samme år opførtes *Egmont H. Petersens Kollegium* i Universitetsparkens yderste trekant mellem Jagtvej og Nørre Allé. Allerede i 1938 havde Egmont H. Petersens Fond indledt forhandlinger med universitetet om opførelse af kollegiet, men det egentlige planlægningsarbejde kom først i gang i 1950'ernes begyndelse, da det blev overdraget Gottlob at udarbejde tegningerne til bygningen, som opførtes 1952-57. Kollegiet blev med sine godt 500 værelser det hidtil største og blev indrettet i tre sammenhængende og indbyrdes lidt forskudte blokke på 9 etager. Undervisningsministeriet havde anbefalet Gottlob som arkitekt for at sikre sammenhængen med Universitetsparkens bygninger. Sammenhængen var dog af moderat karakter. I en vis kontrast til de øvrige bygninger opførtes kollegiet i røde mursten, men var dog præget af samme enkle formgivning.[316]

Meget af universitetets byggeri var i 1950'erne blevet lagt uden for

315. KU. Udvalgsberetning 16.2.1945.

316. *Egmont H. Petersens Kollegium, Med et kort afsnit om Egmont H. Petersens Fond og fondens virksomheder op til 1957*, red. af Roger Nielsen, 1957.

København som en del af Det matematisk-naturvidenskabelige Fakultet. Der opførtes et nyt *observatorium* ved Brorfelde ved Holbæk, udbygning af *Ferskvandslaboratoriet* ved Hillerød og *Det marinbiologiske Institut* ved Helsingør samt nybygninger ved *Arktisk Station* på Diskoøen i Grønland og en afdeling af *Institut for teoretisk Fysik på Risø*. I slutningen af 1950'erne søgte man tillige en større koncentration af fakultetets institutter i København ved planlægning af tre nye centralinstitutter for henholdsvis zoologi, biologi og matematik, fysik og kemi. Hermed indledtes et mere direkte statsligt engagement i udbygningen af Københavns Universitet.

I 1956-58 opførtes et nyt *Biologisk Institut* i tilknytning til det gamle botaniske laboratorium i Botanisk Have.[317] Den nye bygning blev indrettet til 4 beslægtede institutter, Plantefysiologisk Laboratorium, Genetisk Institut, Mikrobiologisk Institut samt Biokemisk Institut, foruden et stort auditorium og bolig for havens direktør. Bygningen opførtes efter Gottlobs tegninger og lagdes som en enkelt fløj i 4 fulde etager og tagetage parallelt med Farimagsgade og forbundet med tværfløjen i Botanisk Laboratorium ved en mindre mellembygning. Gottlob har søgt at undgå alt for store sammenstød mellem den gamle og nye bygning, men har ikke i egentlig forstand søgt at tilpasse nybygningen til Herholdts laboratorium fra slutningen af 1800-tallet, demonstrerer tværtimod bygningens moderne konstruktion i facadens eternit og beton. Kun i mellembygning og gavle har han anvendt røde mursten i et vist samspil med Botanisk Laboratorium.

PLANLÆGNING OG STORE BYGGEPROGRAMMER (1957-1978)

De store projekter

Samtidig med statens mere direkte deltagelse i universitetsbyggeriet, indledtes en mere konkret udmåling og planlægning af universitetets udbygning, baseret på beregninger af forventet studentertilgang og forskningsmæssig ekspansion. Det var vel på høje tid i betragtning af den meget hurtige udvikling indenfor videnskaberne og den sikre forventning om de store årganges rykind på universiteterne. I februar 1957 fremsatte daværende finansminister Viggo Kampmann ønske om at få opstillet en generalplan for Københavns Universitet i de følgende 10 år. Derpå nedsatte Undervisningsministeriet et udvalg der skulle gennemarbejde ønskerne fra universiteterne i

317. *De nye institutter i Botanisk Have*, Naturens Verden, 1959, s. 129 ff.

København og Århus. Udvalget afgav i 1958 sin betænkning, der indgik i den beretning Det økonomiske Sekretariat samme år afgav til regeringen og som kom til at danne grundlag for et 5-årigt investeringsprogram frem til 1963-64.[318] Det betød faktisk igangsættelse af en række større statsfinancierede byggearbejder ved de to universiteter. Det viste sig imidlertid hurtigt at studentertilgangen ville blive langt større end ventet og i 1960 genoptog udvalget sit arbejde for at revidere det fremtidige bygningsmæssige behov. I 1961 afgav udvalget så sin anden betænkning om universiteternes byggeprogram frem til 1970.[319]

For Københavns Universitet forudsatte betænkningerne en fremtidig udbygning samlet i de tre gamle hovedgrupper. De humanistiske fag samt administrationen skulle forblive i den indre by, de lægevidenskabelige og matematisk-naturvidenskabelige institutter skulle samles i fælledområdet, med nogle fag indenfor den naturhistorisk-geografiske faggruppe placeret omkring Botanisk Have. Herved forudsatte man at udvidelserne i den indre by kunne sikres ved vedtagelsen af en partiel byplanvedtægt, der reserverede de nødvendige arealer, endvidere at man i fælledområderne efterhånden kunne overtage Militærhospitalet og Blegdamshospitalets arealer og endelig at Danmarks Tekniske Højskoles Sølvgadekompleks ved udflytningen af denne, kunne overdrages til universitetet.

Med vedtagelsen af det 5-årige investeringsprogram i 1958 blev der igangsat et byggeri, der langt overgik noget tidligere i universitetets historie. Allerede i 1957 var man for så vidt gået i gang med projekteringen af det nye centralinstitut for matematik, fysik og kemi, H. C. Ørsted Instituttet, på et areal i Universitetsparken, syd for Anatomisk Institut. Det blev inddraget i udbygningsprogrammet sammen med planerne om et nyt stort Zoologisk Museum i tilslutning til et Zoologisk Centralinstitut og en ny afdeling af Institut for teoretisk Fysik på Risø.

Samtidig med de store ændringer i universitetets bygningsplanlægning udskiftedes den kgl. bygningsinspektør. I 1956 fratrådte Kaj Gottlob og efterfulgtes af *Nils Koppel.* I 1958 blev en del af universitetets byggesager overdraget til kgl. bygningsinspektør *Preben Hansen.* Opførelsen af *H. C. Ørsted Instituttet* blev overdraget Nils og Eva Koppel, der i overensstemmelse med Gottlobs oprindelige tanke om spredt bebyggelse i Universitetsparken udformede instituttet som et stærkt opdelt bygningskompleks, samlet omkring en lang central vandrehal parallelt med Nørre Allé. Mod gaden opførtes

318. *Udvalget af 24. september 1957, Betænkning om universiteternes byggeprogram i 10-året 1958/59 - 1967/68,* nr. 201.

319. *Betænkning om universiteternes byggeprogram i 10-året 1961/62 - 1970/71,* 1961. Betænkning Nr. 296.

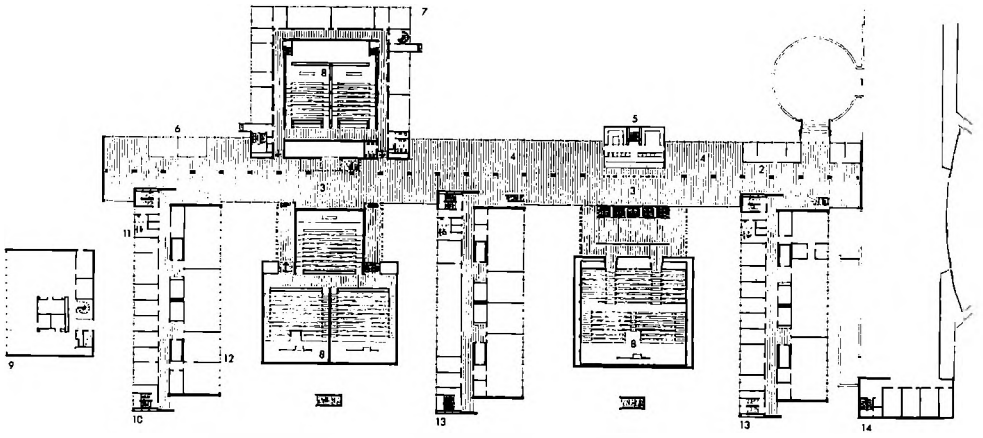

Fig. 79. H. C. Ørsted Instituttet. Plan af stueetagen. Der kom først for alvor gang i universitetsbyggeriet i slutningen af 1950'erne med en fortsat udbygning af Universitetsparken. Nye produktionsformer og materialer gjorde det vanskeligt at følge Gottlobs principper. H. C. Ørsted Instituttet stod færdig 1964 som centralinstitut for fagene fysik, kemi og matematik, opdelt i laboratorieblokke og auditoriebygninger holdt sammen af en lang vandrehal. Arkitekten 1964.

tre parallelle blokke på 6 etager til institutter og laboratorier for fysik og kemi, imellem de høje blokke lagdes 2 lavere auditoriebygninger og endelig lagdes en mere kubisk bygning til matematiske institutter på den anden side af vandrehallen mod parken. Bygningen opførtes i beton, til dels i præfabrikerede elementer, der i deres ubehandlede og kraftbetonede form skal virke i samarbejde med de gule mursten, der bl.a. beklæder laboratorieblokkenes gavle mod gaden. Betoningen af det konstruktive gennemførtes også i vandrehallens indre med en vis monumental effekt. Hertil udførte *Carl-Henning Petersen* i 1959-64 en funklende mosaikudsmykning »Det kosmiske hav«. Bygningen var taget delvis i brug i 1962 og stod helt færdig i 1964.[320]

I henhold til investeringsplanen begyndte man i 1959 projekteringen af det længe forberedte *Zoologiske Museum* i forbindelse med en gruppe bygninger til de zoologiske institutter. Det blev overdraget Preben Hansen at opføre det store kompleks i den sidste ubebyggede del af Universitetsparken mod Jagtvej. Den nye museumsbygning placeredes på hjørnet af Jagtvej og Parkalleen som en mægtig massiv blok i 6 etager afsluttet af en stor og karakterfuld hvælvet tagetage. Syd for museet opførtes to parallelle fløje på tre etager til institutter, grupperet omkring en mindre gårdsplads. Den lange fløj mod Jagtvej indrettedes til institutterne for almen zoologi og sammenlig-

320. *H.C. Ørsted Instituttet,* Arkitektur 1964, s. 207 ff. H.H. Kjølsen: *Fra Skidenstræde til H.C. Ørsted Instituttet,* 1965, s. 201 ff.

Fig. 80. Zoologisk Museum. Samtidig med opførelsen af H. C. Ørsted Instituttet opførtes det nye zoologiske museum og det store zoologiske centralinstitut. Fotografi. KB. Billedsamlingen. Grundplan, se bd. XIII, s. 104.

nende anatomi og fløjen mod parken indrettedes for zoologisk laboratorium og studiesamling. Syd for komplekset opførtes en bygning for zoo-fysiologi, *August Krogh Instituttet.*[321] Byggeriet gennemførtes etapevis. Fløjen mod parken stod færdig 1961, museet 1964, fløjen mod Jagtvej 1966 og August Kroghs Instituttet 1970.[322] Hermed var Universitetsparken udbygget og i hoveddispositionen havde man stort set fulgt Gottlobs oprindelige tanke om at placere bygningerne langs arealets sider omkring en grønning, men noget spoleret ved de nye bygningers vældige dimensioner og forskelligartede facadebehandling. De to komplekser er i udpræget grad formgivet efter rationelle principper, bestemt af nye materialer, industrialiseret byggeproces og funktionel planlægning.

Som led i de bygningsmæssige investeringer ved Københavns Universitet

321. Torben Wolff: *Det nye zoologiske Institut og Museum på Nørre Fælled*, Naturhistorisk Tidsskrift, 1965, s. 75 ff.
322. Årbog 1963-70.

Fig. 81. Panum Instituttet. For en lang række fag under det stærkt ekspanderende lægevidenskabelige fakultet opførtes i løbet af 1970'erne det mægtige kompleks på det tidligere Blegdams Hospitals grund. Første bygningsafsnit blev taget i brug 1974 og endnu et stod færdig 1976. I sin planløsning og i den kraftige understregning af konstruktionen kan det minde noget om H. C. Ørsted Instituttet. Nedskæringer i universitetets anlægsbevillinger har dog medført drastiske indskrænkninger i det oprindeligt planlagte projekt. Fotografi. Rigshospitalet.

frem til 1970, var man i 1964-65 begyndt planlægningen af *Panum Instituttet*, det store fællesinstitut for en række lægevidenskabelige fag. I 1964 havde staten ved mageskifte med Københavns Kommune sikret sig Blegdamshospitalets areal for en fremtidig universitetsudvidelse, og i september 1970 afleverede Nils Koppel den endelige generalplan til dette mægtige byggeri, hvortil der i en tidsplan indtil 1984 var bevilget 525 mill. kr. Efter den lange planlægningsfase begyndte byggearbejderne i foråret 1971. Der var især to væsentlige forhold, der spillede en rolle for planlægning og afvikling af byggeriet. Dels blev grunden frigivet i relativt små afsnit, startende ved hjørnet Tagensvej-Blegdamsvej og dels måtte man ved planlægningen tage hensyn til den forventede indføring af Lyngbyvej som motorgade i forbindelse med søringsprojektet. Det medførte at man koncentrerede bygningerne til fællesformål mod Blegdamsvej og iøvrigt disponerede bygningskomplekset

som et langt kamhus langs Tagensvej. Fløjen mod den stærkt trafikerede Tagensvej skulle anvendes til servicerum og dyrestalde, mens de fem høje tværstillede blokke skulle indrettes til laboratorier og arbejdsrum, som vender ud mod støjafskærmede gårde. Afvekslende med de høje laboratorieblokke planlagdes en del lavere byggeri til fællesformål, undervisningslokaler og bibliotek, og hele komplekset knyttes sammen af den meget lange vandrehal midt i anlægget. Første del af byggeriet stod færdig i 1974 og siden er flere afsnit taget i brug.[323]

Panum Instituttet har mange lighedspunkter med H. C. Ørsted Instituttet, både hvad angår disposition og form. Det er samme lidt stive opmarch af laboratorieblokke afvekslende med lavere bebyggelse og bundet sammen af de lange vandrehaller i en usædvanlig funktionel plan. De er af samme robuste karakter, opført af betonelementer, der står i kraftige profiler, der i Panum Instituttet er endnu mere fremherskende, ligesom der her er anvendt hårdtbrændte røde murstensklinker afvekslende med det ubehandlede beton. I et forsøg på at give bygningen identitet og modvirke det monotone er den lange facade mod Tagensvej bevidst udformet som en markant helhed, koncentreret omkring det lukkede murstensparti med den skrå flugttrappe, der er placeret som en skibsstævn i hjørnet ved Tagensvej og Blegdamsvej. Endvidere har *Tonning Rasmussen* udarbejdet en skala af rene farver, der er anvendt i en række bygningsdele som trapper og gange og på de store aftrækshætter over laboratoriebygningerne. Han har tillige udført en stor malet udsmykning på det store auditoriums krumme betonvæg.[324]

I forlængelse af dispositionerne for udbygningen af Det filosofiske, teologiske og rets- og statsvidenskabelige Fakultet i den indre by opkøbte og lejede universitetet i løbet af 1960'erne en række ejendomme, overvejende i sammenhæng med Københavns Kommunes byplanvedtægt for området af 1963, som f.eks. Kejsergadekomplekset, Bispetorvsannekset, Fiolannekset, K.F.U.M-bygningen, Trinitatisannekset m.v. En væsentlig del af universitetets administration blev samlet i et stort lejemål i Gutenberghus' nye kompleks i Pilestræde. Tilsvarende opkøbtes en del ejendomme nord for Jagtvej til en række institutter under Det matematisk-naturvidenskabelige Fakultet. I trit med den gradvise udflytning af Danmarks tekniske Højskole, overtog universitetet endelig højskolens bygninger ved Sølvtorvet og en del af Østervoldgadekomplekset.

323. Årbog 1963-64, s. 28, 1969-70, s. 47. *Københavns Universitet, Panum Instituttet*, Arkitektur 1976, s. 223 ff.
324. Smst.

Centerloven og Amager

Til trods for de store ejendomsopkøb måtte man ret tidligt erkende at udviklingen med stormskridt var løbet fra planskitsen af 1961. Stigningen i studentertallet oversteg langt hvad man havde forventet. Desuden var der en voksende bekymring for universitetets voldsomme bygningsmæssige spredning. I 1964 nedsatte Undervisningsministeriet et planlægningsråd for de højere uddannelser, der bl.a. skulle udarbejde et forslag til en fremtidig universitetsstruktur for hele landet. I forlængelse heraf blev der i 1965 nedsat et særligt dispositionsudvalg for Københavns Universitet, der i 1966 afgav en betænkning om universitetets udbygning, hvori man betonede ønsket om en større bygningsmæssig koncentration.[325] Med de meget store igangværende og planlagte investeringer for Det matematisk-naturvidenskabelige og lægevidenskabelige Fakultet anbefalede man en videre udbygning for disse fagområder omkring Rigshospitalet, mens man tilrådede en samlet udflytning af Det filosofiske, teologiske og rets- og statsvidenskabelige Fakultet til et areal med mulighed for yderligere udbygning i en vel planlagt campus-type. Under henvisning til en redegørelse fra byplanlæggeren professor Peter Bredsdorff anbefalede udvalget at det fremtidige universitet skulle lægges på nogle frie arealer ved Høje Tåstrup.

Udvalgets betænkning blev genstand for en langvarig debat. Ved behandlingen i Planlægningsrådet var der en del skepsis overfor placeringen dels på grund af planerne om et universitet ved Roskilde og dels på grund af en almindelig bekymring for at fjerne de humanistiske uddannelser fra bibliotekerne i centrum, og der fremkom en del forslag til nye placeringsmuligheder nærmere centrum, bl.a. en samlet udbygning i et bælte nord for Universitetsparken og en udbygning på de nye inddæmmede arealer i Kalvebod.[326] På grund af den meget store uenighed i Planlægningsrådet og et udbredt ønske om at universitetet fortsat skulle være placeret i Københavns Kommune nedsatte Undervisningsministeriet i februar 1968 en arbejdsgruppe der skulle undersøge de faktiske muligheder for at gennemføre en udflytning af Københavns Universitet. Efter at have undersøgt placeringsmulighederne i det inddæmmede areal i Kalvebod og i området nord for Universitetsparken, anbefalede arbejdsgruppen i sin rapport den 30. august 1968, den såkaldte »arealrapport«, at udbygningen af universitetet burde foregå i området mellem Jagtvej, Tagensvej, Haraldsgade og Aldersrogade.[327] På opfordring af

325. *Betænkning om Universitetets udbygning*, 1967. Betænkning nr. 451.
326. Årbog 1966-67, s. 63 ff.
327. Årbog 1967-68, s. 67 ff.

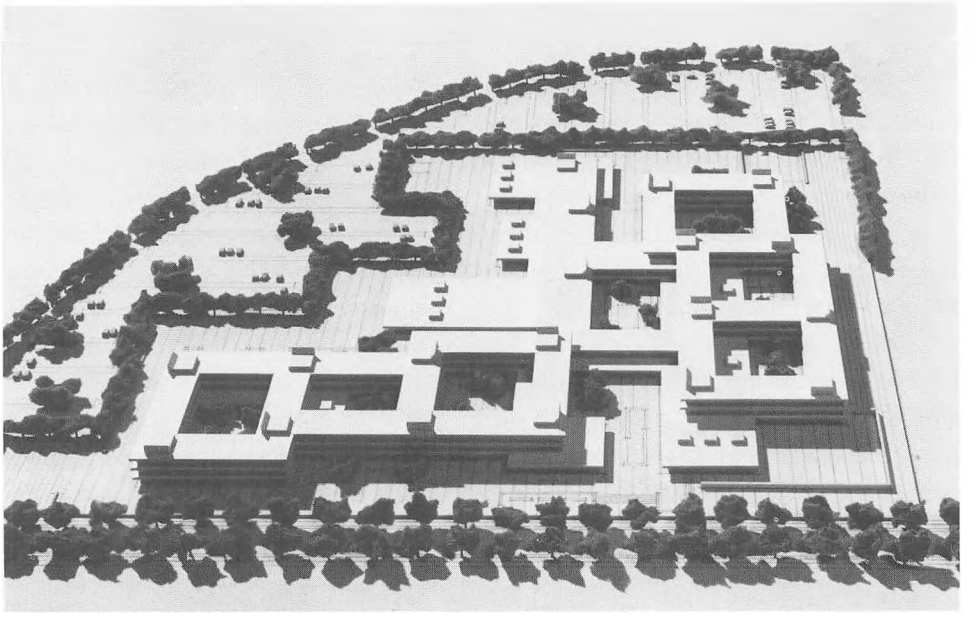

Fig. 82a. Københavns Universitet Amager. I et forsøg på at samle de lokalemæssigt meget spredte fag under Det filosofiske (humanistiske) Fakultet opførtes i 1970'erne et stort universitetskompleks på et areal bag Statens Seruminstitut. Det nye kompleks opførtes som gennemført industrialiseret byggeri i tre etager med en rationel risteformet planløsning. Modelfotografi (set fra Njalsgade, mod syd). Strüwing fot. KKET.

Undervisningsministeriet nedsatte Konsistorium herefter en arbejdsgruppe, der skulle tage stilling til arealrapporten. Universitetets arbejdsgruppe udarbejdede i løbet af efteråret 1968 en redegørelse, hvori man fremhævede at Nørrebrocentret, arealerne nord for Universitetsparken, burde sikres til udbygning af natur- og lægevidenskabelige institutter, men på den anden side stærkt anbefalede at udbygningen af de humanistiske fakulteter burde ske i Kalvebodarealerne og i de ubebyggede områder på Vestamager, den såkaldte sydøst-løsning.[328] Under Folketingets behandling af centerloven i foråret 1969, hvor man bl.a. drøftede oprettelsen af et universitet i Roskilde og udflytningen af de humanistiske fag ved Københavns Universitet, samledes interessen om en udbygning ved Høje Tåstrup og Vestamager. I august 1969 nedsatte Undervisningsministeriet en styringsgruppe, der nøjere skulle undersøge mulighederne på Vestamager, og i sin redegørelse fra december 1969 anbefalede man at der på længere sigt burde foretages en udbygning her. Universitetets centerudvalg tilsluttede sig styringsgruppens redegørelse, men fremhævede tillige i en skrivelse til ministeriet at det ville være nødvendigt at

328. *Københavns Universitets placeringsmuligheder i Storkøbenhavns centrale byområder*, november 1968.

Fig. 82b. Københavns Universitet Amager. De lukkede gårdhaver er Amagerkompleksets rekreative arealer, udstyrede med springvand og afskærmede bænke. Strüwing fot. KKET.

finde en midlertidig løsning for at imødekomme det stadigt voksende pres på lokalerne i den indre by, og man pegede her på 2 muligheder, erhvervelsen af en 6-etagers ejendom ved Christmas Møllers Plads eller opførelsen af et 1-etages pavillonbyggeri på et 15 ha stort areal syd for Seruminstituttet.[329]

Folketinget vedtog i juni 1970 loven om Københavns Universitets placering og universitetscentre, der endelig stadfæstede universitetets udbygning på Vestamager og i området nord for Universitetsparken. Ministeriet søgte herefter at fremme den midlertidige udbygning, man var stemt for et nybyggeri og opfordrede universitetet til at udarbejde et bygningsprogram. I slutningen af 1970 anbefalede universitetet at det midlertidige byggeri blev udført som præfabrikeret lavprisbyggeri i tungere materialer. Efter en række forberedende drøftelser tiltrådte Finansudvalget i marts 1971 købet af arealerne og i juni samme år begyndte en arbejdsgruppe med deltagelse af arkitektfirmaet KKET, *Eva* og *Nils Koppel, Gert Edstrand* og *Poul Erik Thyrring,* samt *Edith* og *Ole Nørgård* at udarbejde en generalplan for Amagerkomplekset.[330] Det disponeredes som tre etager høje bygninger grupperet om 8 indre gårde og indrettet med institutter, auditorier, centralbibliotek, opholdsarealer

329. Årbog 1969-70, s. 70 ff.
330. Årbog 1970-71, s. 25 f.

for studerende, bank, boghandel og kantiner forbundet af en central gangpassage gennem hele anlægget. I hoveddispositionen er der iøvrigt lagt vægt på at bygningerne indrettes med mulighed for senere lokalemæssige ændringer indenfor det faste system af søjler i fag på 7,2 x 7,2 m. Fra arkitekternes side er der gjort forsøg på at sløre det midlertidige og fuldt industrielt gennemførte byggeri ved en afvekslende bygningsgruppering og ved oplivende farver i det indre, men efter at det i 1974 delvis blev taget i brug, har det meget billige byggeri med en udstrakt anvendelse af syntetiske stoffer vist sig ikke at være uden trivselsmæssige omkostninger.[331]

1970'ernes universitetsbyggeri har frem for alt været samlet i de store langvarige byggeprogrammer, Panum Instituttet og Amager. I 1973 påbegyndtes endelig opførelsen af en ny bygning for *Patologisk-anatomisk Institut* og *Retsmedicinsk Institut* på Frederik V's Vej. Opførelsen skete i et samarbejde mellem universitetet og Rigshospitalet og i sin arkitektoniske udformning knytter bygningen sig til Rigshospitalets nye bygninger.[332] I årene frem mod 1979 har Centerloven efterhånden fortonet sig, Amagerbebyggelsen fået en mere permanent karakter, samtidig med at Panum Instituttet er blevet noget reduceret.

331. *Københavns Universitet, Amager*, Arkitektur 1976, s. 235 ff.
332. Årbog 1975-76, s. 37 f.

Universitetets biblioteker til 1728

Af Harald Ilsøe

Universitetsbibliotekets historie fra dets begyndelse til 1728 udgør et sluttet forløb. Biblioteket gik til grunde ved Københavns brand og kendes hovedsagelig gennem arkivalier og ikke helt fuldstændigt bevarede kataloger, hvad der uundgåeligt præger en fremstilling af dets historie. Også et andet forhold er at tage i betragtning. Mens H. F. Rørdam har givet værdifulde bidrag til bibliotekets almindelige udvikling og S. Birket Smith indgående har behandlet håndskriftsamlingen,[1] er bibliotekets hovedsamling, bøgerne, aldrig blevet nærmere analyseret. At få et virkeligt indblik i hvilke bøger der her blev samlet og stillet til rådighed for universitetets videnskabsmænd og studerende i løbet af over to århundreder turde have mere end blot bibliotekshistorisk interesse, men det opnås næppe, før de gamle kataloger bringes under en samlet edb-registrering og ved hjælp heraf bearbejdes ud fra ønskelige synsvinkler. Indtil en sådan undersøgelse foreligger, må en skildring af bogsamlingens indhold – som her – have en oversigtlig og eksemplificerende karakter.

FØR REFORMATIONEN

Det bibliotek, som fandtes ved universitetet i Middelalderen, er næsten ukendt. En egentlig, økonomisk eller forskriftsmæssig grundlæggelse har så vidt vides ikke fundet sted, alt hvad der er oplyst om dets historie knytter sig til en enkelt mands gaver. Kilderne er ganske vist fragmentariske, men forholdet lader sig tilstrækkeligt forklare ved universitetets ringe økonomiske grundlag og så den omstændighed, at bøger og håndskrifter netop var et tilbehør, man efter tidens skik kunne forvente skænket gennem testamentariske gaver eller andre former for stiftelser. Desuden har universitetets lærere og studerende haft forholdsvis let adgang til de eksisterende, desværre nu ikke nøjere kendte bogsamlinger, der tilhørte Vor Frue Kirke og dens to kapitler. Et kirkebibliotek var almindeligvis tilgængeligt på stedet,[2] og ikke få af

1. Holger Fr. Rørdam: *Kjøbenhavns Universitets Historie fra 1537 til 1621* I-IV, 1868-77 (herefter citeret Rørdam) se reg. i III: Bibliothek. S. Birket Smith: *Om Kjøbenhavns Universitetsbibliothek før 1728, især dets Håndskriftsamlinger,* 1882 (herefter citeret Birket Smith).
2. Ellen Jørgensen i Historisk Tidsskrift 8. rk. IV, 1912-13, s. 11 f.

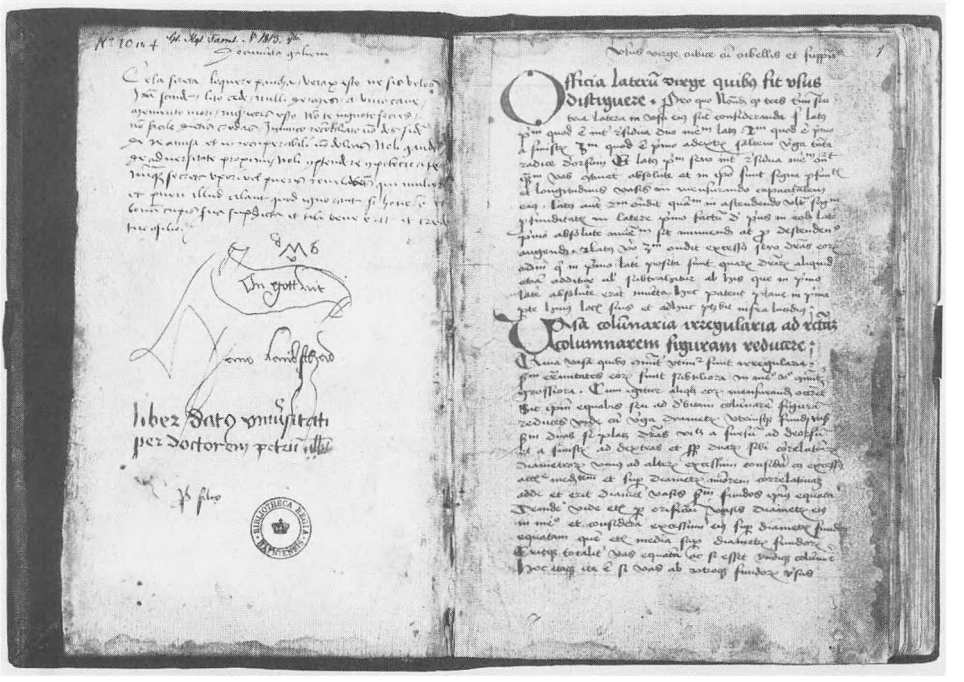

Fig. 83. Det eneste håndskrift, der vides bevaret fra det middelalderlige Universitetsbibliotek, er Gl. kgl. Saml. 1813 4°, hvis indhold er af geometrisk og astronomisk art. På bindets inderside notits om at det er en gave fra Peder Albertsen: Liber datus vniuersitati per doctorem Petrum Alberti. KB. Originalens mål ca. 21 x 31 cm.

universitetets lærere og embedsmænd var tillige kapitelsmedlemmer eller tillagt vikariater i kirken.[3]

Som grundlægger regnes efter traditionen dr. *Peder Albertsen,* velkendt for sin virksomhed for universitetet i dets første tid. Traditionen går tilbage til det 17. århundrede og hviler på samme begrænsede kildemateriale som det, der indirekte er overleveret, nemlig nogle notitser om bøger Albertsen har skænket universitetet. I 1482 forærede han Artesfakultetet nogle bøger og håndskrifter, hvoraf titlerne på fire er bevaret, og dette tilløb blev 1497 fulgt op af en samlet donation på 24 værker, fortrinsvis angående kanonisk ret, filosofi og medicin, hvilke Albertsen gav til brug ved universitetet, »ad librariam et usum universitatis«. Det er både første og eneste gang et til hele universitetet hørende bibliotek omtales inden Reformationen, idet boggaverne i 1482, som lige anført, var bestemt for Artesfakultetet. Særlige fakultets-

3. Bjørn Kornerup: *Vor Frue Kirkes og Menigheds Historie,* 1929-30, s. 149 f; jvf. Holger Fr. Rørdam: *Kjøbenhavns Kirker og Klostere i Middelalderen,* 1859-63, s. 87-89.

biblioteker kendes fra udenlandske universiteter,[4] så det er muligt at der har været opretholdt to eller flere adskilte bogsamlinger også ved Københavns Universitet. På den anden side kan det ikke udelukkes, at bøgerne ved Artesfakultetet, som i princippet varetog den for studiet ved de øvrige fakulteter grundlæggende undervisning, er blevet betragtet som fællesejendom, og at Albertsens donationer følgelig 1497 er blevet forenet i ét og samme bibliotek. Et fakultetsbibliotek høres der ikke senere om. Til donationerne var knyttet den betingelse, at der årligt skulle holdes sjælemesser i Vor Frue Kirke for Albertsen selv og Artesfakultetets eller universitetets velgørere. Når medregnes et enkelt bevaret håndskrift af geometrisk og astronomisk indhold – med tilskriften »Liber datus vniuersitati per doctorem Petrum Alberti«, men uden datering af overdragelsen – beløber den kendte del af Peder Albertsens donationer sig til 29 værker.[5] Hvad der herudover er indgået i biblioteket før Reformationen er uvist, selv om uden tvivl en del af de gamle håndskrifter og bøger, som fandtes i biblioteket ved katalogiseringen 1603, hidrører fra middelaldersamlingen. Det tidligst nævnte opbevaringssted er Helligåndshuset, hvor biblioteket befandt sig 1539 ved udfærdigelsen af den nye fundats.

FRA REFORMATIONEN TIL 1603

Nye rammer

Ved universitetets genoprettelse blev også bibliotekets forhold lagt i faste rammer. Fundatsen af 1539 stillede i udsigt, at der på kongens bekostning ville blive opført en bygning egnet til formålet, og det blev bestemt, at en biblioteksmedhjælper for et mindre årligt vederlag skulle føre tilsyn med biblioteket, sørge for åbning og lukning og gå de besøgende til hånde, for at det ikke skulle lide skade. Der blev fastsat et annuum til bogkøb på 50 rigsdaler, så man kunne tilvejebringe et udvalg af de bedste bøger, og det blev pointeret, at den indkøbte litteratur ikke blot skulle være teologisk, men falde inden for alle videnskaber og sprog og endvidere repræsenteres ved værker af skønlitterære forfattere, poeter som prosaister, samt af historikere – »poeta-

4. I Wien var Artesfakultetets bibliotek universitetets betydeligste og fungerede o. 1500 de facto som universitetsbibliotek, Walter Pongratz: *Geschichte der Universitätsbibliothek Wien,* Wien 1977, s. 1-12.

5. Birket Smith, s. 4-13. Liste over boggaven 1497 i *Scriptores rerum Danicarum* VIII, 1834, s. 346. Indholdet af det bevarede håndskrift, Gl. kgl. Saml. 1813 4°, er angivet i Ellen Jørgensen: *Catalogus codicum Latinorum Medii Ævi Bibliothecæ Regiæ Hafniensis,* 1926, s. 425 f.

rum, oratorum, historiographorum etc.«.[6] Det var i det hele rimelige rammebestemmelser, som hvad tilsagnet om en fremtidig bygning angik, afspejlede et klart behov, selv om det er yderst tvivlsomt om handling fulgte på ord, da sagen trak ud og kongen næppe direkte bidrog til det bibliotekslokale, der femten år senere blev indrettet i studiegården.

Størst interesse påkalder intentionerne, der kom til udtryk i påmindelsen om litteraturkøbene. Når disse ikke blev henlagt til nogen enkelt persons ansvarsområde – idet der ikke var tale om en bibliotekar i moderne forstand, men om en beskeden stilling som inspektør eller kustode (clauiger bibliothece siue bibliothecarius custos) – er det vel netop en følge af det udtalte krav om faglig alsidighed i bogvalget. Baggrunden herfor er samme omhu for at lade universitetets samlede sagkundskab komme til sin ret, som viser sig i senere censurbestemmelser, hvor boggennemsynet henvises til »det ganske universitet eller den største hob«, og holdningen er fundamental gennem århundreder. I 1732 henlægges bogvalget udtrykkeligt til samtlige professorer, og det forbydes ligefrem bibliotekaren at købe ind på egen hånd.[7] Hvad angår detaljerne i selve bogvalgsforskriften skinner tanker fremsat af Luther igennem. Den tyske reformator havde på tryk opfordret til anlæggelse af bogsamlinger sammensat af bøger inden for forskellige fag og havde, i nævnte rækkefølge, anbefalet bøger man kan lære sprog af, såsom »Poeten und Oratores«, samt de for forståelsen af verdensbegivenhederne særdeles vigtige krøniker og historieværker.[8] Påvirkningen synes evident, og man finder i dette forhold – og vel i Wittenberghumanismens historiske interesse overhovedet – forklaringen på den noget ejendommelige kendsgerning, at historiske værker blev påbudt anskaffet til et universitet, hvor der ellers ikke var normeret nogen lærestol eller egentlig undervisning i faget historie.

Bogerhvervelser og almindelige forhold

Det er for meget sagt, at man ved den første tids bogkøb kan følge en bestemt plan, men sikkert er det at de anskaffelser, der foreligger oplyst gennem de første ca. femten år, som helhed betragtet falder godt i tråd med forskriften

6. Fundatsen, trykt i William Norvin: *Københavns Universitet i Reformationens og Orthodoxiens Tidsalder* II, 1940, s. 43 og 47.

7. Smst., s. 139. Citatet fra Rørdam IV, s. 208.

8. Martin Luther: *An die Ratsherrn ... dass sie christliche Schulen aufrichten und halten sollen,* Wittenberg 1524. Oversat i: *Luthers skrifter i udvalg,* red. af Torben Christensen, IV, 1964, s. 408-45; det citerede sted s. 433, jvf. note 109 s. 445. Det er dette skrift Christiern Pedersen har oversat og bearbejdet i *Om børn ath holde til Scole och Studium* (1531), *Christiern Pedersens Danske Skrifter,* udg. af C. J. Brandt, IV, 1854, s. 467-518; den tilsvarende passage s. 515.

om at tilgodese forskellige litteraturområder. Kilden er de fragmentarisk bevarede universitetsregnskaber, som lejlighedsvis rummer specificerede poster om køb og indbinding af bøger, så at navne eller titler kendes på omkring 45 forfattere og værker (i et væsentligt større antal bind) indkøbt mellem 1539 og 1555. Regnskaberne viser i øvrigt, at man ikke har taget det alt for nøje med det stipulerede beløb på 50 daler, men snart har disponeret over en mindre, snart en større sum til formålet. Fra 1560 synes udgiften til bøger stærkt reduceret; efter et par summariske udgiftsposter i regnskabsåret 1559–60 figurerer bogkøb i længere tid så godt som ikke i regnskaberne.

Men til at begynde med er interessen for at anlægge en tidssvarende samling altså tydeligt til stede. 1539-40 anskaffedes en række udgaver af kirkefædrene, ganske rimeligt med Augustins samlede værker i spidsen, da netop han var blevet fremhævet som forelæsningsemne for de teologiske professorer. Denne investering stod universitetet i 76 daler. Derpå fulgte (1541-)1542 værker af Platon, Aristoteles og Euclid, alle både på græsk og latin, samt bl.a. Ciceros Opera omnia i to bind, i alt en udgift på 31 daler, og (1543-)1544 kom turen til forskellige juridiske, medicinske og matematisk-geografiske håndbøger foruden bl.a. Sebastian Münsters bibeludgave på hebraisk og latin, som Luther havde rost i høje toner – for bøger og indbinding i alt 34 daler. I (1544-)1545 beløb biblioteksanskaffelserne sig uspecificeret til o. 20 daler, og noget senere, efter et større hul i regnskabsrækkerne, ses universitetet 1554-55 at have fået leveret en del historiske skrifter, både kirke- og profanhistoriske hvoriblandt en håndbog som Johann Funcks kronologiske oversigt over verdenshistorien, samt f.eks. et stort latinsk leksikon i 2 bind til en rekordpris af 10 daler – for bøger og indbinding m.v. i alt o. 75 daler. Derpå fulgte næste år bogudgifter på o. 30 daler, 1558-59 indbinding for o. 7 daler og endelig 1559-60 uspecificerede bogkøb for 60 daler. At man har holdt godt øje med bogmarkedet godtgør erhvervelsen 1544 af Andreas Vesalius' epokegørende anatomi et år efter værkets fremkomst og købet 1554-55 af et bind af Conrad Gesners store zoologi, der var under udgivelse i 1550'erne.[9] Initiativtagerne spores ikke, kun en enkelt gang ses boganskaffelser at være drøftet i Konsistorium.[10]

9. De bevarede universitetsregnskaber for 1537-40 er fuldstændigt udg. i Danske Magazin 3. rk. I, 1842, og for 1544-45, 1552-57 og 1558-60 trykt i uddrag smst. 3. rk. VI, 1860. Udgifter til bøger anføres I, s. 83, og VI, s. 9, 15, 24, 254 f, 259, 271 og 275 f. De fleste af de nævnte bøger kan nøjere identificeres i katalogen over 'Vetus Bibliotheca' (se nedenfor note 24), f.eks. ses det latinske leksikon at være 2. udg. af Robert Stephanus' (Estienne's) *Thesaurus,* Paris 1543, mens Augustins værker (i 10 bind) var blevet anskaffet i Erasmus' udgave, Basel 1529. Om de få bogkøb i regnskaberne 1560-88 se Rørdam II, s. 70 note 2 og s. 672 note 5.

10. Acta Consist. 26.3.1544, Rørdam IV, s. 24. Der er tale om et køb i flere eksemplarer af *Institutiones imperiales* »ad usum studiosorum« og altså snarere tænkt på en uddeling blandt de

I dette tilfældigt dokumenterede, men efter alt at dømme skønsomt foretagne udvalg er der nogle ret påfaldende lakuner. De klassiske digtere er yderst sparsomt repræsenteret, og kan det opfattes som en nogenlunde selvfølge, at de af reformatorerne nedvurderede skolastikere blev forbigået, er det så meget mere slående, at de lutheranske teologers mangfoldighed af skrifter og kommentarer næsten fuldstændigt glimrer ved deres fravær; alene Luther anføres med en enkelt skrift og fem bind af en samlet udgave og det så sent som i 1554-55. Spørgsmålet om hvorvidt disse lakuner er bestemt af regnskabernes huller og mangler skal senere tages op, men der er først og fremmest det elementære forhold at tage i betragtning, at indkøbspolitikken har haft sit udgangspunkt i en allerede bestående hovedsamling – den der 1539 omtales som opstillet i Helligåndshuset.

Universitetsbibliotekets hovedsamling o. 1540 var sammensat af to dele med hver sin proveniens. Den ene bestod af den stort set ukendte arv fra biblioteket før Reformationen, den anden skyldte kongens interesse sin tilstedeværelse. Christian III var næst Frederik III kongerækkens mest boglærde monark og opbyggede i løbet af sin regeringstid et fortræffeligt bibliotek på Københavns Slot. Den interesse han også nærede for universitetet – samt nødvendigheden af at holde hus med midlerne! – gav 1537 anledning til et åbent brev om indsamling af bøger fra alle landets gejstlige stiftelser. Brevet er dateret 8. september, dagen før universitetet blev genåbnet, og gav den tyske magister Jørgen Thornman (alias Georg Pylander) fuldmagt til at rejse rundt i Danmark til alle kapitler, klostre og kirker for at besigtige deres bogsamlinger, optage registre herover og udtage hvad han fandt egnet »till thette liberiæ, som wij her (ɔ: i København) aghttæ ath vprættæ«. Skønt universitetet ikke direkte nævnes, har konfiskationen utvivlsomt været første led i de planer, der kulminerede med tilsagnet til det om en særlig biblioteksbygning.[11] Også Bugenhagen var involveret i sagen og underrettede efter knap fire måneders forløb kongen om, at Thornman nu

jurastuderende end på køb til biblioteket. Dog er det vistnok med kun ét eksemplar disse Institutiones figurerer i regnskabet samme år, Danske Magazin 3. rk. VI, 1860, s. 15.

11. Brevets ordlyd kendes kun fra en afskrift i Lund Domkapitels arkiv, trykt i Lauritz Weibull: *Bibliotek och arkiv i Skåne under medeltiden,* Lund 1901, s. 14-16; s. 16 omtales en (ikke bevaret) kvittering for bøger, Thornman førte fra kapitlet i Lund til København. – Fortolkningen af formålet med indsamlingen har varieret. Weibull undlader omhyggeligt at tage stilling, Ellen Jørgensen siger: til universitetsbiblioteket eller kongens bibliotek, Historisk Tidsskrift 8. rk. IV, 1912-1913, s. 40. Jeg er imidlertid enig med Rørdam og Birket Smith i, at hele sammenhængen peger mod Universitetsbiblioteket. Christian III.s bibliotek, som kendes fra fortegnelsen over den boggave, Christian IV 1605 skænkede universitetet, indeholdt helt overvejende tryk fra Christian III.s egen tid – og man kan næppe mistænke Christian IV for at have tilbageholdt ældre litteratur i nævneværdigt omfang fra afleveringen. Christian III.s

havde fremskaffet så mange bøger, at de ville udgøre et passende bibliotek, når blot man fik dem suppleret med nogle hovedværker.[12] Indsamlingen eller ordningen af bøgerne var endnu ikke tilendebragt i begyndelsen af 1538,[13] men Bugenhagens vurdering borger for, at der forelå et udvalg, som lod sig bruge, selv om han unægtelig forholder sig behersket til resultatet som helhed. Mellem de hovedværker han savnede turde have været gode og fuldstændige udgaver af kirkefædrene, svarende til dem, der et par år efter stod øverst på listen over indkøbene til biblioteket.

En udløber af planen om at ophjælpe biblioteket ved inddragelse af allerede bestående samlinger fulgte 1554, da Christian III fik kendskab til en bogsamling efterladt af munkene i Voer Kloster. Den lod han inspicere af sin – ligeledes tyske – hofprædikant, som fik besked om at udtage de bøger, der kunne bruges, pakke dem i tønder og føre dem over til universitetet i København. Heller ikke denne gang foreligger der nærmere efterretninger om udfaldet, lige bortset fra at professorerne ved modtagelsen af disse bøger i tøndevis skænkede prædikanten nogle potter vin som tak for hans ulejlighed.[14] Hvormed ingenlunde er sagt, at professorerne har næret større taknemmelighed. Problemet med disse i sig selv prisværdige støtteaktioner fra statsmagtens side var jo, at de tenderede mod at gøre Universitetsbiblioteket til et depot for fundne sager snarere end at bidrage til opbygningen af et tidssvarende bibliotek. Den hjælpende hensigt har måske også været nok så dobbeltbundet. Bogoverførslerne tjente naturligvis til at bevare og nyttigøre litterære og videnskabelige frembringelser ved at stille dem til rådighed for de højlærde, men de har sikkert tillige haft karakter af betroelsen af et kvalificeret overopsyn. Indsamlingerne kan nemlig også fortolkes som en inddragelse af katolsk eller anden ildeset litteratur, man ønskede sikret mod at falde i hænderne på ubefæstede sjæle, men på den anden side ikke blankt ville frakende historisk eller videnskabelig værdi.[15] Det kan have sine gode grunde,

bibliotek og boggaven 1605 er udførligt behandlet i Carl S. Petersen: *Afhandlinger til dansk Bog- og Bibliotekshistorie,* 1949, s. 1-81, jvf. nedenfor s. 313 f.

12. *Gelehrter Männer Briefe an die Könige in Dännemark,* (udg. af) A. Schumacher, I, 1758, s. 21.

13. Først på året 1538 rejste Thornman til Sachsen, men Christian III ønskede ham tilbage, for at han »dj angefangene liberej vollkomlich anrichten muchte«, Ny Kirkehistoriske Samlinger II, 1860-62, s. 367 note 1.

14. Smst., s. 755 f. Beskænkningen af prædikanten, Henrik von Bruchofen, se Danske Magazin 3. rk. VI, 1860, s. 252.

15. Om tidens mange bogforbud og -påbud se *Danske Kirkelove,* udg. af H. F. Rørdam, I-II, 1883-86, sagregister: Bogcensur, Bogforbud, Bøger. – I Thornmans fuldmagt (note 11) hed det, at han skulle udarbejde to registre, dels over hvad han udtog til biblioteket, dels over hvad han lod blive på stedet. Det første skulle gives som kvittering, det andet meddeles kongen, som altså derved fik overblik over restbestanden.

at just hofprædikanten blev udpeget til at medvirke, og at en registrering af breve og bøger i Øm Kloster samme år blev beordret overvåget af en teologisk professor.[16] I øvrigt har man antaget, at en række pergamentblade fra gamle håndskrifter, der er benyttet som indbindingsmateriale til universitetsarkivalier, stammer fra det 16. århundredes indsamlinger til universitetet. I så fald har professorerne altså sorteret fra ved kassation.[17] Nogen tilbundsgående karakterer havde litteraturoverførslerne ikke,[18] og de standsede af sig selv under Frederik II; i hans regeringstid tog bibliotekspolitikken en anden retning, idet regeringen nu særlig støttede oprettelsen af forskellige provinsbogsamlinger.[19]

Med overdragelsen 1554 og købene frem til 1560 slutter bibliotekets grundlæggende periode efter Reformationen. I 1554 kom samlingerne desuden i hus. Efter en delvis flytning til St. Rochi Kapel i Vor Frue Kirke 1543 var der omsider kommet gang i byggesagen. Løftet om en selvstændig bygning blev frafaldet, og der blev fundet plads til biblioteket i det grundmurede hus, som var blevet opført langs Vor Frue kirkegård på den nordlige del af den nuværende Frue Plads. Oprindelig skulle bygningen have været brugt til studenterboliger, men denne anvendelse blev opgivet og i stedet fremstod en bygning i to etager med auditorium forneden og en bogsal foroven, hvor hele biblioteket opstilledes. I denne bygning havde det i hovedsagen sit hjemsted fra 1554 til 1652.[20]

Administrativt skete der en mindre ændring 1563, da pasningen af biblioteket, som hidtil havde været varetaget af medhjælpere af beskeden akademisk status, overgik til den i anciennitet yngste professor (pædagogus) eller i praksis en af de yngre professorer, da bestillingen undertiden fulgte

16. *Kancelliets Brevbøger 1551-55,* 1885-86, s. 290. Inventaret over bøgerne er bevaret og udgivet i [Suhms] *Nye Samlinger til den danske Historie* III, 1794, s. 312-24.

17. Birket Smith, s. 15-17; jvf. Historisk Tidsskrift 8. rk. IV, 1912-13, s. 41 note 2, og (udgivet i Rigsarkivets serie af Specialregistraturer) *Middelalderlige Håndskriftfragmenter,* ved Esben Albrechtsen, 1976, s. 27-29.

18. Andre indsamlinger i det 16. århundrede se Harald Ilsøe: *Udlændinge på håndskriftjagt i det sekstende århundredes Danmark,* Fund og Forskning XIII, 1966, s. 29-50.

19. *Kancelliets Brevbøger 1561-65,* 1893-95, s. 13 (kirkebibliotek i Århus). Smst. *1571-75,* 1898, s. 20 (kirke- og skolebibliotek i Helsingør), s. 208 og 559 (skole- og kirkebibliotek i Ålborg). Smst. *1584-88,* 1906, s. 316 (skolebibliotek i Kolding).

20. Svend Dahl: *Universitetsbibliotekets Bygninger gennem Tiderne,* 1932, s. 8-11. – I Helligåndskirkens inventarprotokol nævnes 1727, at der i kapellet henstod 10 gamle folianter, deriblandt en tysk af doctor Luther. Bjørn Kornerup rejser i forbindelse med Universitetsbibliotekets tidligere tilstedeværelse i bygningen spørgsmålet: Skulle de være en rest fra det gamle Universitetsbibliotek?, *Helligåndskirken i København,* udg. ved Bjørn Kornerup, 1949, s. 300 note 2 til s. 236.

med indehaveren, når han rykkede op i rækken. Ændringen medførte i 1565 en forhøjelse af årslønnen fra 10 til 15 daler og har vel forlenet stillingen med større autoritet, men den synes som før at have indskrænket sig til et tilsyn med bestand og benyttelse.[21]

Vetus Bibliotheca

En egentlig katalog synes først udarbejdet 1603, da rektor, efter at have konstateret at mange bøger var borte, fik Konsistoriums samtykke till »att der motte gøres en rictige Catalogus«. Betegnelsen for dens indhold af bøger og håndskrifter blev *Vetus Bibliotheca,* Det gamle bibliotek, for at holde denne hidtidige samling ude fra nytilkomne donationer. Konstateringen af bogsamlingens mangler vidner om svigtende tilsyn, men det fremgår af sammenhængen, at i det mindste nogle af manglerne antoges at skyldes udlån til professorerne, som fik et par påmindelser om at levere alle lånte bøger tilbage, inden katalogen skulle skrives.[22] Birket Smith opfatter sagen således, at »adskilligt af Bibliothekets indhold var bortkommet ved Vanrøgt« og tænker dermed også på, hvad der måtte være forsvundet før 1539,[23] men noget sikkert om manglernes omfang foreligger i virkeligheden ikke. En sammenligning mellem købslisterne fra 1540'rne og 1550'erne og indførslerne i den bevarede katalog viser, at enkelte forfattere og værker er forsvundet, uden at antallet dog forekommer alarmerende. Sandsynligvis har man savnet fuldt overblik herover ved revisionen, for manglende bind er kun noteret i katalogen i de ganske få tilfælde, hvor der var tale om åbenbare huller i bestående rækker af flerbindsudgaver.[24] Hvad katalogen over Vetus Bibliotheca meddeler om samlingen før 1603 er sandt nok ikke udtømmende, men som et monument over hele den i 1603 bevarede bestand er den ikke desto mindre en vigtig kilde til bibliotekets historie før o. 1600. Med de nødvendige forbehold tjener den til en statusopgørelse over bibliotekets bestand og udvikling i det 16. århundrede.

21. Rørdam II, s. 672 f.

22. Acta Consist. 16.3. og 27.4. 1603, 4.2. 1604, Kirkehistoriske Samlinger 4. rk. IV, 1895-97, s. 106 f, 118.

23. Birket Smith, s. 13 og 19.

24. Katalogen i RA, KU 16.07.01: Catalogus librorum typis expressorum et manu-scriptorum Veteris Bibliothecæ Regiæ Academiæ Hafniensis ... MDCIII. F.eks. savnedes i en samlet Galenus-udgave (I-VII, Basel 1542) bind II og VI, og af kirkefaderen Hieronymus' værker de sidste to bind i to udgaver.

med indehaveren, når han rykkede op i rækken. Ændringen medførte i 1565 en forhøjelse af årslønnen fra 10 til 15 daler og har vel forlenet stillingen med større autoritet, men den synes som før at have indskrænket sig til et tilsyn med bestand og benyttelse.[21]

Vetus Bibliotheca

En egentlig katalog synes først udarbejdet 1603, da rektor, efter at have konstateret at mange bøger var borte, fik Konsistoriums samtykke till »att der motte gøres en rictige Catalogus«. Betegnelsen for dens indhold af bøger og håndskrifter blev *Vetus Bibliotheca,* Det gamle bibliotek, for at holde denne hidtidige samling ude fra nytilkomne donationer. Konstateringen af bogsamlingens mangler vidner om svigtende tilsyn, men det fremgår af sammenhængen, at i det mindste nogle af manglerne antoges at skyldes udlån til professorerne, som fik et par påmindelser om at levere alle lånte bøger tilbage, inden katalogen skulle skrives.[22] Birket Smith opfatter sagen således, at »adskilligt af Bibliothekets indhold var bortkommet ved Vanrøgt« og tænker dermed også på, hvad der måtte være forsvundet før 1539,[23] men noget sikkert om manglernes omfang foreligger i virkeligheden ikke. En sammenligning mellem købslisterne fra 1540'rne og 1550'erne og indførslerne i den bevarede katalog viser, at enkelte forfattere og værker er forsvundet, uden at antallet dog forekommer alarmerende. Sandsynligvis har man savnet fuldt overblik herover ved revisionen, for manglende bind er kun noteret i katalogen i de ganske få tilfælde, hvor der var tale om åbenbare huller i bestående rækker af flerbindsudgaver.[24] Hvad katalogen over Vetus Bibliotheca meddeler om samlingen før 1603 er sandt nok ikke udtømmende, men som et monument over hele den i 1603 bevarede bestand er den ikke desto mindre en vigtig kilde til bibliotekets historie før o. 1600. Med de nødvendige forbehold tjener den til en statusopgørelse over bibliotekets bestand og udvikling i det 16. århundrede.

21. Rørdam II, s. 672 f.

22. Acta Consist. 16.3. og 27.4. 1603, 4.2. 1604, Kirkehistoriske Samlinger 4. rk. IV, 1895-97, s. 106 f, 118.

23. Birket Smith, s. 13 og 19.

24. Katalogen i RA, KU 16.07.01: Catalogus librorum typis expressorum et manu-scriptorum Veteris Bibliothecæ Regiæ Academiæ Hafniensis ... MDCIII. F.eks. savnedes i en samlet Galenus-udgave (I-VII, Basel 1542) bind II og VI, og af kirkefaderen Hieronymus' værker de sidste to bind i to udgaver.

Bøgerne har i almindelighed været indbundne eller forsynet med (pergament)omslag.[25] Den helt overvejende del har været latinske udgaver, selv om man ikke skal lade sig narre af at samtlige titler anføres på latin. Stikprøveundersøgelser viser, at de i øvrigt ikke talrige græske forfattere ofte har foreligget på græsk, når de da ikke forelå på begge sprog, mens der tilsyneladende kun et par gange har forekommet en bog på et af nationalsprogene, nemlig Luthers bibeloversættelse og Johann Stumpfs Schweizerkrønike, begge på tysk. Danske forfattere er ligeledes en undtagelse, Saxo (1514) og et enkelt skrift af henholdsvis Povl Helgesen og Niels Hemmingsen er vist det hele. Katalogen følger en opstilling, der svarer til opdelingen i fakulteter, dog således at et ikke ubetydeligt antal teologiske og juridiske bøger har stået opstillet for sig selv som et appendiks til hovedsamlingen. Da en optælling af samlingen og dens fordeling frembyder flere vanskeligheder, bl.a. fordi det ikke altid ses, hvordan katalogindførslerne forholder sig til hinanden, bliver en opgørelse nødvendigvis omtrentlig. Her er valgt en optælling i bøger og værker, d.v.s. en bog og et værk er regnet hver for en enhed, uanset om en bog evt. består af flere sammenbundne skrifter eller et værk består af flere bind. Resultatet bliver da omtrent følgende:

Vetus Bibliotheca 1603

Fagfordeling	Bøger og værker
Libri theologici	252
Libri medici	25
Libri philosophici et historici	151
Libri juridici	26
Appendix librorum theologicorum	75
Appendix librorum in utroqve jure	146
Bøger og værker i alt	675

Teologien har som venteligt været dominerende, mens juraen kommer på andenpladsen, dog med den helt overvejende del i Appendix, som består af en mængde kirkeret i gamle udgaver. Herefter kommer den filosofiske og historiske litteratur, som er sammensat af bøger inden for artesfagene (filosofi, filologi, æstetik, matematik, geografi, fysik etc.), og til sidst de medicinske værker, der så udpræget har været stedbarnet. Adskillige eksemplarer synes

25. En enkelt gang noteres om en bog, at den er »sine involucro«, Katalogen, bl. 70. Om indbinding findes i øvrigt oplysninger i de citerede regnskaber, se note 9.

Fig. 84. Katalogen over Vetus Bibliotheca 1603 er indbundet i pergament med påtrykt titel. I samme format og udstyr er katalogen over Bibliotheca Lymviciana (se s. 310). RA.KU. 16.07.01. Ca. ½ størrelse.

at have været dubletter.[26] Efter tidligere foretagne beregninger har de o. 675 bøger og værker udgjort mellem o. 950 og 1100 bind.[27]

Foruden fagdelingen er der imidlertid et andet inddelingskriterium som trænger sig på. Ved gennemlæsningen af katalogen er det slående at se, hvordan det meste af litteraturen fordeler sig på henholdsvis en meget stor gruppe med bøger af ældre trykdato og en mindre med trykår fra midten af 1530'rne til sidst i 1550'erne. Universitetsregnskaberne bekræfter i en række enkelttilfælde, at sidstnævnte gruppe kan skyldes indkøbene foretaget o. 1540-60, og fordeles nu bøgerne i tre afdelinger efter trykår, tegner der sig et interessant billede. Som den ene gruppe udskilles bøgerne med trykåret 1560 og fremefter, der med sikkerhed er blevet erhvervet i tiden 1560-1603, uden at gruppen dermed betragtes som identisk med hele tilvæksten i perioden. Den mellemste gruppe består af bøger med trykår mellem 1529 og 1559, der opfattes som stort set indkøbt i perioden 1539-1559/60.[28] Der må selvsagt her regnes med en vis usikkerhedsmargin med hensyn til, hvad der i denne periode kan være indgået af endnu ældre udgaver, og endvidere tages det forbehold, at litteratur trykt før 1559/60 også kan være indgået i tilvæksten efter 1560 (dog vil ved en opgørelse i tal de to usikkerhedsmomenter modvirke hinanden). Endelig antages den store restgruppe af bøger trykt før 1529 for stort set at bestå af bøger fra det middelalderlige bibliotek samt hvad der blev indsamlet fra de gejstlige stiftelser under Christian III. – I den omstående opgørelse er bindantallet for de to sidstnævnte gruppers vedkommende skønsmæssigt beregnet ved en forhøjelse af tallet for bøger og værker med 50%, mens bindene efter 1560 er optalt efter katalogen.

Mellem bøgerne, der i større eller mindre målestok savnedes 1603, har sagtens de nyere udgivelser været i overtal, men selv dette taget i betragtning lader oversigten ingen tvivl om, at Universitetsbibliotekets bogbestand omkring 1600 har haft en betydelig overvægt af ældre litteratur. Størstedelen må sammen med de omkring 300 håndskrifter, som anføres for sig selv i katalogen, formodes at være rester fra danske middelalderbiblioteker, dels overtaget fra det gamle universitetsbibliotek, dels indgået fra de gejstlige institutionsbiblioteker. Iøjnefaldende er i denne sammenhæng ophobningen i de to appendikser, hvor det yngste forekommende trykår er 1519 og det store flertal af daterede teologibøger bærer trykår før o. 1510. Disse to grupper repræsenterer på ingen måde en principiel udskillelse af al ældre litteratur, for blandt hovedsamlingens teologi- og artesbøger findes talrige bøger trykt i det

26. Disse er naturligvis medregnet bortset fra de 16 dubleteksemplarer, som anføres nedenfor note 39.

27. Rørdam III, s. 653 (950); Birket Smith, s. 18 note 3 (1100).

28. 1529 er trykåret for bibliotekets store Augustinusudgave, indkøbt 1539-40.

Vetus Bibliotheca: Fordeling på trykår

Fagfordeling	Før 1529	1529-59	1560-1603	I alt
Teologi	211	35	6	252
Medicin	6	19	0	25
Artesfagene	92	55	4	151
Jura	22	4	0	26
Appendix: teologi[1]	75	0	0	75
Appendix: jura[1]	146	0	0	146
Bøger og værker i alt	552	113	10	675
Omregnet til *bind,* i alt ca.	828	169	22	1019

1. I Appendix er anført trykår for teologibøgerne, når det har stået oplyst i bøgerne – som bekendt mangler trykår ofte i bøger trykt i 1400-tallet – hvorimod katalogisator helt har undladt at anføre trykår for jurabøgerne. For begge gruppers vedkommende er der givetvis tale om ældre bøger, og da yngste forekommende trykår blandt teologibøgerne er 1519, er alle appendixbøger uden trykår uden større betænkelighed regnet for trykt før 1529 og anbragt i første kolonne.

15. århundrede, og det ligger derfor nær at formode, at appendixbøgerne har en ældre proveniens tilfælles – hvilken vil måske en grundig undersøgelse kunne antyde. Mens håndskriftfortegnelsen for længst er udgivet og kommenteret,[29] er en analyse af den gamle bogsamling en opgave, som endnu venter på at blive taget op.

Bøgerne trykt 1529-59 udfylder i bred almindelighed de fragmentariske oplysninger i regnskaberne fra perioden 1539-59/60, hvor blot o. 45 titler og forfatternavne stod nævnt. Med de givne forbehold bestyrkes indtrykket af en relativ god købstilvækst i denne grundlæggende fase af Universitetsbibliotekets nyere historie, og fagfordelingen vist i oversigten indicerer, at man da har ført en købspolitik, der i høj grad har prioriteret artesfagene. Specielt bemærkes, at man ret nøje har holdt sig fundatsens anvisning efterrettelig ved at anskaffe historisk litteratur. Der er en pæn lille samling historiske værker til stede i udgaver fra 1540'rne og '50'erne. Den anslåede tilvækst er så meget mere bemærkelsesværdig, som de aktuelle køb foretaget de næste fyrre år ser ud til at have været af uhyre beskedent omfang.

I realiteten har tilvæksten i perioden 1560-1603 formodentlig været noget

29. Håndskriftfortegnelsen er trykt i Birket Smith, s. 85-97. Jvf. Fritz Burg: *Die Capsa Ambrosii der früheren Kopenhagener Universitätsbibliothek,* Hamburg 1911. Enkelte bemærkninger om håndskrifterne af Ellen Jørgensen i Historisk Tidsskrift 8. rk. IV, 1912-13, s. 29 f, 34 f og s. 44 note 2.

større end den valgte gruppering (og katalogen med dens mulige mangler) giver indtryk af, men om så de 22 bind der er tale om fordobles, har den under ingen omstændigheder været imponerende. Selve udvalget, der omfatter flere standardudgaver og leksika, er der ikke noget at sige på. Det omfatter (ordnet efter trykår):

Vitæ Plutarchi Græcæ. Basil. 1560. – Operum Marsilini Ficinii tomus I-II. Basil. 1561. – Conciliorum tomus I-IV. Coloniæ 1567. – Hemming. in epist. Pauli. Lipsiæ 1572. – Thesauri Græcæ lingvæ Henrici Stephani I-IV. 1572. – Thesaurus lingvæ sanctæ Merceri Cevalerii. Lugduni 1575. – Testamenti veteris editione Tremelli tomus I-II. Francof. 1579. – Theatri vitæ hum. Th. Zwingeri vol. 1-29 (i 4 bind). Basil. 1586. – Bibliorum Hebr., Gr., Lat. Francisci Vatabli tomus I-II. Lugduni 1587. – Jerusalymitana peregrinatio Radzivili Thomæ Treteri. Brunsbergæ 1601.[30]

Det er uvist om en gave på 7 bind, som kong James VI af Skotland 1590 skænkede universitetet under et danmarksbesøg, er at finde herimellem.[31] Derimod er såvel Niels Hemmingsens arbejde fra 1572 og den sidstanførte bog fra 1601 beviseligt gaveeksemplarer,[32] og da det yngste trykår for mulig købte bøger således bliver 1587, har indkøbene af nye udgaver og bøger 1590-1602 åbenbart ligget nær nulpunktet. Retfærdigvis bør dog til bogkontoen henføres et større køb 1598 af nogle geografisk-astronomiske apparater: to glober (en himmelglobus og en jordglobus) og to kvadranter i hylster for den nette pris af 100 daler. Katalogen viser, at de opbevaredes i et skab sammen med bogsamlingen og regnedes for et supplement til artesfagene.[33]

Ved en helhedsbetragtning af samlingen 1539-1603 bemærkes, at professorernes egne skrifter yderst sjældent er gået ind i biblioteket, og at det efter katalogen at dømme heller ikke modtog de mange trykte theser til opbevaring, som professorerne med visse mellemrum fremlagde i henhold til fundatsen, skønt universitetet dog betalte universitetsbogtrykkeren for at lade dem trykke.[34] Langt det ejendommeligste træk er dog, at den tidligere gjorte iagttagelse af en lakune i arten af købene over regnskaberne holder stik ved en

30. Et par bøger med trykår efter 1560 er ikke medtaget, da det ved nærmere undersøgelse har vist sig, at trykåret skyldes en fejlskrivning (15.. for 14..).

31. *Universitetsbibliotekets Liber Daticus fra XVII Aarhundrede,* 1935, s. 5. Rørdam III, s. 20 f.

32. Niels Hemmingsen: Acta Consist. 17.6.1573, Ny Kirkehistoriske Samlinger I, 1857-59, s. 53. Bogen fra 1601: katalogen bl. 12 (ud for titlen): »L.N. ddt« (dono dedit). I Vello Helk: *Laurentius Nicolai Norvegus S.J.,* 1966, s. 331 med note 1 s. 485, antages initialerne at stå for jesuiten Laurids Nielsen (Klosterlasse).

33. Acta Consist. 4.3.1598, Ny Kirkehistoriske Samlinger V, 1869-71, s. 100. Sælgeren var prof. Anders Krag. Apparaterne anføres i katalogen over Vetus Bibliotheca bl. 101 under overskriften Appendix Philosophicorum: »Globus cæli/ Globus terræ/ Quadrans vulgaris ex ferro cum theca sua/ Quadrans Tychonicus ex Avrichalco cum sua theca«. Jvf. nedenfor s. 347.

konfrontation med katalogen. Tidens mange protestantiske bibelfortolkninger og skriftkommentarer m.v. er så at sige ikke repræsenteret. Af Luther blot et enkelt skrift samt en udgave af hans værker ukomplet i fem bind, tilsyneladende ikke en bog af Melanchton eller af de andre flittigt skrivende protestantiske teologer, der så hyppigt er at finde i tidens danske privatbiblioteker, bl.a. i Frands Villumsens og Anders Lauridsens, som senere skal omtales. Og kun et enkelt skrift, et tilfældigt gaveeksemplar, af Danmarks førende teolog Niels Hemmingsen, hvis produktion var udbredt over hele det protestantiske Europa. Hvordan dette skal forklares er noget af en gåde. At netop sådanne bøger på stribe skulle være forsvundet ud af biblioteket forekommer usandsynligt, når just de få værker af denne art som optræder i regnskaberne (Luther-skrifterne) og Niels Hemmingsens gave faktisk var til stede ved katalogens udarbejdelse. Fraværet kan næsten kun tages som udtryk for en bevidst ført accessionspolitik. For Luther kom de bibelske grundtekster og hele det sproglige apparat til hjælp ved tekstforståelsen i første række.[35] Har man i overensstemmelse hermed og under hensyntagen til de øvrige fagområder nedprioriteret køb af samtidig teologisk litteratur og ment, at sådanne værker passende kunne anskaffes af professorerne selv? Anden forklaring kan vanskeligt findes.

Studenterbiblioteker

Et så centralt punkt som den funktion, der var tiltænkt biblioteket, lades uomtalt i kilderne. Dets rolle som depot for gamle bøger og håndskrifter er unægtelig mere fremtrædende end som samlingssted for et ajourført kundskabsforråd, men om de fåtallige køb 1560-1602 skyldes dalende interesse for en aktuel udbygning i fortsættelse af, hvad der tidligere var udrettet, eller skyldes en, reel eller skønnet, begrænsning i de økonomiske muligheder herfor, er umuligt at sige. Ved århundredskiftet viser revisionsforehavendet, at biblioteket i det mindste blev brugt. Når der ved denne lejlighed er tale om udlån til professorerne, og kun professorerne, er baggrunden, at biblioteket primært var et professorbibliotek. Havde studenterne haft adgang til at låne, var de naturligvis blevet gjort medansvarlige for manglerne 1603. Det er endda tvivlsomt, om de har haft adgang overhovedet, for der er ikke fundet mindste tegn på, at Universitetsbiblioteket i det 16. århundrede har været anvendt af – eller beregnet på – de studerende.

34. Rørdam II, s. 419. I R. Paulli: *Lorentz Benedicht,* 1920, findes s. 115-22 anført en række tabte theser, hvis trykning er omtalt i universitetsregnskaberne 1564-74 og 1584.
35. Se skriftet anført ovenfor i note 8.

Det var i almindelighed forudsat, at de studerende klarede sig ved hjælp af egne bøger, ifølge studiekravene hovedsagelig en række grundtekster og lærebøger. O. 1600 henvises i nogle forelæsningsannonceringer ligefrem til bøger, som tilhørerne kunne erhverve hos boghandlerne, en enkelt gang aflyses en forelæsningsrække under henvisning til, at boghandlerne ikke havde eksemplarer på lager,[36] og de understøttelser, der løbende blev uddelt til ubemidlede studerende, var øjensynlig beregnet på også at skulle dække bogudgifter.[37] Navnlig i 1540'rne synes universitetsstyrelsen at være opmærksom på, at studenterne af økonomiske grunde kunne have et bogproblem. 1544 pålægges det således regnskabsføreren at købe flere eksemplarer af en juridisk håndbog til brug for de jurastuderende. Indkøb næste år af en medicinsk traktat af Galen i 6 eksemplarer og Homer i 10 må være foretaget i samme øjemed,[38] og det ses ikke rettere end at 10 stk. Euclid (1533) og 7 stk. Juvenal (1541), der står noteret som overskydende eksemplarer i katalogen over Vetus Bibliotheca, må være en tiloversbleven rest af sådanne boglegater.[39] Fra 1572 er undtagelsesvist bevaret en liste over en bortløben students ejendele. Den omfatter en række gængse tekster og lærebøger, nogle filologiske håndbøger og forskellige postiller og katekismer, i det hele 46 bøger af en art, som må have været typisk ejendom for en student.[40]

Et væsentligt bidrag til en imødekommelse af de studerendes biblioteksbehov kom 1565, da tolderen *Frands Villumsen* skænkede sit bibliotek til offentligt brug i København. Det skulle principielt stå åbent for alle, men giveren nævner som sin særlige hensigt, at bøgerne skulle betjene fattige studenter, skoledegne og præster, og betroede i overensstemmelse hermed overopsynet til Sjællands biskop, rektor og professorer ved universitetet samt byens tre sognepræster og skolemesteren. Det blev i praksis universitetet, der overtog

36. Rørdam IV, s. 473 f og 538 (Iver Stub), jvf. s. 552. Kirkehistoriske Samlinger 3. rk. I, 1874-77, s. 768. En klage fra Iver Stub over boghandleren 1595 må forstås i samme retning, Rørdam III, s. 383 note 1.

37. F.eks. universitetsregnskabet 1539-40: »Jens Kloborg studentt till klæder oc bøger x daler«, Danske Magazin 3. rk. I, 1842, s. 83. Kongebrev sept. 1541 til klostre og kapitler om underholdning af studenter »till madt, dricke, kleder oc bøger«, Danske Magazin 3. rk. VI, 1860, s. 309. Fra 1559 blev der ført særskilt regnskab over pengeuddelinger til fattige studenter uden specifikation af formålet.

38. Acta Consist. 26.3.1544, Rørdam IV, s. 24; jvf. ovenfor note 10. Danske Magazin 3. rk. VI, 1860, s. 24.

39. Katalogen over Vetus Bibliotheca (note 19) bl. 70 (efter Euclids *Elementa,* 1533): »Sunt præterea ejusdem editionis exempla x singula bene compacta«, og bl. 74 (efter Juvenals *Satyræ,* 1541): »Cujus septem sunt exempla incompacta«.

40. Boglisten er udgivet i Fund og Forskning XXII, 1976, s. 243-46; jvf. Ny Kirkehistoriske Samlinger I, 1857-59, s. 53.

Fig. 85. Frands Villumsens bibliotek på loftet over en sidebygning til Vor Frue Kirke har hverken i udstyr eller omfang kunnet måle sig med Herefordkatedralens bibliotek, men interiøret herfra rummer de samme elementer: lænkede bøger, pult at lægge dem på og en ophængt tavle med angivelse af bogtitlerne. Gengivet efter Winfried Löschburg: »Alte Bibliotheken in Europa«, Leipzig 1974.

ansvaret for administrationen, og som for renten af nogle penge, Frands Villumsen samtidig ydede til indretning og tilsyn med biblioteket, honorerede en pedel eller ringeren for at passe det. Da adgangen var offentlig, fik det 1571 indrettet sit særlige lokale på loftet over en af Frue Kirkes sidebygninger mod syd, hvor i forvejen St. Rochi Kapel husede universitetets boghandler. Efter Frands Villumsens bestemmelse måtte bøgerne kun benyttes på stedet, og de var derfor, som almindeligt i datidens institutionsbiblioteker, fastgjort til bogpultene med lænker. Der var tolv sådanne bogpulte afmærket hver med et af bogstaverne A til M, desuden et tilsvarende antal trebenede stole at sidde på, og på én af tre tavler ophængt i rummet fandtes en fortegnelse over samlingen. Såfremt Villumsens ønske blev fulgt, var der dagligt åbent mellem kl. 8-9 og 12-13.[41]

41. Rørdam II, s. 71-73; IV s. 202-04 (gavebrevet) og 531-32 (synsforretning 1602). Beliggenheden af bibliotekslokalet beskrives 1600 af en tysk rejsende som værende »in vicino choro superioris loco, ubi meridiem aspicit«, Ny kgl. Saml. 386 4°. I katalogen over samlingen (se næste note) siges blot »ad templum D. Virg.«.

»Frands Tolders Liberi« eller *Bibliotheca Franciscana,* som biblioteket blev kaldt, var en gedigen samling bestående af omkring 125 bøger og værker i 178 bind, i alt væsentligt gode og centrale værker inden for teologi og artesfagene suppleret med nogle få juridiske og medicinske bøger. Der fandtes tekstudgaver, ordbøger og leksika, geografiske og historiske standardværker, bl.a. et hovedværk i den protestantiske historieskrivning som De Magdeburgske Centurier, og foruden kirkefædrene adskillige kommentarer af det 16. århundredes førende teologer: Luther, Melanchton, Heinrich Bullinger, Martin Bucer og Johann Brenz, for ikke at tale om Zwingli og Calvin. Med rette havde Frands Villumsen karakteriseret sit bibliotek som værende »af de bedste forfattere«, ikke mindst da det i flere henseender synes at have stillet universitetets eget bibliotek i skyggen. De studerendes behov må det i rimelig grad have tilfredsstillet, blot var det et minus at samlingen, selv om den var ajourført med udgaver op til o. 1570, var et afsluttet hele, til hvis forøgelse der ikke var afsat midler og som følgelig med tiden måtte blive forældet. Der blev slidt godt på bøgerne, og pedellen Niels Bruse, der førte tilsynet i mange år, magtede til sidst ikke opgaven. En synsforretning optaget efter hans død 1602 afslører en ynkelig tilstand. Ni af bøgerne var revet ud af deres fortøjninger og stjålet, og mange af de tilbageblevne havde iturevne eller udskårne blade, brøstfældige bind o.s.v. Efter en istandsættelse på universitetets bekostning blev der udformet nogle strenge regler for benyttelsen, hvori der fastsattes bøder for forskellige former for misbrug, og som udtryk for universitetets værdsættelse af samlingen blev en fortegnelse herover indført i et tillæg til katalogen over Vetus Bibliotheca.[42] Men skønt professorerne krævede de bortkomne bøger erstattet af Niels Bruses enke, da »de ... icke kunde effterlade Studenternes Bibliothecam Franciscanam att forringis«, lykkedes det tilsyneladende ikke at få dem tilbage. I 1612 manglede der tilmed endnu et par stykker, et ubedrageligt tegn på, at efterspørgslen efter disse bøger oppe på kirkeloftet var nok så intensiv som overvågningen.[43]

Yderligere lidt bibliotekshjælp blev ydet til de 16 studenter, der havde plads på *Valkendorfs Kollegium.* I forbindelse med udstedelsen af en fundats for kollegiet oprettede *Christoffer Valkendorf* 1595 et mindre håndbibliotek, som bestod af 96 bind fordelt på forskellige fag, dog med en relativ stor repræsentation af matematisk, geografisk og astronomisk litteratur og med så

42. Synsforretningen (se forrige note). Nogle mere detaljerede notater om tilstanden 1602 i RA, KU 16.08.02. Lovene aftrykt i Rørdam IV, s. 527 f. Fortegnelse over samlingen i katalogen over Vetus Bibliotheca (note 24) bl. 172-78: »Catalogus Bibliothecæ Franciscanæ, qvæ est ad templum D. Virg.« med en liste over de manglende 9 bøger bl. 177 f.

43. Acta Consist. 16.2.1603, Kirkehistoriske Samlinger 4. rk. IV, 1895-97, s. 104, og 14.3.1612, *Historiske Samlinger og Studier,* udg. af Holger Rørdam, IV, 1902, s. 114.

godt som ingen medicinske og juridiske værker. De fem daler, der blev afsat til årlig ajourføring af biblioteket, forslog ikke meget, men de blev under rektors tilsyn anvendt efter deres bestemmelse, så at der løbende modtoges en beskeden tilvækst. Undertiden sparedes der op af den årlige sum, så større køb kunne foretages, og da de indkøbte bøger fortrinsvis var af ældre trykdato, har kollegiet formentlig fået det bedst mulige ud af pengene ved køb ad antikvarisk vej. For 20 daler fordelt på årene 1597-1600 erhvervedes f.eks. fra professor Anders Krag Henrik Stephanus' store sprogleksika, et efterspurgt hjælpemiddel, som fandtes både i Universitetsbiblioteket og Frands Villumsens samling. I den bevarede katalog står et par udlån noteret, men meningen har naturligvis været, at bøgerne skulle benyttes på stedet.[44] Sammen med Frands Villumsens bibliotheksstiftelse og nogle bøger knyttet til *Kommunitetet*[45] udgjorde Valkendorfs kollegiebibliotek det hele bogforråd, der o. 1600 var stillet til rådighed for studenterne inden for rammerne af det akademiske apparat.

Professorbiblioteker

Uden for apparatet men ligefuldt hørende til universitetsmiljøet var professorernes biblioteker. Så længe der har eksisteret bøger har private boglån fundet sted, og naturligis også efter behov og lejlighed mellem de københavnske professorer og studenter.[46] Hvor liberalt professorerne har stillet sig over for de studerende er et spørgsmål, men da de ofte havde studenter i huset som kostgængere, har skridtet næppe været langt til, at en professor af den venlige slags efter endt samtale eller bordlæsning har stukket en ivrig student en bog

44. »Catalogus Bibliothecæ Valkendorfianæ ab anno J. Christi MDXCIIX« (på næste blad: »Catalogus librorum Bibliothecæ Christophori Walckendorph: ... [tilføjet:] anno 1595«) i RA, KU 26.10.04 (heri tilvækst og revisioner frem til 1641). Rørdam III, s. 698 note 2. H. Jørgen Helms: *Valkendorfs Kollegiums Historie,* 1917, s. 52 f.

45. Den i Kommunitetslovene dekreterede bordlæsning (Rørdam II, s. 87; III s. 679) forudsætter, at i det mindste de dertil anbefalede bøger var ved hånden; »det lille Liberi« i Kommunitetsbygningen omtales en passant i Acta Consist. 19.6.1611, *Historiske Samlinger og Studier,* udg. af Holger Rørdam, IV, 1902, s. 98.

46. Spredte notitser om boglån: 1537 takker Peder Parvus for den hjælp han har haft af Christoffer Ravensbergs bibliotek, Rørdam I s. 419. 1595 anklages prof. Hans Rasmussen Skomager for ikke at have tilbageleveret en lånt bog, Acta Consist. 25.1.1595, Ny Kirkehistoriske Samlinger I, 1857-59, s. 58. 1598 agter en studerende at låne en græsk grammatik af en anden student, Acta Consist. 13.11.1598, smst. V, 1869-71, s. 106. 1599 rykker prof. Johannes Stephanius skolemesteren i Halmstad for nogle sangbøger udlånt for to år siden, smst. 3. rk. I, 1874-77, s. 749, og 1603 låner Stephanius et forelæsningsmanuskript fra en bekendt i Roskilde, Rørdam IV, s. 549 f.

ud til nærmere fordybelse. Til studielivet i København kan trækkes en parallel fra Anders Sørensen Vedels skolegang i Ribe, hvorunder han fik adgang til at benytte sin vejleder Jens Grundets bibliotek.[47]

Paralellen forudsætter, at professorerne ejede bogsamlinger værd at tale om, og det er ingenlunde i alle tilfælde givet. Deres indhold er faktisk så godt som ukendt fra perioden under Christian III. Nogle få eksemplarer er overleveret med ejerinskriptioner af henholdsvis Peder Parvus, Peder Poulsen og Albert Knoppert,[48] mens Jens Sinnings bibliotek lige akkurat er nævnt, fordi det efter hans død 1547 måtte sælges til dækning af uindfriet gæld.[49] Christian Morsings bibliotek omtales uspecificeret i et skifte 1560, men må have været af en vis standard, da det blev vurderet til noget under 100 daler, omregnet til bøger vel omkring 200 bind.[50] For sig selv står registreringen af en samling bøger, som tilhørte Ejler Hansen Malmø, da han 1550 »falt vdi forbistrelse oc affsindighed«. Listen fremviser 49 bind af lidet spændende indhold samt nogle forelæsningsnotater, en temmelig ubetydelig samling, der knap nok kan måle sig med ovennævnte studenterbibliotek fra 1572. Ejler Hansen var nu også af fattig herkomst og havde blot været professor i få år, da ulykken ramte ham.[51] Noget samlet billede giver disse tilfældige oplysninger langtfra, men fra 1570/80 og århundredet ud antyder ejermærker i bevarede eksemplarer suppleret med andre vidnesbyrd tilstedeværelsen af adskillige professorsamlinger af mere eller mindre bekendt omfang.[52] Og fra dette

47. [Suhms] *Samlinger til den danske Historie* I hft. 2, 1780, s. 146.

48. Historisk Tidsskrift 12. rk. VI, 1972-73, s. 32 note 26; Fund og Forskning XVII, 1970, s. 67; O. Walde: *Storhetstidens litterära krigsbyten* II, Uppsala 1920, s. 244.

49. Rørdam IV, s. 28.

50. Rørdam IV, s. 104. Til sammenligning kan anføres et skifte fra 1564, hvor 141 bøger blev vurderet til 140 mark, d.v.s. gennemsnitligt 1 mark pr. styk eller 3 bind for hver daler, se Skånska Samlingar 1894-95 IV hft. 2, 1897, s. 18-22. Et smukt indbundet eksemplar af *Novi Testamenti omnia,* Basel 1524, som har tilhørt Morsing, findes i Universitetsbiblioteket; det er afbildet i *Historiske og moderne Bogbind udstillede af Universitetsbiblioteket ... April 1924,* 1924, s. 15.

51. Rørdam I, s. 603-05; fortegnelsen smst. IV, s. 47 f.

52. Det vil sprænge rammerne at gå nærmere ind herpå. Men følgende oversigt kan være på sin plads: Nogle ganske få bevarede bøger fra *Niels Hemmingsens* bogsamling nævnes i Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen IV, 1917, s. 38 f, og lidt flere ejet af *Hans Thomesen Guldsmed* (Aurifaber) smst., s. 263 f. En Plautusudgave købt 1585 »in bibliotheca D. *Erasmi Læti*« er omtalt i Fund og Forskning XXIII, 1978, s. 28. Smst. s. 27 anføres et eksemplar af Justinus' Opera fra *Niels Krags* bibliotek, hvilket nævnes i forbindelse med en gældssag 1587 (Rørdam IV, s. 496) og senere blev besunget i et digt af Jon Jacobsen Venusin, Kirkehistoriske Samlinger 3. rk. I, 1874-77, s. 283 nr. 44. Nogle bøger tilhørende *Venusin,* omtalt i O. Walde: anf. arb. II, s. 289, samt i Acta Consist., se nedenfor note 67, suppleres af en liste over en snes bøger om engelsk historie »in mea bibliotheca«, der står indført i Venusins Conlectanea, Ny kgl. Saml. 467 2°, s. 142. Ikke ubetydelige rester af *Nicolaus Theophilus'* bibliotek er fundet i

tidspunkt træder samtidig nogle professorbiblioteker frem, som med rimelighed kan kaldes betydelige.

Således efterlod *Anders Lauridsen,* der var teologisk professor fra 1574 til 1589, ved sin død et bibliotek på rundt regnet 600 bind, hvoraf en fjerdedel kendes fra en katalog over den arvepart, der tilfaldt en af hans fire sønner. Forøget med enkelte bevarede bøger viser katalogen, at biblioteket har rummet et bredt udvalg af forfattere og værker inden for artesfagene og teologien, ikke mindst den reformerte teologi, erhvervet gennem 37 år fra studieårene i Louvain 1552-54 til dødsåret 1589. Der er herimellem gaver fra velyndere og bekendte og fra en enkelt elev, Anders Krag, hvad der minder om at udveksling af boggaver og dedikationseksemplarer var en udbredt skik. Flere af eksemplarerne har været smukke tryk i kønne bind, og i et af dem har Anders Lauridsen til sit navn venligt føjet »sibi et amicis possidet«, en gammel vending brugt af bogejere, der gerne stillede deres bøger til rådighed for andre. Nogle af Lauridsens manuskripter gik senere i arv til familien Resen og kom på denne måde med Peder Hansen Resens boggave til Universitetsbiblioteket.[53]

Også *Johannes Stephanius,* professor i dialektik 1597-1608, havde samlet på bøger siden sin ungdom og opbyggede efterhånden en fortrinlig bogsamling. Såvidt ses af de mange endnu eksisterende eksemplarer lå dens styrke i teologi og filologi med et tillæg af matematik og astronomi, der havde haft Stephanius' ungdomsinteresse. Fra 1608 fik han sit hovedvirke ved skolen i Sorø og gik dermed uden for universitetets kreds.[54]

Kronen på det 16. århundredes professorbiblioteker var det ypperlige bibliotek, professor i medicin *Anders Lemvig* havde haft held til at samle. Det talte efter hans død 1864 bind, mange omfattende flere skrifter i ét bind, hvorved antallet af selvstændige titler løb op på omkring 3000. Dets værdi i gangbar mønt anslog Lemvig selv til 400 daler. Heri fandtes den klassiske, teologiske og medicinske litteratur rigt repræsenteret i udgaver fra det 16. århundrede. Der var specielt en fin repræsentation af de store græske digtere

Gotha, se Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen XVII, 1930, s. 132, og forskellige bøger, der har tilhørt *Jørgen Dybvad,* findes nu spredt i danske, tyske og svenske biblioteker, se smst., s. 89; XIX, 1932, s. 47; O. Walde: anf. arb. II, s. 245, 290, 438; Kirkehistoriske Samlinger 6. rk. VI, 1948-50, s. 154 f. *Anders Krag,* der 1598 solgte ud af sine glober og leksika (se ovenfor), efterlod sig en bogsamling som eftertragtedes hos enken 1610, *Breve fra og til Ole Worm* I, 1965, s. 4. Af *Hans Rasmussen Skomagers* arvinger købte universitetet bøger for knap 29 daler, Rektoratsregnskabet 1614-15 i RA, KU 18.02.01.

53. Fund og Forskning XVII, 1970, s. 47-67; s. 49-57 gengivelse af katalogen.

54. Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen IV, 1917, s. 30-43, 272, 275-80, 288-92; O. Walde: anf. arb. II, s. 426. Jvf. Lauritz Nielsen: *Danske Privatbiblioteker gennem Tiderne* I, 1946, s. 174-76.

foruden overordentlig mange grammatikalske værker og filologiske studier, hvad der hang sammen med at Anders Lemvig havde overtaget en del af samlingen fra sin i 1586 afdøde svoger, sprogforskeren *Jacob Madsen Aarhus.* Forekomsten af en del skrifter af filosoffen og sprogmanden Pierre Ramus og hans tilhængere skyldes sikkert også Jacob Madsen, ligesom en stor del af samlingens o. 175 håndskrifter, hvoraf adskillige bestod af Jacob Madsens egne manuskripter og notater. Da Lemvigs bibliotek desuden indeholdt ret mange danske skrifter, fik Universitetsbiblioteket en tiltrængt fornyelse, da samlingen efter Lemvigs bestemmelse tilfaldt det ved hans død 1603.[55]

TIDEN 1603-1654

Flytning og reorganisation

Anders Lemvigs donation indleder Universitetsbibliotekets glansperiode, der varede omtrent århundredet ud, og dannede som allerede antydet optakten til en påkrævet reorganisation af universitetets biblioteksforhold. I maj 1601 fremlagdes Lemvigs testamente i Konsistorium, påfølgende januar blev det bevilget ham, at bogsamlingen registreredes af notarius, og inden sin død maj 1603 affattede Lemvig, hvem bøgernes fremtid lå meget på sinde, nogle detaljerede regler for deres pasning. Bl.a. ønskede han udlånet til professorerne begrænset til to bøger ad gangen og kun tilladt inden for en frist af højst 14 dage. Al denne emsighed førte til lignende foranstaltninger angående bibliotekets bestående samling, nu Vetus Bibliotheca til forskel fra *Bibliotheca nova Lymviciana* (eller Lemvicana), og de var så meget mere tiltrængte som Lemvigs bibliotek, hvormed fulgte et inventar bestående af tre bogskabe, to borde og diverse stole og stiger, havde et omfang, der gjorde en omordning og udvidelse af pladsforholdene nødvendig. I løbet af 1603 blev samlingerne fordelt på to etager: nederst det gamle bibliotek med bogpulte og bogskabe indeholdende bøgerne til og med teologiappendikset og de nylig erhvervede glober og kvadranter, øverst Anders Lemvigs bibliotek, der ved indgangen blev flankeret mod nord af et skab med juraappendikset, mod syd af et skab indeholdende hele den gamle håndskriftsamling. Den nye plads blev formentlig indvundet ved inddragelse af den nederste del af bygningens loftsetage. I

55. Rørdam II, s. 613 og 625; III, s. 654 f; IV, s. 502. Birket Smith, s. 18 f. Smst. 98-105 en fortegnelse over håndskrifterne i Lemvigs bibliotek efter katalogen i RA, KU 16.07.01. Et bevaret håndskrift, som har været i Anders Lemvigs besiddelse 1587, se O. Walde: anf. arb. II, s. 429 f.

al fald hedder det om de pågældende dele af Vetus Bibliotheca, at de er flyttet til »Bibliothecam novam et superiorem«, altså til det nye og højere beliggende bibliotek, og således forstås også bedst den gamle Lemvigs rørende bekymring for bøgernes velfærd. Bibliotekaren, siger han i sit reglement, »skal især sørge for, at taget til stadighed holdes istandsat, for at bøgerne ikke skal lide skade af regnvand«![56]

Anders Lemvigs ønske om et restriktivt reglement med hensyn til benyttelsen af hans bøger faldt ikke i god jord hos professorerne og blev muligvis underkendt af Konsistorium.[57] Derimod forelagde *Hans Poulsen Resen,* der var drivende kraft i hele nyordningen, sammen med den færdigskrevne bibliotekskatalog et forslag til bestemmelser gældende for Vetus Bibliotheca udarbejdet 1603, som blev godkendt februar 1604.[58] Disse noget mere liberale regler hjemlede udlån af op til 4 bøger ad gangen i indtil en måned og rummer, fraregnet universitetsfundatsens korte bestemmelser, den ældste kendte instruks for universitetsbibliotekaren. De lyder i en revideret udgave af H. F. Rørdams oversættelse:

Love for Universitetets bibliotek

1. Bibliotekaren, hvem bøgerne er betroet af Rector Magnificus og professorerne, skal omhyggeligt sørge for, at alt er velholdt og rent.
2. Han skal også afværge, at bøgernes orden forstyrres, så de ikke svarer til katalogen.

56. Rørdam IV, s. 554 f. Acta Consist. 9.5. 1601, 18.1. 1602, 16.3. 1603, 4.2. 1604, Kirkehistoriske Samlinger 4. rk. IV, 1895-97, s. 95 f, 106, 118. Katalogen over Vetus Bibliotheca (ovenfor note 24) bl. 111: »Appendix librorum in utroqve jure, qvi translati in Bibliothecam *novam et superiorem* asservantur in capsa ad januam septentrionali«; bl. 120 (om håndskrifterne): »In capsa Bibliothecæ novæ meridionali ad januam, in qvam ex veteri Bibliotheca translati sunt A° J. Ch. MDCIII«. –Det »offuerste lufft offuer bibliothechett« blev brugt til opmagasinering, se Acta Consist. 3.12. 1603, og 4.2. 1604 forbydes det, at loftet, som det hidtil havde været tilfældet, blev anvendt som lagerplads for korn, Kirkehistoriske Samlinger smst., s. 117 f. – Fremstillingen af flytningen afviger fra Svend Dahl: *Universitetsbibliotekets Bygninger gennem Tiderne,* 1932, s. 11.

57. Lovene, som Anders Lemvig »foreslog« (rogavit), er underskrevet af bl.a. Cort Aslaksen i hans egenskab af universitetsnotar, Rørdam IV, s. 555, men da Aslaksen forlod notarstillingen jan. 1603 (smst. III, s. 651), og Konsistorium efter nærmere drøftelse 4.2. 1604, altså betydeligt senere, undlod at bekræfte dem, Kirkehistoriske Samlinger 4. rk. IV, 1895-97, s. 118, kan underskrifterne næppe betragtes som bindende for indholdet. Dog har de to første bibliotekarer (1603) og 1607 sat deres navn under lovene.

58. Kirkehistoriske Samlinger smst. Om Resens rolle se Rørdam III, s. 147 f og 653; Bjørn Kornerup: *Biskop Hans Poulsen Resen* I, 1928, s. 215-17. Også katalogen over bogsamlingen i Valkendorfs kollegium har Resen gennemgået; katalogen i RA, KU 26.10.04, har titelblad og diverse anmærkninger skrevet med hans hånd.

3. Han må ikke tillade nogen at låne mere end i det højeste fire bøger ad gangen, for at biblioteket ikke skal synes helt raseret.
4. Hver måned skal han fordre disse tilbage og i mellemtiden føre hver enkelt ind i en bog, der er bestemt til regnskab af den art.
5. Han skal årligt før hundedagene aflægge regnskab for Rector Magnificus og Decanus og erstatte tab, hvis sådanne konstateres.
6. Hver gang en ny bibliotekar ansættes, skal han modtage biblioteket efter katalogen og straks underskrive med sit navn på dette sted for at indprente sig, at han er forpligtet af ovenstående.[59]

Det ses uden videre, at bibliotekaren stadig blot er en slags inspektør med den enkle funktion at holde orden i samlingen og være ansvarlig for at den blev holdt intakt. Adgangen til lokalerne og spørgsmålet om åbningstider har åbenbart været et underordnet problem i forhold til udlånsekspeditionen, som for fremtiden søgtes styret gennem en udlånsprotokol. En sådan er desværre ikke bevaret, og det er i det hele usikkert, hvorvidt reglementet er blevet fulgt efter bogstaven. Kun tre bibliotekarer har opfyldt bestemmelsen om at underskrive lovene ved tiltrædelsen, og det siger næsten sig selv, at de påbudte overleveringsforretninger »efter katalogen«, der skulle sikre kontrollen med samlingens tilstand under de hyppigt skiftende bibliotekarer og i princippet indebar en fuldstændig revision af bøgerne hvert andet eller tredje år, heller ikke altid blev taget så nøje. Bestemmelsen herom i punkt 6 måtte 1632 indskærpes af rektor.[60] Fra lidt før begyndelsen og til henved midten af det 17. århundrede var bibliotekarposten som regel tillagt universitetets notar, en yngre professor, der i forvejen varetog en række administrative hverv af større rækkevidde og derfor næppe har taget bibliotekstjenesten alt for tungt.[61] Men notariatssagerne bragte ham i nær forbindelse med rektor, og det ligger fra Resens rektoratsår 1602-03 klart, at rektor i forståelse med

59. Rørdam III, s. 652 f; IV s. 553 f.

60. Forskriftsmæssig overlevering med revision se Acta Consist. 7.1. 1607, jvf. 2.3. 1608, Kirkehistoriske Samlinger 4. rk. IV, 1895-97, s. 772, jvf. s. 791 f, samt 30.10. 1661 og 22.2. 1662, smst. 3. rk. V, 1884-86, s. 295 f. Overlevering, »dog Bøgerne utalte«, Acta Consist. 7.7. 1621, *Historiske Samlinger og Studier,* udg. af Holger Fr. Rørdam, IV, 1902, s. 324. Indskærpelse af at overlevering indebar revision, Acta Consist. 3.10. 1632, Kirkehistoriske Samlinger 3. rk. V, 1884-86, s. 282. Hjemkaldelse af udlånte bøger i forbindelse med revision, Acta Consist. 21.11. 1639 og 6.9. 1645, smst., s. 284 og 287.

61. Bibliotekarrækken frem til midten af det 17. århundrede er følgende: 1603-07 Christen Hansen Riber. 1607-10 Hans Jensen Alan. 1610-11 Povl Mortensen Ostrup. 1611-12 Jesper Brochmand. 1612-14 Caspar Bartholin. 1614-18 Elias Eisenberg. 1618-21 Peder Kierul. 1621-24 Jens Dinesen Jersin. 1624-27 Jacob Fincke. 1627-31 Hans Hansen Resen. 1631-33 Thomas Bang. 1633-36 Hans Christoffersen. 1636-38 Hans Svane. 1638-41 Erik Torm. 1641-43 Peder

Konsistorium fungerede som overbibliotekar med ansvar for bibliotekets løbende tilvækst, der fra nu af blev betalt over rektoratsregnskabet.[62]

Bogaccession

Nyordningen efterfulgtes af en betimelig beslutning om at holde bibliotekets bestanden ajour ved atter at foretage bogkøb i henhold til fundatsen,[63] men inden der kom rigtig gang i anskaffelserne, modtoges på ny en værdifuld gave, da *Christian IV* januar 1605 skænkede universitetet biblioteket, som fandtes på Københavns Slot. Selve gavebrevet, indføjet med kongens egen hånd i første bind af en medfølgende polyglotbibel, er brændt sammen med bogen i 1728, men donationen kendes gennem en afskrift af den katalog, universitetet lod affatte over samlingen.[64] Ifølge denne bestod gaven af 1070 bind, eller da mange af disse var samlingsbind, 2121 bøger, begge tal minimumstal. En mindre del stammede fra Frederik II's og Christian IV's egen tid, men i hovedsagen var den kongelige bogsamling tilvejebragt af kongens farfar, Christian III og betød dermed navnlig en accession af litteratur, som var trykt før 1559. Nogen dubletter har der været i forhold til universitetets allerede bestående samlinger, men boggaven bar præg af Christian III's personlige interesser og rummede, foruden et større udvalg af klassiske og teologiske værker på latin, et væld af bøger og udgaver på tysk, herunder noget nær hele Luthers forfatterskab i både originaltryk og samlede udgaver samt store dele af den øvrige reformationslitteratur, den satiriske ikke at forglemme. Alle fagområder var repræsenteret. Historie, geografi og naturvidenskaberne var godt dækket ind, og der fandtes ikke så lidt tysk eller til tysk oversat skønlitteratur, så at professorerne, om de havde lyst, herefter kunne underholde sig med f.eks. Boccaccio og »Reinecke Voss« eller (før et møde i tamperetten) »Eine schöne Comedie von der Demütigkeit und Gehorsam der Weiber gegen ihren Ehemännern«. Bøgerne var smukt indbundne, undertiden i fløjlsbind og med sølvspænder, og nogle af dem var illuminerede eller bibliofile udgaver trykt på pergament. Det er et uafklaret spørgsmål, hvorvidt gaven indbefattede håndskrifter af betydning. Halvtreds år efter noteredes i bibliotekets nyanlagte gavebog, at gaven også havde bestået af »en stor

Spormand. 1643-45 Christen Stougaard. 1645-46 Jørgen From. 1646-47 Hans Zoega. Derefter Thomas Bang overbibliotekar, se videre nedenfor s. 330 og s. 338 med note 110.

62. Der er en lakune i regnskabsrækken 1600-1609, men 1609/10 optræder de første bogkøb, Rektoratsregnskaberne i RA, KU 18.02.01.

63. Acta Consist. 4.2. 1604, Kirkehistoriske Samlinger 4. rk. IV, 1895-97, s. 118.

64. I den Arnamagnæanske Samling, AM 901 4°, s. 1-127, jvf. s. 534.

mængde pergamenthåndskrifter«, men da den bevarede katalogafskrift kun gælder bøgerne og nogle få tilfældige håndskrifter, må oplysningen stå ved sit værd. Med bøgerne fulgte en samling landkort, hvis opbevaring voldte lidt hovedbrud. Løsningen blev, at de »skulle tages aff rammerne oc legges i kisterne, och rammerne paa det offuerste lofft«. Under navn af *Bibliotheca Regia* blev bøgerne opstillet i de forhåndenværende bibliotekslokaler i skabe, der blev malet kongerøde, og med fuldførelsen af katalogiseringen senest 1608 var den kongelige bogsamling da behørigt indlemmet.[65]

Bibliotekets bøger udgjorde nu henved 4000 bind eller over 6000 selvstændige skrifter, en pæn omend mildt sagt ujævn bestand. En sammenligning med samtidige udenlandske biblioteker lader sig vanskeligt gøre, fordi de lå på vidt forskellige niveauer alt efter stiftelsesforhold og grundlæggelsesår og man i så fald også skulle tage hensyn til de pågældende universiteters størrelse og frekvens. Flere var opbygget på samme tilfældige måde, omkring rester af gamle middelalderbiblioteker eller enkeltmænds donationer, men blandt de mere end hundrede år gamle europæiske universitetsbiblioteker rangerede det københavnske utvivlsomt i den ringere halvdel, og det blev hurtigt overgået af f.eks. Bodleian Library i Oxford, hvis bogsamling fra oprettelsen 1602 til 1612 voksede fra 2500 til 7500 bind.[66] At afrunde og videreføre bogsamlingen i København for 50 beskedne daler om året var slet og ret umuligt – for universitetsbiblioteket i Leiden blev annuum 1615 sat adskillige gange højere, til 400 gylden – men selv 50 daler blev der langtfra altid givet ud til formålet. Dog gjordes der fra 1604 af og til hæderlige anstrengelser for at supplere bestanden, bl.a. ved lejlighedskøb af nyere antikvariske bøger. Om det så var for at spare lidt penge eller for at gøre nogle hurtige erhvervelser opfordrede rektor et år professorerne til at sælge deres nye bøger til biblioteket, »de kunde dog alligevel bruge dennem«. Rektor var da atter H. P. Resen, og i hans rektoratsår, 1611-12, 1617-18 og 1626-27, blev bibliotekets interesser plejet med særlig nidkærhed.[67] Opsparet bibliotekskapital blev omsat i bøger, og

65. Carl S. Petersen: *Christian IV.s Boggave 1605 til Københavns Universitet,* i sammes *Afhandlinger til dansk Bog- og Bibliotekshistorie,* 1949, s. 1-81. Acta Consist. 27.2. 1605, 29.7. 1608, jvf. 2.3. 1608, Kirkehistoriske Samlinger 4. rk. IV, 1895-97, s. 525 og 800, jvf. s. 791. *Universitetsbibliotekets Liber Daticus fra XVII Aarhundrede,* 1935, s. 5. Bøgerne i katalogen var på to nær til stede 1662, jvf. AM 901 4°, s. 534, men når der til Carl S. Petersens optælling er føjet »minimumstal« skyldes det, at der i Universitetsbiblioteket fandtes en »Consignatio Librorum, qvi desiderabantur in Regia Bibliotheca« fra o. 1647, og at disse manglende bøger kan være udgået af katalogen, se Birket Smith, s. 163 nr. 14, stk. 4.

66. Materiale til sammenligning findes spredt i *Haandbog i Bibliotekskundskab,* udg. af Svend Dahl, 3. udg. II, 1927, s. 220-62 (s. 235 f om Leiden) og *Nordisk Håndbog i Bibliotekskundskab,* udg. af Svend Dahl, II, 1958, s. 47-71 (s. 61-64 om Bodleian Library). I bunden lå universitetsbiblioteket i Uppsala, der først restitueredes 1620.

1626 gennemførte han, at de to bogtrykkere Henrik Waldkirch og Salomon Sartor, den første forhenværende, den anden daværende universitetsbogtrykker, afleverede hver en samling eksemplarer af hvad de havde trykt gennem de sidste 10-15 år til biblioteket.

Universitetsbogtrykkeren, fra 1631 de to universitetsbogtrykkere, nød forskellige rettigheder mod dels at holde et trykkeri, der indfriede de typografiske krav som trykningen af professorernes skrifter måtte stille, dels at levere fritryk af professorernes theses. Sidstnævnte modydelse fastsloges i vilkårene for Salomon Sartors ansættelse 1623, men da han ved sin kgl. bestalling som Typographus Regius et Academicus blev rigeligt begunstiget med indtægter og privilegier, fik Konsistorium i hans forpligtelsesbrev yderligere indføjet en bestemmelse om, at han til Universitetsbiblioteket skulle afgive et eksemplar af hver bog han lod trykke.[68] Fra da af, den 17. december 1623, gjaldt en *pligtaflevering* fra universitetsbogtrykkerne til Universitetsbiblioteket, som dermed, såvidt bestemmelsen blev overholdt, sikredes en løbende tilvækst af et udvalg af den danske bogproduktion, herunder de fleste af professorernes egne skrifter. Der er næppe tvivl om, at ordningen primært tog sigte på bibliotekets tarv, selv om den i den følgende tid er noget vanskelig at holde adskilt fra den almindelige bogtrykkerpligt til at fremlægge alt, hvad der blev trykt, til godkendelse under universitetets censur.

Gennemførelsen af afleveringerne fra Waldkirch og Sartor 1626 blev ordningens første resultat og er fuldt belyst af de bevarede boglister, men derudover kan pligtafleveringen væsentlig kun følges gennem påmindelser fra Konsistorium og udstedelser af nye bogtrykkerbestallinger. Til en begyndelse

67. Tilvæksten (1605-)1606 er ført ind på en ledig plads i katalogen over Vetus Bibliotheca (ovenfor note 24), bl. 105; her anføres bl.a. Cæsar Baronius' kirkehistoriske annaler I-X (trykt 1588 ff) og *Biblia Ebraica,* som ifølge Acta Consist. 4.2. 1604 begge blev købt hos J. J. Venusin. Hvad Acta Consist. indeholder om bogkøb frem til 1621 er samlet i Rørdam III, s. 657 note 1. Smst. IV, s. 650 f om købet af en større Lutherudgave 1616. I rektoratsregnskaberne (ovenfor note 62) noteres 1609-10 køb af bøger hos lægen Dankert Leiel for 23 daler og 1614-15 køb af afdøde Hans Rasmussen Skomagers bøger for knap 29 daler samt »M. Johan Sasceridis Commentarii manuscripti in folio in Esaiam et 12 minores Prophetas«, formodentlig købt af den i 1612 afdøde Gellius Sascerides' arvinger – for at nævne nogle antikvarkøb. I H. P. Resens rektoratsår 1611-12 blev der købt for i alt 162 daler 2½ mark, opsparet 1610-12. Regnskaberne suppleres af Konsistoriums arkiv i RA, KU 12.01.28, læg 3-14-118, hvor der findes en kvitteret regning fra Henrik Waldkirch af 28.5. 1621 lydende på o. 19 daler for 4 bøger.

68. Acta Consist. 3.12. 1623, *Historiske Samlinger og Studier,* udg. af Holger Rørdam, IV, 1902, s. 471. Kgl. bestalling for Sartor i *Kancelliets Brevbøger 1621-1623,* 1922, s. 407 f, jvf. s. 401; hans revers af 17.12. 1623 i Danske Magazin 5. rk. I, 1887-89, s. 52 f. Om universitetets bogtrykkere i almindelighed se Henning Matzen: *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie 1479-1879* I, 1879, s. 285-90, jvf. Tillæg s. 25 og 35.

nøjedes man med at indkræve bøgerne med flere års mellemrum, siden strammedes kravet til en gang om året og blev i 1660 til et forlangende om halvårlige leveringer.[69] Universitetets boghandler, 1634-64 Joachim Moltke, prøvede man vistnok at pålægge en lignende forpligtelse, hvad angik hans forlagsskrifter. Juridisk stod han dog frit, og Moltke indvilgede 1641 blot i at levere universitetet omkring 50 bøger af hovedsagelig danske forfattere fra sin forretning, udtrykkeligt som gave og under forudsætning af at han fik betaling for bindene på de bøger, som var indbundne.[70]

Håndskriftaccession

Til bogtilvæksten kom erhvervelsen af håndskrifter. H. P. Resen skænkede selv en mindre samling af overvejende litterært indhold, købt under en englandsrejse 1606,[71] men den var for intet at regne sammenlignet med den store mængde af håndskrifter, biblioteket modtog vedrørende Danmarks og Nordens historie. Tilvejebringelsen af disse var resultatet af en udvikling, der gik langt tilbage, og begyndte for Universitetsbibliotekets vedkommende 1608, da det fik overdraget de righoldige samlinger af historiske kilder og bearbejdelser, som var fremkommet ved mere end to generationers indsamling og arbejde med Danmarkshistorien, det meste af det store arbejdsmateri-

69. Afleveringslisterne 1626 er trykt i Danske Magazin 5 rk. I, 1887-89, s. 68-70. Påmindelser og direktiver er omtalt i Acta Consist. 13.4. 1633, 20.11. 1641, 6.6. 1657, 1.12. 1660 og 13.1. 1672, Kirkehistoriske Samlinger 3. rk. V, 1884-86, s. 283, 291, 294 og 299; Danske Magazin smst., s. 208 f. Bestallinger og reverser 1644 og 1655, se Danske Magazin 5. rk. II, 1889-92, s. 134 f og 237 (at afleveringspligten i førstnævnte tilfælde vedrørende Melchior Martzan lades uomtalt, skyldes en forglemmelse uden betydning, da Martzan allerede som 2. universitetsbogtrykker havde måttet gøre afleveringer). – Når der i akterne undertiden omtales afleveringer fra alle bogtrykkere, er det ikke til indlemmelse i biblioteket, men til censurgennemsyn af professorerne. Når således universitetets bogbinder Jørgen Holst 1644 skulle forhøre sig hver uge om hvad der blev trykt i byen »og deraf samle Exemplaria til at indlægge på Bibliotheket« (Danske Magazin 5. rk. I, s. 209), må det underforstås »til gennemsyn« og er ikke ensbetydende med, at de blev indlemmet i biblioteket. Af Acta Consist. 6.6. 1657 fremgår klart, at pligtafleveringen alene gjaldt »Bogtrykkere, som ere Academiets Supposita«, Kirkehistoriske Samlinger smst., s. 291. Matzen (anf. arb. I, s. 213), Birket Smith (s. 28) og følgende forfattere blander disse forhold sammen.

70. Specificeret liste over Moltkes levering i RA, KU 16.02.01, med påtegning af Moltke: »Rev. et Clariss. Dn. D. Johannes Resenius a me accepit seq. libros nomine Academiæ, libros dono do, pro involucris saltem solutionem cupio«. Til sidst anføres to bøger leveret 1642 til Valkendorfs Kollegium. – Jvf. Acta Consist. 13.4. 1633, Kirkehistoriske Samlinger smst., s. 283.

71. Birket Smith, s. 20 og 164 note 4. Bjørn Kornerup: *Biskop Hans Poulsen Resen* I, 1928, s. 290.

ale, der successivt stod til rådighed for historikerne Hans Svaning, Anders Sørensen Vedel, Arild Huitfeldt, Niels Krag, Jon Jacobsen Venusin og Claus Lyschander. Akkumulationen var begyndt, da henholdsvis Vedel og Huitfeldt o. 1580 havde fået adgang til Svanings historiske arbejder og kildeafskrifter. Da Vedel imidlertid ikke indfriede forventningerne om den af regeringen ønskede Danmarkshistorie, blev han presset til 1595 at aflevere det meste af, hvad han havde samlet og skrevet, til den nyudnævnte kongelige historiograf, professor Niels Krag, hvis enke 1602 atter måtte videregive det af Krag forøgede materiale til hans efterfølger som historiograf, professor Jon Jacobsen Venusin. Efter Venusins død 1608 overførtes samlingen på foranledning af kansleren, Christian Friis til Borreby, til Universitetsbiblioteket. Knap ti år senere blev kansleren, nu Christian Friis til Kragerup, opmærksom på, at Vedels efterkommere lå inde med yderligere noget materiale, desuden at Huitfeldts samlinger stadig befandt sig hos hans arvinger, og at lægen Henrik Høyer i Bergen havde efterladt sig værdifulde håndskrifter til Norges historie, og alle disse efterladenskaber blev så efter kongelig ordre afleveret til Universitetsbiblioteket 1618-20. Endelig indkrævedes og modtoges 1624 fire kister fra den tidligere historiograf Claus Lyschanders bo, omfattende både hvad han havde lånt fra samlingerne på Universitetsbiblioteket og hans egne afskrifter og historiske forsøg, hvortil kom et »bibliotheca historica«, han havde lovet skulle tilfalde universitetet, og »huortill hand och itt sted herpaa bibliotheckett haffuer vdseett«.[72]

Skønt meget var afskrifter og i al fald Huitfeldts arvinger holdt noget tilbage, gjorde Universitetsbiblioteket med disse mere eller mindre frivilligt afgivne samlinger en overordentlig værdifuld erhvervelse. Svaning og Vedel havde rejst landet rundt og indsamlet kilder fra institutionsbiblioteker og private, Huitfeldt havde draget nytte af sit arbejde i Kancelliet og sine gode forbindelser som adelsmand, rigsråd og rigskansler, og Niels Krag havde bl.a. haft bemyndigelse til en systematisk afskrivning af de for ham relevante aktstykker i rigets arkiver, de centrale såvel som lokale. Foruden sit brogede indhold af middelalderlige krøniker, annaler og brevsamlinger, islandske og norske sagaer, kompilationer af det 16. århundredes samlere og utrykte, mere eller mindre fuldstændige Danmarkshistorier af Christiern Pedersen, Hans Svaning og Vedel, rummede samlingerne således håndskrifter, der indirekte gav adgang til arkivmateriale, som ellers var utilgængeligt for forskningen.

72. Citatet fra kongebrev af 24.1. 1624 om afleveringen af Lyschanders efterladenskaber, trykt i Holger Fr. Rørdam: *Klaus Christoffersen Lyskanders Levned,* 1868, s. 143 f. Smst. s. 156-59 uddrag af Acta Consist. 1624-26 vedrørende deres indlemmelse. Om afleveringen af de historiske samlinger i almindelighed se Birket Smith, s. 22-28; om historikerne se Ellen Jørgensen: *Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800,* 1931, s. 61-116, 152-55.

Tabet af de historiske samlinger er en af de beklagelige, måske den beklageligste følge af bibliotekets brand 1728. Kilder, som ikke, eller kun ufuldstændigt, kendes andetsteds fra, og vigtige led i håndskriftoverleveringen gik her uhjælpeligt til grunde. Indholdet angives i grove omrids i de udfærdigede afleveringslister, for flertallets vedkommende kendt i afskrifter fra en bog, der opbevaredes hos rektor, hvori der har været gjort notater om modtagelsen af den utrættelige H. P. Resen.[73] Mellem 1608 og 1616 er den første store aflevering blevet anbragt i et særligt historieskab med lås for, ordnet efter formater og fordelt på seks hylder mærket A-F, hvortil knyttedes et løbenummer for hvert enkelt håndskrift. I denne form, altså f.eks. som »C 3«, citeres de af Lyschander, der havde dem til låns fra 1616.[74] Med afleveringerne 1618-20 blev det nødvendigt med et nyt skab – dette (eller det første) omtales senere som »det øffverste røde Laaseschab, hvor paa Kong. May. Crone staar« – og selv om de nytilkomne håndskrifter ikke integreredes i bogstavsystemet, fortæller modtagerpåtegninger og Resens notater, at de historiske samlinger, om ikke før så fra 1618, er blevet regnet for en del af Bibliotheca Regia. Helt selvfølgeligt i øvrigt, da de jo var tilgået biblioteket ved kongelig foranstaltning. Dog angives et sådant tilhørsforhold ikke for Huitfeldtsamlingens vedkommende, vel fordi den formelt indtog en særstilling, idet Huitfeldt ikke som historiograferne havde arbejdet efter kongeligt opdrag eller med offentlig støtte, og hans arvinger havde derfor kunnet forbeholde sig ret til at benytte den. Men noget senere stod Huitfeldthåndskrifterne i det røde låseskab blandet sammen med de øvrige, og de blev lige så vel som disse stillet til rådighed for de følgende historiografer.[75]

Bibliotheca Regia

Bibliotheca Regia-afdelingen havde efterhånden fået status som bibliotekets hovedsamling, hvad også administrationen af bogtilvæksten antyder. Mens

73. Afleveringslisterne er trykt i Birket Smith, s. 106-35; jvf. en udateret liste trykt i Kirkehistoriske Samlinger 3. rk. I, 1874-77, s. 305-10. Fortegnelsen i Holger Fr. Rørdam (note 72): anf. arb., s. 146-54 er ikke en afleveringsliste, men en senere biblioteksfortegnelse (formentlig fra tidligst o. 1636), jvf. Birket Smith, s. 26 note 1.

74. Lyschander henviser til disse betegnelser, dels i et bevaret excerpthåndskrift, Gl. kgl. Saml. 856 2°, dels i sit danske forfatterleksikon, udg. af Rørdam (note 72): anf. arb., s. 181-309, f.eks. s. 183, 213 og 298. De forekommer desuden i fortegnelsen over Universitetsbibliotekets håndskrifter 1662, trykt i Birket Smith.

75. Nyt skab 1619: Acta Consist. 13.9. 1619, *Historiske Samlinger og Studier,* udg. af Holger Rørdam, IV, 1902, s. 308; låseskabet: Holger Fr. Rørdam (note 72): anf. arb., s. 146. Notater om modtagelser og opbevaring se Birket Smith, s. 112, 121 f, 126 f, 134 f.

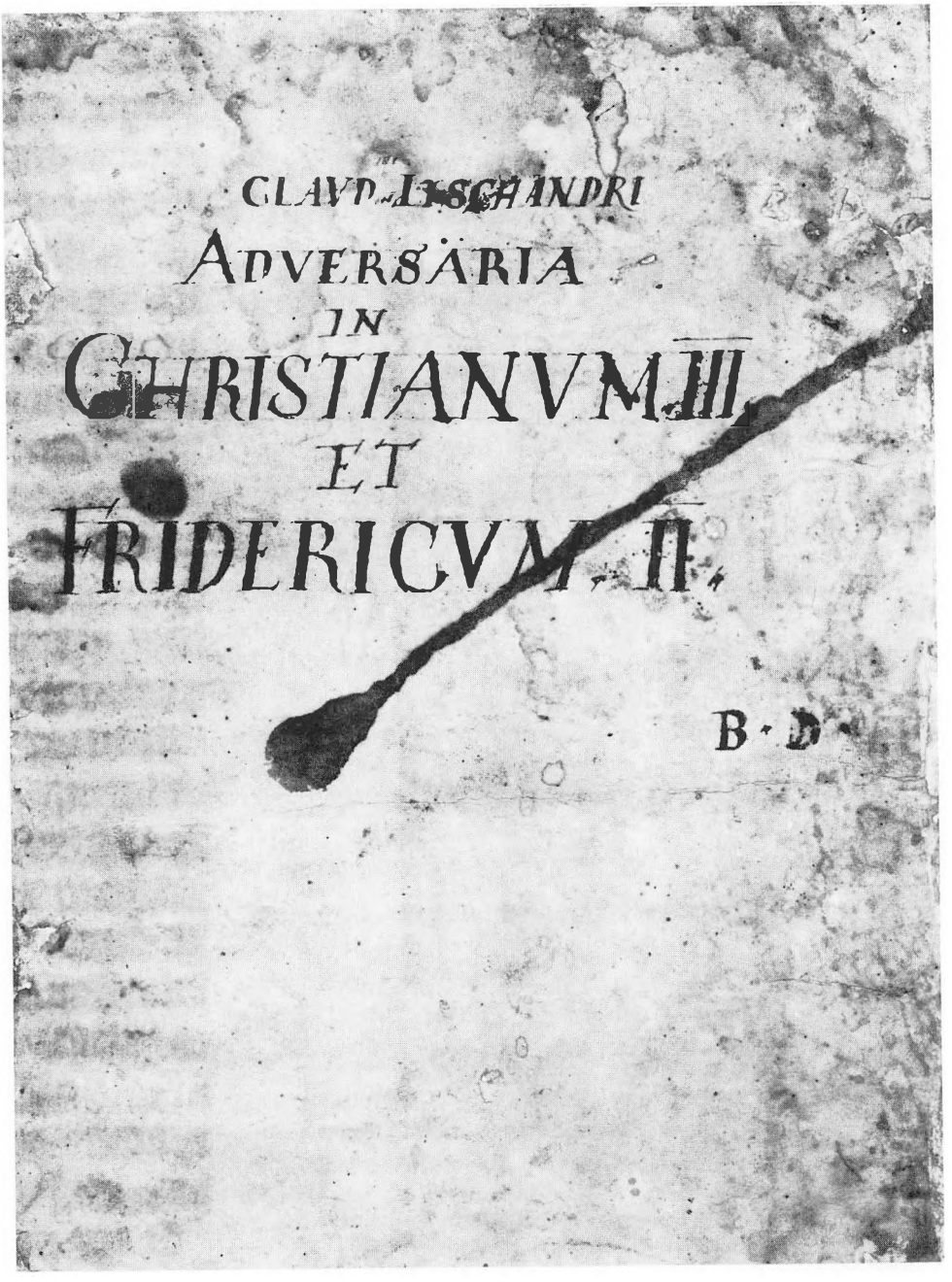

Fig 86. Titelblad til et af de få bevarede håndskrifter fra samlingerne før 1728, Gl. kgl. Saml. 856 2°. Det rummer excerpter fra en række nu tabte håndskrifter i Universitetsbiblioteket taget af historiografen Claus Lyschander og blev afleveret til dette fra hans bo 1624. Takket være et udlån blev håndskriftet reddet fra ildebranden 1728 og er kommet til KB med Hans Grams håndskriftsamling. Ca. 2/3 størrelse.

der nemlig endnu 1606 bestod en vis tvivl om hvilken af bibliotekets samlinger nyerhvervelser hørte hjemme i, og bøgerne så blev indført på en ubeskrevet side i katalogen over Vetus Bibliotheca, nævnes det i forhandlingerne om Sartors ansættelse som universitetsbogtrykker, at hans afleveringer skulle gøres »til Bibliothecam Regiam og Academicam«. En helt kontant oplysning giver afleveringsdokumentet 1626, hvorpå bibliotekaren har gjort følgende anmærkning: »Anno 1626 den 23 Septemb. bleff diese forskreffne bøgger leffuerit paa Universitets Bibliothec, och findis nu skreffuit vdj Catalogum Regiæ bibliothecæ circa finem effter andre dertil ny kiøbte bøgger . . .«.[76]

Bøgerne i Vetus Bibliotheca og Bibliotheca Lymviciana udgjorde, som senere katalogskrifter bekræfter, sluttede samlinger.[77] Bibliotheca Regia udvidedes som lige nævnt 1608-20 med de historiske håndskrifter, og når katalogen over Bibliotheca Regia altså tillige blev benyttet som accessionsprotokol for nyerhvervede bøger, rejser spørgsmålet sig, om Bibliotheca Regia i det hele taget havde fået stilling som bibliotekets åbne og voksende samling. Svaret må søges i de senere katalogafskrifter, og opmærksomheden samler sig i den forbindelse om den lille bogsamling, der dér står anført umiddelbart efter Bibliotheca Regia og kaldes *Appendix Bibliothecæ Regiæ.*[78] Som navnet uomtvisteligt viser bestod der en eller anden tilknytning til Bibliotheca Regia, og samlingen er af Carl S. Petersen – der opfatter den som en tillægsgave fra kongen – blevet karakteriseret som en typisk efterslæt. Den bestod af omkring 30 bind hebraica, henved 80 bind historiske værker samt ikke særlig mange bøger af andet indhold. Af de i alt 127 bind eller 181 bøger, Petersen har optalt, er godt halvdelen trykt mellem 1559 og 1604, en snes stykker 1604-18 og en enkelt 1639.[79] Samlingen omfatter tydeligvis ikke de pligtafleverede bøger og rummer heller ikke de få bogtitler, som omtales indkøbt i regnskaberne. Ved en eftersøgning i 1662-inventaret findes disse erhvervelser anbragt i henholdsvis skabene Capsa Originis (pars II) og Capsa Inferior Australis, så det turde være helt klart, at tilvæksten af nye bøger, selv om den på et tidspunkt er blevet registreret bagest i katalogen over Bibliotheca Regia, blot har været opstillet i forlængelse af denne hovedsamling, uden direkte at have været optaget heri.[80] Afdelingen med den løbende tilvækst har så vidt

76. Danske Magazin 5. rk. I, 1887-89, s. 69.

77. Afskrifterne findes i AM 900 4°, Den Arnamagnæanske Samling.

78. AM 901 4°, s. 128-42.

79. Carl S. Petersen (note 65): anf. arb., s. 5, 7 f og 21 f.

80. AM 901 4°, s. 509-20 (en mængde danske 1600-talstryk, heriblandt titler kendt fra afleveringerne 1626 og 1641) og 525-29. M.h.t. de købte bøger er kun foretaget nogle stikprøver. I boghandlerregningen fra 1621, nævnt ovenfor i note 67, anføres bl.a. »De

vides ikke fået nogen særskilt betegnelse hæftet på sig. »Bibliotheca Regia« er klart nok betegnelsen for den kongelige boggave med historiografernes håndskrifter og det senere Appendiks, »Bibliotheca Regia et Academica« for hele Universitetsbiblioteket.

Men hvad var egentlig Appendix Bibliothecæ Regiæ, og hvornår var det indgået? En besvarelse gør en mindre ekskurs nødvendig.

Carl S. Petersen har i sin afhandling om Christian IV's boggave til universitetet, en af de lødigste skrevet om dansk bibliotekshistorie, gjort rede for samlingen og konkluderer, at indlemmelsen ifølge de forekommende trykdateringer må dateres til efter 1618, »om man ikke vil lade 1639 være Terminen«.[81] Man må give ham ret i, at tilstedeværelsen af en enkelt bog fra 1639 næppe kan være afgørende for dateringen af modtagelsen – bogen kan senere være stukket ind i skabet. Men Carl S. Petersen har overset, at der i et samlingsbind indgår en hebraisk grammatik med (det korrekte) trykår 1624 foruden et andet skrift dateret 1621, og at en dubletudskillelse fra Universitetsbiblioteket 1625 meget vel kan tænkes at have forbindelse med indlemmelsen, så meget mere om det pågældende værk forefindes i Appendix-samlingen.[82] Når han desuden videre opfatter Appendix som skænket biblioteket efter en fornyet oprydning på Københavns Slot, er der flere grunde til at opponere. Et supplement til en samling hidrører for det første ikke nødvendigvis fra samme giver. Det er dernæst påfaldende, at der i Appendix fandtes flere dubletter i forhold til gaven 1605, og det er endelig ganske mærkeligt, at en ny kongelig gave overhovedet ikke findes omtalt i kilderne. Det er da også muligt at give en mere tilfredsstillende forklaring. Appendix Bibliothecæ Regiæ eller størstedelen heraf stammede ikke fra slottet i København, men højst sandsynligt fra Claus Lyschanders studerekammer i Herfølge.

Argumentationen for, at Appendix rummer Lyschanders historiske bibliotek, er i almindelighed den, at det dels giver en nogenlunde fyldestgørende forklaring på tilblivelsen af Appendix, dels at det ganske enkelt oplyser, hvad der blev af de bøger universitetet 1624 modtog fra Lyschanders bo. Som anført s. 317 havde Lyschander før sin død udpeget et særligt sted til sit »bibliotheca historica«, meget nærliggende en plads i det nye bogskab, der blev erhvervet i forbindelse med håndskriftafleveringerne 1618-20 og anbragt i tilslutning til Bibliotheca Regia. Talrige af Appendix-samlingens historieværker har bevisligt været Lyschander bekendt, hvad fremgår af en sammenligning med den forfatterkatalog han har opstillet efter fortalen til sin »Danske Kongers Slectebog« (1622), og historiebøgernes fordeling på trykår passer i øvrigt fortrinligt på en historiker, der som Lyschander levede 1558-(nytåret)1624. Bogen trykt 1639 må der stadig ses bort fra. Den hebraiske grammatik fra 1624 er tvivlsom, og det beror i det hele på et skøn, om man til Lyschanders historiske bibliotek vil regne de hebraiske bibler og tekster, som i Appendix stod samlet i en indledende gruppe. Umiddelbart vil man sige nej, men kaster man et blik på hans forfatterkatalog, anføres

republica Ecclesiastica Marci Antonij IIda pars« og i Rektoratsregnskabet 1636-37 »Rosa Ursina Scheineri« (et banebrydende værk i optikforskningen). De findes begge i Capsa Inferior Australis, AM 901 4°, s. 525 og 528.

81. Carl S. Petersen (note 65): anf. arb., s. 5, jvf. s. 21 f.

82. Acta Consist. 26.2. 1625, Rasmus Nyerup: *Historisk-statistisk Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge* III, 2, 1805, s. 93, jvf. Kirkehistoriske Samlinger 3. rk. V, 1884-86, s. 282 (datoen udeladt). De nævnte bind anføres i AM 901 4°, s. 135.

allerforrest »Biblia sacra«, hvad der er ganske forståeligt, når man ved, at Lyschander gjorde sig store anstrengelser for at knytte Danmarkshistorien til Bibelhistorien og mente det danske sprog udviklet af det hebraiske. Udelukket er det altså ikke! Da bevarede bøger og håndskrifter med Lyschanders ejermærke viser, at arvingerne har hævdet deres egen opfattelse af hvad der hørte og ikke hørte til hans historiske bibliotek, giver Appendix ikke en fuldstændig repræsentation, men det bemærkes, at nogle større kildeudgaver ved Melchior Goldast, som Lyschander i en korrespondance med Goldast omtaler som værende i sin besiddelse, faktisk fandtes i Appendix-samlingen. Endelig hvad man måske vil anse for hovedargumentet: Mellem Appendix-bøgerne fandtes ligeledes et utrykt skrift af Lyschanders bror, »Antiquitatum Danicarum sermones selecti ex Bojaricæ historiæ Johannis Aventini libro primo et novis commentariis aucti studio Johannis Lyscandri Bramensi fol.«. Disse »Antiquitates« lånte Ole Worm ifølge Acta Consistorii 16. januar 1626 just »af Historica Bibliotheca«, endnu førend samlingen var gået på plads. Manuskriptet var »bunden i brunt«, muligvis grunden til at det blev stående blandt bøgerne, da håndskrifterne siden samledes i særlige skabe. Den 9. februar afleverede Worm det på Konsistorium, og 25. april 1626: »Bleff M. Finchio befallidt adt anamme die Opera Historica aff Universitetetz Consistorio op paa Bibliotheket thill sig«.[83]

Med de hebraiske bøger som en mulig, men ingenlunde givet undtagelse kan Appendix Bibliothecæ Regiæ med føje anses for at have bestået af det historiske bibliotek, *Claus Lyschander* skænkede universitetet. Det modtoges her 1624 og blev indlemmet i biblioteket 1626.

Funktion og benyttelse

Omkring år 1626 nåede Universitetsbiblioteket en foreløbig kulmination. Bogsamlingen var ajourført til husbehov ved køb, den første pligtaflevering modtaget og de historiske fag suppleret op med bl.a. nogle gode Scriptores-udgaver fra Lyschanders bibliotek. Som om dette nu var fuldt tilstrækkeligt ebbede bogkøbene ud. Med nogle få undtagelser 1629-31 og 1650-51 var det i de næste fyrre år eller mere tilsyneladende kun ubetydelige småbeløb, der

83. Lyschanders forfatterkatalog se hans *Synopsis Historiarum Danicarum ... Forfatted vdi De Danske Kongers Slectebog,* 1622, fortalen s. 7 f. Bevarede bøger fra hans bibliotek er omtalt i Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen XVII, 1930, s. 94, og Bogvennen 1946 (tr. 1947), s. 61; af bevarede håndskrifter kan nævnes AM 33 4°, Thott 1386 4° og Ny kgl. Saml. 585 2°. De pågældende Goldast-udgaver er omtalt i korrespondancen refereret i Holger Fr. Rørdam: *Klavs Christoffersen Lyskanders Levned,* 1868, s. 40 og 44. Smst. s. 156-59 uddrag af Acta Consist. 1624-26 vedrørende indlemmelsen af biblioteket, hvortil kan føjes en notits fra Rektoratsregnskabet 1623-24: »10. febr. 1624: Bethalld M. Wolfgango, som han bekostede der hand henthe dj bøgher, M. Claus haffde giffuid till liberiet . . .«, RA, KU 18.02.02. Ole Worms arbejde med Johs. Lyschanders Antiquitates resulterede i en afskrift, nu i KB, Gl. kgl. Saml. 807 2°. Lyschanders manuskript blev 1642 udgivet af Erik Torm »ex Bibl. Regiæ Academiæ Hafn.«; bogformatet er kvart, mens manuskriptet i Appendix var i folio.

blev givet ud. Et pålæg fra kansleren 1651 om anvendelse af den årligt fastsatte sum har ikke sat sig dybere spor, i mange år ses overhovedet intet købt.[84] Ikke desmindre rummede biblioteket betydelige litterære og historiske værdier, og sammen med indførelsen af universitetsbogtrykkernes pligtaflevering kan indlemmelsen af de historiske håndskrifter ses som skridt på vej mod en udvikling af Universitetsbiblioteket til et nationalbibliotek. Klart formulerede tanker herom har dog næppe eksisteret, og regeringens interesse er nærmest udsprunget af en opfattelse af Universitetsbiblioteket som rigets centrale hovedbibliotek, et for de højlærde nyttigt og samtidig for regeringen praktisk beliggende og i nogen måde betroet opbevaringssted for håndskrifter og bøger af særlig betydning. Når kongen ikke havde brug for sine forfædres bøger, var det hensigtsmæssigt at overlade dem til »vort Universitet« i København, og en samling katolsk litteratur, som 1624 var blevet beslaglagt under et modreformatorisk fremstød i Danmark, lod regeringen fornuftigvis deponere i biblioteket, »til en Ihukommelse« og for at den ikke skulle falde i hænderne på andre, der kunne forføres eller forarges derved.[85] Også de historiske håndskrifter var overladt det som betroet gods, en slags danefæ hvortil regeringen havde en underforstået dispositionsret med hensyn til udlån til historikere i kongens tjeneste. Da regeringen senere gennem universitetet søgte at få del i den afdøde historiograf Stephan Stephanius' private samlinger, motiverede kansleren det ligeud med ønske om, »att saadan materie kunde altid bliffue i Kiøbenhaffn i Nærværelsen in custodia Universitatis Hafniensis til Øffrigheds anfordring och requisition«.[86]

Det var depottanken, som i mere frugtbar form genoplivedes af Christian IV og hans rådgivere, idet biblioteket nu i højere grad opfattedes funktionelt. Det kom i brug, når kongen anmodede universitetet om at besørge nye

84. Rektoratsregnskaberne (ufuldstændigt bevarede) i RA, KU 18.02.02. – 18.03.01. 1629-30 købtes hebraiske konkordantser i 4 bind for 50 speciedaler, indbindingen kostede 3 daler; 1630-31 købtes en fortsættelse af Annales Baronii (jvf. note 67), bd. 15-19 for 20 daler, dertil indbinding for 5 daler. I Henning Matzen: *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie* II, 1879, s. 243 note 2-3 anføres småkøbene 1646-47 og 1647-48, men Matzen maler situationen for sort ved at hævde, at der i hele perioden 1644-61 kun blev købt disse to bøger. 1644-45 udviser regnskabet køb af »Constitut. Imperiales Goldasti« og bd. 20 af »Annales Baronii«, med indbinding for lidt over 10 rigsdaler, og ifølge regnskabet 1650-51 fik »M. Bangio at kiøbe Bøger for et Aars Rente af 1000 Rixd. Bibelens penge 60 dlr«, jvf. Acta Consist. 15.1. 1650, Ny Kirkehistoriske Samlinger VI, 1872-73, s. 446. Mindre udgifter til indbinding fremgår endvidere af et regnskabsbilag for året 1641-42 i RA, KU 18.04.01, samt for årene 1654 og 1658 af *Trinitatis Kirkes ældste regnskaber,* ved Albert Fabritius, 1956, s. 17 f. – Kanslerens pålæg se Acta Consist. 18.6. 1651, Kirkehistoriske Samlinger 3. rk. V, 1884-86, s. 289.

85. *Kancelliets Brevbøger 1624-1626,* 1925, s. 38.

86. Kirkehistoriske Samlinger 3. rk. V, 1884-86, s. 266.

bibeludgaver og afgive betænkning om muligheden af en Luther-udgave på dansk,[87] eller når professorerne fik besked om at gennemgå håndskriftsamlingen med henblik på, hvilke historiske håndskrifter der var værd at trykke.[88] Ved given lejlighed blev nogle gamle munkebøger fra Herridsvad Kloster, hvis værdi man i centraladministrationen var i vildrede med, sendt til sagkyndigt gennemsyn på universitetet, så at det kunne gøre et udvalg, inden de blev kasseret.[89] Universitetet og dets bibliotek kunne såvist ikke klage over manglende opmærksomhed. Ufrivilligt komisk ville også kongens søn, den udvalgte prins Christian, være med i løbet og skænkede 1644 universitetet en bog og et par håndskrifter, hvoraf det ene var i sandhed unikt: prinsens egen stilebog, »Forma ablonga udi brunt Fløjel med Guldgaloner indbunden« – med forsikring om sin prinselige gunst og pålæg om, at disse håndskrifter ikke måtte vises eller kommunikeres enhver.[90]

Lån fra biblioteket er som så meget andet ufuldstændigt oplyst, idet der normalt kun høres om udlån, når biblioteket blev revideret, eller når udenforstående søgte om tilladelse hertil. Såfremt ansøgeren indtog en tilstrækkelig fremskudt position, blev ønsket efterkommet, f.eks. da Konsistorium bevilgede den kgl. livlæge Henning Arnisæus nogle autores scholasticos til låns i to måneder, eller da den udvalgte prins, der var plaget af sygdom, pr. kurér fik tilsendt nogle stærkt fornødne medicinske bøger.[91] Med lidt velvilje kunne professorerne ved Sorø Akademi opnå lignende tilladelser, men ellers var det fortrinsvis professorerne og historiograferne, der nød privilegiet både at kunne færdes i biblioteket og tage bøger hjem derfra. En udlånsprotokol, anført 1662 som »Catalogus Bibl. Regiæ librorum, qvos mutuo acceperunt Proff[essores]«, havde man gerne set nærmere på, men den er tabt, og det skyldes rene tilfældigheder, at William Lambardes »Archæonomia« mellem andre bøger vides udlånt til Leonard Metzner, juridisk professor 1605-15, og at et udlån på 16 bind til Peter Spormand, professor i geografi og historie 1635-61, blev særskilt registreret, da arvingerne afleverede bøgerne.[92] Ganske

87. Holger Fr. Rørdam: *Om Bibelarbejderne i Christian IV's Tid,* Ny Kirkehistoriske Samlinger VI, 1872-73, s. 417-63. S. 434 omtaler H. P. Resen sine notater i forbindelse med en tidligere bibelrevision, »antegnet i den første gamle Danske Bibel, jeg dertil lod legge ind på Liberiet«; smst. s. 461 f om Luther-Udgaven.

88. *Kancelliets Brevbøger 1624-26,* 1925, s. 346 f, jvf. s. 837. Smst. *1627-29,* 1929, s. 39. Acta Consist. marts-juli 1625, se uddragene i Rørdam (note 83): anf. arb., s. 157 f.

89. *Kancelliets Brevbøger 1640-1641,* 1950, s. 428.

90. Acta Consist. 29.6. 1644, Kirkehistoriske Samlinger 3. rk. V, 1884-86, s. 286. En sådan stilebog – den samme? – er bevaret i Kongehusets arkiv i RA.

91. Acta Consist. 25.8. og 18.10. 1621, 21.1. 1638, Kirkehistoriske Samlinger 3. rk. V, 1884-85, s. 281 f og 284. *Prins Christian (V.)s Breve,* udg. ved E. Marquard, I, 1952, s. 396 f.

92. Udlånsprotokollen anføres i 1662-inventaret, se Birket Smith, s. 163. Metzner: *Breve fra og*

sikkert var dog Ole Worm og Stephan Stephanius flittige lånere. I deres korrespondance henvises jævnligt til en bog eller et håndskrift i Universitetsbiblioteket, og de to historieforskere var mellem de første, der bragte håndskrifter fra samlingerne frem i trykken. Allerførst kom den kgl. historiograf Johannes Meursius med en helgenbiografi af Knud den Hellige fra Huitfeldtsamlingen, trykt 1631. Ole Worm gennemgik manuskripter fra Lyschanders bibliotek såvel som håndskrifter i de øvrige historiske samlinger, hvorfra han bl.a. hentede supplerende stof til sin udgave af Peder Clausen Friis' oversættelse af »Heimskringla« (1633), og til en udgave af nogle gamle danske kongelister »Regum Daniæ Series duplex« (1642) føjede han et latinsk digt om Holger Danske fra et håndskrift i Vetus Bibliotheca. Dette havde Hans Christoffersen vist ham, da han var bibliotekar – det ældste vidnesbyrd i Universitetsbibliotekets historie om noget i retning af en bibliotekarisk dokumentationstjeneste.[93] Samme år kom både Erik Torms udgave af Hans Lyschanders »Antiquitates« og Stephanius' ulige mere værdifulde udgave af Svend Aggesens skrifter, »ex vetustissimo codice membraneo MS. Regiæ Bibliothecæ Hafniensis«. Endelig fulgte 1645 Stephanius' berømte Saxoudgave forsynet med et væld af noter og kommentarer, hvoraf nogle beroede på håndskrifter i biblioteket som f.eks. en Valerius Maximus-codex fra Sorø Kloster, der havde tilhørt selveste ærkebiskop Absalon.

Stephanius, der 1630-50 virkede som professor i Sorø, var af uddannelse og tilbøjelighed filolog, og hans i stigende grad systematiske benyttelse af de historiske håndskrifter skyldtes hans udnævnelse til kgl. historiograf 1639. Ligesom sin forgænger Johannes Meursius ønskede han håndskrifter lånt ned til sin bopæl i Sorø,[94] men tog munden for fuld, da han støttet af et kgl. brev bad om at få alle de historiske håndskrifter tilsendt under ét. Dette afvistes blankt af Konsistorium, der i stedet inviterede ham til at komme til København og gennemgå dem på stedet. Udgangen på divergensen blev, at han fik lov til at låne de ønskede stykker til Sorø enkeltvis, og det har for dansk historieforskning været et stort held, for Stephanius nøjedes ikke med at gennemse dem og afskrive hvad han havde brug for, men udarbejdede nogle til dels meget udførlige registranter over indholdet, der bl.a. giver oplysninger

til Ole Worm II, 1967, s. 302, jvf. s. 286; se også Acta Consist. 2.3. 1608, Kirkehistoriske Samlinger 4. rk. IV, 1895-97, s. 791. Spormand: AM 901 4°, s. 524.

93. *Breve fra og til Ole Worm* II, 1967, s. 414. Om håndskriftet se Fritz Burg: *Die Capsa Ambrosii der früheren Kopenhagener Universitätsbibliothek,* Hamburg 1911, s. 19 note 2, samt s. 27 og 66, jvf. Birket Smith, s. 89.

94. *Historiske Samlinger og Studier,* udg. af Holger Rørdam, I, 1891, s. 278 f (udlån til Meursius ved bibliotekaren Jacob Fincke), 266 f (overdragelse til Stephanius).

om breve i nu tabte brevbøger fra Middelalderen og det 16. århundrede. Stephanius nåede ikke selv at udnytte det store stof, og mens håndskrifterne gik tilbage til Universitetsbiblioteket, solgte hans enke hans egne afskrifter og registranter med hele hans bogsamling til en liebhaver i Sverige.[95] Det fremgår ikke, med hvilken motivering professorerne gav afslag på et generelt håndskriftlån, som der vistnok var fortilfælde for, da Lyschander var historiograf. Stephanius henviste til, at sikkerhedsforholdene i Sorø var gode, så det er muligt, at ikke hensynet til disse men et ønske om at holde håndskrifterne tilgængelige for benyttelse af professorerne i København har ligget bag. På længere sigt har man sikkert frygtet, at Sorøakademiet skulle annektere samlingen.

Studenter- og professorbiblioteker

Universitetsbiblioteket var stadig et professorbibliotek, og der er stadig ikke spor af, at studenter har haft adgang til det. Meget sigende hed det i gavebogen anlagt i 1650'erne, at Christian IV's boggave var skænket »til de herrer professorers bestandige nytte«. Ved siden af denne formålsparagraf kan ganske vist sættes en udtalelse, som Ole Worm lod falde ved anskaffelsen af et større værk, ifølge ham købt af universitetet »til ungdommens brug«. Sammenhængen, hvori udtalelsen er fremsat, gør den imidlertid ikke rigtig overbevisende, og isoleret som den står tillader den ikke nogen slutninger om en udvidelse af Universitetsbibliotekets brugerkreds.[96] Omkring 1650 var, som halvtreds år tidligere, det lille Kommunitetsbibliotek, det langsomt voksende bibliotek på Valkendorfs Kollegium og Frands Villumsens stiftelse de eneste regulære studenterbiblioteker. Særlige læsefornødenheder måtte de studerende klare gennem adgang til forhåndenværende privatbiblioteker eller ved egne boganskaffelser. Til planlægningen af sidstnævnte fik de indirekte en

95. Smst., s. 197-99, 267. Kirkehistoriske Samlinger 3. rk. V, 1884-86, s. 265-67, 289 f. Historisk Tidsskrift 5. rk. I, 1879, s. 22-25. Birket Smith, s. 32-38. *Staffen Hanssøn Stephanius's Designatio variorum documentorum et antiquitatum,* ved William Christensen, Danske Magazin 6. rk. I, 1909-13, s. 1-71, 97-177, 193-247. Til sidst i registrantens overskrift står: »qvæ mihi subinde a bibliothecario Regiæ Academiæ Hafniensis tradita sunt inde ab anno Christi 1640«. Stephanius' bibliotek er udførligt behandlet af Ellen Jørgensen og O. Walde i Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen IV, 1917.

96. *Universitetsbibliotekets Liber Daticus fra det XVII Aarhundrede,* 1935, s. 5. Ole Worms udtalelse fremkom 1615, da han for universitetet ønskede en bestilling af en tysk udgave af Luthers værker ombyttet med en på latin, og er led i en overtalelsesargumentation over for den tyske boghandler. Argumentet lyder: ». . . cum in usum juventutis nostræ, qvæ minus perita est lingvæ Germanicæ, libros hosce comparemus«, Rørdam IV, s. 651.

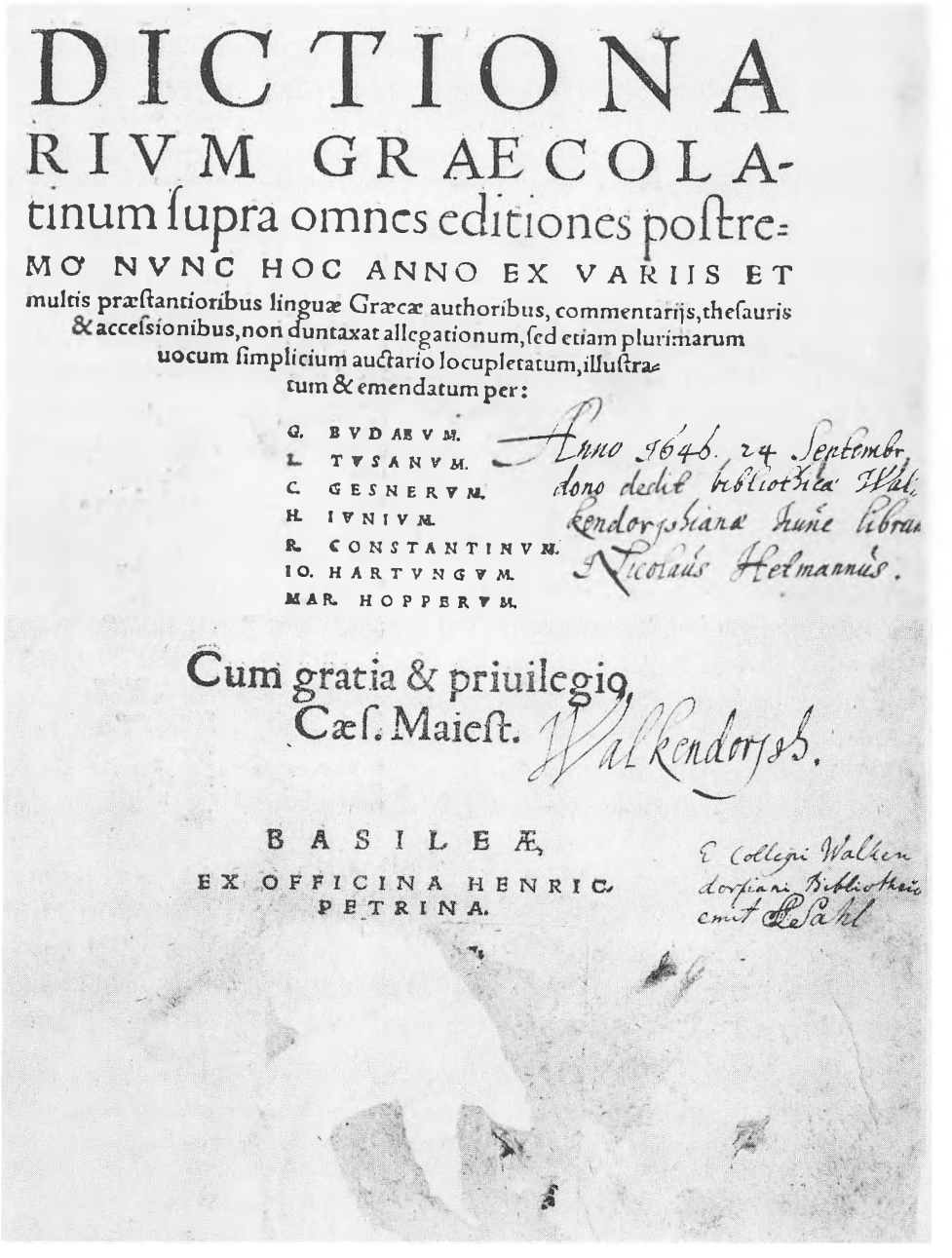
DICTIONA
RIVM GRAECO LA-
tinum ſupra omnes editiones poſtre-
MO NVNC HOC ANNO EX VARIIS ET
multis præſtantioribus linguæ Græcæ authoribus, commentarijs, theſauris
& acceſsionibus, non duntaxat allegationum, ſed etiam plurimarum
uocum ſimplicium auctario locupletatum, illuſtra-
tum & emendatum per:
G. BVDAEVM.
L. TVSANVM.
C. GESNERVM.
H. IVNIVM.
R. CONSTANTINVM.
IO. HARTVNGVM.
MAR. HOPPERVM.
Anno 1646. 24. Septembr.
dono dedit bibliothecæ Wal-
kendorpianæ Iunie libra-
Nicolaus Helmannus.
Cum gratia & priuilegio
Cæſ. Maieſt.
Walkendorph.
BASILEÆ,
EX OFFICINA HENRIC.
PETRINA.
E Collegii Walken
dorpiani Bibliotheca
emit Pedersen

Fig. 87. Biblioteket på Valkendorfs Kollegium solgtes ved auktion 1841. Dette velbevarede leksikon i to bind har herefter været i svensk besiddelse, før det er indgået i KB. Som tilskriften viser er det skænket til kollegiet 1646. Valkendorfs navn var bibliotekets ejermærke, indskrevet i bøgerne på foranledning af eforen Jørgen Eilersen (1666-76), og der er spor af et bortfjernet exlibris, formentlig kollegiets som blev fremstillet 1752. KB. Kat. 17-54-2°. Udsnit i ca. ½ størrelse.

vis vejledning af den pædagogisk indstillede Caspar Bartholin, der 1628 udgav nogle praktiske introduktioner til studiet af teologi og medicin, og regeringen viste senere deres forsyning med bøger lidt opmærksomhed, da den 1645 bevilgede universitetsboghandleren toldfri import af bøger og papir med motiveringen, at de studerende dermed lettere skulle kunne skaffe sig bøger til deres studier.[97]

Tillige udviste regeringen forståelse af de lærdes studiebehov, idet der i boghandlerforbudet mod at indføre bøger, som kunne forårsage tvistigheder i religionsanliggender, gjordes en undtagelse for »de aff lærde Folck oc dennem, som saadanne Bøger maa haffue oc behøffue«.[98] Nok var der censur og bogforbud af forskellig art, men professorernes muligheder for at orientere sig i litteraturen blev ikke stækket. Indholdet af deres bogsamlinger før o. 1650 er uheldigvis lidet kendt, så det er umuligt at give en generel karakteristik af professorbibliotekerne i første halvdel af det 17. århundrede. Om flere har vel kunnet siges det samme som det en fransk gesandtskabssekretær smukt formulerede, da han havde besøgt matematikeren og astronomen, den gamle professor Christen Longomontanus: »Vi besaa hans Bibliothek, som ikke var overdrevent stort. Thi man skal ikke kende en lærd Mand på Antallet af hans Bøger, men paa om han med Flid og Fornuft forstaar at bruge dem, han har«! Samme iagttager, der opholdt sig en tre måneders tid i Danmark 1634, morede sig over det brogede udbud i bogladerne i Vor Frue Kirkes kapeller og aflagde adskillige besøg på Børsen for at gennemse bøger og tryk, som de hollandske forlagsboghandlere dér havde til salg. En dag gjorde han visit hos Ole Worm, der fremviste interessante sager, især sine bøger, og en anden gang gerådede han i diskussion med Claus Plum, juridisk professor 1617-49, hvilken de som gode lærde bilagde ved et eftersyn i en af Plums bøger – autentiske småglimt fra datidens bogmiljø inden for Voldene.[99] Boghandelen nød gode kår i disse år, i 1630'rne udkom de første udenlandske bogkataloger bestemt for Danmark, i begyndelsen af 1640'rne de første

97. Caspar Bartholin: *De studio theologico ... inchoando* og *De studio medico inchoando,* begge 1628. Hovedpunkterne i sidstnævnte er gengivet i V. Ingerslev: *Danmarks Læger og Lægevæsen* I, 1873, s. 228-232. – *Kancelliets Brevbøger 1644-1645,* 1968, s. 487.

98. Smst. *1621-23,* 1922, s. 408. Danske Magazin 5. rk. II, 1889-92, s.134 (herfra citatet.) – I Danske Lov (2-21-3) gøres vel ikke explicit samme undtagelse, men bortset fra bøger forbudt af statspolitiske grunde har de lærde formentlig stedse kunnet anskaffe, hvilke bøger de ønskede til egen brug. I et reskript af 23. sept. 1740 undtages fra et forbud mod indførsel af teologisk litteratur af fordægtig art både salget »til studeerte Mænd i Embeder og til dem som have Bibliotheker«, Mnemosyne, ved Jens Møller, II, 1831, s. 135.

99. Charles Ogier: *Det store Bilager i Kjøbenhavn 1634, Memoirer og Breve,* udg. af Julius Clausen og P. Fr. Rist, XX, 1914, s. 23, 38, 55, 57 f, 62 f, 69 f, 108 (herfra citatet).

danske boghandlerkataloger. Det ligger lige for, at både studerende og professorer har været mellem de kunder, man henvendte sig til.

Ole Worms bibliotek har afgjort været et besøg værd. Han havde købt bøger siden sin ungdoms studierejser, interesserne gik fra medicin og naturhistorie til sprog og historiske antikviteter, og venner og kolleger kunne regne med ham, når det gjaldt oplysning om et sjældent skrift eller lån af en uopdrivelig bog. Dets værdi blev i skiftet efter hans død i 1654 sat til 600 rigsdaler.[100] Den bogsamling, som tilhørte *H. P. Resen* (d. 1638), har næppe heller været til at kimse ad. Bevarede eksemplarer, som han energisk og hensynsløst har streget igennem, angiver, at der har været tale om et udpræget brugsbibliotek. Særlig interesse havde det ved at indeholde efterladte manuskripter af Niels Hemmingsen; andre håndskrifter, en lille blandet samling indkøbt på en englandsrejse, havde Resen som allerede omtalt selv givet til Universitetsbiblioteket, mens atter andre gik i arv til søn og sønnesøn og senere kom hertil.[101]

Værd at nævne er desuden *Peder Spormands* bøger, en ret stor og uensartet samling, og ikke mindst det bibliotek, der ejedes af *Thomas Bang,* professor 1630-61, ligesom Peder Spormands solgt ved auktion 1662. Det omfattede op mod 5500 bind med store grupper af teologi, orientalia og medicin, hvortil kom en række danske tryk, som Bang specielt havde samlet på.[102] Når *Peder Gelstrup* (d. 1630) må med i sammenhængen, er det fordi hans enke 1656 skænkede en god del af hans efterladte bøger til Universitetsbiblioteket, men om samlingens indhold vides ikke andet end at den navnlig skal have bestået af bøger inden for de filosofiske fag.[103] Bedre stiller det sig med den lærde *Jesper Brochmands* bibliotek, tilvejebragt gennem en lang embedskarriere, fra 1613 som professor og fra 1639 til hans død 1652 tillige som Sjællands bisp. Det var en værdifuld samling, der udgjorde knap 4000 bind og navnlig imponerer ved sin skønsomme fordeling på hovedfagene teologi, medicin, jura og filosofi, herunder filologi og klassisk litteratur, et ganske ypperligt arbejdsredskab, som indgiver ligelig respekt for biskoppens brede orientering

100. *Breve fra og til Ole Worm* I-III, 1965-68 (bøger omtalt i korrespondancen findes i registret under forfatternavnene). [Suhms] *Nye Samlinger til den danske Historie* II, 1, 1793, s. 110. Bøger og håndskrifter af mærkværdig karakter indgik i hans museum, se H. D. Schepelern: *Museum Wormianum,* 1971, s. 362-66.

101. Bjørn Kornerup: *Biskop Hans Poulsen Resen* I, 1928, s. 79, 119 f, 153, 177, 200, 290, 354, 372; II, 1968, s. 120 f, 238-40. Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen XVII, 1930, s. 89.

102. Auktionskataloger er bevaret. Om Bangs bibliotek se desuden Lauritz Nielsen: *Danske Privatbiblioteker gennem Tiderne* I, 1946, s. 216-18.

103. Acta Consist. 16.1. og 2.7. 1656, Kirkehistoriske Samlinger 3. rk. V, 1884-86, s. 291. Rasmus Nyerup: *Historisk-statistisk Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge* III, 2, 1805, s. 150 noten.

og hans boglige jugement. Der er mange, men ikke påfaldende mange danske tryk fra 1600-tallet, nogle få håndskrifter og samlet for sig selv en lille række trykte bibliotekskataloger, der har kunnet tjene Brochmand som bibliografiske hjælpemidler. Efter sin eneste søns død besluttede han i begyndelsen af 1640'rne at testamentere samlingen til universitetet, i den endelige aftale herom 1647 på betingelse af, at den fik lov til at blive stående på bispegården, i værelset ud mod Studiestræde, så længe Brochmand levede. Han lovede så til gengæld, at senere købte bøger ville medfølge den endelige overdragelse, hvad der kom universitetet til gode, for det fremgår af katalogafskriften over den samling, der 1654 opstilledes i 7 skabe i Universitetsbiblioteket, at biblioteket rummede ikke få bøger trykt frem til Brochmands dødsår. Efter giverens bestemmelse skulle *Bibliotheca Brochmanniana* administreres på lige fod med det øvrige bibliotek, og man kan da i hans understregning af, at udlån kun måtte ske til professorer og andre lærde mænd, højst for en måned ad gangen og efter at titlerne var ført ind i en udlånsprotokol, se en bekræftelse på, at udlånsreglementet fra 1603 stadig stod ved magt i 1647.[104]

Flytning til Trinitatis Kirke

Jesper Brochmands tilsagn om at skænke sit bibliotek, den hidtil største gave til Universitetsbiblioteket, har rimeligvis været medvirkende til, at der oprettedes en overordnet stilling som *bibliothecarius perpetuus* eller *primus,* senere *proto-bibliothecarius,* d.v.s. overbibliotekar, med en årlig løn af 120 rigsdaler. Dermed var der foruden den beskedne bibliotekarpost, som var bestemt i fundatsen, skabt et anseligt biblioteksembede, der kunne besættes af andre end yngre professorer, og hensigten var naturligvis at sikre biblioteket en mere permanent og kompetent ledelse, i lighed med hvad der gjaldt for de større udenlandske biblioteker. Initiativtageren til denne landvinding var sandsynligvis *Thomas Bang,* der få dage efter sit rektorat 1647 konstitueredes som den første overbibliotekar (kgl. udnævnelse 1649). Som argument over for universitetskansleren har han udover administrationen af den bebudede Brochmand-samling kunnet anføre nødvendigheden af en overordnet ledelse

104. Acta Consist. 19.12. 1646, 10.2. 1647, 14.9. og 1.10. 1650, Kirkehistoriske Samlinger 3. rk. V, 1884-86, s. 287 og 289, jvf. s. 291. Nærmere bestemmelser se Danske Magazin 5. rk. II, 1889-92, s. 142 f og 221. Katalogafskriften i AM 901 4°, s. 145-468. Om indholdet Birket Smith, s. 39 f; Erik Dal: *Judichær, hans værk og hans kilder, Danske Metrikere,* udg. af Arthur Arnholtz og Erik Dal, Kommentarbind II A, 1960, s. 66 f (filologi og historie); Egill Snorrason: *Niels Stensen, En students notater fra 1659,* 1966, s. 32-38 og 60-65 (filosofi, medicin og naturvidenskab), s. 33 og 45 gengivelser af sider i katalogafskriften.

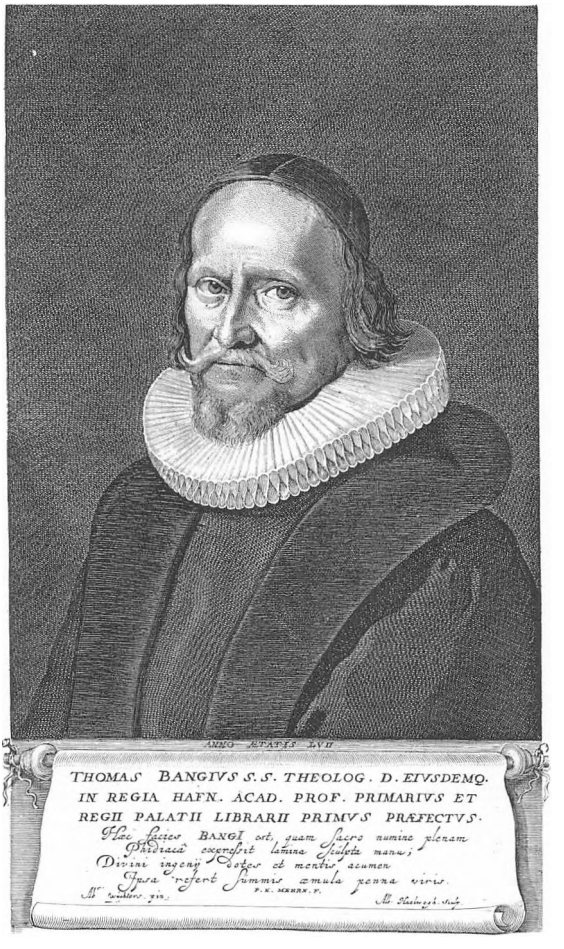

Fig. 88. Thomas Bang, Universitetsbibliotekets første overbibliotekar 1647-61. H. F. Rørdam fandt, at portrættet mindede ham om litteraturhistorikeren N. M. Petersen: »Bang synes at have været en anseeligere Skikkelse end denne var; det samme milde Udtryk fandtes dog hos dem begge«. Kobberstik 1657 af Albert Haelwegh efter maleri af Abraham Wuchters. KB. Billedsamlingen.

af bibliotekets nyindretning, når det som planlagt skulle flyttes til loftetagen over Trinitatis Kirke. Pengemidlerne var til stede, idet der forelå et betydeligt overskud fra universitetets salg af Christian IV's foliobibel (1633), hvoraf 2000 rigsdaler sat på rente gav den nye bibliotekarløn, og Thomas Bangs kvalifikationer var i orden, forsåvidt som han i sin egenskab af bogsamler var velbevandret i bøger og bogvæsen. I lektionskatalogen for 1653 anmeldte han senere private biblioteksforelæsninger, hvori han agtede at give de teologistuderende vejledning i brugen af Brochmands bogsamling.[105]

Et forvarsel om bibliotekets fremtidige flytning var allerede givet juli 1636,

105. Acta Consist. 25.6. 1647, 30.1. 1648, 4.4. 1649, Kirkehistoriske Samlinger 3. rk. V, 1884-86, s. 287 f. Udnævnelsen 1649 smst. s. 262 f; s. 224-28 om Bangs bibliotekarvirksomhed. Et privat forslag fra 1642 om at gøre Johannes Rhodius til fast bibliotekar se *Breve fra og til Ole Worm* II, 1967, s. 326, jvf. s. 342 f.

da kansleren lod rektor vide, at Kommunitetsbygningen og Bibliotekshuset skulle nedbrydes, fordi kongen ville bygge en studenterkirke, hvor disse bygninger lå. En større evakuering af bøgerne blev iværksat, men 14. september udstedtes der kontraordre, da kongen nu havde fundet en mere velegnet kirkeplads. Sidst på året begyndte på det nuværende sted opførelsen af Trinitatis Kirke med Rundetårn, hvorved Christian IV generøst ville opfylde tre formål: at give studenterne en kirke, de astronomiske studier et observatorium og universitetet en ny og rummelig biblioteksal. Bibliotekets lokaleforhold var, mens dette stod på, ikke alt for gode. I forvejen benyttedes biblioteket siden 1633 som oplagsplads for bibeludgaven, fra- og tilflytningen havde bragt uorden i samlingerne, og da der 1643 blev indrettet et anatomikammer i bygningen, måtte en del af bøgerne atter evakueres. I 1650 var byggeriet omsider nået så vidt, at indretningen af den nye biblioteksal over kirkehvælvingerne kunne sættes på dagsordenen. Rektor udbad sig forslag fra professorerne og opfordrede dem, der havde besøgt biblioteker i udlandet, til at redegøre for deres erfaringer. Flere udkast til salens indretning blev gennemgået og forelagt kansleren, der særlig lagde vægt på, »at Studiosi skulle paa en vis Sted hænge eller lægge deres Kapper fra sig, medens de paa Bibliotheket ere«, den første klare tilkendegivelse af, at meningen med det nye biblioteksrum var, at det skulle give de studerende adgang til at benytte biblioteket. I 1652 var bøgerne flyttet derhen, så registrering og endelig opstilling kunne begynde, og 1654 var man kommet dertil, at Bibliotheca Brochmanniana kunne modtages.[106]

TIDEN 1654-1728

Biblioteksalen

Nyere bibliotekshistorisk forskning har fremhævet det dekorative element i barokbibliotekets udstyr – farvepragten, de allegoriske udsmykninger og tankevækkende inskriptioner biblioteksalene blev forsynet med, tilbehøret af statuer, buster eller portrætter m.v., enheden af skrift, bog og billede. Biblioteksalen over Trinitatis Kirke har fulgt dette europæiske mønster på

106. Acta Consist. juli til sept. 1636, 1.2. og 24.5. 1643, 15.1., 15.2. og 18.2. 1650, 26.9. 1652, Kirkehistoriske Samlinger 3 rk. V, 1882-84, s. 283 f, 286, 288-90. Svend Dahl: *Universitetsbibliotekets Bygninger gennem Tiderne,* 1932, s. 14-17. Opbevaringen af bibeloplaget se f.eks. Acta Consist. 18.6. 1633, 9.6. 1634, 26.6. og 22.8. 1640, 31.1. 1646, Ny Kirkehistoriske Samlinger VI, 1872-73, s. 442-45. Uorden i biblioteket se *Breve til og fra Ole Worm* I, 1965, s. 388.

jævnt dansk. Midler og mål har naturligvis afstukket betydeligt snævrere grænser end de, der gjaldt for tidens prægtige fyrste- og klosterbiblioteker.[106a]

Når man fra midten af 1650'erne ville besøge Universitetsbiblioteket, passerede man først en række runestene på kirkegården ved Trinitatis Kirke, som var foranlediget opstillet af Ole Worm. Opfattet som vidnesbyrd om »Danica Literatura antiquissima« udgjorde de en fint beregnet optakt til mødet med bøgerne. Derefter gik vejen op ad sneglegangen i Rundetårn, hvorfra man så trådte ind i den store sal, i sin fulde udstrækning godt 50 m lang og 20 m bred, men brudt af et opsat gitterværk, der behængt med gardiner udskilte den bageste del over kirkekoret fra den øvrige sal. Fra salens vinduer, i koret draperet med grønne gardiner, faldt lyset ind over et festligt og farverigt interiør: et gult bræddeloft båret af rødmalede bjælker, der støttedes af smukt forsirede jernsøjler, og langs væggene store bogskabe med påmalede billeder og inskriptioner. Med en besøgendes egne ord: »Naar mand der indkommer, da er at see paa begge Sider store Boge-Skaff oc it langt Boer røt anstrøgen med Bencke hos, oc er hvert Bogeskaff med 4 Døre for affdeelet, de tvende øfverste Døre er med Staaltraad betecket, at mand kan see Bøgerne, som der inde staar, de underste ere udi Panille giort, paa hvilcke er at see malet adskillige merckelige oc underlige Historier og Latinæ oc Danske artige Emblematis«.

Gult, rødt og grønt var salens grundfarver, og på skabenes nederste fyldninger var der til eftertanke og opbyggelse malet allegoriske billeder forklaret ved versificerede tankesprog eller sentenser. På en af dem har der vel været afbildet en situation med en abe som hovedfigur, for nogle linier lød »Hvo meget unyttigt læse vil, med Bøger bruger kun Abespil«, på en anden en pelikan: »Ach, ach maa bløde, mine Børn til Føde«, og så fremdeles. Indskrifterne var i det hele mere jævnt diverterende end just bemærkelsesværdige. Nogle mindede om død og forgængelighed, andre kom med bastante invitationer som »Tag Bogen fat, baade Dag og Nat«, »Min Ven kom her! Læs det, godt er«, eller det lød bibliotekarisk formanende »Spindelvævstanker, kun Fluerne sanker«. Skabene var desuden forsynet med skilte, der angav navnet på samlingen de indeholdt, eller når indholdet var en del af bibliotekets almindelige samling, de betegnelser skabene var tildelt efter profeterne og kirkefædrene – Moses, Ambrosius, Cyprianus etc. Ned fra

106a. André Masson: *Le décor des bibliothèques du Moyen Age à la Révolution,* Genève 1972. J. Lemmerich: *Die künstlerische Ausstattung der Barockbibliotheken in Deutschland,* i *Öffentliche und Private Bibliotheken im 17. und 18. Jahrhundert, Raritätenkammern, Forschungsinstrumente oder Bildungsstätten?,* hrsg. von Paul Raabe (= Wolfenbütteler Forschungen II), Bremen und Wolfenbüttel 1977, s. 317-44. Jvf. Knud Bøgh: *Omkring Frederik III's bibliotekssal og dens arkitekt,* Fund og Forskning XX, 1973, s. 7-44.

skabene med særsamlingerne hang de dertil svarende kataloger, indhæftede i træbind med blinkende messingbeslag. Så man sig nærmere omkring, prydedes vinduesnicherne med portrætter af donatorer og lærde mænd, Anders Lemvig i selskab med Aristoteles, Savonarola og Martin Luther for at nævne nogle af koryfæerne, og på et sted i salen fandt man et stort kunstfærdigt læsehjul stående, skænket af adelsmanden Otto Thott. Det var indrettet så snildt, at bøger opslået på pulte, der var fastgjort mellem apparatets to hjul, blev liggende i samme position, når hjulet drejedes rundt. Praktisk når man ønskede at arbejde med mange bøger – men kun for én benytter ad gangen! og mest en seværdighed at vise frem for taknemmelige førstegangsbesøgende. Læsehjulet bar en donatorinskription og var dekoreret med fire malede våben (jvf. fig. 93).

Det var *Thomas Bang* der som ledende bibliotekar havde ansvaret for lokalets udstyr – skabssentenserne havde han med sin forkærlighed for symboler og tankesprog selv stået fadder til – og hans regnskab over arbejdet vrimler med udbetalinger til snedkere, kleinsmede, bogbindere og andre håndværkere, der bragte det i stand. Med tanke på fremtiden og i forventning om at kunne lokke nye donatorer til biblioteket anlagde han den smukt udstyrede gavebog, som endnu er bevaret med sine pergamentblade og graverede sølvemblemer uden på bindet af rød fløjl. Hen på sommeren 1656 var alt tilsyneladende klappet og klart, men først den 7. juli 1657 blev bibliotekssalen højtideligt indviet. Kirkens klokker kimede, da kongen og hans følge ankom. Thomas Bang holdt indvielsestalen, der blev sunget og musiceret, underbibliotekaren oplæste love for bibliotekets benyttelse, og der udspillede sig indimellem forskellige tableauer, som markerede bibliotekets åbning »og som næppe nogensinde før ved en lignende Lejlighed er sete; iblandt hvilke den uden Sammenligning var den smukkeste, da Dørfløjene, ved hvilke de øverste Bogskabe tillukkedes, ligesom af sig selv aabnede sig mod Syd og Nord ved et kunstfærdigt anbragt, skjult Maskineri«.[107]

Organisation

Hermed var Universitetsbiblioteket, som det hed i festprogrammet, erklæret for et publicum Museum, et offentligt forskningsbibliotek. Formelt var

107. Svend Dahl: *Universitetsbibliotekets Bygninger gennem Tiderne,* 1932, s. 18-21 med henvisninger, suppleret med Thomas Bangs regnskab 1655-61, trykt i *Trinitatis Kirkes ældste regnskaber,* ved Albert Fabritius, 1956, s. 11-25. Citatet om interiøret fra Jens Lauridsen Wolf: *Encomion Regni Daniæ,* 1654, s. 359 f (inden indretningen var sluttet). Om runestenene Victor Hermansen: *Runestenene ved Rundetaarn,* Historiske Meddelelser om København 3. rk. II, 1938, s. 333-66.

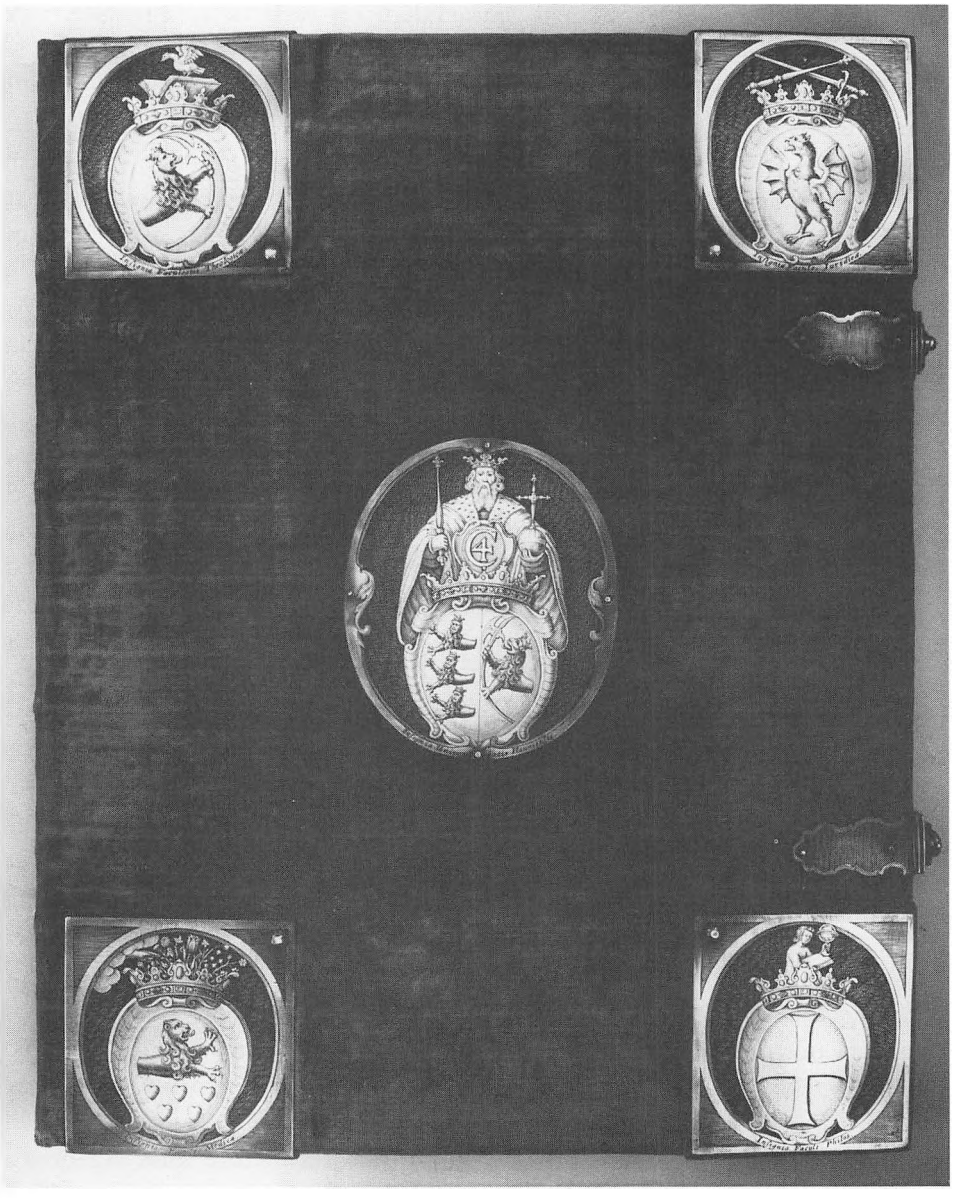

Fig. 89. Universitetsbibliotekets gavebog, anlagt i 1650'erne af Thomas Bang, karakteriseres mere ved sit ydre udstyr end sit indhold. Bortset fra to indførsler om tidligere gaver fra James VI af Skotland og Christian IV kom gavebogen aldrig i anvendelse. Bindet er overtrukket med rød fløjl og besat med sølvspænder og sølvemblemer med bl. a. universitetets og de fire fakulteters våben, vistnok udført af kobberstikkeren H. A. Greyss. Gavebogen opbevares i en samtidig æske af udskåret træ i RA. KU. 16.04.01. Ca. ½ størrelse.

adgangen betinget af akademisk borgerskab og reelt af erlæggelsen af et lille indskrivningsgebyr på 1 rigsort, men hovedsagen var, at det nu stod åbent for studenter såvel som for professorer, formodentlig i praksis for alle som kunde kalde sig studeret eller gik under navn af lærd, idet den akademiske adgangsbetingelse nærmest rettede sig mod unge mennesker uden tilstrækkelige forudsætninger. De ved indvielsen oplæste love fastsatte åbning nogle timer hver onsdag og lørdag, i augustferien dog alle hverdage. Udlån var ikke tilladt, da læsesalsforholdene i biblioteket var blevet så fremragende ordnet, »med store Bekostninger saa beqvemt indrettet og forsynet med Borde og Bænke, at det kunde være et fælles Tilflugtsted for Musernes samtlige Dyrkere«. Håndskrifter måtte kun benyttes under overvågning af en biblioteksmedhjælper.[108]

Lovene kendes fra en udateret afskrift i KB, Additamenta 602 4°. Det blomstrende baroklatin, hvori de er affattet, samt diverse hentydninger til de nyindrettede forhold lader ingen tvivl om, at der er tale om de af Thomas Bang udarbejdede love, hvad enten de så er identiske med dem, han forelagde for Konsistorium 15. oktober 1655, eller den (muligvis ændrede) redaktion, der blev oplæst ved indvielsen den 7. juli 1657. I begge tilfælde er det imidlertid et spørgsmål, om lovene som de foreligger fik gyldighed efter indvielsen uden tillæg eller rettelser, for beslutningen om at kræve et indskrivningsgebyr blev først taget af Konsistorium ugedagen efter, og om en så væsentlig foranstaltning indeholder den bevarede redaktion ikke et ord i sine tolv, til dels meget udførlige paragraffer. Væsentlige ændringer herudover har der næppe været tale om. *Åbningstiderne* har således helt sikkert ligget på onsdage og lørdage plus alle hverdage i august. De samme to ugedage samt augustferien anføres i fundatsudkastet 1691 og tilsvarende af Albert Thura 1723. Kun med hensyn til klokkeslettene er der mindre afvigelser, idet de Bangske love angiver onsdag 8-11 og lørdag 7-11, desuden 13-16, men om vinteren, når det er koldt og mørkt, 13-15. På Thuras tid var klokkeslettene onsdag og lørdag 8-10 og 13-16. *Udlån* har uden tvivl som lovene dikterer været forbudt i almindelighed, men når det hedder, at det gælder for alle uanset stilling, viser senere praksis, at professorerne ikke følte sig bundet heraf (hvorom mere siden). For de o. 4000 bøger i Brochmand-samlingen kunne i øvrigt henvises til den i fundatsen givne hjemmel for udlån.

108. Universitetsprogrammet udstedt ved indvielsen er gengivet i Rasmus Nyerup: *Historisk statistisk Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge* III, 2, 1805 (herefter citeret Nyerup), s. 143-45 noten. Smst. s. 142-45 uddrag af Acta Consist. 15.10. 1655, 27.6. 1657 (hvor biblioteket siges at være til »publico litteratorum usui«) og 14.7. 1657 (om indskrivningsgebyr), jvf. henvisningerne i note 110. Citatet fra Nyerups uddrag og (frie) oversættelse af bibliotekslovene s. 142 f »efter en haandskreven Copie«, om hvilken se det følgende.

Bang var i sandhed Resens værdige arvtager. Flere paragraffer har han anvendt på at forklare meningen med tilstedeværelsen af tre slags navneprotokoller. Den ene er adgangsbogen, *Isagogicus Nomenclator,* hvori alle førstegangsbesøgende skal indskrive sig. En undtagelse udgør dog professorer og andre betydningsfulde folk, hvis bestillinger hindrer dem i at opholde sig i biblioteket ofte eller i længere tid ad gangen. Hvis de ligesom fornemme tilrejsende vil indskrive sig i gæstebogen, *Honorarius Nomenclator,* vil det regnes biblioteket til ære. Og når man har fået udleveret bøger »til sine studiers nyttige befordring«, fører låneren med egen hånd bogtitlerne ind i en biblioteksprotokol, *Librarius Nomenclator,* hvoraf han så udkvittes, når bøgerne leveres uskadte tilbage. Til bemeldte brug anskaffede Bang ifølge regnskaberne 1654 »7 nomenclat: i grøn pergamente in qvarto« og »2 nomenclatoribus i rød pergamente«.[109]

Foruden ordensreglement krævede de nye faciliteter udvidelse af bibliotekstaben. Under den gamle bibliotekarstilling, som var bestemt i fundatsen, var 1649 blevet henlagt tilsynet med Frands Villumsens bibliotek, og det synes tvivlsomt om denne bibliotekar overhovedet har haft noget med biblioteket i Trinitatis Kirke at gøre. Her fik overbibliotekaren fra 1653 assistance af en underbibliotekar, kaldet *sub-* eller *vicebibliothecarius,* hvis opgaver bestod i at lede opsynet med biblioteket i åbningstiderne, sørge for at samlingerne blev holdt i orden og fra 1660 tillige at forestå modtagelsen af de pligtafleverede bøger fra universitetsbogtrykkerne. Kom der fremmede gæster for af kuriositet at bese biblioteket, var det ham, der stod for omvisningen (og bagefter delte de eventuelle drikkepenge med portneren).

Underbibliotekaren blev gået til hånde af to studentermedhjælpere, *subbliothecarii comministri* (senere benævnt *famuli*), der skulle bistå med inspektionen i åbningstiderne og hjælpe med fremtagning og påpladssætning af bøgerne. Mens underbibliotekaren foruden et vederlag fra universitetet indkasserede diverse småhonorarer og snart fik øgede indtægter fra legatkapitaler, der blev sat hen for at sikre tilsynet med forskellige donationer til biblioteket, modtog studentermedhjælperne hver en godtgørelse bestående af en sjettedel af indskrivningspengene, dvs. 4 skilling for hver person, der indskrev sig. I nogle år faldt der desuden et lille gratiale af fra universitetskassen, til der blev sat en stopper for ødselheden ved en anmærkning i regnskabet 1670-71. Indskrivningsgebyret, hvoraf underbibliotekaren fik to tredjedele, tjente følgelig til at finansiere bibliotekets administration, men sikrede tillige derved, at der nidkært blev holdt øje med hvem der mødte frem.

109. Foruden Add. 602 2° fundatsudkastet trykt i William Norvin: *Københavns Universitet i Reformationens og Orthodoxiens Tidsalder* II, 1940, s. 101, og Albert Thura: *Idea historiæ litterariæ Danorum,* Hamb. 1723, s. 228. Regnskaberne (note 107), s. 17.

I al fald efter Thomas Bangs død 1661 er der ikke megen tvivl om, at underbibliotekaren efterhånden blev den daglige bestyrer og praktiske leder, mens overbibliotekaren i mere eller mindre fjern position traf de principielle beslutninger og fungerede som den ansvarlige chef over for Konsistorium og rektor. Det kom bl.a. til udtryk i, at underbibliotekarskiftet både 1671 og 1690 foranledigede revisioner af samlingerne, og forholdet illustreres vist meget godt ved, at det i 1670'erne var overbibliotekaren, der afgjorde hvilke dubletter der skulle udskilles, og underbibliotekaren, der gjorde arbejdet med at udmelde dem af katalogerne. På grund af underbibliotekarstillingens ret gode indtægter – i begyndelsen af 1690'erne 93 rigsdaler i legatrenter foruden indkomster fra et universitetspræbende og andelen i indskrivningsgebyret – beholdt underbibliotekarerne posten i længere tid; i hele perioden 1653-1728 bestod rækken af underbibliotekarer af kun fire personer. De bidrog således til at skabe stabilitet i bibliotekets administration og var gavnlig modvægt mod den hyppige vekslen af overbibliotekarer, der blev reglen efter 1690. Da besluttede Konsistorium nemlig i uransagelig visdom, at stillingen skulle besættes efter senium academicum. Tydeligere kunne ikke tilkendegives, at bibliotekariske kvalifikationer ansås for overflødige.[110]

Samlingerne. Kataloger og udstillingsstykker

Bibliotekssalens indretning, åbningen for publikum og organiseringen af administrationen i 1650'erne er de væsentlige nyskabelser i bibliotekets historie frem til 1728. Som ved reorganiseringen i 1603 fulgte der bogdonationer i kølvandet, men i betydeligere målestok end nogen sinde før, så at bestanden i løbet af godt fyrre år voksede sig tre gange så stor. Allerede i 1656 indgik *Bibliotheca Gelstrupii* (ovenfor s. 329), og 1659-60 udfyldtes nogle større huller ved modtagelsen af *Bibliotheca medica Fuireniana,* testamenteret til

110. Acta Consist. 10.1. 1649, 5.10. 1653, 14.7. 1657, 1.12. 1660, 18. og 25.2., 13. og 23.9. 1671, 3.5. 1690, Kirkehistoriske Samlinger 3. rk. V, 1884-86, s. 288, 290, 292, 294, 298 f; Nyerup, s. 144 f og 202-05. Henning Matzen: *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie* II, 1879, s. 240-42. Arbejdet med dubletudtagelsen fremgår af 1662-inventaret, hvor der flere steder er noteret: »Udtaget af Th. Bartholin og solgt paa auction C [osmus] B [ornemann]«, AM 901 4°, se f.eks. s. 525. Førstnævnte var overbibliotekar, sidstnævnte underbibliotekar. En fortegnelse over overbibliotekarerne frem til 1728 findes i Birket Smith, s. 54 f note 2, og med en enkelt korrektion samt ajourført i Carl S. Petersen: *De danske Bibliotekers Historie, Haandbog i Bibliotekskundskab,* udg. af Svend Dahl, 3. udg. II, 1927, s. 37-155, s. 86. Underbibliotekarerne var: 1653-71 Peter Nielsen Mehrn (ikke professor, men med et beskedent ry som latinsk lejlighedsdigter). 1671-90 Cosmus Bornemann. 1690-1721 Caspar Bartholin. 1721-28 Arne Magnusson.

530 Catalogus imaginum, qvæ in fenestris collocata reperiuntur.

MAGNÆ.

1. Huitfeldius
2. D. Petrus Palladius
3. D. Johannes Albertinus
4. D. Paulus Matthiæ
5. D. Andreas Lemvicius
6. Programma Resenii et Lemvicii
7. M. Magnus Matthiæ
8. D. Jacob Matthiæ Aarhusiensis
9. M. Petrus Flitnerus
10. Effigies Papæ à Lutheri delineata.

paa Lerret
paa Glas
paa Lerret.
paa Glas
med Rammer om.

PARVÆ.

1. D. Martinus Lutherus vivus
2. Idem Mortuus.
3. Philippus Melanthon.
4. Aristoteles.
5. Erasmus Roterodamus
6. D. Jac: Pomeranus
7. D. Jac: Hesshus.
8. Petrus Bembus
9. D. Bernhardus Zyglerus
10. D. Lud: Helmbold.
11. Johannes Oecolampadius
12. Huldricus Zinglius
13. Accius Joannes Zapius
14. Hieronymus Savanarola.
15. Jac: Sturmius.
16. Jac: Camerarius
17. D. C. Crucziger
18. Bartholomæus Latomus
19. Fridericus Dux Saxoniæ.
20. Effigies I. [illegible]

paa Glas med Rammer om

Qvæ in

Fig. 90. Da Universitetsbiblioteket efter Thomas Bangs død blev revideret 1661-62, optoges også en fortegnelse over bibliotekssalens portrætter og billeder. Fortegnelsen over portrætterne i vinduesnicherne findes i AM 901 4°, s. 530. Ca. 3/4 størrelse.

universitetet af den i 1659 afdøde læge i københavn Henrik Fuiren, og omfattende godt 2000 bind medicinsk litteratur taget i vid forstand, d.v.s. også bøger om kemi, fysik, botanik og zoologi. De to samlinger var ordnet og

opstillet, da Thomas Bang døde oktober 1661.[111] En revisionskomité blev nedsat for at kontrollere hans embedsførelse, og efter at biblioteket i den anledning havde været lukket nogle måneder, kunne efterfølgeren Christian Ostenfeld februar 1662 overtage ansvaret. Alle særsamlingerne, herunder Vetus Bibliotheca, havde deres egne kataloger og var følgelig blevet revideret efter disse, men over bøgerne erhvervet til Universitetsbiblioteket ved ordinær accession efter 1603 forelå ingen katalog, og da alle håndskrifterne med få undtagelser ved overflytningen eller de tidligere evakueringer var blevet skilt fra bøgerne og samlet for sig, måtte der ved revisionen optages et særskilt inventarium over disse dele af samlingerne. Inventaret af 1662, som Ostenfeld og hans efterfølgere herefter havde at holde sig til, er bl.a. kendt gennem en afskrift taget for Frederik Rostgaard, nu AM 901 4°, og har flere gange været omtalt. Det er en af hovedkilderne til bibliotekets bestand, navnlig håndskrifterne, i det 17. århundrede. Sammen med katalogerne over særsamlingerne, som alle kendes bortset fra katalogen over Gelstrups bibliotek, giver det oplysningerne til omstående summariske oversigt over samlingerne i 1662.

Inventarium og kataloger følger nøje skabene hylde for hylde. Da de fleste af skabene var delt i to rum (partes), blev den typiske pladssignatur angivelse af samling, skab, rum, hylde og nummer i hylderækken, f.eks. »Bibl. Brochm.Capsa VI, pars II, ordo IV num. 13«. Blandt håndskrifterne var løse papirer samlet i arkivpakker, mens 10 landkort »og dend [Bog]Rulde i capsa Originis« opbevaredes i koret. Sammenføringen af håndskrifterne havde sprængt helheden i de gamle samlinger, men var administrativt en gevinst, da der som nævnt skulle føres særligt tilsyn med håndskriftbenyttelsen. Mindre forståeligt er det, at håndskrifterne fra de forskellige samlinger i ikke ringe grad fik lov til at stå sammenblandet, og at der ikke udarbejdedes en egentlig katalog herover. Når det gjaldt håndskrifterne og tilvæksten af købte og pligtafleverede bøger 1603-61 – 530 numre anbragt i skabene Origines, Australis og Borealis – har publikum åbenbart skullet henvende sig til underbibliotekaren for at få tilladelse til at benytte inventaret, der ses at have været i brug endnu i midten af 1670'erne og sandsynligvis stadig fungerede som katalog, da Rostgaard 1689 fik sin afskrift.

Til gengæld var særsamlingerne, som unægtelig også rummede hovedparten af bogsamlingen, rigeligt dækket ind, idet bøgerne her var registreret i en række delkataloger, hver svarende til sit rum i det pågældende skab. I Thomas Bangs regnskaber figurerer udgifter til færdiggørelse af ikke mindre

111. Acta Consist. 2.3. 1659, 29.12. 1660 og 13.2. 1661, Kirkehistoriske Samlinger 3. rk. V, 1884-86, s. 292-95. Hofmans *Fundatser* I, 1755, s. 266; IX, 1763, s. 142. Trykt katalog 1659, se omstående oversigt.

Universitetsbibliotekets samlinger 1662

Samlinger	Antal skabe	Håndskrifter	Bøger
1. Vetus Bibliotheca	3		o.1000
2. Bibliotheca Lymviciana	2		1864
3. Bibliotheca Regia (med Appendix)	2		1197
4. Bibliotheca Brochmanniana	7		3994
5. Bibliotheca Gelstrupii	-		----
6. Bibliotheca Fuireniana	2		2042
7. Capsa Tertulliani	1	108	
Capsa Cypriani	1	149	
Capsa Ambrosii	1	292	
Capsa Originis: Pars I	½	20	45
Capsa Originis: Pars II	½		312
Capsa Mosis	1	81	
Capsa inferior Australis	½		120
Capsa inferior Borealis	½		53
8. Afleveret fra Peder Spormands bo			16
Skabe og bind i alt, eksklusive Bibliotheca Gelstrupii	22	650	o.10643

Enkelte tilfældige håndskrifter blandt bøgerne er ikke udspecificeret som sådanne, kun i en del af Capsa Originis har, som det ses, bøger og håndskrifter virkelig stået side om side. Indholdet er angivet i: 1. AM 900 4°, bl. 1-56. – 2. Smst., bl. 57-161. – 3. AM 901 4°, s. 1-142. – 4. Smst., s. 145-468. – 6. *Bibliotheca medica Henrici Fuiren* (trykt kat.), 1659. Oplysning om antallet af skabe og bind i Albert Thura: *Idea historiæ litterariæ Danorum,* Hamburg 1723, s. 226. – 7. AM 901 4°, s. 471-529. Fortegnelsen over indholdet af de to første skabe er fuldstændigt, af de følgende tre delvist aftrykt i S. Birket Smith: *Om Kjøbenhavns Universitetsbibliothek før 1728, især dets Håndskriftsamlinger,* 1882, s. 137-64; fortegnelsen over Capsa Ambrosii er fuldstændigt udgivet i Fritz Burg: *Die Capsa Ambrosii der früheren Kopenhagener Universitätsbibliothek,* Hamburg 1911, s. 33-89. – 8. AM. 901 4°, s. 524 (efter Capsa Mosis: Disse Bøger er laant Mester Peder Spormand førend de Nogen Tid kom her op).

end 14 kataloger samt 14 nummererede nøgler til skabene med Brochmanniana. Det må betyde, at de 7 skabe hver er blevet tildelt to særskilte nøgler svarende til to (sæt) skabsdøre, og de dertil svarende skabsrum hver sin vedhængte katalog. At det samme har været tilfældet med Vetus Bibliotheca fremgår indirekte af katalogafskriften, hvor der foran indholdsbeskrivelsen af hver skabshalvdel i de to første skabe er skrevet selvstændige titelblade, sammen med titelbladet for indholdsbeskrivelsen af det tredje og sidste skab, der kun bestod af et enkelt rum, i alt 5 titelblade. Tilstedeværelsen af alle disse titelblade skyldes utvivlsomt, at afskriftens forlæg har været stykket sammen af 5 kataloger, der hver har hængt ved siden af sit skabsrum. Bibliotheca

Lymviciana ses på lignende vis at have været fordelt på fire kataloger, og systemet har vel også været anvendt for Bibliotheca Regia, der i øvrigt under Bang var blevet omdøbt til Bibliotheca Christiani IV, ligesom Vetus Bibliotheca blev navngivet efter den formodede biblioteksstifter og i skabsinskriptionen kaldt Bibliotheca Petri Alberti.[112]

Grundigt var der gået til værks med indretningen, men besværligt har det været at få overblik over bibliotekets indhold, især når man dertil betænker, at bøgerne inden for de enkelte samlinger var opstillet uden nogen finere form for systematik. I en interessant undersøgelse af Niels Stensens studieoptegnelser fra 1659 har Egill Snorrason søgt at følge hans biblioteksbesøg rundt i byen og hævder, at Stensen på Universitetsbiblioteket navnlig har holdt sig til et bestemt skab i Brochmand-samlingen.[113] Det gik vel ofte sådan, at man hurtigt udså sig det eller de skabe, hvis indhold man havde særlig brug for. Teologi og filosofi kunne med udbytte søges i Brochmand-samlingen, gamle udgaver i Vetus Bibliotheca, historieværker før o. 1620 i Bibliotheca Regia alias Christiani IV, ældre medicin m.v. i Lemvigs bibliotek, nyere i Henrik Fuirens, o.s.v. Men ønskedes en manglende bog eller udgave, har der meget vel kunnet gå et dagsarbejde, før det med vished kunne siges, at den ejede Universitetsbiblioteket *ikke.*

Problemet var naturligvis erkendt. I 1662-inventaret registreredes en fagkatalog over teologisk litteratur på hebraisk, græsk og latin, »Catalogus Voluminum Theol., Hebr., Græc. et Lat. Bibl. Regiæ«, men nærmere planer om at få styr på samlingerne havde først *Thomas Bartholin* energi til at udkaste. Han var en af bibliotekets notorisk aktive overbibliotekarer (1671-80), kendt for sin bogglæde, ikke alene fra den trykte sørgeklage over branden af hans eget bibliotek på Hagestedgård, men også fra udgivelsen af Danmarks første videnskabelige tidsskrift »Acta medica et philosophica«, hvori han fra 1673 lod publicere tildels annoterede fortegnelser over nyudkomne bøger i København. Som tidligere Thomas Bang anmeldte han den 29. april 1673 forelæsninger om bøgernes rette brug, holdt på biblioteket de følgende onsdage. Forelæsningerne blev senere udgivet som *De libris legendis dissertatio-*

112. *Trinitatis Kirkes ældste regnskaber,* ved Albert Fabritius, 1956, s.21 og 24. AM 900 4°. De nye (skabs)betegnelser i Peder Hansen Resen: *Inscriptiones Hafnienses,* 1668, s. 207-11. Vetus Bibliotheca omtales i øvrigt herefter med lidt skiftende benævnelser. Katalogafskriften i AM 900 4° har som overskrift »Catalogus Veteris Bibliothecæ primum fundatæ a Petri Alberti... postea vero a professoribus Haun: Acad: auctæ«. I Acta Consist. 10.12. 1659 hedder det »vetus Albertina bibliotheca«, i 1662-inventaret »Bibliotheca... Petri Albertii og Bibliotheca Vetus«. Albert Thura (note 109) taler 1723 om »Bibliotheca Albertiana«, mens det i 1707-klagen (note 126) oplyses, at »Bibliotheca Petri Alberti« sammen med Francisci Wilhelmi og Andreæ Lemvici går »under Bibliothecæ Veteris Navn«.

113. Egill Snorrason: *Niels Stensen, En students notater fra 1659,* 1966, s. 32-36.

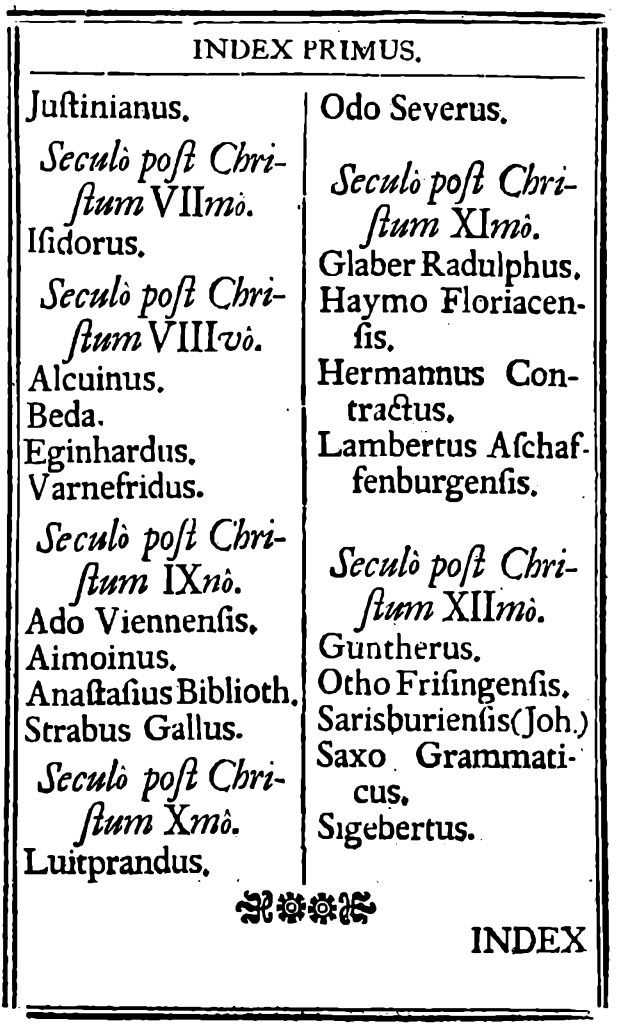

INDEX PRIMUS.

Juſtinianus.

Seculò poſt Chriſtum VII*mò.*

Iſidorus.

Seculò poſt Chriſtum VIII*vò.*

Alcuinus.
Beda.
Eginhardus.
Varnefridus.

Seculò poſt Chriſtum IX*nò.*

Ado Viennenſis.
Aimoinus.
Anaſtaſius Biblioth.
Strabus Gallus.

Seculò poſt Chriſtum X*mò.*

Luitprandus.
Odo Severus.

Seculò poſt Chriſtum XI*mò.*

Glaber Radulphus.
Haymo Floriacenſis.
Hermannus Contractus.
Lambertus Aſchaffenburgenſis.

Seculò poſt Chriſtum XII*mò.*

Guntherus.
Otho Friſingenſis.
Sarisburienſis (Joh.)
Saxo Grammaticus.
Sigebertus.

INDEX

Fig. 91. Den s. 344 nævnte plan om ophængning af en vejledende tavle, hvor de mest kendte forfattere stod anført efter århundreder, har paralleller i samtidig litteratur, f. eks. i Ole Borchs »Conspectus præstantiorum scriptorum Latinæ linguæ«, trykt første gang 1679. Ovenstående gengiver en side fra Index primus i 1705-udgaven (jvf. s. 359). Orig. størrelse.

nes VII, 1676, og er underholdende læsning. En del omtale af forhold i Oldtiden og diverse digressioner er der løbet med, men professoroverbibliotekaren glemmer ikke hovedformålet. Samlingerne præsenteres (s. 15-22), og under gennemgangen af emnets mange aspekter – oplysninger om skrift, typografi og boghistorie, orientering i hvilke forfattere og udgaver, der kan anbefales, vejledning i hvordan man bedst tilegner sig en bogs indhold og bør være opmærksom på registre af forskellig art o.s.v. – henviser Bartholin med mellemrum pædagogisk til eksemplarer i Universitetsbiblioteket. Runeskrift findes på stenene udenfor (s. 90), latinsk minuskelskrift i et pergamenthåndskrift med Hieronymus' bibeloversættelse her i biblioteket (s. 101). Blandt fine tryk er der Lutherbibelen på pergament, skænket af Christian IV (s.

122), bogruller ejer biblioteket også et eksempel på (s. 125, jvf. ovenfor), og der bliver lejlighed til at omtale en helt ny og kostbar gave fra viceskatmester Holger Vind, »Arcano del Mare« i tre bind, overordentlig nyttig (s. 172). Han meddeler (s. 200), at han har udarbejdet en tavle med alle berømte forfattere ordnet efter århundreder, bestemt til ophængning i biblioteket, så begyndere kan se hvilken periode en forfatter hører hjemme i. Desuden har han, efter at have rådført sig med underbibliotekaren Cosmus Bornemann, påbegyndt en alfabetisk katalog over alle Universitetsbibliotekets bøger og her taget den trykte katalog over Bodleian Library i Oxford til mønster, og når den er afsluttet, er han ikke utilbøjelig til at tage fat på en systematisk (s. 205 f). Som man ser en indholdsrig orientering og et fortrinligt program, som trods Bartholins optimisme bare aldrig blev realiseret. Universitetsbiblioteket fik ikke nogen universalkatalog.[114]

Under alle omstændigheder er det bemærkelsesværdigt, at Bartholin betænkte de studerende med bibliografisk og anden nyttig vejledning. Bibliotekarforelæsningerne blev endnu ikke en institution, men indtil begyndelsen af 1690'erne synes de studerende i det hele at være godt hjulpne, idet underbibliotekaren *Cosmus Bornemann* (1671-90, 1690-92 overbibliotekar) nød agtelse for sin pligtopfyldenhed og hjælpsomhed. »Aldrig kom man paa Bibliotheket i hans Tid, at han jo, naar hans andre Forretninger hannem det tillod, der lod sig finde, til en stor Hjelp for Studenterne . . . «. Frederik Rostgaard, der indskrev sig på Universitetsbiblioteket i augustferien 1687, var en af de hyppige omend ikke typiske studentergæster. Da han var velbeslået og ivrig efter selv at anlægge en samling, antog han medstuderende til at afskrive ønskværdige håndskrifter i biblioteket. Med Bornemanns billigelse erhvervede han en afskrift af 1662-inventaret og lod f.eks. kopiere et eksemplar af den da utrykte fortsættelse af historiografen Pontanus' Danmarkshistorie, en foliant på 207 beskrevne blade.[115]

Ved siden af de faste besøgende, de læsende og skrivende studenter, mødte turisterne frem, da nu biblioteket var blevet en københavnsk seværdighed

114. Birket Smith, s. 163 (den nævnte bogkatalog i Universitetsbibliotheket). R. Nyerup: *Om Bibliothekarforelæsninger paa Universitetsbiblioteket i Kjøbenhavn,* 1815, s. 5, jvf. Axel Garboe: *Thomas Bartholin* II, 1950, s. 125. Udgaven af forelæsningerne er anført i teksten; uddrag på dansk i *Nogle gamle Raad om Læsning* [af Thomas Bartholin], ved Svend Dahl, Aarbog for Bogvenner 7. aarg., 1923, s. 107-12. Jvf. Thomas Bartholins forord til *Theodori Fuirenii Junioris Donum librarium,* 1675, hvori bebudes »Catalogus Bibliothecæ Universalis, quem ad prælum habeo paratum«. Oxfordkatalogen var udgivet 1620 af Thomas James, Appendix hertil 1635.

115. Nyerup, s. 216 (udtalelse fra 1707). Chr. Bruun: *Frederik Rostgaards Liv og Levnet,* 1870, s. 12 f. Gl. kgl. Saml. 839 2°: »Qvem ad Exemplar, qvod reservatur in Bibliotheca publica Universitatis Hafniensis describi curavit Fridericus Rostgaard. Anno MDCLXXXIX«.

eller måske rettere lå umiddelbart på vejen op i Rundetårn. Hvad man i så fald viste frem af *udstillingstykker* er optegnet af en norsk rejsende 1668:

Paa Bibliotecket er at see

1. Den runde Bogstol, paa hvilchen naar noget henleggis bliffuer det altid ligedan beliggendis, altskiøn den omvændis.
2. Store Kiempebeen oc Tænder fundne ved Croneborg.
3. En skreffven Bibel paa smaa ufødde Lammeschind.
4. Chinæisk-bog skreffuen paa silche-papir.
5. En Tyrchiske Alcoran.
6. Den første Bibel Lutherus lood udgaa paa pergament fuld aff Kobberstycker, oc med sølff beslagen.
7. En Islandsk Bibel, udi rødt fløyell indbunden, som de Hamborger hid haffve foræret.
8. En Finsk-Bibel, item en anden Rydsk bog med meere mærchværdige skriffter.[116]

Spændende sager værd at bese, men ikke væsensforskellige fra hvad andre europæiske biblioteker havde at fremvise. Universitetsbiblioteket fundamenterede sit ry ved erhvervelser af mere solid art.

Nye donationer og køb

Under svenskekrigene 1657-60 var mange af landets større og mindre privatbiblioteker blevet ødelagt eller ført bort som krigsbytte, men bibliotekerne i København forblev intakte, og dermed var der basis for fortsatte donationer til biblioteket. Kongelige gaver kunne man ikke længere regne med. Frederik III havde travlt med at opbygge sit eget fyrstebibliotek, grundstammen i det nuværende Kgl. Bibliotek, og købte hertil bl.a. professor Peder Scavenius' bibliotek på o. 5900 bind. Denne udmærkede og velafstemte brugssamling blev dog overgået af *Hans Mules* på henved 7000 bind, som ejeren kort før sin død 1669 testamenterede til universitetet. Hans Mule var fra 1654 oeconomus ved Kommunitetet, senere tillige assessor i Kammerkollegiet, men havde forinden i lange perioder rejst i udlandet som hovmester for unge adelige og havde herunder bl.a. anlagt samlinger af franske, spanske, italienske og engelske bøger, ifølge den trykte bogkatalog op mod 800 bind. Særlige samlerobjekter var desuden bog- og bibliotekskataloger, rubriceret

116. *Johannes Lilienskiolds reisejournal 1668-1670* I, Christiania 1916, s. 7. Den islandske bibel og den kinesiske bog var gamle klenodier, som omtales også i 1623, *Tagebuch Christians des Jüngeren, Fürst zu Anhalt,* 1858, s. 96. Flere af bøgerne forekommer i 1662-inventaret, AM 901 4°, s. 505 f.

som »Libri Bibliothecarii«, samt danske ligprædikener, men hovedmassen fordelte sig på godt 1700 bind teologi, en usædvanlig stor gruppe historie og politik på lidt over 1600 bind og en mere blandet samling »Oratores, poetæ, philologi et miscellanei« på godt 1400 bind, alt i alt en noget ujævn, men ubetinget værdifuld tilvækst. Med *Bibliotheca Muleniana* fulgte gode træplanker fra Blekinge og 200 rigsdaler til forfærdigelse af bogskabe. Det bestemtes, at skabene skulle rumme hvert sit fag og afmærkes med forgyldte bogstaver i overensstemmelse hermed; et beløb blev afsat til underbibliotekaren for at føre tilsyn med samlingen, og 15 rigsdaler skulle årligt lægges til side til dens forøgelse efter lejlighed. I løbet af halvtreds år kunne samlingen således støt og roligt vokse fra 8 til 9 skabe.[117]

Dernæst tilfaldt der ved testamentarisk bestemmelse biblioteket er *supplement* til *Bibliotheca Fuireniana,* skænket af den i 1673 afdøde naturvidenskabsmand *Thomas Fuiren,* som i 1659 havde forestået overleveringen af broderen *Henrik Fuirens* bibliotek og allerede da suppleret samlingen med enkelte værker. Det endelige supplement bestod af lidt over 1600 bind medicinsk og matematisk litteratur, der manglede i biblioteket, og blev modtaget 1674. Samtidig besluttede imidlertid brødrenes nevø, den rige *Didrik Fuiren* at skille sig af med det øvrige, meget omfangsrige bibliotek han havde arvet fra farbroderen, og dermed berigedes Universitetsbibliotekets Fuiren-samling med yderligere henved 7600 bind inden for alle fag samt en mindre kapital til dens vedligeholdelse og forøgelse. Tilsammen indeholdt de to donationer desuden omkring 100 håndskrifter, og hverken disse eller bøgerne måtte – lige så lidt som Mules donation – benyttes til udlån. Dog gjorde Didrik Fuiren en undtagelse med den matematiske og fysiske litteratur, der mod kvittering kunne udlånes til brug ved Observatoriet på Rundetårn, og han tillod, at Universitetsbiblioteket af de 7600 bind afhændede alle dem, der i forvejen fandtes, og i stedet købte nye for pengene.[118]

117. Om svenskernes krigsbytte se O. Walde: *Storhetstidens litterära krigsbyten* II, Uppsala 1920, s. 205-438. En udplyndret præst på Fyn anmodede 1660 frejdigt kongen om til erstatning at få bevilget nogle bøger fra Universitetsbiblioteket, Ny Kirkehistoriske Samlinger V, 1869-71, s. 330. – Lauritz Nielsen: *Danske Privatbiblioteker gennem Tiderne* I, 1946, s. 204 f (Hans Mule), 206-10 (Peder Scavenius). Thomas Bartholin: *Oratio in obitum ... Johannis Mulenii,* 1669 [Heri katalog over boggaven med trykåret 1670, s. 73-512]. Albert Thura: *Idea historiæ litterariæ Danorum,* Hamb. 1723, s. 227. Nyerup, s. 149 f, jvf. s. 216. Hofmans *Fundatser* I, 1755, s. 264-66; IX, 1763, s. 148-50.

118. Lauritz Nielsen: anf. arb., s. 224 f. *Thomæ Fuirenii Supplementum Bibliothecæ Fuirenianæ medico-mathematicæ, quod Patriæ Academiæ legavit,* 1675 (forord af Th. Bartholin dat. 20. nov. 1674). *Theodori Fuirenii Junioris Donum librarium ... Acad. Reg. Hafniensi,* 1675 (forord af Th. Bartholin dat. 1. okt. 1674). Nyerup, s. 148 f og 199 f. Birket Smith, s. 44 f. Hofmans *Fundatser* I, 1755, s. 267; IX, 1763, s. 143 f. Thomas Fuirens testamente af 1. juni 1658 med tilføjelse af Didrik

Den kolossale accession på ganske få år havde givet pladsproblemer, og Konsistorium tog omgående mod tilbudet. I løbet af et års tid var Thomas Bartholin og Cosmus Bornemann kommet så langt, at en samling på o. 3300 numre 1675 kunne sættes under hammeren i Thomas Bartholins hus. I auktionskatalogen nævnes ikke med et ord, at der er tale om dubletter, men bøgerne annonceres med god sans for reklame som et udvalg af sjældenheder fra Universitetsbiblioteket. Konsistorium var gået ind for et almindeligt dubletsalg, de båndlagte særsamlinger dog undtaget, og det er tydeligt, at auktionssalget ikke blot omfattede dubletter fra Fuiren-samlingen, men at man benyttede lejligheden til en almindelig oprydning i bestanden. Indimellem findes salgsnumre, som ikke umiddelbart kan identificeres som dubletter, f.eks. nr. 1106 blandt oktaverne: »Ein kurtz Krønicke von 1145. von Konnick Abel biss 1594. Mscr.« – og hvad skal man mene om nr. 718 blandt duodecerne: »Tyge Brahes Messing Quadrant med Jernfoed/ giort på Uraniborg 1589«! Salget afkortede samlingerne med hvad der svarede til lidt over en tredjedel af donationstilvæksten i 1674 og indbragte 650 rigsdaler.[119]

Biblioteksinteriøret på Trinitatis var ikke projekteret til at rumme så store samlinger og i 1670'erne flyttedes Vetus Bibliothecas og Anders Lemvigs bøger til en af Vor Frue Kirkes udbygninger i nærheden af Frands Villumsens samling, hvortil senere vistnok føjedes Bibliotheca Gelstrupii. Heraf undertiden betegnelsen »det store bibliotek« om samlingerne på Trinitatis til forskel fra de mindre ved Frue Kirke, hvis administration kom under fundatsbibliotekaren. I samme udbygning, men i et lokale for sig, opstilledes en ny testamentarisk gave modtaget ved litteraten *Johan Hopners* død 1675. *Bibliotheca Hopneriana* bestod af lidt over 3200 bind, mest latinsk poesi og filologi, og var inden for sit felt en god samling, som f.eks. Frederik Rostgaard drog nytte af. At den fik sit eget lokale skyldes mindre pladsmanglen end den omstændighed, at Hopner havde afsat en betydelig kapital til dens vedligeholdelse, hvoraf 50 rigsdaler af renterne årligt skulle udbetales til en særskilt bibliotekar, og dertil knyttet bestemmelser om åbningstider, der afveg fra

Fuiren 1674 findes i afskrift i Ny kgl. Saml. 1225 4°. Den årlige vedligeholdelse af skabene bogførtes til 4 rdlr, Henning Matzen: *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie* II, 1879, s. 243; jvf. Svend Dahl: *Universitetsbibliotekets Bygninger gennem Tiderne,* 1932, s. 22 f.

119. Acta Consist. 2.5. 1674, jvf. Nyerup, s. 204; i det smst. s. 218 anførte tal (3280) er auktionskatalogens to appendikser – med rette eller urette – ikke medregnet; regnes de med, bliver antallet 3793. Katalogens titel: *Auctio librorum rarissimorum variarum lingvarum & facultatum ex Bibliotheca Acad. Hafniensis selectorum in ædibus Thomæ Bartholini Acad. Bibliothecarij die xii Julij MDCLXXV.* Om messingkvadranten jvf. ovenfor s. 302 med note 33. Udtagning af bøger fra bibliotekets almindelige samling fremgår af AM 901 4°, især s. 525 ff, jvf. ovenfor note 110. Salgssummen i rektoratsregnskabet 1674-75, hvorfra dog bør trækkes salær og andre ikke ubetydelige omkostninger, RA, KU 18.03.02.

Fig. 92. Johan Hopner (?). Dette maleri af en ukendt kunstner ejes af KU og antages at forestille Johan Hopner (1642-75), der foruden et legat og nogle professorboliger skænkede universitetet sin bogsamling.

Universitetsbibliotekets. Uden tvivl tilsigtet skulle Hopners bibliotek nemlig stå åbent på ugedage, hvor dette var lukket. »Fornævnte Bibliotheca«, lød det i fundatsen, »skal ordinarie trende Gange om Ugen, Mandag, Tirsdag og Torsdag fra otte til elleve Slet om Formiddagen, være aaben for Professoribus, Studiosis og andre lærde Mænd, som dette vilde bruge, og ellers om andre Dage og Timer, naar Bibliothecarius haver Lejlighed til der at være tilstede ...«. Det store bibliotek holdt åbent onsdag og lørdag, de andre tre hverdage kunne man altså ty til Bibliotheca Hopneriana. Som dets første bibliotekar udpegedes professor Matthias Jacobsen (Jacobæus), senere optræder Hans Bartholin og (o. 1723) Hans Steenbuch i samme funktion.[120]

Ved midten af 1670'erne har man vidst, at endnu en bogdonation forestod. Den gjaldt det i flere henseender udsøgte bibliotek, der var tilvejebragt af bogsamleren, Københavns præsident og professor i jura *Peder Hansen Resen.*

120. Albert Thura (note 117), s. 228 og 238. Birket Smith, s. 39 og 45. Svend Dahl (note 118), s. 21 f. Nyerup, s. 219 (om den fælles bibliotekar). Lauritz Nielsen (note 117), s. 229. Rostgaards benyttelse: Chr. Bruun (note 115), s. 12; *Arne Magnussons private Brevveksling,* 1920, s. 391. Fundatsen aftrykt i Kiøbenhavns Universitets-Journal, udg. ved Jacob Baden, VI, 1798, s. 12-14. Trykt katalog: *Bibliotheca Hopneriana seu Librorum catalogus Bibliothecæ Johannis Hopneri qvam ... Academiæ Reg. Hafniensi donavit,* 1676.

Ud over sin faglige interesse i at eje juridisk litteratur var det Resens største mål at samle et bibliotek af nordiske skrifter, hvori den danske litteratur naturligt måtte få en førsteplads. Han delte interessen for danske bøger med andre bogsamlere, tidligere Hans Mikkelsen Ravn og Thomas Bang, samtidige Anne Gjøe og Peder Syv – en national samlerbølge, som også satte sig spor i det første trykte danske forfatterleksikon, Albert Bartholins *De scriptis Danorum,* 1666. Men Resen lagde desuden vægt på at skaffe sig svensk litteratur, han samlede på norske og islandske håndskrifter såvel som på danske og skyede ingen anstrengelse for at følge sin plan. På de danske bogauktioner, som han selv havde taget initiativet til, var han fra deres begyndelse i 1661 en flittig gæst, og både rigelige pengemidler og gode forbindelser benyttedes til at opnå hvad han ønskede. Facit var en af de fineste samlinger af nordisk litteratur, der nogen sinde har været set i privateje, deriblandt talrige danske skrifter fra det 16. og 17. århundrede, som ikke længere kendes. Resen lagde selv ikke skjul på sin samlerpassion, men begrundede i et tilbageblik samlingens særlige sammensætning med ønsket om at udfylde uheldige lakuner i Universitetsbibliotekets bestand. »Thi om end skiønt det rigelig var forsynet med Theologiske, Medicinske, Politiske, Mathematiske, Philosophiske oc Philologiske Bøger, saa vel som oc med dem, der hører til andre Landers oc Rigers Beskaffenhed, saa var det dog Mangelhafftig i de Juridiske oc Nordiske Slags Materier, saa som der er oc Mangel i alle andre menniskelige Ting. Hvorfore jeg har paataget mig samme Mangel oc Feil, saa vit mueligt var, at erstatte, oc har derfor sammensancket dette Forraad aff Bøger«.

Omkring 1671 overdrog han Universitetsbiblioteket en samling håndskrifter, der hidrørte fra farfaderen Hans Poulsen Resen, og 1675 opsattes et testamente, hvorefter samlingen af juridisk og nordisk litteratur, »Bibliotheca Juridica saa og Danico-Norvegico-Islandico-Svecica tillige med deris Skaber, tvende Globis, Mappis Geographicis, virorum doctorum effigiebus og andre Tafler«, skulle indlemmes i det efter hans død. De bøger blandt de øvrige »Libri miscellanei«, som biblioteket ejede i forvejen, skulle sælges og salgssummen anvendes til køb af juridisk litteratur. I de følgende år arbejdede Resen så mellem sine mange hverv på at afrunde biblioteket og forberede overførslen, som vistnok begyndte samtidig med, at han 1685-87 lod trykke en katalog over samlingen. *Bibliotheca Reseniana* indeholdt noget over 4000 bind, men da mange mindre skrifter var sammenbundne, beløb antallet af selvstændige bøger, skrifter og småpjecer sig til mindst 7000. Blandt håndskrifterne var der lovsamlinger, historiske arbejder, adelige slægtsbøger, litterære manuskripter og godt et halvthundrede norsk-islandske håndskrifter, hvoraf flere var af betydelig alder og værd. Dertil kom efter Resens død

1688 hans omfattende arbejder og materialer til »Atlas Danicus« fulgt af kobberpladerne og træstokkene til illustrationerne.[121]

Resens donation betegner Universitetsbibliotekets kulmination før 1728. Samlingerne var på mange områder blevet overordentlig rige og selve den omstændighed, at en række donatorer betænkte det, var et udtryk for den agtelse og tillid biblioteket nød i almindeligt omdømme. De næste fyrre år prægedes i nogen grad af stilstand. Der blev købt ind, biblioteket modtog endnu en enkelt større gave, lærde forskere frekventerede samlingerne, men administrationen af dem holdt ikke ganske trit med udviklingen, og biblioteket nød ikke samme opmærksomhed som førhen. Selv om Universitetsbiblioteket ubestrideligt var landets mest fremragende bibliotek, var de tider forbi, hvor konge og regering betragtede det som rigets hovedbibliotek. Kongerne havde atter fået deres eget, så at sige konkurrerende bibliotek, hvortil bl.a. værdifulde islandske håndskrifter blev skænket og indsamlet. Desuden så den enevældige kongemagt med en vis uro på de aktstykker til statshistorien, der fra historiografafleveringernes tid opbevaredes i Universitetsbiblioteket, og ønskede (uvist om med virkning) at få dem, der vidnede om tidligere tiders adelsstyre, overført til Geheimearkivet. Til forsyning af Det kgl. Bibliotek og ikke Universitetsbiblioteket blev der fra 1697 påbudt en almindelig bogtrykkeraflevering fra hele landet, og mens beslaglagte bøger under Christian IV kunne beordres anbragt i Universitetsbiblioteket, skulle sådanne ved given lejlighed under Frederik IV leveres på »Vort Bibliothek«. Universitetsbiblioteket, må det understreges, var siden Christian IV vokset sig stort ved privatmænds velvilje.[122]

Nævnte boggave, som var den sidste der tilfaldt biblioteket før 1728,

121. Birket Smith, s. 45-53. Lauritz Nielsen (note 117), s. 189-202. *Kobberstikkene fra Peder Hansen Resen Atlas Danicus 1677,* udg. med efterskrift og kommentarer af Ib Rønne Kejlbo, 1974; s. 9 gengivelse af testamentet. *Petri Johannis Resenii Bibliotheca Regiæ Academiæ Hafniensi donata,* 1685 (de sidste dele først trykt 1687); s. 361 om Universitetsbibliotekets lakuner. Titlerne på de i katalogen forekommende oldnorske-islandske håndskrifter er gengivet og kommenteret i *Arne Magnussons i AM.435 A-B, 4to indeholdte håndskriftfortegnelser med to tillæg,* udg. af Kommissionen for Det Arnamagnæanske Legat, 1909, s. 108-20. Antagelig med henblik på dubletterne blandt Resens »Libri miscellanei« omtales dubletsalg drøftet i Acta Consist. 3.5. 1690. Det ses ikke, hvad resultatet blev.

122. Om Det kgl. Bibliotek E. C. Werlauff: *Historiske Efterretninger om det store kongelige Bibliothek i Kiøbenhavn,* 2. udg., 1844; s. 109 f om pligtafleveringen, s. 110 f note æ om beslaglæggelsen. Vedrørende håndskrifterne hedder det i Christian V's dagbog 2.6. 1695: »Fant vie for gott, at som der sckal were handfestningger og andere breffue, som voris hoyhed og regering angaar, vnder de documenter, som i bibilliotekcen paa den runde taaren sig befinder, at de saa og proffessornis og geistligheds archiver ... sckal effter sees, og huad os tilhører til voris archivo leveris, og huad ey duger casseris«, Danske Magazin 5. rk. IV, 1898-1901, s. 280.

stammede fra sekretær hos Ulrik Fr. Gyldenløve *Johan Didrichsen,* der 1698 efterlod sig en god lille samling på omkring 1300 bind, mest historie, jura, politik, geografi og rejseskildringer. Den rummede mange franske bøger, aktuelle småskrifter fra England, Holland og Frankrig fra 1650'erne og fremefter og forskellige nyere standardværker og tidsskrifter, f.eks. Moréris historiske leksikon (Paris 1683) og »Acta Eruditorum« 1682-93, med supplement og indices i alt 15 bind, i store træk et samtids- og samfundsorienteret bibliotek, som har kunnet gøre udmærket fyldest i samlingerne. *Bibliotheca Dietericiana* var testamenteret til Universitetsbiblioteket og opstilledes i bibliotekssalen i to skabe.[123]

Hvad bibliotekets egne køb angår, er det så heldigt, at biblioteksregnskabet blev ført separat en række år. Ved legatmidler var den disponible sum blevet forøget, men bibliotekarlønningerne og Observatoriet, der havde part i Didrik Fuirens legat, slugte en betragtelig del, så der blev kun et mindre beløb tilovers til bogkøb. Løbende køb af nyudkommen litteratur blev dog så godt som ikke foretaget. I stedet koncentrerede man sig med mellemrum om større lejlighedskøb besluttet i Konsistorium. 1673-74 anskaffedes biblia critica m.v. for 97 rigsdaler, og 1674-75 bad Konsistorium Thomas Bartholin om at købe »ny Materier og tomos posteriores af de Bøger, huis tomi priores ere allerede paa Bibliotheket«. For størstedelen af overskudet fremkommet ved auktionssalget 1675 købte Bartholin så for 392 rigsdaler, »baade j Auktionen og ny af [boghandler] Hauboldt, og gamle rare Mathematiske Bøger effter Regnskab og Catalogo«, hvortil kom indbinding for 26 rdlr. 1676-77 spenderedes 25 rdlr., og 1682-83 gik der o. 33 rdlr. til køb og indbinding. 1690-91 indkøbtes der på auktionen over Thomas Bartholin den Yngres bogsamling for 81 rdlr. og 1692-93 for 43 rdlr. manuskripter fra Peder Resens samling, på en eller anden måde havnet i afdøde Holger Parsbergs besiddelse. Det følgende regnskabsår søgte universitetet at erhverve en samling orientalske håndskrifter fra den tyske orientalist Adam Müller, men det mislykkedes, og Arne Magnusson, der var universitetets kommissionær, købte i stedet astronomiske og matematiske håndskrifter for 40 rdlr. De næste 17 år var indkøbsmæssig en

123. Albert Thura: *Idea historiæ litterariæ Danorum,* Hamb. 1723, s. 228. Birket Smith s. 56. Birket Smith har ikke kendt katalogen, der er bevaret i Gl. kgl. Saml. 481 2°. Af det af universitetet udstedte sørgeprogram, dat. 6. april 1698, fremgår, at Didrichsen var født 1630 som søn af toldskriver i Helsingør Didrik Christophersen og efter forskellige udenlandsrejser, bl.a. til England på Cromwells tid, 1668 blev ansat som sekretær i Danske Kancelli, derefter i 1680'erne hos Gyldenløve. Jvf. i øvrigt Matthias Skaanlund: *Gyldenløves Lakaj. Optegnelser fra Christian V.s Tid, Memoirer og Breve,* udg. af Julius Clausen og P. Fr. Rist, XVII, 1912, s. 149 note 1. I sørgeprogrammet hedder det fejlagtigt, at hans bibliotek tilfaldt Borchs Kollegium. Thura omtaler det under Universitetsbiblioteket og må vide besked; han var selv alumne på Borchs Kollegium. Også o. 1707 henføres det til Universitetsbiblioteket, se Nyerup, s. 216.

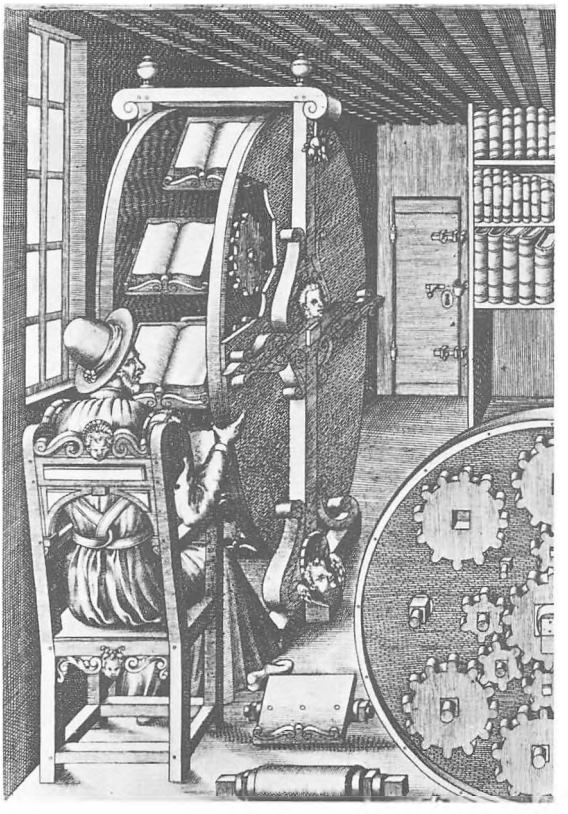

Fig. 93. Et læsehjul som dette, konstrueret o. 1588 af Ramelli, blev 1653 skænket til Universitetsbiblioteket og vedblev indtil 1728 med at være en af dets seværdigheder. En engelsk besøgende 1699, William Bromley, var mere imponeret heraf end af bogsamlingen og fortæller: »I saw nothing in the Library as curious as a turning Desk upon Wheels, that turn it as fast as you will over, none of the Books will drop out of their places« (»Several years travels«, London 1702, s. 262). Gengivet efter André Masson: »Le décor des bibliothèques du Moyen Age à la Révolution«, Genève 1972.

død periode, men 1710-11 indgik på Ole Rømers initiativ et teologisk værk for 7 rdlr. og der gjordes et auktionskøb på 43 rdlr. 1713-14 anskaffedes, atter på auktion, J. G. Grævius' bekendte standardudgave »Thesaurus Antiquitatum Romanarum« i 12 bind for 92 rdlr. og 1715-16 tilsvarende Jacob Gronovius' »Thesaurus Antiquitatum Græcarum« i 13 bind for 70 rdlr. Derefter ophører biblioteksregnskaberne.[124] Sideløbende hermed købtes der bøger for 15 rdlr. årligt til Bibliotheca Muleniana og anvendtes småbeløb til skabsvedligeholdelse. Alt sammen udmærket, men så temmelig spredt fægtning og med hensyn til vedligeholdelsen af et bibliotek af Universitetsbibliotekets dimensioner for bagateller at regne. Så vidt købene kan vurderes har bibliotekets åbning for de studerende ikke influeret mærkbart på indkøbspolitikken. I den

124. For købene 1673-74 henvises til Henning Matzen: *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie* II, 1879, s. 244 note 1, da det ikke er lykkedes at finde posten i regnskabet. For de øvrige indkøbs vedkommende, hvor de helt ubetydelige udgiftsposter er forbigået, er kilden universitetsregnskaberne i RA, KU 18.03.02-03. Citatet fra Acta Consist. (20.6.) 1674 i Nyerup, s. 204. Vedrørende Resens og Müllers håndskrifter se Birket Smith, s. 52-54, jvf. s. 56 om et lille auktionskøb 1709.

forstand var det fortsat primært et – med nye værker mangelfuldt forsynet – professor- og forskningsbibliotek.

Samlingerne og publikum

Som det umiddelbart fremgår har årene o. 1680-1710 en højst ubetydelig købsaccession at opvise, bortset fra lidt ekstraordinær aktivitet i begyndelsen af 1690'erne. Det var i stort set samme periode en række problemer tårnede sig op i administrationen af samlingerne. Udlån havde fundet sted trods forbudet i bibliotekslovene, naturligvis hovedsagelig til professorerne, der bl.a. kunne henvise til den udtrykkeligt givne tilladelse i Brochmands fundats. Og det synes at have været ved at løbe løbsk. Da Ole Borch (i sit eget rektoratsår) tiltrådte som overbibliotekar, blev problemet november 1681 forelagt i Konsistorium, hvor man enedes om at sætte sig ud over denne fundatsbestemmelse, og »efftersom stor Missbrug med Bøggernes udlaanelse aff Bibliothecqued befindes, da bleff nu slutted, at ingen Bøgger her effter aff Bibliotheca publica til nogen maa udlaanes og at de nu udlaante strax schal indkreffues«. Lidet hjalp det dog, for 14 år senere gav underbibliotekaren *Caspar Bartholin* ondt af sig over, at mange anmodede om at få bøger til låns ud af biblioteket, til ikke ringe besvær for tilsynet, og forbudet måtte så indskærpes. Et grelt eksempel på misbrug forelå, da Peder Resen, hvem man som donator i stor stil næppe havde turdet nægte noget, hjemlånte 13 håndskrifter fra den oprindelige historiografsamling og efter en rykkerskrivelse 1688 meddelte, at de var bortkommet. Revisionen efter Bornemanns afgang som underbibliotekar 1690 afslørede da også betænkelige mangler, og Bornemann måtte redde sig delvis ud af klemmen ved at betale 50 rigsdaler i erstatning. Fremtidige sikkerhedsforanstaltninger har åbenbart været drøftet, for overvejelser angående bibliotekets situation i Konsistorium sluttede 10. september 1690 med: »Blef bevilget at alle Bibliothecæ publicæ bøgger maatte merchis med et sær Stempel«.

Senere revisioner i 1690'erne afslørede nye mangler, navnlig Fuirensamlingerne synes at være forfaldet og måtte have nye skabe, og 1695 gjorde Caspar Bartholin opmærksom på, at håndskrifterne »paa Universitetets store Bibliothek vare udi temmelig Konfu[sion], og at Navnene i Catalogo ikke svarede til Bøgernes Titel«. Det blev derfor bestemt, at der skulle udarbejdes en ny katalog over håndskrifterne, men arbejdet var 1698 ikke nået videre, end at de dertil udpegede professorer, Christian Reitzer og Hans Mule, udbad sig assistance fra Arne Magnusson med henblik på katalogiseringen af de islandske håndskrifter. En tysk professor fra Kiel, der besøgte biblioteket

1693, har dog ikke bemærket nogen uorden, men det fremgår af hans skildring, at salen er blevet godt fyldt op, så at der foruden de oprindelige skabe langs væggene stod opstillet skabe i salens midte. Helt sikkert var der i tidens løb blevet flyttet rundt på visse af de historiske håndskrifter i forhold til skabsfordelingen 1662, hvad der naturligvis var yderst uheldigt, såfremt man fortsat i almindelighed kun havde det gamle håndskriftinventarium at holde sig til.[125]

En anonym klage over studentervilkårene fra (senest) 1707 ser meget kritisk på biblioteket. Berettigelsen af kritikken er vanskelig at vurdere, da klageren på alle måder søger at nedsætte Caspar Bartholin og derfor også vil ramme ham i hans virksomhed som underbibliotekar (1690-1721). Klagen nåede helt op til behandling i Geheimekonseillet, hvor den ikke synes at have vundet gehør, men uanset om man dermed vil afvise den som uberettiget eller ej, må man lade klageren, at han har orienteret sig i samlingerne. Han har undervejs benyttet Thomas Bartholins biblioteksforelæsninger som guide og der hentet noget af ammunitionen til sit skyts. Hvad uorden angår, indskrænker han sig til at fremlægge to anker. Bøgerne i Bibliotheca Reseniana, disse »herlige Bøger ligge kastede iblandt hverandre, aldeles uden Orden«, og i Vetus Bibliotheca m.v. i rummet ved Vor Frue Kirke er de »slængte hid og did, saa snart paa Gulvet som i Skabene«, ikke at tale om at de er uden kataloger. Nu er forfatteren imidlertid også opbragt over, at man ikke kan få udleveret bøger fra Resens bibliotek, men må nøjes med at betragte dem gennem skabsvinduerne, hvad der turde afsvække hans udsagn om deres orden ganske betydeligt, så alvorligt er der kun grund til at tage klagen over de gamle samlingers tilstand ved Vor Frue Kirke. Vedrørende biblioteket iøvrigt går den i anden retning, idet han påpeger det besværlige ved at skulle bruge tid på at gennemlæse »alle Catalogos, som paa hvert Skab især ere opslagne« men han har dog iagttaget, at de trykte kataloger over

125. Acta Consist. 26.11. 1681 (utrykt, jvf. koncepten til referatet trykt i [Suhms] *Nye Samlinger til den danske Historie* III, 1794, s. 287), 10.9. 1690 (utrykt), 14.12. 1695 (Nyerup, s. 205 f), 26.10. 1695 og 10.9. 1698 (Birket Smith, s. 55). Revisioner m.v. se Nyerup, s. 205, og Birket Smith, s. 50 f og 54-56. Revisionen 1696 (eller en kladde hertil) er bevaret i Ny kgl. Saml. 761 2°. Om særlig revision af Didrik Fuiren-samlingen handler Acta Consist. 1.4. 1693 (utrykt), jvf. udgifter til nye bogskabe for denne samling i regnskaberne for 1692-93, 1695-96 og 1700-01, RA, KU 18.03.03. – Rejseskildringen af Johann Daniel Major i [Suhms] *Nye Samlinger* etc., smst., s. 130. Når bibliotheksskabene flere steder på grundlag af denne kilde skildres som forsynet med glasdøre, skyldes det en misforståelse. Der er tale om »vinduer« (jvf. håndskriftet i KB Ledreborg 410 2°: gefenster), hvad der var betegnelsen for ståltrådsnet, hvorigennem man kunne se bøgerne. At flytninger af håndskrifter fra et skab til et andet har fundet sted fremgår af nogle notitser af Peder Syv i KB, Rostgaard 21 4°, jvf. Fritz Burg: *Die Capsa Ambrosii der früheren Kopenhagener Universitätsbibliothek,* Hamb. 1911, s. 13-18.

Hans Mules og Hopners biblioteker ganske rigtigt er alfabetisk ordnede (inden for de enkelte formater), hvorfor disse frem for andre er nemme at benytte. Med rette besværer han sig over, at Thomas Bartholins tanke om en universalkatalog ikke er blevet ført ud i livet, beklager sikkert med nogen grund, at dele af samlingerne på grund af spredningen er ubekendte for mange – »og er jeg forsikkret, at ikke 10 Studiosi ved Academiet veed, at der [ved Vor Frue Kirke] er noget Bibliothek hensat« – og anbefaler sluttelig, at alle samlingerne bringes under ét tag og én katalog.

Det kan ikke nægtes, at der peges på fundamentale svagheder i universitetets bibliotekssystem. 12 særlige samlinger bestod det af, foruden håndskrift- og tilvækstsamlingen, det hele fordelt på tre lokaler i to bygninger og administreret af fire bibliotekarer, hvoraf de to opererede på egen hånd. Nogen samordning af administrationen af samlingerne på de tre steder forelå næppe, og at holde styr på de over 25000 bind i hovedbiblioteket med de mange delkataloger var i sig selv en krævende opgave for underbibliotekaren og hans få medhjælpere. Man kan med den anonyme klager kritisere, at der ikke blev taget effektive initiativer til en fornuftig løsning, og at man i stedet skar ned på udlån og muligvis temporært unddrog dele af samlingerne fra benyttelse. Men som anført arbejdede man faktisk ved revisioner på at rette op på den uorden, som øjensynlig i sidste instans Bornemann måtte bære ansvaret for, måske fordi han havde været for imødekommende over for ønsker om udlån, og man tog i det mindste skridt til afmærkning af bøgerne og affattelse af en håndskriftkatalog. Når klageren i øvrigt udover sin tvivlsomme påstand angående Bibliotheca Reseniana undlader at påtale røgten af samlingerne på Trinitatis, er det ud fra hans tendens et ret stærkt indicium for, at anstrengelserne havde givet resultater. Han vil ganske vist vide, at kun Bibliotheca Regia, Brochmanniana, Muleniana og Hopneriana var »brugelig«, men hvorfor de tre afdelinger Fuireniana samt Dietericiana ikke skulle være det, undlader han at forklare. Blot hævder han, at skabene med Fuireniana i al sin tid »neppe 30 gange ere oplukkede«, hvad der rimer meget dårligt med, at netop disse stod til revision og udbedring i 1690'erne. Biblioteksforholdene kan ikke have været tilfredsstillende, men ved insinuationer og uklarheder i den konkrete kritik forringer klageren sin sag så meget, at i hvert fald én ting står fast: den har, trods interessante enkeltheder, ikke gyldighed som almindelig tilstandsbeskrivelse.[126]

126. Klagen aftrykt i Nyerup, s. 213-38, biblioteksbetragtningerne s. 215-21. Dateringen er angivet ved et notat om forelæggelse i Geheimekonseillet 14.12. 1707, jvf. RA, Danske Kancelli D 113 Henlagte sager (under datoen). Dateringen er således kun ante quem; en sikker post quem-datering er givet med omtalen af Niels Foss som værende rektor i Sorø, hvad han blev udnævnt til juli 1705. Klageskriftet er ifølge traditionen affattet af Thomas von Westen, hvad

I det mindste den ene af de af Thomas Bang anlagte indskrivningsbøger, adgangsbogen for nytilkomne lånere, blev stadig ført, og opsynet med benyttelsen udøvet af underbibliotekaren eller hans medhjælpere. Klageren fra 1707 hævder, at mens i sin tid Bornemann flittigt tilså biblioteket, så man aldrig Caspar Bartholin komme der, og en udvikling i retning af, at opsynet i stigende grad blev overladt til biblioteksmedhjælperne, spores faktisk i fundatsudkastet 1691, ifølge hvilket underbibliotekaren skulle formane dem til flittig overvågning af læsesalsbenyttelsen, »saa frembt hand vil iche self svare der til«. En af dem, Hans Low, var famulus på biblioteket i længere tid, fra 1696 til engang efter 1709/10, hvor han havde til opgave at besørge et auktionskøb. Til de praktiske vanskeligheder med at tage vare på bogbestanden kom problemer med at styre de fremmødende studenter, der ikke altid var lige veldiciplinerede. I 1697 blev Andreas Bussæus, senere kendt som borgmester i Helsingør, stævnet for Konsistorium, »fordie hand hafde taget Bøgger paa Bibliothecet af Skabenene, skrabet mercket af dem og sat andre bøgger ind igien og schreved det forrige mercke der paa . . .«. Spøgen kostede ham en skadeserstatning og et forbud mod at vise sig på nogen af bibliotekerne. Værre var det, da en gammel gæst på biblioteket 1702 løb grassat og rev blade ud af nogle af husets kostbare udstillingsstykker, bl.a. den finske bibel og Lutherbiblen. Som Bartholin måtte sige i Konsistorium, kunne han ikke svare for, hvad studiosi således begik af overgreb mod de dem betroede bøger.[127]

Retsprotokollerne fortæller desuden om de studerendes egne bogforhold, boggæld, der måtte kræves indfriet ad rettens vej, og lånte bøger, der blev forlangt leveret tilbage, men f.eks. høstede omtalte Bussæus, som var involveret i flere sådanne sager, også resultater af sin stridige omgang med bøgerne og ajourførte bl.a. en ny udgave af Ole Borchs oversigt over de

også enkelte omstændigheder taler for. Som baggrund for bibliotekskritikken er det i så fald værd at bemærke, at von Westen 1706-08 var medhjælper ved Det kgl. Bibliotek, Albert Fabritius: *Det kgl. Biblioteks Embedsmænd og Funktionærer 1653-1943,* 1943, s. 116 f.

127. Biblioteksbestemmelserne i fundatsudkastet, hvortil Caspar Bartholin var medforfatter, se William Norvin: *Københavns Universitet i Reformationens og Orthodoxiens Tidsalder* II, 1940, s. 101. Hans Low: Acta Consist. 11.1. 1696 og universitetsregnskabet for 1709-10. Tidligere omtales Henrik Knudsen Clivius som famulus, Acta Consist. 21.11. 1691. Bussæus: Konsistoriums Justitsprotokol 1691-1715 under 17.7. 1697, RA, KU 12.17.05, bl. 113 v-114 r. Hærværket i 1702 forårsagedes af en Johannes Junchans, som havde været indskrevet på biblioteket siden 1697, Acta Consist. 30.9. 1702, jvf. 4.11. s.å. – Der er ikke fundet grund til at fæste lid til efterretningen om endnu en biblioteksmedhjælper, Georg Ursin, om hvem det i en utrykt levnedsbeskrivelse hedder: »Ved Universitetets Bibliotheque skal hand have viist sin gode Kundskab ved at bringe Bøgerne i en ypperlig Orden, efter deres Materiers Beskaffenhed«, KB, Thott 1921 4°, s. 84.

betydeligste latinforfattere frem til Saxo Grammaticus med litteraturhenvisninger. Det var femte udgave af dette studieredskab, oprindelig udgivet 1679 og skrevet in gratiam juventutis academicæ. Nogle få studerende som Søren Lintrup (professor 1707-20) og bibliografen Johannes Moller (d. 1725) har sidenhen bevidnet deres taknemmelighedsgæld til de offentlige biblioteker i København, hvormed må tænkes på Universitetsbiblioteket og dets filialer, og nordmanden Christian Stub, der selv mindedes tiden 1714 ff »da jeg gick i mine første studenter aar paa det runde taarn«, har ved at publicere nogle fortjenstfulde disputatser om dansk retshistorie (1716-19) med sin benyttelse af bøger og håndskrifter i Bibliotheca Reseniana givet et senere korrektiv til 1707-klagens udsagn om denne samlings utilgængelighed for de studerende. Albert Thura ser tilbage på lykkelige stunder i begyndelsen af 1720'rne, da bøgerne holdt ham fangen på biblioteket:

> Gud veed, hvor tidt jeg sad, som naglefast i Sæde,
> paa dette lærde Stæd med Tiids-Fordriv og Glæde
> ved skiønne Bøggers Lyst...

og ganske opmuntrende foreligger der lidt af en situationsbeskrivelse, der fortæller om andet end uorden og mishandlede bøger. Det er Christian Falster, studerende i København 1708-09 og (ganske kort) 1714, der bruger biblioteksmiljøet som ramme om et af sine causerier. Sammen med nogle venner passerede han Gråbrødre Torv med skamstøtten over Korfits Ulfeldt »en Dag, da vi vare paa Vej til Universitetets offentlige Bibliotheque. Saasnart vi vare forsamlede dér, begynder Snakken, endnu varm af det nylige Skue, om Oprindelsen til denne Art af Vanhæder«. En af selskabet tager Cornelius Nepos ud af bogskabet og påviser herudfra skikkens oprindelse i det gamle Athen. Falster bidrager med at henvise til andre bøger. De hentes frem, og diskusionen bølger. Men så: »Medens vi disputerede om dette og adskilligt andet, kom Overbibliothecaren over os, ved Synet af hvilken (han plejede nemlig sjældnere at vise sig på hint Sted end Cometen paa Himlen) vi alle forskrækkede tav stille«.[128]

128. Under en kursorisk gennemgang af justitsprotokollen 1691-1715 (se forrige note) er noteret sager vedrørende bøger bl. 65, 215 v, 235, 241 v, 243 v, 246 r (Bussæus), 245 v (efter bl. 246!), 355 v-356 r, 412 r (Bussæus) og 505 r. Ole Borchs skrift: *Conspectus præstantiorum scriptorum Latinæ linguæ in gratiam juventutis academicæ,* Editio nova, 1705, udgivet af Bussæus, jvf. Kirkehistoriske Samlinger 5. rk. V, 1909-11, s. 586. Lintrup og Moller: E. C. Werlauff: *Historiske Efterretninger om det store kongelige Bibliothek,* 2. udg. 1844, s. 124 note e. Christian Stub: Danske Samlinger for Historie, Topographi, Personal- og Literaturhistorie I, 1865-66, s. 398, og Peder Kofod Ancher: *Samlede juridiske Skrifter* I, 1807, s. X-XII. Albert Thura: *Kort Beskrivelse over dend u-formodentlige Ildebrand ... 1728,* 1730, s. 25. *Christian Falsters Lærdoms Lystgaard eller Adskillige Discurser,* oversat af Jørgen Olrik, I [1729], 1919, s. 156-60 (I, 32: Om Straf paa Navn og Rygte). – I den selvbiografiske litteratur omtales biblioteket så godt som

Kollegie- og professorbiblioteker

Uden for Universitetsbiblioteket hjalp de studerende sig med indbyrdes lån eller nød, for et fåtals vedkommende, adgang til kollegiebibliotekerne og enkelte professorbogsamlinger, idet et privat projekt fra 1719 om at indrette et københavnsk lejebibliotek for studerende og andre liebhavere, der måtte savne lyst eller evne til selv at anskaffe bøger, næppe blev bragt ud i livet. *Kommunitetsbiblioteket* var vistnok ubetydeligt, og da Rasmus Æreboe, en af de fattige studenter der havde fået ophold på Regensen, i 1706 skulle samle stof til forsvaret af en disputats, klarede han sig med de bøger han kunne få fat i ved at støve Regensen rundt, altså formodentlig ved lån hos sine medalumner. Til benefice for de o.100 kommunitetsalumner fandtes der i øvrigt en mindre studenterboghandel, idet universitetets tredjepedel, ovennævnte Hans Low, havde Konsistoriums tilladelse til at fremlægge bøger til salg i Kommunitetet.[129]

På *Valkendorfs Kollegium* var bogsamlingen henved midten af 1660'erne for årlige 5 daler vokset til omkring 300 bind. I tiårsperioden 1666-76, da den foretagsomme *Jørgen Eilersen* var efor, blev der købt for omtrent det dobbelte af det fastsatte beløb. Han lod anskaffe glober og landkort, sørgede for at bøgerne blev mærket med Valkendorfs navn og udstedte regler for benyttelsen for at sikre bestanden mod svind. Ved sin død 1686 testamenterede han kollegiet godt 1400 bind, overvejende matematiske og filologiske værker hvoriblandt gode udgaver af latinske og græske forfattere. Mindre donationer kom til fra tidligere alumner, hvorved biblioteket i 1728 nåede op på omkring 2500 bind. Biblioteksreglementet blev imidlertid omgået, et sikkert mål for bøgernes brugsværdi, og selv om kollegieinspektor ved et par lejligheder blev dømt til at yde erstatning for bøger forsvundet ved udlån eller på grund af svigtende tilsyn, forblev samlingen næppe intakt.[130]

Af de to nyoprettede kollegier, Borchs og Elers' indviet i 1691 og 1705,

ikke. Jacob Muus fortæller om sine studier o. 1714: »Mens ieg var i Collegio freqventeredes nogle Professorum Lectiones, de publiqve og andre Bibliotheker ...«, *Nye Samling af Danske, Norske og Islandske Jubel-Lærere,* udg. af Christopher Giessing, II, 1, 1781, s. 293. Hans Barhow, student på Elers' Kollegium o. 1722, oplyser i sin selvbiografi kort: »Læste den Tid paa Cartesii Opera, men forstod ei meget. Gik iblant paa Bibliothequet, men chiromantisk etc.«, Historiske Meddelelser om København VII, 1919-20, s. 489.

129. P. M. Stolpe: *Dagspressen i Danmark ... indtil Midten af det attende Aarhundrede* III, 1881, s. 7 (lejebibliotek). *Notarius Publicus Rasmus Æreboes Autobiografi,* udg. af G. L. Grove, 1889, s. 56. Acta Consist. 13.1. 1703, citeret i Henning Matzen: *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie* I, 1879, s. 278 note 7. Hans Lows virksomhed som boghandler har formodentlig været overvejende antikvarisk; en bogauktion blev afholdt hos ham 31.5. 1706, se KB, Ny kgl. Saml. 275c I, s. 26.

130. H. Jørgen Helms: *Valkendorfs Kollegiums Historie,* 1917, s. 105-07, 113, 117. Sager om lånte

CONSPECTUS
PRÆSTANTIORUM SCRIPTORUM
LATINÆ LINGVÆ,
In gratiam Juventutis Academicæ,
compendiò repræsentatus ab
OLAO BORRICHIO.
EDITIO NOVA,
Subſtratâ unicuiq; ferè paginæ accuratâ meliorum editionum recenſione, & adjectîs calci neceſſariîs indicibûs aucta.
Cum Privilegiô Sereniſſ. Regiæ Majeſt.
HAVNIÆ,
Ex Typographéo Regiæ Maj. & Univerſit. 1705.

Fig. 94. Ole Borchs »Conspectus« var en studenterhåndbog, der gav en oversigt over de betydeligste latinforfattere frem til det 12. århundrede. På titelbladet af denne femte udgave kobberstukken gengivelse af Borchs Kollegium. I øverste etage fandtes biblioteket. Orig. størrelse.

havde sidstnævnte ikke noget bibliotek af betydning før 1728 (men ejede dog et kunstkammer), mens *Borchs Kollegium* straks fra begyndelsen kunne råde over *Ole Borchs* efterladte bogsamling på omkring 3000 bind fordelt på alle fag samt en samling håndskrifter. Biblioteket var installeret i en sal i bygningens øverste stokværk, der med sine glasmalerier og buster af kendte danske lærde anbragt oven på bogskabene hørte til Københavns seværdigheder. For de 30 rigsdaler om året, der var afsat til bogkøb, gjordes gode erhvervelser bl.a. ved

og forsvundne bøger: smst., s. 98 f, og Hans Olrik: *Borchs Kollegiums Historie i de første 40 Aar* i *Festskrift i Anledning af Borchs Kollegiums 200-Aars Jubilæum,* 1889, s. 95 f.

bogauktionerne, og accessionspolitikken var i al fald i de første tyve år langt mere målbevidst end den, der kendes fra Universitetsbiblioteket. Således anskaffedes 1699 de første dele af Gronovius' nyudkomne »Thesaurus Antiquitatum Græcarum«, »saa som det var en capital bog« – 16 år før værket nåede ind i Universitetsbibliotekets samling. Håndskrifterne opbevaredes i et skab for sig, hvortil kun eforen havde nøglen, og kom med forskellige gavetillæg op på o. 150 numre. De omfattede foruden manuskripter af Borch bl.a. et bevaret Livius-håndskrift, han havde hjembragt, og en håndskreven Koran skænket af eforen Poul Vinding. Når dertil føjes en portrætsamling og nogle kunstkammersager, må kollegiets mange fremragende alumner siges at være godt betjent. En af dem var den myreflittige Albert Thura, der i kollegietiden udarbejdede et litterærhistorisk værk med kapitler om datidens biblioteker, som – flere gange citeret – udgør vor første biblioteksvejviser en miniature. Alumnernes talrige disputatser og andre udarbejdelser opbevaredes som et anhang til biblioteket og udgjorde efter 30 års forløb, utrykte sammen med de trykte, o. 500 skrifter, indbundet i 54 kvartbind. En katalog over biblioteket blev udarbejdet i kollegiets første år, men måtte renskrives 1723-24, da »bladene i det forrige vare ganske forslidte«.[131]

Med Jørgen Eilersens og Ole Borchs donationer er foruden Peder Resens store samling nævnt et par professorbiblioteker, hvis indhold blev gjort tilgængeligt. Fra slutningen af det 17. århundrede opbyggedes nogle meget betydelige privatbiblioteker i København, som alle stod mere eller mindre åbne for videnskabelige studier. Hans Gram havde fra sine studenterdage, dvs. fra o. 1705-10, adgang til tre af de fornemste, Frederik Rostgaards, professor Christian Reitzers og professor Arne Magnussons, uden han af den grund forsømte Universitetsbiblioteket. Ligeledes så den lærde Otto Sperling og professorerne Søren Lintrup og Christen Worm gerne, at deres storartede bogsamlinger benyttedes af andre. *Christian Reitzers* bibliotek på o. 15000 bind rummede navnlig megen historie, jura og politik og fik gennem Reitzers gæstfrihed også betydning for de to unge historikere Andreas Hojer og Ludvig Holberg, mens *Arne Magnusson* – som i sin tid Ole Worm og lidt senere Hans Gram – af sine samlinger gavmildt meddelte bibliografiske og indholdsmæssige oplysninger til en udstrakt kreds af korrespondenter.[132] Om *Hans*

131. Hans Olrik: anf. arb., s. 30-33, jvf. Hofmans *Fundatser* I, 1755, s. 79. Astrid Wentzel: *Borchs Kollegiums Haandskriftsamling* i *Mindeskrift for Oluf Borch,* ved Vilhelm Maar, 1926, s. 97-120; jvf. Erik Iversen i Fund og Forskning XXII, 1976, s. 98-100. – 1703 opsatte Frederik Rostgaard et testamente, hvorefter alle hans håndskrifter og et antal bøger skulle tilfalde Elers' Kollegium, men bestemmelsen blev senere annuleret, R. R. Vestergaard: *Bidrag til Elers' Collegiums Historie,* 1891, s. 103 f. – Albert Thura: *Idea historiæ litterariæ Danorum,* Hamb. 1723, s. 224-35, jvf. s. 117-20 om kollegiebibliotekerne.

Gram vil traditionen vide, at studenterne strømmede ham til hjælp for at redde hans bibliotek under branden 1728 som tak for den velvilje, hvormed han havde stillet sine bøger til deres rådighed. Det indeholdt allerede 1722 så værdifulde samlinger, at en tysk lærd, der var på besøg i København, kunne udnytte både dette og Arne Magnussons bibliotek til egen fordel ved at misbruge de to professorers rundhåndethed med udlån og meddelelser af deres store fond af viden.[132a] Hvad eftertiden imidlertid er taknemmelig for, er de mange noter og afskrifter Arne Magnusson lod tage fra håndskrifter i Universitetsbiblioteket, mens tid var.

Håndskriftantikviteterne

Såfremt Universitetsbiblioteket nød særligt ry i forskerkredse, har det først og fremmest været på grund af dets håndskrifter, historiografernes efterladenskaber, Resens samling af dansk-norsk-islandske håndskrifter og enkelte andre værdifulde accessioner. Mellem de mindre gaver (som blot er tilfældigt oplyst) var f.eks. pergamenthåndskriftet Jöfraskinna med en samling kongesagaer, skænket til biblioteket 1655 af Brostrup Gedde. I en fra dansk hold inspireret skildring af Danmark oplyser englænderen William King da også om kongens og universitetets biblioteker at »as they are very considerable for other things, so particularly for the preservation of the Antiquities of those Northern Nations«.[133] Mærkeligt nok afødte disse håndskriftantikviteter ikke

132. E. C. Werlauff: *Historiske Efterretninger om det store kongelige Bibliothek,* 2. udg. 1844, s. 72-78 (Reitzer), 78-81 (Sperling), 99-106 (Rostgaard), 130 f (Hans Grams adgang til bibliotekerne, jvf. [Suhms] *Nye Samlinger til den danske Historie* IV, 1795, s. 180). *Falsteriana,* ved Chr. Bruun, 1869, s. 118 (Søren Lintrup 1718 om Albert Thuras profiteren af hans bibliotek) og s. 152 (Christen Worm 1723 om sine bøger: »hvad jeg af det slags hafver er til alles tieniste«). *Arne Magnussons private brevveksling,* 1920, samt Arne Magnusson: *Brevveksling med Torfæus,* 1916.

132a. Laurids Gram: *Vita Johannis Grammii/ Hans Grams Levned,* 1942, s. 28/108. Hans Gram: *Beretning om Johan Lauritz Mosheims Ophold i Danmark i Aaret 1722,* oversat af Torkel Baden, Kiøbenhavns Universitets-Journal, udg. ved Jacob Baden, V, 1797, s. 7-19.

133. [William King:] *Animadversions on a pretended Account of Denmark,* London 1694, s. 22. I forbindelse med Brostrup Geddes gave (se Kålund anført i næste note) kan noteres følgende smågaver til biblioteket: før 1662 et ikke nærmere betegnet manuskript skænket af den nederlandske resident i Danmark, fra 1671 naturaliseret dansk adelsmand *Jacques Le Maire,* se Birket Smith, s. 163 øverst, og 1695 Anthony à Wood: *Historia et Antiquitates Universitatis Oxoniensis* (1674) og sammes *Athenae Oxonienses* (1691-92), begge værker tilsendt fra *William King,* se Acta Consist. 23.3. og 29.6. 1695 samt takkebrev af 1.7. 1697 i Konsistoriums kopibog 1687-1712 (RA, KU 12.13.08), bl. 194. Om William King og det af ham citerede skrift findes oplysninger i Chr. H. Brasch: *Om Robert Molesworth's Skrift »An account of Denmark as it was in the year 1692«,* 1879, s. 72-100. En gave fra *Holger Vind* er omtalt ovenfor s. 344, fra *Fr. Rostgaard*

nogen større udgivervirksomhed. I Sverige var man til langt op i det 18. århundrede førende med hensyn til udgivelsen af norrøne tekster, og de par udgaver Peder Resen 1665 foranledigede af Edda og Völuspá sammen med Hávamál gik ikke tilbage til håndskrifter i Universitetsbiblioteket. Men han udgav dog de to sidstnævnte og enkelte danske lovsamlinger fra sit eget (og dermed senere universitetets) bibliotek, og med benyttelse af håndskrifter i dets samlinger udgav Arne Magnusson 1695 Sjællandske Krønike og senere en mindre kildetekst til norsk historie, mens Thomas Bartholin den Yngste 1709 publicerede den Lundensiske Ærkebispekrønike. Stort mere kom der i denne periode ikke på tryk af bibliotekets håndskriftsskatte, men så meget des flittigere blev de udnyttet ved excerperinger og afskrivning. Den kgl. historiograf for Norge, Tormod Torfæus, fik ved kongens mellemkomst tilladelse til at låne fire vigtige pergamentcodices op til sit vidtløftige arbejde på bopælen i Norge, Frederik Rostgaard og Hans Gram udbyttede samlingerne på forskellig vis, og blandt andre forskere kan nævnes Christian Reitzer, der 1707 fik Niels Krags fremstilling af Christian III's historie til hjemlån med henblik på udgivelse.

Fremfor alle arbejdede de to historikere Thomas Bartholin den Yngre (d. 1690) og Arne Magnusson med samlingerne og sikrede sig talrige afskrifter af, hvad der angik nordisk historie og kultur. Bartholin gjorde desuden en mængde excerpter til en stort anlagt fremstilling af Danmarks kirkehistorie, og Magnusson, den utrættelige samler, der altid havde skrivere i sin tjeneste, kollationerede tillige bestående kildeudgaver med originalhåndskrifterne og knyttede ofte nyttige oplysninger om proveniens og indhold til de håndskrifter, han benyttede. Magnussons største indsats er tilvejebringelsen af hans egen eventyrlige samling af dansk-norsk-islandske håndskrifter, men ingen dansk annales- og scriptoresudgave og intet større dansk middelalderdiplomatarium er uden gæld til hans og Bartholins arbejde med Universitetsbibliotekets håndskrifter, før de brændte til aske.[134]

i Chr. Bruun: *Frederik Rostgaard og hans Samtid* II, 1871, s. 22. Om filologen og digteren *Zacharias Lunds* efterladte arbejder, der modtoges men atter udgik af biblioteket, se Birket Smith, s. 42 f og 63 note 1.

134. Birket Smith, s. 48 f, 57, 72 f, jvf. om Torfæus' lån *Arne Magnussons private brevveksling,* 1920, s. 372 og 499 f. For de norsk-islandske håndskrifter i Universitetsbiblioteket før 1728 redegør Kr. Kålund i *Katalog over de oldnorske-islandske håndskrifter i Det store kongelige Bibliotek og i Universitetsbiblioteket,* 1900, s. vii-xviii; for udgivelserne i Danmark og Sverige Finnur Jónsson: *Udsigt over den norsk-islandske filologis historie,* Festskrift udg. af Københavns Universitet ... 26. september 1918, s. 25-34. Frederik Rostgaard: se ovenfor s. 344. Hans Gram: Ellen Jørgensen i Historisk Tidsskrift 9. rk. III, 1924, s. 168-70, jvf. Niels Krag og Stephan Stephanius: *Christian den Tredie ... Hans Historie,* 1776, Hans Grams fortale, s. 39 og 97. Thomas Bartholins samlinger

Branden

Skæbnetimen slog i oktober 1728. Den 20. om aftenen udbrød der brand i København, og næste dags formiddag bredte ilden sig til universitetskvarteret, hvor professorerne fik travlt med at bjærge deres ejendele. Vor Frue Kirke brændte først på formiddagen og dermed bl.a. Christen Worms bibliotek, som man havde troet i sikkerhed dér. I Store Kannikestræde fik Hans Gram de fleste af sine bøger reddet, før ilden nåede frem. *Overbibliotekaren* Hans Bartholin, som boede i samme gade, »tog sig ei saa tidligt iagt og fik desaarsag mindre bjerget«, mens *underbibliotekaren* Arne Magnusson var ubeslutsom og ængstelig for at få sine bøger bragt i uorden og derved tabte så megen tid, at de fleste af bøgerne måtte efterlades sammen med hans egne optegnelser; men størstedelen af håndskrifterne blev da bragt i sikkerhed, inden det var for sent. Ingen af bibliotekarerne tænkte øjensynlig så langt som til biblioteket ved Rundetårn, hvortil ilden nåede hen på eftermiddagen. Beklageligvis heller ikke nogen anden. Og det kunne dog være blevet reddet, mente Andreas Hojer, eller i det mindste det bedste heraf, hvis blot en eneste af professorerne havde organiseret de studerende i en redningsaktion. Klokken 5 begyndte tårnet at brænde for alvor, ikke murværket men alt som var af træ, og alle instrumenterne på Observatoriet ødelagdes. »Den ene af globi trillede ud mod Jerngitteret, op ad hvilket Ilden om Natten, mens Taarnet brændte, syntes at syde som kogende Vand op mod Kjedlens Rand. Bibliotheket brændte indenfor, længe førend Ilden trængte ud gjennem Taget, hvad den vel har gjort omtrent Kl. 10 eller lidt før, thi Kl. 12 stod det alt i lys Lue«. Da branden ebbede ud, var alle Universitetsbibliotekets samlinger på nogle få udlånte stykker nær fortæret, og af kollegiebibliotekerne kun Valkendorfs tilbage.[135]

Nekrologen blev skrevet kort og defaitistisk af underbibliotekaren: »I

(hvortil Arne Magnusson bidrog og som ikke udelukkende byggede på Universitetsbiblioteket): Birket Smith, s. 74-76; Alfred Krarup: *Katalog over Universitetsbibliotekets Haandskrifter* II, 1935, s. 204-08; William Christensen i *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis* [1. rk.] IV, 1912, s. 140-42, 2. rk. VIII, 1935, s. 433-37. Arne Magnussons samlinger: *Katalog over den Arnamagnæanske håndskriftsamling* I-II, 1889-94, med en indledning af Kr. Kålund i bd. II. Eksempel på en værdifuld håndskriftkollation fra Universitetsbiblioteket: Anne K. G. Kristensen: *Studien zur Adam von Bremen Überlieferung,* Skrifter udg. af Det historiske Institut ved Københavns Universitet V, 1975, s. 75-84, 145-205.

135. *Et Øienvidnes Beretning om Kjøbenhavns Ildebrand October 1728,* meddelt af Chr. Bruun, Danske Samlinger for Historie, Topographi, Personal- og Literaturhistorie II, 1866-67, s. 71-89, citaterne s. 78 f. Andreas Hojer: *König Friedrich des Vierten glorwürdigstes Leben* II, 1829, s. 200 f.

Bibliotheket oven på Trinitatis Kirke vare mange Ting, som Verden nu ikke mere eier; hvilken Skade kan ikke afhielpes«. En til dels uerstattelig, dog ikke alt for velplejet kulturarv, godt og vel 35000 bind med bøger og håndskrifter akkumuleret i Universitetsbiblioteket gennem 250 år, var gået til grunde.[136] For kilderne til dansk-norsk-islandsk historie betød branden det største samlede tab nogensinde.

136. *Arne Magnussons private brevveksling,* 1920, s. 186. De bevarede håndskrifter gennemgås – ikke fuldstændigt – i Birket Smith, s. 61-71 (jvf. ill. ovenfor s. 290 og 319), og hvad branden betød for Arne Magnussons samlinger gøres der rede for i Kålunds indledning til katalogen over samlingen, se note 134.

Universitetsbiblioteket 1729-1926

Af Palle Birkelund

TIDEN 1729-o. 1800[1]

Det var et tragisk syn der den 24. oktober 1728 mødte de rædselsfyldte københavnere, som i et par dage havde været vidne til den største katastrofe i byens historie, en katastrofe der havde lagt næsten hele det gamle København i aske.

Som tidligere omtalt nærmere var også universitetets og flere kollegiers bogsamlinger blevet luernes rov og samme skæbne led en række større og mindre privatbiblioteker. Der var kort sagt tilføjet hvad man i vore dage ville kalde forskeres og studerendes litteraturtjeneste en uoverskuelig skade.

At branden også havde medført ødelæggelse af ikke mindre end seks af byens bogtrykkerier og et antal boglader skal blot nævnes for at illustrere hvor stor indflydelse 1728-branden fik for hele bogverdenen.[2]

En glædelig kendsgerning midt i ulykken var naturligvis at kongens bibliotek i dets store og fornemme og kun et halvt århundrede gamle hus på Slotsholmen ikke var blevet berørt af branden, men selv for den lærde verdens bogforsyning betød biblioteket på den tid kun lidet. Biblioteket var et lukket hofbibliotek, og da bibliotekaren *J. C. Wolfen* tillige var livlæge for kongen og derfor altid måtte være ved dennes side, også under rejser, blev der kun kort tid til at passe biblioteket. Som en af efterfølgerne som bibliotekar, *Hans Gram* 1747 skriver i et brev, så passede Wolfen så godt på tingene, at »endog i de gemeneste trykte Bøger at udlaane og communicere var han heel difficile«.[3]

Hvordan situationen i biblioteksmæssig henseende har formet sig for

1. For periodens vedkommende kan generelt henvises til: R. Nyerup: *Tilstanden i Danmark og Norge i ældre og nyere Tid* III:2, 1805. Carl S. Petersen: *De danske Bibliotekers Historie,* i *Haandbog i Bibliotekskundskab,* udg. af Svend Dahl, II, 1927, s. 37-152. Samme: *Det kgl. Biblioteks Haandskriftsamling,* 1943, s. 42-50. P. Birkelund: *Universitetsbiblioteket i København,* i *Nordisk håndbog i bibliotekskundskab* II, 1958, s. 142-156. B. Erichsen: *Universitetsbiblioteket i det første Tiaar efter Branden 1728,* i *Ex Bibliotheca Universitatis Hafniensis,* 1920. UB Is arkiv: B. Erichsen: Uddrag af Universitetsbibliotekets Regnskaber 1732-62. For privatbibliotekernes vedkommende kan henvises til Chr. Bruuns utrykte arbejde: Danske Privatbiblioteker i 17. og 18. Aarh. KB. Ny kgl. Saml. 3680, 4°. For de bygningsmæssige forhold til Svend Dahl: *Universitetsbibliotekets Bygninger gennem Tiderne,* 1932 samt til omtalen af universitetets bygninger oven for.

2. E. Sejr: *Københavns Brand og dens Virkning i Bogverdenen,* Bogvennen, 1928, s. 78-97.

3. *Breve fra Hans Gram 1685-1748,* udg. af Herman Gram, 1907, s. 300.

universitetslærere og studerende umiddelbart efter branden kan det være svært at forestille sig. Naturligvis må det huskes, at undervisningen i høj grad var forelæsningspræget og pensumbestemt, så de studerendes behov for litteratur som et led i de daglige studier har været begrænset. For universitetslærernes vedkommende gjaldt det nok, at selv om Universitetsbiblioteket i det store og hele var indrettet på professorernes behov, så beroede de sig i høj grad på egne eller kollegers biblioteker, som sikkert i visse henseender har spillet den rolle, som institutbiblioteker spiller i vore dage, men også mange professor-biblioteker var som nævnt blevet flammernes bytte.

Universitetsbibliotekets genopbygning

Uanset den større eller mindre nyttevirkning det gamle universitetsbibliotek havde haft i årene op til 1728, så stod det naturligvis klart for alle implicerede, at det tab branden havde forårsaget snarest muligt, og i så vidt omfang som det nu var gørligt, måtte erstattes.. I betragtning af de store og næsten uoverskuelige opgaver der skulle løses med hensyn til genopbygning af København var det imidlertid forståeligt, at man nærede en vis skepsis med hensyn til, hvilken hjælp Universitetsbiblioteket kunne forvente fra kongen og statsmagten i øvrigt.

Der blev da heller ikke reageret positivt på et tilbud fra den norske bogsamler, biskop Bartholomæus Deichmann i Christiania om at købe hans ca. 15.000 bind store bibliotek for en sum af ca. 21.000 Rdl., et beløb som den biskoppelige ejer i øvrigt foreslog man kunne få ind ved at lade præsterne købe deres præstegårde. Biblioteket, der var et udpræget brugsbibliotek med særlig vægt på teologi og klassisk filologi, blev efter Deichmanns død i 1731 solgt ved en stor auktion i København og indbragte kun ca. 10.000 Rdl., men heller ikke ved auktionen forsynede Universitetsbiblioteket sig. Et lignende tilbud fra den berømte Leipzig-professor, J. B. Mencke,[4] blev heller ikke accepteret, og Hans Gram siger bittert, at kongen næppe vil bifalde at en så stor kapital som 14.000 Rdl. skulle gå til Sachsen for bøger, »var det Steen, Kalk eller Marmor, tunc non dubitarem«.[5]

Men til trods for Hans Grams skepsis over for *Frederik IV*'s interesse blev det alligevel ham, der ydede en væsentlig indsats ved Universitetsbibliotekets genopbygning, idet han ved gavebrev af 30. juni 1730 overdrog Universitetsbiblioteket mere end 2.000 dubletter fra sit eget bibliotek.

4. E. Spang-Hanssen: *J. B. Mencke og hans bog om de lærdes humbug,* Fund og Forskning XI, 1964, s. 107-22.

5. *Breve fra Hans Gram 1685-1748,* s. 7.

Det var kongens få dage før udnævnte bibliotekar, *Andreas Hojer,* der stod som den der tog initiativet til gaven,[6] men Hans Gram nævner dog allerede i 1729 i det ovenfor citerede brev, at kongen omgås med planer om, ligesom Christian IV havde gjort det 1605, at skænke universitetet en større bogsamling, og planen kunne realiseres, idet biblioteket sad inde med dubletter stammende fra det omkring 1690 erhvervede Esaias Pufendorfske bibliotek og fra det Christian Reitzerske, erhvervet 1721.

Men hvor værdifuld denne gave til universitetet end var, så står den dog ikke mål med den donation som universitetet modtog i henhold til *Arne Magnussons* testamente af 6. januar 1730, udfærdiget dagen før hans død. Mens Arne Magnussons trykte bøger – den beskedne del der var tilbage efter branden – indgik i bibliotekets sædvanlige samlinger, blev håndskrift- og diplomsamlingen holdt som en særlig afdeling, som oven i købet fik karakter af en særlig stiftelse med egen bestyrelse; dog blev fundatsen for stiftelsen af forskellige grunde først stadfæstet i 1760. Selv om den arnamagnæanske samling helt til 1957 havde til huse i Universitetsbiblioteket, indtog den dog en særstilling som direkte tilhørende universitetet, og ved Universitetsbibliotekets administrative udskillelse fra universitetet i 1930 forblev den arnamagnæanske samling i universitetets eje under administration af den arnamagnæanske kommission.

Samlingen, hvis historie er behandlet andetsteds (bd. IX, s. 145ff), blev i 1957 kernen i Det arnamagnæanske Institut, og som bekendt fik den årelange diskussion eller strid om samlingens tilhørsforhold og rette hjemsted en afslutning ved loven af 19. maj 1965, der påbød en deling af samlingen mellem Island og Danmark.

En anden meget værdifuld håndskriftsamling af en helt anden størrelse og og karakter end Arne Magnussons indgik i 1731, idet grev *Christian Rantzau* til Brahesborg, vicestatholder i Norge 1731-39, skænkede 15 middelalderlige håndskrifter, hvoriblandt så fornemme danske middelalderhåndskrifter som Næstved-Kalendariet fra 13. årh. med miniaturer, Øm Klosters krønike, Codex Esromensis fra 15. årh., det eneste bevarede manuskript af Andreas Sunesens Hexaëmeron, Saxo kompendiet (Jydske krønike) og den ældre Gulatingslov samt Århus domkapitels brevbog fra 14.-15. årh. En del af håndskrifterne var iøvrigt en slægtsarv, der gik tilbage til historikeren Arild Huitfeldt (jvf. s. 317).

Samme år fik biblioteket en pengegave på 500 Rdl. fra den nyudnævnte universitetspatron, *Iver Rosenkrantz,* og for beløbet kunne anskaffes ikke mindre end 103 folianter og 62 kvarter inden for teologi og filologi.

6. *Hist. Samlinger og Studier,* udg. af H. Rørdam, III, 1898, s. 178f.

Selv om der naturligvis endnu var langt igen før man kunne tale om, at universitetet havde fået et egentligt bibliotek, så stod man dog allerede to-tre år efter branden med betydelige samlinger, og i det hele taget må man med beundring konstatere, hvor hurtigt det trods alt lykkedes at retablere Universitetsbiblioteket, for så vidt som man kan tale om retablering.

Mens universitetet og universitetsbibliotekar *Hans Bartholin* (1665-1738), der dog frasagde sig sit embede i 1731, virkede for genopbygningen af bibliotekets samlinger, arbejdede man fra anden side med opgaven at finde et egnet domicil for biblioteket.

Tilsynet med både St. Petri og Trinitatis Kirkes genopbygning var i 1729 blevet overdraget til biskop *Christen Worm* og geheimeråd *Vincentz Lerche,* der i øvrigt begge, og ikke mindst førstnævnte, var store bogsamlere. De nærede en vis skepsis med hensyn til muligheden af at genindrette biblioteksalen i Trinitatis og man opererede derfor med to andre muligheder, hvilke vides ikke, muligvis har man tænkt på enten St. Petri eller Den reformerte Kirke.

De to tilsynsførende undersøger dog muligheden for at anbringe biblioteket på dets gamle plads, men da der intet er bevaret af det gamle gulv, og i øvrigt alt andet træværk skal fornyes, vil udgifterne blive et par tusinde rigsdaler. Hertil kommer, at det må anses for farligt at belaste kirkens mure med den vægt, som et retableret bibliotek vil få.

Kongen er imidlertid af en anden mening og resolverer 27. juni 1729, at »efterdi Vores forfædre Salig og Høylovlig Ihukommelse haver giort den foranstaltning, at Academiets Bibliotheque skal være ved Trinitatis Kirke, have Vi fundet det betænkeligt derudi at giøre nogen forandring«.

Da bygningsarbejderne, der kostede ca. 3.000 Rdl., var færdige i 1731, kunne man opsætte de over 4 meter høje bogskabe i to dobbeltrækker parallelt med ydermurene i den ca. 25 m lange sal, ved hvis vinduer blev opsat borde og bænke til brug for de læsende.

De store bogskabe var aflåselige, og dørene havde i stedet for dørfyldinger et gitterværk af messingtråd udført af Poul Badstuber, indehaveren af kobber- og messingværket i Brede. I den ende af salen, der lå over kirkens kor, fik manuskripterne plads bag et såkaldt »tralværk«, d.v.s. en aflåselig skabslignende skranke.

Fundatsbestemmelser 1732

Salen kunne tages i brug i sommeren 1733, samtidig med at biblioteket fik en ny leder, nemlig filologen og historikeren *H. P. Anchersen* (1700-1765), der et par år før var vendt hjem efter en flerårig udenlandsrejse. Kort før

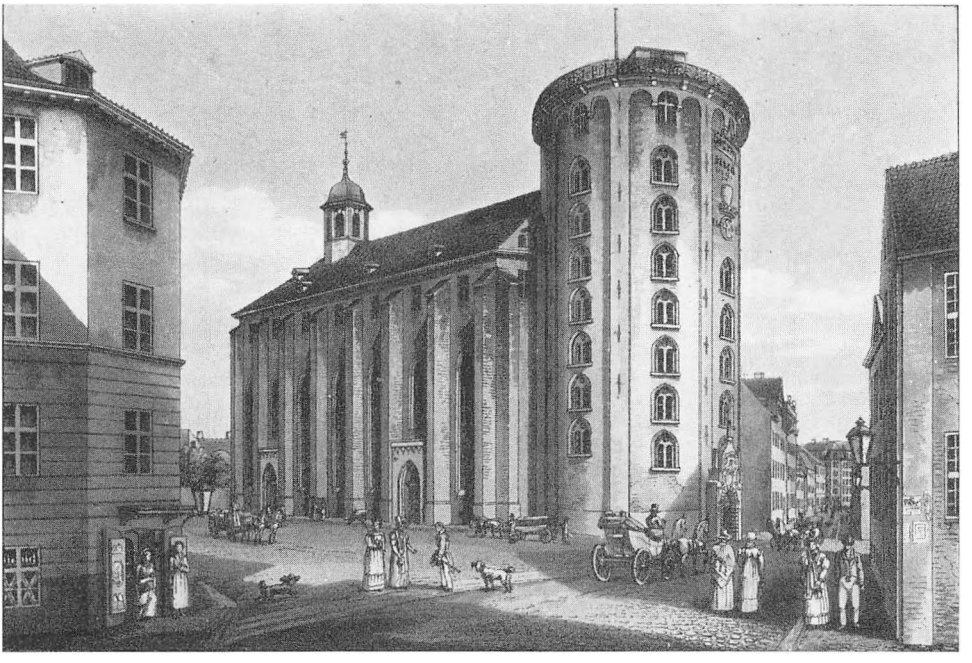

Fig. 95. Rundetårn og Trinitatis Kirke set fra hjørnet af Købmagergade og Krystalgade omkring 1840. Universitetsbiblioteket havde til huse i den store sal over hvælvingerne bag den række vinduer, der ses under tagskægget. Billedet er tegnet af H. G. F. Holm – Fattig-Holm – og stukket af hans far Jens Holm. KB. Billedsamlingen.

ansættelsen var bibliotekets virksomhed blevet nærmere fastsat i den nye universitetsfundats af 1732, og de udførlige bestemmelser skyldes utvivlsomt Hans Gram og Chr. Worm. Det hedder bl.a.:

80.

Da alle Universitetets Bibliotheqver ved sidste store Ildebrand ere lagte i Aske, vil det være nødvendigt, at et Bibliotheqve, som er u-misteligt for Universitetet, saa snart mueligt, igien samles. Som Vor elskelige kiære Hr. Fader af højlovligst Ihukommelse dertil haver giort en god Begyndelse med allernaadigst at skienke een Deel Bøgger, saa ville Vi og være allernaadigst betænkt paa, saadant Tal at formeere. Saa skal og dertil anvendes, hvad Indkomster der kan falde efter en Professoris Død eller Forfremmelse, medens Professionen staar leedig, samt indtil en anden Professor beskikkes. Dog at Vedkommende herefter, som hidindtil, aldeles u-paaanket oppebærge deres Deel in Anno gratiæ. End ville Vi Allernaadigst see derhen, at videre Midler til Bøggers Indkiøb kand vorde udfundne. Men samtlige Professores skulle nøje med hver andre overlegge hvad Bøgger først og fornemmeligen skal

anskaffes: Og maae det ej staae i Bibliothecarii Magt alleene at kiøbe hvilke hannem lyster.

81.

Naar Bibliotheqvet er i brugbar Stand, skal stædse derved være een Bibliothecarius: Hvis Embede bliver ikke alleene at have god Opsyn med Bibliotheqvet, samt i det mindste eengang om Aaret gaae det igiennem for at erfare om ingen af Bøggerne ere blevne borte, og see dem ved Famulum Bibliothecæ afstøvede; Men endog tvende gange om Ugen for den studerende Ungdom at holde *Lectiones publicas de Notitia, delectu & vero Librorum usu.* Hvilke Lectiones skal holdes om Onsdagen og Løverdagen, en Time hver af bemelte Dage. Til Bibliothecarius kunde beskikkes een af Philosophis, som ej skal tages efter noget Slags Senium, eller og en anden lærd og til sligt Embede beqvem Mand, som maae udvælges af samtlige Professoribus og forestilles Patrono Universitatis, hvis skriftlige Approbation skal indhendtes før hand Embedet tiltræder. Til Løn nyder han alt hvad der haver været tillagt Proto-Bibliothecario og Vice-Bibliothecario. Forsømmer Bibliothecarius at læse paa Bibliotheqvet, da kortes for hver gang af hans Løn 4 Rdlr. til Bibliotheqvet: Hvilket at det rigtigen skeer Rector Universitatis drager Omsorg for; Dog saafremt hand falder i Sygdom, eller med Rectoris Tilladelse paa 2 à 3 Uggers Tid i det højeste reyser ud paa Landet, afkortes hannem intet, naar hand imidlertiid bestiller en anden, som kand tage hans Forrætninger vare.

Fundatsen fastsætter endvidere, at der ved biblioteket skal ansættes en famulus, som skal være en duelig student, der »have nogen tilstrekkelig Kundskab om Bøgger«. Han skal hjælpe bibliotekaren med katalogen og »tiene den studerende Ungdom med at frembringe de Bøgger, som de begiære at bruge«. Han skal hver dag sætte fremtagne bøger på plads, og desuden skal han række bibliotekaren de bøger, han skal bruge, når han forelæser for de studerende om biblioteket og dets benyttelse.

Der er her tale om en undervisning i biblioteksbenyttelse og litteratursøgning, som først i vore dage er blevet en almindelig biblioteksfunktion, men desværre tyder meget på, at det i årenes løb blev så som så med at overholde bestemmelsen.

Det er dog sandsynligt, at der i hvert fald lejlighedsvis blev gjort meget ud af disse forelæsninger. Et meget omfangsrigt håndskrift i Det kgl. Bibliotek (Ny kgl. Samling 1240, 4°) med titlen »Collectanea qvaedam de libris Bibliothecae Universitatis Hafniensis 1752« på ikke mindre end 1.274 tætskrevne sider giver på latin en grundig gennemgang af en lang række vigtige håndbøger m.v. i biblioteket med vurdering af kvaliteten, gennemgang

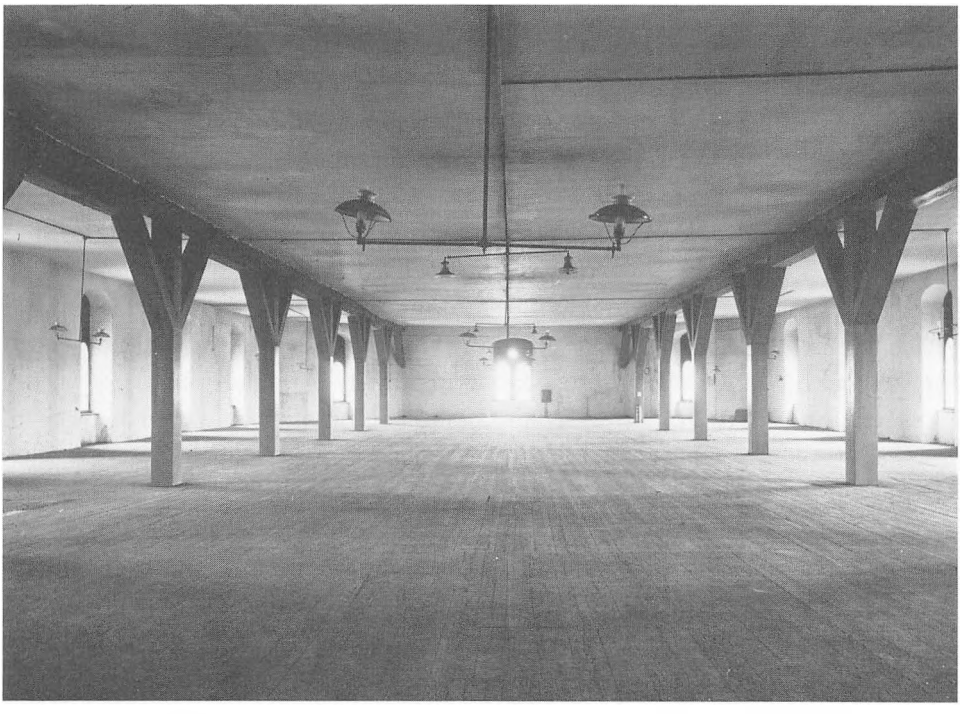

Fig. 96. Universitetsbibliotekets bogsal fotograferet af Victor Hermansen 1927. Efter at biblioteket i 1861 var flyttet til Fiolstræde blev salen en årrække anvendt af teatermaleren Carl Lund, der her malede bagtæpper og kulisser. Også Gyldendals Forlag har benyttet salen som boglager, ligesom Zoologisk Museum brugte den som magasin indtil indvielsen af det nye museum på Nørre Fælled. En plan om at indrette et biblioteks- og videnskabshistorisk museum i salen er desværre endnu ikke realiseret. Nationalmuseets billedarkiv.

af indholdet og oplysninger om udgaver, forfatterens biografi, bøgernes pris m.v. Håndskriftet er ikke skrevet med universitetsbibliotekar Anchersens hånd, så der kan være tale om en flittig students forelæsningsnoter eller en renskrift af Anchersens forelæsningsmanuskript.

H. P. Anchersen udgav i øvrigt i 1740-44, velsagtens på grundlag af sine forelæsninger, *De criteris boni libri* I-III (2. udg. 1746), som Rasmus Nyerup anvendte som grundlag for sin biblioteksvejledning et par menneskealdre senere.

Med hensyn til offentlighed bestemmer fundatsens § 83, at biblioteket skal være åbent alle hverdage, undt. fredag, fra 8-10 og 14-16. Hverken bibliotekaren eller hans famulus må udlåne en bog, medmindre det er til en professor, og skulle en student formaste sig til at fjerne en bog fra biblioteket, relegeres han fra universitetet.

Erhvervelser

Selv om der nu lokalemæssigt og fundatsmæssigt var skabt en god ramme for Universitetsbibliotekets virksomhed, og selv om biblioteket på mange måder mødte velvilje, ikke mindst i form af donationer, så var det for den nyudnævnte bibliotekar, H. P. Anchersen en krævende opgave at få den ifølge sagens natur meget heterogene samling afrundet til et egentligt brugsbibliotek. Det må i øvrigt have været begrænset tid Anchersen, til trods for en ubestridelig flid og pligtopfyldenhed, kunne afse til biblioteket; foruden at passe sit professorat var han tre gange dekan og to gange rektor, samt forfatter til en lang række filologiske og historiske arbejder.

Skønt fundatsen bestemte, at professorerne skulle bistå med hensyn til bogvalget til biblioteket, så fik Anchersen ikke megen hjælp fra den side, vistnok kun af Peter Horrebow, Hans Gram og Ludvig Holberg; sidstnævnte solgte i øvrigt i 1751 for 10 Rdl. flere af sine værker til biblioteket.

Nogen fast accessionspolitik var det ikke let at gennemføre med et budget, der varierede meget fra år til år. Den eneste faste bevilling var i de første år 400 Rdl. årligt, men hertil kom vekslende indtægter, bl.a. de bøder, som universitetet kunne idømme sine embedsmænd, og – hvad der i perioder gav gode indtægter – besparelser på grund af vakante professorater, ligesom biblioteket fik en andel af de indskrivningspenge studenterne måtte erlægge.

Hertil kom en række legatrenter, som indtil 1735 spillede en mindre rolle, idet de kun udgjorde 33 Rdl., men dette år arvede man fra Viborg-bispen *Johannes Trellund* et legat på 6.000 Rdl., hvis renter skulle anvendes til teologiske og filologiske bøger. Også Trellunds bogsamling tilfaldt biblioteket, men den var desværre ikke, hvad den tidligere havde været, idet en stor del af den var blevet ødelagt ved Viborgs brand i 1726. Dog fandtes der i gaven et så markant værk som en 12-binds udgave af Luthers værker 1562-72, der havde tilhørt Frederik II's dronning Sofie, som ifølge hendes egenhændige optegnelser i bindene omhyggeligt har gennemlæst dem fra ende til anden.

Med legatpenge og andre indtægter kunne man dog i visse år komme op på ret anselige bevillinger. I 1732/33 disponerede man således over ca. 4.400 Rdl., og der blev i dette regnskabsår udbetalt til Hans Gram ikke mindre end ca. 3.000 Rdl. Selv om det ikke af regnskaberne fremgår, at det drejer sig om bogkøb, er der i hvert fald en vis sandsynlighed for, at Gram på bibliotekets vegne har foretaget auktionskøb bl.a. på auktionen over den nyligt afdøde 26-årige *Chr. Danneskiold-Samsøes* pragtbibliotek. Også næste år udbetales der et beløb til Hans Gram, nemlig 450 Rdl., og for 160 Rdl. køber man af lector theologiae i Århus *Oluf Worm* en større samling bibler, bl.a. den store polyglotbibel.

I øvrigt foregår køb af såvel udenlandske som danske bøger fortrinsvis på auktioner, men også de københavnske boghandlere leverer bøger til biblioteket. En enkelt gang sendte man en kommissionær til Paris for at købe bøger, idet der i regnskabet 1735/36 nævnes, at biskop Worm har fået udbetalt 300 Rdl., hvoraf monsør Edinger efter Konsistoriums beslutning skal indkøbe uindbundne bøger i Paris.

Af danske boghandlere, som har leveret til biblioteket, kan nævnes Hieronymus Chr. Paullis Enke, Jac. Preuss, J. Chr. Wentzel og Chr. G. Mengel. Af bogbindernavne der optræder i regnskaberne kan nævnes Boppenhausen, Pfenninger, Johan Philip Plesner og R. F. Wagner.

Et stort, men også meget godt køb blev foretaget i 1735, da man af bogsamleren, storkøbmanden og godsejeren *Abraham Lehn* købte et helt bibliotek på 13-1400 bind. Halvdelen var folianter, hvoriblandt mange inkunabler og andre sjældenheder, for en dels vedkommende erhvervet på den Rostgaardske auktion. I samlingen fandtes også to håndskrifter, Olaus Petris svenske krønike og et latinsk-dansk leksikon.[7] Denne udsøgte og meget værdifulde samling erhverves for et så beskedent beløb som ca. 2.400 Rdl., og det kan ikke undre, at to bogsamlere som Chr. Worm og Hans Gram, som på universitetets vegne gennemgik samlingen og anbefalede købet, i deres udtalelse erklærede sig villige til selv at overtage bøgerne, hvis universitetet ikke accepterede tilbudet, hvilket det altså heldigvis gjorde.

En erhvervelse af tilsvarende værdi fandt sted i 1739, da man af Else Magdalene Bartholin for 500 Rdl. – hvilket beløb i øvrigt blev refunderet biblioteket i henhold til sælgerens testamente – købte hendes svigerfar, antikvaren *Thomas Bartholins* store samlinger til dansk-norsk kirkehistorie. Kernen i materialet er de 25 bind i folio, såkaldte Collectanea, som bl.a. indeholder afskrifter af en stor mængde af de håndskrifter som brændte i 1728.

Else Bartholin forærede desuden biblioteket en samling manuskripter af den største internationale værdi, nemlig hendes første mand, *Ole Rømers* Adversaria m.v.

Af andre givere kan nævnes landsdommer *Jacob Bircherod,* som 1735 skænkede mere end 73 manuskripter stammende fra forskellige medlemmer af den Bircherodske familie og viser dennes vidtfavnende interesser.

En tilvækst af ganske særlig karakter er den såkaldte Franckenauske samling af flere hundrede især tyske salmebøger og utrykte manuskripter af åndelige sange. Donationen kom fra prinsesse Charlotte Amalie, Frederik IV's datter, men samlingen er ikke hendes, men var arvet fra hendes faster

7. En fortegnelse over samlingen findes i KB. Ny kgl. Saml. 1500, 2°, se i øvrigt Sven Houmøller: *Abraham Lehn og bibliotekerne på Berritzgaard og Oreby,* 1952.

Sophie Hedvig, Christian V's datter, der døde i 1735 og bedst kendt som Vemmetofte Klosters grundlægger. Den virkelige samler var den danske diplomat *G. E. de Franckenau,* der i en årrække var dansk chargé d'affaires i Wien.[8] Samlingen var til stede allerede i 1737, da den nævnes i en rejsedagbog[9] ført af den alsiske præst Johannes Brandt, der dette år besøgte Universitetsbiblioteket, hvor han fandt bøgerne opstillet i god orden til studenternes brug.

Regnskabet for 1735/36 viser i øvrigt en indtægt på 7.300 Rdl., og da forbruget kun er 1.070, bliver der over 6.000 Rdl. overført til næste år, som derved får et budget på over 7.000 Rdl., og en beholdning på over 6.300 Rdl. kan overføres til regnskabsåret 1737/38; et tilsvarende beløb overfører man til 1738/39. Rent regnskabsmæssigt var Universitetsbiblioteket nemlig en særlig fond eller stiftelse, der helt indtil 1836 havde ret til at overføre ikke forbrugte indtægter til næste regnskabsår, en ret man i vidt omfang benyttede sig af. I 1742/43 kunne man således overføre næsten 8.000 Rdl., men til gengæld var den egentlige indtægt meget lav, kun ca. 600 Rdl. Og for at springe nogle år frem i tiden til 1753/54, da der af ubrugte midler blev overført næsten 9.000 Rdl., således at man dette år havde over 10.000 Rdl. til rådighed.

De store kapitaler, som på denne måde var kumuleret til brug for biblioteket, har nok vakt en vis misundelse inden for andre universitetsområder, i hvert fald ser man, at der på Universitetsbibliotekets konto i 1750 afholdes penge til køb af en luftpumpe i England, til en pris af ikke mindre end 260 Rdl.

Sammenfattende kan det siges, at biblioteket økonomisk set i tiårene efter 1728 var bedre stillet end før branden, selv om det vel ikke er rosværdigt for et bibliotek at samle kapital i stedet for at købe bøger!

I 1745 modtog biblioteket en meget stor og værdifuld erhvervelse, idet den berømte bogsamler *Frederik Rostgaard* skænkede det hele sin manuskript- og bogsamling. Rostgaard kan vel betegnes som den første store bogsamler i det 18. årh., men af forskellige grunde måtte han i 1726 sælge sit bibliotek, og da Universitetsbiblioteket ikke var køber på denne auktion, blev det de private bogsamlere der tog stikkene hjem.

Til trods for den reduktion Rostgaard var ude for, også rent embedsmæssigt, tog han omgående fat på at samle et nyt bibliotek, og ved hans død i 1745 var det på ca. 1.100 trykte bøger og 500 håndskrifter.[10]

8. Nils Schiørring: *Det 16. og 17. århundredes verdslige danske visesang,* 1950, s. 181.
9. Udg. af Lars N. Henningsen i Hist. Medd. om Kbh. Årbog 1978, s. 140-57.
10. Knud Larsen: *Fr. Rostgaard og bøgerne,* 1970, især s. 130-37. Håndskrifterne blev registreret af J. Langebek (KB. Arkiv E 107) og de er i øvrigt optaget i Alfr. Krarup: *Katalog over Universitetsbibliotekets Haandskrifter* I-II, 1929-35.

Samlingen af trykte bøger omhandlede næsten alle fag, men som venteligt var hovedvægten lagt på historie, filologi og litteratur, og forsåvidt angår dansk litteratur, var hovedstykket den danske rimkrønike fra 1495, det eneste også den dag i dag kendte komplette eksemplar. De 500 håndskrifter, der nu udgør en særsamling i Det kgl. Biblioteks håndskriftafdeling, er koncentreret om fædrelandshistoriske emner, og af særlig interesse er Peder Syvs manuskripter og papirer, samt et håndskrift af Den Jyske Lov fra 15. årh. indbundet i et såkaldt posebind.[11]

Af andre markante tilvækster til håndskriftsamlingen er det rimeligt at nævne Ribe-rektoren *Christian Falsters* litterære efterladenskaber, som blev indlemmet i 1753.

At man kaldte bibliotekets håndskriftsamling *E donatione variorum* er meget naturligt, men det må nok nævnes, at der i den samling også indgik manuskripter købt på auktion eller på anden måde.

Med hensyn til erhvervelsen af den nyudkommende danske litteratur så fik Universitetsbiblioteket helt fra 1623 frit afleveret, hvad universitetets bogtrykkere trykte. Forordningen af 25. april 1732 vedr. pligtaflevering fra alle københavnske bogtrykkere omfattede ganske vist kun Det kgl. Bibliotek, men som Nicolai Elert oplyser,[12] fik man ét af de tre eksemplarer, som Det kgl. Bibliotek modtog, og i 1753 blev pligtafleveringen udvidet til også at omfatte Universitetsbiblioteket. 1753-bestemmelsen var gældende for Universitetsbiblioteket helt til forordningen af 19. januar 1821, der bestemte, at enhver på hvis forlag eller bekostning et skrift udkommer, hvadenten det er trykt i eller uden for riget, skal aflevere to eksemplarer til Det kgl. Bibliotek og ét til Universitetsbiblioteket.

Hvor meget samlingen i alt er vokset i Anchersens embedsperiode, der varede indtil hans død i 1765, vides ikke med bestemthed, men tilvæksten har været betragtelig, og det er helt naturligt, at man har lagt planer for en katalogisering af samlingerne. Håndskriftsamlingerne begyndte man at katalogisere i slutningen af 50'erne, og for så vidt angik samlingen af trykte bøger, så har man allerede tidligt begyndt en katalogisering. I regnskaberne nævnes således 10. november 1741 »Til Jon Mortensen for at renskrive Bibl. Acad. Catalogum til Trykken, Forskud 10 Rdl.«.

Dette forskud har nok været en tvivlsom investering, i hvert fald kendes en trykt katalog ikke, og i slutningen af 1740'rne udarbejdedes en plan for en 4-binds katalog såvel systematisk som alfabetisk. Til at udføre arbejdet engagerede man en studiosus, Jens Hansen Gram. Han fik 1750 udbetalt 30

11. Sofus Larsen: *To Minder fra de aabne Ting,* i Ex Bibliotheca Universitatis Hafniensis, 1920, s. 15-40. V. Starcke: *Posebind og Posebøger,* Bogvennen IV, 1949, s. 60-89.

12. *Om Universitetets Bibliothek,* Badens Univ.-Journal I, 1793, s. 33-37.

Rdl. og i de følgende år i alt 120 Rdl. Til regnskabet 1753/54 har professor P. Holm gjort den bemærkning, at da katalogerne nu er renskrevet til trykken, bør de hurtigst muligt udgives, men en sådan trykning fandt dog aldrig sted.[13]

Studiemuligheder

Det er naturligvis svært at afgøre om samlingerne havde den nyttevirkning, som deres størrelse kunne motivere; man kan nok have lov at tvivle, allerede af den grund, at adgangen til samlingerne var meget restriktiv, og selve indretningen af biblioteket med de store lukkede bogskabe skulle heller ikke stimulere til benyttelse.

Ganske vist mente et par professorer, nemlig Balthazar von Obelitz og Chr. Hee i deres fælles votum på det nedennævnte reformforslag fra Abraham Kall, at lukkede skabe beskyttede mod støv og tyveri, for »hvis der kom mange fremmede paa een gang for at besee Bibliothequet, hvilket ikke kan negtes, saa kunde det let hænde sig, at deriblandt kunde findes een beegfingret, som kunne snappe en Bog til sig i den ene Ende af Salen, imedens Famulus taler med de andre af Selskabet i den anden Ende af Salen«.

Rundetårn var jo dengang som nu et yndet mål for byens børn og byens besøgende, og mange af dem har tilsyneladende følt trang til at tage en tur gennem biblioteksalen. I 1752 måtte man derfor engagere tårnvægteren Biørn Biørnsen til i de fire timer om dagen da biblioteket er åbent at »opvarte« ved indgangen »for at hindre adskillig uleilighed af børn og liderlig almue«.

I biblioteksalens indretning skete der i forbindelse med den Rostgaardske samlings indlemmelse den ændring, at man anskaffede et bogskab med 12 messingtrådsfyldninger, så der har snarere været tale om et større reolarrangement, ligesom man også måtte anskaffe to stiger, hvilket tyder på, at man har måttet bygge i højden for at skaffe plads til tilvæksten. Selv om pladsen i salen var begrænset, betalte man dog ifølge regnskabet 1749/50 til prænumeration på et par glober fra Homans arvinger, 87 Rdl., og at man havde glober i forvejen viser en reparationsregning på 2 Rdl. fra 1746.

Hvordan bogforsyningen til de studerende og universitetslærere og andre forskere betragtet som et hele har formet sig, kan ikke påvises i enkeltheder. Århundredet er i Danmark ligesom i udlandet præget af de store privatbogsamlinger, og man kan sikkert regne med, at mange af disse liberalt blev

13. Systematisk katalog I-II findes i RA.KU. 16.07.04-05, men er her dateret til ca. 1765.

stillet til rådighed i hvert fald for professorer og ligestillede. Adskillige store bogsamlere var jo i øvrigt knyttet til universitetet, og deres privatbiblioteker fungerede på mange måder som et supplement til de offentlige.

Den støtte, som de studerende og også professorerne tidligere havde fået fra de forskellige kollegiebiblioteker, var derimod efter 1728 stærkt reduceret.

Regensens bibliotek var helt ødelagt, og det samme gjaldt såvel Borchs som Elers' Kollegiums samlinger, hvorimod Valkendorfs Kollegium lykkeligvis var undgået at blive flammernes bytte. Den gamle samling på ca. 2.500 bind øgedes ved forskellige gaver, især bestående af teologisk litteratur, og var i 1795 nået op på ca. 3.500 bind; men om regelmæssige køb til samlingen var der ikke tale. Lejlighedsvis blev der sørget for indbinding og ejermærkning af bøgerne, men alligevel skete der svind i det i det hele taget temmelig misrøgtede bibliotek.

Elers' Kollegium fik 1740-41 fra pastor Mog. Marcussen i Kousted i Århus Stift en større donation, hvortil der i øvrigt er knyttet den kuriositet, at giveren takket være gaven fik lov at indstille sin søn Peder Marcussen, som han havde undervist privat, til Baccalaur-Graden uden at han havde ligget det foreskrevne antal år ved universitetet. Senere i århundredet fik biblioteket forskellige gaver, ligesom der i 1765 blev grundlagt en fond til bibliotekets forøgelse, således at det i 1778 var oppe på ca. 1.000 bind. I 1797 købtes for 300 Rdl. forskellig udenlandsk litteratur, bl.a. af Hume, Locke og Lessing, men i 1822 solgte man biblioteket rub og stub med den motivering, at alumnerne kunne bruge Universitetsbiblioteket.[14]

Også biblioteket i *Borchs Kollegium* var så vidt man ved gået til grunde under branden, men i de Kallske samlinger på Det kgl. Bibliotek[15] findes dog en katalog fra 1740, som viser, at biblioteket allerede på det tidspunkt havde nået en vis størrelse, idet der er tale om 635 numre, og da de fleste af disse er indført i katalogen med samme skrift, tyder det på, at det må være en samlet gave eller muligvis rester af biblioteket fra før 1728, der på en eller anden måde har overlevet. Biblioteket rummer ikke meget dansk litteratur, men der er naturligvis visse værker af Thomas Bartholin, Simon Paulli, Ole Borch, Joh. Rohde og Georg Ursin. Hovedparten er latinske og tyske værker inden for alle fag, men nok med hovedvægten på medicin.

En bevaret katalog udarbejdet af en af alumnerne, Jacob Graae, i 1750 viser en bestand på ikke mindre end 2.600 bind, hvoraf mange dog var

14. R. R. Vestergaard: *Elers' Collegiums Historie,* 1891, s. 103-07. *Elers' Collegium 1691-1941,* 1942, s. 55f, 76-78. H. J. Helms: *Valkendorfs Kollegiums Historie,* 1917, s. 168-70.
15. KB. Kall 517, 4°.

disputatser, men ved bombardementet i 1807 gik biblioteket til grunde, og senere opgav man tanken om et egentligt bibliotek.[16]

For den daglige bogforsyning til de til universitetet knyttede spillede *Det kgl. Bibliotek* næppe den store rolle. Ganske vist var biblioteket, efter at Hans Gram i 1730 var blevet dets bibliotekar, i et vist omfang blevet gjort tilgængeligt for en bredere kreds, men det var dog stadig et kongeligt privatbibliotek, og der skulle særlig tilladelse til at benytte det, en tilladelse, som Hans Gram liberalt gav til forskellige videnskabsmænd, men en egentlig åbning af biblioteket for almenheden fandt som bekendt først sted i 1793.

Sammenlignet med Det kgl. Bibliotek var Universitetsbiblioteket således et åbent bibliotek, men naturligvis kun for universitetsfolk, og som Abr. Kall siger i sit nedennævnte memorandum af 4. marts 1777, nytteværdien blev stærkt reduceret derved at »Bibliotheket i det mindste tre eller fire Maaneder om Vinteren ligesaa gierne kunde være tillukket som aabent, thi heele Uger iblandt efter hinanden sees intet Menneske at komme derop, da Kulden virkelig ey er at udholde, naar man vil sidde der noget eller bestille noget rigtigt«.

Abraham Kalls embedsperiode

En menneskealder efter at genopbygningen af biblioteket var kommet igang, var man nået langt videre end man havde kunnet forestille sig efter katastrofen i 1728, men der tiltrængtes nu forbedringer både lokalemæssigt og med hensyn til administration. Biblioteket måtte derfor prise sig lykkelig over, at Anchersens efterfølger som universitetsbibliotekar blev en mand, som i halvtredie år havde været ansat ved universitetsbiblioteket i Göttingen, der var berømt i hele Europa for sin gode organisation.

Den nye universitetsbibliotekar var filologen og historikeren *Abraham Kall,* (1743-1821) og når det blev ham, der fik stillingen, skyldes det den nyudnævnte universitetspatron, greve Otto Thott, der, som den store bogsamler han var, havde en naturlig interesse i biblioteket. Man havde i første række udpeget professor J. C. Kall, men Thott satte sig imod denne udnævnelse og fik i stedet for ansat sønnen, velsagtens i den hensigt at få indført nogle nødvendige reformer ved biblioteket.

Abraham Kall kunne ikke tiltræde sit embede før år 1770, og faderen fungerede indtil da som bibliotekar. Han udarbejdede allerede i 1765 udkast

16. KB. Ny kgl. Saml. 762[d], 2°. Om biblioteket se i øvrigt Johs. Pedersen: *Borchs Kollegiums Historie 1728-1823,* 1916, s. 7-11.

Fig. 97. Historikeren Hans Gram (1685-1748) var ved siden af at være en stor bogsamler i årene 1730-48 leder af Det kongelige Bibliotek, og hans embedsperiode betød en opblomstring for biblioteket bl.a. med hensyn til offentlighed. Hans Gram spillede også en vigtig rolle i forbindelse med opbygningen af Universitetsbiblioteket efter branden i 1728. Stik af J. Haas 1754 efter tegning af G. V. Baurenfeind på grundlag af gipsmaske og J. S. Wahls maleri. KB. Billedsamlingen.

til en instruks for universitetsbibliotekaren, men den blev aldrig godkendt af Konsistorium. Udkastet er dog interessant derved, at dets mange paragraffer og udførlighed gav et indtryk af, hvordan man mente et universitetsbibliotek skulle administreres.

I udkastets 19 paragraffer gives bl.a. regler for revision, hvorefter det for hver bog skulle undersøges om alle ark, kobberstik m.v. var til stede.

En anden paragraf omtaler accessionspolitikken, og det slås fast, at bibliotekaren ikke må købe ind hvad han lyster, det er professorernes opgave. Også selve bogvalget omtales udførligt og der gives udtryk for en holdning, der var gældende for tidens videnskabelige biblioteker, altså også Det kgl. Bibliotek. Denne holdning, som er helt forskellig fra nutidens, må erindres, når man konstaterer at en række ganske almindelige bøger fra det 18. og begyndelsen af det 19. årh. ikke er anskaffet i de store offentlige biblioteker.

Fig. 98. Historikeren Abraham Kall (1743-1821) gennemførte som universitetsbibliotekar 1770-80 en lang række reformer bl.a. med hensyn til bibliotekets lokaleforhold. Han var som mange af sine samtidige en stor samler og efterlod sig et bibliotek på 13.000 bd. plus en stor håndskriftsamling, som blev købt til Det kongelige Bibliotek og stadigvæk udgør en særsamling i bibliotekets håndskriftafdeling. Stik af O. O. Bagge 1814 efter Hans Hansens maleri på Frederiksborg. KB. Billedsamlingen.

I den danske oversættelse af instruksudkastet, som blev trykt i Suhms *Nye Samlinger til den danske Historie* III, 1894, hedder det således om bogvalget: »Hvad nye Bøger af Bogladerne angaaer, da ere deraf allerede paa Bibliotheket fast alt formange saadanne som intet ret merkværdigt indeholde, ingen synderlig Nytte have, alletider kunde faaes siden, og ej koste mere end at enhver Mand, endog af maadelig Vilkaar, ja en Student selv, kan anskaffe sig dem. Med det Slags skal Bibliotheket ej videre fyldes, ej heller letteligen med nye smaae periodiske Skrifter; dog for saavidt allerede af begge disse Slags Bøger ere paa Bibliotheket nogle, som endnu continueres, skal Bibliothekarius over dem giøre en Fortegnelse, og indlevere den til Consistorium som da vil bestemme hvilke af dem videre skulle continueres eller ikke, men for Resten maae ikkun nye kiøbes af saadanne Skrifter, som ere rare, af betydelig Indhold, eller dyrere end at enhver Privatus vel kan kiøbe dem«.

Kall blev allerede i sine første embedsår præsenteret for en del kritiske udtalelser om Universitetsbiblioteket. En så bibliotekskyndig person som historikeren P. F. Suhm skriver således i 1771, at »det er sjældent, man seer Studerende eller Lærde besøge dette Bibliothek som henstaaer saa godt som uden Nytte for Publicum«.[17] Og da der i 1773 verserede en sag ved

17. R. Nyerup: *Suhmiana,* 1799, s. 94.

universitetet om den teologiske eksamen benyttede den netop udnævnte professor Herman Treschow, som i flere år havde studeret i Tyskland, England og Frankrig og iøvrigt var en stor bogsamler lejligheden til at kritisere, at der biblioteksmæssigt ikke gøres nok for de teologistuderende. »Gode Bibliotheker ere de vigtigste Hjelpemidler til Videnskabernes Fremvæxt, og i særdeleshed naar der i Forelæsningerne, som holdes ved Universitetet gives de Studerende Anledning til ret at benytte sig deraf«. Han finder at Universitetsbiblioteket langt fra er fuldkomment, men indrømmer, at der savnes de nødvendige midler til bogkøb. Iøvrigt fremkommer han med ønsket om at kongen ville åbne sit bibliotek for offentligheden: »Hvad vilde ikke Videnskabernes Elskere vinde derved, og hvor udødelig vilde ikke denne Indretning giøre sin høje Stifter«.[18] En bøn som først blev hørt tyve år senere. Også i flere af de vota som Konsistorium afgav som kommentar til Kalls nedennævnte forslag af 4. marts 1777 forekommer kritiske bemærkninger, om bibliotekets ringe benyttelse, om manglende anskaffelser af en lang række lærde selskabers publikationer o.m.a.

Kall selv var ingenlunde tilfreds med tilstanden. Den 4. marts 1777 skriver han til rektor, og i et længere memorandum anmoder han om bl.a. nyindretning af bogsalen og en ændring i anskaffelsesproceduren.[19]

Med hensyn til sidstnævnte berører Kall et klassisk og i visse lande et også i dag aktuelt problem indenfor biblioteksvæsenet, nemlig kompetenceforholdet mellem universitetslærere og universitetsbibliotekarer m.h.t. anskaffelser til biblioteket. Kall erkender, at der i den gældende fundats af 1732 står, at samtlige professorer nøje med hinanden skal overlægge, hvilke bøger de »først og fornemmeligen« skal anskaffe, men regner med at bibliotekaren kan fortolke bestemmelsen således at den f.eks. ikke gælder auktionskøb. De er en meget vigtig kilde til at udfylde bibliotekets mangler, og af tidsmæssige grunde er det umuligt at følge den forordnede procedure. Kalls beskedne forslag er, at det må være nok, at de titler, man ønsker at købe på auktion eller ved andre lejlighedskøb, forelægges de professorer, hvis fagområde de pågældende bøger tilhører.

Kalls næste forslag går ud på at komme den uheldige tradition til livs, hvorefter professorerne eller i al fald visse af dem beholder de lånte bøger i årevis, af og til i over 20 år! Kall ønsker gennemført den praksis man har i Göttingen, hvor der udstedes en kvittering for hvert lån, som hjemkaldes efter 14 dages forløb. Han foreslår dog en frist på 4-6 uger, og når den er udløbet

18. R. Nyerup: *Tilstanden i Danmark og Norge i ældre og nyere Tid* III:2, 1805, s. 409 f.
19. RA.KU. 12.05.13. Circularia 1776-77, III. Afsnittet om de bygningsmæssige forhold er gengivet i Sv. Dahls i note 1 nævnte arbejde.

skal rektor sende universitetspedellen rundt til de formastelige, der ikke har afleveret i tide.

Også muligheden for at give studenter adgang til at låne uden kaution af en professor i hvert enkelt tilfælde bliver rejst, ligesom Kall ønsker ansat en »opvarter« til at gå bibliotekaren og hans famulus til hånde.

Kalls forslag vedrørende ændringer i bogsalens indretning indledes med en malende beskrivelse af de eksisterende forhold. Han omtaler de 12 store »Bog-Maschiner, hvis for den Tiid vigtige Dyd bestod i at fylde meget Plads og romme kuns Lidet«, og situationen er nu, efter at samlingerne i den sidste halve snes år er vokset med ikke mindre end ca. 12.000 bind, dvs. med omkring 50%, den at bøgerne står i dobbelte rækker, visse steder endog tredobbelt, hvilket naturligvis skaber uorden og dårlig betjening. Kalls meget detaljerede ombygningsprogram går i korthed ud på, at erstatte de store lukkede bogskabe med åbne reoler langs væggene og store kors-formede reoler på gulvet. Efer en sådan ændring bliver det ikke længere muligt at lade benytterne færdes i bogsalen, men det er heller ikke nødvendigt, idet Kall foreslår at en ret stor del af salen afskildres til en 3-fags »antihala«, der igen opdeles i en midtergang med et værelse på hver side, hvoraf det ene kan bruges som »læsesal«, det andet til den Liliendal'ske samling og til opbevaring af ukatalogiserede bøger m.v. Og hvad der skulle gøre biblioteket brugbart også om vinteren var opsætning af en kakkelovn i læseværelset, så man undgik at der i flere uger om vinteren ikke kom et menneske.

De bedømmelser af forslaget som professorerne fremkom med viser et broget billede. Der ytres fra mange sider ønsker om forbedringer, længere åbningstid, lån til studenter uden professorkaution, men andre er mere skeptiske, og der er almindelig enighed om at man ikke kan give bibliotekaren den myndighed m.h.t. boganskaffelser som Kall havde ønsket. Og selv om han nok i praksis har kunnet lempe lidt på fundatsens stramme regler, så var det dog først i 1796, hvor der oprettes en særlig bibliotekskommision, at bibliotekarerne også formelt fik medindflydelse på bogvalget. Også Kalls rigoristiske forslag om lånefrister m.v. er man imod, men flere professorer lover at ville aflevere de bøger de har haft til låns alt for længe.

Selv om det for professorerne var ret så besværligt at skulle optræde som kautionister for de lån studenterne fik tilstået, gik der dog en halv snes år før studenterne fik almindelig låneret.

Kalls bygningsmæssige ændringsforslag blev i det store og hele godt modtaget. Som nævnt s. 376 var der dog enkelte der holdt på, at bogskabene af sikringsmæssige grunde ikke skulle udskiftes, selv om Kall jo netop havde understreget, at lånerne ikke længere skulle kunne færdes i selve bogsalen. (Og han kunne jo ikke vide, at Rasmus Nyerup nogle årtier senere lod

bogsalen fungere som offentligt »nationalmuseum«). Resultatet blev dog heldigvis at der blev opsat reoler så der nu blev plads til ca. 100.000 bind og i betragtning af, at biblioteket i 1790'erne kun havde 50.000 bind, havde ombygningen givet store udvidelsesmuligheder.

Også de to kamre blev indrettet ved indgangen fra tårnet, men de blev ikke så store som Kall havde ønsket, kun 28 m^2 i stedet for 110 m^2, hvilket i løbet af få år viste sig meget uhensigtsmæssigt. Kakkelovnen blev også accepteret, skønt observatoriet på Rundetårn var bange for at røgen skulle genere observationerne.

Med indretningen af den særlige læsesal knæsatte man således for første gang et nyt princip: differentiering mellem publikumslokaler og bogmagasin, et princip som Universitetsbiblioteket først forlod to århundreder senere ved indretningen af et studenterbibliotek med »åbne hylder«.

Sommeren 1778 var arbejdet i det store og hele tilendebragt, og selv om man havde sparet ved bl.a. at anvende træet fra de gamle bogskabe til de nye reoler, således som den sparsommelige teologi-professor Peder Holm havde indskærpet, fik Kall dog en mængde bryderier med at få regningen godkendt. Han tog med god samvittighed mod den så ufortjente »næse« han fik, og kunne med tilfredshed udtale at de skete fornyelser vandt almindeligt bifald hos alle der så biblioteket.

Hvorom alting er, Kalls forbedringer betød et betydningsfuldt skridt i retning af bibliotekets udvikling til et publikumsvenligt brugsbibliotek.

Kalls reformbestræbelser blev muligvis stimuleret af de biblioteksmæssige begivenheder, der fandt sted i Trinitatis Kirkes umiddelbare nærhed, nemlig i Pustervig, hvor historikeren og bogsamleren *P. F. Suhm* helt i oplysningstidens ånd 1775 åbnede sit store bibliotek for almenheden, en af de markante begivenheder i dansk biblioteksvæsens historie.[20] At der nu midt i Københavns hjerte var et offentligt alment bibliotek på vel 80.-90.000 bind på åbne hylder, som alle hverdage mellem 9 og 11 kunne benyttes af enhver nogenlunde seriøs bruger, betød at bogligt interesserede, der ikke var så privilegerede at de kunne gå op »paa Taarnet« og benytte Universitetsbiblioteket, nu ikke længere udelukkende var henvist til de mere eller mindre gode lejebiblioteker, der fandtes rundt om i byen, f.eks. det Venninghausenske eller klubbiblioteker o.l., og for studenternes vedkommende kollegiebibliotekerne.

Suhms bibliotek, der var samlet med henblik på at tilvejebringe et omhyggeligt og kyndigt udvalg af de bedste og mest lærerige værker indenfor et meget bredt spektrum af fag- og skønlitteratur,[21] henvendte sig vel i første

20. C. Bruun: *P. F. Suhm,* 1898, s. 206-14 og s. 378-99. Helge Nielsen: *Folkebibliotekernes Forgængere,* 1960, s. 518-33.

21. Accesionsprotokol for årene 1785-89 er bevaret, KB. Ny kgl. Saml. 2274, 4°.

række til den lærde verden, men det blev også benyttet af mange andre, og der foreligger mange vidnesbyrd om, hvilken betydning Suhms bibliotek har haft for en hel generation af unge, som senere blev kendte navne i dansk kulturliv: Henrik Steffens, Knud Lyne Rahbek, P. D. Faber, Jens Kragh Høst og mange flere. Som det siges i 1798 »ved at aabne sit Bibliotheks herlige Skatte for Publikum, har (Suhm) i 20 Aar bidraget mere til Oplysnings Fremme i Danmark, end Universitetets og Kongens tilsammentagne i Aarhundrede«.[22]

Suhms bibliotek praktiserede, som Henrik Steffens siger det, en »næsten dadelværdig Liberalitet« over for alle, der ønskede at bruge det og blev kendt videnom, også i udlandet. Karakteristisk for det indtryk den biblioteksmæssige nyskabelse gjorde i samtiden er Steffens' udbrud: »Jeg var henflyttet fra den eensomme Armod midt i de rigeste Skatte og turde kalde dem mine. Jeg har siden aldrig oplevet en Glæde, der kunne sammenlignes med denne. Jeg hoppede hjem, jeg kunne ikke fatte min Lykke«.[23]

Suhm ofrede i de år Rasmus Nyerup var hans bibliotekar, d.v.s. efter 1788, 4-5.000 Rdl. om året på biblioteket, mens kongens bibliotek brugte ca. 3.000 til indkøb og indbinding, og i forbindelse med købsforhandlingerne i 1796 anfører D. G. Moldenhawer, at Suhm ialt har ofret ca. 120.000 Rdl. på sit bibliotek.

Låneprotokollerne viser, at de lånende var alle borgerklasser, begge køn og alle aldre, og det menes, at der i gennemsnit altid var udlånt ca. 1.500 bind. Meget patetisk hed det ved Suhms død, at »hvad der vilde have været Fyrsters Pligt og Aarhundreders Virkning, det gjorde Han som Borger for sine Medborgere uden Forfængelighed, i den korteste Tid, ved det sikreste Middel, Han aabnede kun sine kongelige Lærdoms-Skatte, og Lyset sneeg sig ind i Tusendes Siele, og med Lynets Hastighed udbreedte det sine blide Straaler til Landets yderste Grændser«.[24]

Såvidt pastor Joachim Junge i Blovstrød, den bekendte forfatter til bogen om den nordsjællandske almue. Uden tvivl har han selv nydt godt af det Suhmske bibliotek, selv om han iøvrigt havde forbindelse til et andet stort privatbibliotek, nemlig det Luxdorphske, hvor han 1784 blev ansat som medhjælper. Det var ham, der udarbejdede katalogen over denne store og udsøgte samling på ca. 15.000 bind, som var tilgængelig for videnskabsmænd.

Desværre ændredes Suhms økonomiske forhold sig i så høj grad, at han 1796 så sig nødsaget til at afhænde biblioteket. Efter at det rygtedes at man fra russisk side var interesseret i at købe det, formåede Det kgl. Biblioteks dynamiske leder *D. G. Moldenhawer* kongen til at overtage det næsten 100.000

22. Iris og Hebe oct.-dec. 1798, s. 247.
23. H. Steffens: *Hvad jeg oplevede* I, 1840, s. 260-66, II, s. 181-83.
24. J. Junge i Minerva 1799: II, s. 196-213.

Fig. 99. P. F. Suhm (1728-98) var, ved siden af sin plads i dansk historieskrivning, et fremtrædende navn i dansk biblioteksvæsen. I sin gård i Pustervig stillede han sit 100.000 bind store privatbibliotek til rådighed for alle, der ønskede at benytte det. Biblioteket blev på sin vis Danmarks første folkebibliotek og fik som sådant, og som det på den tid mest offentlige videnskabelige bibliotek, stor betydning for en lang række af tidens unge digtere m.v. Biblioteket købtes i 1796 af kongen og indlemmedes i Det kongelige Bibliotek. Stik af G. L. Lahde efter egen tegning 1795. KB. Billedsamlingen.

bind store bibliotek og indlemme det i Det kgl. Bibliotek på de meget favorable vilkår, at Suhm skulle have en årlig livrente af staten på 3.000 Rdl. og hans enke efter ham 2.000 Rdl.

Abraham Kall var på mange måder åndsbeslægtet med Suhm, og de havde vel samme tanker om biblioteker og deres nyttiggørelse også i bredere kredse. Karakteristisk er det i al fald, at både Suhm og Kall samt den designerede leder af Det kgl. Bibliotek J. H. Schlegel var med til i 1772 at stifte Det typografiske Selskab, der skulle udgive og sprede nyttige bøger, ligesom Kall et år senere udformede planen om et stort anlagt læseselskab, der sigtede på det dannede borgerskab og den videnskabeligt skolede embedsmand.[25]

Læseselskabet skulle til cirkulation blandt medlemmerne anskaffe lødig udenlandsk litteratur inden for alle fagområder samt skønlitteratur, og medlemmerne blev opdelt i 11 forskellige klasser efter de faglige interesser.

25. Adresseavisen 9. juni 1774, Dokumenter i KB. Kall 517,4°.

Hvad der måske var det vigtigste for Kall, var bestemmelsen om, at bøgerne efter cirkulation skulle indgå i Universitetsbiblioteket. Når det betones at de anskaffede bøger her ville være stillet til rådighed også for læseselskabets medlemmer, ligger heri at Kalls mål var at gøre Universitetsbiblioteket mere åbent og mere bredt i sit sigte, end man hidtil havde kendt.

Desværre kom det store læseselskab vist aldrig i gang for alvor; det fik ikke den fornødne tilslutning og sygnede hurtigt hen.

Suhm var den eneste store bogsamler, der åbnede sit bibliotek for almenheden, men det er dog givet, at også de andre store bogsamlere i slutningen af århundredet, det gælder såvel Hielmstierne som Luxdorph, J. C. Kall, Terkel Klevenfeldt, J. Langebek, Hans Gram og Otto Thott, hvis store bibliotek var indrettet i hans gård på Kgs. Nytorv, den nuværende franske ambassade, var liberalt indstillet over for benyttere. Til trods herfor fik de naturligvis ikke den virkning på den almindelige biblioteksbetjening som Suhms og Universitetsbibliotekets.

Det er allerede nævnt, at Otto Thott som patron for Københavns Universitet havde særlig interesse for Universitetsbiblioteket, og denne interesse gav sig også udtryk i 1770, da han foranledigede, at Universitetsbiblioteket indkøbte den store samling af klassisk litteratur, som professor ved gymnasiet i Hamburg *Johann Albert Fabricius* havde samlet. Han var afgået ved døden i 1736 og efterlod sig et bibliotek på 20.000 bind og en manuskriptsamling på 440 numre.[26]

I samlingen findes enkelte middelalder-håndskrifter, men størstedelen af den er trykte udgaver af græsk-latinske forfattere med kollationer af håndskrifter rundt om i europæiske biblioteker. Desuden findes en række breve til Fabricius fra filologer Europa over; i Danmark stod han i forbindelse med Hans Gram og J. C. Kall.

Nogle år senere, i 1779, modtog biblioteket fra den danske konsul i Bordeaux *Hansen de Liliendal* ca. 800 værdifulde franske værker, og efter biskop *Fr. Nannestad,* der døde 1774, erhvervede man en stor og meget særpræget samling af mere end 10.000 især tyske disputatser, en samling der stammede fra biskop *Søren Lintrups* bibliotek.

Da Kall i 1780 trak sig tilbage fra bibliotekarposten[27] for at overtage et professorat, havde Universitetsbiblioteket et hæderligt budget, der ganske vist led af den skavank, at det blev sammenstykket af indtægter fra ledige professorater, dele af immatrikulationspenge o.s.v. og derfor svingede fra år til år. Biblioteket havde dog som nævnt den fordel helt til 1836 at blive

26. Trykt fortegnelse i *Bibliotheca J. A. Fabricii* IV, 1741, s. 172-240.

27. R. Nyerup: *Abraham Kall som Universitetsbibliothekar,* Dansk Minerva V, Juli 1817, s. 68-76.

betragtet som et selvstændigt institut med egne midler og ret til at overføre fra det ene finansår til det andet, hvad der ikke blev brugt.

Kapitalen var f.eks. i 1795 foruden det Trellundske legat på 6.000 Rdl. godt og vel 18.000 Rdl.

Foruden sin mission som bibliotek varetog Universitetsbiblioteket også den opgave at være en af Københavns seværdigheder, hvilket jo nok i første række skyldes den særprægede beliggenhed, hvortil der næppe nogetsteds fandtes magen.

I Thuras *Hafnia Hodierna,* 1748 og i Pontoppidans *Danske Atlas,* 1764 beskrives biblioteket udførligt, ligesom det omtales i mange udenlandske rejseberetninger, i nogle mere positivt end i andre. Den uppsalienske Johan Henrik Lidén, der besøgte København i 1768, fortæller således at han fandt den 84 alen lange bibliotekssal mørk og lav.

Han fik oplyst, at biblioteket havde ca. 27.000 bd., og han noterer i den forbindelse, at Pontoppidans opgivelse på 40.000 bd. er forkert. Lidén fik forevist bibliotekets katalog i tre foliobind, som var ordnet efter videnskabelige principper på samme måde, som bøgerne stod på hylderne. Han omtaler som særlige seværdigheder de Arnamagnæanske håndskrifter og Bartholins Collectanea og noterer også som et kuriosum, at han i samlingen stødte på en besynderlig foliant med en titel, han aldrig før havde set, nemlig »Bibliotheca realis, necessitatis ultimae Norvegiae«, 1742, men da han tog den frem opdagede han, at det var en kasse lavet i bogform indeholdende melprøver o.lign. lavet af bark og andet materiale i den store norske hungersnød i 1740'rne.

Han fortæller, at manuskripterne stod i det, der svarer til kirkens kor, i aflåsede skabe bag en stor skranke, hvorover stod ordene Deo et Populo. Sammesteds stod også Bibliotheca Hymnica, d.v.s. den Franckenau'ske samling skænket af prinsesse Charlotte Amalie.[28]

Om bibliotekets størrelse er opgivelserne i det hele taget noget varierende. En svensk rejsende, astronomen Bengt Ferrner, der besøgte Universitetsbiblioteket i 1758, skriver, at han fik opgivet antallet af bøger til at være 36.000, hvilket han ved sammenligning med biblioteket i Uppsala – og med rette – betvivler.[29]

Gældende samme periode er den omtale biblioteket fik i den norske præst J. N. Wilses rejsedagbog. Ved besøget i Rundetårns bibliotek kommer Wilse til at tænke på sine studier i København og siger: »Dette Bibliothek er det som

28. Danske Samlinger II, 1866 f, s. 335 f.

29. Bengt Ferrner: *Resa i Europa 1758-1762,* Uppsala 1956, s. 25.

jeg meest har at takke for alt jeg ved Læsning har profiteret i Kiøbenhavn, som jeg stedse siden har savnet«.[30]

Mindre smigrende er A. O. Schellenberg, der i midten af 1790'erne var i København og bl.a. med stor begejstring udtalte sig om Suhms bibliotek, medens han om Universitetsbiblioteket kritiserer den manglende orden og beklager, at man ikke får det ud af biblioteket, som man burde.[31]

Strid om Universitetsbiblioteket

Kalls embedsperiode må sammenfattende karakteriseres som en frugtbar reformperiode, og da hans efterfølger, filologen *Nicolai Elert,* (1740-1803) i fire år havde været famulus ved biblioteket, syntes han velskikket til at føre Kalls arbejde videre, men nogen stor indsats blev der ikke tale om, også fordi Elert var beskæftiget med mange andre ting. Han fik bl.a. overdraget udgivelsen af Videnskabernes Selskabs ordbog, ligesom han i 1785 og følgende år påtog sig at ordne Otto Thotts store bibliotek og redigere og delvis selv udarbejde den 11 bind store auktionskatalog, et arbejde der gav ham mange fortrædeligheder bl.a. i form af en offentlig polemik.[32]

Efter den berømte naturforsker *Otto Friedrich Müllers* død i 1784 fik biblioteket efter testamentarisk bestemmelse – men ikke uden visse konflikter med professor Chr. Friis Rottbøll, der udtog bøger til Botanisk Haves bibliotek – endvidere overladt ca. 1.400 værdifulde naturvidenskabelige værker fra Müllers store og velforsynede bibliotek.[33] *Otto Thott* betænkte iøvrigt biblioteket i sit testamente, idet han bestemte at universitetet på auktionerne over hans næsten 200.000 bind store bibliotek kunne købe for 5.000 Rdl. – uden at betale, og i årene fra 1787 til 1792 fik biblioteket dermed meget væsentlige forøgelser.

Elert fik i 1788 gennemført, at også studerende kunne få adgang til at låne bøger hjem, men stadigvæk var biblioteket forbeholdt københavnerne, og det var kun muligt for udenbys boende at låne bøger, hvis man havde en københavnsk kommissionær.

1787 blev Elert indblandet i en af de polemikker, som var så almindelige i tiden, og som bestod i udsendelse af det ene kortere eller længere stridsskrift

30. *Reise-Iagttagelser i nogle af de nordiske Lande* III, 1798, s. 181 f.

31. A. O. Schellenberg: *Freie Bemerkungen über Kopenhagen in Briefen,* 1796, s. 139 f.

32. P. Birkelund: *Det Thottske biblioteks sidste dage,* i *Fra de gamle bøgers verden,* 1953.

33. J. Anker: *Otto Friderich Müller som Bogsamler,* Nord. tidskr. f. bok- o. bibl.väsen XXVIII, 1941, s. 169-83.

efter det andet. Udgangspunktet var universitetets prokansler Hector Jansons skrift fra 1787 om universitetets midler og indkomster, og inden 1787 var gået til ende, havde 14 mindre skrifter – hvis titler kan ses i *Bibliotheca Danica* II, sp. 925f – for og imod hinanden set dagens lys.

Det første skridt i den langstrakte polemik blev taget af den altid stridslystne litterat, den forhenværende pagehovmester hos dronning Juliane Marie, N. D. Riegels, der for at bruge en moderne karakteristik, var en tidstype, der udtrykte det 18. årh.s rationalisme og radikalisme i den mest vulgære form.

Riegels kom i sin barske kritik af universitetets økonomiske forvaltning også ind på bibliotekets forhold og spurgte bl.a. hvordan de ikke mindre end ca. 40.000 Rdl., biblioteket siden 1728 havde modtaget i tilskud eller ved forrentning af legatkapitalerne, var blevet anvendt, ligesom han forlangte bibliotekets regnskaber offentliggjort.

Også den unge teologiske kandidat, nordmanden Ejler Hagerup kom i sit skrift, der støttede Riegels, ind på biblioteksforholdene. Han mener med fuldkommen sikkerhed at vide, at i alle år fra 1775 til 1785 blev end ikke halvdelen af bibliotekets renteindtægter anvendt til bøger, og der gik mangt et år, hvor ikke en eneste bog blev anskaffet. Først da professor J. M. Geuss blev medlem af Konsistorium og fik tilsyn med biblioteket, fik man skaffet en betydelig samling af de vigtigste udenlandske lærde selskabers skrifter, som desværre ved manglende omsorg blev indbundet af en fusker, så både tekst og kobbere var blevet forskåret. Videre kritiserer Hagerup bibliotekets håndhævelse af pligtafleveringsordningen, og han giver nogle eksempler på, hvor ukomplette bibliotekets samlinger af danske bøger er, fordi man har forsømt at holde bogtrykkerne til deres forpligtelser. Hagerup harcellerer også over det misbrug som professorerne gør sig skyld i med hensyn til biblioteket, idet de i utilladelig lang tid beholder de betydelige værker, som de ved deres tiltrædelse af professoratet »bylteviis« lader hjemslæbe. Nicolai Elert bliver kraftigt kritiseret for, at han ikke som sin forgænger holder de forordnede forelæsninger over litterærhistorie, og Hagerup spørger »hvor sand en Velgierning er ikke Forelæsninger af den Art for den studerende Begynder! ganske uvidende om den Videnskab, han agter at gribe fat paa, kiender han ikke engang de Hielpemidler, hvorved han skal veiledes til Kundskab om samme«. Uden den fornødne vejledning vanker den studerende rådvild om, »da den uhyre Sværm af Bøger synes ham som et Hav, for hvis Udsigt han skrækkes, og naar han nu endelig har taget fat paa Lekturen, forvildes han ikke siælden ved at have grebet Codices isteden for Elementar-Bøger«.

I et anonymt svar til Hagerups skrift bliver Elert rost for sin habilitet og

retskaffenhed, og forfatteren ved at Elert meget vel kan forsvare sig mod den beskyldning, at han ikke indkræver et eksemplar af hvert nyt skrift der udkommer, men desværre findes der ikke nogen fortegnelse over, hvad de enkelte presser udgiver, og derfor er det naturligvis svært for biblioteket at vide, hvor man skal henvende sig.

Nicolai Elert tager også selv til orde overfor det anonyme »Biedrag til Hr. Riegels' Spørgsmaal og Tvivl«, og hævder at forfatteren ikke har nogen forstand på et offentligt biblioteks forvaltning og heller ikke kender noget til de særlige forhold der gør sig gældende for det københavnske universitetsbibliotek. Han giver indgående beskrivelse af hvordan praksis er med hensyn til erhvervelse af bøger: Først foreslår bibliotekaren Konsistorium hvilke bøger, han mener der bør købes, og når Konsistorium har besluttet, købes bøgerne og leveres til biblioteket; når regningen kommer leveres den til famulus ved biblioteket, som kontrollerer regningens rigtighed og leverer den tilbage til Rector Magnificus, som igen anviser den til udbetaling hos Kvæstor. Elert forklarer, at der ikke i hans tid har været nogen betydelig bogauktion, hvor der ikke er sket større eller mindre køb og nævner især auktionerne efter C. F. Temler, B. Møllmann, Chr. Brandt, biskop Harboe og boghandler Philibert, ligesom der også på den Thott'ske bogauktion er eller vil blive købt for de 5.000 Rdl., Otto Thott har doneret til biblioteket.

Når det påståes, at professor Geuss har foranlediget supplering af videnskabelige selskabers skrifter, så hævder Elert at forholdet tværtimod er det, at det er ham, der har foreslået disse mangler udbedret, selvom det er sket via professor Geuss, der ved siden af sit professorat drev importboghandel. I den forbindelse får man et interessant indblik i, hvordan bibliotekets erhvervelser fandt sted, idet Elert fortæller at man erhverver de engelske Philosophical Transactions via professor Herman Treschow, fransk litteratur ved professor Etienne Fumars og de Petersborgske akademiskrifter ved grosserer Jens Lauritzsen, hvorved biblioteket har fået hvert bind 2 Rdl. billigere, end de kan fås hos de tyske boghandlere. De svenske videnskabelige selskabers skrifter skaffer agent Gyldendal, og de tyske får man fra Mummes boghandel. Elert nævner iøvrigt at han har forhandlet med Det kgl. Biblioteks præses, J. G. Moltke angående en ændring af pligtafleveringsordningen, og i den forbindelse var Moltke inde på tanken om en vis forbindelse mellem det kongelige og universitetets bibliotek, men det sidste »kom desværre ej til nogen Fuldkommenhed«. Iøvrigt beretter Elert, at han i de år han var famulus ved biblioteket udarbejdede en alfabetisk katalog over alle bibliotekets bøger, og sammen med sin efterfølger som famulus har han arbejdet med renskrivningen.

At han ikke har holdt de anordnede forelæsninger for de studerende skyldes simpelthen, at der næppe vil komme tilhørere, hvilket bevises ved, at han averterede hver onsdag og fredag eftermiddag at ville »give Anviisning til Kundskab om Bibliothekets Bøger«, men ingen meldte sig – allerede dengang har det tilsyneladende været svært at få de studerende til at forstå nytten af undervisning i litteratursøgning! Iøvrigt kan Elert bevidne, at heller ikke forgængeren Kall, ihvertfald i de år Elert var famulus, holdt sådanne forelæsninger. Beskyldningerne for at Elert modtager en så stor gage som 900 Rdl. – og ikke gør tilstrækkelig nytte for den – kan han tilbagevise med en fuldstændig liste over hvordan hans løn er sammensat, bl.a. ved en række afgifter af en halv snes af universitetets gårde rundt om på Sjælland; i de første fire år af hans embedstid fik han o. 200 Rdl. afhængig af kapitelstakster, men senere blev forholdene forbedret, da han fik andel af almanakpenge, ligesom bibliotekaren nyder 100 Rdl. af de renter, som Otto Thotts donation til universitetet indbringer.

Ejler Hagerup tøver ikke længe med at sende et nyt anonymt stridsskrift på markedet med den omstændelige titel »Offentlig og sagtmodig Konference mellem Hr. Professor Nicolai Ehlert og Forfatteren af Biedraget til Hr. Riegels's Spørgsmaal og Tvivl etc.«. Heri raser Hagerup videre over dårlige boganskaffelser; han er ikke imponeret over at Elert har købt flere eller færre bøger på de auktioner, som tilfældigvis har fundet sted, idet man let kan befrygte, at hvis disse auktioner ikke var afholdt, ville de derved købte bøger aldrig være blevet anskaffet. Det der bør kræves er at »den retsskafne, fyrige Bibliothekar for et Bibliothek med store Fonds og Indkomster, som Universitetets, bør kiende Lærdommens Tilvext og Udbredelse i enhver Deel af det oplyste Europa saa nøie, bør være saa vel underrettet om, hvad godt der kommer ud i enhver Green af Videnskaberne, at han ikke bør kunde behøve at lure paa Bogauktioner hjemme, hvor han først efter mange Aars Forløb med en Baggatels Gevinst kan tilliste sig det, som, snarest muligt, burde være anskaffet«, og det er jo et accessionsprogram som nutidige biblioteksfolk fuldt ud kan underskrive! Iøvrigt forsøger Hagerup med større eller mindre held at modbevise alle Elerts udtalelser, og påstand står sådan set mod påstand både med hensyn til den manglende indkrævning af danske bøger, udlån til professorer og afholdelse af forelæsninger for de studerende.

I diskussionen blander sig nu en bibliotekskyndig, nemlig bibliotekar Friedrich Ekkard, som siden 1784 havde været ansat ved Det kgl. Bibliotek og før den tid i flere år havde været knyttet til det berømte universitetsbibliotek i Göttingen.

Hans meget ordrige og noget abstrakte skrift kommer ikke ind på de

egentlige stridsspørgsmål i sagen, men han giver mange interessante sammenligninger mellem Göttingens og Københavns universiteter og nævner, at ser man bort fra Göttingen universitetsbibliotek, så er der ikke universitetsbiblioteker i Tyskland, som kan måle sig med det københavnske. Iøvrigt går meget af hans skriveri på diskussionen om de Lærde Tidenders betydning, og hvilken tillid man kan have til recensioner af den ene eller den anden art, og det er ikke blide ord der kommer om anmelderne i al almindelighed.

Selvom nogle af de i polemikken deltagende tager Elert i forsvar og roser ham for hans retskaffenhed og hjælpsomhed, så er der næppe tvivl om, at hans periode som universitetsbibliotekar var præget af en vis stagnation.

Det kommer også til orde under den ublide medfart biblioteket fik i 1788, da en tidligere alumne på Regensen og Valkendorfs Kollegium, Chr. E. W. Schulze, efter en halv snes år at have været borte fra København som huslærer i Kristiania aflagde biblioteket et besøg. På omslaget af en af ham udgivet Physikalsk Aarbog, 4. årg. 1788 meddelte han sine indtryk fra et besøg på biblioteket, således:[34]

»Efter elleve Aars Fraværelse, lovede jeg mig store Fornøjelser, nu at kunne betragte den betydelige Tilvext af vor Levealders fortræffeligste Videnskabsverker, som de danske Musers Tempel maatte have erholdet i en Række af saa mange Aar. Jeg besøgte til den Ende Universitets-Bibliotheket. Min Forventning blev noget formindsket ved Tomheden. Jeg udbad mig de lærde Tidender for 1783; man havde nogle faa og adskillige Aargange, men ingen ordentlige Continuationer. Den forlangte Aargang var iblant Defecterne. Jeg ventede i det mindste, at Hr. Professor Krazensteins Experimentalphysik paa tydsk, trykt i Kjøbenhavn 1781, skulde blive mig til Deel, men den fandtes ikke i denne publike Bogsamling. Umueligen havde jeg forestillet mig, at det Kjøbenhavnske Videnskabers Selskabs Skrifter manglede Bibliotheket. Vel fandtes de sex første Bind, men de øvrige maatte Efterslægten søge der. Naar den oplyste Rejsende sammenligner vore Videnskabers fornemste Magazin med andre Stæders, hvor han har været, og derefter bedømmer Nationen, som efter det Mærke der meest falder i Øinene; da maa det danske Folk faae Sted iblandt de meest uvidende Nationer i Europa. – Jeg haver fra Skolen af haabet, men forgjæves haabet, at der engang skulde opstaae en af Academiets purpurbærende Mænd, som vilde fremme Landets Hæder og befordre Videnskabernes Flor ved at indrette et offentligt Bibliothek til Statens og hele Landets Nytte. Har Academiets Rector ikke saa megen Myndighed, da bort med Purpurkaaben og forgyldte Sceptere! de ere da ikke mere *insignia dignitatis*

34. Forkortet optryk i Lærde Efterretninger 1793, s. 664 f.

men en almindelig Theater-Decoration. – – Det er en Lykke for Staten, at eye et vel forsynet og vel forestaaet Bibliothek. Universitetet selv med samt sine latinske Skoler er ikke mere vigtig for det Almindelige end et got Bibliothek. – Hvor lidet det Runde Taarns Bibliothek formaaer at afhielpe Videnskabsmangel, det kan enhver overbevise sig om ved Brugen«.

Bibliotekets omdømme synes således ikke at have været særlig godt, og det kan måske ikke undre, at en anonym indsender i Minerva[35] i sit forslag om et universitet i Norge og nødvendigheden af for et sådant fremtidigt universitet at have et godt bibliotek bl.a. kunne tænke sig, at det »kiøbenhavnske Universitet skulde afgive den sit heele Bibliothek, som her er saa meget meere overflødigt, som det hverken synderlig bruges, eller formedelst Kongens store og det Suhmske Bibliothekers Offentlighed her behøves«. Men, tilføjes det dog »disse Adgange til Ønskets Opfyldelse ere lidt uvisse», og forfatteren indrømmer, at de lærere, der bliver ansat ved det kommende universitet, må regne med selv at bringe bøger med sig i tilstrækkeligt omfang.

De fleste tog vel ikke forslaget alvorligt, men pseudonymet Severus Løngrandsker mener dog at forslaget er rimeligt, og hvad angår at skænke biblioteket til Norge »vilde neppe Pluraliteten af danske Studerende være uædel nok til ei glædeligen at opofre dette« da »det Suhmske, Classenske og Kongelige Bibliothek foruden Lejebogsamlingerne, der daglig formeeres, skaffe Hovedstadens Videnskabsmænd Lekture nok«.[36] Iøvrigt vil savnet ikke blive stort, da enhver kan se, at biblioteket siden 1775 kun har anskaffet de danske bøger, som man får gratis. Den forargede Løngrandsker opregner en lang række mangler i biblioteket; end ikke alle værker af universitetets egne professorer findes, men når de bøger, som er udkommet på professorernes egne forlag savnes, skyldes det måske, at »der solgtes lidt færre Exemplarer af et eller andet, naar det fandtes paa Bibliotheket«. Karakteristisk for universitetets aristokratiske fysiognomi er det også, at »man finder en reen Mangel paa de sidstforløbne merkverdige Dages politiske Skribenter«. Og der nævnes en række forfattere, der er som forviste, thi »det Danske Universitet vogter sig vel for at bidrage mindste Skiærv til den vigtige politiske Undersøgelse der nu sysselsætter alle Europas tænkende Mennesker«.

Det må derfor alt taget i betragtning regnes for en lykke for biblioteket, at Rasmus Nyerup i 1796 blev adjungeret Elert som universitetsbibliotekar og dermed sikkert overtog styret – men mere herom senere.

35. 1773: II, s. 256.
36. Samleren I:1, 1784, s. 42-47.

TIDEN o. 1800–1861

Bibliotekerne i København o. 1800

Skal man tegne et billede af biblioteksituationen i København ved indgangen til det 19. århundrede således som den måtte tage sig ud for universitetets lærere og studerende og andre videnskabsdyrkere, må det for det første beklages, at det Suhmske offentlige bibliotek ikke længere er med i billedet. Det blev som nævnt lukket i 1796 og overdraget til kongens bibliotek, som derved ganske vist blev forøget med ca. 50.000 titler, man ikke havde i forvejen. En vis erstatning for lukningen fik offentligheden derved, at industrimanden, generalmajor J. F. Classens store privatbibliotek samme år blev gjort offentligt tilgængeligt, og derved at *kongens bibliotek* 1793 var blevet åbnet for offentligheden. Denne begivenhed var resultatet af en længere udvikling, der var begyndt i 1778, da Bernh. Møllmann, der i 30 år havde våget over skattene som en drage, afløstes af *J. H. Schlegel,* der indledte det tiår i bibliotekshistorien, som Werlauff så karakteristisk betragter som »Morgenrøden der bebudede den sig nærmende klare Dag«.[37]

Denne klare dag måtte siges at være oprundet, da *D. G. Moldenhawer,* bibliotekets myndige og effektive chef fra 1788 til 1823, fik kongelig tilladelse til at åbne biblioteket for offentligheden og ikke bare for en snæver kreds, men »for enhver der ønsker at benytte sig deraf«. Bibliotekets åbningstid blev fastsat til to timer alle søgnedage, og på disse timer skal der leveres til »alle og enhver de Bøger og Værker, som forlanges, for der paa Stedet at efterse og læse eller excerpere. Derimod forbydes aldeles at tage dem paa egen Haand ud af Reolerne. De skal fordres af Bibliothekssecretairerne, som bringe dem og sætte dem igen paa deres behørige Plads«. Også udlån tillades særdeles liberalt, idet dog overbibliotekaren er berettiget og forpligtet til »naar fremmede eller ham ganske ubekjendte Personer forlange Bøger til laans foruden Laanerens egen Underskrift at æske før Laanet skeer, en her i Byen boesiddende eller bekjendt Mands Haand«.[38]

Der er alt i alt tale om et såre liberalt reglement, der indholdsmæssigt, bortset naturligvis fra udvidelse af åbningstiderne, kunne have været anvendt helt op til vore dage.

Også de storslåede katalogarbejder, Moldenhawer fik sat i gang i 1816, og som i løbet af en forbavsende kort årrække førte til, at hele den udenlandske afdeling var forsynet med såvel alfabetiske som systematiske kataloger, betød

37. E. C. Werlauff: *Historiske Efterretninger om det store kongelige Bibliothek,* 2. udg., 1844, s. 198.
38. KB.arkiv, Journal, ældre række nr. 300, se også Albert Fabritius i Bogvennen, nov. 1943.

Fig. 100. Det 18. århundrede er de store privatbibliotekers tidsalder og blandt periodens mest fremtrædende bogsamlere må nævnes industrimanden J. F. Classen (1725-92). Efter hans død blev hans bibliotek anbragt i et nybygget palæ i Amaliegade, hvor nu Danmarks Institut for Udveksling af Videnskabelige Publikationer har til huse. Biblioteket spillede, indtil det i 1867 blev indlemmet i Universitetsbiblioteket, en vigtig rolle i samtidens bibliotekstjeneste. Maleri af C. A. Lorentzen. Frederiksborg.

naturligvis at bibliotekets samlinger blev lettere tilgængelige. Det opnåede imidlertid ikke den popularitet som Universitetsbiblioteket havde; for mange stod Det kgl. Bibliotek som bureaukratisk, og dets udlån kunne derfor talmæssigt heller ikke tåle sammenligning med Universitetsbibliotekets.

Med hensyn til samlingernes størrelse var forholdet det, at mens Universitetsbiblioteket omkring år 1800 var på 50.-60.000 bind, så var Det kgl. Bibliotek på ca. 250.000 bind.

Allerede på det tidspunkt kunne man spore en vis forskel på de to biblioteker, idet Det kgl. Bibliotek i kraft af sine righoldige samlinger af såvel udenlandsk videnskabelig litteratur som den danske nationallitteratur tegnede sig som det egentlige forskningsbibliotek, mens Universitetsbiblioteket i stigende grad også tog sig af både de studerende og til en vis grad almenhedens betjening.

Et udmærket supplement til de to biblioteker var imidlertid det førnævnte *Classenske bibliotek* i Amaliegade.

Industrimagnaten, generalmajor *J. F. Classen,* Frederiksværks grundlægger, samlede gennem et langt liv et pragtfuldt bibliotek indenfor bl.a. økonomi og militær- og naturvidenskab, og i sit testamente bestemte han, at det efter hans død skulle overgå til offentlig benyttelse.

Takket være den interesse som embedsmanden P. H. Classen viste for at føre broderens ønske ud i livet, opførte Fideicommiset i 1792, kort tid efter generalmajorens død, en statelig og stadig eksisterende biblioteksbygning i Amaliegade. Her indrettedes på 1. salen, hvortil man kom ad en bred og fornem trappe, i hele bygningens længde ud mod gaden en stor bibliotekssal, hvori bøgerne var anbragt i reoler langs med væggene, således at gulvet var frit (det nuværende galleri indrettedes ved en ombygning i 1849). Ved siden af fandtes et læseværelse, og i et andet værelse anbragtes den Classenske instrumentsamling. Bogbestanden opgjordes til ca. 20.000 bind, og som bibliotekets faste bibliotekar ansattes den som numismatiker bekendte *Chr. Ramus*.

Biblioteket, der blev offentligt foråret 1796, var i den første periode åbent for besøgende fire gange om ugen fra 10-14, og bestræbte sig på at virke som en slags kulturcenter, idet man de øvrige dage holdt offentlige forelæsninger med så prominente foredragsholdere som H. C. Ørsted, veterinærprofessoren Erik Viborg og landbrugsprofessor Chr. Olufsen, ligesom bibliotekaren fra 1799 holdt litteraturhistoriske forelæsninger.

I Classens testamente var der hensat 300 Rdl. til årligt indkøb, men der blev brugt langt større beløb. Navnlig indtil 1813 var man meget rundhåndet; fra 1796-1801 anvendtes næsten 10.000 Rdl. til anskaffelser, og i de følgende år over 1.000 Rdl. om året. Statsbankerottens år påvirkede også bibliotekets økonomi, og det blev nødvendigt at koncentrere bogindkøbene om bestemte discipliner. 1837 vedtog man at afskaffe en række fag i biblioteket, bl.a. matematik, jura, medicin og kirurgi og politik samt filosofi, historie og æstetik, således at biblioteket fremtidigt var et specialbibliotek for geografi og naturvidenskab. Man udskilte de bøger, som ikke længere hørte til bibliotekets fag og solgte dem ved auktion, ialt ca. 10.000 bind.

Til trods for den gavmildhed, som fra Fideicommisets side blev biblioteket til del, fik det, selv om det i hvert fald de første år var godt benyttet, næppe den offentlige nyttevirkning, man havde regnet med. Det udfyldte dog trods alt en særlig plads i, hvad man kunne kalde biblioteksystemet, og det var derfor en helt naturlig ting, at man i 1848 inddrog det i de forhandlinger om en koordinering af det københavnske biblioteksvæsen, som senere skal omtales.[39]

Udover de tre store offentlige biblioteker fandtes der andre biblioteker, der var tilgængelige for offentligheden, men i kraft af deres specialisering kun beregnet for snævrere kredse. Nævnes kan således *Botanisk Haves bibliotek,* som

39. H. Jørgensen og F. Skrubbeltrang: *Det Classenske Fideicommis gennem 150 år,* 1942, s. 72-86.

stammer helt fra 1758, de *militære* biblioteker, *Veterinærskolens bibliotek* på Christianshavn og *Kunstakademiets bibliotek,* som stammer fra samme periode. Det sidstnævnte anskaffede dengang bøger inden for et bredere fagspektrum end senere hen, da det koncentrerede sig om kun at være kunsthistorisk hovedbibliotek. Et specialbibliotek for medicinere fandtes på *Kirurgisk Akademi* i Bredgade, et bibliotek, der vil blive omtalt i forbindelse med dets indlemmelse i Universitetsbiblioteket.

Til rådighed for kollegiernes alumner – og vel også for andre studerende – stod de tidligere omtalte *bogsamlinger på Valkendorfs, Borchs og Elers' kollegier,* hvoraf de to sidstnævnte kun eksisterede indtil henholdsvis 1807 og 1822.

Biblioteksforholdene på Regensen blev væsentligt forbedrede da man i 1777 fik, hvad man kaldte *Regensens Håndbibliotek.* Som økonomisk grundlag for dette fik man de 1.200 Rdl., som hidtil havde været ofret af Stipendium domus regiae, men summen blev forøget med 600 Rdl. af Christian VII og enkedronning Juliane Marie, ligesom kronprins Frederik og arveprins Frederik havde ydet 400 Rdl., således at man straks kunne gå i gang med indkøb af en større samling bøger, idet dog 600 Rdl. blev sat på rente til senere køb. Allerede i 1783 er samlingen på 1.000 bind og i 1790'erne på ca. 3.500 bind.[40]

Regensens bøger blev stemplet på bindene med SDR, dvs. Stipendium domus regiae, og iøvrigt fik biblioteket i en årrække 100 Rdl. af en ubekendt velgører, som siden viste sig at være bogsamleren Henrik Hielmstierne. Biblioteket var til rådighed for alle alumnerne og var åbent alle søgnedage fra ét til to om eftermiddagen. Efter ombygning af Regensen blev der i 1781 ved siden af kommunitetssalen indrettet et værelse, hvor biblioteket, der i hvert fald en tid lang havde været hensat i skabe ud mod Regenskirken, nu blev henflyttet.

For den læselystne var der stadig *læseselskaber* og *klubbiblioteker,* og særlig betydning fik læseselskabet *Athenæum,* der blev oprettet 1815 og i løbet af få år havde erhvervet sig et stort almindeligt bibliotek. Den i 1838 oprettede *Industriforening,* hvis medlemskreds var videre end navnet antyder, etablerede en vis biblioteksbetjening, og nævnes må også, at *Studenterforeningen* som blev oprettet i 1820, allerede i sine første år lagde grunden til et meget benyttet almindeligt bibliotek indeholdende moderne europæisk litteratur og et løbende tidsskrifthold. Gennem hele det 19. og en del af det 20. århundrede spillede det en vigtig rolle for de studerendes daglige læsning uden for det rent faglige område.

40. Rasmus Nyerup: *Index Librorum Præstantissimorum Bibliothecae Communitatis Regiae,* 1796.

Universitetsbiblioteket under Rasmus Nyerup

Universitetsbibliotekets mulighed for at spille en fremtrædende rolle i dette biblioteksmønster forøgedes betydeligt da *Rasmus Nyerup* (1759-1829) overtog ledelsen af biblioteket i 1796, formelt dog først fra 1803.

Nyerup var, selvom han også var ekstraordinær professor i litteraturhistorie, vel den første universitetsbibliotekar som kan siges at være professionelt uddannet. Han var endnu ikke 20 år gammel blevet optaget i huset hos den nyudnævnte overbibliotekar ved Det kgl. Bibliotek, J. H. Schlegel, og i de følgende år gennemgik han en grundig biblioteksuddannelse både under Schlegel og hans efterfølgere, Jon Erichsen og Moldenhawer.[41] Han oplærtes i alle dele af bibliotekets virksomhed og var særdeles veludrustet til at blive Elerts afløser som leder af biblioteket i Trinitatis. Som Molbech senere udtrykte det, anvendte Nyerup »de ved det kongelige Bibliothek og under Moldenhawer's duelige vejledning samlede Erfaringer, paa at give Universitetsbibliotheket Eenhed, Plan og en til Tidens Fordringer mere svarende Orden. Her, paa denne, ved sit Sted mærkværdige, paa Fjerde Christians Kirke hvilende, over Hovedstadens Huse, Menneskevrimmel og Uro hævede Bogsal – her var nu Nyerup, hans Flids, hans Arbeidsomheds, hans Virkekrafts rette Hiem«.[42]

Tilvæksten til biblioteket blev nu varetaget på en mere rationel måde, og et bedre samarbejde med universitetslærerne blev etableret ved den i 1796 i forbindelse med en ny instruks for Universitetsbiblioteket af 5. maj 1797[43] oprettede særlige bibliotekskommission, hvortil Konsistorium udvalgte en professor fra hvert fakultet, ligesom bibliotekaren var fuldgyldigt medlem. Også med hensyn til erhvervelsen af den nationale litteratur blev forholdene forbedret ved *pligtafleveringsforordningen* af 19. januar 1821, som udvidede pligtafleveringen til ikke blot at gælde hovedstaden, men hele landet. Men afleveringspligten blev pålagt forlæggerne, hvilket viste sig at være en dårlig løsning, og allerede 1832 blev pligten overført til bogtrykkerne.

I begyndelsen af det 19. århundrede indlemmedes det store naturvidenskabelige bibliotek, som grev *J. G. Moltke* havde samlet – hvortil der var knyttet et legat på ikke mindre end 17.500 Rdl. Nogle år senere, i 1822 skænkede kæmner ved Øresunds Toldkammer, juristen *J. H. Schou* sit juridiske bibliotek på næsten 1.400 bind (trykt katalog 1824), og donationen ledsagedes af et legat på 3.000 Rdl., et legat forøvrigt af samme størrelse som det *Nicolai Elert*

41. P. Birkelund: *Rasmus Nyerups første skridt på den bibliotekariske løbebane,* Nord. tidskr. f. bok- o. bibl.väsen LVI, 1969, s. 33-48.

42. Chr. Molbech: *Mindeord over Ove Malling og Rasmus Nyerup,* 1830.

43. Optrykt i Universitets- og Skoleannaler 1808:II, s. 47-54.

Fig. 101. Litteraturhistorikeren, den elskelige regensprovst Rasmus Nyerup var allerede som 19-årig blevet knyttet til Det kongelige Bibliotek som famulus for overbibliotekaren. I 1796 blev han adjungeret overbibliotekar ved Universitetsbiblioteket og overtog ledelsen af biblioteket 1803. Hans embedsperiode varede til hans død 1829 og betød en fornyelse for Universitetsbiblioteket. Stik af C. W. Bock 1793. KB. Billedsamlingen.

testamenterede biblioteket. Nævnes må også indlemmelsen i 1814 af orlogskaptajn *Peter Schønnings* bogsamling og arkiv, hvori foruden egne dagbøger m.v. fandtes bl.a. Christian IVs stilebøger fra 1583-91, og efter overbergkommissær *Morten Thrane Brünnichs* død i 1827 hans store samlinger til de norske bjergværkers – især Kongsbergs – historie, et arkiv der i 1937 blev overdraget det norske rigsarkiv.

1823 modtog biblioteket et særpræget legat, da professor, dr. med. *J. C. Wendt* bestemte, at de indtægter, han i de foregående år havde fået og i fremtiden ville få af det Bing'ske Legat som læge for de studerende, skulle gå til indkøb af sådanne bøger, som er nødvendige for studierne til den teologiske, juridiske eller medicinske eksamen for at udlånes til trængende studerende, altså det man i vore dage ville kalde en udlånssamling af lærebøger.[44]

1807 er i Universitetsbibliotekets historie ikke alene knyttet til begivenhederne omkring det engelske bombardement af hovedstaden, men også til grundlæggelsen af Nationalmuseet i bibliotekssalen over Trinitatis Kirkes hvælvinger.

De krigerske begivenheder tilføjede ikke biblioteket væsentlig skade. En del manuskripter og andre sjældenheder var bragt i sikkerhed i en kælder under Rundetårn, og da faren for at biblioteket skulle blive ramt var overhængende, holdt Nyerup sammen med Knud Lyne Rahbek og en deling af Kronprinsens

44. Dansk Litteraturtidende 1824, s. 430.

Livkorps vagt i biblioteksalen. Situationen udviklede sig iøvrigt ret dramatisk. Om lørdagen d. 5. september, dagen efter den »rædsomste nat« da bl.a. Frue Kirke nedbrændte, var Trinitatis Kirke i stor fare, men takket være Holmens folk og, som det hedder, »Kirkens borgerlige Værges Hr. Hørkræmmer Tvermoses Iver og Brandfolkenes Anstrængelse« blev kirken reddet.[45]

Til trods for at flere bomber gik gennem taget og eksploderede i bogsalen, var skaden dog minimal, og den eneste bog der led virkelig skade var paradoksalt nok en foliant fra 1522 med den sigende titel *Defensor pacis.*

Universitetsbibliotekets rolle som vært for de samlinger af oldsager, som var den spæde spire til det senere oldnordiske museum, nu en del af Nationalmuseet, tilhører i og for sig museumshistorien, men den skal dog også nævnes her.[46]

At Rasmus Nyerup har fået tilnavnet Nationalmuseets Fader er fuldt berettiget. Han nærede en ligeså brændende interesse for fædrelandets forhistorie som for biblioteket, og i hans *Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge i ældre og nyere Tid* IV, 1806, finder man de første udkast til planer om et nationalmuseum, hvor man »fra Sal til Sal kunne studere den succesive Fremgang i Nationens Kultur og Begreb om Sæder og Skikke«. Nyerup mente selv, at det var en plan som først kunne realiseres engang i fremtiden, men hans begejstring for sagen smittede og vandt genklang i vide kredse. Allerede i marts 1807 kunne han til præster og andre interesserede rundt om i landet udsende en anmodning om at indsende, hvad man havde liggende, eller hvad der rundt om i bondegårdene lå af stridsøkser og slagsværd, ringe og armbrøster, urner og askekrukker, primstave og drikkehorn, røgelseskar og helgenbilleder, runesten og andre oldsager til et »Kabinet for Fædrelandets Oldsager«, der med Konsistoriums bifald under bibliotekskommissionens opsyn vil blive anlagt på Universitetsbiblioteket. Ingen, og næppe heller Nyerup selv, havde tænkt sig at dette initiativ skulle bære så rig frugt, som tilfældet blev. Det strømmede ind med allehånde genstande, og blandt det modtagne materiale var ikke mindre end en halv snes store runesten, så bibliotekets pladsnød forværredes i samme takt som museet voksede.

Allerede 1807 blev samlingerne underlagt den særlige kommission for oldsagers opbevaring og åbnet for publikum nogle dage om ugen; de besøgtes, som det hedder, af publikum fra byen, landet og udlandet incl. håndværkssvende og skolebørn i snesevis, hvilket naturligt nok forvoldte biblioteket stor ulejlighed.

Men i ikke mindre end 25 år havde Nationalmuseet altså til huse i

45. Kjøbenhavnske Lærde Efterretninger 1807, Tillæg s. 6.

46. M. Mackeprang: *Fra Nationalmuseets Barndom,* Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1929, s. 5-14. Jvf. også dette værks bd. XI, s. 162ff.

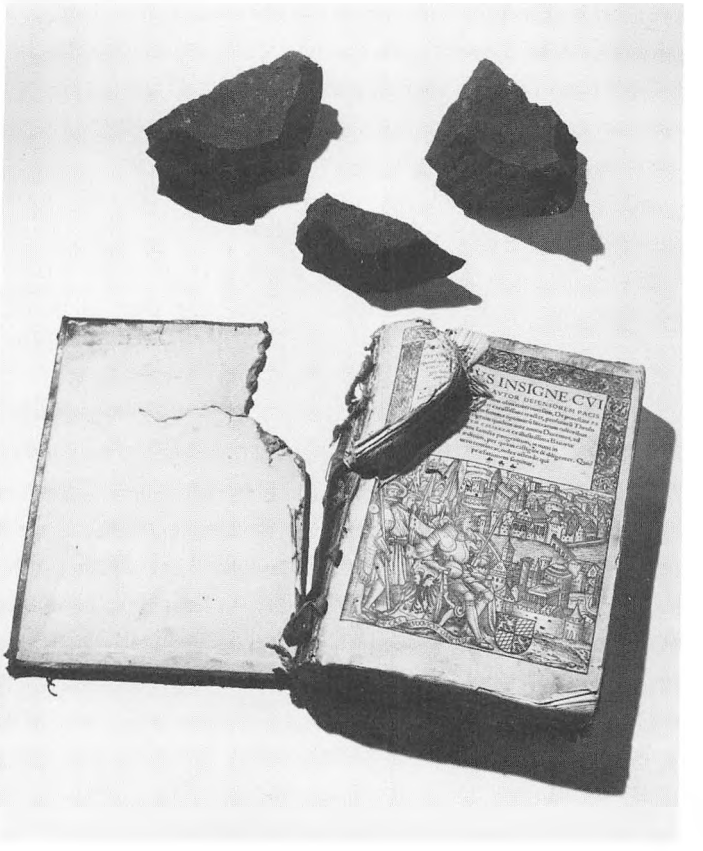

Fig. 102. Universitetsbiblioteket led lykkeligvis ikke nævneværdig skade under det engelske bombardement af København 1807. Et par engelske granater gik dog gennem taget på Trinitatis Kirke og havnede ejendommeligt nok i bibliotekets afdeling for politik og moral! En af dem slog hjørnet af Marsiglio af Paduas værk »Defensor pacis«. UB I. Ole Woldbye fot.

bibliotekssalen over Trinitatis Kirkes hvælvinger, og først i 1832 lykkedes det, sikkert til megen lettelse for biblioteket, at få samlingerne overflyttet til Christiansborg.

Selv uden oldsager var pladsnøden på biblioteket stor og stadig voksende; man satte tværreoler op mellem de Kall'ske korsformede reoler, hvilket gjorde salen endnu mørkere, og selv om man indrettede det til venstre for indgangen fra tårnet liggende lokale overfor udlånsrummet til læseværelse, hvortil der hver dag mellem 12 og 15 blev fremtaget bøger til de besøgende, så var forholdene dog efterhånden utålelige både for publikum og for de tre bibliotekarer, som passede biblioteket sammen med nogen ekstraordinær medhjælp.

Nyerup opfyldte sine forpligtelser m.h.t. at holde forelæsninger for de studerende og andre interesserede om biblioteksbenyttelse, litterærhistorie m.v., og udgav i 1815 et lille, men ganske interessant skrift som en introduktion til de offentlige forelæsninger, ved hvilke han det kommende

semester ville kommentere to »Bibliothekarskrifter«, nemlig Thomas Bartholins *De libris legendis* (1676 og 1711) og H. P. Anchersens *Criteria boni libri* (1740-44). Pjecen *Om Bibliothekarforelæsninger paa Universitetsbibliotheket i Kjøbenhavn med Fortegnelse over Bibliothekets Velgiørere* er iøvrigt i første række en kort oversigt over Universitetsbibliotekets historie.

At biblioteket blev mere og mere benyttet er der naturligvis flere grunde til, bl.a. at selv om der stadig fandtes betydelige professorbiblioteker,[46a] så var de fleste af det 18. århundredes store private – men dog for en snævrere kreds tilgængelige – bogsamlinger borte. Og det forhold at Det kgl. Bibliotek var blevet åbnet for den bredere almenhed betød ikke at det fik den samme grad af tilgængelighed som Universitetsbiblioteket.

Hertil kommer at Nyerup som den ægte bibliotekar han var, længe før begrebet eksisterede, udfoldede dokumentations- og referencevirksomhed og også på flere andre måder gjorde benyttelsen af biblioteket lettere, bl.a. ved sine litterær-historiske arbejder og ved i 1820, sammen med J. E. Kraft, at udgive et meget benyttet forfatterleksikon. Hans velkendte hjælpsomhed og venlighed fik bl.a. den unge H. C. Andersen glæde af, da han kom til København i 1819 og af sin landsmand fik lov til at gå rundt og se i bøgerne og ovenikøbet lov til at låne morskabslæsning og bøger med billeder; det er intet under, at han i »Mit Livs Eventyr« skriver, »jeg var meget glad«.

At besøgene på »Taarnet« iøvrigt har gjort indtryk på den unge Andersen fremgår af det noget ubehjælpsomme digt, eller som forfatteren selv kalder det, et Phantasiestück in Callots Manier, han offentliggjorde i Kiøbenhavns flyvende Post nr. 66, 1827, men måske er det skrevet længe før.

Digtet hedder »Den rædselsfulde Time« og beskriver, hvordan det gik forfatteren, da han ville låne en bog og gik lidt omkring på Universitetsbiblioteket for at finde den, »og kom til at daane«. Så fortsættes der:

Ingen savned mig; de gik, jeg blev der allene,
Ak, ved selve Tanken end ryste mine Bene!
Længe laae jeg i en Krog uden mindste Spratten;
Da jeg til mig selv nu kom, var det ud paa Natten.

Og videre hedder det:

Ak men nu slog Klokken tolv, det var fælt at høre;
Alle Bøger rundt omkring saae jeg sig at røre.
Nogle skændtes, andre sang, Sproget var lidt blandet,

46a. K. F. Plesner: *Danske bogsamlere i 19.århr., 1957.*

Som paa Babels-Taarn det klang ganske reent forbandet.
Alle sprang fra Hylderne, dandsed med hinanden,
Jeg var bange for at faae nogle Bind i Panden.
See, nu blev en Contradands underligt rangeret,
Mange Bøger dandsed med, skjøndt uconfirmeret.
Langs med Væggen stilled sig store Folianter,
Det var sikkert satte Folk eller gamle Tanter.
Her et ægte Manuskript dansed med *Danfane,*
Mens et Hexameter hist hopped, som en Trane.
Badens fru Grammatica, smukt forgyldt paa Bagen,
Kom at engagere mig, jeg blev som et Lagen;
Ak, det krilled' i min Taa, Hjertet steeg til Halsen;
Men jeg slap. *Cornelius* hende bød til Valsen.
Atlas af Pontoppidan, klædt i Svinelæder,
Med Fru *Flora danica* hist i Dandsen træder;
Reisers fürgterlige Bog sprang med *Iliaden;*
Ak det suuste skrækkeligt, som en Storm fra Gaden.
Fra Musæet lød en Røst: *»Hvad er her paa Færde?«*
Og en Landse traadte frem, fulgt af tvende Sværde:
»Schwerenoth! I lærde Pak! vil I være rolig?
Unde I ei Helten Ro i sin sidste Bolig?
Hvad er vel en lurvet Bog mod en Pandser-Plade!
I er' kun Peermadsensgang, vi er' Østergade!«
Og nu hugged Sværdet om, saa der Funker lyste,
Det var fælt, det kan I troe, al mit Hjerte gyste.
Bøgerne fik ogsaa Skræk, hvert et Blad jo bæved,
Som en broget Fuglehær de til Hjemmet svæved,
Og paa Hylderne i hast deres Pladser søgte.

Digtet ender med, at den ulykkeligt indespærrede sprænger døren til Rundetårn, men opdager så at tårnet er væk, men »Afgrund for og Aander bag værre var end Døden«, og forfatteren lader sig derfor »dratte« – for i samme nu at vågne op i sin seng!

Andersen fik næppe nogensinde at vide, at nogle årtier efter indtraf virkelig en hændelse, der lignede den, han så malende havde beskrevet i sit digt.

Da den unge norske sprogforsker C. R. Unger var taget til København for at afskrive nogle arnamagnæanske håndskrifter i Universitetsbiblioteket, var han så optaget af sit arbejde – og bibliotekaren tilsyneladende ivrig for at få biblioteket lukket hurtigst muligt – at han simpelthen blev glemt på biblioteket. Unger tog det som en oplagt chance til at få udført mere arbejde

end han ellers ville have nået, så han fortsatte sin afskrift til mørket brød frem. Da redte han sig et leje mellem bøger og reoler og sov de retfærdiges søvn indtil orgelmusik og sang fra Trinitatis Kirke vækkede ham næste morgen, idet det netop var en lørdag, han var blevet glemt. Han kunne således forberede sig på at skulle blive på biblioteket til mandag morgen, men sulten plagede ham tilsyneladende ikke, og hele søndagen fortsatte han med at afskrive sine codices. Næste nat gik ligesom den foregående, indtil han endelig mandag morgen kunne befries af sit fangenskab. Straks efter at være kommet ud fór han hen på en beværtning for at få en kop kaffe, men skyndte sig derefter tilbage til biblioteket og sad der hele mandagen til lukketid. Denne dag sørgede han dog for at slippe ud før den tunge port smækkede i.[47]

Den menneskealder Nyerup var Universitetsbibliotekets leder betød en overgang til mere moderne biblioteksbetjening. Nyerup begyndte, omtrent på samme tid som D. G. Moldenhawer sit store katalogprojekt ved Det kgl. Biblioteks udenlandske samlinger, en alfabetisk katalog over Universitetsbiblioteket, og han nåede langt med en systematisk katalog, eller som man dengang og iøvrigt også lang tid senere betegnede den, »realkatalogen«, som blev grundstammen i katalogapparatet indtil slutningen af århundredet, da Birket-Smith gennemførte sin katalogreform.

Også tilvæksten af bøger blev sat mere i system, og Universitetsbiblioteket blev et af de første, der uden for Tyskland sluttede sig til den i 1817 af professor S. C. Lucas i Marburg stiftede *Tauschverein,* der blev begyndelsen til den omfattende internationale udveksling, der den dag i dag finder sted af disputatser og andre universitetsskrifter.[48]

Af den største betydning for bibliotekets orientalske samlinger og dermed for de orientalistiske studier i Danmark, var indlemmelsen af de håndskrifter, som *Rasmus Rask* indsamlede på sin store rejse til Indien og Nærorienten, en rejse som tog sin begyndelse i efteråret 1816, iøvrigt et par år efter at Rask var blevet ansat som underbibliotekar ved Universitetsbiblioteket.

De fyrretyve håndskrifter der er tale om er de ældste og ypperste zend-avesta-håndskrifter der overhovedet findes,[49] og de er nu et af tyngdepunkterne i Det kgl. Biblioteks orientalske samling, hvortil håndskrifterne sammen med bl.a. de håndskrifter, som *N. L. Westergaard* hjembragte til Universitetsbiblioteket i 1844, blev overført i 1945 for at blive forenet med de af Rask til Det kgl. Bibliotek indsamlede manuskripter på pali og singalesisk.

47. Yngvar Nielsen: *En Christianiensers Erindringer fra 1850- og 60-Aarene,* 1910, s. 179 f.
48. Fritze Smith: *Doktordisputatsens historie ved Københavns Universitet,* 1950, s. 54-62.
49. J. Eyser: *Vore verdensberømte gammeliranske Haandskrifter,* i *Ex Bibliotheca Universitatis Hafniensis,* 1920, s. 144-82.

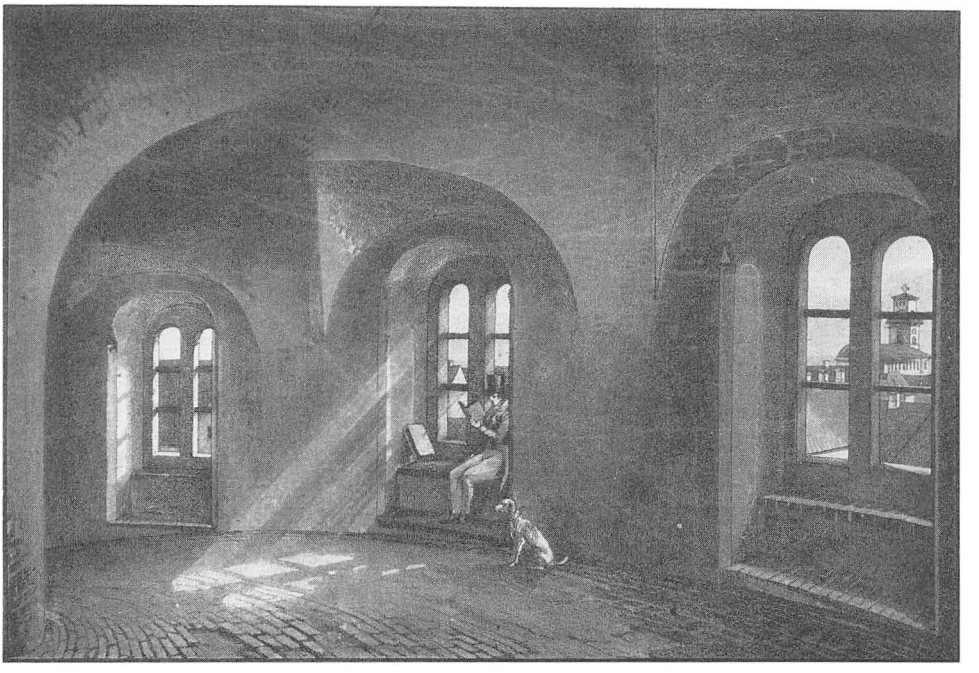

Fig. 103. For at komme op til indgangen til Universitetsbibliotekets bogsal over hvælvingerne i Trinitatis Kirke, en indgang der lå ca. 18 m over gadeniveauet, måtte man til fods, hvis man da ikke som zar Peter foretrak hestevogn, tage turen halvvejs op gennem tårnet. Kobberstikket er udført af Jens Holm efter tegning af hans søn H. G. F. Holm, kaldet Fattig-Holm. KB. Billedsamlingen, hvor også Holms tegning findes.

Universitetsbibliotekets orientalske håndskriftsamling var iøvrigt blevet grundlagt i 1819 med den første af de store gaver fra den danske botaniker og direktør for den botaniske have i Calcutta, *Nathaniel Wallich.* Gaverne var af så stor betydning, at Nyerup allerede i 1821 udgav en særlig katalog: *Catalogus librorum sanskritanorum, quos Bibliothecæ Universitatis Havniensis vel dedit vel paravit Nathanael Wallich.*

Også de vesterlandske håndskrifters katalogisering tog Nyerup sig af. Han skrev med egen hånd katalogen[50] indeholdende den voksende samling *Additamenta* (dvs. Tillæg til samlingen *E donatione variorum,* hvis 237 numre var blevet katalogiseret allerede i 1760'erne af den teologiske professor Peter Holm).[51] Den omfattede da 117 nr. i 2^0, 193 i 4^0 og 13 i 8^0. Allerede i 1821-23 udfærdigede den unge volontør ved biblioteket, den senere så berømte *C. C. Rafn* en ny katalog over Additamenta[52] og samlingen var da vokset til 524

50. KB.arkiv E 109.
51. KB.arkiv E 106.
52. KB.arkiv E 110.

numre. Rafn omnummererede desuden Langebeks katalog over Rostgaards samling.[53]

En af Rasmus Nyerups sidste mere betydningsfulde embedshandlinger var at få *Videnskabernes Selskab* til at acceptere et forslag om, at selskabet opgav sin biblioteksvirksomhed og overdrog Universitetsbiblioteket sit bibliotek, der bestod af de fra andre lærde selskaber modtagne publikationer, ligesom man også i fremtiden, efter at publikationerne havde ligget fremme for medlemmerne et stykke tid, ville lade dem gå til Universitetsbiblioteket; men i 1840 bestemtes det, at publikationerne skulle videregives til biblioteket umiddelbart efter modtagelsen. De botaniske værker og periodica overgik dog til Botanisk Haves Bibliotek. Udbyttet af selskabets mange bytteforbindelser kom således i de kommende år Universitetsbiblioteket til gode, og man modtog på denne måde en overordentlig værdifuld tilvækst, ikke mindst da antallet af selskabets bytteforbindelser var i stærk stigning; eksempelvis voksede de fra 1845 til 1875 fra 27 til 197. I 1910 bestemtes det, at Det kgl. Bibliotek skulle modtage den humanistiske del af det byttemateriale, som selskabet modtog fra udenlandske søsterorganisationer.[54]

Det bibliotek, som Rasmus Nyerup efterlod ved sin død, var på afgørende måde forskelligt fra det, han havde overtaget ledelsen af en menneskealder tidligere. Biblioteket var vokset til næsten 100.000 bind, og derved var pladsforholdene blevet dårligere. Derimod var bibliotekets tilgængelighed meget bedre end før takket være bl.a. publikumsimødekommenhed og det omfattende katalogapparat. En noget betinget ros får dette dog af en senere universitetsbibliotekar, nemlig J. N. Madvig, der i 1842 samtidig med at anerkende Nyerups store flid giver udtryk for at »det er noksom bekjendt, at Nyerup ingenlunde var et skarpt inddelende og ordnende Hoved, hvorfor ogsaa Catalog og Opstilling lider af flere og større svagheder end dem, der ere uadskillelige fra en systematisk Bibliotheksorden«.[55]

Rasmus Nyerups efterfølger som universitetsbibliotekar, vennen og medarbejderen siden 1814 *Rasmus Rask,* (1787-1832) nåede inden sin tidlige død i 1832 ikke at sætte et nævneværdigt præg på biblioteket.

Han nåede dog at blive genstand for satirisk kritik i en »Forlangt indrykket« anonym opsats med titlen »Universitets-Bibliotheket i Abdera«[56] (oldtidsbyen i Lilleasien hvis indbyggere var grækernes Molboer). En låner kommer til biblioteket og beder bibliotekar professor linguarum orientalium Hurtig om at låne Nordahl Bruns »Einar Tambeskjælver«, men får det svar,

53. KB.arkiv E 107.

54. A. Lomholt: *Det kgl. danske Videnskabernes Selskab 1742-1942* II, 1950, s. 172-80.

55. Årbog for Københavns Universitet 1842, s. 10.

56. Raketten 1832:II, s. 239 f.

at »Saadant Snavs udlaanes ikke her. Det er Morskabslæsning, som man erholder paa et Leiebibliothek«. Den ihærdige låner hævder, at bogen er et mesterværk, der henhører til den danske klassiske litteratur, hvortil professor Hurtig hvæser: »Klassisk Literatur? Hvilken Uforskammenhed! Veed De vel, min Herre, at et saadant Æresnavn passer sig kun paa Latin og Græsk, og ikke paa vort usle og dumme Sprog«. Låneren forlader biblioteket med uforrettet sag og »med inderlig Ærgrelse over denne smagløse og sprænglærde Mands Foragt for vort Fødelands skjønne, kraftfulde Sprog og Literatur«.

Det må dog siges til undskyldning for Rask, at hans afslag til den fornærmede låner ikke skyldtes mangel på lånervenlighed, men det forhold at hverken Universitetetsbiblioteket eller Det kongelige Bibliotek i almindelighed udlånte skønlitteratur – efter E. C. Werlauffs udsagn for ikke dermed at skade lejebibliotekerne. Rask var jo i sine sidste år meget pessimistisk og irritabel, men der foreligger dog eksempler, der viser hans imødekommenhed også overfor bibliotekslånerne. Rektor Niels Bygum Krarup fortæller således, at han engang forgæves spurgte efter en bog på biblioteket, og da han efter nogen tids forløb var på vej hjem mødte han Rask, som i hast var løbet til sit hjem for at hente bogen i sin private bogsamling.[57]

Under Madvigs ledelse

Med Rasks efterfølger, den 28-årige filolog *Johan Nicolai Madvig* (1804-1886) fik biblioteket en såre dynamisk leder.

Madvig siger selv,[58] at han havde søgt embedet af økonomiske grunde og ikke af lyst til bibliotekarisk virksomhed, og at bøger for ham kun var redskaber for det videnskabelige studium eller den æstetiske nydelse.

Ikke desto mindre blev han i løbet af kort tid en udmærket administrator, der anlagde en fast accessionspolitik og udformede en vis langtidsplanlægning.

Budgetmæssigt indførtes, som nævnt, 1836 den ændring, at biblioteket ikke længere betragtedes som en selvstændig stiftelse med egne fonds og ret til at overføre ikke forbrugte midler fra år til år. Der fastsattes et årligt budget i henhold til Universitetsbibliotekets normalreglement, og for året 1836 er beløbet 3.150 Rdl., hvoraf ca. 2.000 kunne anvendes til køb af bøger og tidsskrifter og til indbinding, og et par år senere var budgettet på 4.400 Rdl. takket være bl.a. et af historikeren *Vedel Simonsen* stiftet legat på 2.200 Rdl.

57. E. C. Werlauff: *Af min Ungdoms Tid,* 1954, s. 155. H. H. Fussing: *Et lille Træk fra Rasmus Rasks sidste Leveår,* Fynsk Hjemstavn X, 1937, s. 41 f.
58. *Livserindringer,* 1887, s. 119.

Et nyt reglement blev udfærdiget 1833, men til trods for en vis liberalisering er benytterkredsen dog ifølge ordlyden begrænset til akademiske borgere, for hvem biblioteket nærmest er bestemt, og til »Embedsmænd og andre Videnskabsdyrkere her i Staden og paa Broerne. Skolediscipler og deslige unge Mennesker have ikke Adgang. Til udenbyes Boende skeer intet Udlaan uden Bibliothekskommissionens Bevilling».

Om katalogerne hedder det, at de i almindelighed ikke er til publikums brug. »Skulle det imidlertid en eller anden Gang være Nogen magtpaaliggende at benytte dem, kan Bibliothekaren give tilladelse dertil».

Af større erhvervelser i Madvigs tid kan nævnes den 2.100 bind store samling af kemisk-fysisk og farmaceutisk litteratur, som apoteker *Jacob Møller* i 1839 testamenterede biblioteket. En af boet foranstaltet trykt katalog blev efter testators ønske fordelt til alle stadens apoteker og offentlige biblioteker.

Universitetsbibliotekets position blev yderligere understreget ved indlemmelsen i 1840 af *Kirurgisk Akademis* bibliotek og det dertil knyttede *Classenske Litteraturselskabs* samlinger. Sidstnævnte selskab var stiftet i 1808, da Fideicommiset bevilgede Det medicinske Selskab 200 Rdl. til indkøb af medicinsk litteratur.

En del af ovennævnte selskabs medlemmer stiftede derefter Det Classenske Litteraturselskab for Læger, og for medlemskontingent og en fortsat støtte fra Fideicommiset indkøbtes lægevidenskabelige tidsskrifter og bøger, der cirkulerede eller udlåntes til medlemmerne, ligesom man fra 1809 udsendte tidsskriftet *Bibliothek for Læger,* der udkommer den dag i dag og er verdens næstældste medicinske tidsskrift.

Litteraturselskabets bibliotek, der 1826 var på 1.000 bind, anbragtes i et forværelse til det Classenske Bibliotek i Amaliegade og var åbent for besøgende hver onsdag formiddag og fra 1860 to gange ugentligt. 1838 flyttedes det nu 2.000 bind store bibliotek til Kirurgisk Akademi i Bredgade, og administreredes sammen med dettes bibliotek som et offentligt lægevidenskabeligt bibliotek. Takket være Litteraturselskabet, der iøvrigt fortsatte sin virksomhed til 1968, modtog Universitetsbiblioteket i årenes løb en meget betydelig forøgelse af de medicinske samlinger.[59]

Før indlemmelsen af Kirurgisk Akademis Bibliotek i Universitetsbiblioteket var foregået en ganske interessant drøftelse af næsten bibliotekspolitisk karakter.

Det medicinske Fakultet foreslog nemlig, at man skulle udskille Universitetsbibliotekets medicinske samlinger, således at disse sammen med Kirur-

59. H. Jørgensen og F. Skrubbeltrang: *Det Classenske Fideicommis gennem 150 Aar,* 1942, s. 68-70. E. Snorrason: *Det Classenske Literaturselskab for Læger ophævet,* Ugeskrift for Læger 1968, s. 1542 f.

Fig. 104. Den berømte filolog J. N. Madvig blev som 28-årig, endnu før han for alvor havde begyndt sin universitetskarriere, ansat som universitetsbibliotekar, en stilling han var indehaver af indtil 1848. Skønt hans hovedinteresse ikke var biblioteksvirksomheden, fik han dog gennemført visse forbedringer, ligesom han fremførte en lang række tanker om Universitetsbiblioteket, som først langt senere skulle blive realiserede. Tegning af Emil Bærentzen som forlæg til litografi af samme. KB. Billedsamlingen.

gisk Akademis og Litteraturselskabets bibliotek kunne danne et selvstændigt lægebibliotek, hvortil skulle knyttes en lægekyndig bibliotekar.

Bibliotekskommissionen foretog en grundig udredning af spørgsmålet[60] og fandt bl.a., at der kan opstilles flere grunde for at følge fakultetet, bl.a. vil der næppe være plads på Trinitatis til de 5-6.000 bind der er tale om, og man benytter iøvrigt lejligheden til at understrege nødvendigheden af en snarlig nybygning til biblioteket. Alligevel er man betænkelig ved et sådant specialbibliotek, »der kunde befordre Tendensen til Universitetets Opløsning i blotte Specialskoler og svække Forestillingen om dets Enhed og Samkvemmet mellem dets Borgere. Just med Hensyn til de Lægestuderende vilde det være lidet ønskeligt, at de vænnes til saaledes at faae deres nærmeste Trang til Bøger tilfredsstillet ved et Specialbibliothek, at de derved afvænnes med at benytte det almindelige Bibliothek for en flersidigere Dannelse«.

Konsistorium følger kommissionen, og efter at det Classenske Fideicommis og Litteraturselskabet har accepteret planen, overføres de to biblioteker i

60. E. Snorrason: *Bibliothek for læger i 150 år,* Bibliotek for Læger, CLI, 1959, s. 1-5. Årbog 1842, s. 40-43.

1843 til Universitetsbiblioteket, som derved yderligere styrkedes som hovedbibliotek for medicin.

Det kirurgiske Akademis Bibliotek har iøvrigt en ganske interessant forhistorie, idet dets stiftelse går helt tilbage til det Theatrum anatomico-chirurgicum, som Simon Crüger fik oprettet i 1736 som en læreanstalt uafhængig af universitetet. Akademiet, der i de første år lå i Købmagergade for i 1786 at flytte til det nuværende Bredgade, overtog og reformerede den kirurgiske uddannelse, som hidtil havde været i hænderne på bartskærerne og nærmere var fastsat i disses laugsartikler. I Thurahs *Hafnia Hodierna* fra 1748 findes en grundig beskrivelse af Theatrum, hvoraf fremgår, at der ved siden af det amfiteatralske auditorium, der havde plads til ca. 200 personer, og hvori der blev holdt offentlige forelæsninger, var værelser med allehånde mærkelige præparater, skeletter m.v., samt et lille bibliotek med kirurgisk, medicinsk og anatomisk litteratur. Hvad der er særligt bemærkelsesværdigt, er nok, at biblioteket to gange om ugen var åbent for enhver såvel formiddag som eftermiddag. Crüger udgav en smukt udstyret tryksag med titlen på ca. 50 klassiske værker inden for medicin og kirurgi, bl.a. en del litteratur der egnede sig for barbersvende. Titlen var *Catalogus derer im Königlichen Amphitheatro-Anatomico-Chirurgico, wöchentlich zweymahl, als montags und freytags zum Publiqven Nutzen exponirten Bücher* (1743).

Det er ganske kuriøst at tænke sig, at der i samme gade, Købmagergade, fandtes to biblioteker for lægevidenskab, det ene privat, men åbent for enhver, det andet universitetets bibliotek, men lukket for andre end universitetets lærere og studerende.

Det kgl. Kirurgiske Akademis bogsamling »til offentlig Nytte« udgav i 1807 en trykt katalog på et par hundrede sider. Katalogen omfatter 2.489 numre, hvoraf de første ca. 500 er anatomi, de næste 700 kirurgi, mens gruppen medicin omfatter ca. 100 numre og de resterende numre består af kemi, botanik m.v. I akademiet var der også en mindre samling af manuskripter.[61] Foran i katalogen over denne er indhæftet en af F. C. Winsløv skrevet liste over 42 manuskripter, og selve katalogen, der må være fra 1830'erne og synes at være en del af en større katalog, er pagineret s. 1651-88. Af de ca. 100 numre, er ca. 25 forsynet med den lidt triste betegnelse »deest«. Samlingen rummer foruden en række danske manuskripter, forelæsningsnoter osv. også en række tyske medicinske og kirurgiske manuskripter.[62]

Omtrent samtidig med indlemmelsen af de to store lægevidenskabelige

61. Katalog i KB.arkiv E 114 4°.

62. Frans Djørup: *Om Barber-Kirurgernes Uddannelse ca. 1730,* Militærlægen 1930, s. 36-38, 89-98. G. Norrie: *Kirurger og Doctores,* 1929, s. 114-20. Anna-Elisabeth Brade: *De kirurgiske biblioteker 1736-1800,* Bibliotek for Læger CLXVIII, 1976, s. 95-117.

bogsamlinger fik Universitetsbiblioteket mulighed for at udtage hvad man måtte ønske af det *Valkendorfske kollegiebibliotek,* der, som tidligere nævnt, lykkeligvis havde undgået katastrofen i 1728. Man udtog dog kun ganske få bøger, mens resten solgtes ved auktion.

I universitetets årbog for 1842 offentliggør Madvig nogle interessante betragtninger om Universitetsbiblioteket og fremstiller her det vel første egentlige program for bibliotekets hele virksomhed. Madvig nævner, at forholdet til publikum er blevet forbedret ved det liberale reglement af 1833, og praksis er endnu mere liberal end selve reglementet. Benyttelse af biblioteket bevilges i almindelighed alle, der kunne anses for pålidelige lånere, hvorfor også biblioteket benyttes af mange, der hverken står eller havde stået i forbindelse med universitetet; enkelte gange har man betjent lånere, der slet intet krav havde på at kunne benytte biblioteket, men desværre har nogle af disse været mindre villige til at følge reglementet. Såre megen tid anvendes til at give vejledning og anvisning til dem, der på biblioteket søger en eller anden notits ofte i rent borgerligt øjemed uden ret at vide i hvilke bøger den kan findes. »Noget, hvorved undertiden Liberalitet og Taalmodighed sættes på stærke Prøver«!

Det kan enhver nutidig biblioteksmand skrive under på, men det kan nok undre, at man ikke mener at kunne undgå disse »prøvelser« ved på forhånd at vejlede studerende og andre benyttere af biblioteket, men i så henseende er Madvig meget kategorisk; han mener, at de biblioteksforelæsninger, som helt fra det 18. århundrede har været obligatoriske for overbibliotekaren, ikke er til nogen værdi, og iøvrigt mener han at de ikke har været gennemført ret ofte.

Madvig giver i sin tørre og knappe stil en ganske malende beskrivelse af, hvordan det daglige liv på Universitetsbiblioteket forløber under indskrænkede og utidssvarende lokaleforhold og med et utilstrækkeligt personale. En stigende benyttelse, bl.a. et udlån på ca. 12.000 bd. om året, medfører, at ingen af bibliotekets personale kan hengive sig til noget sammenhængende arbejde uden at forstyrres ofte og meget af udlånets og læsesalens uro og adspredelse.

Bibliotekaren skal ikke alene udføre sit arbejde i det samme værelse hvor flere lånere på een gang gør deres forlangender, modtager anvisninger og besked, men ofte henvendes forespørgsler og andragender direkte til ham selv, så han må forlade sit arbejde for at deltage i udlånet, hvis standsning og ophold ellers ville indtræde.

For den underbibliotekar, under hvem katalogarbejde og nye bøgers indsætning sorterer, er det ikke spor bedre; han kan ethvert øjeblik blive kaldt bort fra sit arbejde for at hente bøger til læsere og give oplysninger. Det er

under sådanne omstændigheder højst vanskeligt at tilendebringe noget større og omfattende biblioteksarbejde. Meget som påbegyndes må opgives eller i lange mellemrum afbrydes.

Madvig fremhæver, at retten til pligtaflevering er et tvivlsomt gode. Dels er arbejdet med at kontrollere og indkræve og katalogisere meget stort, og dels opfyldes biblioteket og dets kataloger med en mængde ubetydelige produkter, oversatte lejebiblioteksromaner, børnebøger osv. »lige ned til Grændsen af den laveste Smudslitteratur (thi denne selv søger man dog at holde uden for Catalogerne)«. Det var efter Madvigs mening unødvendigt for Universitetsbiblioteket at påtage sig opgaven at være et fuldstændigt magasin for alt, der tryktes; en ordning hvorefter biblioteket kunne udvælge, hvad der var brug for, var langt bedre.

Madvig mener også, at den siden 1820'rne påbegyndte udveksling af disputatser først og fremmest med tyske universiteter, som har udviklet sig til at omfatte 33 fremmede universiteter, i høj grad belaster arbejdet, og indsatsen står ikke i forhold til vigtigheden og brugen af modtagne disputatser og andre universitetsskrifter.

At den strenge videnskabsmand ikke mener, at biblioteket skal anskaffe lettere lejlighedslitteratur og fremmed skønlitteratur, med undtagelse af klassikerne, siger næsten sig selv.

Begyndende samarbejde mellem bibliotekerne

I sine betragtninger over Universitetsbibliotekets anskaffelsespolitik kommer Madvig forståeligt nok ind på spørgsmålet om samarbejdet med andre biblioteker, og her mener han, at det især med hensyn til anskaffelsen af større og kostbarere værker ville være ønskeligt, at der var en nærmere forbindelse mellem Det kongelige Biblioteks og Universitetsbibliotekets og måske også det Classenske Biblioteks bestyrere, og endnu bedre var det, om disse institutioner stod under samme overordnede autoritet; hans skepsis med hensyn til at en gunstig ordning kan baseres udelukkende på frivillige aftaler har eftertiden jo i høj grad givet ham ret i.

I 1848, da Madvig gik af som overbibliotekar og afløstes af runologen og udgiveren af landskabslovene *P. G. Thorsen* (1811-83), skønnede man, at Universitetsbibliotekets samlede bogbestand var oppe på ca. 120.000 bind. Et netop samme år udkommet statistisk værk oplyser, at biblioteket er velforsynet med matematiske, fysiske, kemiske og tyske filosofiske skrifter, og med hensyn til romerretten og den udenlandske historie er der et godt ældre grundlag, men man har ikke formået at holde trit med den nyere litteratur.

Selv om både universitetets lærere og studerende fortrinsvis har krav på at benytte Universitetsbiblioteket, er det takket være dets liberalitet meget benyttet også af andre. Karakteristisk for biblioteket er den sjældne beredvillighed, med hvilken dets fortrinlige personale »til hvilket Man længe skulde lede om Magen – modtage dem, der ønske at afbenytte det«. Når Universitetsbiblioteket anvendes mere end Det kongelige Bibliotek, så skyldes det også, at det første ligger i byens centrum, mens det andet ligger i udkanten af byen, og dertil kommer at man på Universitetsbiblioteket kan få bogen nogenlunde med det samme, mens man på Det kongelige Bibliotek først får den en dag efter at den er bestilt. Udlånet på Universitetsbiblioteket er 14-16.000 bd. om året og derfor 3 gange så stort som udlånet fra Det kongelige Bibliotek.[63]

Madvigs tanker om Universitetsbibliotekets hele fremtid må have bundfældet sig forskellige steder. Selv om Madvig først blev minister i november 1848, så vistes der allerede i marts samme år fra det helt nye Kultusministeriums side en så stor interesse for biblioteksagen, at man allerede den 15. juni tilskrev Konsistorium og anmodede om, at sagen blev taget op. Som det hed:

»Det har allerede i længere Tid været erkjendt som et mindre heldigt Forhold, at de tre store offentlige Biblioteker i Kjøbenhavn, det store Kgl. Bibliothek, Universitetsbibliotheket og det Classenske Fideicommisses Bibliothek, hidtil uden indbyrdes Forbindelse have forfulgt deres Formaal. Det maatte derfor saavel i Videnskabens som i Bibliothekernes egen Interesse ansees for magtpaaliggende at see disse offentlige Samlinger bragte saaledes i indbyrdes Forbindelse, at de gjensidigen kunde understøtte og supplere hinanden efter en for dem alle fælleds Plan«.[64]

Ministeriet nedsatte derfor en komité bestående af Det kgl. Biblioteks leder, E. C. Werlauff, professor Madvig (som samme år fratrådte Universitetsbiblioteket for at overtage hvervet som undervisningsinspektør for de lærde skoler), bibliotekar Ludvig Olufsen fra det Classenske Bibliotek suppleret med Gehejmearkivar C. F. Wegener og professorerne C. T. Engelstoft og Japetus Steenstrup samt oberstløjtnant J. A. Fibiger, der skulle repræsentere de militære biblioteker, som spillede en betydelig rolle i biblioteksystemet.

Denne det 19. århundredes bibliotekskommission fik til opgave at komme med en indstilling om, hvordan man bedst kunne ordne det videnskabelige biblioteksvæsen, som jo dengang var koncentreret i København. Det blev nævnt, at man kunne overveje, om Det kgl. Bibliotek og Universitetsbiblioteket kunne forenes under en fælles overbibliotekar, om Kommunitetsbibliote-

63. A. F. Bergsøe: *Den danske Stats Statistik* III, 1848, s. 144-48.
64. Departementstidende 1849, s. 746-50.

ket burde indlemmes i Universitetsbiblioteket og om hvordan man kunne iværksætte samarbejdet med videnskabsmænd og universitetslærere med henblik på boganskaffelser. Allerede den 10. november kunne komiteen aflevere sin indstilling, og da J. N. Madvig nogle dage senere blev kultusminister, kom han altså i den særlige position at skulle modtage den betænkning, han som overbibliotekar var medforfatter af.[65]

Komiteen gik ikke så vidt, som man måske havde ventet, men foreslog i hvert fald, hvad man kunne kalde det første tilløb til en fagdeling mellem Det kgl. Bibliotek og Universitetsbiblioteket. Det blev fremhævet, at Universitetsbiblioteket på grund af sin forbindelse med det Classenske Litteraturselskab for Læger, indlemmelsen af Kirurgisk Akademis bibliotek, donationerne fra J. G. Moltke, O. F. Müller o.a. var særlig velforsynet inden for naturhistorie og medicin, mens det Classenske Bibliotek kunne supplere med bl.a. landøkonomi. Det kgl. Bibliotek skulle være det overvejende hovedbibliotek, men skulle indordne sin politik med hensyn til anskaffelser, således at man ikke anskaffede bøger, der efter planen hørte hjemme i andre biblioteker.

For at sikre denne koordinering af indkøbene skulle de tre bibliotekers ledere danne en vedvarende komité, der med ikke alt for lange mellemrum skulle samles og se på forslag til boganskaffelserne, og det blev udtrykkeligt bestemt, at intet der kostede over en bestemt pris, måtte anskaffes, uden at sagen havde været forelagt kollegiet. De retningslinier, som angives for accessionspolitikken, er særdeles rationelle, og næsten af moderne tilsnit. Det hed således, at man skal undgå dobbeltanskaffelser af værker, der på den ene side er af en sådan betydning og vigtighed, at de bør forefindes i København, men på den anden side sjældent kommer i brug, og dette gælder også tidsskrifter og videnskabelige selskabers skrifter. Tanken om egentlig fagdeling kommer frem ved bemærkningen om, at det for visse videnskabsfags vedkommende siges, at det er tilstrækkeligt, at de alene vedligeholdes af et af de offentlige biblioteker, og med hensyn til sådanne fag, så kan de andre biblioteker efter omstændighederne enten aldeles udelade anskaffelser eller indskrænke sig til håndbøger og oversigtsværker. Som et eksempel på sådanne fag nævner man romerret, indisk filologi, adskillige grene af lingvistikken og de fjernere landes specialhistorier, men, tilføjes det klogt, Universitetsbiblioteket må fastholde, at de studerende i ethvert af de på universitetet docerede

65. En oversigt over Universitetsbibliotekets organisation og stilling i bibliotekssystemet fra ca. 1840 til 1922 er givet af bibliotekar, magister J. C. Kall i hans *Universitetsbibliotekets Organisation og Fremtid, Diskussionen derom historisk belyst,* 1922, ligesom der kan henvises til et endnu utrykt arbejde af forskningsbibliotekar Marton de Hartyani: *Bibliotekspolitik og de videnskabelige biblioteker.*

fag på biblioteket kan få i det ringeste det nødvendige for en almindelig oversigt.

Den vedvarende komité måtte selv skaffe sig de nødvendige oplysninger om bogproduktion, men videnskabsmænd og andre kan naturligvis henvende sig med forslag. Tanken om, at det skulle gøres obligatorisk for professorer og andre videnskabsmænd årligt at indgive forslag til boganskaffelser til hvert fag, afviser man, idet man næppe kan vente noget gunstigt resultat, da det vel kan anses som afgjort, at selv den ivrigste videnskabsmand ikke følger ligeligt med i sin videnskabelige litteratur i alle retninger.

Bibliotekskommissionens forslag blev naturligvis behandlet i Konsistorium og i Det Classenske Fideicommis, og begge steder fik det en gunstig modtagelse, så den 18. juni 1849 kunne ministeriet instituere ordningen med den vedvarende komité.

I forbindelse med reformen bestemte ministeriet endvidere, at alle tre biblioteker skulle have åbent for udlån alle hverdage. I kommissionen fremkom udtalelse om, at Det kongelige Biblioteks udlån skulle fremmes, men mod denne tendens protesterede professor D. F. Eschricht. I et mindretalsvotum udtalte han, at det var et stort gode at opretholde de to store videnskabelige biblioteker og således, at Det kongelige Bibliotek fremtidigt skulle være, hvad der i vore dage hedder et præsensbibliotek, medens det egentlige udlånsbibliotek skulle være Universitetsbiblioteket, hvis årlige udlånstal allerede var tre gange så stort som Det kongelige Biblioteks.

Den meget skriveglade Christian Molbech hilste dette mindretalsvotum med glæde, idet det på mange måder stemte med de teorier om nationalbiblioteksforpligtelser, han havde opregnet i sin nu klassiske bog *Om offentlige Bibliotheker, Bibliothekarer, og det man har kaldet Bibliotheksvidenskab* (1829).[66]

At kultusministeren, J. N. Madvig hurtigt kunne acceptere indstillingen kan ikke undre, da han uden tvivl er den egentlige forfatter til den. I al fald er det udaterede udkast, som findes i Kgl. Bibl.s arkiv,[67] og som har været sendt de øvrige kommissionsmedlemmer til udtalelse, skrevet med Madvigs hånd.

Det ministerielle forslag om at indlemme *Kommunitetsbiblioteket* på Regensen i Universitetsbiblioteket fandt ikke nåde for kommissionen. Dette bibliotek, der, som tidligere nævnt, omkring 1800 havde ca. 3.500 bd. havde til formål at betjene studenterne under deres universitets- og eksamensstudier og gjorde stor nytte i så henseende, mest måske dog for de teologiske studerende. Når

66. Eschrichts votum og Molbechs kommentarer er trykt i Historisk-biographiske Samlinger, 1851, s. 236-72.

67. KB.arkiv, Journalsager ældre række, 1220.

kommissionen ikke ønsker det indlemmet i Universitetsbiblioteket, er det bl.a. fordi man der har dårlige lokaleforhold, og man ved overtagelse af biblioteket vil påtage sig den forpligtelse, Regensens bibliotek hidtil har haft, nemlig at anskaffe flere eksemplarer af de af de studerende hyppigst anvendte bøger, og en sådan praksis finder kommissionen lidet stemmende med Universitetsbibliotekets videnskabelige formål.

Det varede dog ikke mange år, før Kommunitetsbiblioteket, eller i hvert fald en del af det, blev inkorporeret i Universitetsbiblioteket, og resten solgtes ved offentlig auktion i 1853. Auktionskatalogen optegner ca. 3.800 bind, hvoraf en lang række i og for sig meget værdifulde og videnskabelige værker.[68]

Det er i parentes bemærket ganske interessant at se, at der i Madvigs udkast til kommissionsbetænkningen findes en overstrøget passus, der lyder således: »Endelig turde det her være passende at indstille, at af de tvende til Det store kgl. Bibliothek paalagte Friexemplarer af alt, hvad der trykkes i vort eget Lands Bogtrykkerier, det ene synes at kunde afstaaes, hvis Dannelsen af et større offentligt Bibliothek uden for Kiøbenhavn skulde kunne komme under Overvejelse«. Med andre ord, tanken om det, der 1902 blev til Statsbiblioteket i Århus, har været fremme en menneskealder før det sædvanligvis antages.

Den »vedvarende« komité fik imidlertid ikke nogen vedvarende betydning; mødevirksomheden ebbede hurtigt ud og var vist i løbet af et par år nede på det absolutte minimum.

Spørgsmålet om det nærmere samarbejde mellem hovedstadens biblioteker blev dog inden længe pány aktualiseret, nemlig i forbindelse med forslaget om en nybygning til Universitetsbiblioteket.

Fra Trinitatis til Fiolstræde

Madvig havde allerede i sin førnævnte oversigt fra 1842 stærkt påpeget nødvendigheden af forbedrede lokaleforhold, og i 1843 nedsatte Konsistorium en komité, der efter at den Mallingske hovedbygning for universitetet var færdig, skulle udarbejde en plan for den videre bebyggelse af universitetsfirkanten.

Komiteen, hvori Madvig havde sæde, og hvis bygningskyndige medlem var arkitekten M. G. Bindesbøll, udarbejdede da også en plan om at lægge en biblioteksbygning ud mod Krystalgade, men universitetets ændrede økonomiske forhold medførte, at planen ikke blev nærmere bearbejdet, og der

68. Et eks. af katalogen med tilføjede priser og købernavne findes i KB. Ny kgl. Sml. 764^{b}, 2°.

hengik otte år, før sagen blev taget op igen. 1852 nedsatte Konsistorium et nyt udvalg bestående af professorerne H. N. Clausen, J. E. Larsen, Madvig og N. L. Westergaard samt overbibliotekar E. C. Werlauff. Ligesom sidst anmodede man M. G. Bindesbøll om at assistere udvalget, og Madvigs efterfølger som bibliotekar P. G. Thorsen blev tilforordnet komiteen.

Der skal ikke her nærmere redegøres for de besværligheder, man kom ud for i behandlingen af sagen.[69] Kun skal nævnes, at den samlede komité med undtagelse af J. E. Larsen var indstillet på at gennemføre et af Bindesbøll udarbejdet forslag, men da projektet ikke vandt Konsistoriums bifald, vedtog man at udskrive en arkitektkonkurrence. En ansøgning om den dertil nødvendige bevilling blev i første omgang forkastet af Folketinget og gik først igennem i 1855. Resultatet af konkurrencen blev, at J. D. Herholdts forslag fik førsteprisen.[70]

Med visse ændringer blev forslaget realiseret, og 1861 var bygningen så vidt færdig, at man kunne foretage indflytning. Den 1. november 1861 blev biblioteket åbnet for publikum, og Christian IV's gamle bibliotekssal i Trinitatis stod tom.

Men inden man nåede så vidt, havde biblioteket været igennem mange og i visse henseender ret dramatiske begivenheder. For det første var, som det senere nærmere skal omtales, diskussionen om Universitetsbibliotekets forhold til Det kgl. Bibliotek blusset op igen på grundlag af bevillingsansøgningen i 1853, og dernæst kom man umiddelbart før man skulle iværksætte flytningen fra Trinitatis til Fiolstræde ud for et meget barsk offentligt angreb fra en i samtiden for sin særprægede polemiske form meget kendt filolog *Israel Levin,* der i dag er husket for sine udmærkede samlinger til en dansk ordbog. Han udgav i slutningen af 1860 en 28 sider stor pjece med titlen *Universitetsbibliotheket 1860.*

Hans første kritik rettes mod en bevilling på 2.629 Rdl. til at gennemføre flytningen, men af dette beløb er de 1.700 Rdl. udgifter til en revision af samlingerne ved en jævnførelse af katalogerne med bøgerne på hylderne, således at de »Bøger som i den lange Aarrække, der er forløbet siden den sidste fuldstændige Revision, ere blevne hensatte på de urigtige Steder i Biblioteket, kunne blive henførte til de rette Afdelinger«. For at fremme denne revision, der skulle gennemføres inden flytningen fandt sted, blev der i fem måneder ansat tre ekstraordinære assistenter, som sammen med bibliotekaren og de to underbibliotekarer skulle gennemføre en revision af hver sin trediedel af biblioteket.

69. Se nærmere herom i Sv. Dahl: *Universitetsbibliotekets Bygninger gennem Tiderne,* 1932, s. 43-48.
70. Om den Herholdtske bygning se Knud Millech: *J. D. Herholdt og hans Universitetsbibliotek i Fiolstræde,* 1961, samt omtalen i Svend Dahls ovennævnte værk og ovenfor s. 236-39.

Fig. 105. Karikatur af litteraten og sprogforskeren Israel Levin (1810-80), som udførte et meget fortjenstfuldt arbejde med indsamling af materiale til en dansk ordbog, ca. 150.000 sedler, der nu findes i Det kongelige Bibliotek og har været anvendt ved udarbejdelse af den store Danske Ordbog. Levin er i øvrigt kendt for sine stridsskrifter og angreb på institutioner og personer og som fast oppositionsmand i Studenterforeningen. Tegning af C. J. S. Abrahams. KB. Billedsamlingen.

Levin harcellerer meget over, at man ikke ventede med denne revision, til man var flyttet hen i nye og langt bedre lokaler i Fiolstræde i stedet for at foretage den i de mørke lokaler på Trinitatis, hvor pladsmanglen var så overvældende, at det næppe var muligt at foretage nogen rationel revision. Levin har også en patentløsning på, hvordan flytningen rent fysisk kan gennemføres, idet han foreslog bøgerne pakket sammen i bundter der hejses ud fra Rundetårn og køres til Fiolstræde i flytte-omnibusser. Hvad der er mere interessant er imidlertid hans forslag til forskellige fornyelser inden for bibliotekets organisation.

Meget fornuftigt siger han således, at man bør benytte flytningen og revisionen til at udtage alle de bøger, som trænger til ombinding og reparation.

Han siger meget rigtigt, at der i det daglige biblioteksarbejde hverken er tid eller penge til at foretage den nødvendige pleje af bøgerne, men nu må man så benytte lejligheden, hvor alle bøgerne kommer i bibliotekarernes hænder og kan undersøges for evt. skader og sendes til bogbinderen. Dernæst mener Levin, at man helt skal kassere bibliotekets katalogapparat og hele opstillingssystematikken. Universitetsbiblioteket er, siger han, oprindelig ordnet og opstillet efter et meget utilfredsstillende system, hvad jo Nyerups kataloger noksom lægger for dagen, og det til grund lagte system er senere blevet aldeles forstyrret, navnlig ved den store tilvækst der er kommet de senere år. Den alfabetiske katalog er et halvt hundrede år gammel og er i høj grad upålidelig og unøjagtig. Den mangler ikke blot mange bøger, som findes i biblioteket, men har til gengæld hele masser af bøger, der ikke findes der og ikke har været

der de sidste 30 år. Den systematiske katalog er jo en kladde, som den »lidet nøjagtige og lidet systematiske Nyerup« udarbejdede for over 40 år siden, og hvortil også Rask har leveret betydeligt materiale. Der er imidlertid tale om en kladde, som aldrig er blevet renskrevet, og Nyerup og hans efterfølgere har i den grad fyldt protokolkatalogerne, at de er blevet ganske og aldeles uoverskuelige. Levin er i den heldige situation at kunne citere Madvig, som jo allerede i 1842 erklærede, at Universitetsbibliotekets katalogapparat var meget utilfredsstillende, og det samme siger overbibliotekaren ved Det kgl. Bibliotek, Chr. Bruun i sin nedenfor nævnte pjece, hvori det hedder at alle kataloger på Universitetsbiblioteket til dels er ubrugbare. Levin mener, det er en kræftskade at lade disse mangler, som præger systematik og opstilling, uden videre overføre til det nye bibliotek, og mener meget optimistisk, at universitetsprofessorer, hvis de sammentrådte i december måned i 1860 kunne udforme planen til en ny klassifikationsopstilling af bibliotekets bøger, som kunne bruges ved flytningen i 1861!

Levin tager naturligvis også stilling til problemet om Universitetsbibliotekets forhold til Det kgl. Bibliotek. Han mener absolut at man ikke kan sammensmelte de to eller bringe dem ind under en fælles ledelse. Men han har en ganske interessant plan gående ud på, at man opdeler Universitetsbiblioteket i to dele, hvoraf kun den ene skal flyttes til det nye hus i Fiolstræde. Denne del skal have navnet »Universitetets offentlige Bibliotek«, som ikke i særlig grad skal stå i noget specielt forhold til professorer eller studenter.

Det offentlige bibliotek skal uden forskel være åbent for hele hovedstadens befolkning til studieformål, være et slags avanceret folkebibliotek i moderne forstand og skal naturligvis have nye kataloger. Det skal have længere åbningstid; de to nye læsesale skal være åbne fra 9-15 hver dag og udlånet fra 12-14.

Den anden del af Universitetsbiblioteket skal finde sin plads på et andet sted, og skal kaldes Universitetets private bibliotek. Det skal i første række tjene de studerendes daglige behov og udelukkende være et udlånsbibliotek, uden læsesal o.s.v. En professor af hvert fakultet bestemmer, hvilke nye bøger der skal anskaffes og hvor mange eksemplarer, seks, tolv eller flere.

Levin henviser i den forbindelse til, at Universitetsbiblioteket jo netop for nogle år siden har overtaget Kommunitetsbiblioteket, som havde den funktion at være en slags studenterbibliotek og dermed også forpligtelsen til at sørge for de studerendes bogforsyning, men denne forpligtelse havde i den grad taget overhånd, at det var gået ud over Universitetsbibliotekets videnskabelige standard.

En differentiering af benytterne vil iøvrigt efter Levins mening være nyttig og fremme tonen på biblioteket, som i øjeblikket er meget slet, idet der er en

stadig »Hovmesteren og Domineren med de unge Studenter, og de der ikke ere unge Studenter, men heller ikke Professorer eller Etatsraader, maae ofte tage til Takke med den samme Medfart«.

Levins pjece vakte nogen opsigt, således som det også fremgår af en anmeldelse i Dagbladet, men man aner med rette den mulighed, at Folketinget reducerer Universitetsbiblioteket til et »eksamensbogsbibliotek« og vil sammenslutte den videnskabelige del med Det kgl. Bibliotek »hvilket vist nok ville være både uheldigt og skadeligt«.

Hvorom alting er, Levins ideer, heller ikke de gode, fik næppe nogen mærkbar indflydelse på udviklingen, og iøvrigt var revision og flytning af biblioteket færdig i efteråret 1861.

Det var jo ikke nogen helt lille flytning, der var tale om. Biblioteket var bl.a. på grund af indlemmelsen af Kommunitetsbiblioteket i 1852, og et par år senere også *Pastoralseminariets bibliotek,* vokset ganske betydeligt, så man anslog at det o. 1860 havde 180.000 bøger og 4.000 håndskrifter, der efter revisionen skulle puttes ned i store kasser og bæres ad Rundetårns sneglegang for derefter at blive kørt til Fiolstræde.

Det siger sig selv, at bibliotekets virksomhed i de nye og efter tidens forhold meget store lokaler fik en ny karakter; der var almindelig glæde over forandringen, og bygningen som sådan blev også rost fra forskellig side. Professor Johs. Forchhammer udtalte således, at den »upaatvivleligt vil staa som en af Kjøbenhavns skjønneste Bygninger . . . Kun Skade at den ikke ligger paa en aaben Plads, men indeklemt i en temmelig snæver Gade«.[71]

Rent biblioteksfagligt var tilfredsheden så som så, idet det jo hurtigt viste sig, at biblioteket i alt for mange henseender var en kopi af forholdene i Trinitatis, omend i større målestok. Publikums- og personalelokaler var for småt dimensioneret, men til arkitektens undskyldning må det nok siges, at der i indbydelsen til konkurrencen var anført et program, som ikke glimrede ved nogen fremsynethed, og arkitekten synes til punkt og prikke at have holdt sig inden for bygningskomiteens meget snævre grænser for størrelsen af de forskellige lokaler. Men bogsalen var i enhver henseende en seværdighed, og biblioteket præsenterede sig på det smukkeste, da man foreviste det for Rigsdagens medlemmer, åbnede det for publikum og nogen tid efter fremviste det for Kongen.

Et nyt reglement blev approberet af ministeriet den 28. oktober 1861, men det viser ikke de store fremskridt i forhold til reglementet fra 1833. Biblioteket var kun åbent fra 11-15, og det blev udtrykkeligt fastsat, at udenbysboende ikke kunne låne uden bibliotekarens tilladelse, og de måtte på stedet have en

71. Nordisk Universitets-Tidsskrift V, 1, 1859, s. 133.

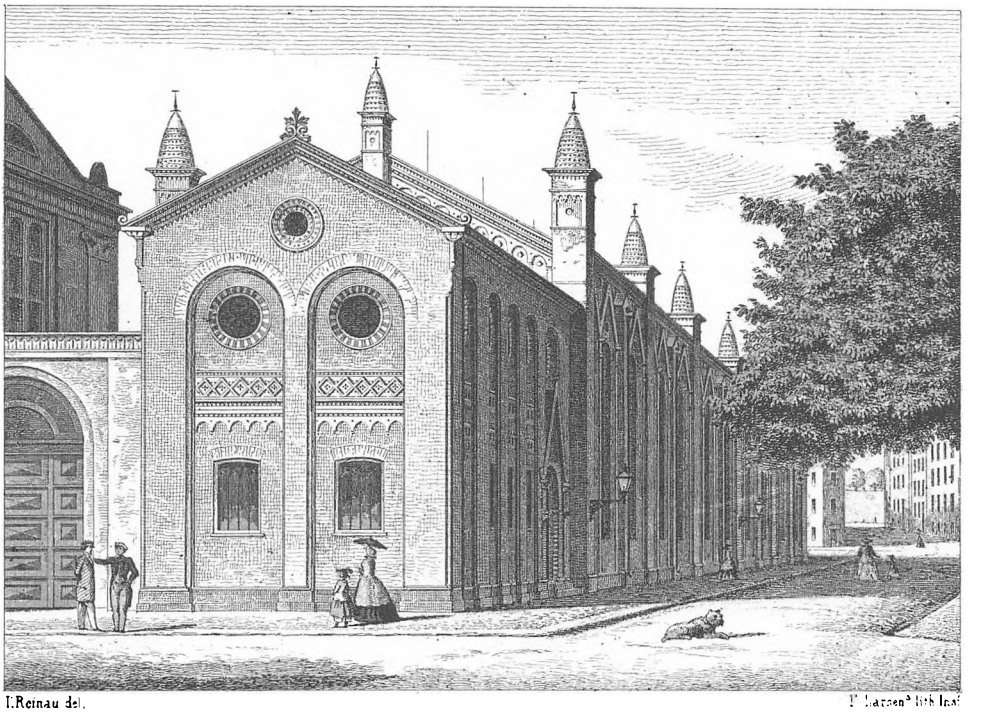

Fig. 106. J. D. Herholdts biblioteksbygning set fra syd. Gavlværelset mod Frue Plads var beregnet til at huse universitetsarkivet, der hidtil havde været opbevaret under ubetryggende forhold. En nyordning af arkivalierne blev foretaget af S. Birket-Smith, som i 1873 udnævntes til universitetsarkivar, og fortsattes senere af universitetsarkivar Victor Petersen, efter hvis død 1936 arkivet blev afleveret til Rigsarkivet. – Fra domprovsteboligens have rækker »Holbergs kastanie« sine grene frem mod biblioteket. For enden af Fiolstræde skimtes Nørre Vold. Litografi efter tegning af Johan Jochum Reinau ca. 1865. KB. Billedsamlingen.

pålidelig mand, der besørgede afhentningen og afleveringen. Kredsen af benyttere blev udvidet til foruden universitetslærere, akademiske borgere og andre videnskabsdyrkere også at omfatte »alle, der søge Kundskaber«. Reglementets § 10 ligner også i høj grad den gamle, idet det her hedder, at bibliotekskataloger ikke kunne være til publikums brug i almindelighed. »Skulde det imidlertid en eller anden Gang være Nogen magtpaaliggende at benytte dem, vil Tilladelse dertil kunne erholdes«.

Universitetsbiblioteket og Det kgl. Bibliotek

Med opførelsen af det nye Universitetsbiblioteks bygning var tanken om en sammenslutning af biblioteket med Det kgl. Bibliotek skrinlagt, om ikke for stedse, så dog for en ubestemt fremtid.

Men når man i 1853 i Rigsdagen havde standset bevillingen til en arkitektkonkurrence, så var grunden netop den, at man kom ind på spørgsmålet, om det overhovedet var nødvendigt med en ny biblioteksbygning, idet det først burde overvejes at opføre en fælles bygning for Universitetsbiblioteket og Det kgl. Bibliotek. Det stod jo klart, at også Det kgl. Bibliotek led af pladsmangel og inden for en overskuelig fremtid måtte have bedre lokaleforhold.

Det var den nationalliberale formand for Finansudvalget, lægen C. J. Kayser, der havde været ansat ved universitetet og af selvsyn kendte både dette bibliotek og Det kgl. Bibliotek, der rejste sagen, idet han fandt, at det burde undersøges, om ikke det ville være mere hensigtsmæssigt at forene de to biblioteker til ét, således at dette ene bibliotek kunne blive mere fuldstændigt end nogen af de to adskilte.

Kultusministeren, A. S. Ørsted, var ikke særlig interesseret i at tage sagen op til drøftelse, men mente, at der var mange juridiske vanskeligheder bl.a. fordi Universitetsbiblioteket var universitetets ejendom, mens Det kgl. Bibliotek nu var blevet almindelig statsejendom, og han var iøvrigt nervøs ved at samle så store bogskatte i én bygning.

A. F. Tscherning, som muligvis var den, som havde inspireret Kayser, støttede tanken og mente ikke, at man behøvede at opføre nogen ny bygning, idet der i Det kgl. Biblioteks nærhed fandtes offentlige bygninger, som kunne overlades til biblioteket. Tscherning har sikkert tænkt på Tøjhuset og Proviantgården, og iøvrigt var der, mente han, under Det kgl. Bibliotek brandfri hvælvinger, hvor bøgerne kunne bringes ned i tilfælde af brand. Kayser og Tscherning fik følge af bl.a. Gert Winther og resultatet blev som nævnt, at lovforslaget faldt, og ministeriet måtte love kritikerne at tage sagen op til drøftelse med bibliotekssagkyndige.

Efter at Konsistorium havde erklæret en sammensmeltning »for aldeles utilraadelig«, nedsattes i december 1853 en komité med de to overbibliotekarer Werlauff og P. G. Thorsen samt den tidligere overbibliotekar på Universitetsbiblioteket, professor Madvig som medlemmer. Udvalget arbejdede hurtigt og forelagde en betænkning så betids, at den i september 1854 kunne tiltrædes af ministeriet.

Madvig var udvalgets stærke mand og fortæller i sine erindringer[72] hvordan de to bibliotekarer ved udvalgets første møde med blødende hjerter erklærede, at det jo ville være aldeles unyttigt at kæmpe imod den almægtige Tscherning, og at man lagde sig for had ved at gøre modstand. Jeg skammede

72. *Livserindringer,* 1887, s. 121 f.

Fig. 107. P. G. Thorsen, historiker og runolog (1811-83), afløste 1848 J. N. Madvig som universitetsbibliotekar. I hans tid opførtes nybygningen i Fiolstræde, indlemmedes Det Classenske Bibliotek m.v., men de sidste år af hans embedsperiode var præget af stagnation. Budtz Müller & Co. fot. KB. Billedsamlingen.

dem ud, siger Madvig, og nogle dage efter forelagde han sit eget udkast, som i det store og hele blev det endelige svar.

Det er vel rigtigt, at både P. G. Thorsen og Werlauff var forsigtige personligheder og i hvert fald ikke var vant til at begå sig i politiske cirkler. Det koncept, som P. G. Thorsen udarbejdede til sin foreløbige erklæring til udvalget,[73] vidner dog om en vis realisme, men det blev som sagt fejet af bordet af Madvig.

Thorsen nævner, at den diskussion, som nu finder sted, er en udløber af den, der fandt sted for seks år siden, og som endte med nedsættelse af den vedvarende bibliotekskomité. Tanken om forening af de to biblioteker har ikke virket fremmed for Thorsen, selv om han først i den sidste tid har været nødt til helt konkret at gøre sig sin stilling klar. Det må vist nok indrømmes, siger han, at der principielt intet kan indvendes mod den foreslåede forening, forudsat at tre betingelser er opfyldt: 1) den størst mulige sikkerhed 2) den størst mulige rigdom 3) den størst mulige fornuftige benyttelse af bogskattene. Forslaget om en forening tilgodeser alle hensyn.

73. KB.Add. 623 b-c, 4°.

Med hensyn til benyttelse mener Thorsen, at forholdet er det, at Universitetsbiblioteket bruges for meget og Det kgl. Bibliotek for lidt. Det har altid været hans opfattelse, at det må være et hovedformål, at biblioteksskattene kommer til at gøre almenheden så megen nytte, som det fornuftigvis er muligt. Selv om Thorsen, som han selv siger, har haft forkærlighed for det bestående, som han i hele 20 år har været vant til, og ikke holder af store forandringer, tilråder han biblioteksforeningen, og han finder det ikke utilrådeligt, at der dannes et »almindeligt Rigsbibliothek«. Det er dog en forudsætning, at man ikke anbringer det sammensluttede bibliotek i tilfældige bygninger, men at der når beslutningen tages, uden ophold opføres en biblioteksbygning med alle mulige sikringsmidler og alene med den bestemmelse og til dette øjemed.

Den betænkning, som de tre sagkyndige afgav, antyder imidlertid ikke nogen uenighed mellem de tre underskrivere. Den er skrevet af Madvig, der også i dette dokument demonstrerer sit klarsyn med hensyn til biblioteksadministration og -politik.

Betænkningen indledes dog med at harcellere over Tschernings forslag om at skaffe plads til et samlet bibliotek ved inddragelse af bygninger i nærheden af Det kgl. Bibliotek. Også hans tanke om i tilfælde af brand at bringe bogmassen i sikkerhed ved at styrte den ned i de under biblioteket nævnte – så godt som brandfri – hvælvinger karakteriseres med rette som helt urealistisk. Der findes ikke sådanne hvælvinger under biblioteket, og hvis der tænkes på Proviantgårdens hvælvinger, så ville det være totalt fatalt at tro, at man i brandtilfælde kunne nå at styrte 400.000 bøger ned gennem lugerne!

Af mere substantiel art er komiteens udtalelser om, hvor glædeligt det er, at København fra fortiden har arvet to store biblioteker, der, selv om der er ligheder, dog følger hver sin plan, og Universitetsbiblioteket er ingenlunde en formindsket gentagelse af Det kgl. Bibliotek. Sidstnævnte er »det store Gjemmested for den videnskabelige Litteratur, hvor ogsaa det Sjeldne, det Specielle, det Kostbare og Pragtfulde og ikke for hyppig Brug Beregnede har fundet sin Plads, men hvor der mindre har været taget Hensyn til den hele Litteratur, der nærmest gaaer ud paa Meddelelse og Forplantelse af Videnskaben i dens nu gjældende Skikkelse og i systematisk Form, hele Systems-, Haandbogs- og Lærebogs-Litteraturen med hvad dertil slutter sig af videnskabelig Discussionslitteratur, medens derimod Universitetsbiblioteket har havt det Formaal at tjene Universitetsstudierne baade for Lærernes og de Studerendes Vedkommende og derfor, med Udelukkelse af meget Kostbart og Pragtfuldt, af meget Specielt (saasom archæologiske Pragtværker, originale Reisebeskrivelser, de enkelte Landes Historie og

Statistik i stor Specialitet, osv.) fornemmelig har stræbt i de ved Universitetet og beslægtede Instituter (f.ex. den polytechniske Læreanstalt) foredragne fag, og med Hensyn til disse Fags Stilling hos os (f. Ex. vor Kirkes og Theologies Forbindelse med den tydsk-protestantiske osv.) at have saavel Forraad af Kildesamlinger, Repertoirer, Systemer og Specialafhandlinger til Brug for Lærerne som af Haandbøger og Lærebøger (Commentarer osv.) til Brug for de Studerende«.[74]

Udvalget slår endvidere stærkt på det forhold, at Universitetsbiblioteket er universitetets ejendom og at en sammensmeltning med Det kgl. Bibliotek ville få mange vanskeligheder, og den tanke at universitetet med sine midler skulle bidrage til at rejse en ny bygning for et fælles bibliotek, ville vække nogen modstand. Udvalget er naturligvis indstillet på et samarbejde mellem de to biblioteker, men når Universitetsbiblioteket får en ny bygning, bør man revidere formen for dette samarbejde, og man må endvidere drøfte Universitetsbibliotekets fremtidige boganskaffelser, samt hvorvidt man skal fortsætte med at få frieksemplarer af danske tryk, en foranstaltning, som Madvig jo havde ytret sig skeptisk om allerede i 1842.

Selv om Tscherning og Gert Winther forsøgte at vælte ministeriets forslag til finansloven 1855-56 om bevilling til konkurrencen, lykkedes det ikke; bevillingen blev som nævnt givet, konkurrencen afholdt og biblioteket opført.

For også over for offentligheden at manifestere, at man nu var nået til en varig løsning på det københavnske biblioteksproblem, udgav bibliotekssekretær ved Det kgl. Bibliotek, *Christian Bruun,* der få år senere blev udnævnt til overbibliotekar, i 1860 en pjece med titlen *Det store kongelige Bibliothek og Universitetsbibliotheket.* Skriftet er interessant også af den grund, at det er et første samlet forsøg på en vis PR-virksomhed for de videnskabelige biblioteker. Det forekommer Bruun, at de forskellige udtalelser, der fremkom i anledning af drøftelserne omkring sammensmeltningsforslaget, viser, at man i almindelighed ikke er kendt med, hvad der egentlig kræves for at administrere et stort bibliotek, specielt Det kgl. Bibliotek og Universitetsbiblioteket. Det kan man vel med billighed heller ikke forlange, at nogen skal være, som ikke har haft med biblioteksarbejde at gøre. Bruun mener derfor, at det vil være i sagens interesse at forsøge at give et indblik i disse forretninger, deres omfang og den måde, hvorpå de udføres, og tillige vil han give underretning om adskillige arbejder, som mangler begge steder. Bruun tilslutter sig 1854-komiteens betragtninger med hensyn til ligheder og forskelligheder mellem Universitetsbiblioteket og Det kgl. Bibliotek og opstiller visse krav, som begge

74. Rigsdagstidende 1856/57, B. 155-68.

biblioteker må tilgodese, for at de kan få den nytte, som de bør, og som man har ret til at forlange. Han nævner, at katalogapparatet er en meget vigtig ting i så henseende, og gennemgår Det kgl. Biblioteks situation på katalogområdet. Med tilfredshed konstaterer han, at for så vidt angår den udenlandske litteratur, er dets katalogisering i fin stand. Takket være D. G. Moldenhawers store katalogarbejde, som startede omkring 1820 og var fuldført få år senere, har man i 192 foliobind en systematisk katalog, der afspejler bøgernes opstilling på hylderne. Hertil slutter sig en alfabetisk forfatterkatalog i seddelform anbragt i 735 trækapsler i form af en attrap, der ser ud som en bog i oktav. Med hensyn til den danske samling er man endnu ikke nået så langt, men man er dog igang med en realkatalog over de danske samlinger, og der er skrevet katalogsedler til ca. halvdelen af samlingen, d.v.s. ca. 20.000.

For Universitetsbibliotekets vedkommende er situationen mere kompliceret; man har en 18 foliobind stor systematisk katalog, der, som enhver der har set den må indrømme, ikke er god. Den giver måske nok underretning om, hvilke bøger biblioteket er i besiddelse af, men det er aldeles umuligt at bøgernes opstilling på hylderne kan stemme med katalogen, og at den ikke gør det, vil nok vise sig ved kommende revision. Pladsen til at indføre nytilkommende bøger har været så indskrænket, at på mange steder er også margen skrevet fuldt ud, og man har herefter måttet tage sin tilflugt til også at skrive på løse blade. Det er helt nødvendigt, at Universitetsbiblioteket får helt nye systematiske kataloger. Bibliotekets anden katalog er en alfabetisk ordnet i 20 foliobind, men den har de samme mangler som den systematiske katalog; den kan nok bruges i det daglige, men som en nøjagtig katalog svarende til de fordringer, som bør stilles til et stort bibliotek, kan den ikke betragtes. Endelig har man ved Universitetsbiblioteket for længe siden påbegyndt en seddelkatalog, der på en gang er systematisk og alfabetisk, over flere fag således de medicinske, matematiske og tekniske. Kort sagt alle kataloger på Universitetsbiblioteket er efter Bruuns opfattelse til dels ubrugbare.

I pjecen behandles også publikumsbetjeningen både med hensyn til udlån og på læsesal; Bruun erkender, at Universitetsbiblioteket har et større udlån end Det kgl. Bibliotek, men benyttelsen af Det kgl. Bibliotek er i stærk stigning, og udlånet er de sidste fem-seks år fordoblet.

Også læsesalen benyttes mere og mere; i 1857 besøgtes den af 2.868 personer og i 1859 af 3.743, medens det tilsvarende tal for Universitetsbiblioteket er ca. 3.800.

Bibliotekerne vil gerne give forskere bedre service, og det er fuldt berettiget at kræve længere åbningstid, men i samme øjeblik stiller man forslag om at nedskære personalet, og det er det samme som de bevilgende myndigheder

Fig. 108. Det kongelige Bibliotek umiddelbart før flytningen i 1906. Den 80×11 m lange bogsal, der var bygget omkring 1670, var landets største sal, endnu større end f.eks. Kronborgs Riddersal. Pladsmangel gjorde det nødvendigt i løbet af det 19. århundrede at opsætte tværreoler og indrette arbejdspladser i bogsalen. Salen, der var et højdepunkt i dansk arkitekturhistorie, blev fuldstændigt ødelagt, da biblioteksbygningen efter 1906 blev ombygget til Rigsarkivet; en del af søjlerne fra biblioteket er anvendt til Nationalmuseets foredragssal og i bibliotekssalen på Koldinghus Museum. – I forgrunden ses inkunabelforskeren Victor Madsen og i baggrunden boghistorikeren Carl Elberling, der blev ansat ved biblioteket allerede i 1862 og først tog sin afsked i 1918. Til venstre den senere ambassadør F. Sage de Fontenay, der umiddelbart efter sin embedseksamen i 1906 1-års tid var ansat ved biblioteket som ekstraordinær assistent. Foto. KB. Billedsamlingen.

ville sige: »Vi bryde os ikke om, at vor egen Litteratur bliver catalogiseret, lad det Hele staae hen i et Chaos, lad Haandskrifterne ligge ukjendte og ubenyttede, lad Catalogerne være saa daarlige som de ere, lad Bibliothekarerne slide sig op, dersom Nogen har brug for dem, vi ville ingen Fremskridt gjøre, lad Alt gaae, som det kan. – Burde Ordene ikke hellere lyde saaledes: Vi see i denne Bogsamling en af de kostbareste Skatte, det danske Folk eier, vi ville, at den skal bevares og være til Gavn for Alle baade nu og i Fremtiden, og for at det kan skee, ville vi give den al den Hjælp, der behøves.«

TIDEN 1861-1926[75]

Universitetsbiblioteket i Fiolstræde

Selv om det nye bibliotek i Fiolstræde naturligvis i forhold til hvad man var vant til fra kirkeloftet i Trinitatis, syntes overmåde stort og med rige udvidelsesmuligheder, varede det dog ikke længe, inden man kom ud for pladsproblemer. Det skyldtes bl.a. overtagelsen af *Den polytekniske Læreanstalts bibliotek*[76] og det *Classenske Bibliotek.*

Læreanstalten havde til huse i Studiestræde og havde takket være bl.a. et i 1830 stiftet *Læseselskab for Konstnere og Haandværkere* opbygget et mindre bibliotek, men da Universitetsbiblioteket var under opførelse, mente man fra Rigsdagens side, at det ville være mere rationelt at overføre biblioteket til Universitetsbiblioteket, og man havde sikkert også den opfattelse, at de studerende på Polyteknisk Læreanstalt måske ikke var særligt store bogbrugere. Helt kuriøst forekommer det idag at tænke sig, at Den polytekniske Læreanstalt først i 1906 igen fik et egentligt bibliotek.

En langt større erhvervelse var indlemmelsen af det tidligere omtalte Classenske Bibliotek, med hvilket man siden 1849 gennem den tidligere omtalte vedvarende bibliotekskomité havde etableret et vist samarbejde.

Biblioteket gennemgik i 1849 større bygningsmæssige ændringer og udviklede sig, efter at en udskillelse havde fundet sted, til et decideret specialbibliotek for økonomi, især landøkonomi, og naturvidenskabelige fag, herunder geografi. Men benyttelsen var beskeden.

Samtidig med at Universitetsbiblioteket rykkede ind i sin nybygning, blev det naturhistoriske museum og universitetets Zoologiske Museum sammensmeltet, og denne centralisering gjorde det Classenske Biblioteks fysiske placering mindre heldig. Efter bibliotekar, professor *L. Olufsens* død i 1864 påbegyndte man derfor forhandlinger om bibliotekets indlemmelse i Universitetsbiblioteket. Disse førte til et positivt resultat et par år senere, og ved kgl. resolution af 2. marts 1867 om sammensmeltningen med Universitetsbiblioteket ophørte biblioteket at eksistere som selvstændig institution.

75. Generelt kan henvises til Årbog for Københavns Universitet med fyldige årsberetninger for Universitetsbiblioteket samt til J. C. Kall's under note 65 nævnte arbejde. Desuden bør nævnes S. Birket-Smith: *Om Universitetsbiblioteket 1863-80,* i *Ex Bibl. Univ. Hafniensis,* 1920, s. 1-9, og C. Dumreicher: *Mellem bøger og biblioteker,* 1959, s. 56-97. Med hensyn til debatten om koordineringen af de videnskabelige biblioteker henvises til E. Allerslev Jensen og Torben Nielsen: *Dansk bibliotekslitteratur,* 1950, s. 79-81.

76. Torben Nielsen: *Da teknikken kom til Fiolstræde,* i *Dansk teknisk Litteraturselskabs hilsen til Vibeke Ammundsen,* 1973, s. 109-114.

Ved forening af de to store offentlige biblioteker forøgedes Universitetsbiblioteket med ca. 25.000 bind, hvoriblandt en række meget fornemme og kostbare naturhistoriske pragtværker, og for også udadtil at understrege sammensmeltningen blev det besluttet, at Universitetsbiblioteket i fremtiden skulle føre navnet »Universitetsbibliotheket og det dermed forenede Classenske Bibliothek«. Fideikommiset forpligtede sig til at yde et årligt tilskud på 1.200 Rdl. til konservering, vedligeholdelse og forøgelse af samlingerne og 600 Rdl. til personale.

Flytningen til Fiolstræde fandt sted i 1868, og ved samme lejlighed udskilte man en lang række landøkonomiske værker, som blev overført til *Den kongelige Veterinær- og Landbohøjskoles bibliotek.*[77]

Bygningen i Amaliegade stod derefter tom og blev brugt til forskellige formål, indtil den 1975 igen blev taget i brug til biblioteksformål, nemlig som domicil for *Danmarks Institut for International Udveksling af Videnskabelige Publikationer* (IDE).

Med inkorporeringen af det Classenske Bibliotek havde Universitetsbiblioteket taget et yderligere skridt i retning af specialisering inden for medicin og naturvidenskab, og overdragelsen betød iøvrigt en meget væsentlig støtte for dansk videnskab, men det er kun et eksempel blandt mange på, hvordan både J. F. Classen og P. H. Classen og Det Classenske Fideicommis gennem årene har støttet dansk videnskab.

Universitetsbiblioteket og Det kgl. Bibliotek var efter 1868 de to vigtigste biblioteker i København til at betjene ikke alene universitetslærere og studerende, men også andre videnskabsdyrkere samt »alle, der søge Kundskaber«.

Sammenlignet med Det kgl. Bibliotek, der måtte fungere under meget dårlige lokaleforhold i den 200-årige gamle biblioteks- og kunstkammerbygning på Slotsholmen, var Universitetsbiblioteket lokalemæssigt godt stillet. Manglerne ved de nye lokaler var dog ikke få, og det blev sagt, at en svensk biblioteksmand, som rejste rundt i Europa for at se på biblioteksbygninger, efter at have set Universitetsbibliotekets udtalte, at besøget på dette havde lært ham mere end alle andre, idet han nu fuldtud havde fået demonstreret, hvordan et bibliotek ikke skulle indrettes!

Til publikum var der kun afsat to lokaler, et udlånslokale og et læseværelse, begge i stueetagen, mens den monumentale og smukke bogsal naturligvis ikke var tilgængelig for publikum, der måtte nøjes med at betragte den gennem en døråbning.

Til medarbejderne var der, foruden et kontor til universitetsbibliotekaren,

77. H. Jørgensen og F. Skrubbeltrang: *Det Classenske Fideicommis gennem 150 år,* 1942, s. 73-83.

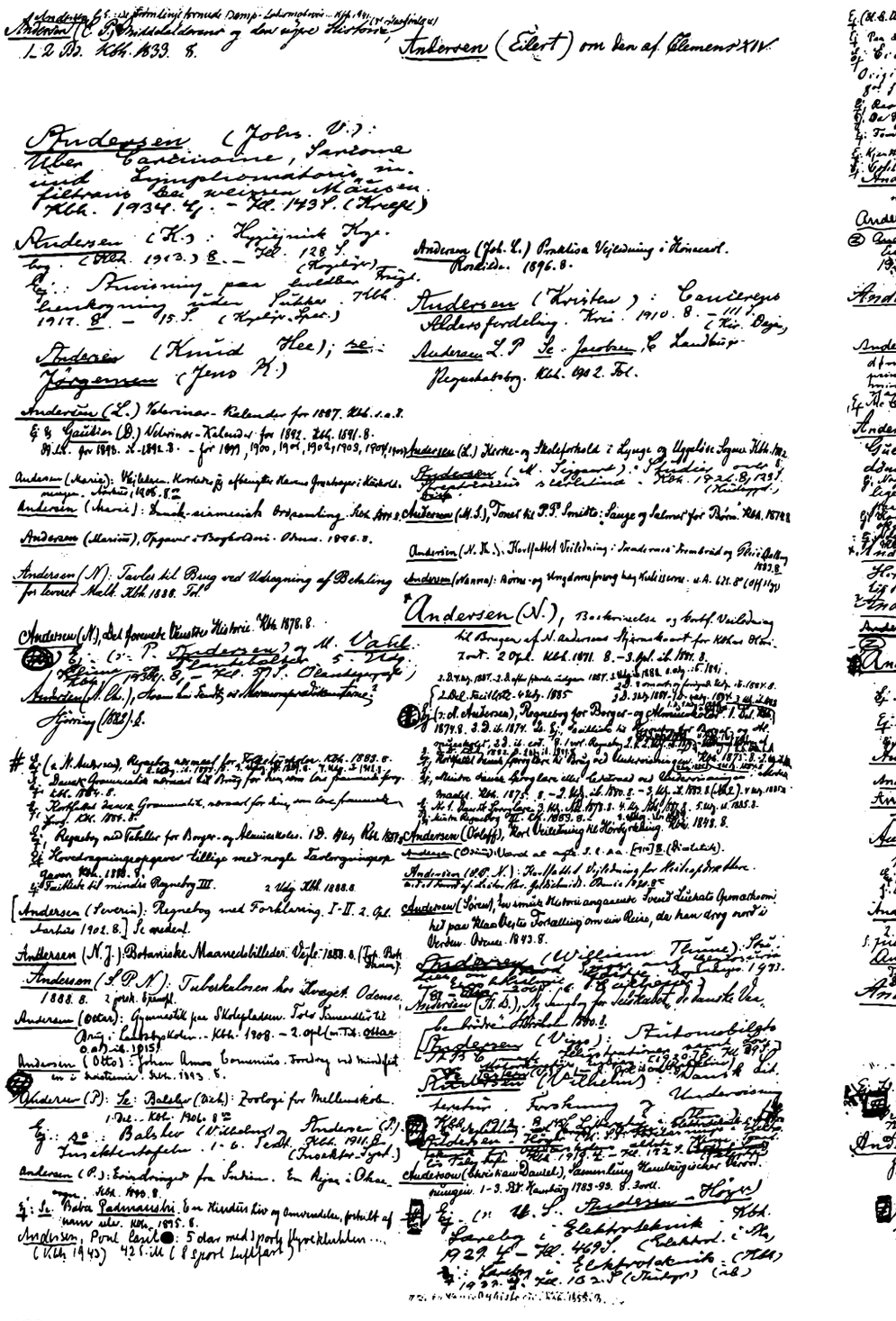

Fig. 109. Et par af de efterhånden ganske overfyldte og uoverskuelige sider af den i Rasmus Nyerups tid anlagte alfabetiske katalog over Universitetsbibliotekets bogbestand. Katalogerne bliver for visse dele af bogbestanden stadig brugt. UB 2.

kun et enkelt arbejdsrum til assistenterne, mens de to underbibliotekarer havde deres faste arbejdsplads i henholdsvis udlåns- og læseværelset.

Det store lokale på første sal, som idag er læsesal, udlån m.v., disponerede biblioteket ikke over; det var indrettet til brug for offentlige forelæsninger med mange tilhørere.

Universitetsbibliotekar *P. G. Thorsen* var i hvert fald i de senere år af sin embedstid en noget udynamisk leder,[78] men han opretholdt et meget imødekommende forhold til benyttere og viste en hjælpsomhed også over for yngre studerende, som blev påskønnet fra mange sider.

De to underbibliotekarer *Jacob Hannover* og *Hans Gundorph* var dem, der i Thorsens sidste år var de drivende kræfter i bibliotekets daglige liv; også de havde en holdning, som var medvirkende til at skabe Universitetsbibliotekets gode omdømme som et meget publikumsvenligt bibliotek.

At indkøbene af udenlandsk litteratur var utilstrækkelige blev klart demonstreret, da over hundrede medicinske studenter klagede til Konsistorium over manglende forsyning med lægevidenskabelig litteratur. P. G. Thorsen søgte derfor yderligere indkøbsmidler og fik 1872-73 en forhøjelse af budgettet med 1.900 Rdl. Han oplyser i den forbindelse, at der er mangler også forsåvidt angår juridisk og økonomisk litteratur, samt at der, når bortses fra legatmidler hvoraf de fleste er øremærket til teologi, filologi, naturvidenskab m.v., kun er 2.750 Rdl. til de øvrige fag.

1876 afholdtes iøvrigt dubletauktion, og man får lov til at anvende provenuet, 825 Rdl., til indkøb af forskellige af British Museums publikationer.

I slutningen af Thorsens embedstid påbegyndtes et stort anlagt katalogprojekt til afløsning af de mere end halvtreds år gamle alfabetiske og systematiske kataloger, og 1876-77 bruges 1.200 Rdl. som 1. del af en fem-årig bevilling til formålet.

Med Birket-Smith som leder

Efter P. G. Thorsens afgang i 1879 blev ledelsen af Universitetsbiblioteket lagt i hænderne på den allerede i 1863 som assistent ansatte *Sophus Birket-Smith* (1838-1919), og de følgende næsten 30 år blev en betydningsfuld reformperiode; og der var god brug for reformer.

Hvad der især var en mangel for biblioteket, var et tidssvarende katalogapparat, og Birket-Smith satte stor energi ind på at videreføre den gennemgri-

78. S. Birket-Smiths i note 75 nævnte arbejde.

bende katalogreform, som hans forgænger havde planlagt. Som model for klassifikationen tog han det såkaldte Halle-system, der inddeler bogbestanden i 20 grupper, hver betegnet med et stort bogstav. Birket-Smith tillempede på forskellig måde systemet, der – selv om det ikke kan måle sig med nutidens mere avancerede klassifikationssystemer – dog har vist sig at være meget brugbart, og den dag i dag kan anvendes for en stor del af Universitetsbibliotekets samlinger. Ved Birket-Smiths afgang i 1909 var ca. 2/3 af bibliotekets samlinger af trykt litteratur nykatalogiseret i såvel en alfabetisk forfatter- og anonymkatalog som i en systematisk katalog, begge i seddelform.

Samlingerne blev i Birket-Smiths tid forøget på en mere planmæssig måde end tidligere bl.a. takket være en, omend beskeden, udvidelse af personalet. Bogkøbskontoen var i Birket-Smiths første år ca. 3.000 kr. og forhøjedes i 1885 til 5.000 kr., men den fulgte langt fra med i den vækst, som prægede bog- og tidsskriftlitteraturen, hvilket bl.a. var grunden til, at man i for høj grad koncentrerede indkøbene omkring hånd- og lærebøger samt tekstudgaver, således at Universitetsbiblioteket – som J. C. Kall noget overdrevent siger det – »fortsatte sin gennem hele Aarhundredet herskende Kurs henimod at blive Studenterbibliotek med visse »almene« folkebiblioteksagtige Biopgaver«.[79]

En meget markant vækst fandt sted i Universitetsbibliotekets *håndskriftsamling,* idet det i højere og højere grad blev sædvane, at universitetsprofessorers manuskripter, forelæsningsnoter og optegnelser, breve og øvrige papirer indgik i Universitetsbiblioteket. Hertil kom privatarkiver fra kunstnere og andre kulturpersonligheder, og som særlige arkiver er der grund til at nævne den berømte Søren Kierkegaard-samling og det store H. C. Ørsted-arkiv, indgået i henholdsvis 1875 og 1897.

Også den hidtil beskedne *kort- og billedsamling* forøgedes bl.a. ved erhvervelsen i 1888 af *A. Strunks* 5.600 blade store samling af danske portrætter i kobberstik, litografi og xylografi,[79a] ligesom man fra professor G. Stephens modtog en værdifuld samling af danske flyveblade.

Birket-Smith lagde til trods for, at en vis bureaukratisk indstilling på mange måder prægede ham, megen vægt på en yderligere liberalisering af låneregler o.l. og fik fornyet reglementet i en mere publikumsvenlig retning. Benyttelsen af biblioteket viste da også en jævn stigning. O. 1880 var udlånet på ca. 15.000 bind årligt og til læsesalens ca. 6.500 besøgende fremtoges 13.500 bind; en snes år senere var de tilsvarende tal 21.000, 18.500 og 34.500.

Selv om antallet af medarbejdere blev noget forøget, var det dog ikke tilstrækkeligt til, at der ved siden af det krævende katalogarbejde kunne tages

79. J. C. Kall: *Universitetsbibliotekets Organisation og Fremtid,* 1922, s. 49.

79a. N. L. Faaborg: *Det kgl. Biblioteks portrætsamling og A. Strunk,* Fund og Forskning XXI, 1974, s. 81-106.

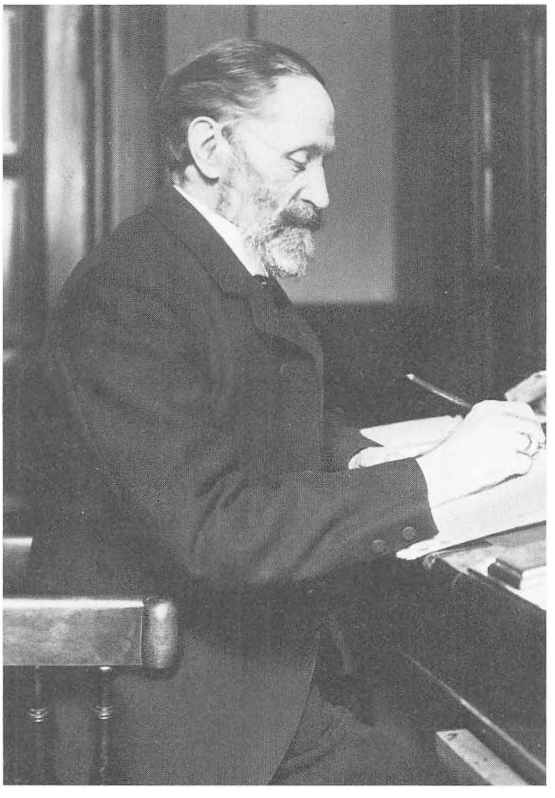

Fig. 110. Sophus Birket-Smith (1838-1919). Efterfulgte 1904 P. G. Thorsen som overbibliotekar og indledte dermed en reformperiode i Universitetsbibliotekets historie. Særlig kraft satte han ind på en fuldstændig fornyelse af bibliotekets katalogsystem, men i øvrigt måtte han i det meste af sin embedstid kæmpe med en overhåndtagende pladsmangel. Til trods herfor fik han dog indrettet et særligt tidsskriftværelse og foretaget en udvidelse af læsesalen, ligesom han på andre områder forbedrede publikumstjenesten. Efter mange og besværlige forarbejder lykkedes det ham at få bevilget penge til en tilbygning til biblioteket i Universitetsgården, en tilbygning der blev indviet i 1907, to år før Birket-Smith trådte tilbage. Foto. KB. Billedsamlingen.

ret mange nye opgaver op, og også pladsforholdene satte hurtigt grænser for aktivitetsudvidelser. At Birket-Smith, trods sin efter tidens forhold meget udviklede sans for service, mente, at der også burde være grænser for, hvad man kunne forlange af biblioteket, fremgår af et svar han i 1890 gav ministeriet, der som følge af visse udtalelser i Folketinget havde ønsket, at bibliotekets åbningstid skulle være fra 10 morgen til 8 aften.

Birket-Smith syntes for det første, at det ville være helt meningsløst at holde åbent mellem kl. 15 og kl. 17, idet der ikke ville komme nogen på biblioteket »i denne den sædvanlige Spisetid«; dernæst udtaler han, »at i Betragtning af de betydelige, baade aandelige og legemlige, Krav, der stilles til et Bibliothekspersonale, som baade skal udføre de for Bibliotheket nødvendige mindre Arbejder (særlig den stor Omsigt og Paapasselighed krævende Katalogisering), og som desuden selv skal opsøge, fremtage og igjen indsætte de af Publikum forlangte og benyttede Bøger, maa en daglig uafbrudt Arbejdstid paa 5 Timer betragtes som det Yderste, der kan fordres af et enkelt Hold af Funktionærer, naar disse ikke altfor hurtigt skulle tabe den Sindets og Legemets Spændstighed, som er en væsentlig Forudsætning for en fyldestgjø-

rende Udførelse af deres Gjerning, baade i Forholdet til Bibliotheket og i Forholdet til Publikum«.[80]

At holde læsesalen åben til kl. 20 var forresten en umulighed, i hvert fald i den største del af året, idet den ikke var forsynet med elektrisk eller andet kunstigt lys, og en ansøgning om bevilling hertil i 1891 blev standset; først i 1898 blev der indført lys på læsesalen, men en udvidelse af åbningstiden til 10 timer alle søgnedage fandt først sted en halv snes år senere.

Biblioteket havde iøvrigt i 1891 fået en ny og meget større læsesal med plads til ca. 60 læsende. Det var det store auditorium på 1. sal, som siden 1881 havde været brugt til bogmagasin, der blev indrettet til læsesal og til udlånslokale. De to tidligere læseværelser i stueetagen blev samtidigt efter visse sikringsmæssige ændringer indrettet til håndskriftsamlingerne, bl.a. den Arnamagnæanske.

Pladsproblemerne var i det hele taget i næsten hele Birket-Smiths tid meget brændende. Allerede i 1880'erne foreslog han, at man igen tog salen i Trinitatis Kirke i brug og – hvad der som bekendt blev realiseret et halvt århundrede senere – foretog en fagdeling af bogmasserne, således at de matematisk-naturvidenskabelige og medicinske samlinger blev anbragt ét sted og de humanistiske et andet sted.

Denne plan blev der ikke noget ud af, men 1887 gik man et skridt videre, idet man udarbejdede en plan om efter en ombygning at flytte visse dele af samlingerne til kommunitetsbygningen i Nørregade, hvor der også skulle indrettes udlån, således at der i realiteten var tale om en opdeling af biblioteket i to afdelinger med hver sit fagområde. Planen blev ikke modtaget med begejstring i Konsistorium og blev da heller ikke til noget.

Som en nødløsning, der desværre er blevet permanent, indsatte man foran vinduerne i den store bogsal mellem de høje faste reoler lavere mellemreoler, en foranstaltning, der forøgede magasinkapaciteten så meget, at der beregnedes at være plads til en halv snes års tilvækst, men foranstaltningerne gjorde salen mørkere og mindre tiltalende. Birket-Smith havde også andre og mere radikale planer om at indvinde plads, som – man tør vel sige heldigvis – ikke blev gennemført, nemlig at lægge gulv mellem gallerierne, således at biblioteksalen i virkeligheden blev to-etages, samt at indsætte ovenlysvinduer i salens hvælving. Noget senere fik han, hvis sans for æstetikken i den Herholdtske bygning ikke var særlig fremtrædende, lavet tre jernbroer mellem gallerierne, hvilket ikke indvandt plads, men sparede skridt for personalet og dermed gjorde ekspeditioner til publikum mere rationelle. (Broerne er for nogle år siden fjernet).

80. Årbog 1891-92, s. 1091 f.

Efter en halv snes års forløb var pladsmanglen igen akut, og et særligt universitetsudvalg stillede 1904 et, iøvrigt tidligere forkastet, forslag om en tilbygning ind i universitetsgården. Også denne plan stødte, som nærmere berørt nedenfor, på politisk modstand, men tanken om en sammensmeltning af Universitetsbiblioteket med Det kgl. Bibliotek eller en fagdeling blev også denne gang manet i jorden, og bevilling til tilbygning blev givet.

Biblioteksdebat omkring århundredskiftet

Det er et gennemgående træk, at mange af de bevillingsforslag, som fremkom fra Universitetsbiblioteket, og det samme gjaldt iøvrigt tilsvarende forslag fra Det kgl. Bibliotek, blev mødt med meget blandede følelser i politiske kredse, og Provisorietiden gjorde naturligvis sit til at komplicere forholdene. Det må på den anden side siges til Rigsdagens ros, at den ved mangfoldige lejligheder demonstrerede en interesse for det videnskabelige biblioteksvæsen, som man måske nok kunne ønske også var tilstede idag.

De drøftelser, man havde ført i 1854, men som ikke havde ført til noget nævneværdigt resultat, lå måske i underbevidstheden hos nogle rigsdagsmænd, og når der var en mulighed for det, rejste man kravet om en samordnet bibliotekspolitik og en planlægning for hovedstadens og landets to store biblioteker.

Spørgsmålet blev således ivrigt debatteret ved behandling af finanslovforslaget fra 1888/89,[81] i hvilket indgik den ovennævnte plan om en ombygning af kommunitetsbygningen og indretning af en del af den til biblioteksformål. Det blev ved den lejlighed sagt, at spørgsmålet om en deling af Universitetsbiblioteket først kunne få sin rette løsning, når landets biblioteksforhold havde været genstand for en indgående og alsidig drøftelse, og dertil var tiden ingenlunde moden endnu.

Da nu også Det kgl. Biblioteks bygningsproblemer efterhånden var så katastrofale, at et eller andet radikalt måtte foretages, måtte Kultusministeriet i november 1895, efter at en kommission i tre år havde arbejdet med byggeplaner, forelægge Rigsdagen et forslag til lov om opførelse af en ny bygning til Det store kongelige Bibliothek, et lovforslag, der blev kædet sammen med et forslag om et provinsbibliotek i Århus.

Der var almindelig tilslutning til forslaget i Rigsdagen, og både venstreløsgængeren Herman Trier og Johs. Hage fra Højre kom med vægtige indlæg,

81. Rigsdagstidende 1887/88, B. sp. 925-32.

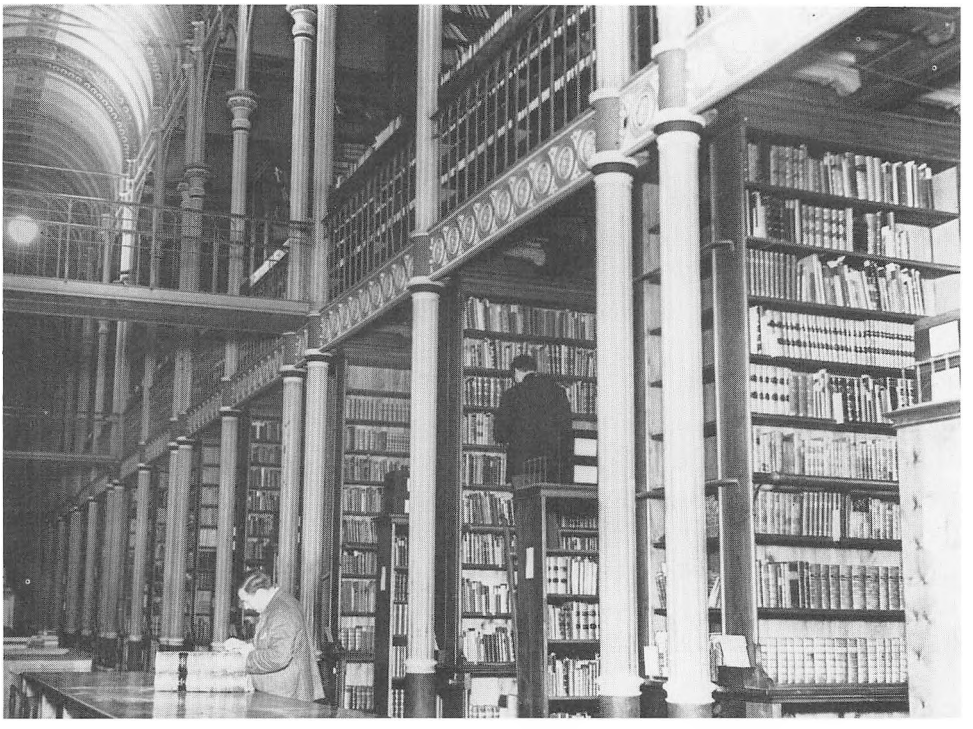

Fig. 111. Billede af Universitetsbibliotekets bogsal fra 1932 med de senere fjernede broer, der forbandt galleriets to sider. Reolernes øverste hylder kan kun nås ved hjælp af høje stiger, der støttes på en kraftig rundstok i ca. 2 meters højde. I forgrunden ses bibliotekets mangeårige kustode Svend Hansen. Foto. KB. Billedsamlingen.

ikke mindst Johs. Hage havde meget konstruktive betragtninger om forholdet mellem Det kgl. Bibliotek og Universitetsbiblioteket, hvis koordinering jo ikke var lykkedes ved den såkaldte vedvarende komité.

Johs. Hages tanke var at opruste Det kgl. Bibliotek således, at det ved siden af at være nationalbibliotek også kunne blive hovedstadens og universitetets egentlige forskningsbibliotek, mens Universitetsbiblioteket burde opdeles i forskellige specialbiblioteker for de forskellige discipliner til brug for professorerne og studenterne i deres daglige arbejde, en tanke som jo blev taget op i det 20. århundredes biblioteksdebat. Hage kommer tillige ind på nødvendigheden af, at der skaffes lokaler til laboratorie- og seminarieøvelser, som er påkrævet for en moderne udvikling af universitetsstudiet til afløsning af den forældede forelæsningsform. Også dr. Oscar Hansen fra venstrereformpartiet kom i debatten med meget relevante forslag om de to bibliotekers koordinering og ønskede således, at man skulle have en samlet plan for statens

bogindkøb og en vis fagdeling. Det var også ham, der skabte politisk interesse for udgivelsen af en fælles accessionskatalog for statens biblioteker, en plan, som det lykkedes Det kgl. Bibliotek at få bevilling til i 1901.[82]

Kultusminister V. Bardenfleth fandt imidlertid at spørgsmålet om de to bibliotekers indbyrdes forhold ikke nødvendigvis skulle drøftes i forbindelse med det foreliggende lovforslag, og debatten drejede sig da efterhånden også mest om hvor Det kgl. Bibliotek skulle placeres. Som bekendt valgte man efter en politisk studehandel den dårligste af de foreliggende muligheder, nemlig placeringen mellem Tøjhuset og Provianthuset over for Frederik IIIs bibliotek.

Ved lov af 22. marts 1897 vedtoges herefter at der skulle bygges et nyt hus til Det kgl. Bibliotek og oprettes et statsbibliotek i Århus.[83]

Der skulle imidlertid ikke gå mange år, før Rigsdagen igen tog fat på en række centrale biblioteksspørgsmål. Udgangspunktet var det ovenfor omtalte forslag om en tilbygning til Universitetsbiblioteket i universitetsgården. Den af Konsistorium nedsatte komités betænkning ville ministeren for kirke- og undervisningsvæsen, J. C. Christensen ikke forelægge for Rigsdagen, før man havde fået svar på visse konkrete spørgsmål. Man var jo i ministeriet klar over, at et lovforslag af den karakter med sikkerhed ville rejse en ny biblioteksdebat, også fordi Det kgl. Biblioteks nybygning nu stod umiddelbart foran færdiggørelse.

De to spørgsmål, som Kultusministeriet stillede, gik ud på, om det ikke ville være rettest nu at indlemme hele Universitetsbiblioteket i Det kgl. Bibliotek under en fælles bibliotheksstyrelse, evt. således at der oprettes et mindre håndbibliotek ved universitetet til brug for universitetslærerne. Kunne det ikke gennemføres, om der så ikke i hvert fald kunne foretages en delvis indlemmelse, enten således at delingen skete efter faglige hensyn, hvorved altså Universitetsbiblioteket kunne indskrænkes til enkelte fag eller faggrupper, eller således at den del af Universitetsbiblioteket, som ikke længere har betydning for universitetsstudierne, afgives, og kun den del der mest benyttes bliver tilbage.

Konsistorium må naturligvis lade overbibliotekar Birket-Smith ytre sig i denne sag, og han giver en meget lang og udførlig redegørelse, hvorfor han ikke mener, at sammensmeltningen af de to biblioteker er realistisk. Den vil ikke betyde nogen væsentlig besparelse, og der er så mange hensyn at tage til universitetets professorer, at man ikke uden videre kan henvise dem til et

82. Rigsdagstidende, Folketingets Forhandlinger 1895/96, sp. 1883-1931.

83. Svend Dahl: *Det kongelige Biblioteks bygning, Træk af dens forhistorie,* i *Hilsen til J. Christian Bay,* 1951, s. 39-67. E. Sejr: *Statsbiblioteket, Forhistorie og Tilblivelse,* 1963.

bibliotek, som ikke direkte er universitetets, hvorved de fordele, som professorer og studenter har haft, sikkert vil forsvinde. Han påpeger også den forskel der er på de to bibliotekers accessionspolitik, bogbestand og publikumsbetjening. Endelig fremhæver han det sikringsmæssigt betryggende i at have to samlinger af den danske litteratur, samt Det kgl. Biblioteks »uheldige Beliggenhed paa et for den akademiske Verden afsides Sted«.

Han må således kategorisk afvise tanken om en fusion af Det kgl. Bibliotek og Universitetsbiblioteket, men stiller sig ikke afvisende over for en delvis indlemmelse af visse dele af samlingerne i Det kgl. Bibliotek, hvilket i realiteten vil sige en vis fagdeling. En sådan kan være rimelig, også fordi det jo lige siden – og allerede før – indlemmelsen af Det Classenske Bibliotek har stået klart, at Universitetsbiblioteket har sin styrke i medicinen og naturvidenskaben, mens Det kgl. Bibliotek i vidt omfang har lagt vægt på de humanistiske fag.

Biblioteket vil ved en fagdeling blive i stand til at anskaffe mere inden for dets »hovedfag« og gennemføre en sikker plan med hensyn til anskaffelsen, men der gør sig mange modstridende hensyn gældende, og f.eks. »vilde de Studerende i Aandsvidenskaberne føle sig brøstholdne ved at skulle søge al deres Litteratur i Det kongelige Bibliothek«.

Konsistorium var ikke særlig glad for dette tilløb til fagdelingstanken, men skrev dog 10. november 1904 til ministeriet i overensstemmelse med Birket-Smiths erklæring.[84]

Ministeriet var ikke helt tilfreds og spurgte igen, om man i hvert fald ikke kunne stille forslag om, at visse grupper af samlingerne, f.eks. de københavnske dagblade, kunne overføres til Det kgl. Bibliotek, når dettes nybygning er færdig, idet en sådan partiel imødekommenhed over for tilhængere af en tættere koordinering de to biblioteker imellem ville lette bevillingen til Universitetsbibliotekets udvidelse.

Birket-Smith gik med rette imod at udlevere de meget benyttede dagblade, der er ganske uerstattelige, hvis de brænder, derimod mener man nok, at man kan afgive visse aldrig benyttede samlinger, tyske prædikener, franske patentskrifter og norske, svenske og amerikanske parlamentsforhandlinger, men det var ærlig talt et forslag, som ikke indebar nogen reel løsning, og som så ofte før forblev den københavnske biblioteksordning ved det gamle, og den 14. juli 1905 vedtoges loven om en tilbygning til Universitetsbiblioteket.

I 1907 kunne man så tage den af arkitekten M. Borch efter moderne principper opførte magasinbygning i fem etager og med en kapacitet på ca. 4.400 hyldemeter, i brug.

84. Dette og de andre dokumenter i sagen er aftrykte i *Aktstykker vedr. projekteret Udvidelse af Universitetsbibliotheket,* 1904.

Denne sag blev den sidste store, Birket-Smith beskæftigede sig med, inden han i 1909 tog sin afsked.

Vel var hans embedstid en betydningsfuld reformperiode, men han lagde megen – eller rettere overdreven – vægt på en billig administration og fik derfor ikke gennemført de forhøjelser af bogkøbs- og personalebevillinger, som var nødvendige for at følge med i den hastige udvikling, ikke mindst inden for bibliotekets hovedfag.

Blandt hans medarbejdere huskes bl.a. lærdomshistorikeren *S. M. Gjellerup,* der var kendt for sin hjælpsomhed og varetog sin gerning »ikke som en Pligt-Embedsmand, men som de besøgendes gamle erfarne Ven«.[84a]

Birket-Smiths store betydning for biblioteket er dog ubestridelig, selv om han måske især huskes som Leonora Christina-forsker og som sin tids fornemste kender af den ældre danske skuespil-litteratur. Af hans videnskabelige arbejder uden for disse områder kan nævnes *Om Kjøbenhavns Universitetsbibliothek før 1728, især dets Håndskriftsamlinger,* 1882, samt udgivelsen 1890-1912 af *Kjøbenhavns Universitets-Matrikel 1611-1828.*

Det stod næppe Birket-Smith klart, hvor tvingende nødvendigt det var, at få Universitetsbiblioteket indpasset i en samlet biblioteksorganisation, omend han nærede en vis sympati for reformer i retning af den fagdeling og specialisering, der en snes år efter hans afgang blev en realitet.

Koordinering af de videnskabelige biblioteker?

Birket-Smiths efterfølger på overbibliotekarposten (siden 1893 havde lederen af biblioteket haft titel af overbibliotekar) blev *Sofus Larsen* (1855-1938), der var blevet ansat ved biblioteket i 1883. Han stod overfor store opgaver, og allerede et par år efter hans udnævnelse kom spørgsmålet om en reorganisering af hele biblioteksorganisationen, koordineringsproblemer m.v. i brændpunktet.

Det skete, da den initiativrige underbibliotekar, stifteren af Bibliotekarforeningen af 1908, *Axel A. Bjørnbo,* i 1911 udgav en i det ydre uanselig pjece med titlen *Statens Bogkøb.*

Bjørnbo havde siden 1903 været redaktør af den af Det kgl. Bibliotek udgivne årlige Accessionskatalog og havde i denne egenskab lejlighed til statistisk og på anden måde at skabe sig et overblik over, hvor ukoordineret, ja næsten planløst de forskellige statsbiblioteker købte ind.

Accessionskatalogen, der i dens første år registrerede 24 statsbibliotekers

84a. K. Bokkenheuser: *Studenter vi kaldes,* 1920, s. 61. Carl Behrens: *Erindringer,* 1937, s. 96.

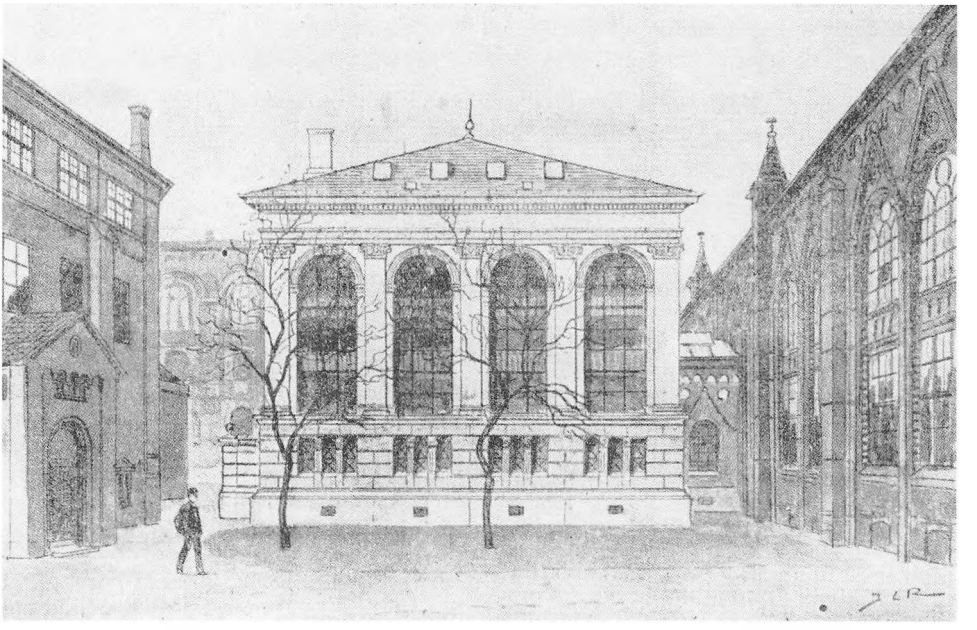

Fig. 112. Universitetsbiblioteket fik efter mange års drøftelser en større udvidelse, idet der i Universitetsgården med Martin Borch som arkitekt opførtes en tilbygning, som stod færdig i begyndelsen af 1907. Bygningen var udelukkende tænkt som magasinbygning og var i 5 etager med jernristegulve og andre efter tidens forhold moderne indretninger. På bygningen var indrettet 4 altaner beregnet til afstøvning af bøgerne. Tegning fra Aftenposten 3.12.1906.

accession, gav mulighed for at behandle ikke alene større offentlige bibliotekers, men også en række specialbibliotekers og laboratoriebibliotekers tilvækst af udenlandsk litteratur, og Bjørnbo kunne statistisk påvise, at f.eks. af de naturvidenskabelige tidsskrifter, der købtes af staten, var halvdelen næsten dubletter eller multiletter, og lignende eller noget mindre procenttal forekom inden for andre fag.

Naturligvis mente Bjørnbo ikke, at alle dubletter var overflødige, men han gør, som naturligt er, opmærksom på, at et overflødigt dubletkøb er ensbetydende med, at man har sagt nej til et andet tidsskrift. Bjørnbos veldokumenterede hovedtese er den, at »uden Centralledelse, uden Samarbejde og uden en nogenlunde gennemført Deling af Arbejdsfeltet maa det gaa, saaledes som det nu gaar, at op imod en Tredjedel af Statens Bogkøb bliver Dubletkøb«. Og han fortsætter med at foreslå, at så vidt muligt een institution overdrages omsorgen for naturligt sammenhørende fag, og at denne institution får de fornødne midler til rigelige anskaffelser, der naturligvis skal være offentligt tilgængelige.

Yderligere finder Bjørnbo det tilrådeligt at gøre Accessionskatalogens redaktion til et oplysningsbureau for statens biblioteker, således at disse, inden de beslutter sig for anskaffelse, kunne forespørge, om bogen eller tidsskriftet allerede var købt eller bestilt af et andet bibliotek.

Mange af Bjørnbos konklusioner måtte ifølge sagens natur hvile på forhold, som bl.a. verdenskrigen ændrede, og hans synspunkter vandt vel ikke umiddelbart nogen stor tilslutning. Det udmærkede forslag om at indrette Accessionskatalogens redaktion som »oplysningskontor« blev ikke realiseret. Fra Universitetsbibliotekets side[85] fandt man, at pjecens statistiske oplysninger blev overfortolkede, og man kritiserede – med rette – at Bjørnbo ikke klart sondrede mellem de offentlige forskningsbiblioteker og de særlige institut- eller laboratoriebiblioteker, hvis samlinger skulle tilgodese et aktuelt behov og være tilstede som værktøj for undervisning og forskning, og som iøvrigt fik en større og større betydning for universitetets biblioteksbetjening.

Alligevel indtager skriftet stadig en markant plads i dansk biblioteksplanlægnings historie, og Bjørnbo havde hejst en »oprørsfane«, der vajede over de næste 10-15 års ofte meget hede polemik. Selv kom han ikke til at deltage i den, da han døde få måneder efter pjecens udgivelse, kun 47 år gammel.

Polemikken blev koncentreret om de to store københavnske biblioteker, selv om også det i 1902 oprettede Statsbibliotek i Århus kom til at spille en vis rolle, navnlig i forbindelse med planen om et universitet i Jylland.

Diskussionen om den fremtidige organisation blev naturligvis påvirket af, at Det kgl. Bibliotek i 1906 havde indviet sin efter tidens forhold meget store og imponerende bygning, mens Universitetsbiblioteket til trods for den nævnte udvidelse af magasinkapaciteten i 1907 var i en meget dårlig forfatning, for så vidt angik lokaler og publikumsfaciliteter.

Det kgl. Bibliotek blev af mange grunde betragtet som mindre let tilgængeligt end Universitetsbiblioteket, men det var dog en kendsgerning, at det i årene efter nybygningen under *H. O. Langes* ledelse gennemførte en efter tidens forhold moderne organisation. Med sin nye store læsesal med plads til ca. 100 læsende, det store håndbibliotek og katalogværelse med fagkyndig vejledning, fotografisk atelier, permanent udstilling m.v., kunne det byde både studerende og forskere en biblioteksbetjening mere tidssvarende, end man før havde kendt.

Et andet moment, der nødvendigvis måtte indgå i biblioteksdebatten, var den biblioteksfacilitet, der var opstået inden for Københavns Universitets egne mure, nemlig laboratoriebibliotekerne, især inden for de teologiske, humanistiske og samfundsvidenskabelige områder. Laboratoriebibliotekerne

85. Sofus Larsen: *Københavnske Biblioteksforhold,* 1911, Særtryk af Riget 9.-15. Sept. 1911.

var oprettet som en naturlig følge af ændringerne i undervisningsformen, der fra at være næsten fuldstændigt forelæsningsorienteret var blevet ændret, således at øvelser i mindre hold efterhånden fik en fremtrædende plads. En forudsætning for, at disse øvelser kunne gennemføres, var at man havde umiddelbar adgang til en passende bogsamling bestående af de mest anvendte tekster, håndbøger, tidsskrifter, bibliografier m.v.

Samtidig ønskede man også at give de studerende en bedre ydre ramme for deres daglige studier ved at skaffe dem læsepladser og et håndbibliotek, som ikke blot kunne bruges under øvelser, men ved de studerendes forberedelsesarbejde, besvarelse af mindre skriftlige opgaver o.l.

Også for universitetslærernes daglige biblioteksbehov fik laboratorierne en vis betydning, og hele denne udvikling betød en ændring i benyttelsen af Universitetsbiblioteket.

Af de større laboratorier, der i 1916 fik til huse i den nyopførte Studiegård i Studiestræde, kan nævnes det filologisk-historiske, der blev oprettet allerede 1896 med et håndbibliotek, som i 1915 – hvor laboratoriet besøgtes af mere end 11.000 studerende – havde en bogbestand på ca. 10.000 bind og i 1925 ca. 20.000 bind. I 1903 oprettedes et tilsvarende teologisk laboratorium, som i løbet af en snes år havde en bogbestand på 5.000 bind. Det psykologiske laboratorium går helt tilbage til 1886, og fra 1892 er det statistiske laboratorium. Det juridiske laboratorium stammer fra 1903.

Også ved institutter og museer inden for de lægevidenskabelige og naturvidenskabelige områder opbygges større og mindre biblioteker, der dog i mange tilfælde må karakteriseres som egentlige specielle forskningsbiblioteker.

Institutbiblioteksproblematikken, der er aktuel den dag i dag, blev derfor en fast bestanddel i de følgende års debatter, og et af de indlæg, der satte noget i skred, tog således sit udgangspunkt i et institutbibliotek.

I første årgang, 1916-17, af »Ministeriernes Maanedsblad udgivet af Centralforeningen for Ministeriernes Embedsmænd og Assistenter«, skrev professor i retshistorie Poul Johs. Jørgensen om det juridiske laboratorium. Det var vel i første række indrettet med henblik på at tilgodese de studerendes behov, men efter 1916 at være flyttet til bedre lokaler i den nye Studiegård kunne det efter forfatterens opfattelse med relativt få midler udbygges til et offentligt – eller i hvert fald halvoffentligt – juridisk hovedbibliotek.

Underbibliotekar ved Det kgl. Bibliotek, den senere rigsbibliotekar, *Svend Dahl,* skrev i samme årgang af tidsskriftet,[86] at den retsvidenskabelige litteratur utvivlsomt var forsømt i det offentlige biblioteksvæsen og påpegede,

86. Ministeriernes Maanedsblad I, 1916-17, s. 88-91.

hvor urimeligt det var, at såvel Det kgl. Bibliotek som Universitetsbiblioteket anskaffede udenlandsk jura uden en samlet plan. I stedet for at udbygge det juridiske laboratorium, der fortsat burde være et egentligt institutbibliotek, skulle man samle den juridiske litteratur i Det kgl. Bibliotek og lade dette påtage sig forpligtelsen som juridisk hovedbibliotek.

Overbibliotekar Sofus Larsen, Universitetsbiblioteket, fandt det rimeligt, at dette biblioteks ikke-nordiske retsvidenskabelige litteratur overførtes til Det kgl. Bibliotek, og foreslog samtidig, at man i sammenhæng med de røster, der havde lydt fra lægerne om et medicinsk centralbibliotek, til gengæld med visse undtagelser overførte Det kgl. Biblioteks bestand af udenlandsk medicinsk litteratur til Universitetsbiblioteket. Han så for sig et fremtidigt bibliotekssystem bestående af en række faglige centralbiblioteker eller fagcentraler, hvortil de øvrige biblioteker skal overføre deres samlinger inden for det pågældende område. Vigtigt er det også, at disse fagcentraler får den faglige indsigt repræsenteret blandt sit personale, og heri ligger i og for sig tanken om bibliotekernes senere ansættelse af egentlige fagreferenter.[87]

Allerede i 1917 gav ministeriet tilladelse til at gennemføre den foreslåede udveksling mellem Det kgl. Bibliotek og Universitetsbiblioteket, og det er fuldt berettiget, at overbibliotekar H. O. Lange i den anledning skrev, at »man er slaaet ind paa en Vej, der kan føre til store Ændringer og Fremskridt med Hensyn til de videnskabelige Bibliotekers Organisation og Samvirke«.[88]

Den partielle udveksling havde demonstreret, at Universitetsbiblioteket kunne undvære en hel disciplin, nemlig retsvidenskaben, når blot et andet bibliotek påtog sig forpligtelsen til at videreføre opgaven at være hovedbibliotek over for universitetet på det pågældende område.

Samme år som artiklerne i »Ministeriernes Maanedsblad« fik biblioteksdebatten endnu en væsentlig stimulans, idet *Svend Dahl* sammen med lægen *Carl With* i 1917 udsendte en publikation med titlen: *Vore naturhistoriske Museer og Biblioteker. Forslag til et Centralinstitut.*

Dahls og Withs hovedtanke var på en gang at løse de problemer, som knyttede sig til især Zoologisk Museum, Botanisk Museum og Mineralogisk Museum, som efter deres, og mange andres, mening burde knyttes nærmere sammen til et naturvidenskabeligt centralinstitut, der skulle være en administrativ enhed uafhængig af universitetet. Til dette institut skulle knyttes et naturvidenskabeligt centralbibliotek bygget på Universitetsbibliotekets og Det kgl. Biblioteks samlinger suppleret med mindre benyttet litteratur fra de tre nævnte museers interne biblioteker samt fra Kemisk Laboratoriums og Observatoriets bogsamlinger.

87. Ministeriernes Maanedsblad I, 1916-17, s. 122-27.

88. Aarsberetning fra Det kongelige Bibliotek 1909-18, s. 14.

I pjecen blev det nævnt som en mulighed, at hele dette store museums- og bibliotekskompleks kunne placeres på Garderkasernens grund ved Gothersgade og Nørrevold, men man indså naturligvis, at det af praktiske og økonomiske grunde måtte være rimeligt, at Universitetsbiblioteket, selv om det fik funktion som naturvidenskabeligt centralbibliotek indtil videre forblev i bygningen i Fiolstræde.

Diskussionen omkring forslaget bølgede længe frem og tilbage i både aviser og tidsskrifter og viste, hvor stor en interesse der både i universitetskredse og i en bredere offentlighed var for biblioteksagen. Gennemgående blev forslaget positivt bedømt, og i diskussionen fremkom flere interessante indlæg, hvoraf flere gik udover den begrænsning til det naturhistoriske område, som lå i Dahl og Withs oplæg.

Man kom således ind på det næsten klassiske spørgsmål om institutbibliotekers forhold til hovedbibliotekerne, Det kgl. Bibliotek og Universitetsbiblioteket, og ikke mindst Det kgl. Biblioteks chef, H. O. Lange hævdede, at »alle Universitetets Bogsamlinger bør staa under samme Ledelse og Administration«. Bibliotekar *Sigfus Blöndal* fra Det kgl. Bibliotek udformede en omfattende biblioteksplan om et nært samarbejde mellem alle videnskabelige biblioteker, private såvel som offentlige og etablering af et centralt styringsorgan, (tanker som endnu i 1979 drøftes i den ministerielle Bibliotekskommission). Også bibliotekar ved Universitetsbiblioteket *J. C. Kall* bidrog på meget væsentlig måde til diskussionen ved i 1922 at udgive bogen *Universitetsbibliotekets Organisation og Fremtid. Diskussionen derom historisk belyst.*

Bogen er ikke alene en glimrende oversigt over problemerne omkring koordinering af det københavnske biblioteksvæsen siden 1848, men giver også en lang række selvstændige bidrag og forslag.

Essensen af Kalls tanker var den, at det videnskabelige biblioteksvæsen i København må bygges over fagcentralsystemet, omkring hvilket alle mindre biblioteker skal gruppere sig. Universitetsbiblioteket opløses i to biblioteker, den medicinsk-naturvidenskabelige fagcentral og et humanistisk studiebibliotek. De to biblioteker forbliver sammen i Fiolstræde, indtil det af With og Dahl foreslåede centralinstitut oprettes og fagcentralen flyttes derhen, mens Universitetsbibliotekets øvrige opgaver nedlægges.

Universitetsbiblioteket i Sofus Larsens embedstid

Mens man således i vide kredse debatterede fremtidsperspektivet for det videnskabelige og faglige biblioteksvæsen og dermed også Universitetsbibliotekets fremtid, gik livet indenfor bibliotekets mure videre, men udviklingen

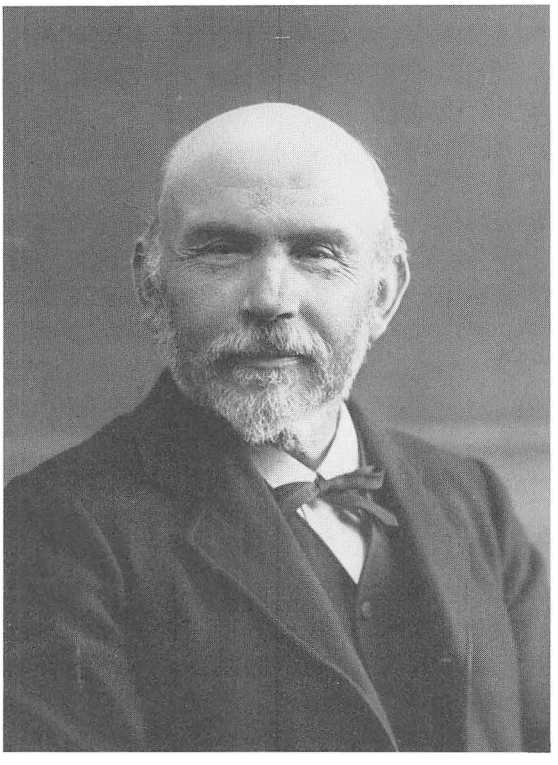

Fig. 113. Den meget alsidige filolog, folkeviseforsker m.v. Sofus Larsen (1885-1938) var overbibliotekar på Universitetsbiblioteket 1909-1925, og det lykkedes ham at få bevillingerne til bogkøb og publikumstjeneste sat betydeligt i vejret, ligesom han i øvrigt videreførte forgængerens tradition med hensyn til liberal publikumsbetjening. Fr. Riise fot. KB. Billedsamlingen.

blev naturligvis til en vis grad præget af krigstidens og efterkrigstidens problemer.

Sofus Larsen var vel en konservativ bibliotekartype, men han forstod, omend på en noget omstændelig måde, overfor universitetet at fremføre de krav som måtte opfyldes, hvis biblioteket skulle klare sine forpligtelser.

Han støttedes i sit arbejde af medarbejdere som f.eks. *Balder Erichsen* og *Alfred Krarup,* begge kendt for deres bibliografiske arbejde og for deres hjælpsomme holdning overfor benytterne. Som det blev udtrykt, da man i 1961 fejrede bygningens 100-års jubilæum: »Den, der i dag kommer paa et offentligt bibliotek, vil ikke kunne fatte hvilket brud paa nedarvet overlegen arrogance og slet skjult foragt for den kundskabstørstige men gemene hob, de to mænd tidligt i dette aarhundrede gjorde sig skyldige i. Hos dem fik de søgende hjælp, deres usikkerhed blev fjernet; de lærte at gaa uden gangkurv.

Erichsen og Krarup var simpelt hen saa ydmyge over for den lærdom, der var pakket i hyldernes lange bogrækker, saa ivrige for at gøre bøgernes viden frugtbar i de flest mulige sind, at det aldrig ville være faldet dem ind – som andre tit havde for vane – at se fra oven nedad paa de besøgende, som ikke var hjemme i viden-tilegnelsens labyrinter og mysterier . . .«[89]

Fig. 114. Universitetsbibliotekets læsesal 1918. På grund af pladsmangel er der indrettet arbejdspladser for personalet på læsesalen. I forgrunden ses bibliotekarerne A. Høyer og Victor Petersen. Bagved dem bibliotekar Balder Erichsen og til venstre for ham overbibliotekar, dr. Sofus Larsen. I baggrunden i profil ses bibliotekarerne Alfred Krarup og til venstre for ham Carl Dumreicher. Efter Vore Herrer nr. 21, 1918.

Nævnes må også *Carl Dumreicher,* der bl.a. tog initiativet til udgivelsen af *Ex Bibliotheca Universitatis Hafniensis* (1920), et samleværk der med afhandlinger om bibliotekets håndskrifter, orientalske og vesterlandske, dets historie og om Frederik Dreiers arkiv, skulle manifestere bibliotekets position som et humanistisk forskningsbibliotek.

I Sofus Larsens embedstid lykkedes det at opnå visse reelle forbedringer af indkøbskontoen og en betragtelig forøgelse af medarbejderstaben, ligesom der blev givet bevillinger til konservering og katalogisering af orientalske og vesterlandske håndskrifter, et område som lå Sofus Larsen meget stærkt på sinde.[90]

89. T. Vogel-Jørgensen i Berl.Tid. 17. nov. 1961, gengivet i Per Krarup: *Alfred Krarup 1872-30. december-1972,* 1972.

90. Sofus Larsen: *Om Konserveringen af Haandskrifter og Arkivalier i Københavns Universitetsbibliotek og Arkiv,* Nord. tidskr. f. bok- o. bibl.väsen VIII, 1921, s. 95-116.

Man fik endvidere på mange måder forbedret forholdene for publikum. Fra 1911 var bibliotekets læsesal således åben fra 10-20 og udlånet fra 11-14.

Ved Sofus Larsens tiltræden var budgettet til bog- og tidsskriftkøb, indbinding, administration, herunder lys og varme, kun 20.000 kr., og med stort besvær lykkedes det i to tempi at få summen forhøjet med 12.000 kr., men så sent som i 1918-19 havde biblioteket dog kun en bevilling på 74.000 kr., hvoraf 27.600 kr., plus 7.600 kr. i legatmidler, anvendtes til køb af bøger og tidsskrifter, til indbinding og kontorhold, mens Det kgl. Bibliotek til samme formål disponerede over 133.000 kr.

Alligevel beklager kvæstor sig i 1920 højligt over den voldsomme stigning i bibliotekets udgifter i de sidste 15 år, især når sammenlignes med stigningstakten fra årene 1890 til 1906, og han spørger i den forbindelse, om der er et passende samarbejde mellem biblioteket og universitetets talrige bogsamlinger ved de forskellige institutter og laboratorier.

Sofus Larsen forklarer i en meget lang redegørelse, hvorfor der er så stor forskel i de to 15-års perioder, kvæstor har omtalt, og det hedder i hans karakteristiske stil bl.a.:

»Det er mig særdeles magtpaaliggende at faa Lejlighed til at gøre opmærksom paa, hvor vildledende en saadan Sammenstilling som den, den højtærede Kvæstor henviser til, let kan blive: de nøgne Tal giver kun meget ufyldestgørende Besked; paa dem kan overhovedet ingen Dom bygges, medmindre man tillige kender de faktiske Forhold, der har skabt dem. Det er disse, jeg her i al Korthed skal henlede Opmærksomheden paa. Jeg har andetsteds haft Lejlighed til at omtale, at det Universitetsbibliotek, min Forgænger overtog Styrelsen af, skønt det gemte store Skatte (for største Parten Gaver), i Virkeligheden paa Grund af mange Aars Slendrian var ved at gaa sin Ødelæggelse i Møde. Min Forgænger begyndte sit Redningsværk fra den rigtige Ende med at bringe Orden og saa vidt muligt skabe betryggende Pladsforhold. Da disse Maal, saa godt Omstændighederne tillod, var naaet, kunde han ikke mere og tog syg og nedbrudt sin Afsked. Det for et stort Universitet uanstændigt ringe Biblioteksbudget rørte han med Vilje ikke ved i mange Aar. Hvad kunde det nytte at skabe Udviklingsmuligheder for et Bibliotek, hvis Personale talmæssigt slet ikke var Arbejdet voksent, og hvis Kataloger befandt sig i en kaotisk og uoverskuelig Tilstand: det vilde have været den rette Maade at gøre den truende Forvirring til et virkeligt Kaos. Heri ligger altsaa Forklaringen paa, at Biblioteksstyrelsen i de 15 Aar (1890-91 til 1905-06) ikke forlangte nogen nævneværdig Forhøjelse af Budgettet: en febersyg har som bekendt ingen Appetit, medens et Menneske, der udvikler sig normalt, stiller stadig forøgede Krav om Næring . . .

Det, der har skabt de store Stigninger, som ogsaa for mig har været en

Kilde til Sorg og Ængstelse, er i Virkeligheden Krigen og dens Følger, der drev Indbindingskontoen og hele Administrationsbudgettet (Varme, Lys, Rengøring, Forsendelser, Telefon osv.) op til en forhen uanet Højde. I Krigens første Aar forsøgte jeg, som ogsaa Kvæstors Tal viser, at holde igen. Jeg forstod f.Eks. ikke, hvorfor Betalingen for Bibliotekets Renholdelse, der før Krigen kostede alt i alt c. 800 Kr., nu skulde betales med c. 6.000 Kr., af hvilke langt den overvejende Part medgaar til Lønninger. Havde jeg paa dette Punkt imødekommet Kravet om Ansættelse af flere Funktionærer, vilde vi være naaet til endnu langt større Summer. Ogsaa overfor Bogbinderen søgte jeg saa længe som muligt, i Begyndelsen med noget Held, ikke at fjerne mig for langt fra de gamle Priser, men i Længden lod Løn- og Prisstigningen sig naturligvis ikke standse ved Bibliotekets Døre. Det er altsaa, som det fremgaar af Kvæstors Tal, i Virkeligheden først de *tre sidste Aars* Pris- og Lønstigning, der har sprængt Budgettet, og det synes rimeligt, om Kvæstor i sin Oversigt havde peget herpaa . . .

Hvad angaar Kvæstors Henvisning til omhyggeligt Samarbejde med Universitetets Fagbiblioteker, saaledes at derved Anskaffelsen af kostbare Specialværker i flere Eksemplarer undgaas, skal jeg oplyse, at et saadant Samarbejde allerede finder Sted for Zoologisk Museums, Botanisk Museums og Geologisk Museums Vedkommende. Men i den foreliggende Sag er det uden Betydning, fordi disse Institutioners Annua er saa knebne, at det hyppigst bliver Universitetsbiblioteket, der kommer til at overtage Anskaffelsen af saadanne Værker.

Laboratoriernes Biblioteker kan det ikke nytte at inddrage i disse Undersøgelser: Det er Haandbiblioteker undtagne fra Hjemlaan og bestemte udelukkende til Brug for Undervisningen i vedkommende Fag. Derfor er de heller ikke tilgængelige for Offentligheden . . .«[91]

Iøvrigt fik Sofus Larsen i sine bestræbelser for et højere budget støtte fra lægelig side, idet en række læger og faglige selskaber i 1916 over for fakultetet fremsatte anmodning om, at biblioteket i større omfang end hidtil blev i stand til at anskaffe medicinsk litteratur, ligesom man bad om, at der blev knyttet en i den medicinske litteratur særlig kyndig medarbejder til biblioteket. Det lykkedes også i 1919 at få bevilling til at ansætte to medicinere som konsulenter, og også indkøbs- og indbindingsbevillingen forhøjedes, således at den i begyndelsen af 20'erne var på over 50.000 kr.; ved siden heraf kom, at man havde fået mulighed for en væsentlig udvidelse af internationale bytteforbindelser, og i 1925 var biblioteket vokset til ca. 430.000 bind samt o. 180.000 udenlandske disputatser.

91. Årbog 1915-20 III, s. 22-24.

Hverken uden for Universitetsbiblioteket eller inden for dettes egne rammer var der enighed om, hvordan bibliotekets fremtid skulle planlægges og formes, men det stod uden tvivl klart for enhver, at Sofus Larsens embedsperiode ville blive den sidste i en 200-årig epoke, og at der, senest i 1925 da Sofus Larsen fyldte 70, forestod radikale ændringer i bibliotekets hele position og organisation.

Larsen blev da også den sidste leder, der med kun ganske få reservationer gik ind for opretholdelsen af Universitetsbiblioteket efter det traditionelle eller klassiske mønster, d.v.s. et til universitetet administrativt og på anden måde nært knyttet universalbibliotek med pligtaflevering fra bogtrykkerne, samlinger af øster- og vesterlandske håndskrifter, boghistoriske samlinger, kort- og billedafdeling osv.

Sofus Larsen var af uddannelse klassisk filolog, men kan betegnes som en af de sidste lærde polyhistorer. Hans mange bøger og afhandlinger, der ikke alle blev genstand for særlig anerkendelse, behandlede så spredte emner som folkeviser, Saxo, Jomsborg, Amerikas opdagelse, kvindeligt håndarbejde i middelalderen m.v., og, hvad der har betydning for biblioteket, en række boghistoriske arbejder især inden for bogbindsområdet. Sammen med Anker Kyster udgav han således i 1930 det monumentale værk, *Danish 18th Century Bindings.*

Bibliotekskommissionen af 1924

I den biblioteksdebat, som fandt sted i årene omkring 1920 indgik mange hinanden modstridende synspunkter, men der var almindelig enighed om nødvendigheden af at få hele forskningsbibliotekssektorens mange problemer gennemdrøftet i et ministerielt udvalg eller i en bibliotekskommission.

Også fra folkebiblioteksside kunne man ønske en ministeriel kommission, idet folkebiblioteksvæsenet siden den første banebrydende bibliotekslov i 1920 var kommet ind i en næsten eksplosiv udvikling, som medførte oprettelse af centralbiblioteker osv. og også medførte et voksende behov for lån fra de videnskabelige biblioteker. Hertil kom at spørgsmålet om det i 1902 oprettede Statsbibliotek i Århus var blevet mere og mere aktuelt, efter at sagen om et jysk universitet placeret i Århus på mange måder var blevet aktualiseret.

Det var således tre vigtige faktorer der dannede grundlag for Undervisningsministeriets skrivelse af 11. oktober 1924 hvorved nedsattes et bredt sammensat udvalg, hvis opgave i første række skulle være at fastlægge retningslinierne for de tre videnskabelige statsbiblioteker, Det kgl. Bibliotek, Universitetsbiblioteket og Statsbiblioteket i Århus, dels i forholdet mellem

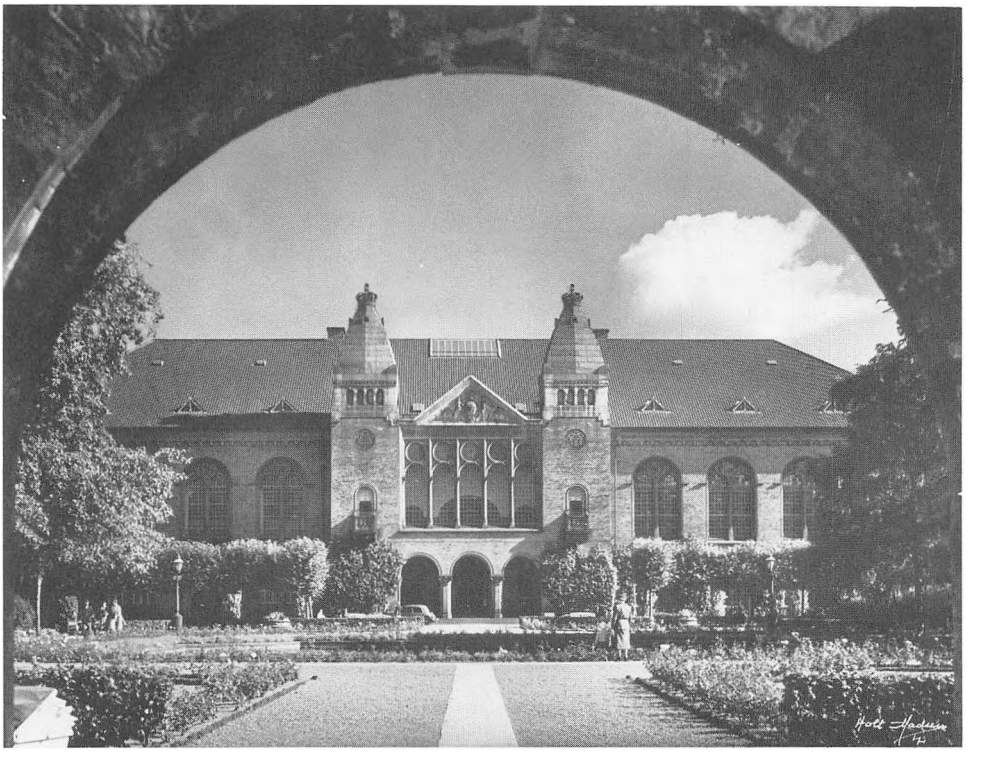

Fig. 115. Det kongelige Bibliotek set fra den anden side af bibliotekshaven gennem den mur, som blev bygget i forbindelse med havens anlæg. Bibliotekshaven dækker det areal som oprindeligt var flådehavn, hvor krigsskibene blev udrustet henholdsvis fra Tøjhuset og Proviantgården. Havnen blev tildækket 1867-68 og haven anlagt omkring 1914. Holt & Madsen fot. KB. Billedsamlingen.

disse biblioteker indbyrdes og dels i forhold til på den ene side folkebibliotekerne og på den anden side de forskellige special- og fagbiblioteker, laboratoriebiblioteker, universitetsinstitutterne osv. Udvalget skulle endvidere undersøge samarbejdet ved anskaffelse og pligtaflevering og rekvisition, anvendelse af dubletter, avisaflevering og kassation.

Blandt udvalgets medlemmer var naturligt nok overbibliotekar Sofus Larsen, men også dennes efterfølger som overbibliotekar for Universitetsbiblioteket, biblioteksinspektør i Statens Bibliotekstilsyn Svend Dahl var medlem.

Kommissionen arbejdede meget intensivt og kunne allerede i november 1926, efter der var sket forskellige ændringer i udvalgets sammensætning, aflevere en 250 sider stor betænkning, der selv om den – bortset fra pligtafleveringsområdet – ikke kom til at danne grundlag for en egentlig bibliotekslov, dog i de følgende årtier blev retningsgivende for det videnskabe-

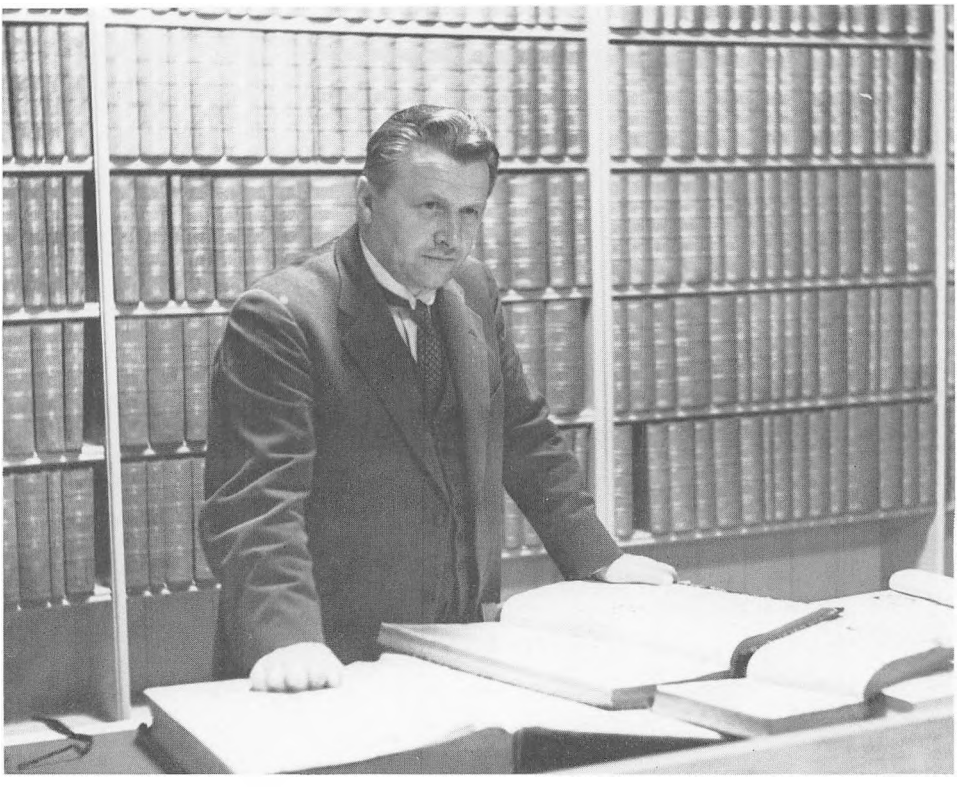

Fig. 116. Svend Dahl (1887-1963). Var som student og senere som cand. mag. knyttet til Det kongelige Bibliotek og udgav allerede i 1912 en stor håndbog i bibliotekskundskab. 1920 overgik han til det nyoprettede Statens Bibliotekstilsyn og fik derved en meget stor indflydelse på opbygningen af det moderne folkebiblioteksvæsen. Som overbibliotekar på Universitetsbiblioteket siden 1925 fik han afgørende betydning for realiseringen af Bibliotekskommissionens betænkning 1927, og han gennemførte en lang række radikale forbedringer for biblioteket både med hensyn til det organisatoriske og det bygningsmæssige. 1943 udnævntes han til landets første rigsbibliotekar og dermed til chef for såvel Det kongelige Bibliotek som Universitetsbiblioteket; en stor del af de 9 år han virkede som rigsbibliotekar medgik til at gennemføre foranstaltninger for at forstærke landets videnskabelige biblioteksvæsen efter krigens stagnation. Fotograferet 1937 i UB 1's avislæsesal. UB 1.

lige biblioteksvæsens udvikling, i hvert fald for såvidt angår de københavnske biblioteker. Med hensyn til Statsbiblioteket i Århus tog man mærkværdigt nok ikke højde for den mulighed, at der inden længe ville komme et universitet i Århus, hvilket som bekendt skete allerede et par år efter kommissionens afslutning.

Med udgangspunkt i betænkningen skabtes et koordineret netværk af biblioteker, der for de københavnske forskningsbibliotekers vedkommende betød en ret detaljeret fagdeling og for mange bibliotekers vedkommende en forpligtelse til at varetage en dobbeltfunktion, nemlig at være hovedbibliotek

for en læreanstalt eller videnskabelig institution og samtidig være et landsdækkende hovedfagbibliotek for et større eller mindre fagområde. For at sikre koordinering af og samarbejde bibliotekerne imellem oprettedes et Fællesråd for de videnskabelige biblioteker under Undervisningsministeriet, men rådet fik ikke den tilsigtede betydning og fungerede kun i få år.[92]

For Universitetsbibliotekets vedkommende betød nyordningen, at det nu som en naturlig konsekvens af en næsten 100-årig udvikling fik status som universitetets hovedbibliotek for medicin og naturvidenskab (med undtagelse af botanik for hvilket Botanisk Museums Bibliotek blev centralbibliotek) og således, at det for de humanistiske fags vedkommende kun skulle opretholde en beskeden referencesamling, der »kunde fungere som et Orienterings- og Studiebibliotek, hvor de Studerende kunde have Adgang til den Haandbogs- og Oversigtslitteratur, som de har Brug for til deres Studier, medens de for alle videregaaende Undersøgelser eller Specialstudier henvistes til Det kongelige Bibliotek«.

Dette bibliotek fik efter 1926 ved siden af dets status som nationalbibliotek og deraf følgende forpligtelser med hensyn til den danske litteratur, og som central håndskrift-, musik- og kort- og billedsamling, tillagt funktionen som universitetets hovedbibliotek for teologi, humaniora og samfundsfag, idet dog visse områder som f.eks. kunst og pædagogik blev henlagt til de pågældende fagbiblioteker.

For så vidt angår Universitetsbibliotekets administration besluttedes det, at det ligesom Det kgl. Bibliotek skulle være henlagt direkte under Undervisningsministeriet.

Med hensyn til pligtafleveringsordningen gennemførte man en ordning, som allerede J. N. Madvig havde tanker om næsten 100 år før, nemlig at Universitetsbiblioteket kun skulle have ret til fra danske forlæggere vederlagsfrit at rekvirere de værker, som skønnes nødvendige for dets virksomhed, og denne såkaldte rekvisitionsret blev lovfæstet ved den nye pligtafleveringslov af 1. juli 1927.

Allerede inden kommissionen havde afsluttet sit arbejde, var den i 1925 tiltrådte overbibliotekar for Universitetetsbiblioteket, biblioteksinspektør og tidligere underbibliotekar ved Det kgl. Bibliotek, *Svend Dahl* (1887-1963) gået i gang med gennemførelsen af et reformprogram, som betød, at der allerede i løbet af de første par år blev gennemført lokaleændringer, lagt grunden til en ny katalog over bibliotekets hovedfag o.m.a.[93] Desuden fik man et nyt og

92. Betænkningen udkom i trykt form i 1927 under titlen *Betænkning vedrørende Statens Biblioteksvæsen, Afgiven af det af Undervisningsministeriet under 11. Oktober 1924 nedsatte Udvalg.*

93. *Universitetsbibliotekets Skrifter.* Meddelelser om Virksomheden 1. okt. 1925-31. marts 1927, 1927.

mere moderne reglement, der i det store og hele svarede til det for Det kgl. Bibliotek gældende, hvori iøvrigt blev optaget en bestemmelse om at de privilegier m.h.t. forlængede lånefrister, som universitetslærerne havde på Universitetsbiblioteket nu også skulle gælde for Det kgl. Bibliotek.

I 1928 begyndte man den store udveksling mellem Det kgl. Bibliotek og Universitetsbiblioteket. Sidstnævnte modtog således i de følgende år bl.a. hele den store værdifulde samling af udenlandsk naturvidenskabelig litteratur, som var samlet i Det kgl. Bibliotek gennem næsten 300 år. Fra Universitetsbiblioteket afgaves til Det kgl. Bibliotek en række humanistiske værker, som ikke fandtes der i forvejen. Senere overførtes også dele af bibliotekets kort-, billed- og musiksamling til Det kgl. Bibliotek, samt bibliotekets håndskriftsamling, såvel den østerlandske som den vesterlandske. Også andre biblioteker fik mindre dele af Universitetsbibliotekets samlinger overdraget, således Polyteknisk Læreanstalts bibliotek og Statsbiblioteket i Århus.

To hundrede år efter den store brandkatastrofe indledtes således en ny epoke i det da næsten 450-årige biblioteks historie.

Bibliotekerne 1927-1979

Af Torben Nielsen

BIBLIOTEKSKOMMISSIONENS EFTERVIRKNINGER

Kommissionsbetænkningen tog sig formelt udtryk i nogle love og bestemmelser, der blev retningsgivende for bibliotekernes fremtidige virke: Loven om pligtaflevering af 1. juli 1927 og de af Undervisningsministeriet stadfæstede reglementer for henholdsvis Universitetsbiblioteket og Det kongelige Bibliotek, dateret samme dag, den 8. marts 1928.

Pligtafleveringsloven betød for Det kgl. Biblioteks vedkommende, at det ikke længere modtog to eksemplarer af det danske tryk, men kun ét, samt at den afleveringspligtige mængde af småtryk betydeligt reduceredes. Antallet sådanne var i finansåret 1926/27 69.195, og i 1928/29, da lovens virkning var slået igennem, under det halve: 31.617. I endnu højere grad betød loven en forandring i Universitetsbibliotekets anskaffelser af danske tryksager: Pligtafleveringen dertil skulde herefter kun ske efter påkrav i de enkelte tilfælde, hvilket vil sige, at biblioteket ikke længere var forpligtet til at indlemme tryksager, der ikke skønnedes at tjene dets formål som universitetsbibliotek. Denne rekvisitionsret er af samtid og eftertid blevet anset for en afgjort forbedring i forhold til den uafkortede pligtaflevering: den betød, at man slap for det arbejdskrævende småtryk, som det ikke ansås for nødvendigt at opbevare på to steder i København, og at den danske bogaccession reduceredes til den tredjedel, der skønnedes af blivende betydning. Det synes dog, som man i de første år har været en smule for restriktiv, bl.a. over for den samtidige danske skønlitteratur, hvoraf en del senere bekendte forfatteres tidligste arbejder ikke blev påagtet; det er jo netop hensigten, at Universitetsbiblioteket ved en liberalere benyttelsespolitik skal bidrage til at skåne Det kgl. Biblioteks samling af dansk nationallitteratur.

Efter 50 års forløb er pligtafleveringsloven i mange henseender forældet; når en revision lader vente på sig, skyldes det de ændrede tekniske vilkår for bogfremstilling, der har medført, at hver og en kan producere sine egne tryksager, hvorved adskillelsen af det helt private og det for en bredere eller snævrere offentlighed bestemte er yderst vanskelig at foretage.

De to bibliotekers reglementer er tydeligvis rettet ind efter hinanden.[1] Nyt

1. Årbog for Københavns Universitet 1927-28, s. 144-145.

er det, at de begge indledes med en kort redegørelse for bibliotekets opgaver; § 1 er endda enslydende affattet: »Biblioteket har i første Række til Opgave at stille den nødvendige Litteratur til Raadighed for videnskabelig Forskning og Universitetsstudier«. Om Det kgl. Bibliotek siger § 2: »For nyere udenlandsk Litteraturs Vedkommende følger Biblioteket kun med i de humanistiske Videnskaber, medens Medicin, Matematik og Naturvidenskaberne varetages af Universitetsbiblioteket«. Og ganske tilsvarende om Universitetsbiblioteket: »For nyere udenlandsk Litteraturs Vedkommende dyrker Biblioteket i særlig Grad Medicin, Matematik og Naturvidenskaberne, medens de humanistiske Videnskaber varetages af Det kgl. Bibliotek«.

Nævnes skal endvidere de to reglementers § 3, der peger på opgaver, der går udover de nævnte; for Det kgl. Biblioteks vedkommende nationalbiblioteksopgaverne, og om Universitetsbiblioteket hedder det: »Biblioteket har endvidere til Opgave indenfor de humanistiske Fag at fungere som et Orienteringsbibliotek, hvor de Studerende navnlig kan have Adgang til et Udvalg af vigtige moderne Haandbøger, som giver en Oversigt over et Fag eller større Dele af det, samt til samlede Værker af enkelte Hovedforfattere eller endnu brugte Standardværker af saadanne, idet der her lægges Vægt paa den nordiske og i særlig vidt Omfang paa den danske Litteratur«.

I forbindelse hermed foretoges en gennemgribende fornyelse af Universitetsbibliotekets håndbogssamling, også for humanioras vedkommende, med det resultat, at invasionen af humanistiske studerende blev så stor, at man af hensyn til dyrkerne af bibliotekets hovedfag fra 1. januar 1930 måtte udelukke humanister, der kun benyttede læsesalen til læsning af egne bøger.[2] Denne erfaring har utvivlsomt spillet ind, da man ved opførelsen af Universitetsbibliotekets 2. afdeling indrettede en særlig læsesal til dette formål, jfr. s. 462 og 484.

Ved etableringen af Universitetsbiblioteket som naturvidenskabeligt hovedbibliotek var endnu langt over halvdelen af bogbestanden og hjemlånet af humanistisk karakter; når det betænkes, at Det kgl. Bibliotek praktisk taget var udelukkende humanistisk, er det tydeligt, at naturvidenskaberne var forfordelt i henseende til biblioteksbetjening. I årene, der fulgte, ændredes

2. For almindeligt beretningsstof og statistik henvises for hele kapitlets vedkommende til Aarsberetning for Det kongelige Bibliotek for Finansaarene 1927-27 og 1928-29, 1929, for Finansaarene 1929/30-1942/43, 1946; for UB's vedkommende til Meddelelser om Bibliotekets Virksomhed 1. April 1927 til 31. Marts 1930, 1930, 1. April 1930 til 31. Marts 1937, 1937, 1. April 1937 til 31. Marts 1943, 1946; Beretning om Rigsbibliotekarembedet, Det kongelige Bibliotek og Universitetsbiblioteket for finansårene 1943/44-1946/47, 1952. Fremdeles Biblioteksaarbog 1940 ff, samt Meddelelser fra Rigsbibliotekaren 1948 ff, først udg. som interne meddelelser, senere som offentlig periodisk publikation.

proportionerne imidlertid, især efter at det naturvidenskabelige hovedbibliotek i 1938 havde fået sin egen bygning.

Universitetsbibliotekets nye status betød ikke blot, at dets annuum næsten fuldtud kunde anvendes på dets hovedfag, idet blot 2000 kroner måtte benyttes til anskaffelse af humaniora; den betød også, at adskillige bøger og tidsskrifter, der savnedes i Det kgl. Bibliotek, blev overført dertil, og at en del store subskriptionsværker simpelt hen blev afbrudt; de alvorligste lakuner har dog under gunstigere økonomiske kår kunnet udfyldes. Af tidsskrifter blev kun et fåtal, især af almenkulturel art, fortsat. At flere af Universitetsbibliotekets embedsmænd kunde føle det det skete som et brud på den ideelle universalitet, ligger lige for. Set fra et helhedssynspunkt må fagdelingen dog betragtes som en heldig foranstaltning, ikke mindst i betragtning af de pauvre økonomiske kår, som først deflationspolitikken og dernæst den almindelige verdenskrise medførte.

Det kgl. Biblioteks og Universitetsbibliotekets samlede indkøbsbevillinger var i finansåret 1926/27 108.000 kroner; derefter sank beløbet til 73.250 i 1933/34 for atter langsomt at stige, men så langsomt, at man først i finansåret 1946/47 nåede over bevillingstallene tyve år tidligere. Tidsskrifterne blev i det længste skånet, men da Universitetsbiblioteket i hele året 1932 derudover kun kunde købe 101 bind monografier, måtte også tidsskrifterne holde for, og fra nytår 1933 blev 132 tidsskrifter afsagt.

Lystigere var situationen ikke på Det kgl. Bibliotek, hvor Udenlandsk afdeling fra i 1929/30 at have kunnet holde 1953 tidsskrifter og købe 3666 bøger i 1933/34 nåede om ikke et nulpunkt, så ikke meget derover med 1436 tidsskrifter og 1317 bøger. Visselig fik man langt senere (i 1959/60-60/61) en ekstrabevilling på 500.000 kroner til antikvarkøb; universitetslærerne blev indbudt til at deltage med bogforslag, men meget viste sig da uerholdeligt trods en stor arbejdsindsats. Denne udvikling med alternerende frem- og tilbageskridt, som også kendes fra senere og tidligere perioder, er en alvorlig hindring for den systematiske opbygning af bogsamlingerne.

Men nu tilbage til 1927. *Svend Dahl* (1887-1963), der utvivlsomt må anses for bibliotekskommissionens spiritus rector, var i 1925, medens kommissionen endnu sad, blevet udnævnt til overbibliotekar ved Universitetsbiblioteket i skarp konkurrence med den højt ansete, men noget forsigtigere *Balder Erichsen* (1873-1946).[3] Dahls første omsorg gjaldt en forbedring af arbejdsforholdene for personale og benyttere. Universitetsbiblioteket havde det tilfælles med de fleste ældre biblioteksbygninger, at de nok var dimensionerede til at vokse i for bogbestanden, medens der ikke var regnet med tilsvarende vækst i

3. Årbog 1925-26, s. 130.

personale og benyttelse. I årene 1926-29 foretoges derfor forskellige bygningsforandringer: Et par skillevægge i udlånslokalet på 1. sal gav en bedre rumudnyttelse, og i læsesalen opførtes et galleri, der gav plads for et større og lettere tilgængeligt håndbibliotek. Det i øvre forhal afskildrede dubletmagasin, der siden 1891 havde spoleret rummets arkitektur, fik nye funktioner: i rummet ud mod Frue Plads blev der indrettet en tidsskriftlæsestue, og i den smalle tarm mellem trapperummet og østvæggen blev der kontor; det er næsten gribende at læse beretningen herom, der karakteriserer det som »et af Bibliotekets lyseste og mest tiltalende Lokaler«. Lyst, ja; Herholdts farvede ruder blev ofret, tilsyneladende uden tårer.

Men dermed var lokalemulighederne inden for de gamle rammer også udtømt. I sit skrift *Universitetsbibliotekets Bygninger gennem Tiderne,* som Svend Dahl udgav i anledning af bibliotekets 450-års jubilæum 1932, peger han, som *Birket-Smith* 46 år tidligere, på muligheden af en særskilt bygning for de medicinsk-naturvidenskabelige fag, nu naturligvis i det nye universitetskvarter på Nørre Fælled. Et forslag herom var allerede rejst i 1930 og skulde få år senere blive omsat i virkelighed.

Imidlertid foregik tilpasningen af bogbestanden efter kommissionens retningslinjer. Overførslen af humanistisk litteratur til Det kgl. Bibliotek er allerede omtalt, men også andre biblioteker overtog bøger og andet materiale fra Universitetsbiblioteket, bl.a. Statsbiblioteket i Århus og Dansk Skolemuseum (nu Danmarks pædagogiske Bibliotek). Samlingerne af kort, billeder og musikalier blev med beretningens barske ord »likvideret«, dels ved kassation, dels ved overførsel til andre biblioteker. Samme skæbne overgik inkunablerne iflg. ministeriel bemyndigelse af 7. marts 1931: 80 numre blev overført til Det kgl. Bibliotek, 66 afhændet.

Endnu i nogle år opretholdtes og forøgedes Universitetsbibliotekets håndskriftsamling, over hvilken *Alfred Kraup* (1872-1950) udgav en trykt katalog 1929-35; i 1938 deponeredes samlingen i Det kgl. Bibliotek, idet dog de orientalske håndskrifter forblev i Universitetsbiblioteket indtil 1951, først og fremmest af hensyn til paliordbogen, der havde sit domicil på Universitetsbiblioteket. Den arnamagnæanske samling, der vedblivende tilhørte universitetet, beholdt dog sit lokale i Universitetsbiblioteket indtil 1957.

Benyttelsen blev lettet ved indførelsen af telefonbestilling i 1928, en reform Svend Dahl gentog på Det kgl. Bibliotek efter at være blevet dets chef i 1943. Også en ny katalog over den nyere bogbestand inden for bibliotekets hovedfag blev påbegyndt allerede i 1926, et arbejde, der skulle vise sig at blive meget langvarigt.[4]

4. Jean Anker: *Rationaliseringen af de systematiske Kataloger i Universitetsbiblioteket i Nørre Allé* i Meddelelser om Bibliotekets Virksomhed 1. April 1937-31. Marts 1943, 1946.

Fig. 117. Man kan måske ikke påstå, at læsesalen på Universitetsbiblioteket i Fiolstræde svarer til bygningens arkitektoniske kvaliteter i øvrigt. Galleriarrangementet fra 1927 har imidlertid praktiske fordele ved at give plads for et større og lettere tilgængeligt håndbibliotek. Peter Schandorf fot. 1979. KU.

Ved alle disse foranstaltninger fastsloges på den ene side Universitetsbibliotekets status som hovedbibliotek for de medicinske og naturvidenskabelige fag, ligesom de museale samlinger koncentreredes i Det kgl. Bibliotek. I overensstemmelse med fagdelingen overførtes der også naturvidenskabelig litteratur fra Det kgl. Bibliotek til Universitetsbiblioteket, men da Det kgl. Bibliotek forlængst havde opgivet at følge med på disse områder, fik fagdelingen langt mere indgribende virkninger for Universitetsbiblioteket. Medens dette kunde anvende en meget større del af sine midler – selv om de var reducerede – på sine hovedfag, var Det kgl. Bibliotek henvist til at fortsætte sin virksomhed i de vante spor under ringere økonomiske vilkår. For øvrigt gør man næppe *Carl S. Petersen* (1873-1958, overbibliotekar 1924-43) uret ved at fremhæve, at han – med sin solide fundering i klassisk dansk kultur, der anerkendtes ved hans udnævnelse til æresdoktor ved universitetsjubilæet i 1929 – uden tvivl omfattende dets funktion som nationalt bibliotek og litterært arkiv med særlig varme. Det er symptomatisk, at to publikationer fra Carl S. Petersens sidste embedsår netop holder sig inden for denne ramme: hans egen oversigt *Det kongelige Biblioteks Haandskriftsamling* (1942) og

Lauritz Nielsen: Katalog over danske og norske Digteres Originalmanuskripter i Det kongelige Bibliotek (1943). Af andre trykte katalogarbejder fra denne periode bør endvidere nævnes *Victor Madsen: Katalog over Det kongelige Biblioteks Inkunabler* I-II (1935-38; bind III ved *Erik Dal* udkom 1963).

To betydelige erhvervelser tilfaldt biblioteket i Petersens chefstid: *Den grevelige Holstein-Ledreborgske håndskriftsamling,* som skænkedes biblioteket i 1926, og det ved støtte fra forskellig side, men især fra Carlsbergfondet i 1932 erhvervede, ca. 30.000 bind omfattende bibliotek, der havde tilhørt overrabbiner *David Simonsen,* og som gjorde Det kgl. Bibliotek særdeles veludrustet inden for Judaica og Hebraica.[5]

Ser vi på de to bibliotekers benyttelse i tiåret fra kommissionsbetænkningen til Universitetsbibliotekets deling, er stabiliteten iøjnefaldende: ganske parallelt stiger udlånstallene med 10%: Universitetsbiblioteket fra 27.380 i 1927/28 til 30.271 i 1937/38, og Det kgl. Bibliotek i samme periode fra 29.619 til 32.567. En noget større procentuel, men ligeledes parallel stigning viser læsesalsbenyttelsen. Tallene forekommer i dag nærmest idylliske.

Fagdelingen mellem Det kgl. Bibliotek og Universitetsbiblioteket var det første skridt på vejen til en samling af forskningsbibliotekernes kræfter i en koordineret indsats, og det føles ganske naturligt, at der i konsekvens heraf i 1928 blev etableret et samarbejdsorgan, *Fællesraadet for de videnskabelige Biblioteker under Undervisningsministeriet.*[6] Dets sammensætning viser, at det sigtede udover de to biblioteker, der umiddelbart stod i rapport til universitetet: foruden de to overbibliotekarer og to universitetsrepræsentanter, *Einar Biilmann* og *Poul Johs. Jørgensen,* var også Polyteknisk Læreanstalts bibliotekar *Helge Holst,* overbibliotekar ved Statsbiblioteket i Århus *Vilhelm Grundtvig* og biblioteksdirektør *Th. Døssing* medlemmer af fællesrådet, hvis formand var kontorchef *Andreas Møller* i Undervisningsministeriet. Fællesrådet var aktivt i forbindelse med udarbejdelsen af bibliotekernes nye reglementer, men derefter ses det ikke at have haft nogen betydning. Det har åbenbart ikke været følt som nogen nødvendighed og er derfor døet hen. Først meget nærmere vor tid har et sådant samarbejdsorgan fået stabilitet.

En indgribende ændring i Universitetsbibliotekets administrative forhold kunde ellers nok nødvendiggøre et organiseret samarbejde: fra 1. april 1930 henhørte Universitetsbiblioteket ikke længere under universitetets administration, men fik direkte referat til Undervisningsministeriet. Dette var en

5. R. Edelmann: *Bibliotheca Simonseniana,* Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen XXIV, Uppsala 1937, s. 223-232.
6. Årbog 1927-28, s. 143.

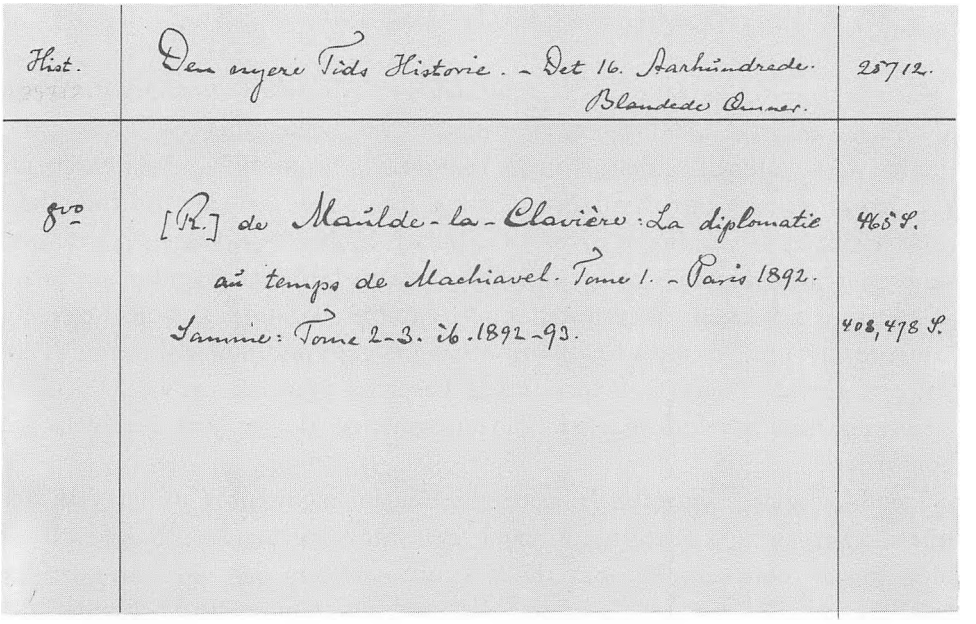

Fig. 118. Realseddel fra den birket-smithske katalog i Universitetsbiblioteket, skrevet af Alfred Krarup. Katalogen rummer hele UB 1's bogbestand til og med 1970; katalogsedlerne havde oprindelig et større format og var sammenholdt i nogle skruekapsler, der imidlertid viste sig tunge at arbejde med. Senere anskaffelser er optaget i en ny katalog efter moderne standarder. UB 1.

logisk følge af, at de to hovedbiblioteker i lige grad virkede over for universitetet og forskningen i det hele taget. Universitetsbiblioteket (fra 1938: 2. afdeling) varetog dog fortsat universitetets disputatsudveksling, jfr. s. 470.

At fællesrådets virksomhed forblev beskeden vil dog ikke sige, at et samarbejde ikke bestod; planen om en nybygning for Universitetsbibliotekets medicinske og naturvidenskabelige afdeling fremgik således af et samarbejde mellem universitetet og overbibliotekarerne ved Universitetsbiblioteket og Det kgl. Bibliotek. Trods den administrative adskillelse var det Konsistorium, der i skrivelse af 20. maj 1932 forelagde planen for ministeriet,[7] og det var på universitetets budget, de fornødne bevillinger blev optaget på finanslovene for 1935/36-37/38, hvortil i sidstnævnte finansår kom første del af en toårig bevilling til ombygning af den gamle biblioteksbygning i Fiolstræde. Begge de to biblioteksbygninger tilhører stadig universitetet, selv om dette ikke længere administrerer deres daglige drift.

7. Årbog 1938-39, s. 220-221.

UNIVERSITETSBIBLIOTEKETS DELING

Den nye bygning for Universitetsbibliotekets medicinsk-naturvidenskabelige afdeling – kaldet 2. afdeling i modsætning til det gamle bibliotek i Fiolstræde, der fra da af kaldes 1. afdeling – blev indviet 8. februar 1938.[8] Arkitekten var kgl. bygningsinspektør *Kristoffer Varming,* hvis sidste arbejde det blev; han døde 1936, 71 år gammel. Opvokset i Hans J. Holms tradition nærmede han sig i senere år nyklassicismens stilidealer, og hans biblioteksbygning er præget af klassisk tidløshed. Hovedbygningen rummer kontorer i stueetagen og læsesale i overetagen, hvor betjeningsarealet ligger i midten i tilslutning til det bagvedliggende bogtårn, hvor der var beregnet plads til ca. 400.000 bind; fremtidig udvidelse af magasinpladsen tænktes skaffet ved forhøjelse af bogtårnet.

Der blev iøvrigt indrettet en særlig læsesal for medicinske studerende, der hovedsagelig læste i medbragte bøger; den kunde rumme 144 besøgende og blev meget benyttet, ligesom de 8 studieværelser, der var beregnet for enkeltlæsere, der gennem længere tid skulde anvende et stort bogmateriale. Hovedlæsesalen blev derimod ringere besøgt, velsagtens fordi en stor del af de forskere, den var beregnet for, i stigende grad fik mulighed for at arbejde på laboratorier og institutter.

Af stor – og med tiden overvældende – betydning blev den fotokopieringstjeneste, der påbegyndtes i 1939, og i lighed med Det kgl. Bibliotek indrettedes et bogbinderi i selve biblioteket, dog ikke som der i bibliotekets eget regi; bogbinderiet udlejedes til bogbindermester *H. Ahrenkiel,* der drev virksomheden for egen regning. Behovet for udvidede administrationslokaler har dog senere (1960) ført til, at virksomheden er flyttet bort fra biblioteket.

Indvielsen af Universitetsbibliotekets 2. afdeling markeredes ved udgivelsen af den senere overbibliotekar *Jean Ankers* værk *Bird books and bird art,* byggende på bibliotekets omfattende og værdifulde samling af fuglebøger, for en stor del hidrørende fra det Classenske bibliotek. Endvidere har biblioteket manifesteret sig videnskabeligt ved udgivelsen af to monografiserier: *Acta historica scientiarum naturalium et medicinalium* (1942 ff) og *Library research monographs* (1950 ff); af disse serier er hidtil udkommet henholdsvis 30 og 6 bind.

Bibliotekets hovedbiblioteksfunktion tog sig også udtryk i bestræbelser for koordination af de natur- og lægevidenskabelige specialbiblioteker; som det første overtog biblioteket i 1938 administrationen af Zoologisk Museums

8. Svend Dahl: *Universitetsbibliotekets nye Bygning,* 1938.

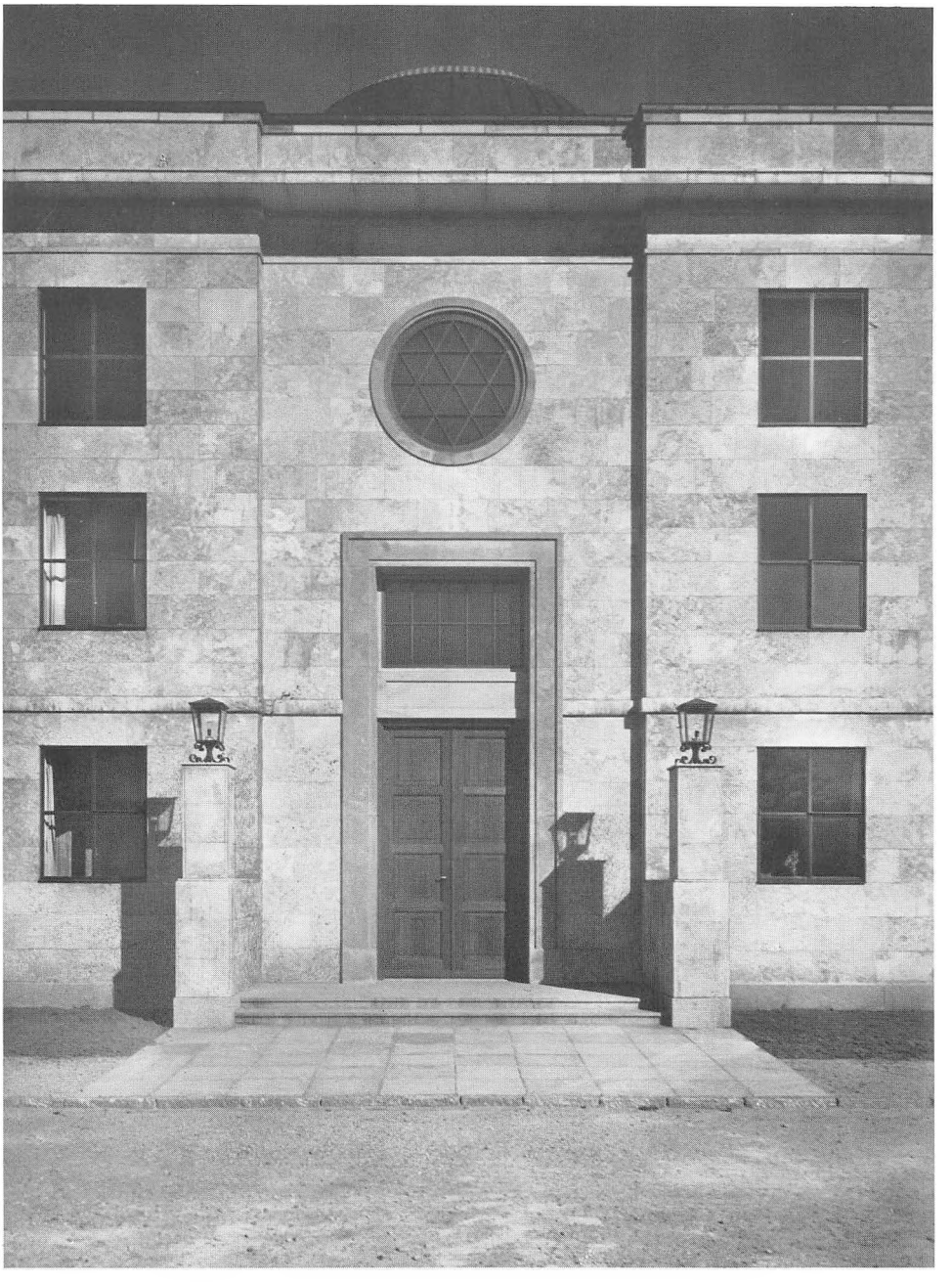

Fig. 119. Hovedindgangen til Universitetsbibliotekets 2. afdeling viser tydeligt bygningens klassicistiske karakter, omend vinduernes stålrammer røber 1930'rne. Foto i UB 2.

bibliotek. Derved afstemtes Universitetsbibliotekets og specialbibliotekernes anskaffelser indbyrdes, og der åbnedes mulighed for, alt efter tidernes skiftende behov, at overføre bøger fra et bibliotek til et andet. Katalogiseringen kom endvidere til at foregå efter ensartede principper, og specialbibliotekernes bogbestand kunde aflæses i Universitetsbibliotekets kataloger. Udlån af specialbibliotekernes bøger fandt sted gennem Universitetsbibliotekets 2. afdeling. Disse hensigtsmæssige foranstaltninger var imidlertid stærkt personalekrævende, og allerede i beretningen for 1943/44-46/47 udtales det, at »det af hensyn til arbejdsbyrden vil være nødvendigt at moderere tempoet i udviklingen noget«. Trods dette er bibliotekets instituttjeneste nået op på at betjene 27 biblioteker (1976). Indkøbssamarbejdet har dog måttet opgives.

En særlig stilling indtager (siden 1961) Rigshospitalets medicinske bibliotek. Det administrerer samtlige afdelingers bogsamlinger, hvortil midlerne bevilges af Undervisningsministeriet; derimod tilhører det bibliotekariske personale Universitetsbibliotekets 2. afdeling. Rigshospitalet er dettes største låner, idet samtlige lån formidles af Medicinsk Bibliotek.

Biblioteket i Fiolstræde efter delingen

Opførelsen af den nye biblioteksbygning løste op for et andet problem for universitetet: I lang tid havde det filologisk-historiske laboratorium på 2. sal i Studiegården været for trangt, og pladsmanglen blev behandlet i et udvalg angående bygningsudvidelser ved universitetet, nedsat af Konsistorium 12. marts 1930.[9] De følgende år bragte løsninger for enkelte mindre laboratorier, medens en mere gennemgribende forbedring af forholdene for de store historiske og filologiske fag knyttedes sammen med Universitetsbibliotekets delvise flytning fra universitetsfirkanten. Efter indstilling af universitetet 1. juni 1937 blev de fornødne midler bevilget og i 1938/39 den ordning gennemført, som kom til at bestå i over en menneskelader: I Universitetsbibliotekets tilbygning indrettedes læsesale for klassisk, tysk, engelsk og romansk filologi samt i øverste etage kontor for Stednavneudvalget; ved overførslen til Det kgl. Bibliotek af Universitetsbibliotekets håndskriftsamling blev dets lokaler ind mod universitetsgården ledige, og her indrettedes læsesal for nordisk filologi; der etableredes gennemgang fra hovedbygningen til tilbygningen, og imellem de to opførtes (ved kgl. bygningsinspektør *K. Gottlob*) et nyt trappehus. Det således nyindrettede filologiske laboratorium kom derved til at rumme 196 siddepladser, der i de første årtier blev meget flittigt benyttet.

9. Årbog 1938-39, s. 218-228.

Fig. 120. Da Universitetsbibliotekets håndskriftsamling i 1938 flyttedes til Det kongelige Bibliotek, blev dens lokaler indlemmet i Filologisk Laboratorium, som her indrettede sin læsesal for nordisk filologi, en funktion, som dette lokale bevarede indtil flytningen til Amager i 1977. Lokalet rummer i 1979 UB 1's katalogiseringsafdeling. Foto ca. 1950. KU.

Laboratoriets mangeårige bibliotekar, den klassiske filolog *Hans Ræder* – den sidste i universitetets historie, hvis disputats (1900) var affattet på latin – skulde på grund af alder afgå med udgangen af oktober 1939. Det var Svend Dahls tanke, at laboratoriet derefter skulde administreres af Universitetsbiblioteket, medens en af fakultetet valgt efor skulde føre tilsyn dermed på universitetets vegne. Bibliotekarstillingen skulde nedlægges og Universitetsbibliotekets medhjælpssum til gengæld forhøjes. Som assistent ved laboratoriet ansattes filologen *Harry Andersen* (f. 1901), hvis stilling 1944 omdannedes til en bibliotekarstilling ved Universitetsbiblioteket, men med hovedsagelig tjeneste ved laboratoriet. Denne ordning bibeholdtes til 1967, da stillingen omdannedes til en afdelingslederstilling ved Filologisk Laboratorium, nu helt frigjort for bindingen til Universitetsbiblioteket.

De detaillerede og ret uhåndterlige regler for indkøbssamarbejde, der indeholdtes i ordningen af 1939, var i praksis for længst opgivet, et eksempel på, at et bibliotekssamarbejde, der går ned i de mindste enkeltheder, er lige så tungt arbejdende, som et samarbejde efter store linjer og vide rammer er frugtbart og rationelt. Universitetsbiblioteket og Filologisk Laboratorium

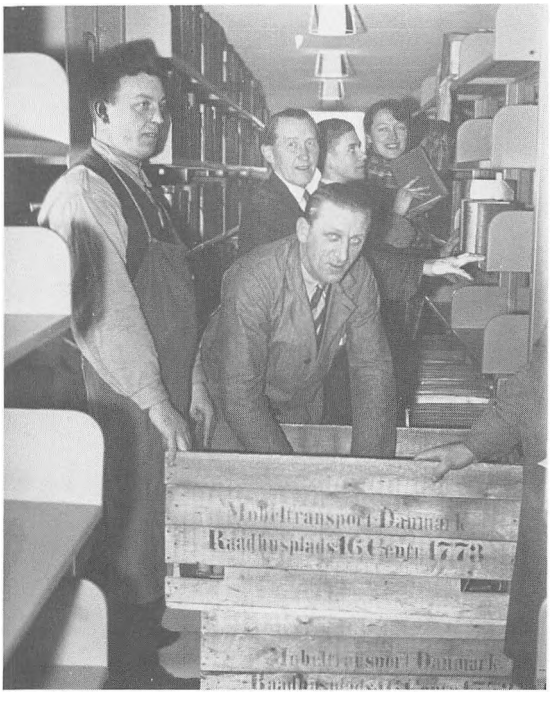

Fig. 121. Et situationsbillede fra UB 2's indflytning i Nørre Allé. Personerne er, foruden en flyttemand, bibliotekets chauffør Axel Jensen, bibliotekar Fr. Birket-Smith, den unge medhjælper og senere mangeårige vagtmester Eyvind Høybye og biblioteksassistent Oda Rasmussen (senere gift Monsrud), der også i en årrække var Studenterforeningens bibliotekar, alle fire højt fortjente medarbejdere. Foto i Extrabladet 1938.

kom ikke til at virke som den enhed, man havde forestillet sig, men naturligvis fik den daglige nabokontakt betydning, omend i mere uformel skikkelse. Hvorom alting er, universitetets filologiske studerende fik et godt og påskønnet arbejdssted inden for det gamle biblioteks rammer.

Ved Universitetsbibliotekets deling flyttedes disputatssamlingen og som nævnt disputatsudvekslingen til 2. afdeling; de humanistiske disputatser overførtes efterhånden til Det kgl. Bibliotek. Bogsamlingen i øvrigt blev delt meget præcist lige over: 260.000 bind flyttede til Nørre Allé, 262.000 blev tilbage. Selv om tilbygningen og håndskriftsamlingens rum var afgivet til anden brug, kunde hele bogbestanden dog let rummes i den store bogsal.

Kælderen fik da en ny funktion, idet Det kgl. Biblioteks bestand af provinsaviser flyttedes dertil, således at den sammen med Universitetsbibliotekets hovedstadsaviser (provinsaviserne var ikke afleveringspligtige til UB) udgjorde en tilnærmelsesvis fuldstændig samling af danske aviser. Tre kontorrum i stueetagen blev omdannet til en speciallæsesal for aviser, som altid siden er blevet stærkt benyttet af en bred kreds af læsere; i de senere år nok med noget stærkere repræsentation af studerende, idet avismaterialet i stigende grad er taget i benyttelse som kildestof for bl.a. historie- og danskstuderende. Sliddet på originalaviserne har medført, at der i stigende omfang må henvises til benyttelse af mikrofilm.

En anden særsamling i UB 1 bør nævnes: *Dramatisk Bibliotek.* Denne samling af over 20.000 bind trykte og utrykte, især nyere, dramatiske tekster er en selvejende institution, der dog i henseende til lokale og personale er integreret i Universitetsbiblioteket. Samlingen har stor betydning både for teatervidenskaben og den praktiske teatervirksomhed; den forventes i øvrigt at gå over i rent statseje i 1980.

RIGSBIBLIOTEKAREMBEDETS FØRSTE ÅR

Med formålsparagrafferne for de to københavnske hovedbiblioteker og med omfordelingen af dele af deres opgaver og bogbestand var et vigtigt programpunkt i kommissionsbetænkningen af 1926 ført ud i livet, og det havde så at sige fået fysisk form ved opførelsen af nybygningen for Universitetsbibliotekets 2. afdeling. En administrativt styret koordinering af bibliotekernes virksomhed forekom at ligge i naturlig forlængelse af de trufne dispositioner. Dette blev realiseret på den enkle måde, at Svend Dahl ved Carl S. Petersens afgang den 1. april 1943 rykkede ind i den ledige overbibliotekarstilling og fik titlen *rigsbibliotekar.* Umiddelbart betød dette, at de to biblioteker, der især tjener Københavns Universitet, kom under fælles ledelse, og endvidere, at der var skabt et organ til varetagelse af fællesanliggender for danske videnskabelige biblioteker; i bemærkningerne til finanslovforslaget tales der om »et Centralorgan, foreløbig omfattende disse to Biblioteker«. Denne foreløbighed består endnu, selv om man kan forvente, at der af de overvejelser, bibliotekskommissionen af 1976 har gjort sig herom, kan fremgå en nyordning af bibliotekernes centralstyrelse.

På afstand set kan oprettelsen af rigsbibliotekarstillingen 1943 synes nok så dristig. Det var en stor opgave, der lagdes op til, og i første omgang var der kun Svend Dahl selv til at løse den. Han var imidlertid i sin bedste alder – 55 år – og havde grundige erfaringer, hvortil kom en ejendommelig lethed til at få arbejde fra hånden. Hans ræsonnement for at vove springet har uden tvivl været, at lejligheden måtte benyttes, hvorefter opbygningen af et administrativt apparat måtte komme efterhånden. Et plus har det vel også været, at hans læremester *H. O. Lange* kort før sin død støttede planen over for ministeriet.[10]

Blev rigsbibliotekarembedet ikke i første omgang udbygget personalemæs-

10. Svend Dahl: *H. O. Lange og de videnskabelige Biblioteker.* Optrykt i *H. O. Lange,* udg. af Danmarks Biblioteksforening, 1959, s. 77. Langes responsum kan formodes at være bilagt »Memorandum angaaende Centralisering af Statens videnskabelige Biblioteksvæsen«; dette er journaliseret i Undervisningsministeriets 2. dept.s journal under nr. 2277/42, men har ikke kunnet findes i RA eller i de ministerielle arkiver.

sigt, oprettedes der dog en yderligere chefstilling ved Universitetsbiblioteket, således at hver af afdelingerne hayde sin egen overbibliotekar; den lærde boghistoriker *Lauritz Nielsen* (1881-1947) udnævntes til overbibliotekar ved UB 1 og zoologen *Jean Anker* (1892-1957) ved UB 2. Overbibliotekarerne har ansvaret for Universitetsbibliotekets daglige drift, men i de fleste sager er rigsbibliotekaren mellemled mellem dem og ressortministeriet. En tilsvarende overbibliotekarstilling ved Det kgl. Bibliotek oprettedes derimod ikke, hvad der ellers nok havde været logisk.

Svend Dahl fik kun 9 år at virke i på sin nye post; svigtende helbred nødte ham til at tage sin afsked i 1952. De ydre forhold var heller ikke gunstige: krigsforholdene medførte ekstraordinære og lidet frugtbare foranstaltninger, men ikke destomindre blev hans embedstid præget af ikke få initiativer, der fik langtrækkende virkninger.

Straks ved krigsudbruddet 1939 var de umisteligste dele af bibliotekernes samlinger blevet anbragt i nogenlunde sikkerhed i nederste etage i UB 2's bogtårn, men bortset fra mørkelægningen i 1940 og deraf flydende ubekvemmeligheder forløb den daglige drift endnu et par år forholdsvis uforstyrret. Bombardementet af Burmeister & Wain 27. januar 1943 viste imidlertid tydeligt, i hvilken grad Det kgl. Bibliotek lå på en udsat plads, og efter at universitetet i maj samme år havde accepteret den forringelse i forskningsvilkårene, som en yderligere evakuering måtte medføre, flyttedes ca. 120.000 bind til forskellige depoter; det største indrettedes i domkirken i Maribo. Bibliotekerne og deres samlinger kom imidlertid uskadt gennem krigstiden; værre var det, at besættelsen afskar anskaffelsen af bøger og tidsskrifter fra store dele af verden, omend forholdene også bevirkede, at der kunde foretages ekstraordinære anskaffelser af tysk videnskabelig litteratur.

Vilde det være muligt at sikre de danske biblioteker en rimelig del af den videnskabelige bog- og tidsskriftproduktion især fra England og USA? Med flere års forsinkelse at udfylde huller i tidsskriftrækker er ofte vanskeligt, og netop under krigsforhold kunde papirrationering betyde, at oplagstallene dalede. Danske kredse i USA tog værdifulde initiativer under ledelse af professor *Harald Ingholt,* Yale University; gennem embedsmænd ved Det kgl. Bibliotek, som havde mulighed for – eller var tvunget til – at besøge eller tage ophold i Sverige, etableredes der forbindelse til England, hvor gesandtskabet påtog sig at stå i forskud med de fornødne pengemidler. Således undgik bibliotekerne de værste lakuner, og accessionskatalogens svulmen i årene efter krigen bærer vidne om, at det var betydelige bogmasser, det drejede sig om. For blot at tage et enkelt eksempel: fra 1944/45 til 1946/47 steg antallet på UB 2's løbende tidsskfifter fra 569 til 4154.

Anskaffelsen af udenlandsk videnskabelig litteratur sker imidlertid ikke

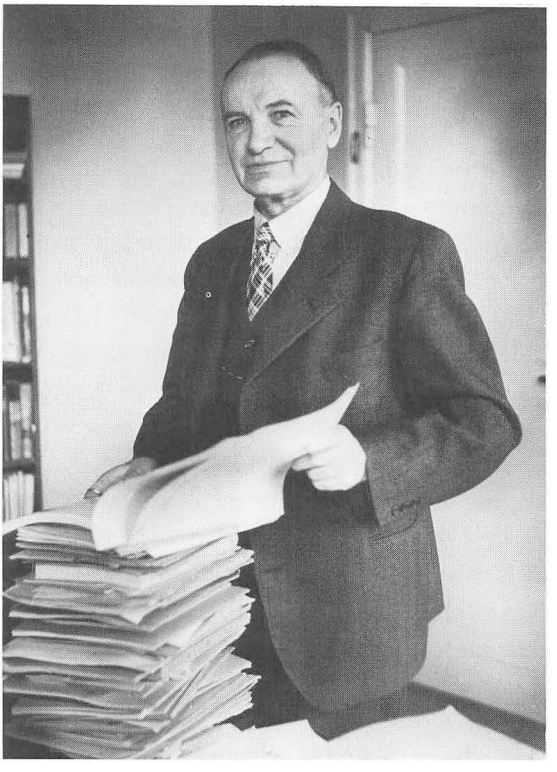

Fig. 122. Jean Anker, overbibliotekar ved UB 2 1943-57. Foto ca. 1950. KB. Billedsamlingen.

blot ved køb, men også ved udveksling, således som det fra gammel tid har været skik med bl.a. disputatser, der ofte ikke er forlagsartikler og derfor vanskelige at erhverve gennem de sædvanlige boghandelskanaler. Det samme gælder statstryksager og en stor del af litteraturen fra lande med ikke-konvertible valutaer. For at være rustet til efterkrigstiden planlagde rigsbibliotekaren en central institution, der efter de første planer skulde omfatte et kontor for internationale bytteforbindelser, en centralinstans for modtagelse og fordeling af boggaver samt et depotbibliotek, som kunde aflaste bibliotekernes magasiner for sjældnere benyttede publikationer – at dette sidste ikke blev realiseret, har eftertiden meget måttet beklage.

Da man i 1946 kunde oprette Danmarks Institut for international Udveksling af videnskabelige Publikationer (Institut Danois des Échanges internationaux de publications scientifiques et littéraires) – i daglig tale kaldet I.D.É. – var det kun den første af de nævnte funktioner, der kunne satses på, og derved er det indtil videre forblevet. Til gengæld er så denne virksomhed blevet af betydeligt omfang, da Videnskabernes Selskab straks efter instituttets oprettelse ønskede, at det skulde overtage selskabets

omfattende byttevirksomhed, ligesom også universitetets disputatsudveksling fra 1970 er gået over på instituttets hænder. Derudover er der i årenes løb sluttet udvekslingsoverenskomster om statstryksager med 14 lande – deriblandt USA og Sovjetunionen – ligesom instituttet har udviklet sig til central for udveksling af dubletter mellem inden- og udenlandske biblioteker. Omfanget af dets virksomhed illustreres ved, at der i året 1976/77 ekspederedes ca. 123.500 kg ind- og udgående post.

Fra planlægningens begyndelse var den idérige *Kay Schmidt-Phiseldeck* (1894-1970) instituttets leder; efter hans afgang i 1957 har det været ledet af den ligeledes internationalt orienterede *Rita Ejlersen* (f. 1914). Siden 1974 har I.D.É. til huse i J. F. Classens biblioteksbygning i Amaliegade, der således efter mere end et århundredes forløb atter tjener biblioteksformål.

Schmidt-Phiseldeck fik i 1946 titlen overbibliotekar, og en tilsvarende stilling fik samtidig lederen af Det kgl. Biblioteks danske afdeling, *Richard Paulli* (1890-1975). Dermed var begyndelsen gjort til en departementalisering af Det kgl. Bibliotek, hvor der i tidens løb er oprettet i alt 11 afdelingschefstillinger med titlen førstebibliotekar samt 2 direkte under rigsbibliotekarembedet; på Universitetsbiblioteket findes 3 lignende stillinger, 1 på 1. afdeling og 2 på 2. afdeling. Det er ovenfor blevet nævnt, at rigsbibliotekarembedet ved sin oprettelse ikke bestod af andre end rigsbibliotekaren selv. Gradvis fik embedet dog eget personale; således blev *Palle Birkelund* (f. 1912) i 1949 udnævnt til bibliotekar ved rigsbibliotekarembedet, en højst tiltrængt aflastning af rigsbibliotekaren. To af førstebibliotekarerne er blevet udnævnt til æresdoktorer ved universitetet: Richard Paulli i 1960 og lederen af Judaistisk afdeling *Rafael Edelmann* (1902-72) i 1966.

Udadtil var det første tiår efter krigen endnu relativt roligt; benyttelsen steg, men i jævn takt: det samlede udlån fra Det kgl. Bibliotek og Universitetsbiblioteket steg med 19%; men fra 1955/56 til 1965/66 steg det samlede udlån fra ca. 105.000 til ca. 170.000 – en stigning på 62%. Der var i efterkrigsårene en mærkbar vækst i den internationale bogproduktion, som bevillingsmyndighederne tog rimeligt hensyn til ved i det første tiår at firdoble bibliotekernes indkøbskonti. Det var da også på de indre linjer, reformerne især trængte sig på.

Det gjaldt i første række Det kgl. Bibliotek; Universitetsbibliotekets 2. afdeling havde de mest tidssvarende ydre forhold, og 1. afdeling var endnu af en så overskuelig størrelse, at det kunde administreres på traditionel håndværksmæssig vis. Yderligere var Det kgl. Biblioteks bygning nu fuldt udnyttet; indsætning af nye reoler på gange og trapper, omflytning af bogbestanden, som Carl S. Petersen havde gennemført med energisk indsats

af egen håndkraft, og indretning af kontorer i kroge og magasinrum havde indtil da klaret problemerne; men den store tilvækst af bøger og som følge deraf også af personale påkaldte nu mere radikale løsninger.

Svend Dahl foretog en slags generalmønstring på et personalemøde, han indbød til den 18. december 1949, og hvor forskellige af hans medarbejdere forelagde bibliotekets problemer og forslag til deres løsning: *Sven Lunn* (1903-69) redegjorde for planerne til en gennemgribende ombygning; men planerne fik en lang og trang vej gennem bevillingsmyndighederne – det første byggeudvalg var nedsat den 20. oktober 1944! – og blev i årenes løb underkastet adskillige ændringer. Byggearbejderne er endnu langtfra fuldendt, og for at klare dagen og vejen har rimelige hensyn til Hans J. Holms bygning og Magdahl Nielsens inventar måttet tilsidesættes.

Ypperlig for sin tid var Moldenhawers systematiske katalog fra 1816-30 ikke længere et tidssvarende instrument, men en total omarbejdelse var hverken gennemførlig eller hensigtsmæssig. Det blev derfor bestemt, at der skulde udarbejdes nye alfabetiske og systematiske kataloger for alle bøger trykt efter 1949. Planerne for disse forelagdes af *Henning Einersen* (f. 1910) og *Povl Johs. Jensen* (f. 1911). Medens den alfabetiske katalog kom i gang uden større vanskeligheder, kom den ulige vanskeligere systematiske i nogen grad til at lide under, at både Povl Johs. Jensen og hans efterfølger *Mogens Blegvad* (f. 1917) forlod bibliotekets tjeneste for at blive professorer ved universitetet – det kan i denne forbindelse nævnes, at over 20 universitetsprofessorer, bortset fra de gamle, der kumulerede flere embeder, i kortere eller længere tid har tjenstgjort ved Det kgl. Bibliotek og Universitetsbiblioteket.

Endelig gjorde Palle Birkelund rede for det biblioteksfaglige kursus, der nu for første gang var etableret for bibliotekaraspiranter; dermed var begyndelsen gjort til den faglige uddannelse, der fik fast form ved oprettelsen af Danmarks Biblioteksskole i 1956. Denne fik i første række betydning for biblioteksassistenterne, som derved kvalificeredes til at overtage større dele af det daglige arbejde, der ikke krævede fuld akademisk uddannelse. Siden 1970 betitles de *bibliotekarer,* mens det akademiske personale kaldes *forskningsbibliotekarer.* Man har både på KB og UB stræbt efter, at disse ved deres sagkundskab dækker flest mulige af bibliotekernes fagområder, og det er noget i biblioteksverdenen enestående, at UB 2's akademiske personale udelukkende består af naturforskere og læger.

I krigs- og efterkrigsårene var der også megen grøde i Det kgl. Biblioteks specialsamlinger: ved beskæftigelsesforanstaltninger for arbejdsløse musikere etableredes under Sven Lunns ledelse et betydeligt orkesterbibliotek af især ældre dansk musik, der er kommet til at betyde meget for musiklivet rundtom

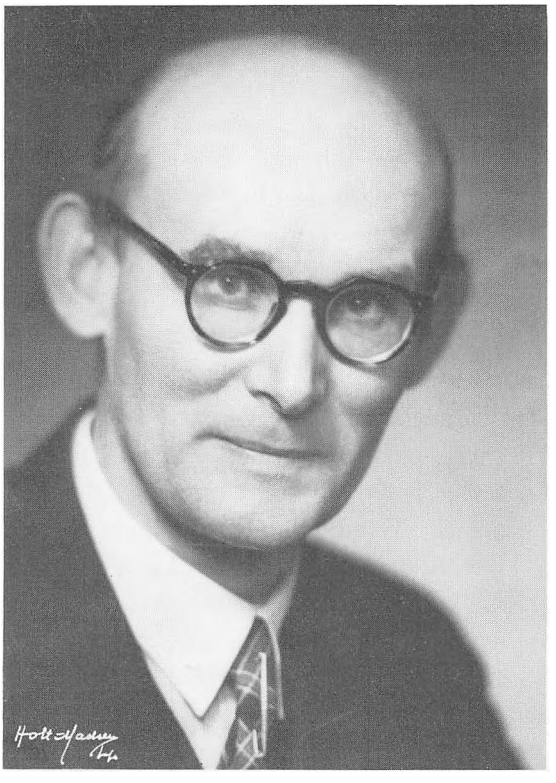

Fig. 123. Helge Topsøe-Jensen, overbibliotekar ved UB 1 1947-65. Holt & Madsen fot. 1946. KB. Billedsamlingen.

i landet, og Kort- og billedafdelingen har gennemgået en iøjnefaldende udvikling siden *Bjørn Ochsner* (f. 1910) overtog ledelsen i 1945. Målt med international alen må vel dog især nogle meget værdifulde erhvervelser til de østerlandske samlinger noteres: I 1950 købtes med bidrag fra forskellig side for 170.000 kroner *Lazarus Goldschmidts* berømte judaistiske bibliotek; det omfattede ganske vist kun ca. 2500 bind, men næsten alle er rarissima og unica, dertil i enestående gode eksemplarer, og Det kgl. Bibliotek er derved blevet førende i Europa på dette område. I sidste øjeblik, før det kommunistiske Kina overtog magten i Tibet, lykkedes det *prins Peter af Grækenland og til Danmark* at skaffe biblioteket en overordentlig værdifuld samling tibetanske bloktryk.[11]

Også andre orientalske samlinger fik værdifuld tilvækst, hvad der førte til en genoptagelse – efter 100 års forløb – af udgivelsen af trykte kataloger over Det kgl. Biblioteks orientalia. Arbejdet udførtes af udenlandske specialister

11. H. R. H. Prince Peter of Greece and Denmark: *Books from Tibet,* Fund og Forskning II, 1955, s. 113-124.

under ledelse af professor *Kaare Grønbech,* der ved sin tidlige død (1957) ikke nåede at se noget deraf ført til ende; det første bind i den nye serie udkom 1966, og der er hidtil udkommet 4 bind i alt.[12]

Der var således lagt udviklingslinjer langt ud i fremtiden. Denne tegnedes af Palle Birkelund, der i 1952, kun 40 år gammel, men med over halvdelen af sit liv tilbragt i bibliotekstjeneste, afløste Svend Dahl som rigsbibliotekar. Allerede i 1947 var der sket et chefskifte på Universitetsbibliotekets 1. afdeling: Lauritz Nielsen døde og afløstes af litteraturhistorikeren *Helge Topsøe-Jensen* (1896-1976). Den samtidig med Lauritz Nielsen udnævnte overbibliotekar ved Universitetsbibliotekets 2. afdeling, Jean Anker, nåede heller ikke at sidde sin tid ud; han døde i 1957 og efterfulgtes af *J. Prytz Johansen* (f. 1911), af uddannelse fysiker, men siden 1965 professor i religionshistorie ved Københavns Universitet.

OMKRING 1960

Det kongelige Bibliotek

Til de indre reformer på Det kgl. Bibliotek kom forskellige udadvendte initiativer, ikke blot over for universitetet og forskningen, men også over for offentligheden i almindelighed. Man bestræbte sig på at placere biblioteket som national kulturinstitution på linje med f.eks. Nationalmuseet. At dette i vid udstrækning lykkedes, vidner den interesse om, som er blevet mange af bibliotekets udstillinger til del. Ofte har de, som rimeligt er, været knyttet til mindedage for mennesker og begivenheder, om hvilke biblioteket har ejet et udstillingsegnet materiale, men udstillingerne har også kunnet illustrere nyerhvervelser og aktuelle spørgsmål; således bidrog Det kgl. Bibliotek ved to lejligheder til meget besøgte udstillinger i Nationalmuseet (1953) og Statens Museum for Kunst (1965), der belyste de islandske håndskrifter, der da var genstand for så stor offentlig og politisk interesse. Hvilken stilling man end måtte have over for den planlagte udlevering, måtte det dog være indlysende, at man på Det kgl. Bibliotek måtte føle udleveringen som et tab; blandt de berørte håndskrifter fandtes nogle af bibliotekets største skatte og tilmed de, der markerede Frederik IIIs grundlæggelse af Det kgl. Bibliotek. I 1970 måtte biblioteket tage afsked med Flatøbogen og Codex regius af den ældre Edda.

12. G. Gœdès: *Catalogue des manuscrits en pali, laotien et siamois provenant de la Thaïlande,* 1966. – W. Heissig: *Catalogue of Mongol books, manuscripts and xylographs,* 1971. – P. Voorhoeve [et al.]: *Catalogue of Indonesian Manuscripts* I-II, 1975-77.

Udstillingsvirksomheden, ligesom relationerne til offentligheden overhovedet, varetages siden 1966 af Kontakt- og oplysningsafdelingen.

En yderst værdifuld tilvækst til nationalbiblioteket var til gengæld grosserer *Holger Laage-Petersens* ca. 4500 numre store H. C. Andersen-samling, der var i en udsøgt stand; den var testamenteret biblioteket og fik sin plads dér i 1954. Samme år udkom det første bind af årbogen *Fund og Forskning i Det kgl. Biblioteks samlinger;* årbogen, der er udkommet regelmæssigt siden, tjener ved sit lærdoms- og kulturhistoriske indhold til at vise Det kgl. Bibliotek som videnskabeligt arbejdende institution; den blev, efter redaktørens ønske anonymt, redigeret af R. Paulli, der ganske vist det følgende år afgik fra sin stilling, men derefter helligede sig redaktionsarbejdet i 18 år, prægende årbogen med sin lærdom og sikre smag. I 1963 oprettedes Nationalbibliografisk afdeling, hvorfra i årenes løb en række publikationer af praktisk og videnskabelig betydning er udgået; nævnes kan bl.a. den vigtige række *Bidrag til H. C. Andersens bibliografi.*

I 1958 blev der taget tre skridt af betydning for universitetsbiblioteksfunktionerne. Det ene var en overenskomst mellem Det kgl. Bibliotek og Universitetsbiblioteket på den ene side og universitetet på den anden, ifølge hvilken bibliotekerne gav afkald på kravet om individuel kaution for universitetets studerende, idet universitetet overtog kautionsforpligtelsen. Det var en oplagt forenkling for bibliotekerne og deres lånere; man havde dog ikke regnet med, at studentertallet i løbet af få år vilde udvikle sig så eksplosivt, at forpligtelsen de facto blev umulig for universitetet at overholde.

Bestående blev imidlertid de kurser for yngre studerende, der også tog deres begyndelse i 1958. En forløber for disse – og samtidig en genoptagelse af en gammel tradition – var de forelæsninger i bibliografi og bibliotekskundskab, som Lauritz Nielsen afholdt i 1930'rne. Der blev indskrevet 125 studerende til det første kursus, og interessen for denne introduktion voksede, så man i 1965 kunde notere sig 878 deltagere. Disse kurser har sikkert haft betydning for den stigning i Det kgl. Biblioteks benyttelse, der var så tydelig i disse år.

Endelig nedsatte universitetet et udvalg bestående af professorerne *Stig Iuul, Louis Hjelmslev, Svend Pallis* og *Povl Johs. Jensen* »med det formål at fremme et fastere organiseret samarbejde mellem statens videnskabelige biblioteksvæsen og videnskabelige institutioner inden for humanistiske videnskaber«.[13] Et praktisk udtryk for sådanne bestræbelser blev instituttjenesten, der oprettedes ved aftale mellem universitetets rektor (*Carl Iversen*) og rigsbibliotekaren den

13. Meddelelser fra Rigsbibliotekaren IX, 1958, nr. 2, s. 1.

22. november 1960. Aftalen omfatter de tre fakulteter, for hvis fag Det kgl. Bibliotek med få undtagelser er hovedbibliotek.[14]

Institutterne inden for de humanistiske områder i videste forstand er stort set af ret ny dato; tidligere havde de fleste forskere deres arbejdsplads på hovedbibliotekernes læsesale, eller de arbejdede hjemme. Efterhånden som der oprettedes rimelige arbejdspladser for ansatte ved institutterne, hvor også en del af den nødvendlige litteratur fandtes ved hånden, var det naturligt, om forskerne fik deres hovedarbejdssted der; men konkurrere i bredde og dybde med hovedbibliotekerne kunde institutternes bogsamlinger naturligvis ikke. Derfor stipuleredes det i aftalen, at Det kgl. Bibliotek forpligtede sig til at bringe den ønskede litteratur til benyttelse på institutterne, også som semester- eller depotlån, og endvidere at bistå institutterne i biblioteksteknisk henseende, eventuelt ved helt at overtage katalogiseringen. Der skulde foregå udveksling af katalogkort mellem Det kgl. Bibliotek og institutterne, som forpligtede sig til at stille sådan litteratur til disposition for udlån, der ikke fandtes på offentlige biblioteker. Endelig forpligtede man sig til gensidig konsultation vedrørende anskaffelsen af kostbare værker, men derudover skulde der ikke forekomme noget indkøbssamarbejde. Arbejdet er i de forløbne år i det store og hele forløbet efter de skitserede retningslinjer; antallet institutter, der omfattes af ordningen, nåede i 1976 op på 62.

Også på anden måde åbnedes der for et nærmere forhold mellem specialister på Det kgl. Bibliotek og universitetet: fra 1961/62 deltes bibliotekets indkøbsbudget mellem bibliotekets fagreferenter, således at ansvaret for et bestemt område inden for givne økonomiske rammer hviler på en bestemt person, for hvem det vil være naturligt at konferere med fagfæller på universitetet om boganskaffelser; vigtigheden af personlige kontakter blev derved understreget.

Universitetsbiblioteket

20 år efter indvielsen af Universitetsbibliotekets 2. afdeling begyndte pladsmanglen at indfinde sig; som det første middel til afhjælpning af denne opstilledes hele den ældre bogmasse kompres. I 1963/64 opstilledes en del nye reoler, men da var også mulighederne for udvidelse inden for de givne

14. Tillæg til Meddelelser fra Rigsbibliotekaren XI, 1960, nr. 4; optrykt i det i note 18 anf. arb. s. 95-96. Beretninger fra Instituttjenesten i Årbog 1963/64 ff, for KB og UB i det hele Årbog 1969/70 ff.

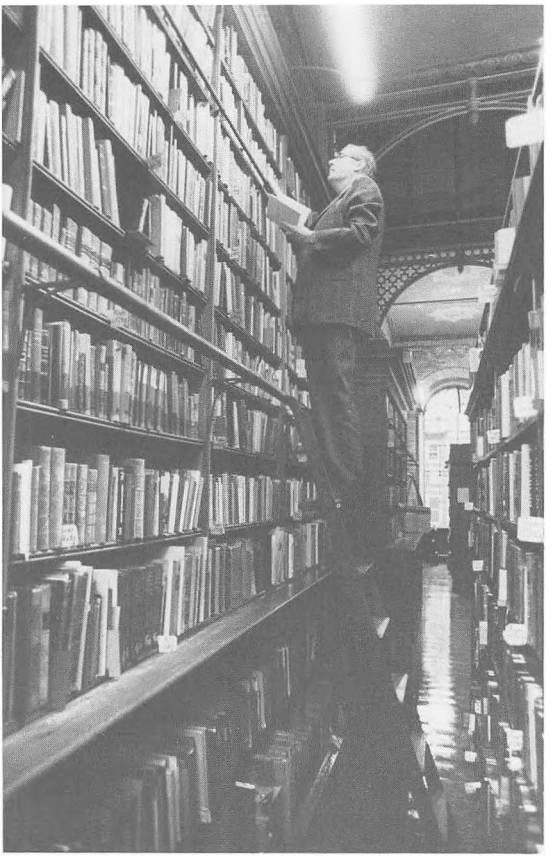

Fig. 124. Spitzwegs berømte »Bogorm« vilde sikkert den dag i dag kunne finde sig til rette i Herholdts gamle Universitetsbibliotek. Casper Thorsøe fot. 1978. UB 1.

rammer udtømt. Et forslag til udvidelse af bygningen, der bl.a. omfattede den allerede ved opførelsen forudsete forhøjelse af bogtårnet med 5 etager, var året forinden blevet udarbejdet af kgl. bygningsinspektør *Nils Koppel,* men det fik lige så krank en skæbne som adskillige andre byggeplaner, og ligesom Det kgl. Bibliotek gik man en tid i møde, hvor presset måtte lettes ved isolerede foranstaltninger. I de gode år i tresserne lykkedes det vel stort set at fordoble indkøbssummerne og personalet, når Det kgl. Bibliotek og Universitetsbiblioteket tages under ét, men de bygningsmæssige forbedringer, der var en naturlig konsekvens af væksten, udeblev.

Universitetsbibliotekets 1. afdeling, der på grund af sin mere beskedne tilvækst ikke stod over for umiddelbare pladsvanskeligheder, opnåede imidlertid i løbet af halvtredserne at få Herholdts i arkitekturhistorisk henseende skelsættende bygning befriet for adskillige skæmmende indgreb, som man i årenes løb havde været nødsaget til at foretage. Inden bygningens 100-års jubilæum blev således de indbyggede kontorer i trappehuset – der sidst afgav

plads for Folkemålsudvalget – fjernet, og de oprindelige kulørte ruder blev genskabt. Det viste sig imidlertid, at den anvendte teknik ikke var holdbar, men med støtte fra Sonningfonden og med anvendelse af ny teknik genopstod de atter i årene 1977-78, udført af maleren *Mogens Jørgensen* efter Herholdts bevarede tegninger. Bygningen blev i 1959 fredet i klasse A.

Begge Universitetsbibliotekets afdelinger skiftede i tresserne chef: i 1965 afgik H. Topsøe-Jensen på grund af alder, og J. Prytz Johansen blev professor i religionshistorie ved Københavns Universitet. I 1966 blev litterærhistorikeren *Torben Nielsen* (f. 1918) overbibliotekar ved 1. afdeling og ornitologen *Bernt Løppenthin* (f. 1904) ved 2. afdeling. Medens 2. afdelings overbibliotekarer indtil da var hentet fra biblioteket selv, kom Torben Nielsen som sine to forgængere fra Det kgl. Bibliotek. Løppenthin afgik på grund af alder i 1974 og efterfulgtes af edb-eksperten *Mogens Boman* (f. 1933, overbibliotekar 1974-76) og civilingeniør *Kell Prehn* (f. 1935, overbibliotekar 1977-), begge med bibliotekserfaringer fra Danmarks tekniske Bibliotek.

MASSEPROBLEMER OG KNAPHED

De masseproblemer, der blev følelige i løbet af tresserne, var dels en voldsom tilgang til universitetsstudierne og dels en stejlt stigende vækst i publikationen af forskningsresultater, især i form af en enorm tidsskrift- og rapportflora. Det klassiske udtryk »informationseksplosionen« blev lanceret i den amerikanske Weinberg-rapport i 1963, og den skal her kun illustreres ved det næsten barokke eksempel, som blev leveret ved Bergens universitets årsfest i 1962 af dets rektor, fysikeren *Bjørn Trumpy:* »Det er regnet ut at den kunnskapsmasse som i vår tid omfattes av naturvitenskapen, blir fordoblet hvert 10. år, og på dette grunnlag har man funnet at hvis »Physical Review«, som er tidsskrift for fundamental fysikk, fortsetter den eksponentielle vekst som det hadde i årene 1954-60, vil det i løpet av neste århundrede veie mer enn hele jordkloden. Da dette er umulig, må man vel regne med at vekstfunksjonen vil bli en annen, og at det må finnes andre måter for oppbevaring og videreføring av kunnskap«.[15]

Disse omstændigheder skal i sig selv ikke kommenteres yderligere, men det siger sig selv, at de måtte få afgørende betydning for bibliotekernes virksomhed og planlægning. Den eksplosive udvikling ramte i første række de tekniske og naturvidenskabelige fag – det er ikke tilfældigt, at det valgte eksempel er hentet fra fysikken – men socialvidenskaberne, hvortil man i nogen grad kan regne psykologien, fulgte ganske godt med i udviklingen. På

15. Gerhard Munthe: *Boken og veksten inn i fremtiden* i *Boken og fremtiden,* Oslo 1977, s. 33.

psykologiens område skete der for øvrigt det, at Universitetets psykologiske Laboratorium, der i en årrække havde været hovedbibliotek for psykologi, på grund af vanskelighederne ved at opfylde de dermed forbundne forpligtelser i 1960 overdrog disse til Det kgl. Bibliotek med undtagelse af visse specialia, som bl.a. Universitetsbibliotekets 2. afdeling og Statens pædagogiske Studiesamling (nu: Danmarks pædagogiske Bibliotek) tog sig af.

Blev indkøbsmulighederne end kraftigt forstærket – for Det kgl. Bibliotek og Universitetsbiblioteket tilsammen fra 1.175.000 kr. i 1960/61 til over 5 millioner ti år senere – var det dog en faldende procent af den samlede videnskabelige produktion, der kunde erhverves. En hjælp var naturligvis det stigende antal referattidsskrifter, men dermed forholder det sig som menukort: de skærper appetitten, men mætter ikke. Yderligere har referattidsskrifterne nået et sådant omfang, at det kan blive ret så besværligt at nå frem til de relevante oplysninger. Derved opstod tanken om at korrespondere direkte via edb med de magnetbånd, der bruges til fremstillingen af den amerikanske Index medicus, det såkaldte MEDLARS-system. Denne mulighed danner baggrund for oprettelsen af dokumentationsafdelingen ved Universitetsbibliotekets 2. afdeling i 1967.[16]

Siden da er der skabt forbindelse fra Universitetsbibliotekets 2. afdeling til en række andre databaser, der omfatter de fleste af bibliotekets dækningsområder. Til gengæld har en af bibliotekets egne konventionelle dokumentationstjenester måttet opgives: Fra 1928 udgav og distribuerede biblioteket *Index medicus Danicus* på kort; fra 1948 udkom den i trykt form, men også den danske medicinske litteratur voksede stærkt, og Den almindelige danske Lægeforening, under hvis auspicier den udkom, kunde ikke vedblive med sin støtte, så den sidste årgang blev 1973. Det må dog tilføjes, at en stor del af det danske medicinske artikelstof nu var medtaget i MEDLARS' database.

Lignende søgetjenester er i nyeste tid oprettet ved Det kgl. Bibliotek, indtil nu omfattende psykologi, sociologi, historie og lingvistik.[17]

Man kan med rette sige, at disse informations- og dokumentationstjenester ligger i forlængelse af den litteraturvejledning, der altid er indgået i bibliotekernes virksomhed over for deres publikum; de ændrede metoder – der ofte giver præcisere svar på specifikt formulerede spørgsmål – bygger imidlertid i vid udstrækning på udenlandske tjenesteydelser, der må betales for, og fravigelsen af det traditionelle gratisprincip er ikke sket uden beklagelse fra biblioteksside.

16. *Fortegnelse over databaser tilgængelige ved Dokumentationsafdelingen,* 2. rev. udg., 1977, 11 s. (Publikumsorientering nr. 1, Universitetsbiblioteket, 2. afdeling).

17. *EDB-litteratursøgning ved Det kongelige Bibliotek,* 1978 (Det kongelige Bibliotek, Publikumsorienteringer 11).

Et andet punkt, hvor driftsøkonomiske synspunkter trænger sig på i bibliotekernes virksomhed, er fotokopieringen. Dette har især været føleligt på Universitetsbibliotekets 2. afdeling, hvor udlånsstigningen i høj grad koncentreredes til visse hovedtidsskrifter, hvorfor disse måtte undtages fra udlån og benytterne i stedet modtog fotokopier af de ønskede artikler. Dette var naturligvis også til fordel for lånerne, men nu da leveringen af fotokopier nærmer sig en million om året, er det klart, at det rejser nye arbejdsmæssige og økonomiske problemer for biblioteket.

Lige så lidt som Det kgl. Bibliotek har Universitetsbibliotekets 2. afdeling fået sine lokaleproblemer løst. Det er ovenfor nævnt, at Nils Koppel i 1963 udarbejdede et forslag til bygningsudvidelser; i 1967 nedsattes et byggeudvalg. Vil det end være upassende at karakterisere den 500 m^2 store pavillon, der i 1975 kunde tages i brug, som en latterlig mus, var det dog ikke noget stort dyr, bjerget barslede med. Det var dog ganske velskabt og gav især dokumentations- og tidsskriftafdelingerne forbedrede arbejdsvilkår. Medens pavillonen ligger i umiddelbar tilslutning til hovedbygningen, har en stor del af bogsamlingen måttet finde plads i en bygning på Nørrebro, som universitetet havde købt af hensyn til planlagte udvidelser. Disse er nu ikke længere aktuelle, hvorfor denne samling i foråret 1979 flytter til kældermagasiner under Danmarks tekniske Bibliotek i Lundtofte; det er illustrerende for udviklingen, at denne flytning omfatter flere bøger end UB 2's flytning til Nørre Allé i 1938! De i samme bygning opbevarede store dele af Det kgl. Biblioteks og Universitetsbibliotekets avissamlinger vil indtil videre få plads i Vestindisk Pakhus, der i 1971 erhvervedes af Kulturministeriet og bl.a. stilledes til rådighed for Det kgl. Bibliotek.

Efter at Universitetsbiblioteket i 1930 var flyttet fra universitetets direkte administration, hørte det dog – sammen med Det kgl. Bibliotek – i en menneskealder under samme ministerium; men ved dannelsen af Ministeriet for kulturelle Anliggender i 1961 fulgte rigsbibliotekarembedets institutioner med over i det nydannede ministerium. I hvilken grad dette kan have haft indflydelse – om overhovedet – på det faktum, at de i de følgende år stærkt stigende bevillinger til universitetet ikke, trods en betydelig vækst, i samme grad modsvaredes af bevillingerne til bibliotekerne, kan der kun gisnes om. Men at de fjernere administrative forhold påkaldte et organiseret samarbejde mellem universitetet og bibliotekerne, er klart. Det må nok også ses i lyset heraf, at et nyt forsøg med et fast samarbejdsorgan fik større kontinuitet end de tidligere. 16. juni 1966 nedsatte Ministeren for kulturelle Anliggender *Fællesudvalget til varetagelse af samarbejdet mellem Det kgl. Bibliotek, Universitetsbiblioteket og Københavns Universitet;* rigsbibliotekaren er dets fødte formand, og det består i øvrigt af Universitetsbibliotekets overbibliotekarer, repræsentanter

for alle fakulteterne samt for rigsbibliotekarembedets administration. Det ser sin vigtigste opgave i at skabe en helhed ud af hovedbibliotekerne og mangfoldigheden af de under universitetet sorterende institut- og laboratoriebiblioteker samt at sikre bibliotekernes optimale nytteværdi for deres primære benyttere.

Med alt forbehold for individuelle afvigelser kunde man blandt universitetets biblioteker skelne mellem på den ene side institutbiblioteker i snævrere forstand, der i første række fungerede som forskningens arbejdsredskaber og som støttedes af Det kgl. Biblioteks og Universitetsbibliotekets 2. afdelings instituttjenester, og på den anden side de store laboratorier (filologisk, juridisk m.fl.), der fungerede som præsensbiblioteker og arbejdslokaler for fagstuderende. Efter styrelsesloven af 1970, ifølge hvilken institutterne ikke blot skulde danne ramme om universitetets forskning, men også om dets undervisning, slettedes i nogen grad skellene mellem de to bibliotekstyper; således opløstes Filologisk Laboratorium gradvis og ophørte formelt at eksistere 31. marts 1976, da dets bogbestand var tillagt de forskellige filologiske institutter. Således har hvert institut et større eller mindre fagbibliotek, naturligvis med forskellig karakter efter forskningens eller undervisningens relative proportioner. Selv om de fleste af disse biblioteker i princippet er præsensbiblioteker, findes der også nogle, der traditionelt har udlånsfunktion, som f.eks. Psykologisk Laboratorium, det eneste, der ved siden af Juridisk Laboratorium har bevaret den gamle betegnelse.

Nogle af disse institutbiblioteker har med tiden fået et betydeligt omfang; som eksempler kan nævnes Historisk Institut, visse af de filologiske og biblioteket på H. C. Ørsted Instituttet. Medens dette forhold i ældre tider med langt færre forskere og studerende kunde vække en vis uro på hovedbibliotekerne, der kunde frygte en urationel spredning af den samlede bogbestand, er dette i dag et problem af mindre betydning. Hvor man under de mindre forhold, der tildels var bestemmende for bibliotekskommissionen af 1924, sigtede på, at en bog – bortset fra den helt grundlæggende litteratur – kun burde findes på ét sted i systemet, må man nu erkende, at udviklingen er løbet fra »énbogsprincippet«. Der er plads for både den ene og den anden bibliotekstype. I løbet af tresserne fordobledes både Det kgl. Biblioteks og Universitetsbibliotekets 2. afdelings udlån; siden 1970 er UB 2's udlån atter fordoblet, medens stigningen på Det kgl. Bibliotek, omend stadig mærkbar, har været mere moderat.

Det er ganske klart, at de ydre rammer ikke har slået til. Ligesom på Universitetsbibliotekets 2. afdeling er det kun i henseende til kontorlokaler, Det kgl. Bibliotek har fået rimelig udvidelse, ved en kontorfløj, der så at sige klistredes på havnefronten af Hans J. Holms bygning, beregnet til 200

Fig. 125. I sin nød for udvidelsesmuligheder blev Det kgl. Bibliotek henvist til at udnytte de indre gårde og den smalle strimmel jord mellem Hans J. Holms bygning og Christians Brygge. Man kunde nok fra bibliotekets side have ønsket en mindre kompakt løsning, men myndighederne kunde ikke anvise andre muligheder. Billedet viser, hvorledes en kontorlænge så at sige er klistret bag på Holms bygning (arkitekt: Preben Hansen); således er den mest vellykkede af husets facader blevet skjult og dermed det store vindue midt på havnesiden, for hvilket Hans J. Holm gav sin konduktør J. Magdahl Nielsen en blank 25-øre som belønning. Peter Schandorf fot. 1979.

personer. Den toges i brug 1968, men magasinpladsen er forblevet uændret, og henved halvdelen af bibliotekets bøger befinder sig stadig i flere depoter i byen og omegnen. Dette medfører stadige bogflytninger, til skade for orden og rimelig betjening. Kontorbygningen var iflg. den kgl. bygningsinspektør *Preben Hansens* plan fra 1961 kun 1. etape af en større ombygning, der endvidere omfattede en udnyttelse af de indre gårde, der i forventning herom havde mistet deres oprindelige haveanlæg. Da det ikke viste sig muligt at få bevillingsmæssigt grundlag for planens gennemførelse i sin helhed, måtte man indtil videre lade sig nøje med en del af den oprindelige 2. etape: i årene 1976-80 gennemføres brandsikring og andre tekniske forbedringer, og tillige opføres en ny administrationsbygning med sikringsrum ud mod vestre gård.

Vanskelighederne har dog ikke hindret Det kgl. Bibliotek i at befæste sin stilling som bogmuseum og litterært arkiv. Håndskriftafdelingen (1943-76

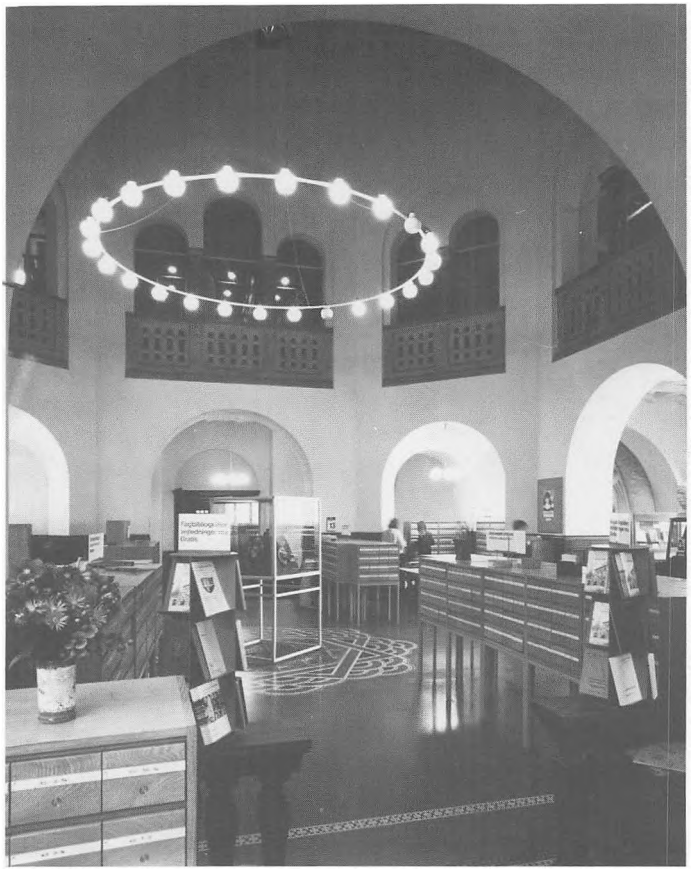

Fig. 126. Enhver besøgende på Det kongelige Bibliotek får straks ved sin indtræden et anskueligt billede af pladsnøden: katalogerne vokser længere og længere ud i den forhal, der tidligere gav plads for rekreation, rolig samtale og beskuelse af bibliotekets skatte. At Bjørnbo nedvurderede den karolingiske oktogon som en »sladrebørs« må afvises som perspektivløs rationalisme. Peter Schandorf fot. 1979. KU.

under ledelse af *Kåre Olsen,* 1906-79) er i støt og stadig vækst og omfattede 1977 56.204 numre. Tilvæksten skyldes ikke mindst, at danske forfatteres manuskripter og brevsamlinger i rigt mål er tilgået biblioteket, heldigvis ofte som gave; ved dyre erhvervelser, som f.eks. et af de meget få eksisterende breve fra Holberg, har man måttet gå udenfor de statslige bevillingsmyndigheder, noget der viser, at der i videre kredse haves forståelse for denne side af bibliotekets virksomhed.

Blandt de centrale opgaver bør nævnes, at rigsbibliotekarembedet har overtaget biblioteksfunktionerne ved Nationalmuseet og Musikkonservatoriet; en større integration har fundet sted i 1967/68 med Centralinstitut for nordisk Asienforskning i Kejsergadekomplekset, hvortil Det kgl. Biblioteks østasiatiske samlinger indtil videre er anbragt. Det bør tillige nævnes, at Accessionskatalogen (jfr. s. 440 f) nu udgives af Rigsbibliotekarembedet, og at dette siden 1970 fungerer som sekretariat for Forskningsbibliotekernes Fællesråd.

Fig. 127. Uspoleret er Det kongelige Biblioteks læsesal med de blankpolerede granitsøjler og det solide mahogniinventar. Men i mediealderen savner man i høj grad speciallæsesale til brug af audio-visuelt apparatur. Peter Schandorf fot. 1979. KU.

Bibliotekerne og studenterne

Det er ovenfor nævnt, at Det kgl. Bibliotek i 1958 påbegyndte kurser i biblioteksbenyttelse for universitetsstuderende. Efter nogle års erfaringer blev de i 1966 omorganiseret, således at der dels blev givet korte introduktioner for yngre studerende, der først og fremmest sigtede på praktisk vejledning til bibliotekets brug, dels mere indgående kurser i fagbibliografi for viderekomne studerende. Fra begyndelsen forelå der i forbindelse med disse vejledninger noget duplikeret materiale; dette er efterhånden udbygget til en række fagbibliografier af almen betydning, siden 1973 publiceret i en særlig skriftserie.

Tilgangen til Det kgl. Biblioteks studentervejledninger toppede i 1968 for derefter mærkbart at dale. Nogen entydig forklaring herpå findes vistnok ikke, men der er grund til at tro, at ændrede studieformer i det mindste kan have bidraget dertil. Det almene, fælles stof er blevet stærkt reduceret i forhold til

det individuelle tilvalg. Inden for de mange enkeltkurser opereres der mere med et for det enkelte kursus tilvejebragt materiale, ofte i form af fotokopier, da det ofte utraditionelle materiale tit ikke er tilgængeligt i tilstrækkeligt eksemplartal ved hovedstadens biblioteker.

Det er formentlig de samme tendenser, der anes bag den iøjnefaldende tilbagegang i besøget på f.eks. Filologisk Laboratorium; da det var nyt, var alle læsesale ofte tæt besatte, medens det i de sidste år – hvor studentertallet var flerdoblet – var sørgmodigt at se, at antallet besøgende på de veludrustede læsesale ofte kunde tælles på én hånd. Universitetsbibliotekets 2. afdelings studenterlæsesal, der aldrig i egentlig forstand havde været en del af biblioteket, men sorterede direkte under universitetet, flyttedes 1972 til en af universitetets ejendomme på Jagtvejen, hvorefter det store lokale blev omdannet til et åbent betjeningsareal for publikum med kataloger og bibliografisk apparat. Samtidig øgedes nytteværdien af hovedlæsesalen ved opstilling af de sidste årgange af 350 vigtige fagtidsskrifter.

Den stærke udlånsstigning og det svagere læsesalsbesøg – når man tager alle universitetets biblioteksfaciliteter under ét – peger tydeligt på, at hjemlån i stor udstrækning foretrækkes. Dette kan have sociale årsager: mange studenter har arbejde ved siden af deres studier, og adskillige har allerede i studietiden stiftet familie. Dette er fakta. Men bevæger vi os ud på formodningernes grund, kan der findes andre mulige forklaringer på den ændrede adfærd, især hvad angår de humanistiske studerende, der har det største og mest varierede bogbehov. Det er klart, at der er mindre egentlig pensumlæsning end tidligere, og at der produceres langt flere individuelle opgaver. Til gengæld forløber dette arbejde gerne i faste grupper under vejledning, en vejledning, der fortsætter til og med specialet. Det ligger ganske i fortsættelse af disse tendenser, at universitetslærernes betydning for de studerendes biblioteksbenyttelse er voksende; det er en klar erfaring, både på Det kgl. Bibliotek og på Universitetsbibliotekets 1. afdeling, at de studentervejledninger, der støttes af universitetslærerne, er langt mere frekventeret end de introduktioner bibliotekerne selv indbyder til. Flere fag har taget konsekvensen heraf ved at indbygge biblioteksvejledning i undervisningen, således faget historie, hvor bibliotekskundskab er et obligatorisk førstedelsfag. Når universitetsbibliotekerne i Roskilde og Ålborg i modsætning til de ældre biblioteker er dele af universiteterne, skyldes det ikke mindst hensynet til integrationen af studier og biblioteksbenyttelse.

Fællesudvalget til varetagelse af samarbejdet mellem Det kgl. Bibliotek, Universitetsbiblioteket og Københavns Universitet tog i 1969 et vigtigt initiativ til etablering af særlige studenterbiblioteker af en ny type, hvorved man i første række samlede sig om de nødvendige biblioteksfaciliteter på

Fig. 128. Et kig fra udlånsskranken i Universitetsbibliotekets Amagerfilial henover katalogskærmene mod tidsskriftafdelingen, hvor de magelige stole skulde indbyde til græsning på videnskabens og almenorienteringens mark. Morten Bro fot. 1979. KU.

Amager-området; de fag der er og vil blive flyttet dertil, hører jo til de stærkt bogbrugende.

Man sigtede på oprettelsen af et udlånsbibliotek på ca. 150.000 bind, hvoraf størstedelen på åbne hylder, samt rigelige læsepladser, også for orientering i aktuelle tidsskrifter og aviser. Som de senere års udvikling havde vist, måtte der regnes med et stort hjemlånsbehov, men man forestillede sig tillige, at den mindre centrale beliggenhed vilde medføre, at studenterne i højere grad end før vilde opholde sig i universitetets lokaler. Endelig skulde biblioteket indeholde forskellig tværvidenskabelig litteratur, som det måtte være ønskeligt at have inden for rækkevidde i det daglige, men som ikke kunde påregnes anskaffet af de enkelte faginstitutter. Et særkende for biblioteket er, at bøgerne – også en del håndbøger – i vid udstrækning anskaffes i to eller flere eksemplarer, hvad der er tænkt som en hjælp til holdundervisning og gruppearbejde. Derved skulde det også kunne opnås, at folkebibliotekerne, der har båret et stort læs ved studenternes bogforsyning, i nogen grad blev lettet for denne opgave.

Biblioteket administreres som en filial af Universitetsbibliotekets 1. afdeling, som med bistand fra universitetet modtog de første bevillinger i 1975.

Accessionen foregår i nært samarbejde med universitetets lærere og studerende, og det er hensigten, at bogbestanden løbende skal tilpasses studiernes skiftende krav. Virksomheden tog sin begyndelse på stedet i januar 1978, og i begyndelsen af 1979 er lokalerne i fuld udstrækning klare til brug; opbygningsfasen vil dog strække sig over nogle år endnu.[18]

Status 1979

I universitetets jubilæumsår kan det for det første fastslås, at der på hovedbibliotekerne – hvortil foruden Det kgl. Bibliotek og Universitetsbiblioteket også må regnes Botanisk Centralbibliotek, der siden 1752 har haft en særstilling som hovedbibliotek på sit felt – står rundt regnet 3 millioner bind til disposition, og det samlede personale udgør ca. 450 personenheder. Dette er i og for sig ikke så ringe – når man blot ser på de absolutte tal; men en sammenligning mellem stagnerende budgetter (og det vil med stigende bogpriser og lønninger i realiteten sige reducerede midler) og stigende benyttelse kan nok give anledning til bekymringer. At statens betrængte økonomi også kan mærkes på universitetets biblioteker, kan man vel mere beklage end klage over, men med følgerne af tidligere perioders nedskæringer i baghovedet er det pinagtigt at være vidne til nye lakuners opståen og til en nedsat effektivitet i betjeningsleddet. Under disse omstændigheder må det være tilladt at sukke over, at de to største biblioteker ikke fik deres lokaleproblemer løst, medens tid var; havde de ydre rammer været i orden, vilde meget uproduktivt arbejde i dag være undgået.

Bortset fra disse økonomisk betingede forhold må man som karakteristisk for dagens behov fremhæve det stigende krav om aktualitet; dette gælder ikke blot naturvidenskaberne, men også inden for de humanistiske studier gør det sig gældende med stigende vægt, hvad der stiller forøgede krav til bibliotekernes effektivitet. På Universitetsbibliotekets 1. afdeling Filial Amager mærkes det således i høj grad, og det er en af dette biblioteks opgaver at søge aktualitetskravet imødekommet; imidlertid må man, med rigsbibliotekarens ord ved dette biblioteks indvielse, håbe, at det i næste omgang vil blive medicinens og naturvidenskabernes tur, så at tyvernes og tredivernes forbedring på dette område ikke skal fortone sig som en episode i bibliotekshistorien.

18. Anne Birgitte Reich & Filip Regnér: *Biblioteksløsningen ved Københavns Universitets midlertidige udbygning på Amager,* 1978 (Studier fra Danmarks Biblioteksskole, 29).

Personregister

Kursivering af sidetal angiver afbildning.

Abildgaard, Nicolai 226.
Abraham 167.
Abrahams, Charles 258, 259.
Absalon 325.
Aggesen, Svend 325.
Ahrenkiel, H. 462.
Alanus, Hans Jensen 146, 311, 312.
Albertsen, Peder 253, 290, 291, 342.
Albretsen, Hans 157.
Amaghe, Peder 144.
Anchersen, H. P. 368, 371, 372, 375, 378, 402.
Andersen, Einar 273.
– H. C. 402 f.
– Harry 465.
– Laurits 307.
Anker, Jean 462, 468, *469*, 473.
Aristoteles 293, 334.
Arnisæus, Henning 324.
d'Arrest, Heinrich Louis 241.
Aslaksen, Cort 157, 311.
August (kurfyrste af Sachsen) 148.
Augustinus, Aurelius 293.
Aurifaber, Hans Thomesen se Hans Thomesen Guldsmed.
Aurilesius, Niels Pedersen 312.
332, 341.
Baden, Jacob 88, 403.
Badstuber, Poul 368.
Bagger, Christian 180.
Bang, P. G. 123.
– Thomas 144, 146, 170, 312, 313, 323, 329, 330 f., *331*, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 349, 356.
Barby, Andreas von 15.
Bardenfleth, V. 438.
Barhow, Hans 358.
Barnekow, Hans 170.
Baronius, Cæsar 315.
Bartholin, Albert 349.
– Bertel 146, 175.
– Caspar (den ældre) 156, 312, 328.
Bartholin, Caspar Thomsen (den yngre) 144, 196, 338, 353, 354, 356.
– Else Magdalene 373.
– Hans 145, 146, 184, 348, 363, 368.
– Rasmus 146, 147.
– Thomas (den ældre) 140, 156, 169, 171 f., 338, 342-44, 347, 351, 354, 355, 377, 402.
– Thomas (den yngre) 351, 362 f., 373, 387.
– Thomas (den yngste) 362.
Behrend, Jacob 223.
Berckentin, C. A. 54.
Bering Liisberg, H. C. 135, 137.
Biilmann, Einar 460.
Bindesbøll, M. G. 219, 228, 230, 231, 232, 233, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 253, 416, 417.
– Severin 219.
Bircherod, Jacob 373.
– Jens 35.
Birkelund, Palle 470, 471, 473, 474 f.
Birket-Smith, Fr. *446*.
– S. 289, 294, 297, 351, 404, 421, 432 f., *434*, 434 f., 438 f., 440, 448, 458.
Bissen, H. V. 224, 226, 227, 232.
Biørnsen, Biørn 376.
Bjørnbo, Axel A. 440-42, 482.
Blegvad, Mogens 471.
Bloch, C. E. 273.
– Carl 254.
Blöndal, Sigfus 445.
Boccaccio, Giovanni 313.
Bohr, Niels 267.
Boman, Mogens 477.
Boppenhausen, Johan 373.
Borch, Martin 135, 136, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266 f., 268, 269, 270, 439, 441.
– Ole 145, 146, 175 f., 192, 343, 353, 356, 359, 360, 377.
Bornemann, Cosmus 338, 344, 347, 353, 355, 356.
Borromini, Francesco 167.
Brahe, Tyge 166, 254, 347.

Brandt, Chr. 390.
– Johannes 374.
Braunius, Georgius 135.
Bredsdorff, Peter 285.
Brenz, Johann 306.
Brix, Michael 44.
Brochmand, Christian 330.
– Jesper 144, 146, 254, 312, 329 f., 331, 353.
Bromley, William 352.
Bruchofen, Henrik von 295, 296.
Brummer, Carl 268.
Brun, Nordahl 406.
Brunchmann, Anders 178.
Bruse, Niels 306.
Bruun, Chr. 419, 425-27.
Brünnich, Morten Thrane 186, 399.
Bucer, Martin 306.
Buchwald, Johan de 196.
Budde, Maria Christiane (f. Schiern) 270.
– V. 270.
Bugenhagen, Johannes 132, 133 f., 140, 294 f.
Bugge, Thomas 87, 94, 206.
Bullinger, Heinrich 306.
Bussæus, Andreas 356 f.
Byssing, Rasmus 184, 189.
Bönecke, P. C. 250.

Calvin, Jean 306.
Charlotte Amalie (dansk prinsesse) 373, 387.
Christensen, Anders 19, 147, 156, 171.
– J. C. 438.
Christian den Første 2, 128, 253.
Christian den Tredje 34, 130, 131, 132, 133, 134, 139, 140, 141, 142, 149, 151, 171, 292, 294, 295, 300, 308, 313, 362.
Christian den Fjerde 9, 25, 26, 28, 38, 40, 56, 133, 151, 154, 155 f., 158, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 171, 174, 181, 182, 187, 191, 200, 253, 294, 313, 321, 323 f., 326, 331, 332, 335, 343, 350, 367, 398, 399, 417.
Christian den Femte 176, 350, 362, 374.
Christian den Sjette 56, 180, 181, 190, 194, 196, 369.
Christian den Syvende 73, 75, 77, 79, 84, 86, 88, 90 f., 92, 94, 381, 384, 385, 397.
Christian (udvalgt prins) 13, 324.
Christoffersen, Hans 146, 312, 325.
Christophersen, Didrik 351.
Chrysostomus, Oluf 132, 137.
Cicero, Marcus Tullius 293.
Classen, J. F. 394, 395 f., *395,* 429, 470.
– P. H. 396, 429.
Clausen, H. N. 122, 123, 223, 224, 225, 226, 229, 230, 231 f., 233, 245, 417.
Clemmensen, Andreas 260.
Clivius, Henrik Knudsen 356.
Cornelius Nepos 357, 403.
Cramer, J. A. 68.
Crüger, Simon 410.

Dahl, Svend 271 f., 443 f., 444 f., 451, *452,* 453, 457, 458, 460, 461, 465, 467, 468, 469, 471, 473.
Dahlerup, V. 250.
Dal, Erik 460.
Danneskiold-Samsøe, Chr. 372.
Deichmann, Bartholomæus 366.
Descartes, Réné 358.
Detharding, Georg 200.
Didrichsen, F. 250.
– Johan 351.
Dragsholm, Mats 146.
Dreier, Frederik 447.
Dumreicher, Carl 447, *447.*
Dybvad, Jørgen 146, 309.
Døssing, Th. 460.

Eddelien, Heinrich 224.
Edelmann, Rafael 470.
Edinger, 373.
Edstrand, Gert 287.
Egeberg, Hans Heinrich 191, 192.
Eilersen, Jørgen 327, 358, 360.
Einersen, Henning 471.
Eisenberg, Elias 312.
Ejlersen, Rita 470.
Ekkard, Friedrich 391 f.
Elberling, Carl *427.*
Elers, Anne Margrethe 176.
– Jørgen 175.
Elert, Nicolai 375, 380, 388, 389-91, 392, 393, 398.
Elling, Christian 276.

Engelstoft, C. T. 413.
– L. 47.
Erasmus af Rotterdam, Desiderius 293.
Erichsen, Balder 446, *447,* 457.
– Jon 398.
Erik af Pommern 127, 133.
Ernst, Johan Conrad 177, 180, 181.
Eschricht, D. F. 248, 252, 415.
Euklid 293, 304.

Faber, P. D. 384.
Fabricius, Johann Albert 386.
Falster, Christian 357, 375.
Ferrner, Bengt 387.
Fibiger, J. A. 413.
Ficino, Marsilio 302.
Fincke, Caspar 164.
– Jacob 145, 172, 312, 320, 322, 325.
– Thomas 17, 139, 163, 170.
Fisker, Kay 271.
Flindt, H. 248.
Fontenay, Fr. le Sage de *427.*
Forchhammer, Georg 236, 252, 420.
Foss, Matthias 146.
– Niels 355.
Franckenau, G. E. de 374.
– Georg Frederik Franck de 196.
Frederik den Første 130.
Frederik den Anden 4, 6, *8,* 15, 16, 20, 28, 44, 49, 56, 75, 133, 148, 150, 151, 154, 170, 296, 313, 372.
Frederik den Tredje 162, 173, 254, 294, 334, 345, 381, 438, 473.
Frederik den Fjerde 56, 181, 183, 184, 188 f., 350, 365, 366 f., 368, 369, 373.
Frederik den Femte 54, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63.
Frederik den Sjette 78, 79, 80, 87, 397.
Frederik den Syvende 420.
Frederik (kronprins) se Frederik den Sjette.
Frederik (arveprins) 397.
Frederik Christian (hertug af Augustenborg) 82, 83, 84, 85-87, *87,* 88, 90, 91 f., 93.
Freund, H. E. 223, 224.
Friis, Christian (til Borreby) 156, 157, 317.
Friis, Christian (til Kragerup) 157, 158, 160, 163, 317, 322.
– Johan 6, 15, 49, 51, 147, 148 f.
– Mette (f. Hardenberg) 156.
– Peder Clausen 325.
From, Jørgen 313.
Fuiren, Didrik 346 f., 351.
– Henrik 338 f., 342, 346.
– Thomas 346.
Fumars, Etienne 390.
Funck, Johann 293.
Fussing, H. H. 250, 251.

Galen 304.
Gamborg, A. 64.
Gardie, Magnus Gabriel de la 326.
Gautier, H. 63.
Gedde, Brostrup 361.
Gelstrup, Lisbet 329.
– Peder Nielsen 146, 329, 340.
Gesner, Conrad 293.
Geuss, J. M. 389, 390.
Gilsheim, Bernhardt 146.
Gjellerup, S. M. 440.
Gjøe, Anne 349.
Glad, Rasmus 144, 308.
Gnudtzmann, J. E. 255.
Goldast, Melchior 322.
Goldschmidt, Lazarus 472.
Goos, K. A. 448, 449.
Gottlob, Kaj 273, 274, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 464.
Gram, Hans 147, 178, 196, 319, 360 f., 362, 363, 365, 366, 367, 369, 372, 373, 378, *379,* 386.
– Jens Hansen 375 f.
Greyss, H. A. 157, 160, 335.
Griffenfeld, Peder 254.
Gronovius, Jacob 352, 360.
Grundet, Jens 308.
Grundtvig, Vilhelm 460.
Grævius, J. G. 352.
Grønbech, Kaare 473.
Graae, Jacob 377.
Guldberg, Ove Høegh 71, 73, 74, 75, 78.
Guldsmed, Hans Thomesen 138, 308.
Gundorph, Hans 432.

Gunnerus, J. E. 69 f., 71, *71.*
Gyldendal, Søren 390.
Gyldenløve, Ulrik 351.

Hage, Johs. 436 f.
Hagerup, Ejler 389, 391.
Hammer, Klaus 146.
Hamsfort, Cornelius 147.
Hannover, Jacob 432.
Hans (konge) 129.
Hansen, C. C. 265.
– C. F. 207 f., 211, 212, 213, 216, 218, 219, 220, 223, 224, 264.
– Christian 241 f., 244, 245, 246, 248, 250, 251, 252, 254, 256, 258.
– Constantin 225 f., 227, 228 f., 232, 253.
– Oscar 437 f.
– Preben 280, 281, 481.
– Svend *437.*
– Theophilus 242, 248.
– W. A. 87, 94 f.
Harboe, Ludvig 58, 59, 390.
Harsdorff, C. F. 202, 203.
Hauboldt, Peter 351.
Hee, Chr. 376.
Helgesen, Poul 252, 298.
Hemm ingsen, Hans 146.
– Niels 145, 298, 302, 303, 308, 329.
Henningsen, Erik 254.
Henriques, V. 265.
Herholdt, J. D. 236-39, 253, 255, 256, 257, 258, 260, 279, 417, 421, 458, 476, 477.
Hersleb, Peder 49 f.
Hertzog, Frederik Gottlieb 226.
Hetsch, G. F. 223, 236, 239, 241.
Heye, Jacob 147.
Hielmstierne, Henrik 386, 397.
Hieronymus (kirkefader) 297, 343.
Hilker, Georg 224, 225 f., 227, 228, 253.
Hiort, Rasmus se Rasmus Nielsen.
Hjelmslev, Louis 474.
Hohlenberg, M. H. 221, 230.
Hojer, Andreas 360, 363, 367.
Holberg, Ludvig 179, 197, 204, 254, 360, 372, 421, 482.
Holm, Hans J. 257 f., 462, 471, 480, 481.
– Peder 55, 75, 186, 376, 383, 405.
Holst, Helge 460.
– Jørgen 316.
Holstein, Johan Ludvig 51, 54.
– U. A. 196.
Holtermann, Knud 206.
Homann, Johann Baptist 376.
Homer 304.
Hopner, Johan 347 f., *348,* 355.
Hornemann, Claus Frees 94, *96,* 97.
– Jens Wilken 216.
Horrebow, Chr. 75.
– Peter 178 f., 180, 192 f., 196, 372.
Hou-Jensen, H. M. 273.
Huitfeldt, Arild 154, 317, 318, 367.
Hume, David 377.
Hummel, Christian Gotfried 236.
Hurtigkarl, F. T. 213, 216.
Høst, Jens Kragh 384.
Høybye, Eyvind *466.*
Høyen, N. L. 224.
Høyer, A. *447.*
– Christian Fædder 223.
– Henrik 317.

Ingholt, Harald 468.
Iuul, Stig 474.
Ivarus (magister) 146.
Iversen, Carl 474 f.

Jacobsen, Carl 264.
– J. C. 250.
– Matthias 348.
– Vagn 268.
Jacobæus, Holger 146, 147.
– Matthias se Matthias Jacobsen.
James den Sjette 254, 302, 335.
Janson, Hector F. 79, 80-82, 389.
Jensen, Axel *446.*
– H. Lønborg 273.
– Hans 121.
– Povl Johs. 471, 474.
Jersin, Jens Dinesen 312.
Johansen, J. Prytz 473, 477.
Juliane Marie (dansk dronning) 389, 397.
Junchans, Johannes 356.
Junge, Joachim 384.
Justinus, Marcus Junianus 308.

Juvenal, Decimus Junius 304.
Jørgensen, Ellen 294.
– Mogens 477.
– Poul Johs. 443, 460.

Kall, Abraham 213, 376, 378, 380, *380,* 381-83, 385 f., 388, 391.
– J. C. (professor) 68, 378 f., 386.
– J. C. (bibliotekar) 433, 445.
– N. C. 87, 94.
Kampmann, Viggo 279.
Kann, Erik 119.
Karl den Tiende Gustav 254.
Katholm, Rasmus 147.
Kayser, C. J. 422.
Kepler, Johannes 167.
Kierulf, Peder 312.
King, William 361.
Kjeldsen, Søren 147.
Kjøge, Anders Pedersen 147.
Klevenfeldt, Terkel 386.
Kloborg, Jens 304.
Knoppert, Albert 147, 308.
Knud den Hellige 325.
Koch, Jørgen Hansen 216, 223, 225, 230.
Koppel, Eva 280, 287.
– Nils 135, 280, 283, 287, 476, 479.
Kraft, J. E. 402.
Krag, Anders 146, 147, 154, 302, 307, 309.
– Else (f. Mule) 317.
– Niels 154, 155, 308, 317, 362.
Krarup, Alfred 446, *447,* 458, 461.
– Niels Bygum 407.
Kratzenstein, Christian Gottlieb 392.
Krieger, Johan Cornelius 180, 181, 182, 184, 185, 186, 188, 192, 194.
Krogh, August 270.
Krøyer, Henrik 244.
Kyster, Anker 450.
Køhke, Christen 224.

Labrouste, Henri 238.
Lambard, William 324.
Lange, H. O. 442, 444, 445, 467.
– Philip de 197.
– Villum 146.
Langebek, J. 374, 386, 406.
Larsen, J. E. 233, 417.
– Sofus 440, 444, 446, *446,* 447, *447,* 448 f., 450, 451.
Lauridsen, Anders 144, 145, 303, 309.
Lauritsen,Peder, 21, 23.
– Vilhelm 271, 272, 274.
Lauritzsen, Jens 390.
Lehmann, Orla 226.
Lehn, Abraham 373.
Leiel, Dankert 315.
Lemvig, Anders 146, 152, 154, 309 f., 311, 334, 342, 348.
Lerche, Vincents 188, 368.
Lessing, Gotthold Ephraim 377.
Levin, Israel 417-20, *418.*
Lidén, Johan Henrik 387.
Liliendal, Fritz Hansen de 386.
Lilienskiold, Johannes 345.
Lintrup, Søren 146, 184, 357, 360, 361, 386.
Locke, John 377.
Longomontanus, Christen 146, 166, 328.
Louise Augusta (dansk prinsesse) 87.
Low, Hans 356, 358.
Lucas, S. C. 404.
Lund, Carl 371.
– Troels 226.
– Zacharias 362.
Lunn, Sven 471.
Luther, Martin 150, 292, 293, 294, 298, 303, 306, 313, 326, 334, 372.
Luxdorph, Bolle Willum 386.
Lübbeke, Johan 157.
Lynge, J. 213.
Lyschander, Claus 317, 318, 319, 321 f., 325, 326.
– Hans 322, 325.
Lætus, Erasmus se Rasmus Glad.
Løgstrup, Birgit 48.
Løppenthin, Bernt 477.
Løvenskjold, Severin 57.
Laage-Petersen, Holger 474.

Machabæus, Johannes 144 f.
Madsen, Jacob 144.
– Laurits 347.
– Victor *427,* 460.

Madvig, Johan Nicolai 224, 229, 233, 406, 407, 408, *409*, 411 f., 413, 414, 415, 416, 417, 419, 422 f., 424 f., 453.
Magdahl-Nielsen, J. 471, 481.
Magens, Boye 210.
Magnusson, Arne 146, 178, 338, 351, 353, 360, 361, 362, 363 f., 367.
Maire, Jacques Le 361.
Major, Johann Daniel 353 f.
Malling, Ove 211.
– Peder 211-13, 214, 215, 216-23, 224 f., 230, 231, 236, 237, 238, 239, 253, 254, 263.
Malmø, Ejler Hansen 308.
Marcussen, Mog. 377.
– Peder 377.
Marsiglio af Padua 401.
Marstrand, Vilhelm 224, 253 f.
Martzan, Melchior 316.
Mathiesen, A. 264.
– Niels Banner 191.
Matzen, Henning 62.
Mehrn, Peder Nielsen 334, 338.
Melanchton, Philipp 303, 306.
Meldahl, F. 248, 256.
Mencke, J. B. 366.
Mengel, Chr. G. 373.
Mercier, Jean 302.
Metzner, Leonard 324.
Meursius, Johannes 325.
Meyn, Peter 201, 210.
Molbech, Chr. 398, 415.
Moldenhawer, D. G. 384, 394, 398, 404, 426, 471.
Moller, Johannes 357.
Moltke, Adam Gottlob 54, *54*.
– J. G. 390, 398, 414.
– Joachim 316.
Monrad, Oda (f. Rasmussen) *466*.
Moréri, Louis 351.
Morsing, Christian Thorkelsen 132, 144, 145, 308.
Mortensen, Jon 375.
– Oluf 253.
Mosheim, Johan Lauritz 361.
Mule, Hans 345, 346, 353, 355.
Mumme, Frantz Christian 390.
Muus, Jacob 358.
Müller, Adam (kunstmaler) 244.
– Adam (tysk orientalist) 351, 352.
– Henrik 205.
– Otto Friedrich 388, 414.
– P. E. 216.
Münster, Sebastian 293.
Münter, Balthasar 90, 91.
– F. C. C. H. 91.
Møller, Andreas 460.
– C. F. 271.
– J. 216.
– Jacob 408.
Møllmann, B. 390, 394.
Mønster, Hans 147.

Nannestad, Frederik 184, 386.
Nebelong, N. S. 240.
Niels (murermester) 138.
Nielsen, Hermann 146.
– J. Broberg 115, 125.
– Kai 268 f.
– Laurids (Klosterlasse) 302.
– Lauritz 460, 468, 473, 474.
– Rasmus 21, 23.
– Torben 477.
Nyerup, Rasmus 68, 336, 371, 382, 384, 393, 398, 399, *399*, 400, 401 f., 404, 405, 406, 418, 419, 431.
Nyrop, Martin 260.
Næsted, Michael 83.
Nørgård, Edith 287.
– Ole 287.
Nørregaard, J. 277.
– L. 87, 94.

Obelitz, Balthazar von 376.
Ochsner, Bjørn 472.
Ogier, Charles 328.
Olaus Petri 373.
Olsen, Kåre 482.
Olufsen, Chr. 396.
– Ludvig 413, 428.
Ostenfeldt, Christian 340.
Ostrup, Povl Mortensen 312.
Oxe, Eskild 15.
– Peder 150.

Pallis, Svend 474.
Panum, P. L. 252.
Parsberg, Holger 351.
Parvus, Peder 146, 307, 308.
Pauli, Menelaos 160.
Paulli, Hieronymus Chr. 373.
– Kristiane Hedevig (f. Lasson) 373.
– Richard 470, 474.
– Simon 171, 172, 173, 377.
Paxton, Joseph 250.
Pedersen, Christiern 292, 317.
– Niels 20.
– O. 250.
– Vilhelm 260.
Peter den Store 405.
Peter (prins af Grækenland og til Danmark) 472.
Petersen, Carl 264.
– Carl S. 314, 320, 321, 459, 460, 461, 467, 470 f.
– Carl-Henning 281.
– F. C. 224.
– N. M. 331.
– Victor 421, *447*.
Pfenninger, 373.
Philibert, Claude 390.
Piranesi, Giovanni Battista 210.
Platon 293.
Plesner, Johan Philip 373.
Plum, Claus 147, 328.
Plutarch 302.
Pontanus, Johan 344.
Pontoppidan, Erik 55 f., 58, 59, 181, 186, 387, 403.
– Johanne Maria (f. de Hofman) 186, 205, 206.
Poulsen, Peder 308.
Prehn, Kell 477.
Preuss, Jac. 373.
Pylander, Georg se Jørgen Thornman.

Rach, Johannes 191, 192.
Raín, C. C. 405 f.
Rahbek, Knud Lyne 384, 399.
Ramelli, Augustin 352.
Ramus, Chr. 396.
– Joachim Frederik 180, 194, 195, 196, 197.
Ramus, Pierre 310.
Ransberg, Christoffer 307.
Rantzau, Christian 367.
Rask, Rasmus 404, 406 f., 419.
Rasmussen, Steen Eiler 276, 277.
– Tonning 284.
Ravn, Hans Mikkelsen 349.
Recorde, Robert 166.
Reedtz, Peder 23.
Reiser, Carl Friederich 403.
Reitzer, Christian 353, 360, 361, 362.
Rempoldt, Elias 145.
Resen, Hans Hansen 144, 312, 329.
– Hans Poulsen 144, 297, 311, 312, 314 f., 316, 318, 324, 329, 337, 349.
– Peder Hansen 147, 170, 175, 309, 329, 348-50, 351, 352, 353, 354, 360, 361, 362.
Reventlow, Christian Ditlev (d. 1738) 179 f.
– Christian Ditlev (d. 1827) 87, 94 f.
Rhodius, Johannes 331.
Rhumann, Wolfgang 146, 322.
Riber, Christian Hansen 146, 311, 312.
Riegels, N. D. 82, 389.
Roed, Jørgen 224.
Rohde, Joh. 377.
Rosen, Anton 264.
Rosenfalk, C. J. 226.
Rosengaard, Christoffer 9.
Rosenkrantz, Gunde 168.
– Iver 367.
– Mogens 58, 59.
Rosenstand, Vilhelm 254.
Rostgaard, Frederik 340, 344, 347, 348, 360, 361, 362, 374 f., 406.
Rothe, Tyge 250.
Rottbøll, Christen Friis 74, 381, 388.
Rovsing, Thorkild 268.
Ræder, Hans 465.
Rømer, Ole 145, 352, 373.
Rønnow, Joachim 254.
Rørdam, H. F. 289, 294, 311, 331.

Sartor, Salomon 315, 320.
Sascerides, Gellius 147, 315.
– Johannes 145, 315.
Savonarola, Girolamo 334.
Saxo 298, 357, 450.

Scavenius, Peder 345, 346.
Schack-Rathlou, J. O. 79 f., 89.
Schandorph, Niels Poulsen 172.
Scharff, William 269.
Scharling, E. A. 240.
Schellenberg, A. O. 388.
Schinkel, Karl Friedrich 217.
Schiødte, I. C. 244.
Schlegel, J. F. W. 216.
– J. H. 75, 385, 394, 398.
Schletter, Christoffer 146, 147.
Schmidt-Phiseldeck, Kay 470.
Schou, J. H. 398.
Schouw, J. F. 229.
Schulze, Chr. E. W. 392 f.
Schumacher, H. C. F. 205.
Schønning, Peter 399.
Sehested, Christian Thomesen 323, 332.
Seidelin, J. H. 236.
Selmer, H. P. 122.
Severus Løngrandsker (pseudonym) 393.
Simonsen, David 460.
Simrishavn, Jacob 307.
Sinning, Jens 146, 308.
Skavbo, Claus Lauritsen 146.
Skeel, Holger 50.
Skomager, Hans Rasmussen 307, 309, 315.
Skrubbeltrang, Fridlev 59.
Slange, Niels 154.
Slangerup, Hans Olufsen 145, 147.
Snorrason, Egill 342.
Sofie (dansk dronning) 372.
Sophie Hedvig (dansk prinsesse) 374.
Sperling, Otto 360, 361.
Spitzweg, Karl 476.
Spormand, Peter 147, 168, 312 f., 324, 329,

Spärck, Ragnar 271, 272, 274.
Steenbuch, Christian 147.
– Hans 147, 184, 197, 348.
Steenstrup, Japetus 244, 245, 413.
Steffens, Henrik 229, 384.
Stegmann, Povl 271.
Stensen, Niels 342.
Stephanius, Johannes 174, 308, 309.
– Stephen 323, 325 f.
– Thale (f. Eisenberg) 326.
Stephanus, Henrik 302, 307.
– Robert 293.
Stephens, G. 433.
Stougaard, Christen 313.
Struensee, J. F. 68, 69, 70 f.
Strunk, A. 433.
Stub, Christian 357.
– Iver 19 f., 21, 304.
Stumpf, Johann 298.
Stöcken, Chr. von 58, 59.
Suhm, Christiane (f. Becker) 385.
– P. F. 380, 383-85, *385,* 386, 388.
Sunesen, Andreas 367.
Svane, Hans 312.
Svanning, Hans 317.
Syv, Peder 349, 354, 375.
Sølvhøj, Hans 479.
Sørensen, Jens 146.
– Lars 304.

Tauber, J. H. 67, 69, 70.
Tausen, Hans 254.
Temler, C. F. 390.
Theophilus, Claus 144, 147.
– Nicolaus 308 f.
Thomsen, Ole B. 67.
– P. O. 273.
Thornman, Jørgen 294 f.
Thorsen, P. G. 412, 417, *423,* 422-25, 432, 433, 434.
Thott, Otto (rigsråd) 334.
– Otto (gehejmestatsminister) 54, 63, 64, 378, 386, 388, 390, 391.
Thura, Albert 336, 351, 357, 360, 361.
– Laurids 137, 162, 181, 190, 192, 202, 262, 387, 410.
Thyrring, Poul Erik 287.
Topsøe-Jensen, Helge *472,* 473, 477.
Torfæus, Tormod 362.
Torm, Erik Olufsen 146, 312, 322, 325.
Torning, Jens 146.
Trant, C. F. 90.
Trellund, Johannes 372.
Tremellius, Emmanuel 302.
Treschow, Herman 381, 390.
Treter, Thomas 302.
Trier, Herman 436.

Trolle, Herluf 4.
Trosbjerg, Ove 66 f.
Trumpy, Bjørn 477.
Tscherning, A. F. 422, 424, 425.
Tvermoes, Mads Jacobsen 400.

Ulfeldt, Korfits 357.
Unger, C. R. 403 f.
Ursin, Georg 356, 377.

Wagner, Reinhold Fr. 373.
Waldkirch, Henrik 315.
Valkendorf, Christoffer 150, 151, 306 f., 327, 358.
Wallich, Nathaniel 405.
Wandal, Hans 146.
– Hans 146.
Varming, Kristoffer 261, 269, 270, 271, 272, 273, 276, 462.
Vatable, François 302.
Vedel, Anders Sørensen 308, 317.
Vedel Simonsen, L. S. 407.
Wegener, C. F. 413.
Weibull, Lauritz 294.
Wendt, J. C. 399.
Wentzel, J. Chr. 373.
Venusin, Jon Jacobsen 156, 308, 315, 317.
Werlauff, E. C. 224, 236, 394, 407, 413, 417, 422 f., 424 f.
Vesalius, Andreas 293.
Westen, Thomas von 355 f.
Westergaard, N. L. 233, 404, 417.
Vestergaard, Peder 42.
Viborg, Erik 396.
Wijk, Jan van 155.
Wilse, J. N. 387 f.
Villumsen, Frands 139, 303, 304 f., 306, 307, 326, 337, 348.
Vind, Holger 344, 361.
– Jens Krag Juel 62.
Vinding, Poul 360.
– Rasmus 144, 146.
Winsløv, F. C. 410.
Winther, Gert 422, 425.
With, Carl 444 f.
Wolfen, J. C. 365.
Wolff, J. F. 169 F.
Worm, Christen 180, 184, 188, 189, 193, 194, 196, 360, 361, 363, 368, 369, 373.
– Ole 156, 163, 173 f., 322, 325, 326, 328, 329, 332, 333, 360.
– Oluf 372.

Zoega, Hans 146, 313.
Zwinger, Th. 302.
Zwingli, Huldreich 306.

Ærebo, Rasmus 358.

Oeder, G. C. 68 f.
Ørsted, A. S. 422.
– H. C. 396.

Aagesen, Peder 146.
Aagaard, Peter 72 f.
Aalborg, Hans 304.
Aarhus, Jacob Madsen 310.